

TEMEL BRITANNICA

CILT 18 TURKS

Hürriyet

TEMEL BRITANNICA

TEMEL EĞİTİM VE KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

Children's Britannica
First Edition 1960
Second Edition 1969
Third Edition 1973
Forth Edition 1988

Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi
Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun
7 Ağustos 1991 tarihli ve 4019 sayılı ve 10 Ekim 1991
tarihli ve 5505 sayılı yazıları ile öğrencilere
tavsiye edilmiştir.

ISBN 975-7760-02-01

92.34.Y.0012.3

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkii, 57, Maslak 80725 İstanbul

Baskı: Hürriyet Ofset
Temmuz 1993

TEMEL BRITANNICA

TEMEL EĞİTİM VE KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 18

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

A N A Y A Y I N C I L I K A. Ş. V E
ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İ Ş B İ R L İ Ğ İ İ L E
Y A Y I M L A N M A K T A D I R

TEMEL BRITANNICA'NIN 1993 BASKISINA İLİŞKİN NOT

TEMEL BRITANNICA Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi'nin 1993 baskısı hazırlanırken, ansiklopedide yer alan maddeler tek tek gözden geçirildi. Her ciltteki maddelerle ilgili olarak, ilk yayımlandıkları tarihten bu yana ortaya çıkan gelişmeler ve yeni bilgiler ile değişiklik geçirmiş haritalar, o cildin sonundaki ek bölümde alfabetik sırayla verildi. Ansiklopediye eklenen yeni maddeler de bu eklerde yer aldı. Ayrıca, her cildin sonundaki eklerle ilgili dizin bilgileri ve dizin cildine eklenen yeni kısa maddeler, *TEMEL BRITANNICA*'nın 20. cildindeki **Dizin**'in ekinde toplandı.

Ansiklopedinize eklenen yeni bilgilere kolayca ulaşabilmeniz için, her cildin ekinde yer alan bilgilerin ilgili olduğu maddelerin listesi o cildin başında verilmektedir.

***Temel Britannica*'nın 18. Cildinin Ekinde Yer Alan Bilgilerin İlgili Olduğu Maddeler**

Tuvalu
Türkiye
Türkmenistan
Uganda
Ukrayna
Umman
Uruguay
Uşak
Üniversite ve Yüksekokullar
Ürdün
Van
Vanuatu
Venezuela

TURKS VE CAICOS ADALARI, Karayib Denizi'nde, Bahamalar'ın güneydoğu ucunda, Dominik Cumhuriyeti'nin 145 km kadar kuzeyinde yer alır. Sekiz Turks Adası ile Caicos grubundaki altı ana adadan oluşan adaların toplam yüzölçümü 430 km^2'dir.

Turks ve Caicos Adaları'nın sekizinde sürekli yerleşim vardır. Adaların halkının çoğu Afrikalı kölelerin torunlarıdır. Bu basık ve düz yüzeyli adalar mercan resifleriyle çevrilidir. Adaların toprağı verimsizdir ve bölgede sık sık kasırgalar görülür. Dışarı satılan başlıca ürünler kerevit, kurutulmuş deniz salyangozu ve deniz salyangozu kabuğudur. Adalarda bulunan ve bir zamanlar ekonominin temelini oluşturan tuz sanayisi, gelişmiş üretim yöntemlerini uygulamak için gerekli olan yatırımların yapılamaması nedeniyle son yıllarda dünya pazarlarında rekabet olanağını yitirmiş ve gerilemiştir.

Avrupalılar'ın 1512'de keşfettiği bu adalara İspanyol kâşif Juan Ponce de León ilk kez gittiğinde adalarda yerleşim yoktu. 1678'de Bermuda'dan gelen İngiliz göçmenler yerleşene kadar da adalarda kimse yaşamıyordu. İngiliz göçmenler burada bir tuz sanayisi kurdular. 1874'ten 1959'a kadar Jamaika egemenliğinde kalan adalar 1962'de bir İngiliz sömürgesi oldu.

Sömürgenin başkenti Cockburn Town, Grand Turk Adası'nın üzerindedir. Bu adada ABD'nin iki askeri üssü de vardır.

Turks ve Caicos Adaları'nın nüfusu 13.500'dür (1989).

TURNA. Turnalar uzun boyunlu, uzun bacaklı ve genellikle grimsi tüylü, gösterişli kuşlardır. Dikkat edilmezse turnalar ile balıkçıllar birbirlerine karıştırılabilir. Havada her ikisi de bacaklarını gergin biçimde geriye doğru uzatır. Ama balıkçıllar boyunlarını kıvrık tutarak uçtuklarından turnalardan kolayca ayırt edilebilir. Ayrıca turnalar yuvalarını ağaçlara değil yere yapar. Yavruları da kıyı kuşlarınınki gibi yumurtadan çıktıktan hemen sonra koşuşturmaya başlar.

Yüksekliği 1 metreyi aşan bayağı turna (*Grus grus*) yazın Avrupa'nın kuzeyi ile doğusundaki ülkelerde ve Asya'nın batısında yaşar, kışın ise Kuzey Afrika, Hindistan ve Çin'e göç eder. Tüyleri genel olarak kurşun grisi, başından boynuna kadar olan bölüm siyah ve beyazdır. Tepesinde kırmızı bir leke bulunur. Yerdeyken arkasında gevşek biçimde sarkmış telek tutamlarıyla tanınabilir. Bu sarkıntılar kuyruk teleklerinden değil, katlanmış kanatlarındaki uzun teleklerden oluşur. Uzun ve kararlı adımlarla yürümesine karşın ürkek ve her an tetikte bekleyen bir kuştur. Çığlığı andıran güçlü sesler çıkararak öter. Besinleri arasında böcekler, tohumlar, solucanlar ve kurbağalar yer alır. Yuvaları bataklıklarda otlar, sazlar ve bitki saplarıyla yükseltilmiş bir kümeden oluşur. Dişi yuvaya genellikle iki yumurta bırakır. Bu yumurtalar gri ya da yeşilimsi kahverengi üzerine kahverengi benekli ve çok parlaktır.

Telli turna (*Anthropoides virgo*) daha küçüktür. Avrupa'nın güney kesimlerinden Asya'nın orta kesimlerine ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bölgede rastlanan bu tür, adını uzun beyaz tüylerden oluşan kulak püsküllerinden alır. Ayrıca siyah göğüs tüyleri de aşağı doğru sarkar. Türkiye'nin özellikle iç kesimlerindeki sulak yerlerde üreyen bayağı turna ve telli turna türkü ve söylencelere konu olmuştur. Güney Afrika'da birçok turna yaşar. Tepesinde yelpaze gibi açılmış süs tüyleriyle dikkat çeken taçlı turna (*Balearica pavonina*) bunların en güzelleri arasındadır.

Hindistan, Birmanya ve Tayland'a yayılmış saras turnası (*Grus antigone*) çok iri bir

Frank Lane Picture Agency

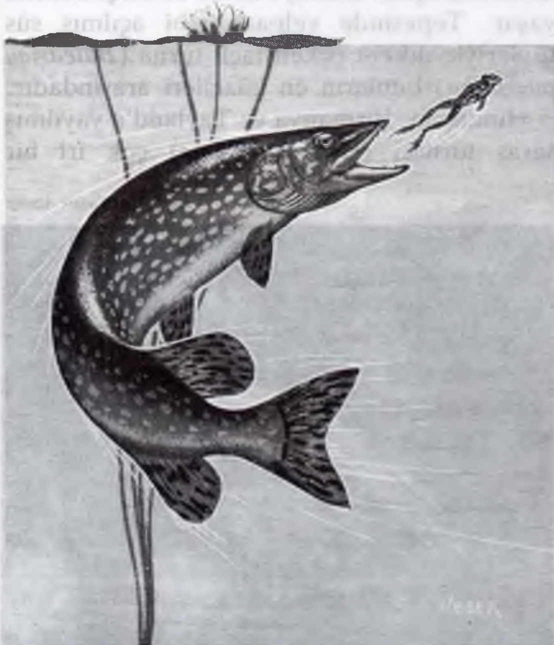

Telli turna 75 cm uzunluğuyla en küçük turna türlerinden biridir.

türdür. Kül rengindeki başı tüysüz ve kırmızımsıdır. Yaşamları boyunca tekeşli kalan bu kuşlardan biri ölürse öbürünün üzüntüye dayanamayıp öldüğüne inanılır. Avustralya turnası (*Grus rubicunda*) ilginç danslarıyla dikkat çeker. Gösteri sırasında turnalar 20-30'luk sıralar halinde dizilir. Avustralya Yerlileri'nin *corroboree* denen törenlerinde yaptıkları dansların temelini olasılıkla turnaların bu dansları oluşturmuştur. Gerçekte bütün turnalar ilginç kur gösterileri yapmakta, kanat çırpıp sıçramalarına genellikle boru sesine benzer ötüşleri eşlik etmektedir.

Kuzey Amerika'da yaşayan çok iri yapılı haykıran turnanın (*Grus americana*) kanat uçları siyah tüylü, öbür bölümleri beyazdır. Bu tür 20. yüzyılın başlarında oldukça boldu. Ama günümüzde iyice azalmış ve Texas'taki özel bir alanda koruma altına alınmıştır. Gene Yenidünya türlerinden Kanada turnası (*Grus canadensis*) Alaska'dan Hudson Körfezi'ne kadar uzanan bölgede üremekte, kışı ABD'nin güneyinde geçirmektedir.

TURNABALIĞI. Turnabalıkları Avrasya ve Kuzey Amerika'daki tatlı sularda yaşar. Başta Baltık Denizi olmak üzere az tuzlu sularda da bulunurlar.

Su bitkileri arasına gizlenip bekleyen turnabalığı yeterince yaklaşan kurbağa, balık ve su kuşları gibi avlarını yerinden ok gibi fırlayarak yakalar.

Turnabalıklarının iri ve korkutucu ağızları keskin dişlerle donanmıştır. Üst bölümleri koyu yeşilimsi, yanları daha açık yeşil üzerine genellikle açık renk benekli ve dalgalı çizgilidir. Sırt yüzgeci kuyruk yüzgecine çok yakındır. Sırt, anüs, kuyruk yüzgeçlerinde koyu renk benekler ve çizgiler bulunur.

Uzunluğu yaklaşık 20 santimetreye kadar olan küçük turnabalıkları karidese benzer hayvanlarla beslenir. Daha irileri balıkların yanı sıra kurbağaları, su kuşlarını ve küçük memelileri de yer. Turnabalıkları yalnız yaşar. Akarsu ya da göllerde seçtikleri yaşama ortamlarını türdeşlerine karşı savunurlar. Turnabalığı avlanırken olduğu yerde hareketsiz kalır ve yeterince yaklaşan kurbanının üstüne ok gibi fırlar. Gövdesinden kaptığı avını başından başlayarak yutabilmek için ağzında ustaca çevirir.

Alabalık ve sombalıklarının bol bulunduğu göl ve ırmaklarda ağlar ve dalyanlarla avlandıklarından turnabalıklarına az rastlanır. Coğrafi dağılımı çok geniş olan bayağı turnabalığı (*Esox lucius*) yaklaşık 1,5 metre uzunluğa ve 21 kg ağırlığa erişebilir. Bu tür Türkiye'nin birçok akarsu ve gölünde yaşamaktadır.

Turnabalıkları ilkbahar başlarında sığlıklara gelerek su bitkileri arasına yumurta döker. İri bir dişinin döktüğü yumurta sayısı 500 bini bulur. Yumurtalar 10-21 gün içinde çatlar ve yavrular bir süre karınlarının altındaki keselerde taşıdıkları yumurta sarısıyla beslenirler.

Turnabalıklarının kendi iriliklerine yakın balıkları yuttukları söylenmektedir. Bazı kaynaklarda, 3 kg ağırlığındaki bir turnabalığının kendi iriliğine çok yakın bir sombalığını üç günde yuttuğu yer almaktadır.

Kuzey Amerika'da yaşayan maskinonge (*Esox masquinongy*), 1,8 metreye ulaşan uzunluğu ve yaklaşık 36 kg ağırlığıyla en iri turnabalığı türüdür.

TURNER, J. M. W. (1775-1851). İngiliz ressam Joseph Mallord William Turner göz kamaştırıcı renklerle bezeli manzara resimleriyle tanınır. Çoğunlukla kır ve deniz manzaraları yapan Turner başlangıçta doğayı olduğu

Trustees of the Tate Gallery

J. M. W. Turner'ın 1798'de yaptığı kendi portresi.

gibi tuvale geçiriyordu. Olgunluk yıllarında nesnelerin doğal görünümleriyle daha az ilgilenmeye başladı. Tablolarında canlı renkler ve bir ışık havuzunda titreşiyormuş duygusu veren görünümler yer almaya başladı.

Turner Londralı bir berberin oğluydu. Çok az öğrenim gördü. 12-13 yaşlarında bir oymabaskıcının resimlerini boyayarak çalışmaya başladı (*bak.* OYMABASKI). Bir yandan da kendi yaptığı resimleri babasının dükkânında satmaya çalışıyordu. 1789'da Kraliyet Akademisi Okulları'na girdi, kısa bir süre sonra çeşitli kitaplar ve dergiler için resimler çizmeye başladı. Yaz aylarında İngiltere'nin çeşitli yörelerini geziyor, manzara taslakları çiziyordu. Turner'ın şaşırtıcı bir belleği vardı. Daha önce gördüklerini basit taslakların yardımıyla, aylar sonra bile gerçekte olduğu gibi kusursuz bir biçimde tuvaline aktarabiliyordu. Bu biçimde yaptığı tabloların en çarpıcı örneklerinden biri de *Denizde Kar Fırtınası* (1842) adlı tablodur. Dalgaları gerçeğe uygun bir biçimde resimleyebilmek için, Turner'ın bir fırtına sırasında kendini bir gemi direğine bağlatarak dalgaları gözlemlediği söylenir.

1802'deki Fransa gezisinin ardından denizin ve dalgaların hareketini olağanüstü bir ustalıkla sergilediği *Calais Pier* (1803) adlı tablosunu yaptı. Daha sonraki Fransa ve İtalya gezilerinde resimde özellikle ışığın etkileri üzerinde çalıştı. Manzara resimlerini ayrıntılardan arındırmaya, saf renkler kullanmaya başladı. Turuncu, mor, sarı, mavi gibi parlak renkler kullanarak yoğun ve titreşimli bir ışık etkisi elde etti. Doğayı günün değişik saatlerine ve hava koşullarına göre değişen görüntüsüyle tuvaline aktaran Turner, İzlenimcilik Akımı'nın ilkelerini İzlenimciler'den çok daha önce uygulamış oldu (*bak.* İZLENİMCİLİK).

Trustees of the Tate Gallery

Denizde Kar Fırtınası (1842) adlı tablo Turner'ın son dönem yağlıboya tablolarından biridir. Turner nesnelerin doğal görünümlerinden çok ışık ve renge önem veriyordu.

1820'lerde yaptığı yağlıboya resimleri de daha önceki suluboya çalışmaları gibi büyük hayranlık uyandırdı.

Turner özel yaşamını herkese kapalı tutan ve farklı yaşayan bir insandı. Yaşamının son yıllarında Londra'nın Chelsea bölgesinde küçük bir ev satın aldı ve tanınmamak için takma ad kullandı. Oymabaskı çalışmalarıyla çizimlerinin bulunduğu *Liber Studiorum* ("Çalışmalar Kitabı") adlı kitaptan ve tablo satışından hatırı sayılır bir servet edinmişti. Turner geride 20 binin üzerinde çizim, suluboya ve yağlıboya resim bıraktı. 1987'de Londra'da Tate Galerisi'nde, Turner'ın resimlerinin sergilendiği özel bir bölüm açıldı.

TURNUSOL, boyarmaddelerden, yani renklendirici maddelerden oluşan bir karışımdır. Daha çok kimyacılar tarafından, bir maddenin asit ya da baz olduğunu anlamak için kullanılır (*bak.* ASİT; BAZ). Turnusol bu amaçla kullanıldığında "belirteç" olarak tanımlanır. Turnusol bir çözelti (sıvı) ya da turnusol kâğıdı biçiminde hazırlanabilir ve mavi ya da kırmızı renkte olabilir.

Bir damla mavi turnusol çözeltisi, nitrik, sülfürik ya da hidroklorik asit gibi kuvvetli bir aside katıldığında rengi kırmızıya döner. Sirke ya da maden sodası gibi zayıf asitlerde turnusol şarap kırmızısı bir renk alır. Amonyak ya da sodyum hidroksit (sudkostik) gibi bazlarda ise kırmızı turnusol maviye dönüşür.

İçinde bir damla turnusol bulunan sudkostiğe azar azar hidroklorik asit katıldığında, mavi rengin eflatuna dönüştüğü bir noktaya ulaşılır. Daha fazla asit katılırsa eflatun renk kırmızılaşır. Turnusol ne mavi ne de kırmızı olduğu zaman, çözelti ne asit ne de bazdır ve "nötr" olarak nitelenir. Eğer bu deneyde elde edilen nötr çözelti buharlaştırılırsa geriye bilinen tuz kalır.

Turnusol bazı liken türlerinden (*bak.* LİKEN) ve en çok Hollanda'da yapılır. Liken bitkileri bir teknede lapa haline getirilip amonyak ve başka maddelerle karıştırılır ve mayalanmaya bırakılır. Mavi toz külçeleri halinde biçimlenen turnusol çözelti ya da tablet haline getirilir. Turnusol kâğıdı, bir tür kurutma kâğıdına turnusol çözeltisi emdirilip kurutularak elde edilir. Kuru maddeler için belirteç olarak kullanılacağı zaman, turnusol kâğıdının önce arıtılmış suyla ıslatılması gerekir.

TURNUVA. Şövalyelerin zırhlarını giyip, kılıçlarını kuşanarak savaşa gittikleri günlerde, büyük kalabalıklar önünde turnuva denen dövüş gösterileri düzenlenirdi. Amaç gerçek savaş için hazırlık yapmaktı. Ama bu turnuvalar şövalyelerin soylu hanımlar önünde gösteriş yapmalarına da olanak sağlıyordu. İki şövalyenin at üstünde birbirlerine saldırarak birinin öbürünü mızrağıyla attan düşürmeye çalıştığı mızrak dövüşlerinden oluşan turnuvalar tahtalarla çevrili alanlarda yapılırdı.

Turnuvalar büyük bir olasılıkla Norman istilasından birkaç yıl önce Fransa'da başladı. Şövalyeler mızraklarla dövüştükleri için birbirlerini yaralıyor, hatta öldürüyorlardı. Bu yüzden krallar ve papalar bazı dönemlerde turnuvaları yasakladılar. 1179'da turnuvada öldürülen şövalyeler için Hıristiyan geleneklerine uygun cenaze töreni yapılması yasaklandı. II. Henry İngiltere'de turnuvaları kaldırdı. Oysa, ünlü bir şövalye olan oğlu I. Richard (Aslan Yürekli Richard) bu karşılaşmaları yeniden başlattı. Turnuvalar kralların ve prenslerin düğünlerinin, Dizbağı Nişanı törenlerinin bir parçası haline geldi.

13. yüzyılda mızrakların uçları körleştirildiğinden turnuvaların tehlikesi azaldı. Bir yüzyıl sonra da mızrak uçlarına taç biçiminde bir parça takılarak zırhı delmemeleri sağlandı. Kılıçlar da artık ağır ve keskin değildi. Şövalye ve at zırhlarının içi, vuruşlara karşı yumuşak malzemeyle kaplandı. Atların kulaklarına pamuk tıkandı ve gözleri bağlandı. O yıllarda turnuvalarda ödül olarak değerli taşlar, şahinler ve atlar veriliyordu.

15. yüzyılın başlarında, turnuvalarda mızrak dövüşüne ek olarak geçit töreni de düzenleniyordu. Şövalyeler araya konan bir engelin ötesinden birbirleriyle dövüşüyorlardı. Bir yüzyıl sonra ise turnuvalar artık yalnızca bir eğlenceye dönüştü.

Günümüzde turnuva sözcüğü oyuncuların yarışarak birbirlerini elediği spor karşılaşmalarını anlatmak için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, at üstünde mızrakla yapılan dövüşlerden oluşan ortaçağ tipi turnuvalar da za-

Trustees of the British Museum

15. yüzyıldan kalma bir elyazması kitapta şövalyeler arasında bir mızrak dövüşünü gösteren resim. Atların birbiriyle çarpışmaması için araya kumaş gerilirdi.

man zaman festivallerde yer almaktadır. İlk ortaya çıktığında silahlı beceri yarışması olan, İngiltere'deki Londra Kraliyet Turnuvası günümüzde askeri bir gösteriye dönüşmüştür.

TURP, dünyanın pek çok yerinde yetiştirilen yaygın bir tarım bitkisidir. Köklerinden genellikle tek başına ya da başka sebzelerle karıştırılarak salata yapılır; bazı yörelerde de körpe yaprakları sebze olarak yenir.

Turp (*Raphanus sativus*) beyaz ya da mor çiçekler açan kazık köklü bir bitkidir. Kökün üst bölümü bitki geliştikçe etlenip kalınlaşarak yumru biçimini alır. Yumruların tepesinden yapraklar çıkar. Yapraklar kaba yapılı, tüylü ve kenarları dişlidir.

Köklerinin biçim, boyut ve renkleri çok çeşitlilik gösterir. Bazıları yuvarlak ya da oval, bazıları ise havucu andırır. Turplar renklerine göre başlıca üç grupta toplanır: Kırmızı turp, beyaz turp ve siyah turp. Dış kabukları farklı renklerde olsa da tümü beyaz etlidir.

Besince zengin, hafif toprakları seven turp tohumdan üretilir. Genellikle baharın ilk günlerinden başlayarak sonbahara kadar ekim yapılır. "Fındık turpu" da denen ufak kırmızı turplar 1,5 ay gibi çok kısa bir sürede geliştiğinden ekim aynı yıl içinde 4-5 kez

J. Horace McFarland Company

Solda: Yumurta biçimli kırmızı bir turp çeşidi.
Sağda: Havucu andıran beyaz bir turp çeşidi.

yinelenebilir. Oysa, iri yumrular oluşturan beyaz ve siyah turpların gelişmesi çok daha uzun bir zaman alır; bu yüzden de yılda en çok iki kez ekim yapılır.

Eski Mısırlılar'a ait yazıtlarda adı geçen turpun kökenine ve anayurduna ilişkin çelişkili bilgiler vardır. Örneğin bazı uzmanlara göre turpun atası olduğu kabul edilen yabani turp (*Raphanus raphanistrum*) Ortadoğu ve Anadolu'da kendiliğinden yetişir. Yaklaşık 60 santimetreye kadar boylanan bu bitki kalm kökü, sert tüylü gövdesi ve sarı, beyaz ya da mor çiçekleriyle ayırt edilir.

ARDEA

Dünyanın en büyük turunçgil üreticisi ABD'nin Florida eyaletinde bir portakal bahçesi.

TURUNÇGİLLER, portakal, limon, mandalina, greyfurt gibi ekonomik bakımdan değerli meyve ağaçlarının oluşturduğu bir bitki familyasıdır. Adını turunç ağacından alan bu familya aslında yalnızca tarım ürünlerini değil yabani otları ve çalıları da içerir. Ama, günlük yaşamda turunçgiller sözcüğü doğrudan bu familyadaki meyve ağaçları için kullanılır. Bunlara yaygın olarak "narenciye" de denir.

Dünyaya Asya'nın güneydoğusundan yayılmış olan turunçgiller günümüzde en çok Akdeniz ülkeleri, ABD (özellikle Florida ve California), Brezilya, Arjantin, Güney Afrika ve Avustralya'da yetiştirilir. Turunçgillerin değerli C vitamini kaynağı olan bol sulu meyveleri bitkisel besinlerimiz arasında önemli bir yer tutar. Çünkü, taze meyvelerden ve yeşil sebzelerden aldığımız C vitamini bizi "iskorbüt" hastalığından korur. Oysa eskiden, özellikle uzun deniz yolculukları sırasında taze meyve ve sebze depolama olanağı bulunmadığından denizciler arasında bu hastalık çok ciddi sorunlar yaratmıştı.

Taze meyve olarak tüketilen turunçgillerin başında portakal ve mandalina gelir. Limon ekşi tadından ötürü taze meyve gibi yenmeyip çoğunlukla yiyeceklere sıkılır, greyfurtun ise daha çok suyu içilir.

Turunç (*Citrus aurantium*) tıpkı portakala benzeyen, son derece dayanıklı bir ağaçtır. Ama, meyveleri portakal gibi tatlı değil acıdır; bu yüzden de taze meyve olarak yenmez, ama kabuklarından reçel yapılır. Ayrıca, çiçeklerinden parfüm sanayisinde kullanılan bir uçucu yağ çıkarılır. Gene bu familyanın bir üyesi olan ağaçkavunu (*Citrus medica*) da reçel yapımında yararlanılan yumurta biçiminde iri meyveler verir. Bu meyvelerin

kabuğu buruşuk ve yeşilimsi sarı, ucu yumru gibi çıkıntılıdır. 4-5 metreye kadar boylanabilen bergamotun (*Citrus bergamia*) buruşuk kabuklu bir armudu andıran, hoş kokulu meyvelerinden bergamot esansı denen bir uçucu yağ elde edilir. Bu yağ özellikle parfüm sanayisinde, likör yapımında, şekerlemecilikte ve bazı ilaçları kokulandırmak için eczacılıkta kullanılır. Daha çok reçel yapılarak yenen kurutulmuş kabukları ayrıca özel bir koku vermek için çaya katılır. Dünyada en çok İtalya'da yetiştirilen bu meyve ağacı ülkemizin özellikle güney kesiminde küçük çapta üretilir. Anayurdunun Endonezya olduğu sanılan misketlimonunun (*Citrus aurantifolia*) limona benzeyen meyvelerinin suyundan sitrik asit, kabuğundan uçucu bir yağ elde edilir. (*Ayrıca bak.* GREYFURT; LİMON; MANDALİNA; PORTAKAL.)

TUSSAUD, Marie (1761-1850). Marie Tussaud Londra'da dünyaca ünlü kişilerin balmumu heykellerinin sergilendiği Madame Tussaud Müzesi'nin kurucusudur. Londra'ya yerleşmeden önce yaşamının en hareketli ve verimli yıllarını Paris'te geçiren Marie Tussaud, Fransa'nın Strasbourg kentinde doğdu. Babası Joseph Grosholtz onun doğumundan kısa bir süre önce öldüğü için, İsviçre'nin Bern kentinde doktor olan amcası Philippe Curtius tarafından yetiştirildi. Daha sonra amcasıyla birlikte Paris'e giderek orada amcasından balmumundan heykeller yapmayı öğrendi.

Balmumu heykel sanatında kısa sürede yeteneğini kanıtlayan Tussaud, dönemin bazı ünlü kişilerinin heykellerini yaparak genç yaşta ün kazandı. 1780'de Versailles Sarayı'nda Kral XVI. Louis'nin kız kardeşi Élisabeth'in sanat öğretmeni oldu.

1789'da patlak veren Fransız Devrimi sırasında kral yanlısı olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Amcasının uyarısı üzerine Versailles'dan ayrılarak Paris'e döndü. Terör Dönemi'nde üç ay hapis yattı. O dönemde giyotinle kesilen kafaların balmumundan modellerini yapmakla görevlendirildi. Bu dönemde modelini yaptığı kesik başlar içinde Kral XVI. Louis'nin, Kraliçe Marie-Antoinette'in ve devrim önderlerinden Maximilien Robespierre, Georges Jacques Danton ve Jean-Paul Marat'nınki de bulunuyordu. Bu korkunç dönemin ardından 1791'de amcasının ölümü üzerine onun iki balmumu heykel müzesinin başına geçti.

Madame Tussaud's
Balmumu heykellerin sergilendiği Madame Tussaud Müzesi'nde, müzenin kurucusu Fransız asıllı Marie Tussaud'nun kendi heykeli de bulunmaktadır.

1795'te mühendis François Tussaud'yla evlendi. 1802'de balmumu heykel koleksiyonunu ve iki oğlunu yanına alarak İngiltere'ye gitti. Yaşamının geri kalan bölümünü, kendi müzesini açtığı Londra'da geçirdi. Müze 1884'te Marylebone Yolu'ndaki bugünkü yerine taşındı. Bugün Tussaud'nun torunları tarafından işletilen Madame Tussaud Müzesi, Napolyon'dan Michael Jackson'a kadar çok sayıda ünlü kişinin balmumu heykellerinin sergilendiği, dünyanın en ilginç müzelerinden biridir.

TUTANHAMON (İÖ yaklaşık 1370-1352). Eski Mısır firavunlarından (krallarından) Tu-

Michael Holford

Tutanhamon'un mezarındaki bu duvar resminde Tutanhamon, karısı ve ölüler tanrısı Osiris'le birlikte görülüyor.

tanhamon günümüze kadar bozulmadan ulaşabilmiş mezarıyla tanınır. Mısır'ın güneyinde, Luksor yakınlarındaki Krallar Vadisi'nde yer alan bu mezar, 1922'de Lord Carnarvon'un yönetimindeki bir araştırma gezisine katılan İngiliz arkeolog Howard Carter tarafından ortaya çıkarıldı. Eski Mısır'da herkes gibi, ölen krallar da mumyalanır, ölümden sonraki yaşam için gerekli olduğuna inanılan çeşitli yiyecekler, içecekler ve değerli eşyalarla birlikte gömülürlerdi (*bak.* MUMYA). Bu yüzden kral mezarlarının bir çoğu sık sık hırsızlarca yağmalanmıştır. Tutanhamon'un mezarı, içindeki bütün değerli eşyalarla birlikte el değmemiş olarak ortaya çıkarılan ender örneklerden biridir.

Howard Carter bu büyüleyici mezarın en iç bölümündeki odalara ulaştığında, kendi deyimiyle "olağanüstü şeyler"le karşılaştı. Tutanhamon'un mumyası iç içe geçmiş üç tabutun içine yerleştirilmişti. Dıştaki iki tabut altın kakmalı tahtadan, en içteki tabut ise som altındandı. Tabutlar daha sonra taştan oyulmuş bir lahde konmuştu. Mumyanın başı kralın yüzüne benzeyen, değerli taşlarla bezenmiş altın bir maskeyle örtülüydü. Mumyanın üzerine ve sargıların arasına çeşitli değerli taşlar ve tılsımlar yerleştirilmişti. Eski Mısır'da mumyanın başına yerleştirilen maskenin ölen kişiyi onurlandırmak, ruhlar dünyasına ulaşmasını kolaylaştırmak, ölen kişiyi kötü ruhlara karşı korumak ya da ölen kişinin ruhlar dünyasıyla ilişki kurmasına yardımcı olmak gibi işlevleri olduğuna inanılırdı.

Mezarda, lahdin bulunduğu odadan başka üç oda daha vardı. Bu odalarda heykeller, yataklar, sandalyeler, sandıklar, kutular, bir savaş arabası, silahlar, elbiseler, mücevherler, tıpkı gerçek yaşamdaki gibi ölümden sonraki yaşamda da gerekli olacağına inanılan çeşitli eşyalar, gereçler, şarap ve yiyecekler bulundu. Altın ve değerli taşlarla bezenmiş mobilyaların en güzel parçalarından biri de aslan başlarıyla süslenmiş, altın kaplama ahşap bir tahttı. Buluntular arasında en ilginç parçalardan biri de hâlâ çalınabilir durumda olan basit bir trompettir. Bu paha biçilmez hazine İÖ 14. yüzyılda Eski Mısır'da kralların ne kadar zengin ve görkemli bir yaşam sürdüğünü göstermektedir. Ne var ki, Eski Mısır'daki öteki kral mezarlarıyla karşılaştırıldığında Tutanhamon'un mezarının sıradan bir kral mezarı olduğu söylenebilir. Mezardan çıkan buluntuların çoğu Tutanhamon'un sağlığında kullandığı özel eşyalardır. Yapılan

Picturepoint

Tutanhamon'un altın, fildişi ve değerli taşlarla bezeli tahtının arkalığı.

inceleme ve araştırmalar bize Eski Mısırlılar'ın günlük yaşantıları, alışkanlıkları ve geleneklerine ilişkin önemli bilgiler sağlamıştır.

Kral Tutanhamon'un mezarından çıkan buluntular Kahire'deki Mısır Müzesi'ne kondu. Ama mumya ve lahit Luksor'da kaldı. Tutanhamon Eski Mısır'da yaklaşık 200 yıl hüküm süren 18. hanedandan (İÖ yaklaşık 1539-1320) geliyordu. Tahta çıktığında henüz dokuz yaşındaydı; bu yüzden ülke yönetimini firavun naibi ve başrahip Ay ile başkomutan Horemheb üstlendi. 10 yaşlarındayken krallığını yasallaştırmak amacıyla, yönetimi sırasında Güneş tanrısı Aton'a dayalı tektanrılı bir din oluşturmaya çalışan Kral Ahenaton'un üçüncü kızıyla evlendi (*bak.* AHENATON). Tutanhamon hükümdarlığının ilk üç yılında önce Ahenaton'un benimsediği dinsel görüşleri değiştirmek ve tanrı Amon'a dönülmesini sağlamak amacıyla, doğduğunda kendisine verilen Tutankaton adını Tutanhamon olarak değiştirdi. Eski tapınakları açtırdı, Amon rahiplerine ayrıcalıklarını geri verdi. Başkenti bugün Kahire yakınlarında bir kent olan Menfis'e taşıdı. Tutanhamon'un 18 yaşındayken beklenmedik bir biçimde ölümü ülkede şaşkınlık yarattı. Cenaze hazırlıkları acele bir biçimde yapıldı. Bazı uzmanların ileri sürdüğüne göre Tutanhamon Ay'ın kendisi için yaptırdığı mezara kondu. Tutanhamon'un Eski Mısır'ın siyasal tarihinde önemli bir yeri yoktu. Hatta mezarının yeri bile unutulmuştu. 20. hanedan döneminde mezarın üzerine VI. Ramses'in mezarı yapılmıştı. Eğer mezarı bulunmasaydı birkaç uzman dışında adını kimse bilmeyecekti. Mezarının el değmemiş bir biçimde ortaya çıkarılmış olması Tutanhamon'un günümüzde adından en çok söz ettiren firavun olmasını sağladı.

Eskiden Tutanhamon'un mezarına giren kimsenin, kutsal olan bir şeye saygısızlık ettiği için ceza olarak beklenmedik bir biçimde öleceğine inanılırdı. Lord Carnarvon'un mezarın bulunmasından yaklaşık beş ay sonra sivrisinek ısırması sonucu ölmesi bu boş inancın yeniden canlanmasına yol açtı.

TUTKAL *bak.* YAPIŞTIRICI.

TUTULMA *bak.* AY VE GÜNEŞ TUTULMASI.

TUVALU, Büyük Okyanus'ta, Avustralya'nın 4.000 km kuzeydoğusundaki dokuz adadan oluşan bir ülkedir. Adaların toplam yüzölçümü 26 km²'dir.

İnce uzun biçimli mercan atolleri olan adaların iklimi sıcak ve nemlidir. Sıcaklık 26°C ile 32°C arasında değişir. Adalardaki yabanıl hayvanlar arasında kertenkele, kaplumbağa, orkinos, yengeç ve uçanbalık sayılabilir. Adaların verimsiz topraklarında çok az bitki yetişir. Bu nedenle başlıca ekonomik etkinlik balıkçılık ve turizmdir. Hindistancevizi plantasyonları, posta pulu satışı ve geleneksel el sanatı ürünleri de ada halkının gelirine katkıda bulunur. Tuvalu halkı Polinezyalı'dır (*bak.* PASİFİK ADALARI; POLİNEZYALILAR).

Avrupalılar'ın 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında keşfettiği bu adalar, 1916'dan başlayarak Gilbert Adaları ile birlikte Gilbert ve Ellice Adaları Kolonisi adı altında bir İngiliz sömürgesi olarak yönetildi.

Sömürge, iki ada grubu arasında uzun süren bir rekabetten sonra 1976'da ikiye bölündü ve Ellice Adaları'nın yeni adı Tuvalu oldu. 1978'de bağımsızlığım kazanan Tuvalu'nun başkenti Funafuti Adası üzerindeki Fongafale'dir. İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi olan ülke, meşruti monarşiyle yönetilir.

Tuvalu'nun nüfusu 8.900'dür (1989).

TUYGUN. Tuygunlar 11 türden oluşan yırtıcı kuşlardır. Çayırlık ve sulak alanlar üzerinde alçaktan uçarak, avlayabilecekleri küçük hayvanları gözlerler. Genellikle kahverengi olmakla birlikte, Türkiye'de rastlanan çayır tuygunu (*Circus pygargus*), gökçe tuygun (*Circus cyaneus*) ve bozkır tuygunu (*Circus macrourus*) gibi birkaç türün erkekleri mavimsi boz ya da bozdur.

Tuygunların gagaları küçüktür. Yüzlerindeki tüyler baykuşlarınkini andıracak biçimde bir peçe oluşturur. Kuyrukları uzundur. Havada süzülürken gergin tutarak yukarı doğru kaldırdıkları ince uzun kanatları görünüşlerine ayrı bir güzellik katar. Uzun bacaklarını kuş yavruları, küçük sürüngenler ve fareler gibi avların üzerine çullanmak için kullanırlar.

En yaygın tuygunlardan biri olan gökçe

Bazı tuygun türlerinin erkekleri havadayken dişiye yiyecek verir.

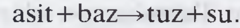
tuygun yalnız kuzey yarıküredeki açık alanlara değil, Güney Amerika'nın güney kesimlerine de yayılmıştır. Avrupa'daki en iri tür olan saz tuygunu (*Circus aeruginosus*) 56 cm uzunluğundadır. Bu yırtıcı kuş Türkiye'nin birçok yerinde üremektedir.

Tuygunlar üreme mevsimi dışında sürüler halinde göç eder. Karadeniz'in kuzeyinden Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede üreyen bozkır tuygunu (*Circus macrourus*) kış aylarında Afrika düzlüklerinde en sık rastlanan kuşlardan biridir. Tuygunlar Afrika'da bazı yıllar sayıları inanılmaz ölçülerde artan göçmen çekirge sürülerini yok eder.

TUZ. Kimyada, bir asit ile baz arasında gerçekleşen kimyasal tepkime sonucunda suyla birlikte oluşan maddeye tuz denir. Birbirinden farklı yüzlerce tuz türü vardır. Ama günlük konuşma dilinde "tuz" denince bilinen sofra tuzu kastedilir; sofra tuzunun kimyasal bileşimi sodyum klorürdür. Bu maddenin birinci bölümünde, önemli bir kimyasal bileşikler grubu olarak tuzlar, ikinci bölümünde ise sofra tuzu ele alınmıştır.

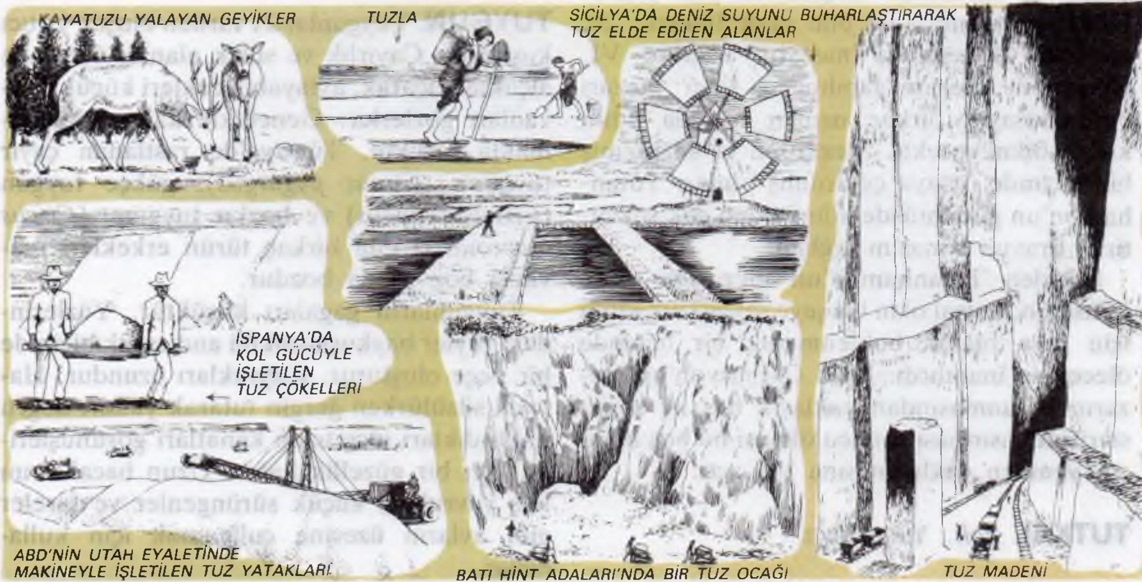
Tuzların Hazırlanması

Tuzların oluşum tepkimesi bir denklem biçiminde yazılabilir:

asit+baz→tuz+su.

Kimyada, herhangi bir asitle tepkimeye girdiğinde o asidi *nötrleştirerek*, yani onun asit olma özelliklerini ortadan kaldırarak, tuz ve su oluşumuna yol açan maddeye baz denir (*bak*. ASİT; BAZ). Bazlar genellikle metal oksitleri ya da hidroksitleridir; tuz oluşumu sırasında bazdaki metal, asitteki hidrojenin yerini alır. Tuzlar oluştukları aside göre adlandırılır. Buna göre, hidroklorik asidin nötr-

Tuzun bulunduğu bazı yerler ve tuz çıkarma yöntemleri.

leştirilmesi (yansızlaştırılması) sonucu ortaya çıkan tuzlara klorürler; nitrik asitten oluşanlara nitratlar; sülfürik asitten oluşanlara sülfatlar; karbonik asitten oluşanlara karbonatlar denir. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir.

Tuzların Özellikleri ve Kullanım Alanları. Tuzların çoğu artı ya da eksi yüklü atomlardan ya da *iyon* (*bak.* İYON) denen atom gruplarından oluşur; artı yüklü iyonlar (katyonlar) metalden, eksi yüklü iyonlar (anyonlar) ise asitten gelir. Katı haldeki bir tuzun iyonları, belirli bir yerleşim düzeni içinde bir araya gelerek bir *kristal* oluştururlar. Kristalin biçimi tuzdan tuza değişir; örneğin, sodyum klorür kristalleri her zaman küp biçimindedir. Tuzların çoğunun kristali *hidratlı* haldedir, yani kristal yapısına belirli oranda su bağlanmıştır. Bu *kristalleşme suyu* tuzun ısıtılması yoluyla ayrılabilir ve böylece *susuz* bir yapı elde edilir. Çok bilinen bir örnek, su katıldığı zaman mavi bir çözelti oluşturan beyaz, susuz bakır sülfat tozudur. Bu mavi çözelti buharlaştırıldığında hidratlı mavi bakır sülfat kristalleri elde edilebilir (*bak.* BUHARLAŞMA; KRISTAL).

Tuzların çoğu suda çözünerek (eriyerek) bir çözelti oluşturur. Ama bazı tuzlar suda çözünemez; iki çözelti arasındaki bir tepkime sonucu oluşan bu tür bir tuz dibe çökerek ayrılır ve bir *çökelti* (katı madde) oluşturur (*bak.* ÇÖZELTİ VE ASILTI). Tuzlar iyonlardan oluştuğundan, suda çözündükleri zaman elektriği iletebilirler; bu tür bir çözeltiye *elektrolit* denir.

Birçok kayaçta tuz bulunur; bu kayaçlardan bazıları, örneğin kireçtaşı, büyük ölçüde kalsiyum karbonat tuzundan oluşmuştur. Havadaki karbon dioksidin çok az miktarı suda çözünerek seyreltik bir asit oluşturur; bu asit de kayaç tuzlarının birçoğunu çözer. Bu nedenle ırmaklar, göller, özellikle de denizler ve okyanuslar büyük miktarlarda çözünmüş tuz içerirler ve en geniş doğal tuz çökelleri kurumuş su yataklarında bulunur.

Eğer doğada tuzlar olmasaydı, bazı bitkiler ve hayvanlar da olmazdı. Ayrıca tuzun evlerde, tıpta ve sanayide önemli kullanım alanları vardır.

Sofra Tuzu

Genellikle sofra tuzu olarak adlandırılan sodyum klorür, hayvanların beslenmesinde büyük önem taşıyan temel bir madde ve pek çok önemli kimyasal süreç için bir başlangıç maddesidir. En zengin sodyum klorürün kaynağı deniz suyudur; deniz suyunun ağırlıkça yüzde 3'ünü sodyum klorür oluşturur. Deniz suyunun yüzde 1'lik bir bölümü de çeşitli magnezyum, kalsiyum ve potasyum tuzlarından oluşur. Lût Gölü ve ABD'nin Utah eyaletindeki Büyük Tuz Gölü gibi bazı tuzlu göllerin sularında, deniz suyundakinin 4-8 katı arasında değişen oranlarda tuz bulunur.

Sanayide ve evlerde kullanılan tuzun çoğu, eski zamanlarda var olmuş bazı denizlerin buharlaşmasından artakalan, üstleri çamur ve kumla örtülü yeraltı çökellerinden elde edilir. Bazı yerlerde, yüzeye çıkarken bu tür bir tuz katmanından geçen tuzlu su kaynaklarına da rastlanır.

Bol güneş alan ülkelerde tuz, tuzla denen geniş alanlara alınan deniz suyunun buharlaşmaya bırakılması yoluyla elde edilir (*bak.* BUHARLAŞMA). İri taneli ve oldukça katışkılı olan bu tuzdan et ve balık salamuralarının hazırlanmasında yararlanılır.

Yeraltı kayatuzu dünyanın birçok yerinde kalın katmanlar halinde bulunur. Mineral adı halit olan kayatuzu, genellikle açılan kuyulardan aşağı su pompalanarak elde edilir. Su, tuzu çözer ve oluşan salamura (tuzlu su) yüzeye pompalanır. Daha sonra buharlaştırılan salamuradan geriye tuz kalır.

Sofra Tuzunun Özellikleri ve Kullanım Alanları. Katışkısız sodyum klorür küp biçimli kristallerden oluşan beyaz bir katı maddedir. 800°C'de erir. Arı su 0°C'de donar, ama salamura (sofra tuzunun sudaki çözeltisi) çok daha düşük sıcaklıklarda donar; bu sıcaklık, salamuradaki tuz oranına bağlı olarak −20°C'ye kadar düşebilir. Bu yüzden kışın, kar ve buzu eritmesi için yollara kayatuzu serpilir; kayatuzu kar ve buzla birleşerek, normal suyun donma sıcaklığında donmayan bir salamura oluşturur.

Sodyum klorür bütün hayvanların beslenmesinde yaşamsal bir önem taşır. Midede salgılanan sindirim sularındaki hidroklorik asidin oluşumu için gerekli olan klorür iyonları bu tuzdan gelir. Sodyum ise vücuttaki ana katyonlardan biridir; sinir ve kas hücrelerinin

işlevlerini doğru bir biçimde yerine getirebilmeleri ve vücuttaki su dengesinin sürdürülebilmesinde bu katyonun temel bir işlevi vardır. Hayvan besi yerlerinde tuz yalakları bulundurulur; yabani hayvanlar ise bir parça kayatuzu bulabilmek için uzun süre dolaşırlar.

Sodyum ve klor çok önemli maddeler olduğundan, tuz kimya sanayisinin başlıca hammaddelerinden biri haline gelmiştir. Klor, sodyum, hidrojen ve sodyum hidroksit (sudkostik), eritilmiş sodyum klorürden, yani salamuradan elektrik akımı geçirilerek elde edilir (*bak.* ELEKTROLİZ). Bu kimyasal maddeler ağartma tozu, sabun, yapay ipek (reyon) ve cam gibi ürünlerin yapımında kullanılır. Tuzun kendisi de yiyecekleri tatlandırmak; et, balık, sebze ve ham derileri tuzlama yöntemiyle saklamak; suları yumuşatmak; seramik eşyaları sırlamakta kullanılır. Tereyağı, margarin ve buz üretiminde de tuzdan yararlanılır.

TUZ GÖLÜ, Van Gölü'nden sonra ülkemizdeki ikinci büyük göldür. Dünyanın en tuzlu göllerinden biridir ve bu özelliği kıyılarında tuz üretimi yapılmasına olanak verir.

Ara Güler

Tuz Gölü'nün çevresi bozkırlardan oluşur.

İç Anadolu Bölgesi'nin orta kesiminde yer alan Tuz Gölü kuzeyde Haymana, güneyde Obruk ve batıda da Cihanbeyli yaylalarıyla çevrilmiş bir konumdadır. Doğuda yükselen eski bir kütle Tuz Gölü'nün içinde bulunduğu çanakla Kızılırmak vadisini birbirinden ayırır. Yaklaşık 1.500 km²'lik bir alanı kaplayan gölün deniz düzeyinden yüksekliği 905 metredir. Uzunluğu 80 km kadar olan Tuz Gölü'nün genişliği 48 kilometreyi bulur.

Doğu kıyısı boyunca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan bir kırık (fay) çizgisi geçen Tuz Gölü, eski jeolojik çağlarda oluşan kırılmalar ve çökmeler sonucunda ortaya çıkmış, tektonik kökenli bir göldür. Son jeolojik dönemin nemli ve serin geçen bir bölümünde daha geniş bir alan kaplayan Tuz Gölü'nün su düzeyi bugünkünden 100 metre daha yüksekti. Çevrede daha geniş bir alan kapladığını gösteren eski göl sekilerine rastlanır. Batı kıyısı yakınındaki Acı Göl ve Tersishan Gölü gibi irili ufaklı su birikintileri eski göle ait kalıntılardır.

Tuz Gölü ilkçağda Tatta adıyla anılırdı. Daha sonra uzun bir süre kuzeydoğu kıyısı yakınındaki Şereflikoçhisar yerleşim merkezinin eski adıyla, Koçhisar Gölü olarak anıldı. Daha sonra Tuz Gölü dendi. Bunun başlıca nedeni, sularının bir litresinde 329 gr gibi çok yüksek oranda tuz bulunmasıdır. Gölün bu özelliği değerlendirilerek tuz elde etmek amacıyla kıyılarında tuzlalar kurulmuştur. Bunlardan başlıcaları Kaldırım ve Yavşan tuzlalarıdır. Bu tuzlalarda gerçekleştirilen üretim ülkemizin tuz gereksinmesinin önemli bir bölümünü karşılar.

Yaklaşık 12.000 km²'lik bir alanın sularını toplayan Tuz Gölü kapalı bir havzadır. Bir gideğenle dışa akışı olmayan Tuz Gölü ülkemizin en az yağış alan yörelerinden birinde yer alır. Göle dökülen en önemli akarsular Peçeneközü Deresi ile Melendiz Çayı'dır. Tuzlu ve jipsli arazilerden geçerek göle ulaşan bu akarsuların suları tuzludur. Tuz Gölü'nün dipten de bazı tuzlu yeraltı sularıyla beslendiği sanılmaktadır. Geniş bir alanı kaplamasına karşılık çok sığ bir göldür. Tuz Gölü'nün en derin yeri yalnızca 2 metredir. Öteki kesimlerindeki derinliği ancak santimetreyle ölçülebilir. Türkiye'nin oldukça kurak bir bölgesinde yer alması nedeniyle bu sığ gölde yazın çok yoğun buharlaşma görülür. Bu sırada doğu kesimindeki bir körfez dışında tümüyle kuruyan gölün tabanında kalınlığı yer yer 30 santimetreyi bulan mevsimlik bir tuz katmanı oluşur. Eskiden gölün bu halini gören bazı yabancı gezginlerin buraya "Tuz Çölü" adını verdikleri bilinmektedir.

Tuz Gölü kıyılarının büyük bölümü bataklık halindedir. Çevresi bozkırlardan oluşan Tuz Gölü kıyısında önemli bir yerleşme yerine rastlanmaz. E-5 Karayolu gölün kuzeydoğu ve doğu kıyılarının yakınından geçer.

TÜBERKÜLOZ *bak.* VEREM.

TÜFEK *bak.* ATEŞLİ SİLAHLAR.

TÜMCE *bak.* CÜMLE.

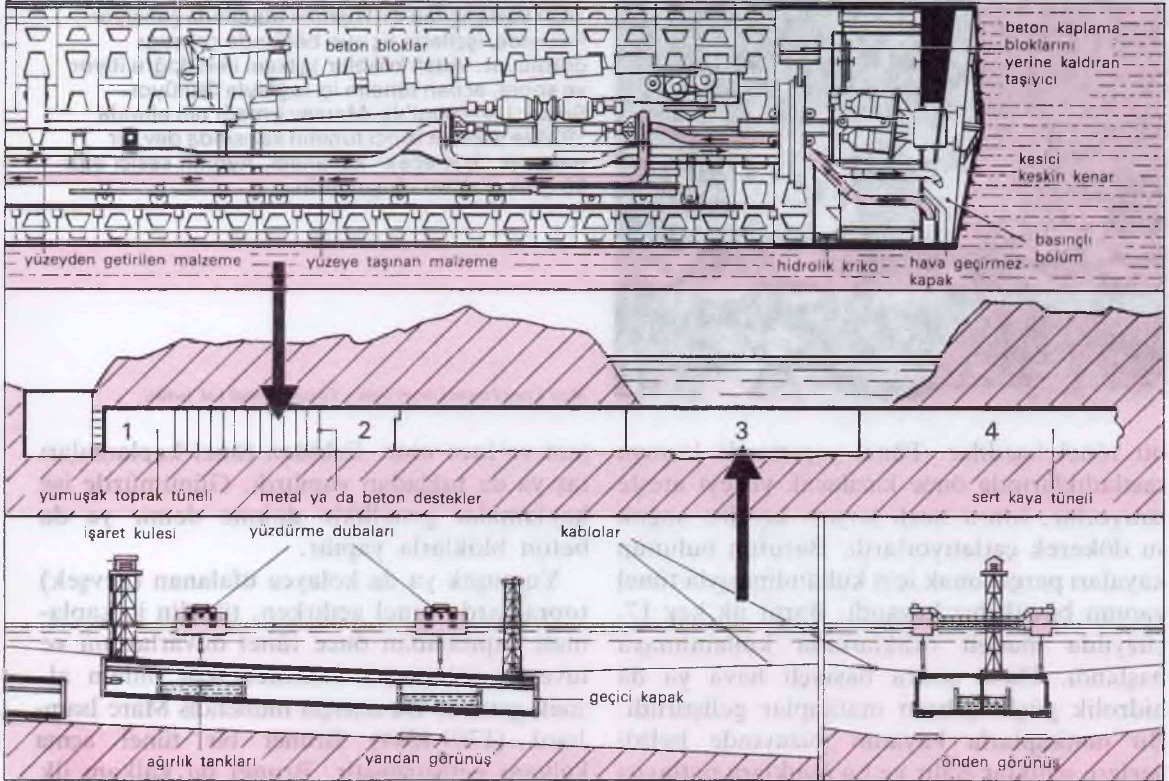
TÜMLEÇ *bak.* CÜMLE.

TÜMÖR *bak.* UR.

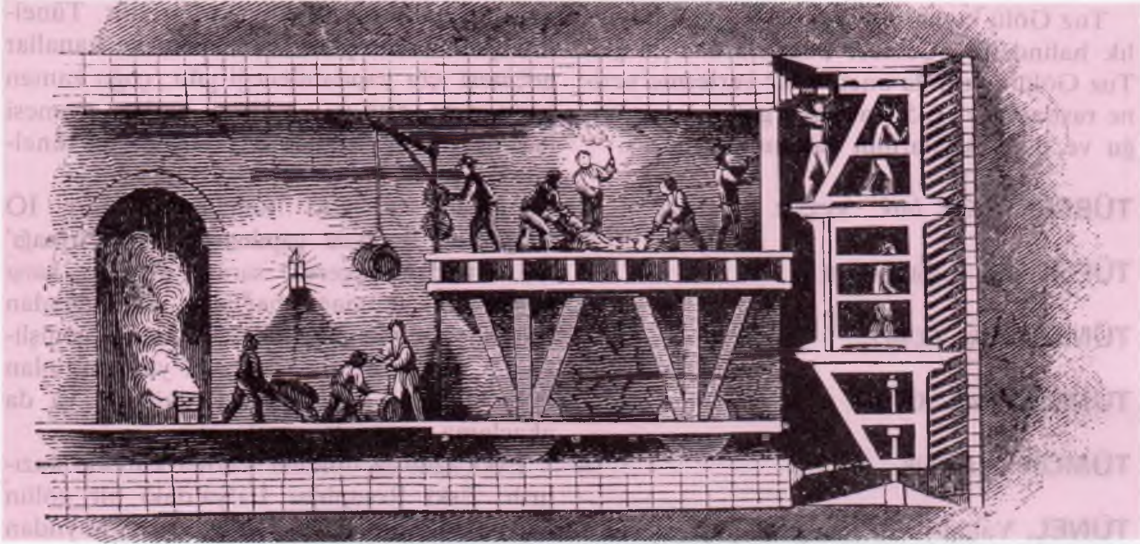
TÜNEL. Yatay ya da az eğimli yapay yeraltı geçitlerine tünel denir. Düşey olarak açılan yeraltı geçitlerine de kuyu adı verilir. Tüneller içinden karayolu, demiryolu ve kanallar geçmesi için yapılabileceği gibi, çoğu zaman içinden su, atık su ve enerji hatları geçmesi için de yapılır. Maden ocaklarında da tünellerden yararlanılır.

Bilinen en eski tünellerden biri İÖ 2000'lerde Babil'de yapılmıştır. Fırat Irmağı'nın altından geçerek sarayı ırmağın karşı kıyısındaki tapınağa bağlayan bu tuğladan örülmüş tünelin yüksekliği 3,6 metre, genişliği 4,5 metredir. Eskiçağlarda yapılmış olan öbür tüneller genellikle su dağıtımı ya da akaçlama amacıyla yapılmıştır.

Eskiçağlarda tüneller kazma kürekle kazılırdı. Eski Romalılar İtalya'daki bir gölün suyunu boşaltmak için binlerce işçiyi 11 yıldan fazla bir süre çalıştırarak 5,6 km uzunluğunda

Ortada, tünel kazılırken karşılaşılabilecek değişik koşullarda yapılan farklı çalışmalar görülüyor. 1. bölümde toprak yumuşaktır. Kazı işleminde sert çelikten kesici kenarları olan silindir biçiminde bir tünel kazma kalkanı (üstte) kullanılıyor. Hidrolik krikolar kalkanı ileri iterek kesici uçların kazılacak toprağa gömülmesini sağlıyor. 2. bölümde toprak çok suludur. Kalkanın önündeki basınçlı alanda bir döner kazıcı toprağı kazıyor. 3. bölümde tünel sığ bir suyun içinde yapılmaktadır. Tünelin önceden yapılmış ve uçları kapatılmış bölümleri yüzdürülerek yerleştirileceği yere getirilir (altta solda ve sağda); içindeki ağırlık tankları suyla doldurularak batırılır. Sonra tünelin önceden yapılmış olan bölümlerine eklenerek uçlarındaki kapaklar açılır. 4. bölümde tünel sert kayada açılmaktadır. Kayanın üzerinde belirli derinliklerde oyuklar açılarak bunlara patlayıcı yerleştirilir. Patlamadan sonra kaya parçaları makinelerle alınır ve aynı işlem tekrarlanır.

Üstte: Marc Isambard Brunel'in tünel açma kalkanı, 1830'larda açılan ilk Thames tünelinde çalışıyor. Resimde, işçilerin üç ayrı bölümde çalıştığı görülüyor. Vidalı krikolar kalkanı ileri doğru itiyor ve sonra, açılan tünelin içi tuğlayla örülüyor.
Solda: Liverpool'da, Mersey Irmağı'nın altında 1974'te yapılan ikinci tünelin kazısında dev bir mekanik "köstebek" kullanıldı. Aygıtın kesici ağzı 55 çelik diskten oluşuyordu.

Mary Evans Picture Library (üstte), Edmund Nuttall Ltd. (solda)

bir tünel kazdılar. Tünel yapımında kayaya rastladıklarında önce kazılacak yüzeyi ateşle ısıtıyorlar, sonra sıcak kayayı üzerine soğuk su dökerek çatlatıyorlardı. Barutun bulunup kayaları parçalamak için kullanılmasıyla tünel yapımı büyük hız kazandı. Barut ilk kez 17. yüzyılda maden ocaklarında kullanılmaya başlandı. Daha sonra basınçlı hava ya da hidrolik güçle çalışan matkaplar geliştirildi. Bu matkaplarla kayanın yüzeyinde belirli yerlere oyuklar açılır ve bu oyuklara patlayıcı maddeler yerleştirilir. Bu patlayıcılar belirli bir sırayla, genellikle merkezdekilerden dışarıdakilere doğru, bir saniyenin kesirleri kadar küçük aralıklarla ateşlenir.

Çok sert kayalarda açılanlar dışında, tünellerin içine bir kaplama yapılması gerekir. Eğer tünel yuvarlak olursa bu kaplama sağlam ve ince olur. Eskiden tünel kaplamaları taş ya da tuğladan yapılırdı. Günümüzde ise kaplamalar genellikle dökme demir ya da beton bloklarla yapılır.

Yumuşak ya da kolayca ufalanan (gevşek) topraklarda tünel açılırken, tünelin iç kaplaması yapılmadan önce tünel duvarlarının ve tavanın çökmesini önlemek için önlem almak gerekir. Bu amaçla mühendis Marc Isambard (1769-1849) Brunel bir tünel açma kalkanı geliştirmiştir. Brunel bu kalkanı ilk kez Londra'da Thames Irmağı'nın altından geçen bir tünelin yapımında kullanmıştır. 1843'te yalnızca yayalar için kullanıma açılan bu tünel günümüzde metro tüneli olarak kullanılmaktadır.

İngiliz mühendis James Henry Greathead' in (1844-96) Brunel'in tünel açma kalkanın-

dan geliştirdiği modern bir tünel açma kalkanı Londra metrosunun tünellerinin yapımında kullanılmıştır. Greathead'in bu kalkanı, uzunluğu hemen hemen çapına eşit olan çelik bir silindir biçimindeydi. Silindirin bir ucunda kenarlar keskin bir ağız biçimindeydi. Güçlü hidrolik krikoların ileri doğru ittiği silindirin bu keskin kenarları toprağa gömülüyor, silindirin içinde çalışan işçiler de ön taraftaki toprağı kazıp çıkartıyorlardı.

Tünel yapılırken bazen açılacak olan tünel boyunca kuyular kazılarak çalışma birkaç yerde aynı anda yürütülebilir. Daha sonra bu kuyulardan tünelin havalandırılmasında da yararlanılır. Metro tünelleri ile ırmakların altından geçen uzun karayolu tünellerinin büyük vantilatörler kullanılarak havalandırılması gerekir.

Çok sulu topraklarda tünel açılırken, tünele su dolmasını önlemek için tünelin içine basınçlı hava pompalanır. Bu durumda tünelin kazıldığı alana hava geçirmez özel bir bölmeden geçilerek girilir. İki kapılı olan bu bölmeye girerken basınçlı havanın dışarı kaçmaması için iki kapı aynı anda açık bulundurulmaz; geçilen kapı kapandıktan sonra öbür kapı açılır. Böyle basınçlı tünellerde çalışmak zor ve tehlikelidir. Bu nedenle günümüzde tünellerin yalnızca kazı yapılan ağız bölümüne basınç uygulanır ve hava geçirmeyen bu bölümdeki kazı işlemi döner bıçaklı otomatik kazıcılarla yapılır.

Ünlü Tüneller

En uzun demiryolu tünellerinden biri Alp Dağları'nın altından geçerek İsviçre ve İtalya'yı birbirine bağlayan Simplon Tüneli'dir. 20 km uzunluğunda olan bu tünel, birincisi 1905'te, ikincisi de 1921'de tamamlanmış olan bir çift tünelden oluşur. Tünelin toprak yüzeyinden en aşağıda olan bölümü 2.102 metre derinliktedir. Londra metrosunda da çok uzun tüneller vardır. Bunlardan en uzunu East Finchley ile Morden arasındaki 27,8 km uzunluğundaki tüneldir. Dünyadaki en uzun metro tüneli ise Moskova'da, Belyaevo ile Medvedkovo istasyonları arasındaki 30,7 kilometrelik tüneldir.

ZEFA

İsviçre'de, Zürich Uluslararası Havalimanı'ndaki betonarme bir tünelin yapımı.

Dünyadaki en uzun karayolu tüneli İsviçre'de, Göschenen ile Airolo arasında, Alp Dağları'nın altından geçen St. Gotthard Tüneli'dir. 1980'de açılan tünelin uzunluğu 16 kilometredir.

Dünyanın en geniş tüneli Belçika'da, Schelde Irmağı'nın altındadır. Bu tünelden demiryolunun yanı sıra, Stockholm'u Lizbon'a bağlayan Avrupa E-3 Otoyolu'nun bir bölümü de geçer. 57 metre genişliğinde ve 10 metre yüksekliğindeki tünel Anvers'te, 480 metre genişliğindeki Schelde Irmağı'nın altından geçmektedir. Tünelin sualtındaki bölümleri, çok büyük kuru havuzlarda yapılan ve yüzdürülerek yerine getirildikten sonra batırılan, her biri 47.000 tonluk beş kesondan oluşmuştur (*bak*. KESON). Tünelde altı şeritli bir karayolu, iki demiryolu ve bisikletlerle motosikletler için ayrı bir yol vardır.

Manş Denizi'nin altından geçecek bir tünelle İngiltere ile Fransa'yı birbirine bağlamak düşüncesi 1800'lerden beri birçok kez gündeme gelmiş ve bu konuda zaman zaman, yarım kalan girişimlerde bulunulmuştur. 1960'larda İngiltere ve Fransa'nın ortak çalışmasıyla tünel yapımı başlamış ve çeşitli nedenlerle zaman zaman durdurulan çalışmalar 1990 sonlarında ileri bir aşamaya gelmiştir. İki uçtan açılan tünellerin ortada buluşmasıyla tünelin ana yapısı tamamlanmıştır.

Birçok tünelden yolların yanı sıra kanallar, su dağıtım ve sulama sistemlerinin boruları ya da enerji iletim hatları geçer. Örneğin New York kentine verilen suyun bir bölümünü sağlayan Delaware Suyolu, Catskill Dağları'ndan dairesel bir tünelle getirilen suyu taşır. 168 km uzunluğundaki bu tünel bazı

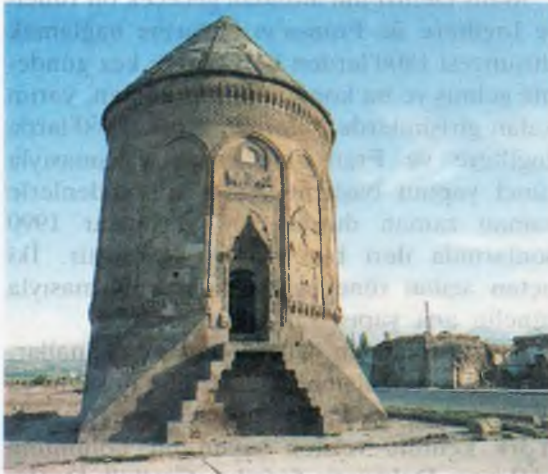
yerlerde toprağın 750 metre altından geçer. Tünel 1937-53 arasında yapılmış ve 1965'e kadar birkaç kez ek yapılarak uzatılmıştır; en geniş yeri 5,8 metredir. Türkiye'de yapımı sürmekte olan Urfa Tünelleri sulama amaçlıdır; Atatürk Barajı'nın rezervuarından alınacak su bu tüneller aracılığıyla Harran Ovası'na ulaştırılacaktır. Her birinin uzunluğu 26,4 km olan bu tüneller tamamlandıklarında, sulama amaçlı tüneller arasında dünyada ilk sıralarda yer alacaktır (*bak.* SU DAĞITIM SİSTEMİ; SU ENERJİSİ; SULAMA).

TÜRBE, İslam ülkelerinde hükümdarlar, hanedan üyeleri, din ve devlet büyükleri için yapılmış anıtsal mezar yapısıdır.

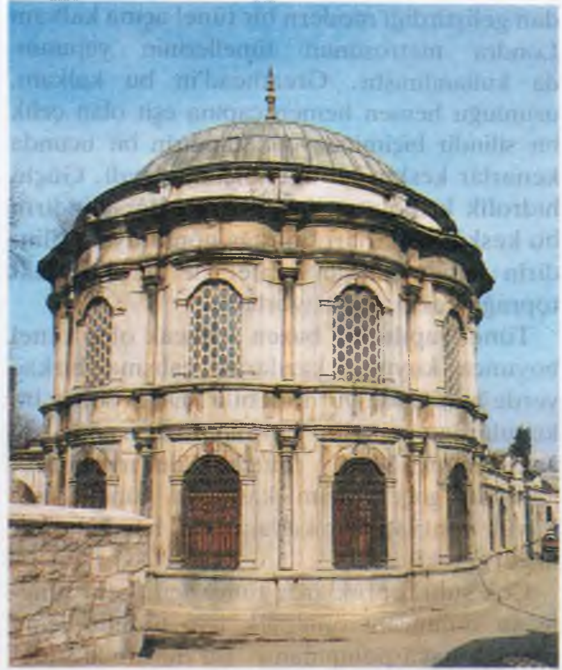
Türbenin en belirgin mimari özelliği kubbeli oluşudur. Geçmişi İslam'ın ilk dönemlerine kadar uzanan kubbeli türbeler, sonraları İslam'ın yayıldığı yerlerin mimarlık geleneklerinden de etkilenerek biçim değişikliklerine uğramış, büyük anıtsal yapılar halini almıştır. İlk türbeler basit, tek mekânlı yapılar iken 17. yüzyılda Hindistan'daki Tac Mahal gibi olağandışı boyutlarda türbeler yapılmıştır (*bak.* TAC MAHAL).

Türkler de başlangıçta kubbeli türbeler yapmışlardı. Bunların en eskisi Samaniler Hükümdarı I. İsmail'in Buhara'daki türbesidir. Büyük Selçuklular'la türbe mimarisi önemli bir değişikliğe uğradı. Türbelerin üzeri yarım küre biçiminde değil, koni ya da piramit biçiminde yapıldı. Türkler'in çadır geleneğinden etkilenerek yarattıkları sanılan bu tür yapılara kümbet denir. Anadolu Selçukluları ile Doğu Anadolu'daki beyliklerde de yaygın olarak görülen kümbetin mimarlık bakımından türbeden farklı özellikleri vardır. Kümbetler türbeden daha küçüktür ve çoğunlukla iki katlıdır. Osmanlılar ise kümbet yerine kubbeli türbe biçimini yeğlemişlerdir. İlk örnekleri İznik ve Bursa'da görülen Osmanlı türbeleri kümbetten daha büyük, tek katlı ve tek mekânlı yapılardır. Mekân çoğunlukla kare, çokgen ya da daire biçimindedir, dikdörtgene çok az rastlanır.

Şemsi Güner

Kayseri'de, kümbet tipi türbenin yaygın olduğu Anadolu Selçukluları döneminden kalma Döner Kümbet.

Nezih Başgelen

Osmanlı türbe mimarlığının güzel bir örneği: İstanbul'da Eyüp'teki Hüsrev Paşa Türbesi (19. yüzyıl).

Osmanlı türbelerinde yapı malzemesi olarak çoğunlukla taş kullanıldığından, süsleme öğeleri de oymalar ve kabartmalardır. İlk Osmanlı türbelerinin süslenmesinde ise büyük ölçüde çiniden yararlanılmıştır. Bunun en güzel örneği Bursa'daki Yeşil Türbe'dir. Türbelerin kapıları da süslemenin yoğunlaştığı yerler olarak dikkati çeker. Klasik dönem Osmanlı mimarlığında bütün yapı türleri gibi türbeler de yalın özellikler taşır. Ama 18.

yüzyıldan başlayarak mimari biçimlerde, iç ve dış süslemede yoğun batı etkisi görülmeye başladı. Türbe mimarisi de bu değişimden etkilendi.

17. yüzyılda ortaya çıkmış başka bir özellik de açık türbelerdir. Bu tür yapılarda daha küçük ölçülerdeki kubbe sütunlara oturtulmuştur. Sütunların araları da madenden döküm kafeslerle çevrilmiştir. Bunların dışında İslam dünyasının hemen her yerinde, çoğunlukla din ulularının (evliyaların) yattığına inanılan küçük, basit, kubbesiz, ahşap, kerpiç ya da taştan yapılmış, türbe denen yapılara da rastlanır.

TÜRBİN, hızla hareket etmekte olan bir akışkanla çalışan bir motor türüdür. Bu akışkan su, buhar, gaz ya da hava olabilir. Türbin ile öbür motor türleri arasındaki temel fark, türbinin yalnızca dönme hareketi yapabilmesidir. Türbin adı, "fırıldak gibi dönen cisim" anlamındaki Latince *turbo* sözcüğünden gelir. Lokomotif ya da otomobil motoru gibi motorlardaki pistonlar doğrusal hareket yaparlar ve bu hareketin piston kolları ve krank milleri yardımıyla dönme hareketine çevrilmesi gerekir. Türbinlerde ise buna gerek yoktur, çünkü türbinden elde edilen dönme hareketi üreteçleri, pervaneleri ve dönme hareketi yapan öbür makineleri çalıştırmaya yeterlidir.

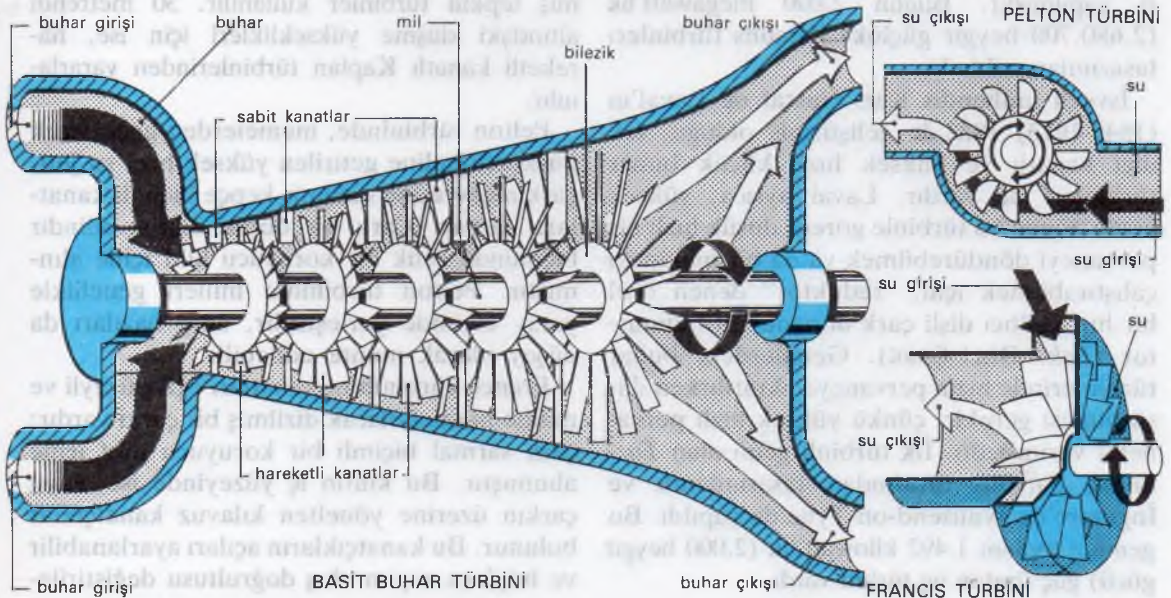
2.000 yılı aşkın bir süredir kullanılmakta olan su çarkı en eski türbin tipidir (*bak.* SU ENERJİSİ).

Modern türbinler başlıca iki türlüdür. Çarpmalı türbinlerde, hızla püsküren bir akışkan (sıvı ya da gaz) bir milin çevresine yerleştirilmiş kanatlara çarpar, bu çarpmanın kuvveti ve hızı mili döndürür. Tepkili türbinlerde ise, kanatların arasından büyük miktarlarda yüksek basınçlı akışkan geçirilir ve kanatlar bu akışkanın ağırlığının ya da basıncının etkisiyle döner.

Buhar Türbinleri

Bir buhar türbini, silindir biçiminde koruyucu bir kılıfın içine yerleştirilmiş, *rotor* denen tambur biçimli döner bir milden oluşur. Kazandan gelen buhar, silindirdeki memelerden geçirilerek bir buhar jeti haline getirilir ve buradan, rotora takılı bir bileziğin üzerindeki kanatlara çarptırılır. Silindir buhar enerjisinin boşa gitmemesini sağlar.

En iyi sonucu almak için, kanatların dönme hızının buharın memeden püskürme hızının kabaca yarısı kadar olması gerekir. Yaklaşık 14 atmosfer basıncındaki buhar, memeden saniyede 600 metrenin üzerinde bir hızla püskürür. Eğer türbinde tek bir kanat bileziği varsa, bu hızda gelen bir buharın tüm enerjisini alabilmek için rotorun inanılmaz bir hızda dönmesi gerekir. Bu güçlüğün üstesinden gelmek için buhar rotor üzerindeki birinci

kanat bileziğinden çıktıktan sonra, silindir üzerine sabit biçimde yerleştirilmiş, *stator* denen bir başka kanat dizisinden geçirilir. Bu sabit kanat dizisi buharı ikinci bir hareketli kanat dizisine doğru yöneltir; bu hareketli diziden çıkan buhar ise bu kez ikinci bir sabit kanat dizisinden geçirilir ve bu böylece yinelenip gider. Böylece buhar hızı her bir kanat dizisinden geçişte biraz düşürülmüş ve rotorun en ucundaki son kanat dizisinden çıkışta buhar enerjisinin artık çok büyük bir bölümü alınmış olur. Buharın hızı azaldıkça basınç da düşer ve bu nedenle de buhar giderek daha çok yer kaplar; dolayısıyla, çizimde gösterildiği gibi, birbirini izleyen türbin kademelerinin çapının giderek büyümesi gerekir.

İngiliz mühendis ve mucit Charles Parsons'ın geliştirdiği bu türbin türü, bütün dünyada elektrik santrallarındaki üreteçlerin çalıştırılmasında ve buharlı gemilerin pervanelerinin döndürülmesinde kullanılır. İlk Parsons türbini 1884'te yapılmıştı. Yaklaşık 7,5 kilowatt (10 beygir gücü) gücündeki bu türbin bir elektrik üretecinin çalıştırılmasında kullanıldı (*bak.* PARSONS, SIR CHARLES).

Bu tür türbinler ekonomiktir, sarsıntısız ve sessiz çalışır, çok büyük boyutlarda yapılabilir. 500 ve 660 megawatt (670.000 ve 885.000 beygir gücü) gücünde olanları yaygındır; hatta gücü 1.000 megawatt'ın (1.340.400 beygir gücünün) üzerinde olan buhar türbinleri yapılmıştır. Bugün 2.000 megawatt'lık (2.680.700 beygir güçlük) Parsons türbinleri tasarımlanmaktadır.

İsveçli mühendis Karl Gustaf de Laval'ın (1845-1913) 1882'de geliştirmiş olduğu, tek dizi kanatlı ve yüksek hızlı küçük buhar türbinleri de vardır. Laval ayrıca, yüksek hızda dönen bu türbinle görece düşük hızlı bir pervaneyi döndürebilmek ya da bir makineyi çalıştırabilmek için, "redüktör" denen özel bir hız azaltıcı dişli çark donanımını bulmuştur (*bak.* DIŞLI ÇARK). Gemilerdeki buhar türbinlerinde hızın pervaneye aktarılırken düşürülmesi gerekir, çünkü yüksek hızlı pervaneler verimsizdir. İlk türbinli gemi olan *Turbinia*, Parsons tarafından tasarımlandı ve İngiltere'de Wallsend-on-Tyne'da yapıldı. Bu gemide toplam 1.492 kilowatt'lık (2.000 beygir gücü) güç üreten üç türbin vardı.

Buhar türbinleri, *yoğunlaştırıcılı* ya da *yoğunlaştırıcısız* tipte olabilir. Yoğunlaştırıcılı türbinde, türbinden çıkan buhar bir yoğunlaştırıcıya gider ve burada, borular içinde dolaştırılan soğuk suyla soğutulur. Buhar su haline gelir; su buhardan daha az yer kapladığı için bir vakum ortamı doğar (*bak.* ISI; VAKUM). Vakum buharın türbinin içinden püskürmesini sağlar. Su daha sonra yeniden buhar haline getirilmek üzere kazana pompalanır.

Yoğunlaştırıcısız türbinde, türbinden çıkan buhar binaların ısıtılmasında ya da bazı sanayi işlemlerinde kullanılır.

Su Türbinleri

Su türbinleri temel olarak hidroelektrik enerji santrallarındaki üreteçlerin çalıştırılmasında kullanılır. Çarpmalı ya da tepkili tipte olabilen su türbinlerinde, yerçekimi etkisi altındaki suyun enerjisinden yararlanılır. Suyun düşme yüksekliği buhar türbinlerindeki buhar basıncının karşılığıdır.

Çarpmalı buhar türbinleri yüksek buhar basınçlarında kullanıldığı gibi, Pelton çarkı ya da Pelton türbini denen çarpmalı su türbinleri de 300 metrenin üstündeki düşme yüksekliklerinde kullanılır (kullanılan en büyük düşme yüksekliği 1.650 metre dolayındadır). 30 ile 300 metre arasındaki düşme yükseklikleri için, Francis çarkı ya da Francis türbini denen, sabit kanatlı bir pervaneyle donatılmış tepkili türbinler kullanılır. 30 metrenin altındaki düşme yükseklikleri için ise, hareketli kanatlı Kaplan türbinlerinden yararlanılır.

Pelton türbininde, memelerden geçirilerek püskürtü haline getirilen yüksek hızlı su jeti, çarkın çevresine dizilmiş kepçe biçimli kanatlara çarpar. Çark bir bütün olarak silindir biçiminde çelik bir koruyucu kılıf içine alınmıştır. Pelton türbininin milleri genellikle yatay biçimde yerleştirilir, ama bazıları da düşey olarak monte edilebilir.

Francis türbininin, kanatları eğri yüzeyli ve miline paralel olarak dizilmiş bir çarkı vardır; çark sarmal biçimli bir koruyucu kılıf içine alınmıştır. Bu kılıfın iç yüzeyinde ise, suyu çarkın üzerine yönelten kılavuz kanatçıklar bulunur. Bu kanatçıkların açıları ayarlanabilir ve böylece suyun akış doğrultusu değiştirile-

rek türbinin hızı denetlenebilir. Francis türbini genellikle düşey olarak monte edilir.

Kaplan türbininin, gemi pervanesine benzeyen, ama onun tersi biçimde çalışan bir çarkı vardır. Bir motorun çevirdiği gemi pervanesi gemiyi ileriye doğru hareket ettirmek için suyu geriye iter; Kaplan türbininin çarkı çevresinden geçen suyun etkisiyle döner. Türbin çarkının kanat açıları en iyi sonucu alacak biçimde değiştirilebilir. En büyük su türbinleri, çıkış gücü 500 megawatt'ın (670.000 beygir gücünün) üzerinde olan türbinlerin bulunduğu SSCB'dedir. Su türbinlerinin hızları dakikada 75 devirden 1.200 devire kadar değişir.

Gaz Türbinleri

Gaz türbinleri buhar ve su türbinleriyle aynı ilkeye dayalı olarak çalışır; ama bunlarda buhar ya da suyun yerini gazyağı gibi bir sıvı yakıtın ya da doğal gaz gibi bir gaz yakıtın yakılmasıyla elde edilen sıcak gazlar almıştır. Sıcak gazlar bir döner kompresörle sıkıştırılarak gaz türbinine püskürtülür. Gaz türbinleri İÇTEN YANMALI MOTOR maddesinde anlatılmış ve bazı yanları da JET MOTORU maddesinde ele alınmıştır. Başlangıçta uçaklar için geliştirilmiş olan gaz türbinlerinin gücü büyük ölçüde artırılmış, boyutları büyütülmüştür. Günümüzde gemilerde ve elektrik santrallarında da gaz türbinleri kullanılmaktadır.

Hava ve Rüzgâr Türbinleri

Tahıl öğütmek ve su pompalamak için kullanılan yel değirmenleri, hava ya da rüzgâr türbinlerinin ilk biçimiydi. Ama günümüzde pek çok başka amaç için kullanılan hava türbinleri de geliştirilmiştir.

Örneğin dişçi matkapları, sıkıştırılmış havanın etkisiyle dakikada 250 bin devirle dönen çok küçük hava türbinleriyle çalışır. Bir dişin bu hızda delinmesi çok çabuk tamamlanır, ayrıca bu tür bir matkapta elektrikli matkaptakinden daha az titreşim olur. Yüksek dönme hızının doğurduğu sürtünmeden kaynaklanan ısınmayı önlemek için dişin üzerine su püskürtülür.

Bunlar minik hava türbinleridir; ama elektrik santrallarında kullanılan dev rüzgâr türbinleri de vardır. Bunlar yatay ya da düşey dönmeli ve iki ya da daha çok kanatlı olabilir. Rüzgâr türbinlerini en verimli biçimde kullanabilmek için bunları değişen rüzgâr yönüne göre yeniden yöneltmeye yarayan aygıtlar geliştirilmiştir (*bak.* RÜZGÂR ENERJİSİ).

TÜRK BEŞLERİ, Necil Kâzım Akses, Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Cemal Reşit Rey ve Ahmet Adnan Saygun'a bazı yazarlar tarafından verilen grup adıdır. Rus Beşleri'ne benzetilen bu beş Türk besteci gerçekte, Fransız Altıları gibi, ortak bir estetik anlayış çevresinde bir araya gelen müzikçiler değildi. Rus Beşleri gibi onlar da ulusal kaynaklardan yararlanmaya öncelik vermişlerdi. Ama, Rus besteciler bu tutumlarıyla bir tepkiyi temsil ederken, Türk Beşleri diye adlandırılarak ortak bir çizgiye çekilmek istenen besteciler, yeni kurulan cumhuriyet rejiminin resmi müzik politikasını gerçekleştirmeye girişmişlerdi. Beş besteci bazı ortak özellikler taşımakla birlikte, gerek kişiliklerinden, gerek müzik öğrenimi aldıkları çevrelerden kaynaklanan üslup farklılıkları da göstermişlerdir.

Akses, Necil Kâzım (doğumu 1908). Daha ilkokuldayken keman ve viyolonsel öğrenmeye başlayan Necil Kâzım Akses lise öğrenimi sırasında Cemal Reşit Rey'den armoni dersleri aldı. Devlet bursuyla Viyana Devlet Müzik ve Görsel Sanatlar Akademisi'nde viyolonsel ve kompozisyon (bestecilik) öğrenimi gördü. Daha sonra Prag Devlet Konservatuvarı'nda Joseph Suk'un da öğrencisi oldu. Ayrıca Ȧlois Haba'dan, çeyrek ve ⅙ ton dizisi müziğinin kuramsal temellerini öğrendi. Türkiye'ye dönünce, Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşuyla ilgili çalışmalarda Paul Hindemith ile işbirliği yaptı. Bu okul öğrenime başlayınca da kompozisyon dersleri vermeye başladı. Bir ara konservatuvarın müdürlüğünü de üstlendi. Daha sonra Güzel Sanatlar genel müdürlüğü, Bern ve Bonn kültür ataşelikleri, Ankara Devlet Opera ve Balesi genel müdürlüğü gibi görevlerde bulundu. 1971'de kendisine "devlet sanatçısı" unvanı verildi. Halen Hacettepe Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nda kompozisyon profesörüdür.

Türk Beşleri'nin öteki üyeleri gibi gelenek-

Ara Güler
Necil Kâzım Akses (doğumu 1908)

Ara Güler
Hasan Ferit Alnar (1906-78)

Ara Güler
Ulvi Cemal Erkin (1906-72)

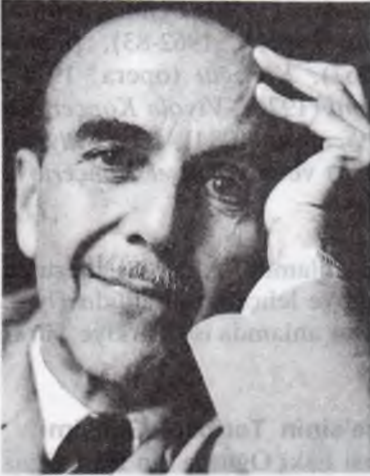
sel müzik birikimimize dayanarak bestelediği yapıtlarıyla, çoksesli müziğin Türkiye'de yerleşmesine katkıda bulundu. Gençlik yapıtlarında daha çok halk ezgilerinden yararlanırken, olgunluk döneminde özellikle klasik Türk müziğinden yararlandı.

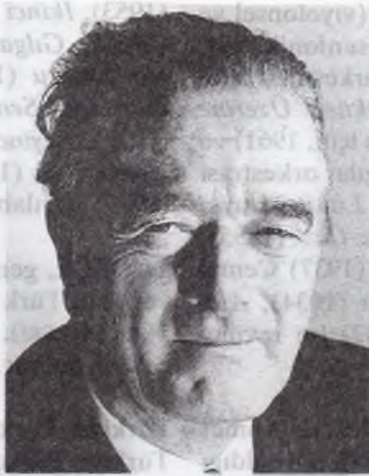
Başlıca yapıtları arasında: *Çiftetelli* (orkestra için senfonik dans, 1934), *Minyatürler* (piyano için, 1936), *Ankara Kalesi* (senfonik şiir, 1942), *Birinci Senfoni* (1966), *Itri'nin Neva Kâr'ı Üzerine Scherzo* (büyük orkestra için, 1970), *Senfonik Destan* (1973), *Viyola Konçertosu* (1977), *İkinci Senfoni* (1978), *Üçüncü Senfoni* (1979-80), *Dördüncü Senfoni* (1983), *Atatürk Diyor ki* (1988).

Alnar, Hasan Ferit (1906-78). Çok küçük yaşta kanun öğrenmeye başlayan Hasan Ferit Alnar 12 yaşındayken bir kanun virtüözü sayılıyordu. Darüttalim-i Musiki adlı dernekteki çalışmalara kanunuyla katıldığı yıllarda, özel olarak armoni, kontrpuan ve füg dersleri aldı. Müzik uğruna mimarlık öğrenimini yarıda bırakarak Viyana'ya gitti ve konservatuvarda Joseph Marx'ın sınıfında kompozisyon öğrenimi gördü. Viyana Devlet Müzik ve Görsel sanatlar Akademisi'nde ise orkestra şefliği derslerini izledi. Türkiye'ye dönünce İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda (bugünkü İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) müzik tarihi öğretmenliğine ve Şehir Tiyatroları orkestra şefliğine atandı. 1936'da Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın şef yardımcılığına getirilen Alnar bir yandan da Ankara Devlet Konservatuvarı'nda ders verdi. Orkestranın şefi Ernst Praetorius 1946'da ölünce Alnar onun yerini aldı. 1952-55 arasında Viyana'da kaldı ve çeşitli orkestraları yönetti. Yurda döndükten sonra bir süre Devlet Opera ve Balesi genel müdürlüğünde bulundu. Sonra yeniden Viyana'ya gitti. 1964'te Ankara'ya döndü ve zaman zaman Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nı yönetti.

Türk Beşleri içinde, klasik Türk müziğini en yakından tanıyan besteci olan Alnar, çoksesli yapıtlarında bu kaynaktan çok geniş ölçüde yararlandı. Başlıca yapıtları *Türk Süiti* (büyük orkestra için, 1930), *İstanbul Süiti* (büyük orkestra için, 1937-38), *Viyolonsel Konçertosu* (1943) ve *Kanun Konçertosu*'dur (1951; 1958'de üzerinde bazı değişiklikler yaptı).

Erkin, Ulvi Cemal (1906-72). Daha çocukken piyano öğrenmeye başlayan Ulvi Cemal Erkin Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra devlet bursuyla Fransa'ya gönderildi. Paris Konservatuvarı'nda ve Müzik Öğretmen Okulu'nda (École normale de musique) öğrenim gördü. Erkin 1930'da Türkiye'ye döndü ve Cumhuriyet döneminde kurulmuş ilk yüksek dereceli müzik okulu olan Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde piyano ve armoni derslerini vermeye başladı. 1936'da Ankara Devlet

Ara Güler
Cemal Reşit Rey (1904-85)

Ara Güler
Ahmet Adnan Saygun (1907-91)

Konservatuvarı açılınca bu okulun öğretim kadrosuna katıldı ve 1949-51 arasında bu kurumun müdürlüğünü üstlendi. Daha sonra, ölümüne kadar piyano yüksek bölümünde öğretmenlik ve bölüm başkanlığı yaptı. 1971'de "devlet sanatçısı" unvanını aldı.

Daha çok çalgı ya da çalgılar için besteler yapan Ulvi Cemal Erkin, geleneksel müzik birikimimizle modern beste tekniklerini birleştirmeyi amaçlamış; klasik Türk müziği ezgilerinden olduğu gibi ritimlerinden de büyük ölçüde yararlanmıştır.

Başlıca yapıtları *Piyano Konçertosu* (1942), *Köçekçeler* (süit, 1943), *Birinci Senfoni* (1944-46), *İkinci Senfoni* (1948-51), *Keloğlan* (bale, 1950), *Sinfonietta* (yaylı çalgılar orkestrası için, 1951) ve *Konsertan Senfoni*'dir (piyano ve orkestra için, 1966).

Rey, Cemal Reşit (1904-85). Cemal Reşit Rey çok küçük yaştayken piyano öğrenmeye başladı. İlk bestesini yaptığında yedi yaşındaydı. Ertesi yıl ailesi Paris'e yerleşince, Galatasaray Lisesi'nde başladığı ortaöğrenimini Buffon Lisesi'nde sürdürdü. Bu arada ünlü piyanist Marguerite Long'dan ders aldı. Ailesi Cenevre'ye taşındı; Cemal Reşit de hem Saint-Antoine Koleji'nde, hem de Cenevre Konservatuvarı'nda öğrenimini sürdürdü. Aile 1920'de Paris'e dönünce müzik öğrenimini Paris Konservatuvarı'nda tamamladı. Ayrıca Gabriel Fauré'den müzik estetiği, Henri Dufosse'tan orkestra şefliği dersleri aldı. Ekim 1923'te Türkiye'ye döndü ve bugünkü İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nın çekirdeğini oluşturan Darülelhan'da piyano ve kompozisyon öğretmenliğine başladı. Okulun öğrencileri ile öğretmenlerinin yer aldığı bir yaylı çalgılar orkestrası kurdu ve yönetti. Cumhuriyet'in ilanının 10. yılı için *Onuncu Yıl Marşı*'nı besteledi. İki yıl Ankara'da kaldıktan sonra 1940'ta İstanbul'a döndü. Yaylı çalgılar orkestrası 1945'te İstanbul Şehir Orkestrası'na dönüştürüldü ve şefliği Cemal Reşit'e verildi. 1949'dan başlayarak Güney Avrupa, Balkan ve Ortadoğu ülkelerinde, "konuk şef" olarak konserler yönetti. Yaşamını çoksesli müziğin Türkiye'de yerleşip gelişmesine adayan Cemal Reşit, geniş kitlelerin kulağını çoksesliliğe alıştırmak amacıyla, revüler ve ağabeyi Ekrem Reşit Rey'in librettoları üzerine birçok operet besteledi. 1982'de "devlet sanatçısı" unvanını aldı.

Gençlik yapıtlarında halk ezgilerinden, daha sonrakilerde ise klasik Türk müziği motif ve melodilerinden yararlanan besteci, Gabriel Fauré'nin izlenimci anlayışıyla geleneksel makam müziğimizi kaynaştırmıştır.

Başlıca yapıtları *Sultan Cem* (opera, 1923), *Zeybek* (opera, 1926), *Bebek Efsanesi* (senfonik şiir, 1928), *Köyde Bir Facia* (opera, 1929), *Birinci Senfoni* (1941), *Çelebi* (opera, 1943), *Piyano Konçertosu* (1946), *Çağrılış* (senfonik

şiir, 1950), *Konsertan Parçalar* (viyolonsel ve orkestra için, 1952), *Fatih* (senfonik şiir, 1953), *Sazların Sohbeti* (oda orkestrası için, 1957), *Eski Bir İstanbul Türküsü Üzerine Çeşitlemeler* (piyano ve orkestra için, 1961) ve *İkinci Senfoni*'dir (iki yaylı çalgılar orkestrası için, 1963). *Üç Saat* (1932), *Lüküs Hayat* (1933), *Deli Dolu* (1934), *Saz-Caz* (1935), *Maskara* (1936) ve *Hava-Cıva* (1937) Cemal Reşit Rey'in operetleri; *Adalar* (1934), *Alabanda* (1941) ve *Aldırma* (1942) ise revüleridir.

Saygun, Ahmet Adnan (1907-91). Ahmet Adnan Saygun ilk müzik derslerini aldığı İsmail Zühtü Bey'in önerisiyle piyano öğrenmeye başladı. Kısa bir süre Hüseyin Saadettin Arel'den armoni dersleri aldı. Daha sonra kendi kendine kontrpuan çalıştı. Saygun 1925'te ilkokul müzik öğretmenliğine atandı; 1926'da ise bir sınavda başarı göstererek lise müzik öğretmenliğine yükseldi. 1928'de devlet bursuyla gönderildiği Paris'te dönemin ünlü öğretmenlerinden Vincent d'Indy ve Eugène Borrel'in öğrencisi oldu. 1931'de Türkiye'ye dönünce Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde armoni ve kontrpuan dersleri vermeye başladı. 1936'da İstanbul Belediye Konservatuvarı'na geçti. O yıl Türkiye'ye gelen Béla Bartók ile birlikte Anadolu'da bir inceleme gezisine çıktı. Saygun 1946'da Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kompozisyon ve modal müzik bölümlerinin başkanlığına getirildi. Kendisine 1971'de "devlet sanatçısı" unvanı verildi. 1973'ten sonra derslerini İstanbul Devlet Konservaturvarı'nda (bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı) sürdürdü. Konservatuvarların da Yükseköğretim Kurulu'na (YÖK) bağlanması üzerine 1985'te "profesör" unvanını aldı.

Türk Beşleri içinde, Türk halk müziğini en yakından tanıyan besteci olan Saygun yapıtlarında bu kaynaktan hem ritim, hem de ezgi bakımından geniş ölçüde yararlanmıştır.

En tanınmış yapıtı *Yunus Emre Oratoryosu* (1946) olan Saygun'un öbür yapıtları arasında *Özsoy* (ya da *Feridun*: opera, 1934), *Taşbebek* (opera, 1934), *Bir Orman Masalı* (süit, 1939-43), *Kerem* (opera, 1947-52), *Birinci Piyano Konçertosu* (1952-58), *Birinci Senfoni* (1953), *İkinci Senfoni* (1958), *Üçüncü Senfoni* (1960), *Gılgamış* (opera, 1962-83), *Keman Konçertosu* (1967), *Köroğlu* (opera, 1973), *Dördüncü Senfoni* (1976), *Viyola Konçertosu* (1977), *Beşinci Senfoni* (1984), *İkinci Piyano Konçertosu* (1985) ve *Viyolonsel Konçertosu* (1987) sayılabilir.

TÜRKÇE, geniş anlamda, Altay dil ailesinde yer alan Türk dil ve lehçelerinin adıdır (*bak.* TÜRK DİLLERİ). Dar anlamda ise Türkiye Türkçe'sini anlatır.

Türkiye Türkçe'sinin Tarihsel Gelişimi

Türkiye Türkçesi Eski Oğuzca'nın Batı Oğuz bölümünden gelişmiş, Anadolu Türkçe'si adıyla da adlandırılmıştır. Tarihsel gelişimi genel olarak üç bölümde incelenir: Eski Anadolu Türkçe'si ya da Eski Türkiye Türkçe'si (13. yüzyıl); Osmanlıca (14.-20. yüzyıl arası); Çağdaş Türkiye Türkçe'si (20. yüzyıl).

Türk boylarının 10. yüzyıldan başlayarak İslam din ve kültürü içine girmeleriyle birlikte bütün siyasal ve toplumsal kurumları bu din ve kültürün etkisiyle biçimlenmeye başlamıştır. Anadolu'ya yerleşen Türk boyları kurdukları beyliklerde Türkçe'den pek ödün vermemeye çalışmışlardır. Büyük Selçuklular döneminde resmi dil olarak Farsça'nın kullanılması Anadolu Beylikleri'ni de etkilemiştir. Karamanoğlu Mehmed Bey'in her yerde Türkçe'nin kullanılmasını istemesi bu açıdan çok anlamlıdır. Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar Arap alfabesine dayanan, Fars alfabesinden de birtakım harfler alan bir alfabe kullanmışlardır. Özellikle yazı dili Türkçe, Arapça, Farsça karışımı olan Osmanlıca yapay bir dil durumuna gelmiştir (*bak.* OSMANLICA). Buna karşılık halkın kullandığı Türkçe'nin bu yapay dilden çok fazla etkilenmediği görülür.

Osmanlıca'ya çeşitli dönemlerde birtakım tepkiler de gösterilmiştir. 15. yüzyılda Aydınlı Visali, 16. yüzyılda Tatavlalı Mahremi ve Edirneli Nazmi aruz ölçüsüyle ama içinde hemen hiç yabancı sözcük bulunmayan şiirler yazmışlardır. Bu oluşum, Türk dili ve edebiyatı tarihinde "Türk-i basit" (yalın Türkçe) adıyla anılmaktadır.

Tanzimat döneminde de özellikle yazı diliy-

le konuşma dili arasındaki büyük ayrılıkları ortadan kaldırmak için birtakım çalışmalar yapıldı. Şinasi gazetesini çıkarırken halkın anlayabileceği bir dil kullanmayı ilke edindiklerini açıklamış, Ahmed Mithat Efendi gerek gazete yazılarında, gerek hikâye ve romanlarında yalın bir dil kullanmıştır. Şemseddin Sami hazırladığı sözlüğe *Kamus-ı Türki* (1899-1900) adını vermiştir. Burada Türkçe sözcüklerin yanı sıra Türkçe'ye girmiş Arapça, Farsça ve öbür yabancı dillerden gelen sözcükler de tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Mehmed Emin Yurdakul özellikle hece ölçüsü ve yalın dille yazdığı şiirleriyle şiir dilinin yalınlaşmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra Selanik'te çıkmaya başlayan *Genç Kalemler* dergisinde "Yeni Lisan" akımı başlatıldı. Bu akım çerçevesinde, Türkçe'de karşılığı olan yabancı sözcükler dilden atıldı, Türkçe'deki Arapça ve Farsça dil kuralları ayıklandı, Arapça ve Farsça tamlamalar Türkçeleştirildi, yeni sözcükler Türkçe köklerden, işlek ekler kullanılarak türetilmeye çalışıldı ve İstanbul ağzı, konuşma ve yazı dilinin temeli olarak kabul edildi.

Cumhuriyet döneminde dil alanında birbirine bağlı iki önemli girişim görülmüştür: 1928'de Latin alfabesi kökenli yeni Türk alfabesi benimsenmiş, 1932'de Türkçe'nin özleştirilmesi ve geliştirilip zenginleştirilmesi için Türk Dil Kurumu (o günkü adıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti) kurulmuştur. Türk Dil Kurumu bir yandan Türkçe'nin dilbilgisi üzerine araştırmalar yürütmüş, öte yandan yeni sözcükler ve terimler türetilmesi işine girişmiş, eski metinlerdeki sözcükleri taramaya, Anadolu ağızlarındaki sözvarlığını derlemeye yönelmiştir. Böylelikle Türkçe'nin sözvarlığının tam bir dökümü elde edilmeye çalışılmıştır. 1983'te kurumun yapısı değiştirilmiş, atamayla göreve gelen üyelerden oluşan bir yapı oluşturulmuştur.

Türkçe'nin Genel Özellikleri

Bugün Türkiye Türkçe'sinin sözvarlığını tam olarak belirlemek olanaksızdır. Her şeyden önce, Türkçe yazılmış metinler bütünüyle taranıp değerlendirilmemiş, sözlü dil de tam olarak derlenmemiştir. Bununla birlikte, bugün Türkiye Türkçe'sinde kabaca 80 bin, çeşitli bilim terimlerini de katarsak 100 bin dolayında sözcüğün bulunduğu söylenebilir. Osmanlıca döneminde dildeki yabancı sözcüklerin yüzdesi oldukça yüksekti. Sözgelimi bazı Divan şair ve yazarlarının dilinde bu oran yüzde 60'ın üzerine çıkıyordu. Bugün ise bu oran tersine dönmüştür: Yüzde 60-70 Türkçe, yüzde 30 yabancı sözcük. Bugün Türkçe'ye bilimsel ve teknik gelişmeler sonucu pek çok sözcük girmektedir. Ama bu sözcükler için Türkçe karşılık bulunması konusunda sorumlu kurum ve kişiler arasında görüş ayrılıkları vardır.

Türkçe Kökler ve Ekler

Türkçe bitişken dillerdendir. Türkçe'de değişik yapım ekleriyle, bir isim ya da fiil kökünden çeşitli kavramları karşılayan yeni sözcükler türetilebilmektedir. Sözcük türetiminde köklerde genellikle hiçbir değişiklik olmamaktadır: *Bak-/bakıcı, aç-/açık, ad/adlandırmak, sev-/sevimli, boş/boşanmak* gibi. Bazı örneklerde görülen değişiklikler çoğunlukla fonetik (sesbilgisel) bir nitelik gösterir: *Gelmek/getirmek, ben/bana, beklemek/bekliyor, görmek/göstermek* gibi. Türkçe'de yalnızca "sonek" vardır; bazı dillerde olduğu gibi "içek" ve "önek" yoktur.

Türkçe'de kökler genellikle tek hecelidir. Bugün birden çok heceli olarak görülen bazı kökler tek heceye indirgenebilmektedir. Türkçe'de tek heceli fiil kökü 200 dolayındadır. Kökler "fiil kökü" ve "ad kökü" olarak ikiye ayrılır. Köklere çekim ekleri getirilerek sözcüğün cümle içindeki öbür sözcüklerle ilişkisi sağlanır; yapım ekleri kullanılarak da yeni sözcükler türetilir.

Bugün Türkiye Türkçe'sinde 250 dolayında ek vardır. Bu ekler isim ya da fiil köklerine (ve gövdelerine) ses uyumu ilkelerine uygun olarak eklenir. Ama *-yor, -ki, -leyin, -mtırak, -ken* ekleri uyum dışıdırlar (*gel-/geliyor, dışarda/dışardaki, yeşil/yeşilimtırak, sabah/sabahleyin, bak/bakarken* gibi). Ünlüyle biten kök ya da gövdeler ünlüyle başlayan ekler alınca, Türkçe'nin ses sistemi uyarınca araya bir yardımcı ünsüz girer. Türkçe'de yardımcı ünsüzler iki tanedir: *-y-, -n-*. Bazı dilciler iyelik üçüncü tekil kişi eki olan *-sı, -si, -su,*

-sü'deki *s*'nin; üleştirme sayı sıfatlarında (*ikişer, altışar, yedişer*) görülen *ş*'nin de yardımcı ünsüz olduğunu ileri sürmektedir. Ünsüzle biten bir kök ya da gövdeye ünsüzle başlayan bir ek geldiğinde, araya çoğunlukla ekle kökü birbirine bağlayan yardımcı ünlüler girer. Ünlü uyumuna göre bu ünlüler *-ı,-i,-u,-ü*'dür (*ağız/ağz-ı-m, gel-/gel-i-yoruz, bul-/bul-u-nmak, gör-/gör-ü-ş-mek* gibi).

Türkçe'de sözcükler yapılarına göre "basit", "türemiş" ve "bileşik" olmak üzere üçe ayrılır. Basit sözcükler hiç yapım eki almamışlardır: *Baş, el, gör,* gibi. Türemiş sözcükler, kök ya da gövdelere yapım ekleri getirilerek yapılır: *Ad/adamak; boş/boşamak; güzel/güzelleşmek; gel-/gelir; yap/yapıt; göz/gözlükçü* gibi. Bileşik sözcükler ise iki ya da daha çok sözcüğün yeni anlam oluşturmak üzere birleşmesiyle ortaya çıkar: *Hanım+el/hanımeli; de-mek+ko-mak/de-di+ko-du/dedikodu; tank+sav-mak/tanksavar* gibi.

Türkçe'de sözcükler cümle bağlamında birtakım eklerle birbirine bağlanır, bunlara "çekim ekleri" adı verilir. Çekim ekleri "isim çekim ekleri" ve "fiil çekim ekleri" olmak üzere iki ana bölümde toplanır. İsim çekim ekleri iyelik ekleri, isim durum ekleri (bulunma, ayrılma, yönelme, kalma), çoğul eki, tamlayan eki, soru eki, eşitlik eki, sevgi ve küçültme ekini içerir. Fiil çekim ekleri kişi ekleri ile zaman kip eklerinden oluşur.

Türkçe fiil çekiminde iki ana kip vardır: "Bildirme kipleri" (belirli ve belirsiz geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman), "dilek kipleri" (dilek-şart kipi, istek kipi, gereklik kipi, emir kipi). Genellikle cümlenin sonunda yer alan yüklemlerde zaman ve kip kavramı veren çekim ekinin yanı sıra kişi eki de bulunur. Fiil çekiminde basit ve bileşik zamanlar vardır: Bileşik zaman çekiminde "hikâye bileşik zamanı" (*geliyorduk, inecektiler*), "şart bileşik zamanı" (*bildiyse, gelecekseniz*, gibi), "rivayet bileşik zamanı" (*yazmayacakmışım, gelmişmişler* gibi).

Türkçe'de seslerin sözcük düzleminde tutarlı bir ses uyumu vardır. Ünlüler arasında görülen uyuma "ünlü uyumu", ünsüzler arasında görülen uyuma "ünsüz uyumu", ünlüler ile ünsüzler arasında görülen uyuma da "ünlü-ünsüz uyumu" adı verilir. Türkçe'de bir sözcüğün ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa, sonraki hecelerinde de kalın ünlüler; ince ünlü varsa, sonraki hecelerinde de ince ünlüler bulunması kuraldır (büyük ünlü kuralı ya da kalınlık-incelik uyumu). Bir sözcükte düz ünlüden sonra düz ünlülerin, yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ya da düz-geniş ünlülerin gelmesi kuralı da vardır (küçük ünlü uyumu ya da düzlük-yuvarlaklık uyumu). Türkçe'de süreksiz bir ünsüzle biten bir sözcüğe eklenecek ekin süreksiz ünsüzlü biçiminin, sürekli ünlüyle biten bir sözcüğe eklenecek ekin sürekli ünsüzlü biçiminin getirilmesi gerekir: *Bak-tı, dış-ta, aç-tık, kap-tılar, tat-tı* gibi; *ev-de, bil-dik, yan-dı, dış-ta, aç-tık, kap-tılar, tat-tı* gibi; *ev-de, bil-dik, yan-dı* gibi.

Tekillik, Çoğulluk, Cinslik, Tanımlık. Türkçe'de isimler tekil durumdadır; bu bakımdan adları çoğul duruma getirmek için çoğul eki *-lar* (*-ler*) kullanılır: *Ağaç-lar, insan-lar, okul-lar, çiçek-ler, ev-ler, yüz-ler* gibi. Bazı isimlerde ise çoğulluk, daha doğrusu topluluk, kavramın içindedir: *Ordu, toplum, sürü* gibi. Türkçe'de bazı dillerde görüldüğü gibi (sözgelimi Hint-Avrupa dilleri) "cinslik" yoktur. Cinslik "erkek" ve "dişi" sözcükleriyle belirtilir. Bazı durumlarda cinslik kavramı ayrı sözcüklerle belirtilir: *Tavuk/horoz, koç/koyun, boğa/inek* gibi. Türkçe'de, gene bazı dillerde (sözgelimi Hint-Avrupa, Afrika-Asya dilleri gibi) görüldüğü gibi sözcüklerin cinsliklerini belirleyen tanımlık (harf-i tarif) da bulunmamaktadır. (Fransızca'da *le, la;* Arapça'da *el;* Almanca'da *der, die, das* gibi tanımlıklar bulunur.)

Vurgu. Türkçe hafif vurgulu dillerdendir. Türkçe'de tek heceli sözcüklerde doğal olarak vurgu yoktur. Çok heceli sözcüklerde ise vurgu genel olarak son hecede bulunmaktadır. Türkçe'deki vurgu kuralı için şu söylenebilir: Türkçe'de ya son hece ya da alınan ekten önceki hece vurgulanır: *Gel*-di, *ince, bili*yor mu? *Almasınlar* gibi. Pekiştirmelerde ise ön öğe vurguyu üzerine alır: A*payrı,* kıp*kırmızı,* yem*yeşil* gibi. Bileşik sözcüklerde vurgu konusunda özel bir kural yoktur. Cümlede ise olağan olarak ya yüklem ya da yüklemden önceki sözcük vurgulu olarak söylenmektedir. Bazı durumlarda da

vurgu, duygu değeri olan ya da anlatıcının dikkatini çekmek istediği sözcüğe de yüklenebilmektedir.

Sözdizimi. Türkçe'nin sözdizimi de büyük bir düzenlilik gösterir. Türkçe'de cümle genellikle *özne+tümleç(ler)+yüklem* sıralanışına uygundur. Anlatımın çeşitliliğine uygun olarak da basit cümlelerin yanı sıra bileşik cümleler, sıra cümleler, girişik cümleler de kullanılabilmektedir (*bak.* SÖZDİZİMİ).

Türkçe'de dizimsel ilişkiler genellikle sıfatfiiller (ortaçlar) ve bağ-fiiller (ulaçlar) aracılığıyla düzenlenmektedir. Bu durum da Türkçe'ye tutumluluk, bir başka deyişle de anlatım kıvraklığı sağlamaktadır.

Ayrıca bak. CÜMLE; DİL; DİLBİLGİSİ; FONETİK; NOKTALAMA İŞARETLERİ; YAZIM KURALLARI.

TÜRKÇÜLÜK, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir grup Osmanlı aydınının temelini attığı, II. Meşrutiyet döneminde ise hem düşünsel, hem de siyasal alanda etkili olmuş bir akımdır. Türkçülük düşüncesinin olgunlaşmış biçimi olan Türk milliyetçiliği Cumhuriyet döneminin egemen ideolojisi olmuştur.

1789 Fransız Devrimi'nden sonra hızla Avrupa'ya yayılan milliyetçilik akımı 19. yüzyılda çok kavimli bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. 1821'de başlayan Yunan ayaklanması bunun ilk örneğiydi. Bunu Sırplar, Bulgarlar, Rumenler, Arnavutlar gibi Balkan halklarının ulusal devletlerini kurma yolundaki hareketleri izledi. İmparatorluk parçalanırken Osmanlı devlet adamları çeşitli reformlarla devleti ayakta tutmaya çalışıyorlardı. Bu reform hareketlerinin en kapsamlısı olan Tanzimat bile milliyetçilik hareketlerinin güçlenmesini önleyemedi. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yalnız Balkan halkları arasında değil, başta Anadolu olmak üzere imparatorluğun hemen her yerinde yüzyıllardır Türkler'le birlikte yaşayan Rumlar ve Ermeniler arasında da milliyetçilik yaygınlaştı. Gene bu dönemde imparatorluğun Müslüman nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Araplar da milliyetçi akımlardan etkilenmeye başladılar.

Bütün bu gelişmelere karşılık Osmanlı aydınları 1860'lara kadar milliyetçi akımlara uzak durdular. Ama batı ile gittikçe artan ilişkiler sonunda Osmanlı aydınları arasında da milliyetçi uyanışlar baş gösterdi. Bunun ilk belirtileri tarih ve dil alanında görüldü. O zamana kadar İslam tarihinin uzantısı olarak ele alınan Osmanlı tarihi dışında da Türkler'in bir tarihi olduğu keşfedildi. İlk kez İslam öncesi Türk tarihine el atıldı. Bu alandaki gelişmelerde batıdaki Türkoloji araştırmalarının da etkisi büyük oldu.

Nuri Akbayar Arşivi

Mehmed Emin Yurdakul 1897'de yayımladığı *Türkçe Şiirler* adlı kitabıyla Türkçülük Akımı'nın geniş kitlelerce tanınmasında önemli rol oynamıştır.

Şinasi ve Ziya Paşa'da ilk izleri görülen dilde Türkçülük hareketi Ahmed Vefik Paşa'nın sözlük, atasözleri ve Türkçe'nin çeşitli lehçeleri üzerindeki çalışmalarıyla yeni bir nitelik kazandı. Ahmed Vefik Paşa *Lehçe-i Osmani* (1876-88) adlı sözlüğünde ilk kez Türkçe sözcükleri ayrı bir bölümde topladı. Onu izleyen Şemseddin Sami 19. yüzyılın son yılında yayımladığı sözlükte (*Kamus-ı Türki*) ilk kez Türkler'in konuştuğu dili Türki (Türkçe) olarak adlandırdı. Basın da bu yoldaki çalışmalara olanak hazırladı. Ahmed Midhat Efendi, çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat* gazete-

sinde Türkçe'nin yalınlaşması için çaba harcadığı gibi Türkoloji araştırmalarına da yer verdi. 1894'te yayımlanmaya başlayan *İkdam* gazetesi de Türkçüler'in toplandığı bir merkez oldu. Burada Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak) dil ve tarih konularında önemli yazılar yazdılar. Necip Asım *Türk Tarihi* (1900) adlı bir kitap yazdı. Gene bu dönemin Türkçüler'inden Emrullah Efendi, Bursalı Tahir Bey, Fuad Bey (Köseraif) ve Necip Bey (Türkçü) kültür bilincinin uyanmasına katkıda bulundular. Mehmed Emin Bey'in (Yurdakul) 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yayımladığı *Türkçe Şiirler* adlı kitabı da işlediği temalarla Türkçü düşüncenin daha geniş çevrelerce tanınmasında önemli rol oynadı.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Yusuf Akçura Türkçülük Akımı'na siyasal bir nitelik kazandırmaya çalışmıştır.

Bu arada Rusya'da çarlık yönetiminin baskısı altında yaşayan Türkler arasında da ulusal uyanış hareketi başlamıştı. Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey'in, Kazan'da Şahabeddin Mercani ile Abdülkayyum Nasıri'nin, Kafkasya'da da Feth Ali Ahundzade'nin öncülük ettiği bu hareket yeni kuşak aydınlar arasında da birçok yandaş bulmuştu. Bu aydınların gerek yayın organları yoluyla, gerek doğrudan Osmanlı aydınları ile ilişki kurmaları düşünce alışverişini de hızlandırmıştı. 1900'lerin başında II. Abdülhamid yönetimine karşı mücadele eden Jön Türkler arasında da Türkçü düşünceler tartışılmaya başlandı. O güne kadar Jön Türkler yalnızca meşrutiyet rejiminin geri getirilmesi için çalışıyorlar, Osmanlı birliğini korumayı da temel alıyorlardı. İlk kez, Kırımlı bir aydın olan Yusuf Akçura Türkçülük'ü Jön Türkler'in gündemine getirdi. Yusuf Akçura artık Osmanlı birliğini savunmanın olanaksız olduğunu, Türkler arasında ulusal bilincin yaygınlaşması için çalışmak gerektiğini ileri sürdü. Ahmet Ağaoğlu, Tunalı Hilmi, Ahmet Ferid (Tek) gibi Jön Türkler de onu desteklediler. Böylelikle Türkçülük siyasal bir nitelik de kazanmaya başladı.

Türkçülük 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanın-

Nuri Akbayar Arşivi

Türk dili ve Türk tarihi alanında kapsamlı ilk araştırmaları yapan kişi Necip Asım (Yazıksız) olmuştur.

dan sonra örgütlü bir hareket durumuna geldi. Türkçüler hem iktidara gelen İttihat ve Terakki içinde yer alarak bu örgütün düşünsel yapısını biçimlendirmeye, siyasal yönelimlerini etkilemeye çalıştılar, hem de Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocakları gibi kendi örgütlerini kurarak kültürel alandaki etkinliklerini artırdılar.

Bu arada İttihat ve Terakki'nin genel merkez yöneticileri arasına giren Ziya Gökalp, Türkçülük düşüncesini sistemli bir ideoloji haline getirme yolunda çalışmalara koyuldu. Bu dönemde Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisinin de dilde Türkçülük'ün olgunlaşmasında önemli rolü oldu. Ömer Seyfettin'in bu dergide çıkan "Yeni Lisan" adlı yazısı ulusal bir dil ve edebiyat yaratılması yolundaki çabalara öncülük etti.

Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık gibi II. Meşrutiyet döneminin öbür düşünce akımlarına bağlı kişilerle zaman zaman sert tartışmalara da giren Türkçüler, İttihat ve Terakki'nin 1913'te yönetime tek başına egemen olmasından sonra belirgin bir üstünlük elde ettiler.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Ahmet Ferid (Tek) Jön Türkler arasında Türkçülük'ü savunan ilk kişilerdendi.

Nuri Akbayar Arşivi

Veled Çelebi (İzbudak) dil ve edebiyat alanında çalışmalar yapmış Türkçüler'dendir.

Bütün Türkler'in bir bayrak altında birleşmeleri ülküsünü ifade eden ve Ziya Gökalp'in Türkçülük'ün son hedefi olarak nitelediği Turan düşüncesi bazı kişilere I. Dünya Savaşı koşullarında hemen gerçekleşecek gibi göründü. Böyle düşünenlerin başında gelen Enver Paşa'nın bu uğurda giriştiği askeri harekât binlerce Türk gencinin kanının dökülmesine neden oldu.

I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin de aralarında yer aldığı İttifak Devletleri'nin yenilgisiyle sonuçlandı. Savaş sırasında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki ile onun ideolojisi Türkçülük bu yüzden sert eleştirilere uğradı. Ama Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması ve Anadolu'da ulusal temele dayalı yeni bir devletin kurulması Türkçülük'e yeniden itibar kazandırdı. Ziya Gökalp'in bu gelişmeleri dikkate alarak yeniden biçimlendirdiği Türkçülük, Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik yapısının oluşmasında etkili oldu. (*Ayrıca bak.* AHMED MİDHAT EFENDİ; AHMED VEFİK PAŞA; ÖMER SEYFETTİN; ŞEMSEDDİN SAMİ; ZİYA GÖKALP.)

TÜRK DİLLERİ, genel olarak Türkçe diye adlandırılan dilin değişik lehçelerinin tümünün oluşturduğu bir dil topluluğudur. Türk dilleri bugün dünyanın pek çok yöresine dağılmış durumda bulunan, yaklaşık 150 milyon Türk tarafından konuşulmaktadır. Türk dil topluluğunun bugünkü yayılma alanı şöyle çizilebilir: Moğolistan-Çin-Tibet sınırından Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede *Yeni Uygur, Kırgız, Kıpçak-Özbek, Özbek, Türkmen, Karakalpak* ve *Kazak Türkçe'leri*; Kuzeydoğu Sibirya'da *Yakutça*; Çin-Moğolistan sınırının batı ucunda *Sarı Uygur* ve *Salar Türkçe'leri*; Altay-Abakan-Sayan bölgesinde *Soyon, Karagas, Abakan* ve *Şor Türkçe'leri*; bu bölgenin kuzeyinde *Çulım, Baraba, Batı Sibirya, Başkırt, Kazan-Volga Türkçe'leri* ve *Çuvaşça*; Hazar Denizi'nin batı kıyısından Doğu Trakya'ya kadar uzanan bölgede *Nogay, Azeri* ve *Türkiye Türkçe'leri*; Kırım'da *Kırım Tatarca'sı* ve *Kırım Osmanlıca'sı*; Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki küçük bölgesinde *Gagavuz* ve *Çıtak Türkçe'leri*; Makedonya'da *Rumeli ağızları*; Ukrayna-Polonya-Litvanya'da *Karaim Türkçe'si*.

Türk Dillerinin Kökeni ve Sınıflandırılması

Bilim adamları Türkçe'nin en eski uygarlık dillerinden biri olduğu görüşünde birleşir. Bazı bilim adamları Türkçe'nin Yunanca ve Latince üzerinde bile etkili olduğunu ileri sürmüştür. Bazı araştırmacılarsa karşılaştırmalı dil çalışmaları yaparak Sümerler'i (İÖ 4. bin-2. bin) Türkler'in atası sayar. İÖ 1. yüzyılda Kaşgar çevresinde Türkler'in yaşadığı saptanmıştır. "Türk" sözü Çin kaynaklarında 7. yüzyılda geçmektedir.

Türk dillerinin kökeni, bu dile yakınlığı bulunan diller, bu dilin eskiliği ve sınıflandırılması gibi konular bugün de tartışılmaktadır. Tartışılmakta olan eski görüşe göre Türk dilleri Ural-Altay dil ailesinin Altay öbeğinde yer alıyordu. Bu öbekte Moğol, Tunguz ve ayrıca Kore, Japon dilleriyle yakınlığı bulunduğu ileri sürülmektedir. Ural öbeğinde ise Yukagir, Eskimo-Aleut, Samoyed, Fin-Ugor dilleri bulunmaktadır. Son araştırmalarda Türk dillerinin Altay dillerinden olduğu yolundaki görüşler ağırlık kazanmaktadır.

En eski Türkçe yazılı belgeler 8. yüzyıldan kalmış olan Orhun ve Yenisey yazıtlarıdır (*bak.* ORHUN ANITLARI). Bu yazıtlarda 800 sözcükten oluşan sözvarlığının genişliği, soyut kavramları anlatan sözcüklerin de varlığıyla ortaya çıkan söyleyiş olanaklarının zenginliği gibi veriler Türkçe'nin oldukça eski dillerden biri olduğu konusundaki görüşleri pekiştirmektedir. Bu yazıtlarda yabancı sözcük oranı yüzde 1 dolayındadır.

Türk dillerinin sınıflandırılmasına 16. yüzyılda başlanmıştır. Gerçi daha 11. yüzyılda ilk Türk dilcisi ve sözlükçüsü Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk* adlı yapıtında döneminin Türk dillerini ve lehçelerini bir anlamda sınıflandırarak vermiştir (*bak.* KAŞGARLI MAHMUD). Türk dillerinin sınıflandırılmasında Türkologlar (Türk dilleriyle uğraşan dil bilginleri) değişik ölçütler kullanmışlardır: Bazı Türkologlar tarih, coğrafya özelliklerinden yola çıkarken, bazıları da fonetik (sesbilgisi) özellikleri temel almıştır. Türk dili araştırmaları alanında ün kazanmış bilim adamlarından Vasili Radlov, Gustaf John Ramstedt, Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, Lajos Ligeti, Sergey Efimoviç Malov, Reşit Rahmeti Arat, Nikolay Aleksandroviç Baskakov, Johannes Benzing, Karl Heinrich Menges'in sınıflandırma denemeleri daha gerçekçi ve tutarlı sayılmaktadır. Bir örnek oluşturması bakımından Menges'in sınıflandırmasını aktarabiliriz:

A. Orta ve Güneybatı Asya dilleri (ya da Türküt dilleri):
- I. Orta Asya bölümü (Doğu Türküt): Eski Türkçe çağına ait diller
  1. Orhun (ve Yenisey) yazıtları ve Eski (Klasik) Uygurca
  2. Orta Türkçe döneminin dilleri: Uygurca'dan Çağatayca'ya geçiş
     a) Doğu lehçesi
     b) Kuzeybatı lehçesi
     Sonraki dönem ve Çağatayca
  3. Özbekçe
  4. Tarançı ve öbür lehçeleriyle Uygurca, Sarı Uygurca, yeni Uygur lehçeleri,
  5. Kırgızca
- II. Güneybatı ya da Oğuz bölümü (Batı Türküt): Eski diller
  1. Eski Anadoluca (Selçuklular), Eski Osmanlıca, çağdaş diller

2. Batı: Osmanlıca (Rumeli, Anadolu, Güney Kırım), Gagavuzca, Azerice
3. Doğu: Türkmence

B. Kuzeybatı ya da Kıpçak bölümü:
III. Orta Türkçe döneminin eski kuzeybatı dilleri:
1. Codex Cumanicus ve Kıpçakça
2. Modern diller
IV. Pontos-Hazar dilleri:
1. Karaimce
2. Karaçayca ve Balkarca
3. Kırım Tatarcası
4. Kumukça
V. Volga-Kama-Batı Sibirya dilleri:
1. Kazan Tatarcası (asıl Tatarca), Tepter, Mişer ve Kasım Tatarcası
2. Batı Sibirya lehçeleri: Turalı, Tümenli, Tobollu, Işımlı, Kurdak, Irtışlı
3. Baraba
4. Küerikçe
5. Başkırtça

C. Oyrotça (Altay Dağları'nda) ve lehçeleri:
Altay-Kiji
Telenget
Lebed (Ku-Kiji)
Yış-Kiji (Tuba)

D. I. Orta-Güney Sibirya, Abakan ya da Hakas bölümü:
1. Şor
2. Abakani Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir lehçeleri
II. Doğu ya da Tuva bölümü (Tangnu-Tuva ya da Uranhay):
1. Karagas
2. Soyong (Tuba, Tuva, Tıba ya da Uranhay dili)

E. Kuzeydoğu, Doğu Sibirya ya da Yakut bölümü: Yakut (Saha) dili ve Dolgan, Yakut etkisindeki Nanasan (Tavgı-) Samoyed lehçeleri

F. Volga-Bulgar ya da Hun-Bulgar bölümü (Eski Kuzeybatı bölümü):
1. Volga-Bulgar
2. Çuvaş ve Tavaş dilleri.

Türk Dillerinin Tarihsel Gelişimi

Türk diliyle uğraşan bilim adamları Türk dillerinin ve lehçelerinin tarihsel gelişimini yedi döneme ayırmaktadırlar: *1. Altay dönemi; 2. En Eski Türkçe dönemi; 3. İlk Türkçe dönemi; 4. Eski Türkçe dönemi; 5. Orta Türkçe dönemi; 6. Yeni Türkçe dönemi; 7. Çağdaş Türkçe dönemi.*

Bu sınıflamanın ilk üç dönemiyle ilgili olarak bugüne kadar herhangi bir belge bulunamamıştır.

Eski Türkçe dönemi (6.-10. yüzyıllar arası) Göktürkçe'nin ve Uygurca'nın kullanıldığı dönemi kapsar. Orhun ve Yenisey yazıtları ilk yazılı belgeler olması bakımından büyük önem taşır.

Orta Türkçe dönemi (11.-15. yüzyıllar arası): İslam dini ve kültürüyle ilişki kurulduğu, Türk boylarının İslam dinini benimsediği dönemi içine alır. Bu dönemde özellikle yazı dili Arap ve Fars dillerinin büyük ölçüde etkisinde kalmış, yapay bir dil oluşmuştur. Bu dönem de kendi içinde iki evreye ayrılır: A) Ortak Orta Asya Türkçe'si, B) Çağatay, Kıpçak ve Oğuz lehçelerine dayalı Türk yazı dillerinin oluştuğu dönem.

Yeni Türkçe dönemi (13.-20. yüzyıllar arası): Orta Asya Türk lehçelerinin oluşumlarını tamamladıkları (Özbekçe, Kıpçakça), batıda da Türkmence ve Azerice ile Anadolu'da Türkçe, Arapça ve Farsça'nın karışımı yapay bir dil olan Osmanlıca'nın egemen olduğu dönemi kapsar (*bak.* OSMANLICA).

Çağdaş Türkçe: 20. yüzyılda dünyanın çeşitli yörelerinde konuşulmakta ve yazılmakta olan bütün Türk dillerini ve lehçelerini kapsamına alır (*bak.* TÜRKÇE). Türkler'in kullandıkları alfabeler konusunda ALFABE maddesine bakınız.

TÜRK EDEBİYATI, Türkler'in tarih boyunca oluşturdukları sözlü ve yazılı edebiyat geleneğini ve bu geleneğin ürünlerini içerir. Türk edebiyatı tarihsel gelişimi içinde üç ana bölümde incelenmektedir: İslamlık'tan önceki Türk edebiyatı, İslam uygarlığı etkisinde gelişen Türk edebiyatı, batı uygarlığı etkisinde gelişen Türk edebiyatı. Bu sınıflandırma Türkler'in girdikleri din ve kültür çevrelerinin belirleyici etkisi göz önüne alınarak yapılmıştır.

İslamlık'tan Önceki Türk Edebiyatı

Tarih araştırmalarına göre Türkler'in anayurdu Orta Asya'dır. Türkler'in Orta Asya'daki

kültür ürünlerinin tümü bugüne gelebilmiş değildir. İlk Türkçe yazılı belgelerin 6. yüzyıldan kaldığını göz önüne alırsak bu dönem edebiyatı ile ilgili temel belgelerin elde olmadığı söylenebilir.

Sözlü Gelenek. Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda yazdığı *Divanü Lugati't-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü) adlı kitabında dönemin sözlü ürünleri de yazılı olarak yer alıyordu. Sözlü edebiyat geleneğinde şiir önde geliyordu. Kam, baksı, ozan, şaman adı verilen ilk şairler kopuz denen telli bir çalgı eşliğinde şiirlerini seslendiriyorlardı. Aprınçur Tigin, Çuçu, Kül Tarkan, Çısuya Tutung, Asıg Tutung, Sungku Seli ve Kalım Keyşi yapıtlarından örnekler bulunan ilk şairler arasındadır. Bu şairler dörtlük düzeninde ve hece ölçüsüyle yazdıkları şiirlerinde sevgi, kahramanlık, din gibi çeşitli konuları işlemişlerdir. Yazdıkları şiirleri adlandırırken koşug, kojan, takşut, ır (yır), şlok, kavi, başık gibi adları kullanmışlardır. "Koşuk"lar sevgi, doğa güzellikleri gibi konuları; "sagu"lar ölen bir kimsenin ardından duyulan acıyı, onun yiğitliklerini anlatırdı. "Destan"lar ise, hemen her ülkede olduğu gibi, toplumu çok yakından ilgilendiren, toplumsal bilinçte yer etmiş olaylarla ilişkiliydi. "Sav"lar (atasözleri) da sözlü gelenek içinde önemli bir yer tutar. Kaşgarlı' nın sözlüğündeki bazı atasözleri bugün bile Türkiye Türkleri arasında yaşamaktadır.

Yazılı Gelenek. İlk Türkçe yazılı belgeler 6. yüzyıldan kalan Yenisey ve 8. yüzyıldan kalan Orhun yazıtlarıdır. Özellikle, anı-söylev türünde yazılmış olan Orhun Yazıtları, Türk dünyasının toplumsal yaşamı, kültür ve sanatı konusunda çeşitli yönlerden zengin bilgilerle doludur. Uygur Türkleri'nden kalma yazılı ürünler arasında da *Altun Yaruk* (Altın Işık) adını taşıyan ve Budacılık'ın kutsal kitabının çevirisi olan yapıt vardır. Uygur edebiyatında çeviriler ağırlıktaydı, dinsel içerik önemli bir yer tutuyordu. Bu alanda *Çeştani Bey, Kutsal Tavşan, Maymunlar Beyi, Prens Kalyanamkara ve Papamkara* hikâyeleri özellikle anılabilir.

İslam Uygarlığı Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı

Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın 10. yüzyılın ortalarında İslam dinini benimsemesinden sonra Türk dünyası yeni bir uygarlık çevresine girmeye başladı. Batıya göç eden Türk boyları bu uygarlığın etkilerini edebiyat dünyasına da taşıdılar. Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lugati't-Türk*'ü Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla hazırladı. Yusuf Has Hacib İslam ilkelerine dayalı bir devlet felsefesini *Kutadgu Bilig* (11. yüzyıl) adlı yapıtında işledi. Ali Şir Nevai, Çağatayca'yı zengin bir kültür ve sanat dili olarak geliştirdi. Anadolu'ya gelen Türk boyları da Anadolu'da yeni bir edebiyat geleneğinin oluşmasında büyük rol oynadılar. Anadolu'da ilk örneklerini 13. yüzyıldan başlayarak gördüğümüz bu edebiyat geleneği iki alanda gelişmiştir: Divan edebiyatı, halk edebiyatı.

Ara Güler

Divanü Lugati't-Türk'ün girişindeki dünya haritası (11. yüzyıl).

Divan Edebiyatı. Osmanlılar'da özellikle medresede yetişen aydınların Arap ve daha çok da Fars edebiyatını örnek alarak geliştirdikleri edebiyat geleneği genel olarak "Divan edebiyatı" adıyla anılmaktadır (*bak.* DİVAN EDEBİYATI). Buna "zümre edebiyatı", "ümmet çağı Türk edebiyatı" adını verenler de vardır. Divan edebiyatının kuruluş döneminde (13.-15. yüzyıl) Farsça çeviriler çoğunluktadır. İlk şairler (Ahmed-i Dâi, Kadı Burhaneddin, Şeyhi) çoğunlukla dinsel şiirler yazmışlardır. Geçiş döneminde (15.-16. yüzyıl) saray ve çevresi bu tür edebiyatı özellikle desteklemiş, şiirin yanı sıra düzyazı örnekleri de ortaya konmuştur (Ahmed Paşa, Necati, Mercimek

Divan Edebiyatı Müzesi

Solda: Nabî'nin 17. yüzyılda tâlik yazıyla yazılmış divanı. **Üstte**: 1820'de tâlik yazıyla yazılmış Nef'i divanı.

Ahmed, Âşıkpaşazade, Sinan Paşa gibi). Divan edebiyatının olgunluk döneminde (16.-18. yüzyıl) etkilenme ve esinlenme aşamasından özgün yaratı aşamasına geldiğini gözlüyoruz. Klasik biçimlere yerli içerikler kazandırılmaya çalışılmış, bu arada yeni akımlar, özellikle "Sebk-i Hindi" denen yeni bir şiir tarzı denenmiştir (Fuzuli, Bâkî, Bağdatlı Ruhi, Nabî, Nef'i, Nedim, Şeyh Galib, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Naima, Veysi, Nergisi).

18.-19. yüzyıllarda Türk toplumunun yeni bir uygarlık çevresine girmeye başladığını görüyoruz. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı toplumu batıya açılır, batı kültür ve sanatından bazı biçim ve anlayışlar Türk toplumuna tanıtılır ve edebiyat ürünlerinin içeriğinde toplumsal konular yer almaya başlarken Divan edebiyatı bu alanda yetersiz kaldı. Bir anlamda yavaş yavaş kendi sonunu hazırladı. Enderunlu Vasıf, İzzet Molla, Leskofçalı Galib, Hersekli Arif Hikmet, Yenişehirli Avni, Leyla Hanım gibi şairler Divan edebiyatı geleneğinin son temsilcileri oldular.

Divan edebiyatı şiir ve düzyazı alanındaki ürünleriyle (medhiye, hicviye, mersiye, tezkire, mesnevi, gazavatname, şehrengiz, mevlit, seyahatname gibi) özgün bir edebiyat geleneğidir. Biçim ve içerik bakımından özellikle Fars edebiyatından esinlenmişse de, temel sanat anlayışı olan "hüner ve marifet gösterme" sayesinde değişik ve yeni mazmunlar, zengin söz sanatları kullanarak oldukça özgün, kişilikli bir edebiyat geleneği oluşmuştur denilebilir (*bak.* SÖZ SANATLARI). Şiirde gelenekçilik ve kuralcılık ister istemez sanatçıları titiz şiir işçisi olmaya götürmüştür. Divan nesri "sade düzyazı" ve "süslü düzyazı" olmak üzere iki kolda gelişmiştir. Özellikle halk için yazılan din, tasavvuf, tarih konulu kitaplarda sade düzyazı, aydınlar ve bilim adamları için yazılan kitaplarda ise süslü düzyazı tercih edilmiştir. Seçkinci bir edebiyat olan Divan edebiyatının dili de Türkçe, Arapça, Farsça'dan oluşan yapay ama seçkinci bir dildi (*bak.* OSMANLICA).

Halk Edebiyatı. Yaratıcıları belli olmayan ya da bilinemeyen halk hikâyeleri, türküler, mâniler, atasözleri, bilmeceler, seyirlik köy oyunları halk edebiyatının bir bölümünü oluşturur. *Tekke edebiyatı* (13.-16. yüzyıl), halk edebiyatının dinsel içerikli biçimidir. Tasavvufun dinden farklı olan geniş hoşgörüsü ve yorum biçimi zengin bir edebiyat geleneğinin oluşmasında başlıbaşına bir etmen olmuştur.

Tekke şiirleri ilahi, nefes gibi özel bestelerle okunurdu. Tekke edebiyatı dili yer yer Arapça ve Farsça sözcükler içerse de kolay anlaşılabilir bir nitelikteydi. Dörtlük nazım birimi ve hece ölçüsü sonuna kadar kullanılmıştır. Bu edebiyatın en önemli temsilcileri Yunus Emre, Nesimi, Kaygusuz Abdal, Hacı Bayram Veli, Hatayi, Pir Sultan Abdal'dır. Halk edebiyatının bir başka alanını oluşturan *âşık edebiyatı*, 16. yüzyıldan günümüze kadar süren dönemi içerir. Âşık da denen halk ozanları genellikle sazlarıyla Anadolu'yu dolaşarak hem bir geleneği oluşturmuşlar, hem de yaşama savaşı vermişlerdir. Karacaoğlan, Âşık Ömer, Gevheri, Dertli, Dadaloğlu, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni, Ruhsati, Sümmani, Âşık Veysel, Ali İzzet Özkan bunlara örnek olarak verilebilir.

Halk edebiyatı sevgi, doğa, gurbet, yiğitlik, baskı gibi toplumun çok yakından bildiği, yaşadığı konular üzerine temellendirilmiştir. Din ve tasavvuf konuları da ayrı bir dal olarak gelişmiştir. Nazım biçimi dörtlük, ölçü hecedir. Koşma ve mâni tipi nazım biçimleri kullanılmıştır. Bu nazım biçimleri kendilerine özgü ezgileriyle destan, semai, varsağı, ilahi, türkü gibi farklı adlar da alırlar. Anadolu'da gelişen halk Türkçe'sinin kullanıldığı halk edebiyatı yalındır ve anlatımda özentiye kaçılmamıştır. Somut güzel ve güzellikler anlatılmıştır (*bak.* HALK EDEBİYATI).

Batı Uygarlığı Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı

Türk (Osmanlı) toplumunda 18. yüzyıldan sonra batı uygarlığı çevresine girme yolunda çalışmalar yapılmıştır. Askerlik ve siyaset alanındaki gelişmeler bir süre sonra edebiyat yaşamında da etkisini göstermeye başladı. Özellikle batıyı gören ve yakından tanıma olanağını bulan edebiyatçılar yeni bir edebiyatın ilk habercileri oldular. Batı uygarlığı etkisinde gelişen Türk edebiyatının başlangıcı olarak *Tercüman-ı Ahval* (1860) gazetesinin çıkışı kabul edilmektedir. Çünkü bu gazete resmi ya da yarı resmi bir yayın organı değil, özel girişimle çıkartılan ilk Türk gazetesiydi. Böylece başladığı kabul edilen bu yeni dönem şu alt dönemlerde incelenmektedir: Tanzimat dönemi, Servet-i Fünun dönemi, Fecr-i Âti dönemi, Milli edebiyat dönemi, Cumhuriyet ve sonrası.

Tanzimat Edebiyatı (1860-96). Batı edebiyatından yapılan çevirilerin belirleyici olduğu bu dönemde yeni bir edebiyat geleneği de oluşmaya başladı. Birinci kuşak edebiyatçıları sayılan Namık Kemal, Şinasi, Ahmed Midhat, Ziya Paşa edebiyatı toplumun hizmetinde gördüler, bir eğitim aracı olarak kullandılar. İkinci kuşak olarak kabul edilen Recaizade Mahmud Ekrem, Samipaşazade Sezai, Nabizade Nâzım, Abdülhak Hamid ise "sanat sanat içindir" ilkesini güttüler. Tanzimat şiirinin biçimi çok değişmediyse de, içeriği hayli değişmişti. Özgürlük, uygarlık, yasa, adalet gibi toplumsal kavramlar ilk kez bu dönemde gündeme geldi. Tanzimat romancıları da konularını batılı örnekleri gibi toplumsal konulardan, sorunlardan almışlardır. Bazı romancılar Romantizm'in, bazıları da Gerçekçilik Akımı'nın ilkelerini benimsemiştir. Tiyatro türü de roman, hikâye gibi bu dönemde

Gazanfer Erim Koleksiyonu

ترجمان احوال

حوادث داخلیه

Tercüman-ı Ahval'in 7 Haziran 1864 tarihli 497. sayısının birinci sayfası.

batıdan alınmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın Molière'den yaptığı çeviri ve uyarlamalar Tanzimat tiyatrosunun oluşumunda önemli bir rol oynamıştır (*bak.* TANZİMAT EDEBİYATI).

Servet-i Fünun Edebiyatı (1896-1901). Servet-i Fünuncular'ın bir topluluk haline gelmelerinde Recaizade Mahmud Ekrem'in büyük rolü olmuştur. Servet-i Fünuncular da Tanzimat yazarları gibi Türk toplumunun batılılaşma yoluyla kalkınabileceğine inandıkları için, batının bilim ve sanatında gördükleri yenilikleri getirip bu yolda denemeler yapmaya çalışmışlardır. Servet-i Fünun edebiyatı ya da öbür adıyla Edebiyat-ı Cedide de Tanzimatçılar gibi pek çok yönlerden eleştirilmiştir. Servet-i Fünun şiirinde Parnasse (Parnas) ve Sembolizm akımlarının etkileri görülür. "Sanat sanat içindir" ilkesini benimseyen Servet-i Fünuncular seçkinlere özgü bir edebiyat oluşturmuşlardır. Şiirde batı şiirine özgü duyuş ve anlayışları dile getirirken o güne kadar dilde bulunmayan Arapça ve Farsça sözcükleri kullanmaktan kaçınmamışlardır. Türk romanı Servet-i Fünun döneminde gerçek kimliğine kavuşmuştur. Bu dönem romanları teknik yönden oldukça kusursuzdur, toplumsal konular işlenirken bireyin psikolojik derinliklerine de inilmiştir. Çünkü romanda Gerçekçilik (Realizm) Akımı'nın etkileri apaçık görünmektedir. Servet-i Fünun şiirini Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, romanını da Halid Ziya (Uşaklıgil), Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Safveti Ziya temsil etmektedirler (*bak.* SERVET-İ FÜNUN).

Fecr-i Âti Edebiyatı (1908-11). 1901 ile 1908 arasında II. Abdülhamid'in sansürü yeni bir edebiyatın filizlenmesine olanak vermemişti. II. Meşrutiyet'le birlikte edebiyat dünyasında bir canlılık belirdi. Bir bildiri ile kendilerini kamuoyuna tanıtan Fecr-i Âticiler edebiyatın önemini ve ciddiyetini halka anlatmayı, sanat ve edebiyatın duyguların eğitimine yardımcı olduğu görüşünü ilke edinmişlerdir. Onlara göre "sanat kişisel ve saygındır". Çok kısa ömürlü olan Fecr-i Âti döneminin başlıca temsilcileri olarak Ahmed Haşim, Emin Bülent (Serdaroğlu), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Şahabeddin Süleyman, İzzet Melih (Devrim), Ali Canip (Yöntem), Faik Ali (Ozansoy), Fazıl Ahmet (Aykaç), Mehmet Behçet (Yazar), Köprülüzade Mehmed Fuad (Fuad Köprülü), Müfid Ratib, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) özellikle anılabilir.

Milli Edebiyat (1911-23). Milli edebiyat ile milliyetçilik akımı arasında sıkı bir bağ vardır. Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının Selanik'te *Genç Kalemler* dergisinde başlattığı "Yeni Lisan" anlayışı, yeni bir edebiyatın doğmasına neden oldu. Böylece milliyetçilik eğilimi edebiyata da yansımış oldu. *Genç Kalemler* dergisinin dilin Arapça ve Farsça'nın yoğun etkisinden kurtulması yolundaki çabaları her şeyden önce yazı dili ile konuşma dili arasındaki ikiliği ortadan kaldırmaya yönelikti ve ulusal bir edebiyat yaratılması için bu işlem zorunluydu. Ziya Gökalp'in çalışmalarıyla Türkçülük Akımı'nın da temelini oluşturan bu görüşler toplumda büyük ilgi ve yankı uyandırdı. "Hecenin Beş Şairi" ya da "Beş Hececiler" kişisel gözlem ve izlenimlere dayanarak yurt sorunlarını, güzelliklerini, sevgisini, kahramanlık duygularını dile getirdiler, çeşitli halk edebiyatı motiflerinden yararlandılar. Şiir dilinin ulusallaşmasına büyük katkıları oldu. Aruzdan hiç ödün vermeyen Mehmet Akif Ersoy, şiiriyle toplumun hizmetinde olduğunu göstermiştir. Yahya Kemal ile Yakup Kadri, Eski Yunan edebiyatını örnek aldıkları, "Nev-Yunanilik" diye adlandırılan bir akımı denediler, ama bu uzun soluklu olmadı.

Milli edebiyat romancıları ilk kez İstanbul dışındaki mekânlara, konulara açıldılar; milliyetçilik siyasal bir ideoloji olarak romana girdi. Kurtuluş Savaşı'nın bazı görüntüleri romanlaştırıldı (Halide Edip, Yakup Kadri, Refik Halit, Ömer Seyfettin, Reşat Nuri). Özellikle İttihat ve Terakki Fırkası tiyatro etkinliklerini yakından desteklemiştir. Sahneye çıkan ilk Türk kadını olan Afife Jale bu dönemin sonlarında yetişmiştir. İstanbul Belediye Başkanı Cemil (Topuzlu) Paşa'nın öncülüğünde Darülbedayi-i Osmani kurulmuş, yerli ve yabancı yazarların oyunları sahneye konmuş, tiyatro oyuncusu yetiştirilmesine önem verilmiş, sahnelerde yerli yazarların yapıtlarına öncelik tanınmıştır.

Edebiyat eleştirisi ve tarihi türünde de Köprülüzade Mehmed Fuad'ın öncü çalışmaları özellikle anılmalıdır (*bak.* MİLLİ EDEBİYAT).

Ara Güler
Refik Halit Karay (1888-1965)

Ara Güler
Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973)

Ara Güler
Yaşar Nabi Nayır (1908-81)

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi
Vedat Günyol (doğumu 1911)

Cumhuriyet ve Sonrası (1923'ten bugüne). Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasından sonra Türkiye'de yeni bir devlet kurulmuş, laik, çağdaş, batılı nitelikte yeni bir toplum yaratılması çabalarına yönelinmişti. Bu dönemde edebiyata da büyük görevler düşüyordu. Milli edebiyat döneminde ortaya çıkan milliyetçi eğilimler giderek "mektepten memlekete" anlayışına yönelmiş, Beş Hececiler'i 1928'lerde "Yedi Meşaleciler" izlemiştir: Kenan Hulusi (Koray), Ziya Osman (Saba), Yaşar Nabi (Nayır), Cevdet Kudret, Muammer Lütfi (Bahşi), Sabri Esat (Siyavuşgil), Vasfi Mahir (Kocatürk).

Cumhuriyet şiirine büyük soluk kazandıran şairlerin başında Nâzım Hikmet gelmektedir. Toplumcu-gerçekçi şiirin öncüsü olan Nâzım, biçim ve içerik yönünden getirdiği yeniliklerle kendisinden sonra gelen birçok şairin esin kaynağı olmuştur. 1940'larda Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat'ın başlattığı Garip Akımı özellikle gelenekçi şiire bir başkaldırı niteliği taşıyordu. Çağdaş batılı ozanlara, özellikle de Gerçeküstücüler'e eğilim gösteren Garipçiler ölçüsüz, uyaksız, söz ve anlam sanatlarından olabildiğince arındırılmış, yeni bir şiir anlayışı geliştirmişlerdir. Bu akım büyük tepkiyle karşılaşmış, ama Türk şiirinin yeni boyutlar kazanmasına yardımcı olmuştur. Özellikle 1950-60 yılları arasındaki Demokrat Parti iktidarının baskıcı yönetiminin etkisiyle "kapalı şiir"e yönelen İkinci Yeni (Garipçiler'e Birinci Yeni de deniyordu) adıyla adlandırılan şiir akımında özgür çağrışım yöntemi kullanılmış, soyutlamaya aşırı ölçüde başvurulmuş, dilin yapısını zorlayan ve bozan denemelere girişilmiştir. Ama birçok şair de bu akımlardan hiçbirine katılmamış; bazıları bireyin günlük yaşamındaki inişli çıkışlı dramını (Behçet Necatigil); bazıları Anadolu insanının her tür koşula yenik düşen, çileli yaşamını şiire yansıtmasını bilmiş (Cahit Külebi); bazıları bütün insanlık sorunlarını ele almış (Fazıl Hüsnü Dağlarca); bazıları eski şiirin ses ve söyleyiş zenginliğinden esinlenerek çağdaş sorunları irdeleyen (zaman, yaşama sevinci) şiire yönelmiş; bazıları güncelin şiirinin peşine düşmüş; bazıları da şiiri salt bir ses, seslerle kurulan yepyeni bir uyum, düzen olarak algılamıştır. Ahmet Arif, Sabahattin Kudret Aksal, Mehmet Başaran, Ataol Behramoğlu, Cemal Süreya, Metin Eloğlu, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Hasan Hüseyin (Korkmazgil), Sezai Karakoç, Necip Fazıl Kısakürek, Hilmi Yavuz, Can Yücel bu dönem şiirinin önde gelen şairleridir.

Cumhuriyet dönemi romanı da, şiiri gibi öncelikle Anadolu insanına, onun yüzyıllarca önemsenmemiş yaşamına, gerçeklerine yönelmiştir. Özellikle Anadolu'yu görme, yakından inceleme olanağını bulan, çeşitli nedenlerle Anadolu'da yaşayan roman ve öykücüler gerçekçi gözlemlerini yeniden kurgulayarak kaleme almışlardır. Türkiye'nin geçirdiği siyasal, toplumsal ve kültürel değişimi bir ırmak roman çerçevesine oturtan ürünler de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Özellikle köy enstitülü yazarların oluşturdukları "köy romanı" geleneğinin bazı abartmalı yaklaşımlarına karşın, köyün kentli insana tanıtılmasın-

Ara Güler
Cahit Külebi (doğumu 1917)

Elif Erim
Can Yücel (doğumu 1926)

Ara Güler
Oğuz Atay (1934-77)

Ara Güler
Pınar Kür (doğumu 1943)

da büyük payı vardır. Yazarların İstanbul dışından da yetişmeleri Türk edebiyatının çeşitlenmesinde en önemli etkenlerden biridir. Anadolu'nun hemen her bölgesi, geleneği, insan tipleri, dünya görüşleri, kaygıları, düşünceleri, özlemleri bu yapıtlar aracılığıyla tanıtılmıştır. Türkiye'nin geçirdiği bazı askeri ve siyasal değişmeler roman ve öyküye de yansımakta gecikmedi. Son dönemlerde yabancılaşma, aydınların edilginliği, bunalımı, kentleşme olgusunun yarattığı bunalımlar, yurtdışına giden insanlarımızın yaşantıları, cinsellik gibi pek çok konu ya klasik öykü ve roman tekniğine ya da batıda görülen yeni roman tekniklerine (sözgelimi bilinç akışı yöntemi) uygun olarak işlenmektedir. Cumhuriyet dönemi öykü ve romanında Hüseyin Rahmi Gürpınar, Memduh Şevket Esendal, Abdülhak Şinasi Hisar, Halide Edip Adıvar, Halikarnas Balıkçısı, Refik Halit Karay, Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar, Sabahattin Ali, Sait Faik Abasıyanık, Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Tarık Buğra, Aziz Nesin, Necati Cumalı, Oktay Akbal, Attilâ İlhan, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Tahsin Yücel, Tarık Dursun K., Oğuz Atay, Adalet Ağaoğlu, Çetin Altan, Selim İleri, Pınar Kür, Sevgi Soysal, Ayla Kutlu, Orhan Pamuk ve Mehmet Eroğlu anılabilir.

Cumhuriyet yönetimi tiyatro etkinliklerine de büyük önem vermiştir. Devlet Tiyatroları ve Şehir Tiyatroları'nın yanı sıra özel tiyatrolar da cumhuriyet sonrası tiyatrosunun oluşturulmasında etkin rol oynamışlardır (Kent Oyuncuları, Gülriz Sururi-Engin Cezzar, Ankara Sanat Tiyatrosu, Ulvi Uraz Topluluğu, Devekuşu Kabare, Dormen Tiyatrosu, Dostlar Tiyatrosu). Bu dönem tiyatrolarında toplumsal ulusal konular, savaşın ahlak anlayışında yarattığı yozlaşma, köylü-ağa çekişmesi, işçi-işveren çatışması, yabancılaşma gibi pek çok konuya yer verilmiştir. Nâzım Hikmet, Ahmet Kutsi Tecer, Necip Fazıl Kısakürek, Melih Cevdet Anday, Haldun Taner, Orhan Asena, Turgut Özakman, Necati Cumalı, Recep Bilginer, Orhan Kemal, Aziz Nesin, Behçet Necatigil, Tarık Buğra, Hidayet Sayın, Güngör Dilmen, Sermet Çağan, Adalet Ağaoğlu, Başar Sabuncu, Turan Oflazoğlu, Güner Sümer ve Vasıf Öngören çağdaş Türk oyun yazarları arasında önde gelenlerdir (*bak.* TÜRK TİYATROSU).

Cumhuriyet döneminde, özellikle edebiyat eleştirisi ve tarihi alanında da bilimsel yapıtlar ortaya konmaya başlandı. Bu alanda Fuad Köprülü, Agâh Sırrı Levend, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Nihat Özön, Mehmet Kaplan, Kenan Akyüz, Cevdet Kudret, Metin And, Özdemir Nutku, Pertev Naili Boratav ve Berna Moran'ın adları özellikle anılabilir. Bu dönemde deneme türünde de önemli ürünler ortaya konmuştur. Nurullah Ataç, Sabahattin Eyuboğlu, Nermi Uygur, Vedat Günyol, Memet Fuat, Salah Birsel ve Enis Batur bu türün temsilcilerindendir.

Ayrıca bak. DENEME; DESTAN; GÜNLÜK; ROMAN; ŞİİR SANATI.

TÜRKİYE. Bir Akdeniz ve Ortadoğu ülkesi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin hem Asya'da,

hem de Avrupa'da toprağı vardır. Üç yanı denizlerle çevrili olan Türkiye'nin genel görünümü kabaca bir dikdörtgeni andırır. Doğu-batı doğrultusunda Asya kıtasının batı kesiminden, Avrupa kıtasının güneydoğu kesimine doğru sokulan bu toprakların uzunluğu yaklaşık 1.600 km, genişliği ise 600 km kadardır. Adını, bu topraklara Asya'dan gelerek yerleşen Türkmenler ile öteki bazı halk topluluklarının daha sonraki kuşaklarını oluşturan Türkler'den alır.

Kuzeyde Karadeniz, doğuda SSCB ve İran, güneydoğuda Irak ve Suriye, güneyde Akdeniz, batıda Ege Denizi, kuzeybatıda da Yunanistan ve Bulgaristan'la çevrili olan Türkiye'nin deniz ve kara sınırları uzunluğunun toplamı 11.000 kilometreyi aşar. Ülke yüzölçümünün yaklaşık yüzde 97'si Asya kıtasında, yüzde 3 kadarı da Avrupa kıtasındadır. Türkiye'nin Asya kıtasındaki toprakları Anadolu (755.688 km^2), Avrupa kıtasındaki toprakları ise Trakya (23.764 km^2) olarak adlandırılır. Çanakkale ve İstanbul boğazlarıyla Marmara Denizi bu toprakları birbirinden ayırır.

Yaklaşık 8.333 km olan deniz sınırlarının yüzde 78'ini Anadolu kıyıları, yüzde 13'ünü adaların kıyıları, yüzde 9'unu da Trakya kıyıları oluşturur. Bu sınırların üçte biri Ege Denizi kıyısındadır. Kara sınırlarının uzunluğu ise yaklaşık 2.753 kilometredir. Kara sınırlarının en uzunu 877 kilometreyi bulan Suriye sınırıdır. Bunu 610 km uzunluğundaki SSCB, 454 km uzunluğundaki İran, 331 km uzunluğundaki Irak, 269 km boyunca uzanan Bulgaristan sınırı izler. Kara sınırlarının en kısa olan bölümü 212 km uzunluğundaki Yunanistan sınırıdır. Bu sınırlar içinde yer alan ülkenin en kuzey noktası Sinop ilindeki İnceburun, en doğu ucu Kars ilinin güneydoğusunda, Türkiye'nin hem SSCB'ye, hem de İran'a komşu olduğu nokta, en güney noktası Hatay ilinin Yayladağı ilçesine bağlı olan ve eskiden Beysun adıyla anılan Topraktutan köyünün güneyi, en batı noktası da Gökçeada'nın batı ucunu oluşturan Avlaka Burnu'dur. Kara sınırlarının kıyıya ulaştığı noktalar Anadolu'da Artvin ilindeki Sarp köyü ile Hatay ilindeki Güvercinkaya, Trakya'da Kırklareli ilindeki Rezve Deresi ağzı ile Edirne ilindeki Enez'in batısında Meriç Irmağı ağzıdır.

TÜRKİYE'YE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 779.452 km^2.

NÜFUS: 56.969.109 (1990 geçici sonuç).

YÖNETİM: Cumhuriyet.

BAŞKENT: Ankara.

DOĞAL YAPI: Ülkenin yarısından fazlası, yükseltisi 1.000 metreyi aşan, yüksek alanlardan oluşur. Yaklaşık üçte biri orta yükseklikteki ovalar, yaylalar ve dağlar, yüzde 10'u da alçak alanlarla kaplıdır. En yüksek ve dağlık alanlar doğu kesimde yer alır. Kuzey kesimi Kuzey Anadolu Dağları, güney, doğu ve güneydoğu kesimleri de Toroslar engebelendirir. Ülkenin en yüksek noktası Ağrı Dağı'nın 5.137 metreye erişen doruğudur. Başlıca geniş düzlükler Çukurova ile Konya ve Harran ovalarıdır. Kaynaklandığı ve denize döküldüğü kesimler ülke sınırları içinde olan en uzun akarsu Kızılırmak'tır (1.353 km). En büyük doğal göl, 3.713 km^2 alan kaplayan Van Gölü'dür. Atatürk baraj gölü (817 km^2) ise ülkenin en büyük yapay gölüdür. Türkiye'nin en büyük adası olan Gökçeada'nın yüzölçümü 279 km^2'dir.

BAŞLICA ÜRÜNLER: Buğday, arpa, şekerpancarı, ayçiçeği, pamuk, baklagiller, haşhaş, üzüm, incir, turunçgiller, şeftali, fındık, antepfıstığı, zeytin, çay, yumurta, deri, balık, krom, bor mineralleri, zımpara taşı, linyit.

SANAYİ: Dokuma, gıda, demir-çelik, dayanıklı tüketim malları, motorlu araçlar, çimento, şeker, kâğıt, plastik, kimyasal maddeler, orman ürünleri.

ÖNEMLİ KENTLER: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Gaziantep, Konya, Mersin, Kayseri, Eskişehir, Antalya, Diyarbakır, Samsun, Şanlıurfa, Malatya, İzmit.

EĞİTİM: İlköğretim zorunlu ve devlet okullarında parasızdır.

Büyük bölümü Asya'da yer alan Türkiye, yüzölçümü açısından SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan, Suudi Arabistan, Endonezya, İran, Moğolistan ve Pakistan'dan sonra bu kıtanın dokuzuncu büyük ülkesidir. 1987'de Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için başvuruda bulunan Türkiye, topraklarının büyük bölümü Asya'da olan SSCB sayılmazsa Avrupa'nın en büyük ülkesi olan Fransa'dan daha geniş bir alanı kaplar.

Asya ile Avrupa arasında doğal bir köprü oluşturan Türkiye toprakları tarih boyunca birçok uygarlığın beşiği olmasıyla tanınır. İklim ve doğal kaynaklar açısından yerleşmeye çok elverişli olan bu topraklarda yaşayan birçok halkın farklı dönemlerdeki kültürlerine ait çeşitli izlere ülkenin hemen her köşesinde sıkça rastlanır. Kıyılarındaki liman kentlerine ulaşan önemli kervan yollarının da etkisiyle oluşan zenginliği ele geçirmek isteyen birçok güçlü devletin saldırısıyla yıkıma uğrayan ülke, bu zenginliklerin çok çeşitli olması-

nın sağladığı üstünlük nedeniyle yaralarını kısa zamanda onararak yeni uygarlık değerleri yarattı. Dünyada gıda maddesi üretimi kendi gereksinmesini karşılayan ender ülkelerden biri olan Türkiye, coğrafi konum açısından önemini günümüzde de korumaktadır. Yaz mevsimi başlarında Akdeniz kıyısında denize girilirken Toroslar'ın yüksek yamaçlarında kayak yapılabilen ve doğu kesimi yer yer karla kaplı olan Türkiye, doğal güzellikleri ve tarihsel zenginlikleriyle büyük bir turizm potansiyeline sahiptir.

Doğal Yapı

Ortalama yükseltisi 1.131 metre olan Türkiye, yüksek bir ülkedir. Orta kesimi çukurluk olan ve kenarlara doğru gidildikçe yükselen ülkenin kıyılarında genellikle fazla genişlemeyen alçak düzlükler yer alır. Akarsu vadileriyle derin biçimde parçalanmış orta yükseklikteki dalgalı düzlüklerden oluşan yaylalara daha çok ülkenin orta kesiminde rastlanır. Karadeniz kıyısına paralel olarak uzanan Kuzey Anadolu Dağları ile Akdeniz kıyısına paralel olarak uzanan Toroslar, ülkenin kuzey ve güney kesimlerinde yay biçimli yüksek dağ dizilerinden oluşur. Bu dağ dizilerinin yükseltisi doğuya doğru gidildikçe artar. Doğu Anadolu Bölgesi'nde birbirine yaklaşan Kuzey Anadolu Dağları ve Toroslar'a bağlı dağ sıraları düğümü andıran bir görünümün ortaya çıkmasına yol açar. Ülkenin en yüksek alanları bu bölgededir. Güneydoğu Toroslar yayının güneyinde yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, önemli bir yükseltiye rastlanmayan eşik alanlar ile yayla ve ovalardan oluşur. Ülkenin batı kesiminde ise dağlar denize dik olarak uzanır. Bir elin parmaklarını andıran bu dağlar çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılır. Bu kesimde genellikle doğu-batı doğrultusunda akan ırmakların taşıdığı alüvyonların birikmesiyle oluk biçimli çukur alanlarda oluşan ovalar ülkedeki en verimli tarım alanlarındandır. Türkiye'nin Trakya'daki toprakları fazla yüksek sayılmaz. Kuzey ve doğu kesimi Istranca (Yıldız) Dağları, güney ve güneybatı kesimi Işıklar (Ganos) ve Koru dağları tarafından engebelendirilen bu toprakların orta ve batı kesiminde alçak dalgalı düzlükler yer alır. Orta kesiminde Ergene Havzası bulunan Trakya, yüzey şekilleri açısından bir çanağı andırır.

İlk jeolojik zamanlarda oluşan kıvrımlanmalarla belirmeye başlayan ülke toprakları sonraki jeolojik dönemlerde aşınmış, göl ve denizlerle kaplanmış, kırıklar boyunca yer yer çökmüş ve yükselmiştir. Ağrı, Süphan, Nemrut, Erciyas ve Hasan dağları gibi sönmüş yanardağlar magmanın bu kırıklardan yeryüzüne çıkması sonucunda oluşmuştur.

Ara Güler

Bitlis'teki Süphan Dağı bir sönmüş yanardağdır.

Türkiye'de, son jeolojik dönemde geliştiği sanılan iki büyük kırık kuşağı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Anadolu'nun içlerinden Yunanistan'a kadar uzanan Kuzey Anadolu kırık kuşağı, ikincisi ise Karlıova'dan Akdeniz'e doğru uzanan Doğu Anadolu kırık kuşağıdır. Bu kırık kuşakları ile çevresi etkinliğini sürdürmekte olan önemli deprem bölgeleridir. Bu bölgeler içindeki Erzincan'da 1939' daki bir deprem 33 bine yakın insanın yaşamını yitirmesine yol açmıştı.

Kıyıların açığında irili ufaklı birçok ada vardır. Birkaç kayalık dışında Karadeniz adadan yoksundur. Akdeniz kıyıları açığında da önemli ve büyük bir adaya rastlanmaz. Türkiye'nin en büyük adaları Ege ve Marmara denizlerindedir. Bunlardan başlıcaları Gökçeada, Marmara Adası, Bozcaada, Uzunada ve Alibey (Cunda) Adası'dır.

Yüzey şekillerinin çeşitlilik göstermesi yaşam koşullarını önemli ölçüde belirler. Ülkenin kıyıdan uzak iç kesimi ile yüksek doğu kesimi denizlerin etkisine kapalıdır. Bu kesimlerde yağış az, doğal bitki örtüsü cılız, iklim serttir. Buna bağlı olarak kıyı kesimleri ile suyu bol ovalık kesimlerde sık olan yerleşim yerleri, yarı kurak ve yüksek kesimlerde oldukça seyrektir.

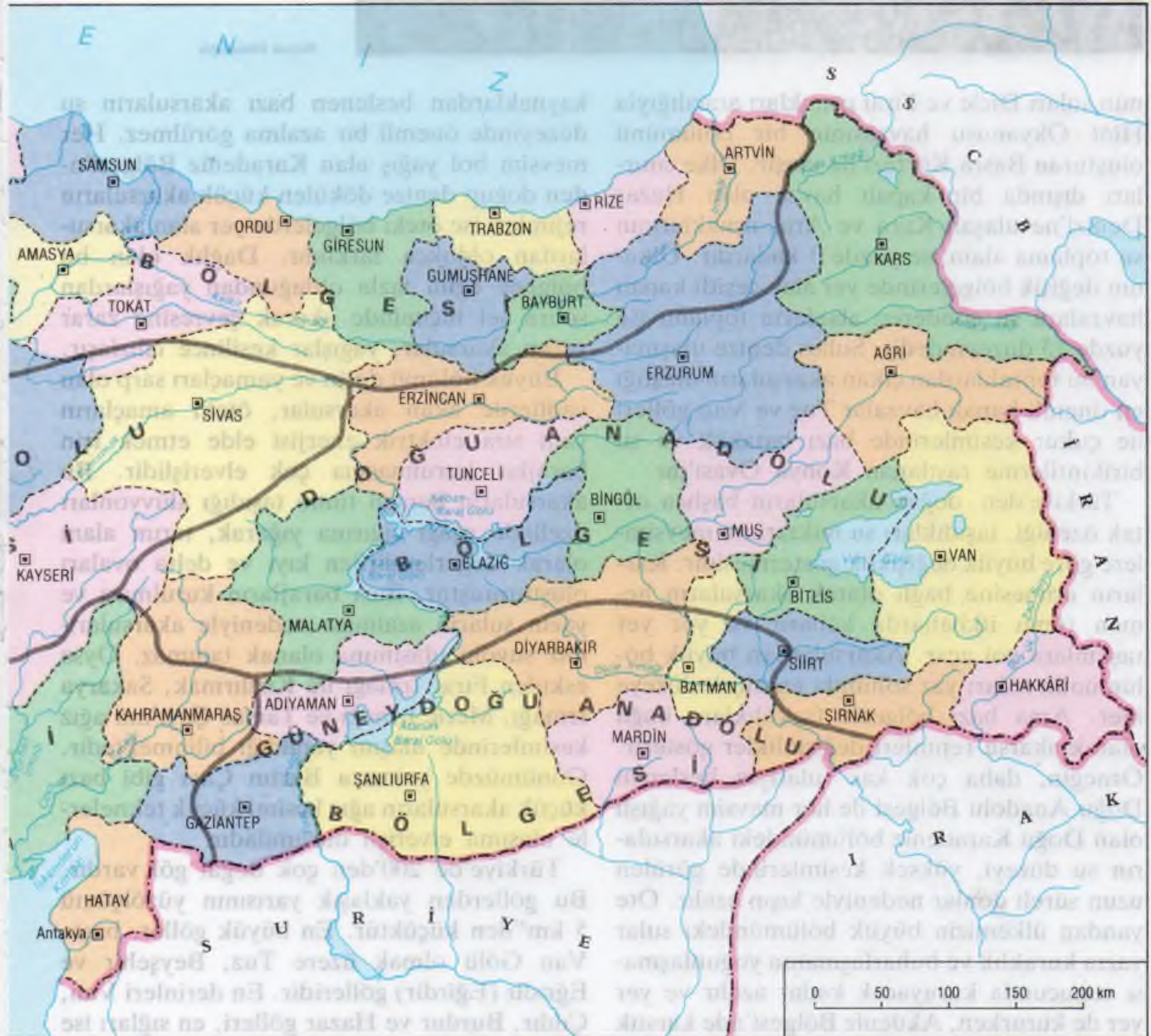

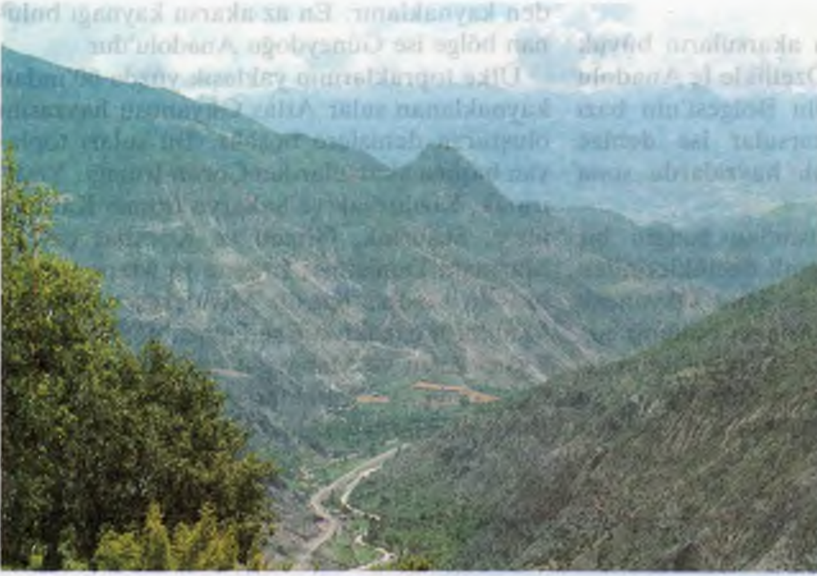
Akarsular ve Göller

Türkiye'den kaynaklanan akarsuların büyük bölümü denizlere ulaşır. Özellikle İç Anadolu Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin bazı kesimlerinden doğan akarsular ise denize kadar ulaşamaz ve kapalı havzalarda sona erer.

Akarsu kaynakları açısından zengin bir ülke olan Türkiye'nin önemli özelliklerinden biri de, Atlas Okyanusu ve Hint Okyanusu havzalarını birbirinden ayıran su bölümü çizgisinin buradan geçmesidir. Türkiye'de akarsuyu olmayan coğrafi bölge yoktur. En çok su taşıyan akarsular Doğu Anadolu Bölgesi'nden kaynaklanır. En az akarsu kaynağı bulunan bölge ise Güneydoğu Anadolu'dur.

Ülke topraklarının yaklaşık yüzde 60'ından kaynaklanan sular Atlas Okyanusu havzasını oluşturan denizlere boşalır. Bu suları toplayan başlıca akarsulardan Çoruh Irmağı, Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya Irmağı Karadeniz'e; Susurluk, Gönen ve Kocabaş çayları Marmara Denizi'ne; Ergene ve Meriç ırmakları ile Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes ırmakları Ege Denizi'ne; Dalaman, Eşen, Aksu ve Manavgat çayları ile Seyhan, Ceyhan ve Asi ırmakları Akdeniz'e dökülür. Bu toprakların yüzde 24'üne yakın bölümü-

Rize'de Aşağı Kavran Yaylası.

Nazım Timuroğlu

nün suları Dicle ve Fırat ırmakları aracılığıyla Hint Okyanusu havzasının bir bölümünü oluşturan Basra Körfezi'ne ulaşır. Ülke sınırları dışında bir kapalı havza olan Hazar Denizi'ne ulaşan Kura ve Aras ırmaklarının su toplama alanı ise yüzde 3 kadardır. Ülkenin değişik bölgelerinde yer alan çeşitli kapalı havzalara su gönderen alanların toplamı ise yüzde 13 düzeyindedir. Suları denize ulaşmayan bu topraklardan çıkan akarsuların ulaştığı en önemli kapalı havzalar Tuz ve Van gölleri ile çukur kesimlerinde bazı bataklık ve su birikintilerine rastlanan Konya Ovası'dır.

Türkiye'den doğan akarsuların başlıca ortak özelliği, taşıdıkları su miktarının mevsimlere göre büyük değişiklik göstermesidir. Karların erimesine bağlı olarak akarsuların hemen tümü ilkbaharda kabarır ve yer yer taşkınlara yol açar. Akarsulardan büyük bölümünün suları yaz sonunda en alçak düzeye iner. Ama bazı bölgesel farklılıklara bağlı olarak akarsu rejimleri değişiklikler gösterir. Örneğin, daha çok kar sularıyla beslenen Doğu Anadolu Bölgesi ile her mevsim yağışlı olan Doğu Karadeniz bölümündeki akarsuların su düzeyi, yüksek kesimlerinde görülen uzun süreli donlar nedeniyle kışın azalır. Öte yandan ülkemizin büyük bölümündeki sular yazın kuraklık ve buharlaşmanın yoğunlaşması sonucunda kuruyacak kadar azalır ve yer yer de kururken, Akdeniz Bölgesi'nde karstik kaynaklardan beslenen bazı akarsuların su düzeyinde önemli bir azalma görülmez. Her mevsim bol yağış alan Karadeniz Bölgesi'nden doğup denize dökülen küçük akarsuların rejimleri ise öteki bölgelerde yer alan akarsulardan oldukça farklıdır. Dağlık olan bu bölgede eğim fazla olduğundan yağışlardan sonra sel biçiminde akarak çevresine zarar veren akarsular, yağışlar kesilince cılızlaşır.

Büyük bölümü derin ve yamaçları sarp olan vadilerde akan akarsular, öteki amaçların yanı sıra elektrik enerjisi elde etmek için barajlar kurulmasına çok elverişlidir. Bu akarsuların hemen tümü taşıdığı alüvyonları özellikle aşağı çığırına yığarak, tarım alanı olarak değerlendirilen kıyı ve delta ovaları oluşturmuştur. Bazı barajların kurulması ve yazın suların azalması nedeniyle akarsularımız suyolu ulaşımına olanak tanımaz. Oysa eskiden Fırat Irmağı ile Kızılırmak, Sakarya Irmağı, Meriç Irmağı ve Tarsus Çayı'nın ağız kesimlerinde ulaşım yapıldığı bilinmektedir. Günümüzde yalnızca Bartın Çayı gibi bazı küçük akarsuların ağız kesimi küçük teknelerle ulaşıma elverişli durumdadır.

Türkiye'de 200'den çok doğal göl vardır. Bu göllerden yaklaşık yarısının yüzölçümü 5 km^2'den küçüktür. En büyük göller, başta Van Gölü olmak üzere Tuz, Beyşehir ve Eğridir (Eğirdir) gölleridir. En derinleri Van, Çıldır, Burdur ve Hazar gölleri, en sığları ise

Tuz, Akşehir, Ulubat (Apolyont) ve Manyas gölleridir. Türkiye'de haritalarda gösterilemeyecek kadar küçük göller de vardır. Bunların büyük bölümü buzul ve volkanik kökenli göller ile lagünlerdir.

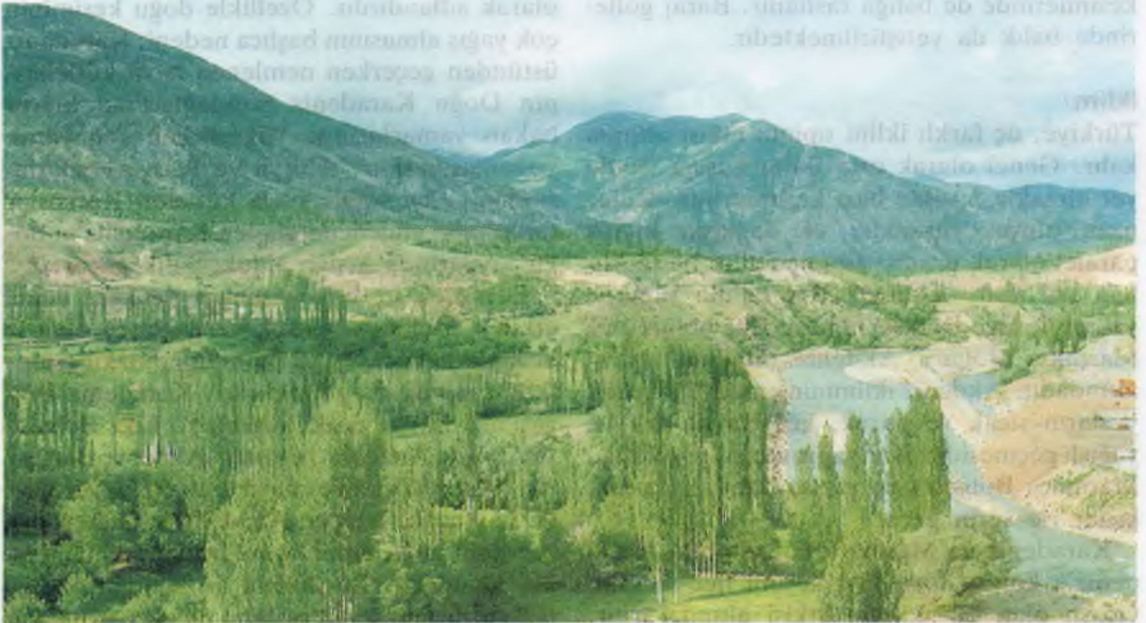
Bazı bölgeler göl açısından oldukça zenginken, bazı bölgelerde hemen hiçbir göle rastlanmaz. En az göle rastlanan yöreler Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerindedir. Marmara Bölgesi'nin Trakya kesiminde de çok az göl vardır. Birçok çukur alana rastlanan İç Anadolu Bölgesi ile kıyılarında çok sayıda lagün (denizkulağı) bulunan Ege Bölgesi göl açısından yoksul sayılmaz. En çok göle rastlanan yöreler Doğu Anadolu, Akdeniz ve Marmara bölgelerindedir. Çok sayıda gölün yer alması nedeniyle Akdeniz Bölgesi'ndeki Antalya bölümünün kuzey kesimi Göller Yöresi adıyla anılır. Ülkede büyük bölümü kapalı havza oluşturan birçok bataklık ve su birikintisi ile mevsimlik olarak göl haline gelen çukur alanlar vardır. Özellikle göçmen kuşlar için önemli bir dinlenme ve beslenme alanı olduğunun bilinmesine karşın, bataklıkların bir bölümü tarım toprağı kazanmak amacıyla kurutulmaktadır.

Göllerden bir bölümünün suları tatlı, bir bölümünün suları ise az tuzlu, tuzlu ve acıdır. Fazla suları bir gideğenle denize, akarsuya ya da bir başka göle boşalan göllerin suları tatlıdır. Dışa akışı olmayan kapalı havza konumundaki göllerin suları ise arazinin yapısına bağlı olarak tuzlu ya da acıdır. Denizle su alışverişi içinde olduğundan birer kıyı gölü olan lagünlerin suları az tuzludur. Suları tatlı olan başlıca göller Beyşehir, Eğridir ve İznik gölleridir. Van Gölü'nün sularının acı olmasının nedeni, bileşiminde soda bulunmasıdır. Tuz ve Burdur gölleri ile Acı Göl'ün suları ise tuzludur.

Türkiye'de 100'den çok yapay göl vardır. Doğal göller 9.000 km^2'ye yakın bir alan kaplarken, yapay göllerin toplam yüzölçümü yalnızca 3.000 km^2 kadardır. Yapay göller, akarsular üzerinde çeşitli amaçlarla kurulan baraj ve setlerin ardında suların birikmesi sonucunda oluşmuş baraj gölleriyle göletlerdir. En büyük yapay göller Atatürk, Keban ve Karakaya baraj gölleridir. Atatürk baraj gölü ülkenin üçüncü büyük gölüdür.

Suları tatlı olan akarsular ile göllerin tümünde balık yaşar. Bu göllerden bazılarında

Füsun Yaraş

Erzurum'da, ortasından Çoruh Irmağı'nın geçtiği İspir Ovası.

Ara Güler

Göller Yöresi'ndeki Beyşehir Gölü Türkiye'nin üçüncü büyük gölüdür.

kerevit de bulunmaktadır. Lagünler balık açısından oldukça zengindir. Suları tatlı olmayan bazı gölleri besleyen akarsuların ağız kesimlerinde de balığa rastlanır. Baraj göllerinde balık da yetiştirilmektedir.

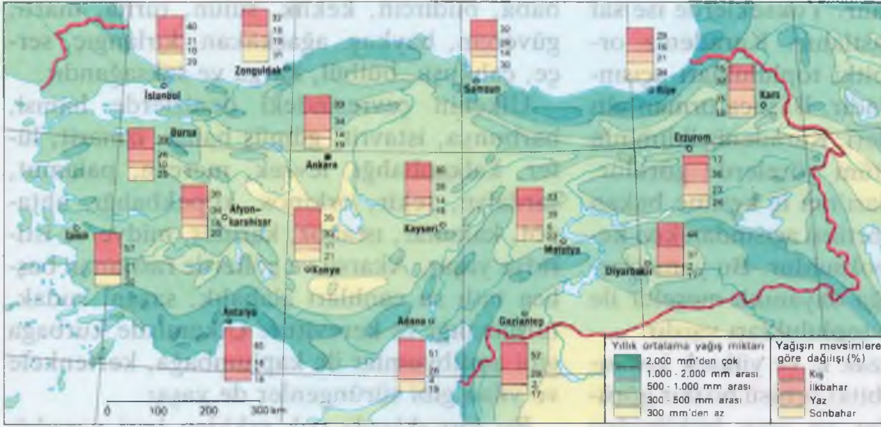
İklim

Türkiye, üç farklı iklim tipinin etkisi altında kalır. Genel olarak orta iklim kuşağı içinde yer almakla birlikte bazı kesimlerinin denize uzak oluşu, yükseklik ve dağların kıyıya paralel olarak uzanışı gibi nedenler bu farklılığa yol açar. Akdeniz Bölgesi'nin tümüne yakını ile Ege Bölgesi'nin asıl Ege bölümü ve Marmara Bölgesi Akdeniz ikliminin etkisi altındadır. Akdeniz ikliminin en genel özelliği yazların sıcak ve kurak, kışların da ılık ve yağışlı geçmesidir. Kar yağışının da görüldüğü Marmara Bölgesi'nde yazlar daha az kurak, kışlar ise serin geçer.

Karadeniz ve Marmara bölgelerinin Karadeniz'e komşu olan kıyı kesimi her mevsim yağışlı olan bir iklimin etkisi altında kalır. Yazın çok sıcak, kışın da çok soğuk olmayan ve değişime uğramış Akdeniz iklimi özellikleri gösterdiği kabul edilen bu nemli iklim tipi, Karadeniz iklimi ya da orta kuşak iklimi olarak adlandırılır. Özellikle doğu kesiminin çok yağış almasının başlıca nedeni, Karadeniz üstünden geçerken nemlenen hava kütlelerinin Doğu Karadeniz Sıradağları'nın kıyıya bakan yamaçlarında yükselirken soğuyarak yoğunlaşmasıdır. Sibirya ve Rusya bozkırlarından gelen soğuk hava kütleleri Kafkaslar tarafından engellendiğinden Karadeniz'in doğu kıyılarında kışlar oldukça ılık geçer.

Denizden uzak iç kesimleri ise kara iklimi etkiler. Oldukça yüksek ve engebeli olan iç kesimleri etkileyen bu iklim tipi, bozkır (step) iklimi olarak da adlandırılır. Karadeniz Bölgesi'nin kıyıya uzak kesimleri, Ege Bölgesi' nin İçbatı Anadolu bölümü, Akdeniz Bölgesi' nin Göller Yöresi ve kıyıya uzak öteki kesimleri ile İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tümü bozkır ikliminin etkisi altındadır. Bu iklimin en belirgin özelliği fazla uzun sürmeyen yazların oldukça sıcak, kar yağışlı kışların da uzun ve sert geçmesidir.

Ana Yayıncılık Arşivi

Yıllık ortalama yağış ve yıl içinde dağılımı.

Az yağış görülen bu iklim tipinde yıllık ve günlük sıcaklık farkları büyüktür. Bozkır ikliminin etkisi altında kalan bölgelerde sıcaklık ve yağış açısından bazı farklılıklar görülür. Kışları en soğuk ve en uzun, buna karşılık yazları en kısa olan bölge Doğu Anadolu'dur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesimi ile Doğu Karadeniz bölümünün doğu ve güneydoğu kesimi en çok yazın yağış alır. Oysa Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bölümüne en çok ilkbaharda ve kışın yağış düşer. İçbatı Anadolu'nun bir bölümü, Göller Yöresi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en çok yağış aldığı mevsim kıştır. İç Anadolu Bölgesi ile komşu bölgelerin kıyıdan uzak kesimlerine yağışın en çok düştüğü mevsim ise ilkbahardır. Başta İç Anadolu olmak üzere yazları çok sıcak geçen Güneydoğu Anadolu ülkenin en kurak bölgeleridir.

Bitki Örtüsü ve Hayvan Varlığı

Türkiye, yüzey şekilleri ve iklim koşullarına bağlı olarak doğal bitki örtüsü açısından komşularına göre zengin bir ülke sayılır. Toplam olarak 10 bin kadar bitki türü saptanan ülkede çok çeşitli bitki topluluklarına rastlanır. Türkiye'de doğal bitki örtüsü ülkeyi etkileyen iklim tipleriyle uyum içindedir.

Akdeniz ikliminin etkilediği bölgelerin tanıtıcı bitki örtüsü makidir. Makiler, Akdeniz ikliminin uzun yaz kuraklığına uymuş olan sürekli yeşil, genellikle sert ve geniş yapraklı çalı ya da bodur ağaçlardan oluşur. Ülkemizde "delice zeytin" adıyla da anılan yabani zeytinin yayılma alanlarının genel olarak Akdeniz ikliminden etkilenen bölgelerin sınırını belirlediği kabul edilir. Aşırı otlatma ve yangın gibi etkenlerle makinin ortadan kalkmasından sonra toprak açısından oldukça yoksullaşan alanlarda yetişen seyrek bitki örtüsüne garig adı verilir. Kuraklığa makiden daha dayanıklı olan kermes meşesi, ladin ve kekik birer garig türüdür. Akdeniz bitki toplulukları arasında ormanlar da geniş alanlar kaplar. Bazı kesimlerde kıyıdan başlayan ormanlara, yer yer 600-800 metreye kadar çıkan maki topluluklarından sonra rastlanır. Akdeniz ormanları daha çok kızıl çam, sedir ve kara çamlardan oluşur. Makiler bu ormanların yangınlarla ya da insan eliyle yok edilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan bir bitki örtüsüdür. Ege Bölgesi'nin kuzeybatı kesiminde fıstık çamı topluluklarına, Muğla ili kıyılarında da yer yer orman oluşturan sığla (günlük) ağaçlarına rastlanır.

Ilıman ve nemli bir iklimin etkisi altında kalan Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimi doğal bitki örtüsü açısından çok zengindir. Kıyının hemen ardında birdenbire yükselen dağların denize bakan yamaçları bol yağış aldığından gür ormanlarla kaplıdır. Karadeniz kıyısı boyunca alçaklarda daha çok meşe, gürgen, kestane ve kayınlardan oluşan ormanlara rastlanır. Batı Karadeniz bölümünün orta kesiminde kara çam toplulukları kıyıdan başlar. Kıyı kesiminde yalancı makilerle fındık ve çay bahçeleri de geniş alanlar kaplar. Denize bakan yamaçların orta yükselti kuşağında genişyapraklı (meşe, kestane, kayın ve gürgen) ve iğneyapraklılardan (köknar ve ladin) oluşan

karışık ormanlar yer alır. Yükseklerde ise saf ladin ormanlarına rastlanır. Karadeniz ormanları, orman altı bitki toplulukları açısından da oldukça zengindir. Başlıca orman altı bitkisi olan ormangülleri, Karadeniz ikliminin etkisi altında kalan tüm yörelerde görülür. Kuzey Anadolu Dağları'nın iç kesime bakan yamaçları doğal bitki örtüsü açısından kıyı kesimine göre oldukça yoksuldur. Bu yamaçlarda soğuğa ve kuraklığa dayanıklı meşeler ile kara çam ve sarı çam toplulukları vardır.

Deniz etkisinden uzak iç ve yüksek kesimlerde rastlanan doğal bitki örtüsü bozkır görünümündedir. Çalılıklar ve otsu bitkilerden oluşan bu bitki topluluğu Türkiye'nin büyük bölümünü kaplar. Bu bitki örtüsü çölü andıran topraklar ile tuzlu topraklarda ve orta yükseklikteki dalgalı düzlüklerde farklı görünümdedir. 1.200 metre yüksekliğe kadar rastlanan bozkırların büyük bölümünün ormanların yok edilmesi sonucunda oluştuğu sanılmaktadır. Bozkırlar su ve rüzgâr aşındırmasına açık olduğundan çölleşmeye en elverişli alanlardır. İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri orman açısından oldukça yoksuldur. Bu bölgelerdeki dağlık alanlarda yer yer meşe topluluklarına, yüksek kesimlerde az da olsa kara çam ve sarı çam ormanlarına rastlanır.

Farklı bölgelerdeki dağların bazı kesimlerinde 1.800 metreden sonra, bazı kesimlerinde ise 2.800 metreden sonra ormana rastlanmaz. Orman üst sınırı denen bu yükseltiden sonra özellikle Karadeniz, Doğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki dağlarda Alp tipi çayır alanları yer alır. Yayla olarak değerlendirilen bu yüksek çayırlar hayvancılık açısından büyük önem taşır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde yer alan yüksek yaylalardaki geniş çayırlar yaz sonuna kadar yeşilliğini korur.

Türkiye'de yaşadığı saptanan yabanıl memeli hayvan türünün sayısı 100'den fazladır. Bunlardan başlıcaları ayı, kurt, çakal, sansar, yabankedisi, yarasa, tavşan, fare, sincap, kirpi, köstebek, yaban domuzu, geyik, yunus ve Akdeniz fokudur. Türkiye'de 400'e yakın yerli ve göçmen kuşun görüldüğü bilinmektedir. Bunların başlıcaları karabatak, balıkçıl, leylek, flamingo, ördek, kaz, atmaca, şahin, akbaba, bıldırcın, keklik, sülün, turna, martı, güvercin, baykuş, ağaçkakan, kırlangıç, serçe, çalıkuşu, bülbül, karga ve saksağandır.

Ülkenin çevresindeki denizlerde hamsi, barbunya, istavrit, gümüş balığı, izmarit, lüfer, kalkanbalığı, levrek, mercan, palamut, sardalye, tekir, orkinos, köpekbalığı, ahtapot, kalamar, ıstakoz, karides, midye ve istiridye yaşar. Akarsu ve göllerde rastlanan başlıca tatlı su canlıları alabalık, sazan, sudak, turnabalığı ve kerevittir. Ülkemizde kurbağa gibi amfibyumlar ile kaplumbağa, kertenkele ve yılan gibi sürüngenler de yaşar.

Bu topraklarda çok eskiden beri yaşadığı bilinen aslan ve kaplan gibi yabanıl hayvan türlerinin soyu aşırı avlanma nedeniyle tükenmiştir. Aynı tehlikeyle karşı karşıya olan yabanıl hayvan türlerinin korunması için bazı önlemler alınmaktadır.

Doğal Kaynaklar

Bitkisel Üretim. Ülke yüzölçümünün yaklaşık dörtte biri ekim yapılan tarla alanlarından oluşur. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1988'e ilişkin verilerine göre bu tarlalardan elde edilen bitkisel ürün miktarı 54 milyon tona yakındır. Ekim ve üretim açısından tahıllar, tahıllar arasında da buğday ilk sırayı alır. Özellikle Konya ilinin İç Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan düzlüklerinden büyük miktarlarda ürün alındığından, bu yöre "Türkiye'nin tahıl ambarı" olarak tanınır. Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimi dışında, bitkisel üretime elverişli olan hemen her kesimde buğday ekilir. 1988'de 18,7 milyon hektarlık tarla alanının 13,8 milyon hektarında tahıl ekimi yapılmıştı.

Aynı yıl Türkiye'nin toplam tahıl üretimi 31 milyon tona yakındı ve bunun 20,5 milyon tonu buğday, 7,5 milyon tonu arpa, 2 milyon tonu mısır, 280 bin tonu çavdar, 276 bin tonu yulaf, yaklaşık 158 bin tonu pirinçti. Tahıllardan sonra en çok baklagillerin (2,2 milyon hektar) ekimi yapılır. Daha çok Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde yetiştirilen baklagillerden en çok üretilenler mercimek, nohut ve fasulyedir. Tarla bitkileri içinde ekim alanı en az olanlar sanayi bitkileri (1,4 milyon hektar), yağlı tohumlar (935 bin hektar) ve yumru bitkilerdir (282 bin hektar).

Bu alanlardan 1988'de 11,5 milyon ton şekerpancarı, 4,3 milyon ton patates, 1,3 miyon ton soğan, 1,1 milyon ton ayçiçeği, 1 milyon ton çiğit, 650 bin ton pamuk ve 219 bin ton tütün elde edilmişti. Tarla bitkilerinden pamuk, tütün, nohut ve mercimek Türkiye'nin dışarıya sattığı ürünler arasında yer alır. Çukurova pamuk üretimiyle ünlü olmakla birlikte, bu ürün genellikle Akdeniz ve Ege bölgelerindeki ovalarda; bir başka önemli ürün olan tütün ise daha çok Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde yetiştirilir.

Sebze üretimine ayrılan bahçelerin kapladığı toplam alan 612 bin hektardır. Sebze üretimi toplamı 15 milyon tonu aşar (1988). En çok yetiştirilen sebzeler domates (5,2 milyon ton), karpuz (3,3 milyon ton), kavun (1,9 milyon ton), hıyar (800 bin ton), patlıcan (730 bin ton) ve lahanadır (510 bin ton). Türkiye'nin tüm bölgelerinde sebze ekimi yapılır.

Türkiye'deki 553 milyonu aşkın meyve ağacından 487 milyonu meyve veren yaştadır. Meyve ağaçlarının kapladığı toplam alan 1,5 milyon hektardan çoktur. Başlıca meyvelerin 1988'deki üretim miktarları şöyleydi: 2 milyon ton elma, 740 bin ton portakal, 410 bin ton armut, 403 bin ton fındık, 360 bin ton limon, 350 bin ton incir, 328 bin ton şeftali, 310 bin ton mandalina, 284 bin ton kayısı ve 175 bin ton erik. Türkiye'de meyve yetiştirmeyen bölge yoktur. 590 bin hektarlık bir alanı kaplayan bağlardan 1988'de elde edilen üzüm miktarı 3,3 milyon tondur. Kuru üzüm ve incir ile fındık dışarıya satılan önemli ürünler arasındadır. Bağların en yaygın olduğu yöreler Ege, Marmara, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerindedir. Zeytinliklerin kapladığı alan 856 bin hektardır. Bu alan içinde yer alan 79 milyon meyve veren yaştaki ağaçtan 1988'de elde edilen zeytin miktarı 1,1 milyon tondu. Bu ürünün yaklaşık yüzde 20'si sofralık, yüzde 80'i ise yağlık zeytindir. Tipik bir Akdeniz bitkisi olan zeytin daha çok Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerinde yetişir.

Yalnızca Doğu Karadeniz bölümünün kıyı kesiminde çay üretimi yapılır. Bu kesimde çay üretimine ayrılan alanların toplamı 86 bin hektarı aşar. 1988'de bu alanlarda yaklaşık 753 bin tondu.

Hayvancılık. Bazı bölgelerinde geniş çayırları, dağların yüksek kesimlerinde sulak yaylaları bulunan Türkiye, hayvancılık açısından oldukça büyük olanaklara sahip bir ülkedir. Ama modern yöntemlerin kullanılmasını sağlayacak yatırımların gerçekleştirilememesi nedeniyle hayvansal üretimde verim düşük düzeyde kalmakta ve hayvancılık gerilemektedir.

DİE verileri incelendiğinde toplam hayvan sayısının 1981'de 88 milyona yakınken 1984'te 68,5 milyona düştüğü görülür. Et, süt, deri, yün, yapağı ve kıl üretiminde de aynı düşüşlere rastlanır. En çok yetiştirilen hayvan koyundur. Onu sığır, kıl keçisi, Ankara keçisi, eşek, at ve manda izler. Kümes hayvancılığı, arıcılık ve ipekböcekçiliğinde durum biraz farklıdır. Hayvancılığın bu dallarında az da olsa üretim ve verim artışları gözlenmektedir. 1988'de toplam tavuk ve horoz sayısı 58 milyondan çok, hindi sayısı 3 milyona yakın, elde

Nazım Timuroğlu

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Solda: Tatvan-Muş arasında koyun sürüsü ve çobanlar. **Sağda:** İzmir'de balıkçılar.

edilen tavuk yumurtası sayısı ise 6,8 milyar düzeyindeydi. Aynı yıl yaklaşık 43 bin ton bal, 2.500 tona yakın balmumu ve 2.000 ton yaş koza elde edilmiştir.

Hayvanların beslenmesinde kullanılmak amacıyla 1988'de 275 bin hektarlık alanda, çoğu yonca olmak üzere önemli miktarda yem bitkileri üretilmiştir.

Balıkçılık. Türkiye su ürünleri açısından zengin bir ülkedir. Ama bu zenginlik gerektiği biçimde değerlendirilmediğinden üretim miktarları düşüktür.

1987'de avlanan tüm deniz ürünlerinin toplamı 580 bin tondan fazlaydı. Deniz balıkçılığının yüzde 90'a yakın bölümü Karadeniz'de gerçekleştirilmekteydi (1985). Denizlerde avlanan balıkların yüzde 55'i hamsi, yüzde 19'u da istavrittir. Kolyoz, palamut, sardalye, lüfer ile midye ve karides avlanan öteki deniz ürünleridir. 1987'de elde edilen tatlı su ürünlerinin toplamı yaklaşık 42 bin tondur. Avlanan başlıca tatlı su ürünleri sazan, alabalık, kefal, turnabalığı, yılanbalığı, yayınbalığı ve kerevittir. Balıkçılığın son yıllarda gelişmeye başlayan bir dalı da gölet ve havuzlarda yapılan kültür balıkçılığıdır.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sualtı canlıları da aşırı avlanma ve zehirli atıklar yüzünden yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Örneğin, sanayi ve kent atıklarının boşaltıldığı İzmit Körfezi ile İzmir Körfezi'nin iç kesimi canlı yaşamı açısından günümüzde ölü bir deniz parçası halindedir. Başka bazı kıyı kesimleri ile birçok akarsu ve göl de hızlı bir biçimde aynı duruma gelmektedir. Zehirli atıkların sulara karışmasının yanı sıra aşırı ve denetimsiz avlanma su ürünlerinin gerektiği gibi değerlendirilmesini engelleyen ve balıkçılıkla geçinenleri yoksulluğa iten nedenler arasında yer almaktadır.

Ormancılık. Türkiye yüzölçümünün yüzde 25,9'u (201.993 km^2) ormanlarla kaplıdır. Ama gerçekten orman sayılabilecek alanların toplamı ülke yüzeyinin ancak yüzde 11,4'ünü (88.565 km^2) kaplar. Çünkü ormanların yarısından fazlası oldukça bozuk bir durumdadır.

Hemen hemen tümü devlet mülkiyetinde olan ormanların yüzde 3'ünden az bir bölümü koruma alanı olarak ayrılmıştır; geri kalanında üretim yapılır. Ormancılık çalışmaları Orman Genel Müdürlüğü tarafından yürütülür. Tomruk, kâğıtlık odun, lif-yonga, maden direği, sanayi odunu ve tel direği ile yakacak odun temel orman ürünleridir. Yakacak odunun Türkiye'de kullanılan enerji kaynakları arasında hâlâ önemli bir yeri vardır. Sırık, çubuk, reçine, defne yaprağı, şimşir ve sığla yağı ise odun dışı yan orman ürünlerini oluşturur. DİE verilerine göre 1988'de elde edilen, yakacak odun dışındaki temel orman ürünlerinin toplam miktarı yaklaşık 7,5 milyon m^3, yan ürünlerinin miktarı da 12 bin ton kadardı. Aynı verilere göre yakacak odun üretimi de 5 milyon tonu aşmaktaydı. Oysa bazı tahminlere göre, kaçak kesimler de hesaba katıldığında yakacak odun üretimi bu miktardan çok daha fazladır.

Doğal ve kültürel değerler açısından çeşitli zenginliklere sahip olan birçok alanın korunması ve bu alanlardan halkın yararlanması amacıyla bazı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaları yürüten kurum Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı Milli Parklar Dairesi Başkanlığı'dır.

Türkiye'de günümüze kadar kurulmuş olan 21 ulusal park vardır. Kapladığı toplam alan 260 bin hektarı aşan ulusal parklardan ilki olan Yozgat Çamlığı Milli Parkı 1958'de, sonuncusu olan Nemrut Dağı Milli Parkı ise 1988'de hizmete girmiştir. Bunlardan en küçüğü Balıkesir ili sınırları içinde 64 hektarlık bir alanı kaplayan Kuş Cenneti Milli Parkı (1959), en büyüğü ise tümüne yakını Tunceli ilinde yer alan ve 42 bin hektarlık bir alanı kaplayan Munzur Vadisi Milli Parkı'dır (1971). Ulusal parklardan başka ülkenin çeşitli kesimlerinde, eşine ender rastlanan ve soyu tükenmekte olan doğal bitkiler ile yabanıl hayvan topluluklarının korunması için ayrılmış alanlar vardır. Bu 18 doğal koruma alanının toplam yüzölçümü 25 bin hektardan fazladır. Bunların başlıcalarından biri, uluslararası çapta önem taşıyan ve 17.200 hektarlık bir alanı kaplayan Sultansazlığı Tabiatı Koruma Alanı'dır (1988). Ayrıca birçok yörede 300'den çok orman içi dinlenme yeri vardır. Bazılarında 4.000'i aşkın geceleme birimi bulunan orman içi dinlenme yerleriyle, doğal ve ulusal parklardaki kamp yerleri doğayla baş

başa eğlenmek ve dinlenmek isteyenlere hizmet verir. Soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan bazı av hayvanlarının korunması ve üretilmesi amacıyla düzenlenmiş olan 100'den fazla alan ve istasyon vardır. Avlaklarda yaşayan tüm yabanıl hayvanlar ile av hayvanlarının korunması, denetlenmesi, ve avcılığın düzlenmesi çalışmaları Orman Genel Müdürlüğü tarafından sürdürülür. Bu kurum sportif balıkçılık amacıyla orman içi sularda balık yetiştirilmesi için kurduğu istasyonlarda alabalık ve aynalı sazan üretir. Pekin ördeği üretimi çalışmaları da yapan bu kurumun ürettiği yavru balıklar kültür balıkçılığında ve baraj göllerinin balıklandırılmasında da kullanılır.

Yeraltı Kaynakları. Türkiye yeraltı kaynakları açısından fazla zengin bir ülke sayılmaz. Ülke topraklarında varlığı saptanmış olan metal cevheri ile sanayi ve enerji hammaddesi yataklarının toplam dünya rezervleri içindeki payı ancak binde 3 düzeyindedir. Kişi başına maden üretimi ise dünya ortalamasının yaklaşık üçte biri kadardır.

Yeraltı kaynakları Osmanlı döneminde yabancılar ile azınlıklara ait bazı şirketler tarafından işletiliyordu. Anadolu'nun batı kesiminde yer alan boraks, cıva, krom, kurşun, kükürt, linyit ve zımpara taşı ile Zonguldak'taki taşkömürü yatakları Osmanlı Devleti'nden birtakım ayrıcalıklar elde etmiş olan bu şirketlerin elindeydi. Yabancı şirketler ilkel yöntemlerle gerçekleştirdikleri üretim sonucunda çıkarttıkları cevherleri sanayi hammaddesi ve enerji hammaddesi gereksinmesini karşılamak amacıyla Batı Avrupa ülkelerine gönderiyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra, özellikle 1930'larda ülke ekonomisinin ulusal kaynaklara dayalı olarak geliştirilmesini öngören bazı önlemler alındı. Bu önlemlerden biri de yabancı şirketlerin elindeki madenlerin satın alınarak ulusal şirketler tarafından işletilmesiydi. 1935'te maden arama ve işletme hakları yeniden düzenlendi ve bu doğrul-

Ara Güler

Elazığ'ın Maden ilçesinde Ergani Bakır İşletmesi'ne hammadde sağlayan bakır madeni.

tuda çalışmalar yürütmek amacıyla Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) ile Etibank kuruldu. Bunun sonucunda 1940'ların sonuna kadar madencilik alanındaki üretim dört kat arttı. Aynı yıllarda MTA'nın Raman Dağı ile Garzan'da petrole rastlaması üzerine petrol arama ve petrol üretimi çalışmaları hız kazandı. Bu çalışmaları yürütmek üzere 1954'te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kuruldu. Günümüzde ülkenin değişik kesimlerinde kamuya, özel kesime ve yabancılara ait birçok şirket yeraltı kaynaklarımızın aranması ve çıkartılmasına ilişkin etkinliklerde bulunmaktadır.

Türkiye'deki başlıca metal cevherleri alüminyum, bakır-kurşun-çinko-pirit, cıva, demir, krom ve manganezdir. Alüminyum cevheri yataklarına daha çok Adana, Antalya, Hatay, Konya, Malatya ve Muğla illerinde rastlanır. Bakır-kurşun-çinko-pirit cevherlerine en çok rastlanan iller Artvin, Balıkesir, Elazığ, Giresun, Kastamonu, Kayseri, Malatya ve Niğde'dir. Başlıca cıva cevheri yatakları Balıkesir, İzmir, Konya, Niğde ve Uşak illerindedir. Adana, Aydın, Balıkesir, Elazığ, Kayseri, Malatya ve Sivas en çok demir cevheri bulunan illerdendir. Türkiye'nin dışarıya sattığı mallar arasında ön sıralarda yer alan krom cevheri en çok Adana, Elazığ ve Muğla illerinden çıkarılır. Başlıca manganez yatakları ise Artvin, Gaziantep, Muğla, Trabzon ve Zonguldak illerindedir.

Sanayi hammaddelerinden en önemlileri bor mineralleri, fosfat, kükürt, magnezit, mermer, lületaşı ve zımparataşıdır. Bor minerallerine Balıkesir, Bursa, Eskişehir ve Kütahya; fosfat yataklarına Mardin; kükürt yataklarına Isparta; magnezit yataklarına Çankırı, Erzincan, Eskişehir ve Konya; mermer yataklarına Afyonkarahisar, Balıkesir, Denizli, Giresun, Hakkâri, İzmir, Kırklareli, Kırşehir, Konya, Kütahya, Muğla, Sivas ve Yozgat; lületaşı yataklarına Eskişehir; zımparataşı yataklarına da Aydın, Denizli ve Muğla illerinde daha çok rastlanır.

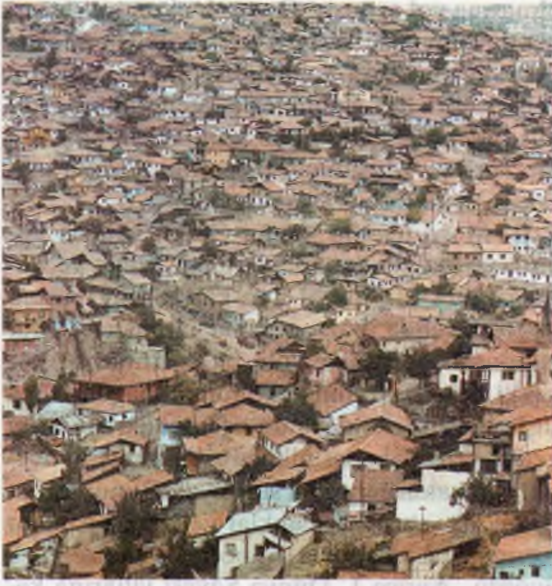
Bitümlü şist, asfaltit, linyit, taşkömürü, toryum, uranyum ile jeotermal kaynaklar, doğal gaz ve petrol Türkiye'de varlığı saptanan başlıca enerji hammaddeleridir. En büyük rezervli linyit yatakları Doğu Anadolu, Ege ve Marmara bölgelerindedir. Taşkömürü yataklarının büyük bölümü Zonguldak ilindedir. En zengin uranyum yatakları Manisa, Uşak ve Aydın illerinde, toryum yatakları ise Eskişehir ilindedir. Türkiye'nin başlıca doğal gaz kaynaklarının Trakya havzası ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu bilinmektedir. En büyük rezervin bulunduğu Trakya'daki Hamitabat'ta üretim yapılmaktadır. Petrol rezervlerinin tümüne yakını Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Bu bölgede yerli ve yabancı birçok şirket tarafından petrol üretimi yapılmaktadır. Jeotermal enerji kaynakları daha çok Ege, Marmara, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmış durumdadır.

Ayrıca bak. ANADOLU; AKDENİZ; AKDENİZ BÖLGESİ; EGE BÖLGESİ; EGE DENİZİ; KARADENİZ; KARADENİZ BÖLGESİ; MARMARA BÖLGESİ; MARMARA DENİZİ; İÇ ANADOLU BÖLGESİ; DİCLE IRMAĞI; DOĞU ANADOLU BÖLGESİ; FIRAT IRMAĞI; GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ; KIZILIRMAK; KUZEY ANADOLU DAĞLARI; SAKARYA IRMAĞI; TOROSLAR; TUZ GÖLÜ; ULUSAL PARKLAR; VAN GÖLÜ.

Nüfus

1990'da yapılan nüfus sayımının geçici sonuçlarına göre Türkiye'nin nüfusu 56.969.109'a ulaşmıştır. 1985 sayımına göre Türkiye nüfusunun yüzde 10'u Trakya, yüzde 13,1'i Karadeniz, yüzde 19,4'ü Marmara ve Ege, yüzde 9,2'si Akdeniz yüzde 7'si Batı Anadolu, yüzde 24,1'i İç Anadolu, yüzde 4,8'i Güneydoğu Anadolu ve yüzde 12,4'ü Doğu Anadolu'da yaşamaktaydı. Gene aynı sayım sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun yüzde 48,90'ı kırsal, yüzde 51,10'u kentsel alanlarda yaşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde toplanacak vergilerle askere alınacak nüfusu saptamak ve toprak-nüfus ilişkisini belirlemek amacıyla çeşitli dönemlerde nüfus sayımları yapılmıştır. Pek başarılı olmayan bu nüfus sayımlarının ilki Rumeli ve Anadolu'daki Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen ve yalnız erkeklerin sayıldığı 1831 sayımıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nde çağdaş tekniklerin kullanıldığı ilk nüfus sayımı 1927'de yapılmıştır. Bunu 1935'teki ikinci nüfus sayımı izlemiştir. Bu tarihten sonra 1990'a kadar, sonu sıfır ve beş ile biten her beş yılda bir nüfus sayımı yapıl-

Anadolu Yayıncılık Arşivi
Ankara'da bir gecekondu bölgesi.

ması çıkartılan bir yasayla öngörülmüş ve 1990'a kadar uygulanmıştır. 1990'da yasada gerçekleştirilen bir değişiklikle nüfus sayımlarının 10 senede bir yapılması kararlaştırılmıştır.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye'nin nüfusu 11-12 milyon dolaylarında tahmin edilmekteydi. 1927 sayımında 13.648.270 olarak belirlenen nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşamaktaydı. Yıllarca süren savaşlar ve salgın hastalıklar nedeniyle genç nüfusun toplam içindeki payı çok azdı. Erkeklerin sayısı da kadınların oldukça gerisindeydi. 1990'a gelindiğinde nüfus yaklaşık dört kat artmış, toplam nüfus içinde genç nüfus egemen duruma gelmiştir. Günümüzde Türkiye nüfusunun en önemli özelliklerinden biri genç olmasıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960'a kadar Türkiye'de nüfus artırıcı bir politika egemen olmuştur. Bu politikanın kökleri ekonomiyi olumsuz etkileyen bir nüfus azlığının söz konusu olduğu Osmanlı dönemine kadar uzanmaktaydı. Sürekli savaşlar, salgın hastalıklar ve halk sağlığına ilişkin önlemlerin yetersizliği nüfus artış hızını olumsuz etkileyen etmenlerin başlıcalarıydı. Türkiye'nin kalkınmasında o yıllarda tarımsal üretimin artması temel alınmaktaydı. Tarımsal üretimse bütünüyle insan gücüne dayanıyordu. Ayrıca yeni kazanılmış olan bağımsızlığın korunması için gerekli olan askeri gücün temel öğesini o yıllarda da insan gücü oluşturuyordu. Bu koşullar cumhuriyet hükümetlerini nüfus artırıcı bir politika izlemeye yöneltti. Bu politika bir yandan doğumları artırmak, öte yandan ölümleri azaltmak yönünde yoğunlaştı. Doğumları artırmak için beş ve daha çok çocuklu ailelerden "yol vergisi" almamak; altı ve daha çok çocuklu ailelere ikramiye ve madalya vermek gibi özendirici yollara başvuruldu. Gebeliği önleyici ilaç ve araçların satılması yasaklanırken, kürtaja ağır cezalar kondu. Ölüm oranlarını azaltmak amacıyla salgın hastalıkların önünün alınması için yoğun bir çabaya girildi. Nüfus artışını özendiren bu politika 1960'lara kadar sürdürüldü.

Uygulanan nüfus politikaları 1945'ten sonra Türkiye'nin nüfus artış hızını yüzde 2,5'in üzerine çıkarmıştı. 1960'lara gelindiğinde bu kez nüfus patlaması sonucu hızla büyüyen nüfusun ekonomik ve toplumsal gereksinimlerini karşılamakta zorluklar belirmeye başladı. Ekonomik büyümenin istenilen düzeye erişmemesi ve genç kuşaklara ekonomiye olumlu katkıda bulunacak iş olanaklarının sağlanamaması nüfus sorununu yeniden güncelleştirdi. Bu kez eskiden uygulanan nüfus artışını özendiren politikanın yerine nüfus artışını azaltıcı politikalar aranmaya başlandı. Değişen nüfus politikası çerçevesinde gebeliği önleyici ilaç ve gereçlerin satışı ve kullanımıyla bu konuda eğitim etkinlikleri serbest bırakıldı. 1965'te çıkartılan Nüfus Planlaması Hakkında Kanun ailelerin istedikleri kadar çocuk sahibi olabileceklerini, daha fazla çocuk sahibi olmak istemeyenlerin gebeliği önleyici önlemler alabileceklerini öngörüyordu. Ama nüfus artış hızını azaltıcı politikalar 1983'e kadar pek etkili olmadı. Bu tarihte çıkartılan bir yasa ile belli koşullarda gebeliğin önlenmesi ve kısırlaştırma serbest bırakıldı. Nüfus planlaması doğrultusunda yoğun bir eğitim ve propaganda çalışmasına girişildi.

Hızlı nüfus artışı nedeniyle Türkiye Avrupa'nın en genç nüfusuna sahip ülkelerinden biridir. Türkiye'de genç nüfusun (0-25 yaş) 1970'te toplam nüfus içinde payı yüzde

57,3'ten 1980'de yüzde 58,7'ye çıkmıştır. Aynı yıllar içinde ekonomik açıdan çalışabilir durumda olan 15-25 yaş arasındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payı yüzde 43,2'den yüzde 48,9'a yükselmiştir. Bu durum gençlere ilişkin, iş bulmaktan eğitime kadar, çözülmesi gereken bir dizi sorunu da gündeme getirmiştir.

1927'de toplam nüfus içinde kırsal kesimde yaşayanların oranı yüzde 83,62 (11.412.185), kentte yaşayanların oranı ise yüzde 16,38'di (2.236.085). 1990'a gelindiğinde kentsel alanda yaşayanların toplam nüfus içindeki oranı yüzde 59'a (33.666.967), kırsal alanda yaşayanlarınki ise yüzde 41'e (23.302.142) ulaştı. Kentsel işlevleri açısından cumhuriyetin ilk yıllarında belirli bir düzeye erişmiş yalnız iki kent, İstanbul ve İzmir varken bu sayı günümüzde çok daha artmış durumdadır. Kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki bu artışına 1950'den sonra hız kazanan köyden kente göç olgusu neden olmuştur. Ama bu olgu başta İstanbul, Ankara, İzmir olmak üzere birçok kentte büyük nüfus yığılmalarına ve sağlıksız gecekondu bölgelerinin oluşmasına yol açmıştır.

Ekonomi

Planlı bir karma ekonominin yürürlükte olduğu Türkiye yeni sanayileşen ülkeler arasında sınıflandırılmaktadır. Özellikle son 10 yıl boyunca devletin ekonomideki yerini ve rolünü sınırlayıcı politikalar izlenerek, pazar güçleri ve ilişkilerinin önemi artırılmıştır. 1989'da Türkiye'de gayri safi milli hasıla (GSMH) 170,679 trilyon Türk Lirası (79,554 milyar ABD Doları), kişi başına GSMH ise 3.730.000 Türk Lirası (1.432 ABD Doları) dolayındaydı.

Osmanlı Devleti'nden Devralınan Yapı. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan bütünüyle çökmüş bir ekonomik yapı devralmıştı. Ağır dış borçlar altında ezilen, yarı sömürgeleşmiş bu ekonomik yapı 19. yüzyıl boyunca batılı güçlerin sürekli ekonomik baskıları sonucu ortaya çıkmıştı. Başta İngiltere olmak üzere batının sanayileşmiş kapitalist ülkeleri ile önce serbest ticaret ve borçlanma ile başlayan ekonomik ilişkiler sonunda imparatorluğun batının bir açık pazarı olmasına yol açmıştı. Osmanlı ekonomisi tarıma dayanıyordu. Sanayi ise küçük işletmelerden oluşuyordu. Sanayinin önemli bölümü yabancılar ile azınlıkların denetimindeydi. Dış ticaret ise bütünüyle azınlıkların elindeydi. Türk ve Müslüman tüccarlar ağırlıklı olarak iç ticaretle uğraşmaktaydılar.

II. Meşrutiyet'in ilanını (1908) izleyen yıllarda siyasal iktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki Fırkası, ulusal bir kapitalizm kurma doğrultusunda bazı adımlar atmıştı. "Milli ekonomi" görüşüyle yola çıkan İttihat ve Terakki yöneticilerinin ekonomik bağımsızlığa ilişkin görüşleri, devletin egemenlik haklarını zedeleyen, yabancı ülkelere tanınmış ayrıcalıkların kaldırılmasıyla sınırlıydı. Bunun sonucu olarak, yasal ayrıcalıklar ve siyasal istekler içermemesi koşuluyla dış borçlanma özendiriliyordu. Ayrıca I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yerli sanayiyi koruyucu bir gümrük politikası da izlenmemişti. Bu ekonomik yaklaşım, 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı toplumunun koşullarında sanayinin gelişmesini engelleyen etmenlerdendi. Ayrıca 1908'i izleyen 14 yılın üst üste gelen isyan ve savaşlarla geçmesi alınabilecek önlemleri de etkisiz kılmış ve ekonomiyi tümüyle iflasa sürüklemişti. Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde, ekonominin belkemiğini oluşturan tarımsal üretim savaş öncesine göre yarı yarıya azalmıştı.

1923-29. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'yle siyasal ve yönetsel tüm bağlarını koparmış genç bir devletti, ama ekonomik yönden geçmişle ilgili tüm bağlar atılamamıştı. 1923-29 arasında Türkiye'nin izlediği ekonomi politikalarının belirlenmesinde, devralınan ekonomik miras ve 1908 sonrası uygulanmaya çalışılan ulusal kapitalizmi kurma eğiliminin sürmesi önemli rol oynamıştır. Korumacı ve yerli sanayiyi özendirici bir politika milli ekonomi görüşünün temel yönelişiydi. Amaçlanan, devlet desteğiyle yerli ve ulusal bir sermaye sınıfı yaratmaktı. Bu, çağdaşlaşmanın ve gelişmenin temeli olarak görülüyordu. Ne var ki, bu yaklaşımın önündeki en büyük engel Lozan Barış Antlaşması'nın bazı maddeleriydi. Bu antlaşma yeni Türk devletinin siyasal ve ekonomik bağımsızlığı yönünden son derece önemli olan kapitülasyonları kaldırmakla birlikte, Osmanlı borçlarının

yaklaşık üçte ikisini Türkiye Cumhuriyeti'nin üstlenmesini de öngörüyordu. Ayrıca Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi beş yıl süre ile Türkiye'nin yabancı ülkelere karşı uygulayabileceği ekonomi politikalarını dondurmasını, bazı özel koşullar dışında dışalım ve dışsatım yasaklarının kaldırılarak yenilerinin konmamasını ve 1916 gümrük tarifelerinin beş yıl süreyle değiştirilmeden uygulanmasını getiriyordu. Böylece beş yıl süreyle Türkiye'nin gümrük gelirlerini artırmaya ya da sanayiyi dış rekabetten korumaya dönük bir politika izlenmesi engellenmekteydi.

Şubat 1923'te yeni Türk devletinin izleyeceği ekonomi politikalarını saptamayı amaçlayan İzmir İktisat Kongresi toplandı. Bu kongrenin amaçlarının başında Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara ile sağlıklı bir bağ kuramamış olan İstanbul ve İzmir'deki Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin yeni yönetim kadrolarıyla bütünleşmesini sağlamaktı. Bunun yanında dış dünyaya, Kurtuluş Savaşı'nı yöneten önder kadroların toplumdaki tüm kesimlerin yalnız siyasal değil, ekonomik istekler açısından da meşru temsilcileri oldukları gösterilmek isteniyordu. Ayrıca kongre, yabancı sermaye çevrelerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan liberal ekonomi politikalarında ve yabancı sermayeye karşı tutumda köklü değişiklikler olmayacağını da sergilemeyi amaçlıyordu.

İzmir İktisat Kongresi, "mesleki temsil" ilkesine göre örgütlendi. Buna göre kongreye çiftçi, tüccar, sanayici ve amele (işçi) temsilcileri katıldı. Kongrenin en örgütlü kesimini tüccarlar oluşturmaktaydılar. Bu kesim kongreden, tekellerin kaldırılması, hükümetin de ortak olacağı bir ticaret bankasının kurulması, deniz ticareti ile gümrük işlemlerinin yeniden düzenlenmesi, yabancı sermaye girişinin yeniden biçimlendirilmesi, yabancı sermayenin Türkler'le ortaklığa zorlanması gibi birçok karar çıkardı. Kongrenin ikinci etkin grubunu oluşturan çiftçilerin kongreye kabul ettirdikleri kararların başında aşarın (öşür) kaldırılması ve tarımsal kredi olanaklarının artırılması geliyordu. Kongreye katılan sanayiciler, sanayinin gümrük yoluyla dış rekabetten korunmasını, sanayi bankasının kurulmasını, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenmesini içeren kararlar aldırdılar. Öte yandan, işçilerin ücretlere ve çalışma koşullarına ilişkin isteklerinin çoğu tüccar ve sanayici gruplarınca reddedilirken, sekiz saatlik işgünü, ücretli hafta tatili, amele yerine işçi denmesi gibi bazı istekleri kabul edildi.

Kongreye egemen olan hava, ekonominin kendi kuralları içinde işlemesine devletin hiçbir biçimde karışmamasıydı. Devlet büyük altyapı yatırımlarını üstlenecek ve özel girişimi geliştirecek önlemler alacaktı. Bu ekonomi politikasının temelinde, devlet desteği ile yeni bir ulasal sermaye sınıfı yaratmak ve bunların yabancı sermaye ile oluşturacakları işbirliği ve ortaklıkla ülkenin sanayileşmesini gerçekleştirmek yatıyordu. Bazı zorunlu sınırlamalar dışında İzmir İktisat Kongresi'nin aldığı kararlar 1930'a kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikalarını biçimlendirdi.

Cumhuriyet döneminin 1923-29 arasını kapsayan bu ilk yıllarında ulusal ekonomiyi geliştirmek için çeşitli alanlarda adımlar atıldı. Tarımda pazara yönelik üretimi özendirmek ve kapitalizmin gelişmesine ayak bağı olan engelleri ortadan kaldırmak amacıyla bir dizi önlem alındı. Yurtdışından getirilen tarım araçlarının Ziraat Bankası aracılığıyla üreticiye gümrüksüz dağıtılması, tarım kredilerinin artırılması, 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun'la temel üretim aracı olan toprakta özel mülkiyetin yasal olarak güvence altına alınması ve toprağın alınıp satılabilmesinin kolaylaştırılması bu önlemlerin önde gelenleriydi. Bu doğrultuda atılan bir başka önemli adım devlet gelirleri içinde büyük bir yeri olan aşarın 1925'te kaldırılması oldu. Aşar Osmanlı Devleti'nin vergi olarak çiftçinin ürününün onda birini almasıydı. Ürün olarak alınan bu verginin kalkmasıyla üretici devlete verdiği ürünü pazarda satma olanağını kazandı.

1923-29 döneminde ulusal girişimcilerin ve ulusal sanayinin yaratılıp geliştirilmesi doğrultusunda atılan adımların başında 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması gelir. 1932'ye kadar etkinlikte bulunan bu banka, kendisine devredilen Hereke, Feshane, Bakırköy Bez, Beykoz Deri ve Kundura fabrikalarını uygun koşullarda özel sektöre devredin-

ceye kadar işletmek, özel sektöre kredi sağlamak, özel sektörle ortaklık kurmak gibi amaçlar için kurulmuştu. Ayrıca 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kapsamı değiştirilerek sanayicilere çok geniş bağışıklık ayrıcalık ve özendirme olanakları tanındı. Ama tüm çabalara karşın sanayinin tarım ürünlerini işleme, madencilik ve dokuma alanlarına yoğunlaşması engellenemedi. Sanayi temel tüketim mallarını bile üretemiyor, bu tür malların çok büyük bölümü dışalımla karşılanıyordu.

Cumhuriyet yönetimi yabancı sermayeyi belirli koşullarda özendirmeyi ilke olarak benimsemişti. Ama yarı sömürge Osmanlı ekonomisinden arta kalan ve yaşamsal önemi olan bazı yabancı tekel ve işletmelerin kamulaştırılmasından da kaçınılmadı. Önce yabancı sermayenin elinde bulunan çeşitli demiryolu hatları kamulaştırıldı. Ardından 1926'da Türk limanları arasında denizyoluyla yolcu ve yük taşıma hakkı (kabotaj) yabancılara yasaklandı. Bu atılımları Osmanlı döneminin olumsuz ekonomik miraslarından biri olan Reji İdaresi'nin satın alınarak kamulaştırılması izledi. Kibrit, alkol, ispirto, petrol ve şeker başta olmak üzere bazı malların dışalımı ve ticareti yerli ya da yabancı tekellere bırakıldı.

1924'te kurulan Türkiye İş Bankası yerli ve yabancı sermaye ile cumhuriyetin siyasal kadroları arasında yakın ilişkilerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Genel müdürlüğüne İmar Vekilliği'nden (Bayındırlık Bakanlığı) ayrılan Celal Bey'in (Bayar) getirildiği bankanın kurucuları etkin siyasetçiler ile zengin tüccarlardı. İlk yönetim kurulu ise tümüyle milletvekillerinden oluşuyordu. İş Bankası ile ilişkili siyasetçiler sermaye çevreleriyle devlet arasında önemli bir köprü oluşturdular. Bunlar birçok ekonomik kararın sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirilmesinde çok etkili olan bir baskı grubu rolü oynadılar.

1920'lerin sonuna gelindiğinde uygulanmakta olan ekonomi politikasının özellikle sanayide başarılı olmadığı görülmeye başlandı. Özel kesime öncelik veren sanayileşme politikası temel tüketim mallarının yerli üretimini bile sağlayamamıştı. Ticaret, bankacılık ve benzeri alanlarda elde edilen kârların ya da tarımsal ürün fazlasının sanayi yatırımına dönüştürülememesi başlıca sorundu. Ticarette kısa dönem kârlarının yüksekliği sanayiye yatırım yapılmasını engelleyen bir öğeydi. İzmir İktisat Kongresi'nden sonra cumhuriyetin siyasal kadrolarının devlet yardımıyla sermaye birikimini sağlama çabaları başarılı olmamıştı. Bu nedenle, bir bölümü siyasal kadrolardan kaynaklanan yerli sermaye sınıfının oluşması ve yabancı sermaye ile eşit koşullarda işbirliği içine girip sanayileşmeyi sağlaması da gerçekleşmemişti.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Türkiye İş Bankası'nın çalışmaya başladığı gün Başbakan İsmet İnönü (soldan üçüncü), bankanın genel müdürü Celal Bey (sağdan beşinci) ve öbür kurucularla birlikte (1924).

1930-39. 1929'da batı dünyasında patlak veren büyük ekonomik bunalımın etkisiyle Türkiye'nin yurtdışına sattığı tarımsal ürün fiyatlarında büyük düşmeler oldu. Bu, devlet gelirlerinin azalmasına yol açtı. Ayrıca aynı yıl Osmanlı borçlarının ilk taksidinin ödenmeye başlanması, bunalımın devlet gelirleri üzerindeki olumsuz etkisini daha da artırdı. 1929'da Lozan Barış Antlaşması'nın getirdiği ekonomik sınırlamaların kalkmasıyla devlet gümrük vergilerini yükseltme olanağına kavuştu. Sanayileşmede uğranılan başarısızlık ve Büyük Dünya Bunalımı'nda hemen hemen bütün ülkelerde devletin ekonomideki etkisinin artması Türkiye'de de 1923-29 yılları arasında uygulanan liberal ekonomi politikalarından uzaklaşılmasında etkili oldu. Ayrıca 1930'da Atatürk'ün emriyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası geniş halk yığınlarında var olan hoşnutsuzluğun ne kadar yaygın ve ciddi olduğunu göstermişti. Yönetici kadrolar ciddi bir ekonomik atılım dönemine girilmemesi durumunda önemli siyasal sorunlarla karşılaşacağı düşüncesindeydiler.

1930-39 dönemi korumacı ve devletçi ekonomi politikalarının izlendiği yıllar olmuştur. Bu dönemin temel niteliği kapitalistleşme sürecini hızlandırmak için devletin ekonomik etkinliğinin yüksek bir düzeye ulaşmasıdır.

Bu dönemde Türkiye ekonomisi devlet eliyle ulusal bir sanayileşme deneyimine girişti. Başlangıçta korumacı önlemlerle dış ticaret alanında daha etkin bir rol üstlenen devlet giderek yatırımcı, işletmeci ve denetleyici olarak ekonomiye egemen oldu. 1930-39 yılları arasındaki bu dönemi, yalnız korumacı önlemlerle yetinilen 1930-31 yılları, devletçi uygulamalara geçişin gerçekleştiği 1932 yılı ve devletçiliğin uygulandığı 1933-39 yılları olarak bölümleyebiliriz.

1930 sonrası yabancı sermayeye karşı önemli bir tavır değişikliği içine girildi. Bunalım koşullarında azalmış bulunan özel dış yatırımlara karşı olumsuz bir tavır alındı. Madencilik kesimindeki yabancı işletmeler ile yabancı şirketlerin hisselerini devlet satın aldı. Yabancı şirketlere ait tekeller ve İstanbul'da yabancı şirketlerin yürüttüğü belediye hizmetleri de kamulaştırıldı. Bu dönemde İngiltere ve SSCB'den az miktarda dış kredi alındı.

Tarımsal üretim ile ticaretin de devletçe desteklenmesi ve denetlenmesi yoluna gidildi. Bunun gerçekleştirilmesi için ya buğdayda olduğu gibi devlet kuruluşları pazara doğrudan alıcı olarak girdi ya da tarımsal hammaddeyi kullanan sanayinin büyük bölümünü elinde tuttuğu için, örneğin şekerpancarı ve pamuk fiyatlarını belirleyebildi. Yurtdışına satılan tarım ürünlerinde denetim tarım satış kooperatifleri aracılığıyla sağlanıyordu. Sanayide ise fiyat kontrolleri ve hükümete verilen çeşitli yetkilerle denetim kurulmaktaydı. Tüm bu denetimlerin yanında dönemin en belirleyici yanı devletin doğrudan yatırımcı ve üretici işlevler yüklenmesidir.

Devletin bu tür etkinlikleri 1934'te uygulanmaya başlayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'yla düzenlenmiştir. Devlet tarım ürünlerinin işlenmesini, madenlerin değerlendirilmesini sağlayacak ve dışalımla sağlanan sanayi ürünlerinin yerini alacak yatırımlara girişti. Sanayileşme öncelikle dokuma, şeker gibi tüketim mallarıyla o yıllarda önem verilen eğitim ve yapım işlerinin iki temel maddesi olan kâğıt ve çimento üretiminde yoğunlaştı. 1930'ların sonlarında Türkiye artık "üç beyazlar"ı, yani un, şeker ve dokumayı dışarıdan almaya gerek duymayacak duruma gelmişti.

Devletçi ekonomi politikalarının uygulandığı 1929-39 yılları Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda en büyük adımları attığı yıllar olmuştur. Ayrıca bu sanayinin ekonominin öz gücüyle gerçekleştirilmiş olması önemlidir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

1926'da çalışmaya başlayan Alpullu Şeker Fabrikası.

Bu dönemde dış ticaret açığı da ortaya çıkmamıştır.

1940-50. Türkiye 1939'da çıkan II. Dünya Savaşı'na girmemesine karşın, savaşın yarattığı güçlüklerden oldukça etkilendi. Bu nedenle 1940-45 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları savaşın yarattığı iç ve dış koşullarca belirlenmiştir. Dışalım bu dönemde yarı yarıya azaldı. Öte yandan yetişkin nüfusun önemli bir bölümünün askere alınması, özellikle tarımsal alanda büyük üretim düşmelerine yol açtı. Savaş nedeniyle savunma harcamalarının bütçeye egemen olması sanayi yatırımlarımn ertelenmesini gerektirdi. Kısaca, 1940-45 yılları ekonomik gelişmenin durduğu ve gerilediği bir dönem oldu.

1940-45 yılları arasında devletçilik daha katı bir biçimde uygulanmıştır. Bu dönemde devlet savaş nedeniyle özel girişim ve ticaret etkinlikleri üzerinde daha sıkı bir denetim kurmaya yöneldi. Bu amaçla 1940'ta çıkartılan Milli Korunma Kanunu'yla çalışan kesime ücretli iş yükümlülüğü, ücretlerin sınırlandırılması, çalışma süresinin uzatılması gibi hükümler getirildi. Ayrıca bu yasa hükümete özel işletmelere geçici el koyma, iç ticarette en yüksek, dışarıdan alınan mallardaysa en düşük fiyatları belirleme, temel tüketim mallarının vesikayla (karneyle) dağıtımı gibi önlemler alma yetkisi de veriyordu. Ne var ki, piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve iltimasın önüne geçilemedi. 1942'de savaştan doğan aşırı kârları devlete aktarmak amacıyla hazırlanan Varlık Vergisi yürürlüğe girdi. Bir kere için alınacak olan bu verginin miktarını saptama yetkisi komisyonlara verilmişti. Yasa metninde ırk ve din ayrımı bulunmamasına karşın, Varlık Vergisi uygulamasında toplanan verginin yarıdan çoğunu azınlıklar ödedi. Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan tarım kesimiyse 1944'te çıkartılan Toprak Mahsulleri Vergisi ile vergilendirildi.

Savaş sonrası dünyada ve Türkiye'de yeni bir ekonomik ve siyasal yapılanma döneminin başlangıcı olmuştur. Türkiye'de 1946 yılı tek parti yönetiminden çok partili parlamenter sisteme geçiş yılıdır. Yasal ve siyasal alanda gerçekleşen değişiklikler, devlet sektöründe baş gösteren para sıkıntısı, iş çevreleri, çiftçiler, aydınlar ve siyasetçilerce yürütülen sert muhalefet, 1946 sonrasında devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılmasında etkili oldu. Ayrıca savaş sonrasında yakın ilişkilerin kurulduğu batılı devletler, Türkiye'de de kendi ülkelerindekine benzer bir ekonomik yapının yerleşmesini istiyor ve bu yönde değişik kanallardan etkide, hatta baskıda bulunuyorlardı. Bu etkilerin büyük bölümü 1947'den sonra alınmaya başlayan dış yardımlar nedeniyle ekonomik yönden kazanan ABD'den geliyordu. Böylece daha önce uygulanmakta olan korumacı, dış ticaret dengesine dayalı ve içe dönük ekonomi politikalarından adım adım uzaklaşılmaya başlandı. Özel sermayenin daha önce kendisine kapatılmış bazı alanlarda etkinlikte bulunmasına izin verildi. Döviz ve hammadde dağıtımında devlet işletmelerine tanınan öncelikler azaltıldı. Dışalım serbestleştirilerek yabancı sermayenin gelmesi için çalışmalara başlandı. 1947'de Türkiye Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye oldu. Bu dönemde önce Truman Doktrini, ardından Marshall Planı çerçevesinde yardım alınmaya başlandı.

1950-60. Bu döneme damgasını vuran Demokrat Parti, 1950 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'ni yenilgiye uğratarak iktidara gelmişti. Demokrat Parti devletin ekonomik etkinliğinin kamu yararı olan dallar ve temel sanayi kollarıyla sınırlı kalmasını öngörmekteydi. Devletin ekonomik etkinliklerinin amacı ulusal ekonomiyi geliştirmek ve halkın zorunlu gereksinimlerini karşılamak olacaktı. 1950'nin ilk yıllarında ekonomide hızlı bir gelişme süreci başladı. Bunda, tarımın makineleşmesi, tarımsal üretim artışı, dış borçlanma kaynaklarının genişlemesi, Kore Savaşı nedeniyle dünya pazarlarında tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi rol oynamıştır. Tarımsal üretimdeki artışı, yeni toprakların işletmeye açılması, tarımda ileri teknolojinin kullanılmaya başlanması ve doğal koşulların elverişli gitmesi sağladı. Tarım kesimindeki bu gelişmeler öbür kesimleri de etkileyerek sanayi ve hizmet sektörlerinde de önemli gelişmelere yol açtı. 1950-53 yıllarında sanayi, ulaştırma (limanlar ve karayolları), enerji ve öbür alanlarda geniş çaplı yatırımlar yapıldı.

Ara Güler

Enerji yatırımlarına ağırlık verildiği 1950-60 döneminde Adana'da Seyhan Barajı'nın açılışı (1956).

1954, savaş sonrasında görülen hızlı büyümenin durduğu ve ekonominin bunalıma doğru sürüklendiği yıl oldu. Kötü doğa koşulları nedeniyle tarımsal ürünün düşmesi, yavaş yavaş ekilebilir alanların sınırına ulaşılması, Kore Savaşı'nın sona ermesiyle dışarıya sattığımız mallara talebin azalması dışsatımla elde edilen gelirlerde bir düşme yarattı. Dış gelirlerin, dışalımdaki artışa uygun bir gelişme gösterememesi, dış ticaret açığının hızla büyümesini ve dış borçlarla ABD yardımının da bu açığı karşılayamamasını doğurdu. Bunun sonucu olarak 1955'ten sonra dışarıdan alınan hammadde, makine ve donanım, yedek parça gibi mallarda başlayan kıtlık daha çok özel sermaye yatırımlarını sekteye uğrattı. Ekonominin içine girdiği bu bunalım Demokrat Parti hükümetini dışalımı kısıtlamak, dışarıdan lüks mal alımını önlemek gibi dış ticareti denetleyici ekonomi politikalarına yöneltti. Yeni kredi bulmada karşılaşılan güçlükler, dışarıdan alınan tüketim mallarının büyük ölçüde devlet yatırımlarıyla ülke içinde üretilmesi eğilimini güçlendirmişti. Milli Korunma Kanunu yeniden yürürlüğe konarak birçok malın fiyatı devletçe denetlenmeye başlandı. Katı bir biçimde uygulanan bu önlemler bir süre için fiyat artışlarını durdurdu. Ama kâr düzeyleri hükümetçe belirlendiği ve saptanan fiyatlar özel sermaye kesimlerine yeterli gelmediği için üretimi engelleyen tıkanıklık yeniden görülmeye başlandı. Ayrıca alınan tüm önlemlere karşın dış ticaret açıkları süreklilik kazandı.

Bu durum karşısında Demokrat Parti hükümeti 1958'de ekonomik bunalıma son vermek amacıyla köklü ekonomik önlemler alma yoluna gitti. Türk parasının değeri dolar karşısında büyük oranda düşürüldü. Uygulanmakta olan kontrollü dış ticaret politikasından uzaklaşıldı. Milli Korunma Kanunu uygulamaları durduruldu. Kamu işletmeleri ürünlerine zamlar yapılarak bütçe açığının daraltılmasına gidildi. Başta ABD olmak üzere batılı ülkelerin önerileri doğrultusunda gerçekleştirilen bu önlemler, bu ülkelere olan dış borçların ertelenmesini ve yeni kredilerin alınmasını sağladı. Bu önlemlerle fiyat artışları büyük ölçüde engellendi. Dışalımda tüketim mallarının payı azaltılarak yatırım ve ara malları payının artırılması üretimin de artmasını sağladı.

1960-80. Demokrat Parti'nin iktidardan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanan 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesini izleyen yıllar Türkiye ekonomisinde yeni bir genişleme sürecinin başlangıcı oldu. Bu dönemin en belirgin özelliği 1980'e kadar ekonomi politikalarının planlama tabanına oturtulmuş olmasıdır. 1963'ten başlayarak uygulanan beş yıllık kalkınma planları bu dönemin yatırım politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Üretim yapısını veri alan bu planlar, ekonominin her yıl belli bir hızla büyümesini temel amaç edinmişti. Planların bir başka özelliği de sanayiye öncelik vermeleriydi. Uygulamada kamu yatırımları beş yıllık plan çerçevesinde hazırlanan yıllık programlara uyum göstermek zorundaydı. Özel girişimlerinse, devletçe sağlanan çeşitli özendirici ve desteklerden yararlanabilmek için, gerçekleştirdikleri yatırımların plan hedeflerine uygunluğunu ilgili kamu kuruluşlarına onaylatmaları gerekiyordu.

Genel görünümüyle bu dönemde de daha önce uygulanmış olan dış ticarette korumacı, dışarıdan alınan malların ülke içinde üretilmesini amaçlayan, iç pazara dönük bir ekonomi politikası yürütüldü. Ama sanayileşmenin yönelişi ve yatırımların dağılımı açısından tamamen farklı bir yapılanma vardı. Bu dönemde dışarıdan alınan malların ülke içinde üretilmesine yönelik sanayileşmede radyo, televizyon, buzdolabı, otomobil, çamaşır makinesi gibi dayanıklı tüketim malları öne çıktı. Bu malların dövizin kıt olduğu ve dış ticaret açığının önemli boyutlara ulaştığı bir dönemde dışarıdan getirilmesini serbest bırakmak olanaksızdı. Böylece bu mallar büyük oranda yabancı sermayenin katılımıyla ülke içinde üretilmeye başlandı. Başlarda bu malların yurtdışından getirilen parçalarının Türkiye'de bir araya getirilerek piyasaya çıkarılması biçiminde gelişen dayanıklı tüketim malları sanayisi giderek daha fazla yerli üretimle ve çevresindeki yan sanayi ile çağdaş sanayi görünümü kazandı. Ne var ki, bu kesim temel girdiler ve teknoloji yönünden dışa bağımlıydı. Ayrıca üretimin hem niteliği, hem de niceliği batıda üretilenlerden geriydi. Bu nedenle de dışsatım olanakları yok denecek kadar azdı.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Ereğli Demir-Çelik İşletmeleri'nin Karadeniz Ereğlisi'ndeki tesisleri 1965'te çalışmaya başladı.

Dışarıdan alınan malların ülke içinde üretilmesi biçimindeki sanayileşme kamu kesiminde de izlendi. Devlet yatırımları demir-çelik, bakır, alüminyum, petrokimya ürünleri ve yapı gereçleri gibi temel ara mallarına yöneldi. Ama bu politika ekonominin dışa bağımlılığını ve dış ticaret açığının büyümesini engelleyemedi. Bunun başta gelen nedeni büyük boyutlara ulaşan yatırımlar için ülke dışından gerekli makinelerin getirilmesiydi. Ayrıca geleneksel tarım ürünlerinden oluşan dışsatım Türkiye'nin gereksindiği dövizi sağlamaktan uzaktı. Gerçekleştirilen sanayileşmenin yakıt olarak petrole dayanması hem dışa bağımlılığı, hem de dış ticaret açığını büyüten bir başka etmendi.

1962-80 arasında izlenen bu ekonomi politikasının sürdürülmesi önemli miktarda dış kaynak gerektiriyordu. Kısa ve uzun dönemli borçlanmalar, dış yardım ve ülke dışındaki işçilerin gönderdikleri dövizler 1976 sonlarına kadar ekonominin olağan işleyişini sağladı. Ama 1968'den başlayarak Uluslararası Para Fonu'ndan Türk parasının değerinin düşürülmesi ve dış ticarette korumacı politikadan vazgeçilmesi yönünde öneriler gelmeye ve baskılar uygulanmaya başlandı. 1970'te bu öneriler doğrultusunda Türk Lirası'nın değeri ABD Doları karşısında yüzde 60 oranında düşürüldü. Dış ticarette daha serbest bir ortam yaratıldı. Ne var ki, bu önlemlerin umulan sonuçları verebilmesi 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından grev ve toplusözleşmelerin askıya alınmasıyla sağlanabildi. Bu önlemler dış kredilerin artırılmasını ve dış ticarette yaşanan tıkanıklıkların bir süre için aşılmasını getirdi.

Petrol fiyatlarındaki ani yükselmenin 1974'te dünyayı sürüklediği ekonomik bunalım Türkiye ekonomisini de olumsuz yönde etkilemişti. Türkiye'nin o yıllarda içine sürüklendiği siyasal bunalım ve üst üste gelen seçimlerin yarattığı seçim ekonomisi ortamı, hükümetlerin bunalıma karşı önlem almak yerine, bunalımın ülke ekonomisine yansımasını ertelemek yönünde hareket etmesine neden oldu. Dünya piyasalarında petrol fiyatı üç katına çıkarken Türkiye'de petrol ve petrol ürünlerinin fiyatları devletçe desteklenerek hemen hemen aynı düzeyde tutuldu. Gerekli kaynaklar maliyeti yüksek dış borçlanmayla sağlanmaya çalışıldı. Ne var ki, bunalıma çözüm aramak yerine erteleyerek yaratılan bu yapay refah ortamı 1977'de büyük bir ekonomik bunalımın patlak vermesine yol açtı.

1977'de dışsatım önemli ölçüde gerilerken dışalımda büyük bir artış oldu. Dış ticaret açığı o yıla kadar yaşanılan en yüksek düzeye ulaştı. Daha önce uygulanan yanlış dış borçlanma ve kredi alma politikaları tüm dış kay-

nakların tıkanmasına yol açtı. Böylece yemeklik yağdan, petrole kadar birçok temel gereksinim mallarında kıtlık ve yokluk başladı. Bunalımdan çıkmak için Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşların önerilerinin bir bölümü uygulanmaya başlandı. Öte yandan ekonominin içine düştüğü karmaşadan fiyat denetimleri ve polisiye önlemlerle çıkılmaya çalışılıyordu. 1977 ve 1978'de Türk parasının değeri üst üste düşürüldüyse de umulan sonuç sağlanamadı. Daha da kötüsü ekonomi hızlı bir enflasyona sürüklendi. Bunalımdan en çok kent ve köydeki geniş emekçi kitleleri etkilendi. Fiyat denetimleri temel tüketim mallarındaki büyük fiyat artışlarını durduramamaktaydı. Sendikalarda örgütlü işçiler yüksek enflasyon karşısında sendikal mücadeleyle ücretlerindeki düşüşü engelleyip var olan gelir düzeylerini koruyabilmeye çalışıyorlardı. Böylece grevlerin yaygınlaştığı bir döneme girildi.

Dönemin hükümeti ekonominin içine girdiği ve günden güne derinleşen bu bunalımdan 24 Ocak 1980'de açıklanan önlemler paketiyle çıkma yoluna gitti. 24 Ocak Kararları olarak adlandırılan bu önlem paketi Türkiye'nin daha sonraki toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamını belirlemiştir.

24 Ocak Kararları'nın temel öğeleri Türk parasının yabancı paralar karşısındaki değerinin günlük kurlarla serbestçe belirlenmesi; dışalımda uygulanan sınırlamaların kaldırılması; işçilerin ve öbür emekçi kesimlerin ücretleri ile tarımsal ürünlerin taban fiyatlarındaki artışların sınırlanmasıydı. Ayrıca dolaşımdaki para denetlenerek yurtiçi talep düşürülecek, ucuz kredi, vergi iadesi gibi çeşitli kolaylıklar sağlanarak dışsatıma öncelik verilecekti. Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nce üretilen malların fiyatlarının yükseltilmesi ve bu kuruluşlardan bazılarının özelleştirilmesi de öngörülüyordu.

Uluslararası Para Fonu'nun yönlendirmesiyle gerçekleştirilen 24 Ocak Kararları'nın yeni dış kaynaklar yaratması umuluyordu. Ayrıca bu kararlarla korumacılığa dayanan ve dış pazarlarda etkin olmayan bir sanayi yerine, dünya fiyatlarıyla rekabete girebilecek ve giderek korumaya gerek duymayacak bir üretim yapısı hedefleniyordu.

Ekonomik bunalımın temel öğelerinden biri olan dış ticaret açığını gidermeyi amaçlayan 24 Ocak Kararları dışsatımın artırılmasına çok önem vermekteydi. Bu doğrultuda bir dizi ekonomik önlemin ve dışsatımı özendirici uygulamaların yanı sıra dışa açık, dışsatıma yönelik yeni bir sanayileşmeye de gidilmek isteniyordu. Ücretlerin düzeyi bu yeni sanayileşme açısından önem taşımaktaydı. Sermaye çevreleri Türkiye'nin yüksek ücretlerle dış pazarlarda rekabet edemeyeceğini öne sürmekteydi. Ayrıca sağlanacak düşük ücret düzeyi ülkeye çekilmek istenen yabancı sermayenin gözünde Türkiye'yi daha çekici kılacaktı.

1980 Sonrası. 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen askeri müdahale grev, toplusözleşme ve sendikal etkinlikleri yasaklarken, temel hak ve özgürlükleri de sınırladı. Bu ortam 24 Ocak Kararları'nın uygulanmasını kolaylaştırdı. Enflasyonda büyük bir düşüş sağlandı. Dışsatım hızlı bir biçimde arttı. Ama dışalımın serbest bırakılması dış ticaret açığının sürekli büyümesine yol açtı. Ekonomik büyüme önemli ölçüde dış kaynaklara dayandırıldığı için dış borçlarda büyük artışlar oldu. Enflasyon 1985'ten sonra yeniden hızla tırmanmaya başladı. 1986'dan sonra üst üste gelen seçimlerde uygulanan seçim ekonomileri enflasyonun yükselmesinde ve süreklilik kazanmasında önemli bir etmendi.

Tarım

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye'nin tarıma dayalı bir ekonomik yapısı vardı. Özellikle 1970 sonrasında sanayileşmenin gelişmesine bağlı olarak ekonomi içindeki ağırlığının azalmasına karşılık, tarım hâlâ ekonominin önemli bir kesimi olma özelliğini korumaktadır. Çalışan nüfus içindeki payı yüzde 50 olan tarım kesiminin milli gelir ve dışsatım içindeki payları da yüzde 20 dolayındadır. Türkiye'de tarım ürünlerini işleyen gıda, içki, tütün, dokuma, deri-kösele gibi sanayi dalları sanayi içinde bugün de ağırlığını korumaktadır. Bu, tarımın sanayinin hammadde üreticisi olarak da ekonomide önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Türkiye dünyada gıda maddeleri üretiminde kendi kendine yeterli az sayıdaki ülkeden biridir. Türkiye tarımının özelliklerinden

biri, doğal koşulların sağladığı olanaklar nedeniyle bitki çeşidinin çok zengin olmasıdır.

Ayrıca, Türkiye fındık, kuru üzüm, incir, kayısı, antepfıstığı, kavun, karpuz, şekerpancarı, ayçiçeği üretiminde dünyada ön sıralarda yer alan ülkelerdendir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretimin artırılabilmesi için özellikle vergi, kredi ve toprak mülkiyeti konularında önemli kararlar alınmıştır. Ama köylerden tüketim merkezlerine ulaşımın güç olması, kentsel nüfusun azlığı ve tarım ürünlerini işleyen sanayinin cılızlığı pazara yönelik üretimin yeterince gelişmesini engellemiştir. Ayrıca karasabana dayalı ilkel ekip biçme yöntemleri üretimin sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu yapı, demiryolu ulaşımına yakın olan yerler dışında kalan bölgelerde geçimlik üretimi yaygın kılmıştır.

Tarımda atılım 1950'lerde gerçekleşti. Kredi olanaklarının genişlemesi, traktör sayısının hızla artması, karayolu ulaşımının geliştirilmesi ve tarım ürünleri fiyatlarının desteklenmesi tarımda değişimi hızlandırdı. Tarımsal gelişmeye asıl damgasını vuran olgu traktör sayısındaki artışa bağlı olarak işlenen toprakların artmasıydı. Tarım topraklarının genişlemesi büyük ölçüde ya tümüyle kamu mülkiyetinde olan ya da köy birimlerinin ortak kullanımında bulunan arazinin özel kişilerce işlenmesi biçiminde gerçekleşti. Daha önce olduğu gibi başta buğday olmak üzere tahıllar en büyük paya sahip olmakla birlikte, şekerpancarı, pamuk, çay gibi sanayi bitkilerinin üretimi de önemli ölçüde arttı. Ayrıca pazara açılma sürecinin yaygınlaşmasıyla meyve ve sebze üretiminde de önemli artışlar oldu. Tüm bu köklü değişime karşılık, tarımsal işletmelerin yaklaşık 3/4'ü küçük ya da çok küçüktür.

1950'lerde tarımsal üretim artışının kaynağı tarıma yeni açılan alanlarken, ekilebilir toprakların sınırına ulaşıldığı 1960'larda makine ve ileri tarımsal girdileri kullanan yoğun tarım teknikleri önem kazandı. 1960'lar ve 1970'lerde daha önceki dönemlere oranla bir verim artışı gözlendi. Özellikle sanayi bitkilerinde yüksek verimlilik sağlandı. Bunda, kapsamı 1975'te 19 ürüne ulaşan destekleme alımlarının da rolü vardı. 1975'ten sonra Türkiye ekonomisinin içine girdiği bunalımın etkisiyle tarımsal üretimin büyüme hızı düşmeye başladı. 24 Ocak Kararları'yla ekonomi için önemli bir yük oluşturmaya başlayan destekleme alımları azaltıldı. Ayrıca yapay gübreye sağlanan devlet desteğinin çekilmesi gübre fiyatlarında büyük artışa, bunun sonucu olarak da gübre kullanımında düşmeye neden oldu. Tüm bu gelişmeler 1980-83 arasında tarımsal üretimde azımsanmayacak bir düşüş yarattı.

Günümüzde tarımsal üretimin ağırlıklı bö-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Çukurova'da pamuk hasadı.

lümünü bitkisel üretim oluşturmaktadır. Hayvan sayısının yüksek olmasına karşın verimliliğin düşük olduğu hayvancılık çok önemli bir gelişme potansiyeline sahiptir.

Sanayi

1930'larda uygulanmaya başlanan devletçi politika sanayileşmede önemli adımların atılmasını sağladı. Devletçi sanayileşme politikasının temel amaçlarından biri yurtdışından alınan malları ülkede üretmekti. Bu dönemde en önemli gelişmenin yer aldığı dokuma sanayisi 1930'ların sonunda ülke tüketiminin yüzde 80'ini karşılayacak düzeye erişti. Ayrıca şeker üretimi dışalıma son verdirecek, çimentoysa tüketim fazlası yaratacak duruma gelmişti. Gene bu dönemde ülkenin ilk demir-çelik fabrikası Karabük'te kuruldu. Sanayileşmedeki hızlı gelişme II. Dünya Savaşı yıllarında yavaşladı. Savaşın getirdiği bazı zorunlu harcamalar sanayileşmeye yönelik yatırımların hızını kesti.

1950'lerde sanayi tarımdaki değişime ve kentleşmeye bağlı olarak genişleyen iç pazarın etkisiyle canlılık kazandı. 1950 sonrası özel kesimin geliştirilmesine öncelik verilerek bu kesime kamu-özel ortaklıkları yoluyla sermaye aktarımına gidildi. Ayrıca sanayinin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla ulaşım, enerji ve haberleşme gibi altyapı yatırımları hızlandırıldı. Ülke içindeki yatırımların sermaye sorunlarını çözmek amacıyla 1950'de Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kuruldu. Bankanın amacı, yabancı ve yerli özel sermayenin Türkiye'de kurulan sanayi ortaklıklarına yardım etmek ve bu konuda özendirici çalışmalar yapmaktı. Gene 1950'nin başlarında devlet işletmelerinin özel sermayeye devri söz konusu edildiyse de bu gerçekleştirilemedi. Özel sektör oldukça güçlenmesine karşın genişleyen iç talebi karşılayabilecek bir gelişme gösteremedi. Bunun sonucu olarak devlet işletmeleri üretimlerini genişletmek durumunda kaldı. Bu dönemin bir başka özelliği de tüm özendirme ve çabalara karşın yabancı sermayenin umulan oranda gelmemesiydi.

1960'tan sonraki planlı dönemde sanayileşmeye büyük önem verilerek dışarıdan alınan malların ülke içinde üretilmesine öncelik tanındı. Bu dönemin başında, Türk ekonomisinin yapısı, devlet ve özel girişimin yan yana bulunduğu bir karma ekonomi olarak tanımlanmaktaydı. Kamu kesimi ürettiği işlenmiş ya da yarı işlenmiş mallarla özel kesimin girdi gereksinimini karşılıyor ve bu kesimin gelişmesine olanak sağlıyordu. Bu dönemin 1960-72 yılları arasındaki bölümünde özellikle sanayinin tüm dallarında önemli gelişmeler görüldü. 1970'lerin sonuna doğru yaşanılan ekonomik bunalım sanayinin gelişmesini büyük oranda sekteye uğrattı. 24 Ocak Kararları'yla uygulanmaya başlanan dışsatıma dönük sanayileşme politikası yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Dışsatıma tanınan olanaklar sanayicilerin gözlerini ülke dışındaki pazarlara çevirdi. Bunun sonucu olarak 1980 sonra-

Ara Güler

Ara Güler

Türkiye'de dokumacılık en önemli sanayi dallarından biridir. Üretim büyük ölçüde fabrikalarda (solda) gerçekleştirilmekle birlikte, küçük atölyeler (sağda) de varlığını sürdürmektedir.

sında maliyet ve nitelik sorunlarının çözümüne öncelik verildi. Yeni üretim tekniklerinin kullanımı ile ürün niteliğinin artırılıp maliyetinin düşürülmesi yoluyla dış pazarda rekabet olanakları arandı. Uygulamanın ilk aşamasında sanayileşmenin özel girişimciliğe bırakılması yoluna gidildi. Daha sonraysa var olan devlet işletmelerinin özel yerli ve yabancı sermayeye satılmasına yönelindi.

Bu gelişmelerin sonucu olarak sanayinin ülke ekonomisi içindeki önemi ve ağırlığı arttı. 1950'de ülke içinde yaratılan gelirde sanayicinin payı yüzde 13 iken 1989'a gelindiğinde yüzde 32'ye çıkmıştı.

Sanayi sektörü kendi içinde yapım (imalat) sanayisi, madencilik ve enerji olarak üç ana kesime ayrılır, ama sanayi dendiğinde ilk akla gelen yapım sanayisidir.

Yapım Sanayisi. Sanayi kesiminde üretilen ürünlerin tümü insanlarca tüketilen ürünler değildir. Bunların ancak bir bölümü tüketicinin yararlanmasına elverişlidir. Kalan bölümü ise insanın biyolojik ve öbür gereksinimlerini karşılayacak nitelikte malların üretilmesi için gerekli ürünlerdir. Bu nedenle imalat sanayisinde üretilen malları, tüketim malları, ara malları ve yatırım malları olarak üçe ayırırız. Tüketim malları insanların gereksinimine doğrudan cevap verebilecek nitelikteki mallardır. Bunlar tüketilme sürelerine bakılarak dayanıklı ve dayanıksız olarak ikiye ayrılır. Genellikle bir kerede tüketilen ürünlere dayanıksız tüketim malları, uzun süre yararlanmaya elverişli olanlara da dayanıklı tüketim malları denir. Yatırım malları bireylerin gereksinimlerini karşılamak amacıyla talep ettikleri malları üretmek için kullanılan çeşitli araç ve gereçlerdir. Bir başka deyişle, tüketim mallarını ve öteki malları üreten araç ve gereçlere yatırım malları adını veriyoruz. Ara malları ise gerek tüketim, gerek yatırım malları üretimi için gerekli olan maddelerdir. Örneğin bir elbiselik kumaş tüketim malı, bunu üreten makine yatırım malı, pamuk ipliği ise ara malıdır.

Sanayileşme cumhuriyetin kuruluşundan beri hep önde gelen hedef olmuş, dışsatım ve ulusal gelir içindeki payı sürekli bir artış göstermiştir. Çağdaşlaşmanın ve ekonomik gelişmenin ölçütü olarak alınan sanayileşmenin 1980'e kadarki genel gelişme çizgisi, dışarıdan alınan tüketim mallarının ülke içinde üretilmesinde yoğunlaştı. 1930'larda ara malı üreten fabrikalar kuruldu. 1960'tan sonra başlayan planlı ekonomide ise dayanıklı tüketim malına yönelindi. 1962'de Türkiye yapım sanayisinin toplam üretiminin yüzde 61,6'sı tüketim malları, yüzde 27,5'i ara malları ve yüzde 10,9'u yatırım mallarıydı. 1963-72 döneminde gerek nicelik, gerek nitelik açısından imalat sanayisinin tüm dallarında büyük gelişme gerçekleşmiştir. 1972'de yapım sanayisi içinde ilk dört sırayı gıda, dokuma, metal eşya ve makine yapım dalları almaktaydı. Aynı yıl tüm işyerlerinin yüzde 25'i gıda, yüzde 21,3'ü dokuma, yüzde 19,7'si metal eşya ve makine yapım dallarındaydı. 1989'da ise yapım sanayisinde tüketim malları toplam üretimin yüzde 38'ini, ara malları yüzde 43'ünü, yatırım malları da yüzde 19'unu oluşturuyordu.

Türkiye'de yapım sanayisi oldukça hızlı gelişmektedir. Ama yatırım malları dalında yeterli gelişme sağlandığı söylenemez. Bu nedenle Türkiye sanayisi makine, donanım, teknoloji ve birçok temel girdi açısından dışa bağımlıdır.

Madencilik. Yeraltı zenginlikleri açısından varlıklı sayılabilecek durumda olan Türkiye'de maden rezervleri henüz tam olarak saptanabilmiş değildir. Cumhuriyet öncesi dönemde maden üretimi hemen tümüyle yabancı şirketlerin elindeydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında da madenler yabancı şirketlerin elinde kaldı. Devletçiliğin benimsendiği 1930'larda taşkömürü ve bakır madenleri kamulaştırılarak yeni kurulan Etibank'a devredildi. 1935'te işletmeye elverişli cevher yataklarının bulunması ve rezervlerinin saptanması amacıyla Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) ve bu kuruluşun bulacağı madencilik alanlarında üretim yapmak üzere Etibank kurulmuştu. Ama tümüyle dışarıya satılan ve dünya pazarlarını elinde tutan tekellerce üretilen boraks, krom ve manganezde kamulaştırma yoluna gidilmedi. Yalnızca küçük yerli krom işletmeleri kamulaştırıldı. 1933'te Divriği'de bulunan demir cevheri yatakları, kuruluşundan sonra Etibank'ça işletilmeye başlandı. 1945'te Raman Dağı'nda bulunan petrol 1960'larda düzenli işletilmeye başlandı.

Ara Güler

Şemsi Güner

Batman'da bir petrol kuyusu (üstte) ve rafineri (solda).

Bugün Türkiye'de kamu ve özel kesim kuruluşları madencilik sektöründe etkinlikte bulunmaktadır. Kamu kuruluşları taşkömürü, linyit, bakır, kükürt, cıva, demir cevheri, kurşun, tuz ve krom üretiminde özel kesime oranla çok daha büyük paya sahiptir. Özel kesim ise asbest, antimon, barit, bor tuzları, çinko, lületaşı, manganez, zımpara taşı, magnezit, mermer, sodyum sülfat, dolomit üretiminde egemendir.

Enerji. Türkiye enerji üretim ve tüketimine batı ülkelerine göre çok geç başlamıştır. İlk elektrik üretimi 1902'de bir yabancı işletmenin Tarsus'ta kurduğu hidroelektrik santralda gerçekleştirildi. İstanbul 1914'te, Adapazarı 1923'te elektriğe kavuştu. Bu tarihte Türkiye'de yalnızca bu üç kentte elektrik vardı. Cumhuriyet döneminde her kent ve kasabanın elektriklendirilmesi için yoğun bir çaba içine girildi. 1923-33 arasında 105 kent ve kasaba elektriğe kavuştu.

Türkiye enerji kaynağı yönünden oldukça zengindir. Kömür, linyit, asfaltit, bitümlü şist, petrol, doğal gaz ve su kaynakları gerekli enerjinin tümünü üretmeye yetecek potansiyele sahiptir. Buna karşılık enerji üretimi ile tüketimi arasındaki fark sürmekte, tüketimin ancak yüzde 56'sı yurtiçi kaynaklardan karşılanmaktadır. Enerji üretiminde yüzde 40 payla linyit ilk sırayı almakta, onu yüzde 23'le hidrolik enerji, yüzde 9'la da petrol ürünleri izlemektedir. 1990'da toplam 57,5 milyar kilowatt-saat olan elektrik üretiminin yüzde 60'ı termik, yüzde 40'ı da hidroelektrik santrallardan sağlandı. Kurulu güç kapasitesi ise 16.300 megawatt dolayındaydı.

Dış Ekonomik İlişkiler

1930'lar dışında, Türkiye sürekli olarak dışsatımın dışalımın gerisinde kalmasından kaynaklanan bir döviz darlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Dış ticaretteki bu açığın kapatılması için çoğunlukla dış borçlanma yoluna gidilmiş ve 1990 sonunda Türkiye'nin dış borçları 44 milyar ABD Doları'na yükseldi. Özellikle 1950'lerde ve 1970'lerde dış kaynakların yetersizliği ekonomik gelişmeyi sınırlayan en önemli etken olarak ortaya çıkmakla birlikte, 1980'lerde bu durum değişmeye başladı. Özellikle 1983 sonrasında izlenen dışsatımı özendirme politikasının sonucu olarak dışsatım 1990'da 13 milyar ABD Doları'na ulaştı. Aynı dönemde sanayi ürünlerinin dışsatım içindeki payı da yüzde 20'lerden yüzde 80'lere tırmandı. 1980'lerde izlenen göreli serbest ticaret politikasının sonucu olarak dışalım da çok hızlı büyüyerek 1990'da 22,3 milyar ABD Doları'na ulaştı. Özellikle son yıllarda dışalım içinde tüketim mallarının payı hızla artıyordu. Boyutları giderek büyüyen dış ticaret açığının (dışalım ile dışsatım arasındaki fark) bir bölümü turizm gelirleri ve yurtdışındaki işçilerin gönderdikleri dövizlerle, geriye kalan bölümü ise dış borçlanmayla kapatılmaktadır.

Türkiye'nin dışsatım ve dışalımında Avrupa Toplulukları (AT) üyesi ülkeler en büyük paya sahiptir (sırasıyla yüzde 46,5 ve yüzde

38,4). AT ülkelerini, Türkiye'nin dışalımı içindeki payı yüzde 18,6, dışsatımı içindeki payı ise yüzde 24,7 olan İslam ülkeleri izlemektedir.

Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri açısından önem taşıyan bir gelişme AT ile kurulan ilişkilerdir. 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması'yla Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortak üye olmuştu. AET üyeliğine geçiş döneminin koşullarını belirleyen Katma Protokol ise 23 Kasım 1970'te imzalanarak 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girdi. Katma Protokol 22 yıllık bir süre içinde sanayi ürünlerinde gümrük birliğinin sağlanmasının, 1976-86 arasında ise AET ile Türkiye arasında işgücünün serbest dolaşımının sağlanmasını öngörüyordu. Ama, 1970'lerin sonlarına doğru Türkiye'nin yükümlülüklerini yerine getirememesi nedeniyle AET ile ilişkiler donduruldu. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra da bu durum sürdü. Özellikle 1983 sonrasında ekonomik gelişmenin hızlanması sonucunda Türkiye 14 Nisan 1987'de tam üyelik için AT'ye başvurdu. Bu başvuru reddedilmemekle birlikte, AT başvurunun 1993'ten önce ele alınamayacağını Türkiye'ye bildirdi.

Turizm

Türkiye'de turizmin önemi 1950'lerde kavranmaya başlandı. Bu dönemde turistik yatırımda bulunacak kişileri desteklemek amacıyla yasalar çıkartılarak özendirici önlemler alındı. Bu alandaki girişimcilere gümrük, yatırım ve vergi kolaylıkları getirildi. Kredi olanakları sağlandı. Planlı dönemde turizmi merkezi bir düzenlemeyle geliştirme yoluna gidildi. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı kurularak bu bakanlığa bağlı iç ve dış bürolar açıldı.

Doğal güzellikler, tarihsel ve arkeolojik değerler açısından çok zengin bir ülke olan Türkiye dünyanın önemli turizm merkezlerinden biri olmaya adaydır. Türkiye'ye gelen turist sayısında sürekli bir artış gözlenmektedir. 1960'ta ülkeye gelen turist sayısı 124.228 iken bu sayı 1965'te 361.758'e, 1970'te 724.784'e, 1975'te 1.540.904'e çıkmış, 1989'da 4,5 milyona yaklaşmıştır.

Turizm sektörü yaz turizmi, kış turizmi, dağ turizmi, kaplıca turizmi, av turizmi, kongre turizmi, gençlik turizmi gibi çeşitli etkinliklerden oluşur. Türkiye'nin 8.000 kilometreyi aşan kıyılarının önemli bir bölümünde günlük güneşlenme süresinin uzun olması, yaz mevsiminin uzun ve yağışsız geçmesi ve her tür deniz sporuna elverişli olması nedeniyle yaz turizmi etkinlikleri ağır basar. Ama konaklama tesisleri nicelik ve nitelik açısından yetersizdir. 1970'lerde tesis ve yatak sayısı önemli ölçüde artmışsa da henüz yeterli düzeye erişmemiştir.

Ulaşım

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşımı geliştirme girişimleri 1850'den sonra hız kazanmıştı. Tanzimat Fermanı'yla batıya açılma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hammaddelerin dış pazarlara akıtılabilmesinde geleneksel kervan yolları yetersiz kalmaktaydı. Kırım Savaşı'yla hızlanan batıya açılma süreci 1860'larda karayolu, demiryolu ve denizyolu taşımacılığında yeni örgütlenmeleri zorluyordu. 1856'da kurulan Nafıa Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) ile birlikte araba yolu ve şose yapımı hız kazandı. Ama o dönemin ulaşımında birincil yeri demiryolu almaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryollarının tümünü yabancı sermayedarlar yapmış, bunların işletilmesi de ayrıcalıklı yabancı girişimcilere verilmiştir. Böylece limanlar ve ülkenin iç kesimlerini bu limanlara bağlayan demiryolu hatları yapılmıştır. Bu yolla tarım alanları İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarına bağlanarak tarımsal ürünler ve madenler limanlara oradan da denizyoluyla Batı Avrupa ülkelerine satılmıştır. Batının gelişmiş ülkelerinin ürünleri de aynı yolla Türkiye pazarlarına girmiştir.

Demiryolu Ulaşımı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilk demiryolu hattı 1856'da İngilizler'e verilen imtiyazla yapılan ve 1867'de işletmeye açılan Aydın-İzmir hattıdır. Bunu yabancı sermayenin kurduğu ve işlettiği Şark, Anadolu ve Bağdat demiryolları izledi. Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlılar'dan kalan demiryolu hatlarının uzunluğu 4.000 kilometreyi aşmaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşım politikası demiryollarına dayandırılmıştır. Ama Osmanlı döneminden farklı olarak demiryolu hatlarının yapımında ulusal bir yakla-

İstanbul limanının başlıca rıhtımlarından biri olan Haydarpaşa ile kent içi ulaşım ağının önemli bir noktasını oluşturan Kadıköy'den bir görünüm.

Ara Güler

şım izlenerek ülkenin iç pazar bütünlüğünün sağlanmasına çalışıldı. Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda bir yandan yeni demiryolu hatları döşenirken, öte yandan yabancı şirketler kamulaştırıldı. Demiryolu yapım ve işletme ayrıcalığı 1927'de kurulan Devlet Demiryolları ve Limanları Umumi Müdürlüğü'ne verildi.

Cumhuriyetin ilk 15 yılı içinde yapılan demiryollarının uzunluğu 3.000 kilometreyi aşmaktaydı. Demiryolu yapımında Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerini Batı Anadolu'ya bağlayacak bir politika izleniyordu. Türkiye haritasına Zonguldak'tan İçel'e uzanan bir çizgi çekecek olursak, çizginin batısında kalan demiryollarının Osmanlı İmparatorluğu döneminde, doğusundaki demiryollarının ise Cumhuriyet döneminde yapıldığını görürüz.

Batı bölgelerindeki demiryolu hatlarının tümü cumhuriyetten sonra satın alındı. Ayrıca Bandırma-İzmir, İstanbul-Alayunt (Kütahya), Afyon-Karakuyu, Baladız-Burdur, Boğazönü-Eğridir-Isparta hatları kuruldu. Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerini ise kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde ana demiryollarıyla birleştirme hedeflendi. Zonguldak-Irmak-Kayseri -Ulukışla-Mersin hattı ile Zonguldak Mersin'le birleştirildi. Bu arada Samsun da Kayseri'ye bağlanarak iki Karadeniz limanının güneye ulaşması sağlandı. Osmanlı döneminde Ankara'ya gelmiş olan demiryolu Kayseri -Sivas- Erzurum- Çetinkaya- Malatya-Diyarbakır-Kurtalan'a uzatıldı. Ayrıca Adana-Malatya-Diyarbakır hattı yapılarak bunun iki yoldan, Kurtalan ve Muş üzerinden Van'a bağlanması sağlandı. 1988'de Türkiye'de 7.951 kilometresi elektriksiz, 479 kilometresi elektrikli olmak üzere toplam 8.430 km demiryolu bulunuyordu.

II. Dünya Savaşı sonrasında demiryolu yapımında bir yavaşlama başladı. 1956'dan sonra İstanbul, Ankara gibi büyük yerleşim birimlerinde kent içi ulaşıma yardımcı olmak amacıyla Sirkeci-Halkalı, Haydarpaşa-Pendik-Gebze, Ankara-Sincan, Ankara-Kayaş banliyö hatları geliştirilerek elektrikli hat durumuna getirildi.

Karayolu. Çok eskiçağlardan bu yana Asya ve Avrupa kıtalarını bağlayan Anadolu birçok karayolunun geçtiği bir köprü olma özelliğini korumuştur. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlılar'dan, birbirini izleyen savaşlar nedeniyle bakımsız kalmış 18.000 kilometreyi aşkın bir yol ağı devralmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ulaşım politikasının demiryolu yapımına yönelmesi karayollarına, bakım ve onarım dışında hiçbir ilginin gösterilmemesine neden oldu. En uzak üretim bölgelerine kadar uzanan bir karayolu ağı ile bütünleştirilmeden demiryollarından istenen verimin alınamayacağı gerçeği bu dönemde göz ardı edilmişti. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum da demiryollarının yanı sıra karayolu yapımına gidilmesine uygun değildi. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrasına kadar süren dönemde yol yapımı büyük ölçüde hal-

kın parayla ya da çalışarak ödeyeceği yol yükümlülüğüne bağlı kaldı. Yol yapımı merkezi hükümetin değil, il özel idarelerinin görevi olarak ele alındı. Ayrıca, bu dönemde motorlu taşıtların sayısı az olduğundan karayollarının yetersizliği önemli bir sorun olarak görülmüyordu.

Savaş yıllarında özellikle askeri açıdan karayollarının önemi açıklık kazanınca karayolu ulaşımına ağırlık verilmeye başlandı. İlk adımda önemli demiryolu bağlantıları kurulmaya başlandı. Trakya ile İstanbul çevresindeki yolların ve Güney Anadolu Bölgesi'ndeki bazı önemli yol ağlarının yapımı zorunlu oldu. Savaş sonrasında Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımda bulunan ABD Türkiye'nin karayolu ulaşımındaki gelişme çizgisini de belirledi. ABD tarafından hazırlanan bir rapor çerçevesinde dokuz yıllık bir program hazırlanarak 23.000 kilometrelik bir karayolu ağının yapımına geçildi. Bu programın uygulanması 1950'de kurulan Karayolları Genel Müdürlüğü'ne bırakıldı.

Karayolları Anadolu'nun doğal yapısına uygun olarak doğu-batı doğrultusunda bir gelişme göstermiştir. Edirne ilinden girip Hatay ilinde Suriye sınırına ulaşan E-5 Karayolu'nun uzunluğu 1.404 kilometredir. E-23, E-24, E-25 ve E-26 karayolları E-5 ile bağlantılı öbür önemli karayollarıdır. 1988'de Türkiye'deki devlet yolları 31.089 kilometreye, il yolları 27.894 kilometreye, otoyollar ise 125 kilometreye ulaşmıştı. Son yıllarda otoyol yapımının hızlanması nedeniyle 1990 sonunda trafiğe açık otoyolların uzunluğu 289 kilometreye çıkmıştı.

Nazım Timuroğlu

Topkapı'daki otobüs garajı İstanbul ile öteki kentler arasındaki karayolu ulaşımı açısından büyük önem taşır.

Denizyolu Ulaşımı. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlılar'dan 35.000 tonluk bir filo devralmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında deniz ulaşımında uygulanan korumacı politika yaklaşık 10 yıl içinde filonun tonajının 99.500 tona çıkarılmasında etkili oldu. Ama filo çok yaşlı gemilerden oluşmaktaydı ve yabancı ülke limanlarına girişte önemli sorunlarla karşılaşıyordu. 1933'te Devlet Denizyolları kurularak deniz ticaret filosunun gençleştirilmesi yoluna gidildi. Deniz ticaret filosu 1939'da 260.170 tona, 1945'te ise 318.907 tona ulaştı. Savaş sonrası dönemde karayolu ulaşımının kazandığı ağırlık, Türkiye'nin üç yanının denizlerle çevrilmiş olmasına karşın, denizyolu ulaşımının önemini yitirmesine yol açtı. Daha önce Karadeniz'de Hopa'ya, Akdeniz'de Mersin-İskenderun'a kadar uzanan yolcu taşımacılığı bugün Trabzon ve İzmir'e kadar turistik amaçlı seferler olarak gerçekleştirilmektedir.

Havayolu Ulaşımı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra karayolu ulaşımının ardından en büyük gelişme hava ulaşımında görüldü. Türkiye'de büyük uçakların iniş kalkışına elverişli 20 havaalanı vardır. Türk Hava Yolları Türkiye'nin başlıca merkezleri arasında düzenli uçak seferlerinin yanı sıra ülke dışındaki birçok merkeze de uçak seferleri düzenlemektedir.

Çalışma Yaşamı ve İşgücü

Bir toplumda ücret, çalışma süreleri, iş güvenliği gibi öğeleri içeren çalışma koşullarıyla, örgütlenme, toplu pazarlık sistemi, yönetime katılma gibi süreçleri kapsayan çalışma ilişkileri bir bütün olarak çalışma yaşamını oluşturur.

1936'da İş Kanunu yürürlüğe girinceye kadar geçen dönemde işçi ücretleri son derece düşük, çalışma koşulları elverişsizdi. Yabancı işçilerle Türk işçiler arasında önemli ücret farklılığı vardı. Aynı durum kadın ile erkek işçiler için de söz konusuydu. Örneğin erkek dokumacıların günlüğü 150 kuruşken, kadın işçilerinki 75, çocuklarınkiyse 20 kuruştu. Ayrıca işçi ücretleriyle memur maaşları arasında da büyük fark vardı. Bu dönemde çalışma süreleri açısından da son derece olumsuz bir durum söz

konusuydu. İzmir İktisat Kongresi'nde sekiz saatlik işgününün kabul edilmesine ve bu doğrultuda yasal düzenlemeler yapılmasına karşın, bazı işkollarında işgününün 17 saate vardığı oluyordu. Aynı elverişsiz koşullar iş güvenliği açısından da geçerliydi.

Çalışma yaşamının düzenlenmesine yönelik en önemli adımlardan biri 1936'da çıkartılan İş Kanunu'dur. Devletçiliğin uygulandığı bir dönemde yürürlüğe giren bu yasada, devletin buyurgan ve belirleyici rolü ağır basıyordu. Yasa iş uyuşmazlıklarının çözümünde devletin denetimini öngörüyordu. Bunun yanında işçilerin ücret ve çalışma saatleri yönünden durumlarını iyileştiren, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından önlemler alınmasını düzenleyen, kadın ve çocuk işçileri koruyan hükümler de içermekteydi. Ama bu yasanın birçok hükmü II. Dünya Savaşı koşullarında uygulanmadı. Bu dönemde çıkartılan Milli Korunma Kanunu ile işçilerin durumu daha da kötüleşti. Bu yasa ücretli çalışma yükümlülüğü; çalışma süresini üç saat kadar uzatma; çocuk ve kadınların gece çalıştırılabilmeleri gibi işçiler aleyhine birçok hüküm içermekteydi.

1946'da çok partili yaşama geçişle birlikte işçilerin örgütlenmesini engelleyen yasa kaldırılarak sendikaların kurulmasına olanak sağlandı (*bak*. SENDİKA). 1945'te Çalışma Bakanlığı, İşçi Sigortaları Kurumu, 1946'da İş ve İşçi Bulma Kurumu kuruldu. Ne var ki, daha sonraki dönemlerde, özellikle 1950-63 arasında sendikal mücadeleye getirilen sınırlamalar işçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesini engelledi. Bu dönemde kadın ve çocuk işçilerin sayısında bir azalma görülmekle birlikte, gene de sayıları azımsanmayacak bir düzeydeydi. Toplam işçiler içinde 1950'de yüzde 17,4 kadın, yüzde 7,1 çocuk işçi bulunmakta ve bunların ücretleri erkeklerinkinden yüzde 60-70 oranında düşük tutulmaktaydı. Tarım işçilerinin yaşam koşulları ise hemen hemen 1930'lardaki gibiydi. Pamuk işçilerinin günlük çalışma süreleri 13-14 saati, tütün işçilerininse 20 saati bulabilmekteydi. Türkiye 1946-60 döneminde, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) çalışma koşulları ve yaşamına ilişkin olarak kabul ettiği 115 çalışma sözleşmesinin ancak 10'unu onaylamıştı.

1961 Anayasası'nın getirdiği göreli demokratik ortamda hazırlanan toplusözleşmeli, grevli sendikal mücadeleyi öngören 274 ve 275 sayılı yasalar işçilerin çalışma koşullarının ve ücretlerinin iyileştirilmesine yol açtı. 1963 sonrasında sendika ve sendikalı işçi sayılarında hızlı bir gelişme görüldü. 1988'de sendikalı işçi sayısı 2,2 milyon dolayındaydı. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine kadar geçen süre içinde sendikalar ekonomik bunalımın ve enflasyonun ücretlerini eritmesine izin vermeyen bir tutum içinde oldular. Bu arada sosyal yardımlar, ikramiye, kıdem tazminatı gibi bazı ek haklar da elde ettiler. 24 Ocak Kararları'nın ardından gelen 12 Eylül askeri yönetimi çalışma yaşamıyla ilgili yeni düzenlemeler gerçekleştirerek sendikal hak ve özgürlükleri kısıtlamak yoluna gitti. bu düzenlemelerin önemli bölümü günümüzde de sürmektedir.

Sosyal Güvenlik. Sosyal güvenlik mesleksel, bedensel, toplumsal ve ekonomik nedenlerden ötürü geliri ya da kazancı sürekli ya da geçici olarak kesilen çalışanların ve ailelerinin yaşama ve geçinme gereksinimlerini karşılayan bir sistemdir. Amacı, toplumsal yapının eşitsizlik, yoksulluk, hastalık ve yaşlılığın doğurduğu gereksinimlerin baskısından kurtarılarak sistemli bir işleyişe kavuşturulmasıdır.

19. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti'nde çeşitli emekli ve yardım sandıkları kurulmuştu. Cumhuriyet döneminde de sandıklar kurulmaya devam etmiştir. 1930'da çıkartılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'yla işçi sağlığını, özellikle çocukları ve hamile kadınları korumak amacıyla, çalışma yaşamını düzenleyici bazı hükümler getirildi. Bu yasanın sosyal güvenlik açısından önemi belirli sayıda işçi çalıştıran işverenlere, hastalık, kaza ve analık durumlarında işçilere sağlık yardımı yapılması konusunda birtakım yükümlülükler getirmesidir. Ama yasa işgörmezlik durumuna düşen işçilerin uğrayacakları gelir kaybının nasıl karşılanacağına ilişkin bir hüküm içermemekteydi. Daha sonra 1936'da çıkartılan İş Kanunu, sosyal güvenlik konusunda Cumhuriyet döneminde atılan önemli adımlardan ilkidir. Bu yasa ilk kez sosyal sigortaların kurulmasını öngörmüş, sosyal sigortaların uygulanmasına ve kapsamına ilişkin genel ilkeleri belirlemiştir. Gene bu yasa kadın işçilerin doğumdan

önce ve sonra ücretli izne çıkmalarını öngörmüştür. Ne var ki, yasanın uygulanmasına ilişkin tüzük çıkartılamadığı için öngördüğü sosyal güvenlik önlemleri yaşama geçememiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında ülkede esen demokratikleşme rüzgârları toplumsal konulara ilginin yoğunlaşmasına yol açmıştı. 1945'te çıkartılan İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu ile İşçi Sigortaları Kanunu sosyal güvenliğe ilişkin önemli adımlar oldu. Bu ikinci yasayla sosyal sigortaların yönetimiyle sorumlu bir kurumun oluşturulması öngörülmüştür. 1949'da çıkartılan İhtiyarlık Sigortası Kanunu'nu 1957'de Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu izledi.

Genel eğilimi sosyal devlet anlayışı olan 1961 Anayasası, sosyal sigortalara ilişkin konularda yeni adımların atılmasına olanak sağlamıştır. 1965'te yürürlüğe giren yeni Sosyal Sigortalar Kanunu ile daha önce her sigorta dalını ayrı ayrı düzenleyen yasalar tek bir metinde birleştirildi. Ayrıca sosyal sigorta kapsamı genişletildi.

1950'de, daha önce kurulmuş olan asker ve memurlara ilişkin emekli ve yardım sandıkları Emekli Sandığı çatısı altında birleştirildi. Emekli Sandığı devlet daireleri ve devlet katkısı ile kurulmuş kurumlarda çalışan memurlarla hizmetlilerin yaşlılık, işgörmezlik ve ölüm sigortalarıyla ilgili işlevleri yerine getirir. Emekli Sandığı kapsamındaki çalışanlar erkek ise 25, kadın ise 20 yıllık hizmetten sonra emeklilik hakkını kazanırlar. Emekli Sandığı emekli aylığı dışında, işgörmezlik, ölüm, dul ve yetim aylıkları bağlar. 1972'de çıkartılan yasayla Emekli Sandığı'ndan maaşa bağlanmış olanlarla bunların bakmak zorunda olduğu kişilere de sağlık hizmeti götürülmesi öngörülmüştür.

1972'de yürürlüğe giren bir yasayla Bağ-Kur (Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu) kurulmuştur. Bağ-Kur üyelerine emeklilik, işgörmezlik ve ölüm sigortası olanakları sağlar.

1988 sonunda sosyal güvenlik kurumlarının aktif üye sayısı 6.587.000 dolayındaydı. Bunun 3.140.000'i Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), 1.460.000'i Emekli Sandığı, 1.904.997'si Bağ-Kur, 82.000'i ise özel sandıklara bağlıydı. Ayrıca tarımda 41.300 SSK'lı, 624.528 Bağ-Kur'lu bulunuyordu. Sosyal güvenlik programlarından yararlananların toplamı ise 31.824.000 kişiydi.

Yönetsel Yapı

Bir devlet, toplumsal düzeni ve işleyişi sağlamak için yasama, yürütme ve yargı görevlerini yerine getirir. Kuvvetler ayrılığı ilkesini benimseyen 1982 Anayasası bu görevlerin hangi organ tarafından nasıl yerine getirileceğini tanımlamış ve her organa üstüne düşen görevi gerçekleştirebilmesi için yetki vermiştir. Buna göre yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM), yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ile bakanlar kurulunun, yargı yetkisi de bağımsız mahkemelerin sorumluluğundadır. Siyasal iktidarı oluşturan yasama ve yürütme organları devlet yönetimine doğrudan katılırlar. 1982 Anayasası bu iki organ arasında denge sağlamaya çalışmış, birini öbüründen üstün kılmamıştır. Yasama organının yürütmeyi denetleme ve düşürebilme yetkisi vardır. Buna karşılık belirli koşulların gerçekleşmesi durumunda yürütme de yasama organı olan TBMM'yi feshedebilir. Siyasal iktidar kavramının dışında ve ondan bağımsız olan yargı organıysa hukuksal denetim işlevini yerine getirir ve kişiler arasındaki hukuksal anlaşmazlıkları çözer.

Yasama. 1921, 1924, 1961 ve 1982 anayasalarında yasama görevi TBMM'ye verilmiştir. İlk kurulduğu 23 Nisan 1920'den bu yana Türkiye Cumhuriyeti'nin sürekli bir organı olan TBMM aynı zamanda milletin egemenliğinin de simgesidir. Kurtuluş Savaşı sırasında hazırlanan 1921 Anayasası ve zaferden sonra yeni devletin örgütlenmesi için hazırlanan 1924 Anayasası yasama yetkisinin yanı sıra yürütme yetkisini de TBMM'ye vermişti. 1961 ve 1982 anayasaları ise TBMM'yi yalnızca yasama yetkisini kullanan bir organ olarak düzenledi.

TBMM 20 yaşını doldurmuş seçmenlerce tek dereceli seçimle beş yıl için seçilen 450 milletvekilinden oluşur. 30 yaşını dolduran ve seçilmeye engel durumu olmayan her Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı milletvekili seçilebilir.

TBMM'nin anayasa tarafından belirlenmiş

görevleri, yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak, bakanlar kurulu ile bakanları denetlemek, bakanlar kuruluna belli konularda yasa gücünde kararname çıkarma yetkisi vermek, bütçe ve kesin hesap tasarılarını görüşüp onaylamak, para basımına, savaş ilanına karar vermek, uluslararası antlaşmaları onaylamak, genel ve özel af çıkarmak, kesinleşen ölüm cezalarının gerçekleştirilmesine karar vermek, cumhurbaşkanını seçmek, bakanlar kurulunca ilan edilen olağanüstü hallerin uygun olup olmadığını, seferberlik, sıkıyönetim, savaş durumunun uzatılıp uzatılmayacağını kararlaştırmak ve TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermektir.

Anayasa TBBM seçimlerinin beş yılda bir yapılmasını öngörmüştür. Ama milletvekili çoğunluğunun seçimlerin yenilenmesine karar vermesi ya da anayasada öngörülen şartların gerçekleşmesi durumunda seçimler süresinden önce yapılabilir. (*Ayrıca bak.* ANAYASA; TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ.)

Yürütme. Devletin yürütme görevi, toplumun gereksinimlerini karşılamak için etkinliklerde bulunarak belirli hizmetleri yerine getirmesidir. Yürütme, devletin amacına uygun hizmetleri gerçekleştirmesi olarak da tanımlanabilir. Bunların plan ve programını yasal düzenlemeler için gerekli yasa tasarılarını hazırlama, yasama organının çıkarttığı yasaları uygulama, mali kaynakları sağlama, harcama yapma yetki ve görevi devletin yürütme organına aittir. 1982 Anayasası yürütme yetki ve görevini cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna vermiştir. Cumhurbaşkanı TBMM tarafından, anayasada belirtilen koşullara uygun kişiler arasından seçilir. Görev süresi yedi yıldır ve bir kimse ancak bir kez cumhurbaşkanı olabilir.

1982 Anayasası kendisinden önceki anayasaların tersine devletin başı olan cumhurbaşkanını etkin bir yürütme gücüyle donatmıştır. Ama, doğrudan kullandığı geniş kapsamlı yetkilerine karşın cumhurbaşkanı siyasal ve yargısal denetimin dışında tutulmuştur. Bu nedenle anayasa, cumhurbaşkanının görevini eksiksiz yapabilmesi için tarafsız olmasını istemektedir. Tarafsızlığını koruyabilmesi için partisi ile ilişkisini keserek TBMM üyeliğinden ayrılması zorunluluğunu getirmiştir.

Cumhurbaşkanına yasama, yürütme ve yargı alanlarında geniş yetkiler veren 1982 Anayasası bu yetkilerin kullanılmasında ona yardımcı olacak bazı örgütlerin kurulmasını öngörmüştür.

Bu örgütlerden Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, cumhurbaşkanının bakanlar kurulu, öbür kuruluşlar ve yabancı elçiliklerle olan ilişkilerini ve yazışmalarını yürütme görevini yerine getirir. Cumhurbaşkanına bağlı bir başka organ da yönetimin hukuka uygunluğunu, düzenli ve verimli işleyişini denetlemek ve sağlamakla görevli Devlet Denetleme Kurulu'dur. Bu kurul silahlı kuvvetler ve yargı organları dışında tüm kurum, kuruluş ve örgütlerde cumhurbaşkanının isteği üzerine her türlü inceleme, araştırma ve denetlemeyi yürütür. (*Ayrıca bak.* CUMHURBAŞKANI.)

1982 Anayasası'nca devletin yürütme yetkisinin verildiği öbür organ olan bakanlar kurulu TBMM'nin güvenine dayalı, ortak siyasal sorumluluk taşıyan bakanlar ile başbakandan oluşur. Cumhurbaşkanının tersine bakanlar kurulu siyasal sorumluluk taşır. Bakanlar kurulunda yer alan her bakan il, ilçe ve bucaklara kadar uzanan bir yönetim örgütünün başındadır. Ayrıca bakanlar, bakanlıklarına ilişkin işlerden ötürü başbakana karşı sorumludurlar. Bakanlığının işlerinden ötürü tek tek ve bakanlar kurulu kararlarından ötürü ortak sorumluluk taşıyan bakanlar TBMM tarafından denetlenir. (*Ayrıca bak.* BAKANLAR KURULU.)

Bakanlar kurulunun başkanı olan başbakan, bakanların görevlerini anayasaya, yasalara uygun olarak yerine getirmelerini gözetir; başbakan, bakanlar gibi başkent dışına uzanan bir hizmet örgütüne sahip değildir. Hükümet başkanı olarak görev ve yetkilerini başbakanlık örgütüyle yürütür.

Başbakanlık örgütü başbakana yardımcı olmak üzere oluşturulmuş Başbakanlık Dairesi ile tek bir bakanlığa bağlanmayacak kapsamdaki kuruluşları çatısı altında toplar. Başbakanlığa bağlı bu kuruluşların başlıcaları şunlardır: Devlet Planlama Teşkilatı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Türk Standartlar Enstitüsü Kurumu, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğü, Atatürk Kültür,

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN BAŞBAKANLARI

İsmet İnönü	30 Ekim 1923-22 Kasım 1924
	4 Mart 1925-1 Kasım 1937
	20 Kasım 1961-13 Şubat 1965
Fethi Okyar	22 Kasım 1924-3 Mart 1925
Celal Bayar	1 Kasım 1937-25 Ocak 1939
Refik Saydam	25 Ocak 1939-8 Temmuz 1942
Şükrü Saracoğlu	9 Temmuz 1942-5 Ağustos 1946
Recep Peker	6 Ağustos 1946-9 Eylül 1947
Hasan Saka	10 Eylül 1947-14 Ocak 1949
Şemsettin Günaltay	16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950
Adnan Menderes	22 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960
Cemal Gürsel (aynı zamanda devlet başkanı)	28 Mayıs 1960-26 Ekim 1961
Suat Hayri Ürgüplü	20 Şubat 1965-22 Ekim 1965
Süleyman Demirel	27 Ekim 1965-12 Mart 1971
	31 Mart 1975-21 Haziran 1977
	21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978
	12 Kasım 1979-12 Eylül 1980
Nihat Erim	26 Mart 1971-17 Nisan 1972
Ferit Melen	22 Mayıs 1972-10 Nisan 1973
Naim Talû	15 Nisan 1973-25 Ocak 1974
Bülent Ecevit	26 Ocak 1974-17 Kasım 1974
(TBMM'den güvenoyu alamadı)	21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977
	5 Ocak 1978-12 Kasım 1979
Sadi Irmak (TBMM'den güvenoyu alamadı)	17 Kasım 1974-31 Mart 1975
Bülend Ulusu	20 Eylül 1980-13 Aralık 1983
Turgut Özal	13 Aralık 1983-31 Ekim 1989
Yıldırım Akbulut	9 Kasım 1989

Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Milli İstihbarat Teşkilatı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. (*Ayrıca bak.* BAŞBAKAN.)

Devlet Yardımcı Kuruluşları. Devletin yürütme yetki ve görevini üstlenmiş olan cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna, belirli konularda görüş bildirmek, öneri ve tavsiyelerde bulunmak yoluyla yardımcı olmak üzere devletin başkentteki örgütünde bazı kuruluşlar bulunur. Bunlar Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Devlet Denetleme Kurulu, Danıştay ve Sayıştay'dır. Kurulmalarının amacı devlet yönetiminde tutarlı ve uyumlu bir çalışmanın ve yönetim bütünlüğünün sağlanmasıdır.

Milli Birlik Komitesi'nce 1960'ta kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 1961 Anayasası'nda bir anayasal kurum olarak öngörülmüştü. 1982 Anayasası ise kalkınma planı yapacak bir örgütün kurulmasını devletin görevleri arasında saymış, ama DPT'den söz etmemiştir. DPT bakanlar kuruluna ekonomik, toplumsal ve kültürel konularda görüş, seçenek ve öneriler sunar. Bu amaçla inceleme, araştırma ve hazırlık çalışmaları yapar. Görevleri arasında kalkınma ilkelerini saptamak ve uzun dönemli planlarla yıllık planların uygulanmasını izlemek de vardır. DPT başbakanlığa bağlı bir müsteşarlık ve Yüksek Planlama Kurulu biçiminde örgütlenmiştir. Yüksek Planlama Kurulu başbakanın başkanlığında, belirli bakanlar ile DPT müsteşarı ve daire başkanlarından oluşur.

Danıştay anayasayla görevlendirilmiş bir yüksek idare mahkemesi, bir danışma ve inceleme yeridir. Burada Danıştay'ın yönetsel yanını ele alacağız. Yargısal yanı YARGI maddesinde incelenecektir. Danıştay yönetsel görevlerin, danışma kararları, inceleme kararları ve yönetsel kararlarla yerine getirir. Danıştay'ın yönetsel işlerle uğraşan birimleri idari daireler ve İdari İşler Kurulu'dur. Yönetsel görevleri Birinci ve İkinci daireler üstlenmiştir. Danıştay danışma kararlarını hukuk ve yönetsel konularda karşılaşılan güçlüklerin aşılması için alır. Danıştay Birinci Dairesi devlet başkanlığı ve başbakanlıktan gönderilen işleri inceler ve düşüncesini bildirir. Danıştay'ın inceleme kararlarını ise Danıştay İdari İşler Kurulu'nun başbakanlık ve bakanlar kurulunca gönderilen yasa tasarısı ya da önerileriyle bakanlıklardan gönderilen tüzük tasarılarını inceleyerek bu konuda görüş bildirmesi oluşturur. Danıştay'ın yönetsel kararları, yasalarla öngörülmüş etkin yönetim makamlarının bazı işlemlerinin oluşumunu sağlayan kararlardır. Yönetim bunları olduğu gibi benimseyerek işleme koyar. Danıştay'ın bu tür kararları, merkezi yönetimin yerel yönetim üzerindeki denetim görevinin güvenceli bir biçimde sürdürülmesini sağlar.

Anayasayla görevlendirilmiş bir başka danışma ve inceleme yeri Sayıştay'dır. Sayıştay genel ve katma bütçeli dairelerin bütün gelir ve giderleri ile mallarını TBMM adına denetler. Sorumluların hesap işlemlerini kesin hükme bağlayarak, kanunlarla verilen inceleme,

denetleme ve hükme bağlama işlerini yerine getirir. Sayıştay'ın yönetsel görevlerini vize, tescil, uygunluk bildirimi, yönetmelik yapma, inceleme ve görüş bildirme olarak sıralayabiliriz. Sayıştay'da her biri bir başkan ve altı üyeden oluşan dört daire Temyiz Kurulu, Daireler Kurulu, Genel Kurul ve Hazine'yi temsil eden bir savcı vardır.

Milli Savunma Örgütü. 1982 Anayasası Milli Savunma Örgütü'nü "Bakanlar Kurulu" başlığını taşıyan bölüm içinde düzenlemiştir. Bu örgütün Başkomutanlık ve Genelkurmay Başkanlığı ile Milli Güvenlik Kurulu olmak üzere iki temel öğesi vardır. Daha önceki anayasalar gibi 1982 Anayasası'nda da, Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana benimsenen geleneğe bağlı kalınarak, Başkomutanlık TBMM'nin manevi varlığından ayrılmaz kabul etmiş ve cumhurbaşkanınca temsil edilmesini öngörmüştür. Milli güvenliğin sağlanmasından ve silahlı kuvvetlerin savaşa hazırlanmasından TBMM'ye karşı bakanlar kurulu sorumlu kılınmıştır. Genelkurmay başkanı silahlı kuvvetlerin komutanıdır ve savaş sırasında başkomutanlık görevini cumhurbaşkanı adına yürütür. Genelkurmay başkanı bakanlar kurulunun teklifi üzerine cumhurbaşkanınca atanır. Görev ve yetkilerinden ötürü başbakana sorumludur.

Milli Savunma Örgütü'nün öbür öğesi olan Milli Güvenlik Kurulu bir anayasa kurumudur. Milli Güvenlik Kurulu cumhurbaşkanının başkanlığında, başbakan, genelkurmay başkanı, milli savunma, içişleri, dışişleri bakanları, kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanları ile jandarma genel komutanından oluşur. Milli Güvenlik Kurulu devletin milli güvenlik siyasetinin belirlenmesi, saptanması ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli eşgüdümün sağlanması konusundaki görüşlerini bakanlar kuruluna bildirir. Milli Güvenlik Kurulu'na cumhurbaşkanının katılmadığı zamanlarda başbakan başkanlık eder.

Milli Savunma Örgütü içinde ayrıca anayasaca öngörülmeyip ilgili yasayla kurulmuş olan Yüksek Askeri Şûra da yer alır. Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olan Yüksek Askeri Şûra silahlı kuvvetlere ilişkin her türlü önemli kararı inceler, bunlara ilişkin ilk kararları alır, silahlı kuvvetlerin üst düzey yöneticilerinin atama, yer değiştirme ve yükselme gibi işlerini karara bağlar.

Yönetim. Devletin yönetim organ ve işlevi, yürütme organ ve işlevinin içerisinde, onun bir parçası olarak yer alır. Yürütmenin, hükümetin oluşturduğu siyasal yüzü yanında bir de günlük ve teknik işlerle uğraşan yönetsel yüzü vardır. Bunlardan birincisi değişken ve geçici, öbürü ise kalıcıdır. Yönetim bu günlük ve teknik işleri düzenli ve kesintisiz olarak gerçekleştirmek zorundadır ve bu amaçla yönetim örgütü ülke düzeyine yayılmıştır. 1982 Anayasası yönetimin kuruluş ve görevleriyle bir bütün olduğunu ve yasayla düzenlendiğini, kuruluş ve görevlerinin merkezden yönetim ve yerinden yönetim temellerine dayandığını hükme bağlamıştır

Merkezden yönetim, kamu hizmetlerinin tek bir merkezden yürütülmesini içeren bir örgütlenme yöntemidir. Bu sistemde kamu hizmetleri bir merkezde toplanmıştır. Bu hizmetlerle ilgili karar alma ve uygulama yetkisi ile kamu hizmetlerinin finansmanı, gelir ve giderlerinin düzenlenmesi merkezde ve merkez hiyerarşisi içindeki organ ve makamlardadır. Bu görünümüyle devlet merkezi nitelikte büyük bir kamu yönetim örgütüdür. Bu yönetsel örgüt biri başkent, öbürü taşra örgütü olmak üzere iki bölüm halinde ele alınır. Başkent örgütü ile taşra örgütü arasında sıkı bir hiyerarşik bağ vardır ve devlet yönetiminin bu iki bölümü bir bütün oluşturur.

Başkent örgütünde cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu, bakanlar ve yardımcı kuruluşlar yer alır. Bu örgütün en üst kademesi, aşağıdan yukarıya uzanan hiyerarşi zincirinin son halkası olan bakandır. Bakanların her biri il yönetiminin başındaki valinin üstü durumundadır.

Taşra örgütü, devletin kamu hizmetlerini ülkenin her köşesine götürebilmek amacıyla başkent dışında, yani taşrada oluşturduğu örgütlenmedir. 1982 Anayasası Türkiye'yi, merkezi yönetim açısından, coğrafi konumuna, ekonomik koşullarına ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere, illeri de öteki kademeli bölümlere ayırmıştır.

İl, merkezi yönetimin taşra örgütlerinin en büyüğüdür. İlgili yasa uyarınca yeni illerin kurulması, kaldırılması, sınırlarının ve adlarının

değiştirilmesi yasa ile gerçekleştirilir. İl örgütünün başında vali bulunur. Yarı yönetsel, yarı siyasal nitelikte bir devlet memuru olan vali özel yetkilerle donatılmıştır. Vali devletin, hükümetin ve tek tek her bakanlığın ildeki temsilcisi ve bunların yönetsel ve siyasal yürütme organıdır. Valiler içişleri bakanının önerisi, bakanlar kurulunun kararı ve cumhurbaşkanının onayıyla atanır. Vali her bakanlığın aldığı yönetsel kararları il sınırları içinde yaşama geçirir. Yasaları, tüzükleri ve yönetmelikleri uygulamak amacıyla yönetsel kararlar alarak bunları yürütür. İlde ayrıca bakanlıkların illerdeki hizmet şubesi olan daireler ve bunların her birinin başında il idare şube başkanı adı verilen memurlar vardır. Dışişleri bakanlığı dışında kalan bütün bakanlıkların illerde böyle hizmet şubeleri bulunur. Bu şube başkanları valinin yönetimi altındadırlar. Bunlar vali tarafından kendi hizmet alanlarında alınacak kararları hazırlar, valinin onayından sonra da uygularlar.

İlde ayrıca nüfus ve emniyet müdürleri dışında tüm idare şube başkanlarıyla valinin oluşturduğu, İl İdare Kurulu adı verilen bir yardımcı kurul vardır. Bu kurul yasaların öngördüğü yönetsel kararları alır. Özellikle ilçe kurulması ve kaldırılması konularında danışma görevi yapan kurul valice istenen konularda görüşlerini bildirir. 1982 Anayasası kamu hizmetlerinin görülebilmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla bölge valiliği sistemini de öngörmüştür. 1991 başında Türkiye'de 73 il bulunmaktaydı.

Merkezi yönetimin ilden sonraki taşra birimi ilçedir. İlçelerin kurulması, kaldırılması, bir ilden başka bir ile bağlanması ve adının değiştirilmesi yasayla gerçekleştirilir. İlçenin başında kaymakam bulunur. Kaymakam ilçede hükümeti temsil eder. Vali gibi siyasal bir niteliği yoktur. Yetkilerini valinin temsilcisi olarak kullanan kaymakam, valinin denetim ve gözetimi altında ilçe sınırları içinde güvenlikle birlikte yasa, tüzük, yönetmelik ve hükümet kararlarının uygulanmasını sağlar. İlçe yönetiminin kaymakamın dışındaki öbür öğeleri ilçe idare şube başkanları ile ilçe idare kuruludur. İlçe idare şube başkanları ilgili bakanlık ya da genel müdürlükçe atanır ve kaymakama karşı sorumludurlar. İlçe idare kurulu ise kaymakamın başkanlığında, yazı işleri müdürü, mal müdürü, hükümet doktoru, milli eğitim müdürü, ziraat memuru ve veterinerden oluşur. Yönetsel ve danışma görevleri olan bu kurul bazı yargı kararları da alır. Türkiye'de 1991 başında 829 ilçe bulunuyordu.

İlçeler merkezi yönetimin taşra örgütlenmesinde en küçük birimi oluşturan bucaklara ayrılır. İlçe ile köy arasında yer alan bucaklar coğrafya, ekonomi, güvenlik ve yerel hizmetler yönünden aralarında ilişki bulunan kasaba ve köylerden oluşur. Bucağın başında kaymakam gibi bir meslek memuru olan bucak müdürü bulunur. Bucak örgütünü ise bucak meclisi ve bucak komisyonu oluşturur. Bucak müdürü bucakta bulunan en yüksek hükümet memuru ve temsilcisidir ve doğrudan kaymakama bağlıdır. Bucak örgütü içinde yer alan adli ve askeri kuruluşların dışındaki tüm daire ve kurumlarla belediye ve köy yönetimleri onun gözetim ve denetimi altındadır. Emrindeki kolluk kuvvetleriyle bucağın güvenliğini ve düzenini korur. Yasama ve yürütme kararlarının yerine getirilmesini sağlar. Bucak meclisi ve bucak komisyonu ise köy ve belediyelerin yerel nitelikteki ortak gereksinimlerini karşılama görevini üstlenmiştir. Bu kurullar bucak müdürünün başkanlığında, bucaktaki merkez memurlarıyla köy derneği ve belediye meclislerinin seçtiği üyelerden oluşur. 1991 başında 683 bucak bulunmaktaydı.

1982 Anayasası yönetimin ve onun üstlendiği kamu hizmetlerinin örgütlenmesinde merkezi yönetimin yanı sıra yerinden yönetimi de öngörmüştür. Yerinden yönetim örgütleri yerel yönetim ve hizmet yerinden yönetim örgütleri olarak ikiye ayrılır.

Yerel yönetimler, belirli bir bölge içinde bir arada yaşayan insanların ortak gereksinimlerini karşılamak ya da ilgili oldukları yerlerin sosyal, ekonomik ve teknik gereklerine göre kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlamak üzere o yörede yaşayan halk tarafından seçilen yönetim birimleridir. Demokratik geleneklerin yerleşip gelişmesine yardımcı olan yerel yönetim örgütleri il özel idaresi, belediye ve köyler olmak üzere üçe ayrılır. Yerel yönetim kuruluşlarının devlet yönetimi dışında özerk bir tüzel kişiliği vardır ve genel karar organlarını halk seçer.

İl özel idaresi il sınırları içinde yaşayan halkın yerel nitelikteki kamu hizmeti taleplerini yerine getirmekle görevli kuruluştur. Taşınır ve taşınmaz malları, gelir kaynakları ve kendi özel bütçesi vardır. İl özel idaresinin vali, il genel meclisi ve il daimi encümeni olmak üzere üç tane yasal organı vardır. Vali il özel idaresinin temsilcisi ve yürütme organıdır. İl genel meclisine başkanlık eden vali merkez yönetimi tarafından atanır. Meclis ve encümen ise karar ve denetim organlarıdır. İl genel meclisi üyeleri her ilçe bir seçim bölgesi olmak üzere beş yılda bir milletvekili seçim sistemine göre yapılan yerel seçimlerle seçilir. Meclisin 40 gün süren olağan toplantı dönemi aralık ayı içinde başlar. Yetki ve görevleri il bütçesini kabul etmek, ile ilişkin kamu hizmetleri konusunda kararlar almak ve il özel idaresinin malvarlığını yönetmektir. Meclisin aldığı kararlar valinin onayıyla kesinlik kazanır. İl özel idaresinin sonuncu organı olan il daimi encümeni, il genel meclisinin yıllık toplantısında kendi arasından seçtiği dört kişiden oluşur. İl daimi encümeninin başlıca görevleri yıllık bütçeye ilişkin düşüncelerini bildirmek, aylık giderleri onaylamak, meclisin toplanmadığı zamanlarda onun adına kararlar almaktır.

Belediyeler, belirli bir bölge içinde bir arada yaşayan insanların ortak gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulmuş örgütlerdir. Görevi beldenin sorunlarını çözmek ve bazı hizmetleri yerine getirmektir. Ülkemizde yasa gereği, nüfusu ne kadar olursa olsun tüm il ve ilçeler ile nüfusu 2.000'i aşan yerleşim merkezlerinde belediye kurulması zorunludur. Belediye örgütünün üç tane yasal organı vardır. Bunlar belediye başkanı, belediye meclisi ve belediye encümenidir. (*Ayrıca bak.* BELEDİYE.)

Tüzel kişiliğe sahip en küçük yerel yönetim birimi olan köy, okul, cami, yaylak, otlak gibi ortak malları olan yerleşim birimidir. Köyün, köy derneği, köy ihtiyar meclisi ve köy muhtarı olmak üzere üç tane organı vardır. Türkiye'de 35.390 dolayında köy bulunmaktadır. (*Ayrıca bak.* KÖY.)

Hizmet yerinden yönetim örgütleri bir kamu hizmetine tüzel kişilik verilmesiyle ortaya çıkan kuruluşlardır. Yerel yönetimler gibi, merkezi yönetime yönetsel bağlılık içinde olan bu kuruluşların kendilerine özgü gelir kaynakları, malvarlıkları ve bütçeleri vardır. Hizmet yerinden yönetim kuruluşlarını, kamu kurumları ve kamu iktisadi teşebbüsleri olarak iki başlıkta toplayabiliriz.

Kamu kurumları bir kamu hizmetine tüzel kişilik verilmesiyle doğan kuruluşlardır. Bunların çoğunda merkezin atadığı organ ve görevliler vardır. Bunlar yönetsel, bilimsel ve kültürel, sosyal, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve kamu iktisadi kuruluşları olarak beşe ayrılır. Yönetsel kamu kurumları, Karayolları Genel Müdürlüğü, Devlet Hava Meydanları Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi, devletin ve yerel yönetim kuruluşlarının yapmakla yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin ayrı birer tüzel kişilik halinde örgütlenmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. Bilimsel ve kültürel kamu kuruluşlarını Yüksek Öğretim Kurumu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu oluşturur. Bunlardan ilk üçü 1982 Anayasası'nda yer alır. Öbürleri ilgili yasalarla kurulmuştur. Toplumsal kamu kurumları devletin çalışma, sağlık, konut, dinlenme, işsizlik ve emeklilik gibi toplumsal gereksinimleri karşılamakla ilgili görevlerini gerçekleştirmek amacıyla oluşturulmuş özerk kamusal kuruluşlardır. Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ordu Yardımlaşma Kurumu, İşçi Yardımlaşma Kurumu ve Bağ-Kur Türkiye'deki toplumsal kamu kurumlarıdır. Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları belirli meslekten olanların ortak gereksinimlerini karşılamak, mesleksel etkinliklerini kolaylaştırmak, mesleğin genel çıkarlara uygun olarak gelişmesini sağlamak, meslek disiplin ve ahlakını korumak için oluşturulan kuruluşlardır. Tüzel kişiliği olan bu kuruluşlar meslek, sanat ve zanaat mensuplarınca oluşturulur ve bazı kamu hizmetlerini yerine getirir; üyeleri üzerinde birtakım yetkilere sahiptir. Ticaret ve sanayi odaları, barolar, Barolar Birliği, tabip odaları, mimar ve mühendis odaları bu tür kuruluşlardır. Kamu iktisadi

kuruluşları tekel niteliğindeki mallarla temel mal ve hizmetleri üretmek ve pazarlamak üzere, ekonomik alanda ticari ilkelere göre etkinlik göstermek amacıyla, yasayla kurulmuş kurumlardır. Bu kuruluşların sermayesinin tümü devlete aittir ve öncelikle kamu hizmetine yönelik etkinliklerde bulunurlar. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları İşletmesi, Türkiye Cumhuriyeti Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi Genel Müdürlüğü, Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı bu tür kuruluşların bir bölümüdür.

Yerinden yönetim kuruluşlarının ikinci grubunu oluşturan kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) tümü ya da bir bölümü devlete ait olan ve yetkili bir kamu kuruluşunun denetiminde çalışan ekonomik işletmelerdir. Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları, Ziraat Bankası, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Et ve Balık Kurumu, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu bu tür kuruluşların başlıcalarıdır.

Yargı

Devletin toplumsal düzeni ve işleyişi sağlamak için yerine getirmek zorunda olduğu temel görevlerden biri de yargıdır. Bu, bireylerin birbirleri ile ve devletle olan ilişkilerinde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünü içerir. Devlet bu görevini kurduğu bağımsız mahkemeler aracılığıyla yerine getirir. Buna devletin yargı yetkisi denir. 1982 Anayasası yargı yetkisinin Türk milleti adına bağımsız mahkemelere ait olduğunu hükme bağlamıştır. Bu yetkinin bir başka organ ya da kişice kullanılması olanaksızdır. Mahkemeler yetkilerini kullanabilmek için devletçe korunurlar. Buna göre yargıçlar görevlerinde bağımsızdır. Karar verirken anayasaya, yasalara ve hukuka uygun olarak davranırlar. Yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelerin bağımsızlıklarını korumaları için anayasa yargıç güvencesini getirmiştir (*bak.* YARGIÇ).

Mahkemelerin verdiği kararların anayasaya ve yasalara uygun olması gerekir. Bu, mahkeme kararlarının denetlenmesi ile gerçekleştirilebilir. Bu nedenle mahkemeler normal mahkemeler ve yüksek mahkemeler olarak ikiye ayrılır. Normal mahkemeler uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin karar verir. Bu karar ilgili taraflarca yasaya aykırı görülürse yüksek mahkemeye itiraz edilir. Yüksek mahkemeler normal mahkemelerce verilen kararları yasalara uygunluk yönünden inceler. Böylece uyuşmazlıkların daha adil çözülebilmesi için bir denetim sağlanmış olur. Anayasa altı tane yüksek mahkeme kurmuştur. Bunlar Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ve Uyuşmazlık Mahkemesi'dir. (*Ayrıca bak.* MAHKEME.)

Anayasa Mahkemesi yasaların, yasama organı içtüzüğünün ve yasa gücündeki kararnamelerin anayasaya uygunluğunu denetleyen yüksek ve özel bir mahkemedir. (*bak.* ANAYASA MAHKEMESİ). Yargıtay adliye mahkemelerinin verdiği karar ve hükümlerin son inceleme mahkemesidir. Normal bir adli mahkemece alınan karara itiraz için bir başka mahkemenin kalmaması durumunda Yargıtay'a itiraz edilebilir. İdari yargı alanındaki en yüksek mahkeme Danıştay'dır. İdari yargı toplumu oluşturan bireyler ile devlet arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümü için başvurulan yargı yolunu ve mahkemeleri kapsar.

Askeri Yargıtay askeri mahkemelerce verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeridir. Ayrıca asker kişilerin yasayla gösterilen belli davalarına ilk ve son merci olarak bakar. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ise asker kişileri ilgilendiren ve askeri hizmete ilişkin yönetsel işlem ve eylemlerden doğan uyuşmazlıkların yargı denetimini gerçekleştiren ilk ve son derece mahkemesidir. Son olarak, Uyuşmazlık Mahkemesi adli, yönetsel ve askeri yargı mercileri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını çözümler. (*Ayrıca bak.* YARGI.)

Eğitim ve Sağlık Hizmetleri

Türkiye'de eğitim ve sağlık hizmetleri devletin denetim ve gözetiminde yürütülür. Bu hizmetlerin geliştirilmesi ve tüm topluma yaygınlaştırılması devletin başlıca görevleri arasındadır.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, 1924'te çıkarılan Tehvid-i Tedrisat Kanunu'yla (Öğretimin Birleştirilmesi Yasası) tüm okullar

Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış ve eğitim sistemi merkezi olarak örgütlenmiştir. İlki 1933'te toplanan Milli Eğitim şûraları eğitimin çağdaşlaştırılmasına ve milli eğitim politikalarının saptanmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bugün Türkiye'de ilköğretim zorunlu ve parasızdır. 6-14 yaşları arasında uygulanması öngörülen ve ilkokul ile ortaokulu birleştiren temel eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. 1989'da ilkokulda okuyan öğrenci sayısı 7.050.108'e, öğretmen sayısı ise 219.351'e ulaşmıştır. Aynı yıl verilerine göre, ortaöğretimde toplam 3.471.564 öğrenci ile 143.782 öğretmen bulunmaktaydı. Lise düzeyindeki öğrencilerin yaklaşık yüzde 60'ı klasik liselerde eğitim görmektedir.

Gene 1989 verilerine göre, üniversitelerde 481.600 öğrenci okumakta ve 24.382 öğretim görevlisi çalışmaktadır. Alınacak öğrenci sayısının sürekli artırılmasına karşın, ortaöğretim düzeyinde mesleki ve teknik eğitim yeterince ağırlık kazanamadığı için, üniversite önündeki yığılma giderek büyümekte, üniversiteye girebilmek için her yıl daha fazla öğrenci başvurmaktadır. Türkiye'de eğitim kurumlarının gelişimi ve eğitim sistemine ilişkin ayrıntılı bilgileri EĞİTİM maddesinde bulabilirsiniz.

Türkiye'de eğitimin yanı sıra sağlık hizmetlerinin de geniş halk kesimlerine ulaştırılması devletin sorumluluğundadır. Bu görev Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca yürütülür (*bak*. SAĞLIK VE SAĞLIK HİZMETLERİ).

Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcında, sağlık hizmetleri Selçuklular'da olduğu gibi genellikle vakıflar eliyle yürütülürken, Fatih Sultan Mehmed döneminde ülkedeki tüm sağlık işlerinin sorumluluğu saraydaki hekimbaşılara bırakıldı. 1871'de sağlık hizmetlerinin devlet eliyle parasız olarak yürütülmesi için ilçelerde memleket tabiplikleri kuruldu.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923'te ülkede 23 bin kişiye bir doktor düşüyordu. Bu tarihten sonra başlatılan çalışmalarla sağlık hizmetlerinde hızlı bir gelişme görüldü. 1960'a gelindiğinde bir doktora düşen hasta sayısı 2.680'e inmişti.

1920'lerin sonunda başlatılan sıtma ve verem gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele başarılı sonuçlar verdi. Bu hastalıkların kökü 1960'ların sonunda hemen tümüyle kazınmıştı. Ama 1980'lerde, özellikle koruyucu sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamayan ve gerekli biçimde beslenemeyen yoksul kesimlerde bu tür hastalıklar yeniden baş göstermiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra devlet hastaneleri ve sağlık ocaklarının sayısında önemli artışlar oldu. 1965'te Sosyal Sigortalar Kurumu'nun kurulması ve sigortalılara kendi hastanelerinde hizmet vermeye başlamasıyla sağlık hizmetleri daha da yaygınlaştı. Özellikle ileri bakım gerektiren hastaları tedavi etmek amacıyla kurulan tıp fakültelerine bağlı hastaneler de sağlık hizmetlerinin gelişimine önemli katkıda bulundu. 1970'lerin sonlarından başlayarak özel hastanelerin sayısında da artış görüldü. Ama bu hizmetlerin yerine getirilmesinde, devlet belirleyiciliğini sürdürmektedir.

1988 verilerine göre, Türkiye'de her 1.275 kişiye bir doktor düşmektedir. Toplam hastane sayısı 777'dir ve bu hastanelerin yüzde 85,2'si devlete, yüzde 14,8'i özel sektöre aittir. 10 bin kişiye 21 yatak düşer. Türkiye'nin hızla artan nüfusu için bu hastane, doktor ve yatak sayıları yeterli değildir. Bu yetersizlik verilen hizmetin niteliğini de olumsuz yönde etkilemektedir.

Tarih: Cumhuriyetin İlanı

Kurtuluş Savaşı'nı başarıya ulaştıran, saltanatı kaldıran, Lozan Barış Antlaşması'yla da varlığını bütün dünyaya kabul ettiren TBMM için sıra devletin niteliğini belirlemeye gelmişti. Aslında 23 Nisan 1920'den beri var olan, ulusal egemenliğe dayalı devlet biçimi adı konmamış bir cumhuriyetti. TBMM 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan ederek devletin niteliğini de açıklığa kavuşturdu (daha önceki gelişmeler için *bak*. KURTULUŞ SAVAŞI; LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI; SEVR ANTLAŞMASI).

Cumhuriyetin ilanından önce başbakan ve bakanlar TBMM tarafından seçiliyordu. Cumhuriyetin ilanıyla aynı sırada yapılan anayasa değişiklikleriyle cumhurbaşkanının başbakanı ataması, başbakanın da bakanları seçerek cumhurbaşkanının onayına sunması ka-

bul edildi. İlk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal, 30 Ekim günü Cumhuriyet döneminin ilk başbakanı olarak İsmet Paşa'yı (İnönü) görevlendirdi.

Bu arada, saltanatın kaldırılmış olması ve ardından cumhuriyetin ilan edilmesi tutucu kesimleri halifelik çevresinde toplanmaya itmişti. Bunun üzerine 3 Mart 1924'te TBMM'de üç önemli yasa kabul edildi. Bunların ilkiyle Şeriye ve Evkaf Vekâleti (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti (Genelkurmay Bakanlığı) kaldırılıyor ve yerlerine başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Reisliği (Diyanet İşleri Başkanlığı) ile cumhurbaşkanlığına bağlı Erkân-i Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) kuruluyordu. İkinci yasa olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okullar Maarif Vekâleti'ne (Eğitim Bakanlığı) bağlanıyordu. Üçüncü yasa ise halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanı üyelerinin sınırdışı edilmesine ilişkindi. Bütün hanedan üyelerinin yurttan ayrılmasıyla halifelik tarihe karıştı.

Halifeliğin kaldırılmasından sonra sıra, siyasal açıdan gelişmiş ve güçlenmiş olan yeni devlet için yeni bir anayasanın hazırlanmasına gelmişti. Çalışmalar başlatıldı ve Nisan 1924'te TBMM'de kabul edilen yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası) bir ay sonra yürürlüğe girdi. Aynı yılın sonlarına doğru ise Halk Fırkası'nın adı Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) olarak değiştirildi.

Kasım 1924'te siyasal yaşamda önemli bir yenilik gerçekleşti. CHF'den ayrılan 30 kadar milletvekili cumhuriyetin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kurdu. Tüzüğünde "düşünceye ve dinsel inançlara saygılı" olduğunu belirten bu parti kısa sürede halifelik yanlısı çevrelerin ve cumhuriyet karşıtı İstanbul basınının desteğini topladı. Bu sırada İsmet Paşa'nın başbakanlıktan istifa etmesi üzerine yeni hükümeti kurma görevi Fethi (Okyar) Bey'e verildi. Bu hükümeti, Kâzım (Karabekir) Paşa başkanlığındaki TCF de destekledi. Ama, Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said Ayaklanması'yla ilişkisi olduğu suçlamaları partinin durumunu sarstı.

Ayaklanmayı bastırmak için hazırlanan askeri planı siyasal açıdan destekleyecek önlemlerin alınması için güçlü bir hükümete gerek duyuluyordu. Fethi Bey 2 Mart günü istifa etti ve başbakanlığa yeniden İsmet Paşa getirildi. Hükümetin güvenoyu aldığı 4 Mart günü Takrir-i Sükûn Kanunu (Dirlik Düzenlik Sağlama Yasası) da meclisten geçti. Bu yasa hükümete, düzeni korumak amacıyla, gazete kapat-

İletişim Yayıncılık Arşivi

1926'da İzmir'de Atatürk'e karşı düzenlenen suikast son anda haber alınarak başarısızlığa uğratılmıştı. Soruşturma sonunda suikastın arkasında yer alan gizli muhalefet odakları da açığa çıkarıldı. Fotoğrafta İzmir Suikastı davası sanıklarından bazıları görülüyor.

maktan partileri dağıtmaya kadar her türlü yetkiyi veriyordu. Aynı gün, Ankara'da ve ayaklanma bölgesindeki Diyarbakır'da birer İstiklal Mahkemesi kurulması da karara bağlandı. Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca kovuşturmaya uğrayan kuruluşlar arasında TCF de vardı. Partinin bazı yöneticileri İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılandılar. Şeyh Said Ayaklanması aynı yılın nisanında bastırıldı; yargılanan elebaşıların pek çoğu ölüm cezasına çarptırıldı (*bak.* ŞEYH SAİD AYAKLANMASI). TCF de haziran ayında kapatıldı. (Bu partinin bazı yöneticileri, 1926'da Mustafa Kemal'e karşı hazırlanan İzmir Suikastı'yla ilgili oldukları gerekçesiyle yargılandılar; bazıları idam edildi. Suçsuz bulunanlar arasında Kâzım [Karabekir] Paşa da bulunuyordu.)

Devrim karşıtı hareketlerin bastırılmasıyla çağdaşlaşma yolundaki önemli engeller aşılmış oluyordu. Böylece, art arda atılan adımlarla bir dizi önemli dönüşüm gerçekleştirildi. 1925'te çıkarılan bir yasayla tekke ve zaviyeler kapatıldı. Aynı yıl uluslararası takvim ve saat kabul edildi; hafta tatili cumadan pazara alındı; Şapka Kanunu çıkarıldı.

1926'da Türk Medeni Kanunu kabul edilerek kadın erkek eşitliğinin sağlanması yolunda büyük bir adım atıldı. Bu yasanın getirdiği en önemli yenilik, aile birliği için "imam nikâhı" yerine "medeni nikâh" ilkesinin kabulü idi. Aynı yıl ülkede batı hukuk sistemini yerleştiren Türk Ceza Kanunu, Borçlar Kanunu ve Türk Ticaret Kanunu gibi yasalar da çıkarıldı.

1927'de toplanan CHF II. Kurultayı'nda partinin yeni tüzüğü kabul edildi. Bu tüzükle Mustafa Kemal partinin değişmez genel başkanı oluyordu. Tüzüğe göre CHF'nin temel ilkeleri cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık ve laiklikti. Laiklik, yani din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması anayasa değişikliğini de gerektiyordu. 10 Nisan 1928'de devletin dininin İslam dini olduğunu belirten cümle anayasadan çıkarıldı. Mayısta uluslararası rakamlar kabul edildi. Aynı yılın kasım ayında çıkarılan bir yasayla da Arap alfabesi yerine Latin harflerine dayanan yeni Türk alfabesi kullanılmaya başlandı. Ardından "millet mektepleri" açılarak okuma yazma seferberliğine girişildi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen ekonomi politikası sanayileşmede özel sektöre öncelik tanıyordu. Bu politika ekonomide beklenen gelişmeyi sağlayamadı. 1929-30 Büyük Dünya Bunalımı da Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkileyince bu durumu aşmak için ekonomide devletçilik ağırlık kazanmaya başladı.

Bir yandan da yeni bir muhalefet partisi kurulması için girişimlerde bulunuluyordu. Mustafa Kemal, TBMM'de yer alacak bir muhalefet partisinin hükümetin çalışmalarını eleştirerek onu olumlu yönde etkileyeceği kanısındaydı. Ayrıca bir muhalefet partisi değişik görüşlerin mecliste dile getirilmesine de olanak verecekti. Mustafa Kemal, ekonomide liberalizm yanlısı görüşleriyle tanınan yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'i böyle bir partiyi kurmakla görevlendirdi. Fethi Bey Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı (SCF) kurdu. SCF programında partinin cumhuriyet ilkelerinin yaygınlaşması için çalışacağı belirtiliyordu. Programda yabancı sermaye yatırımlarının gerçekleştirilmesi, ekonomide özel sektörün rolünün artırılması, tek dereceli seçimler ve kadınlara seçme, seçilme hakkı gibi yeni haklar da öngörülüyordu.

Beklenmedik bir hızla gelişen SCF'nin hükümete ve CHF'ye yönelttiği sert eleştiriler ülkedeki siyasal ortamı gerginleştirdi. CHF'nin de muhalefete karşı baskıya girişmesi üzerine Fethi Bey ve arkadaşları Kasım 1930'da partiyi kapattılar. Öte yandan cumhuriyet karşıtı çalışmalar durmuyordu. Aralık 1930'da Menemen'de ayaklanan bir grup gerici Kubilay adlı bir yedeksubayı öldürdü. Bölgede sıkıyönetim ilan edilerek ayaklanma sert bir biçimde bastırıldı ve suçlular askeri mahkemede yargılanarak cezalandırıldılar.

Tek Parti Yönetiminin Yerleşmesi

Mayıs 1931'de toplanan CHF III. Kurultayı'nda yeni bir parti programı benimsendi. Program, 1927'deki kurultayda kabul edilen dört ilkeye devletçilik ve devrimcilik ilkelerini de ekliyordu. ("Altı Ok" biçiminde CHF'nin simgesi olan bu altı ilke, 1937'de anayasaya geçirilerek cumhuriyetin temel ilkeleri sayıldı.)

Devletçilik ilkesiyle, bir süre önce günde-

Ankara Halkevi binası. Halkevleri cumhuriyet ideolojisinin halka yaygınlaştırılmasında öncülük eden kuruluşlardı.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

me gelen devletçi ekonomi politikası kesinleşiyordu. Bu dönemde ekonomik alandaki en önemli devletçi atılımlar, ilki 1933'te hazırlanan "beş yıllık sanayi planları" oldu. Sümerbank ve Etibank gibi öncü kuruluşlar bu dönemde oluşturuldu. (*Ayrıca bak.* DEVLETÇİLİK.)

Bir yandan da toplumsal alandaki atılımlar sürdürülüyordu. Mart 1931'de uluslararası ölçüler kabul edildi. Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Tarih Kurumu) kuruldu. Ocak 1932'de camilerde ezanın Türkçe okunmasına başlandı. Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Dil Kurumu) kuruldu. 1913'ten beri Türkçülük doğrultusunda çalışmalar yapan Türk Ocağı kapatıldı ve yerine cumhuriyet ilkelerini halka benimsetmek amacıyla "halkevleri" kurulmaya başlandı.

Mayıs 1933'te eğitim alanında önemli bir reform gerçekleştirildi; Darülfünun kaldırılarak yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu. Haziran 1934'te Soyadı Kanunu çıkarıldı; TBMM'de Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadı verildi. Kasım 1934'te çıkarılan bir yasayla da bütün lakap ve unvanlar kaldırıldı. Bir ay sonra çok önemli bir anayasa değişikliği gerçekleştirildi. Bu değişiklik kadınlara seçme ve seçilme hakkı vererek onları bu alanda erkeklerle eşit duruma getiriyordu.

Atatürk Döneminde Dış Politika

Cumhuriyetin ilanından Atatürk'ün ölümüne kadar izlenen dış politikada temel ilke, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" özdeyişinde ifadesini bulan barışçı yaklaşım olmuştur.

Musul'un Türkiye'ye mi yoksa Irak'a mı bağlı sayılacağı konusu Lozan Barış Antlaşması'nda çözüme bağlanamamıştı. Milletler Cemiyeti İngiltere'nin baskısıyla 1925'te Musul'un Irak'a verilmesini kararlaştırdı. Türkiye bölgede yeni karışıklıklar çıkmasını istemediğinden 1926'da Musul üzerindeki haklarından vazgeçti ve karşılığında önemli bir şey elde edemedi. Milletler Cemiyeti'nin İngiltere'ye uyarak Türkiye'yi yalnız bırakması, bir yandan da Batı Avrupa devletlerinin SSCB'ye karşı bir yalıtım siyaseti izlemeleri, Türkiye ile SSCB arasında Kurtuluş Savaşı'nda başlayan dostluk ilişkilerinin gelişmesine yol açtı. Milletler Cemiyeti'nin Musul konusundaki kararından hemen sonra bir Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalandı.

1930'da Ankara'da Yunanistan'la imzalanan antlaşma da iki ülke arasında 100 yıldır süren gerginlik ve çatışma dönemini sona erdiriyordu. 1926 ve 1933'te de Fransa'yla Osmanlı borçlarının ödenmesine ilişkin antlaşmalar yapıldı.

Bu dönemde Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinde görülen önemli gelişmelerden biri de Milletler Cemiyeti'ne üye olmasıdır. Türkiye, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ülkelerden biri olduğu gerekçesiyle uzun süre bu örgüte alınmamıştı. 1932'de ise İspanya ile Yunanis-

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Başbakan İsmet İnönü (ortada) 1930'da Yunanistan'a yaptığı gezi sırasında Yunanistan Başbakanı Venizelos'la (solda) birlikte. Atatürk döneminde bütün komşularımızla olduğu gibi Yunanistan'la da iyi ilişkiler kurulmasına önem verilmişti.

tan'ın önerisiyle üyeliğe çağrıldı ve başvurusu kabul edilerek Milletler Cemiyeti üyeleri arasında yerini aldı.

1930'da Türkiye ve Yunanistan'ın öncülüğüyle Balkan ülkeleri arasında bir antant kurulması söz konusu olmuştu. Yugoslavya ve Romanya'nın da katıldığı, Bulgaristan'ın ise I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan durumu kendi lehine değiştirmek için katılmadığı Balkan Antantı 1934'te kuruldu. Antant II. Dünya Savaşı sürerken 1941'de dağıldı.

1936'da İsviçre'de Türkiye, Avusturya, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, SSCB, Yugoslavya ve Yunanistan'ın katıldığı Montrö (Montreux) Sözleşmesi imzalandı. 1935'te Habeşistan'ı (bugünkü Etiyopya) işgal eden İtalya'nın imzalamaktan kaçındığı bu sözleşme, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni değiştirerek Türkiye'ye İstanbul ve Çanakkale boğazlarında asker bulundurmak hakkını veriyordu (*bak.* BOĞAZLAR SORUNU).

Almanya ve İtalya'nın 1930'larda izlemeye başladığı yayılmacı siyaset İngiltere'yi Türkiye ile yakınlaşmaya yöneltmişti. Türkiye bu durumu değerlendirerek İngiltere'yle ilişkilerini geliştirdi. Türkiye bir yandan da Almanya ile ekonomik ilişkilerini sürdürüyordu. Bu arada Ortadoğu'daki ilişkilerini de sağlamlaştırmaya yöneldi. Bu amaçla 1937'de Tahran'da İran, Irak ve Afganistan'la Sadâbad Paktı imzalandı.

Atatürk'ün barışçı dış politikasının en büyük başarılarından biri de Hatay sorununun çözüm yoluna girmesidir. Atatürk, bir süredir devam eden rahatsızlığına karşın Hatay sorununun çözümü için özel olarak uğraşmıştı. Sonunda Eylül 1938'de Hatay Cumhuriyeti kuruldu ve çözüme giden yol açılmış oldu (Hatay sorununun aşamaları için *bak.* HATAY).

Bu, Atatürk'ün son büyük başarısıydı. Hatay sorunu nedeniyle çıktığı uzun Güney Anadolu gezisinden dönüşünde hastalığı ağırlaştı ve 10 Kasım 1938 günü yaşamını yitirdi. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Atatürk dönemi kapanmış oluyordu. (*Ayrıca bak.* ATATÜRK.)

İsmet İnönü Dönemi

11 Kasım 1938'de İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçildi. Ertesi ay toplanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) I. Olağanüstü Kurultayı'nda yapılan tüzük değişikliğiyle Atatürk partinin "ebedi genel başkanı", İnönü de "değişmez genel başkan" ve "milli şef" ilan edildi.

Haziran 1939'da Hatay Millet Meclisi oybirliğiyle Türkiye'ye katılma kararı aldı. Ardından yeni Türkiye-Suriye sınırı çizildi; Temmuz 1939'da da Hatay il oldu.

Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgal etmesiyle II. Dünya Savaşı başladı. Türkiye büyük bir özenle koruduğu barışçı dış politikasının yardımıyla savaştan uzak kalmayı başardı. Türkiye, II. Dünya Savaşı'na katılmamakla birlikte savaşın yol açtığı sıkıntılardan uzak kalamadı. Bu yüzden, Atatürk döneminde başlatılan planlı kalkınma çabaları bir süre ertelendi. Öncelikle, büyük bir orduyu her an gerçekleşebilecek bir saldırıya karşı hazır bulundurmak gerekiyordu. Erkeklerin büyük bölümünün askere alınması çalışan nüfusu azalttığı için özellikle tarımsal üretim büyük ölçüde düştü. Bu düşüş askeri gereksinimlerin artmasıyla birleşince fiyatlar hızla yükseldi, büyük kentlerde temel tüketim maddelerinin satışı sınırlandırılarak vesikaya bağlandı ve tarım ürünlerine vergi kondu.

Karaborsanın yaygınlaşması üzerine Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu çıkarıldı. Ola-

1940 yılının Cumhuriyet Bayramı'nda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü meclise giderken.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ğanüstü artan devlet giderlerini karşılamak amacıyla Varlık Vergisi adıyla yeni bir vergi uygulamaya kondu. Varlık Vergisi uygulaması CHP yönetimine karşı gelişmeye başlayan muhalefeti yaygınlaştırdı.

II. Dünya Savaşı sırasında, bütün olumsuz koşullara karşın toplumsal atılımlar sürdürüldü. Eğitim konusundaki en önemli atılım, 1940'ta köy kalkınmasına önderlik edecek insanları yetiştirmek amacıyla köy enstitülerinin kurulmasıydı (*bak.* KÖY ENSTİTÜLERİ).

Eğitim alanındaki bir başka büyük adım da mesleki ve tekniköğretimin ilk kez sistemli bir biçimde düzenlenmesi oldu. Ayrıca Devlet Konservatuvarı geliştirildi, Devlet Tiyatrosu kuruldu, bir senfoni orkestrası oluşturuldu. Tercüme Bürosu kurularak batı ve doğu düşünce dünyasından pek çok klasik yapıt Türkçe'ye kazandırıldı.

Bir yandan da topraksız köylülerin toprağa kavuşturulması doğrultusunda çalışmalar yürütüldü. Atatürk'ün gerçekleşebilmesi için çok uğraştığı toprak reformu konusunda 1942'den başlayarak geniş araştırmalar yapıldı ve toprak reformu, büyük toprak sahibi milletvekillerinin muhalefetine karşın, 2 Mayıs 1945'te yasalaştı. Ne var ki, 1950'de çok partili düzene geçişin yarattığı siyasal sorunlar yasanın tam anlamıyla uygulanmasını önledi.

II. Dünya Savaşı'nın bitimine doğru bütün dünyada demokrasi yönünde gelişmeler görülüyordu. Türkiye'nin ve yıllardır ülkeyi yönetmekte olan CHP'nin bu gelişmelerden etkilenmesi kaçınılmazdı. İnönü 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşmada yeni partiler kurulması gerektiğinden söz etti. İlk olarak Temmuz 1945'te işadamı Nuri Demirağ başkanlığındaki Milli Kalkınma Partisi kuruldu. Bu arada haziran ayında CHP içindeki muhalif milletvekillerinden Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü partinin daha demokratik bir yapıya kavuşturulmasını istiyorlardı. İsteklerinin reddedilmesi üzerine görüşlerini basına duyurdular ve partiden koparak Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) adıyla yeni bir parti kurdular.

Genel başkanlığına Celal Bayar'ın getirildiği DP'nin programında özel girişimciliğin desteklenmesi, üniversitelerin özerkleştirilmesi ve işçilere grev hakkı gibi ilkeler yer alıyordu. Parti kısa sürede geniş bir kitlenin desteğini kazandı ve gelişti. CHP hükümeti yeni parti yurt düzeyinde örgütlenmesini tamamlayamadan erken seçim kararı aldı. Temmuz 1946'da yapılan seçimlere bazı illerde katılabilen ve 62 milletvekili çıkarmayı başarabilen DP, CHP yönetiminin seçimlerde hile yaptığını ve halka baskı uyguladığını ileri sürdü.

Seçim sonrası kurulan yeni CHP hükümetinin pogramında özel girişime büyük bir yer

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

İnönü döneminin dört başbakanı: (Soldan sağa doğru), Refik Saydam (1939-42), Şükrü Saracoğlu (1942-46), Recep Peker (1946-47) ve Hasan Saka (1947-49). İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde II. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları ile çok partili yaşama geçişin yarattığı sıkıntılar yüzünden oldukça sık hükümet değişikliği yaşanmıştır.

veriliyor, devletin özel girişime yardımcı olması öngörülüyordu. Ülkenin ekonomisini savaş sonrası koşullarına uydurmak gerekçesiyle Türk Lirası'nın değerinin yüzde 50 oranında düşürülmesi yeni hükümetin yaptığı ilk işlerden biriydi. Bu karar dışarıdan gelen malların pahalanmasına ve savaş sırasında biriken altın ve döviz stoklarının azalmasına yol açtı. Bu da CHP yönetimine karşı bir süre önce başlamış bulunan eleştirileri yaygınlaştırdı. Hükümet DP dışındaki siyasal partilere karşı da sert bir politika izliyordu. Büyük bölümü sol eğilimli olan bu partiler birbiri ardı sıra kapatıldı; antidemokratik uygulamaları eleştiren aydınlar, bilim adamları ve düşünürler baskı altına alındı.

1947'de yapılan DP kongresinde hükümetin demokratikleşme yönünde önlemler alması isteniyordu. Bu durum CHP içinde tartışmalara ve hükümetin değişmesine yol açtı. Yeni hükümet demokratikleşme yönünde bazı adımlar attı.

1948'de DP içindeki bir bölünme sonucu Millet Partisi (MP) kuruldu. Bu sırada kurulan yeni CHP hükümeti "din düşmanı" olduğu yolundaki eleştirilere karşı, laikliğin önemli bir ilkesi olan eğitim birliğinden geri adım atarak imam-hatip okulları ve Ankara'da bir ilahiyat fakültesi açma kararı aldı (1949).

Genel seçimler 14 Mayıs 1950'de, bu gelişmelerin yumuşattığı bir siyasal ortamda yapıldı. Yeni seçim yasası uyarınca gizli oy, açık sayım ilkesiyle yapılan seçimlerde kesin bir zafer kazanan DP 408 milletvekili çıkardı. CHP ise ancak 69 milletvekilliği kazanabildi.

1938-50 Döneminde Dış Politika

İsmet İnönü cumhurbaşkanı olduğu sırada, Türkiye kendisini dünyaya kabul ettirmiş, bütün ülkelerle barışçı ilişkiler içinde olan bir ülkeydi. 1938-50 döneminin büyük bir bölümünün savaş koşullarında geçmesine karşın, Atatürk'ün temellerini attığı barışçı dış politika bu dönemde de titizlikle sürdürüldü. II. Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başaran Türkiye Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan edişinin ardından Birleşmiş Milletler'in (BM) kurucu üyeleri arasına alındı. (II. Dünya Savaşı'nın aşamaları ve Türkiye'nin savaş sırasındaki dış politikası konusunda ayrıntılı bilgiyi İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI maddesinde bulabilirsiniz.)

II. Dünya Savaşı sonrasında SSCB Türkiye'ye karşı tavrını değiştirdi. 1925'ten beri yürürlükte olan Türk-Sovyet Dostluk Saldırmazlık Paktı savaş sürerken SSCB tarafından tek yanlı olarak ortadan kaldırılmıştı. SSCB Ağustos 1946'da Türkiye'ye bir nota vererek İstanbul ve Çanakkale boğazlarının hukuksal durumunun yeniden düzenlenmesini ve buraların iki devlet tarafından ortak olarak savunulmasını istedi. Eylül 1946'da verilen ikinci SSCB notasından sonra İngiltere ve ABD Türkiye'yi desteklediklerini bildirdiler.

Türkiye 1945 sonunda ABD'den ekonomik yardım istemişti. 1947'de ABD Başkanı Harry S. Truman'ın ortaya koyduğu "Truman Doktrini" çerçevesinde Türkiye ve Yunanistan'a ekonomik ve askeri yardım yapılması kabul edildi. Türkiye'nin bu yardımla aldığı silahları ABD'nin onayı olmaksızın kullana-

mayacağını hükme bağlayan bir ikili antlaşma imzalandı. ABD Kongresi'nin 1948'de kabul ettiği bir ekonomik işbirliği yasası ile de "Marshall Planı" uygulamaya kondu.

II. Dünya Savaşı sonunda Doğu Avrupa'da art arda sosyalist devletlerin kurulması bazı Batı Avrupa devletlerinin 1948'de bir güvenlik antlaşması imzalamalarına yol açtı. Bu devletler 1949'da ABD'nin öncülüğünde NATO'yu (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) kurdular. Aynı yıl Batı Avrupa ülkeleri arasında siyasal dayanışmayı güçlendirmek amacıyla Avrupa Konseyi oluşturuldu. Henüz NATO üyeliğine alınmamış olan Türkiye birkaç ay sonra Yunanistan ve İzlanda ile birlikte Avrupa Konseyi üyeliğine kabul edildi.

Demokrat Parti Dönemi

14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidara gelen DP'nin Genel Başkanı Celal Bayar TBMM tarafından Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı seçildi. Bayar parti genel başkanlığına getirilen Adnan Menderes'i başbakanlığa atadı. Menderes hükümetinin programında DP'nin görüşlerine uygun olarak özel girişimciliğe ve yabancı sermayeye dayalı yatırımlara ağırlık verilmesi öngörülüyordu. Gerçekten, dış yardım ve kredilerin de katkısıyla yatırımlar hızlandı, tarımın makineleşmeye başlamasıyla tarımsal üretim arttı.

Ama, bu dönemde Atatürk devrimleri konusunda olumsuz gelişmeler görüldü. Hükümetin ilk işlerinden biri, kuruluşundan bir ay sonra ezanın Arapça okunmasının serbest bırakılmasıydı. Ardından radyoda dinsel yayınlar başlatıldı. İlkokullarda zorunlu din dersleri kondu. DP iktidarı bu gelişmelere karşılık Temmuz 1951'de Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun'u çıkartarak Atatürk'ün yasal koruma altına alındığını göstermeye çalıştı.

Bir yandan da hükümete karşıt görüşleri savunan kişilere ve örgütlere çeşitli baskılar uygulanıyordu. 1953'te çıkarılan bir yasayla CHP'nin malları hazineye devredildi. Ertesi yıl, 1948'de DP'den ayrılanların kurduğu Millet Partisi laikliğe aykırı davrandığı savıyla kapatıldı. Aynı yıl, 1947'den beri yapılan değişikliklerle kuruluş amacından iyice uzaklaştırılmış olan köy enstitüleri de ilköğretmen okullarıyla birleştirilerek kapatıldı.

1954'teki genel seçimler kalkınma atılımının ülkenin refah düzeyini yükselttiği bir dönemde yapıldı. Muhalefetin gücünün kırılmış olmasının da etkisiyle DP bu seçimlerden tam bir zaferle çıktı. Kapatılan Millet Partisi'nin yerine kurulan Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) de seçimlere katılmış, ama henüz yeterince örgütlenemediği için başarılı olamamıştı. Muhalefet üzerindeki baskılar seçimden sonra da sürdürüldü.

1954'ten başlayarak ülke ekonomisinde bir duraklama yaşandı. Başlıca dış ticaret malları olan tarım ürünlerinin dış pazarlarda değer kaybetmeye başlaması ve aşırı tüketim sonucu yatırım gücünün azalması dışarıdan büyük ölçüde borç alınmasına yol açtı. Ama borçların yerinde kullanılmaması ve bütçe olanakla-

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Genel Başkan Celal Bayar Demokrat Parti Büyük Kongresi'nde (1949) konuşurken.

rının çoğu verimsiz olan yatırımlarla azaltılması enflasyonu artırdı. Fiyatlar yükseldi, bazı mallarda yokluk ve karaborsa başladı.

Bu arada DP yönetimine karşı parti içinde de muhalefet başlamıştı. Sonunda DP'den ayrılan bir grup partili Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'ni (HP) kurdu. DP yönetimi kendisine karşıt hareketleri baskı altına almak için değişik yöntemlere başvurdu. Her şeye karşın muhalefetin güçlendiği görülüyordu. DP ise halkın desteğini yitirmediğini göstermek amacıyla seçimleri bir yıl öne aldı ve seçim yasasında yapılan değişiklikle muhalefetin güçlerini birleştirmesini engelledi.

Ekim 1957'de bu koşullarda yapılan seçimlerde DP oyların yüzde 48'ini alarak iktidarda kalmayı başardı. Ama muhalefet de güçlenmişti. Muhalefete karşı sert tavrını seçimlerden sonra da sürdüren DP, TBMM'yi denetimi altına almak için meclis iç tüzüğünü değiştirdi. Ekim 1958'de yurt çapında, "Vatan Cephesi" adıyla, muhalefetin etkisini kırmaya yönelik bir propaganda çalışması başlatıldı. Bu durum karşısında muhalefet partileri de güçbirliğine gitme yolunu seçtiler. 1958 sonlarında Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşti ve yeni parti Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını aldı. Ardından Hürriyet Partisi de CHP'ye katıldı.

DP hükümeti 1960'ta TBMM'de geniş yetkilerin verildiği bir araştırma komisyonu kurarak muhalefetin meclisteki çalışmalarını iyice denetim altına aldı. Bu tutum 27 ve 28 Nisan günleri İstanbul ve Ankara'da üniversite öğrencilerinin gösterilerine yol açtı. Bu iki ilde sıkıyönetim ilan edilmesi, silahlı kuvvetleri de tavır almaya zorladı. Başbakan Menderes radyoda yaptığı bir dizi konuşmada muhalefeti ve üniversite öğretim üyelerini suçladı. Ardından bir yurt gezisine çıktı. 27 Mayıs günü ise ülkenin içine sürüklendiği duruma son vermek isteyen bir grup subayın oluşturduğu Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetime el koydu.

1950-60 Döneminde Dış Politika

DP'nin yönetime geldiği 1950'de bir Uzakdoğu ülkesi olan Kore, Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmış, birbiriyle savaşıyordu. Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi,

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Türkiye 1952'de NATO'ya girerek doğu-batı anlaşmazlığında kesin olarak batının yanında yer aldığını gösterdi. Burada, Demokrat Parti döneminin Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün (1950-57) de katıldığı bir NATO toplantısı görülüyor.

SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin desteğindeki Kuzey Kore ile savaşan Güney Kore'ye asker gönderme kararı aldı. Bu kararı benimseyen DP hükümeti de Kore'ye 4.500 kişilik bir tugay gönderdi. Muhalefet karara katılmakla birlikte, bu kararın TBMM'nin onayına sunulmadan doğrudan hükümetçe alınmasını eleştirdi. Türkiye'nin NATO'ya üyelik için yaptığı başvuru daha önceleri reddedilmişti. Kore Savaşı'na asker göndermesinin de etkisiyle 1952'de Yunanistan'la birlikte Türkiye NATO üyeliğine alındı.

1953'te Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı imzalandı. Ama, Yugoslavya'nın SSCB ile ilişkilerinin düzelmesi ve Yunanistan ile Türkiye arasında Kıbrıs sorununun ortaya çıkışı paktı işlemez hale getirdi. (Balkan Paktı 1960'ta resmen sona erdi.)

Balkan Paktı ile Balkanlar'da işbirliği sağlamaya çalışan Türkiye bir yandan da Ortadoğu'daki yerini sağlamlaştırmak istiyordu. Bu amaçla 1955'te Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında imzalanan bir antlaşmayla Bağdat Paktı kuruldu. Ama Irak

1958'de krallığa son veren askeri darbenin ardından Bağdat Paktı'ndan ayrıldı. Adı 1959'da Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) dönüşen pakt Mart 1979'da Pakistan'ın ve İran'ın ayrılması üzerine kendini feshetti.

1954'te Fransız sömürgeciliğine karşı başlatılan Cezayir Bağımsızlık Savaşı sırasında Türkiye Fransa'yı destekledi. Bağımsızlıklarına yeni kavuşan Asya ve Afrika ülkelerine karşı olumsuz tavır alınması da DP hükümetinin dış politikadaki yanlışları arasında sayılmıştır.

1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Kıbrıs İngiltere'ye bırakılmıştı. İngiltere II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kıbrıs'a bağımsızlık tanımayı düşünmeye başladı. Yunanistan, Kıbrıs'ı İngiltere'den resmen isterken Türkiye adanın statüsünün değişmesine karşıydı. Yunanistan'la birleşmek isteyen Kıbrıslı Rumlar 1950'lerde adada bir kampanya başlattılar. 1955'te Yunanistan, Türkiye ve İngiltere'nin katıldığı Londra Konferansı toplandı. Türkiye bu konferansta, adanın statüsü değiştirilecekse Türkiye'ye verilmesi gerektiğini savundu. Sonuçsuz kalan konferans Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin gerginleşmesine yol açtı. Ertesi yıl Kıbrıs konulu yeni toplantılar yapıldı, ama gene bir sonuç alınamadı. 1957'de Birleşmiş Milletler Kıbrıs'ın "kendi kaderini tayin hakkı"nı kabul etti. Türkiye ise Kıbrıs'ın Türkiye ile Yunanistan arasında paylaşılması ("taksim") tezini savunmaya başladı. 1958'de Kıbrıs sorunu Birleşmiş Milletler'de yeniden görüşülürken Yunanistan da görüşlerini yumuşattı ve Kıbrıs'a önce özerklik, sonra da bağımsızlık verilmesini savundu.

1959'da Kıbrıs'ta bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasını onaylayan, adanın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve anayasal düzenini Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğüne bırakan Zürich ve Londra antlaşmaları imzalandı. Ertesi yıl da Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu (Kıbrıs sorununun bundan sonraki aşamaları için *bak.* KIBRIS).

27 Mayıs'tan 12 Mart'a

27 Mayıs 1960'ta yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi (MBK) TBMM'yi kapattı. DP'nin yöneticilerini ve milletvekillerini tutukladı. MBK Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel devlet başkanlığı ile birlikte başbakanlığı da üstlendi. Feshedilen TBMM'nin yerine Ocak 1961'de MBK ve Temsilciler Meclisi üyelerinden oluşan bir Kurucu Meclis kuruldu. Temsilciler Meclisi'nce hazırlanıp MBK'nin onayladığı yeni anayasa 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunularak kabul edildi ve yürürlüğe girdi.

27 Mayıs sonrasında ilk genel seçimler 15 Ekim 1961'de yapıldı. Bu seçimlerden CHP birinci parti olarak çıktı. Ama hükümeti tek başına kuracak çoğunluğu sağlayamadığı için, yeni kurulmuş olan Adalet Partisi (AP) ile bir koalisyon hükümeti oluşturmak zorunda kaldı. CHP lideri İsmet İnönü başbakan oldu. Mayıs 1962'de dağılan bu koalisyondan sonra İnönü, Yeni Türkiye Partisi (YTP), CKMP ve AP'den ayrılan bağımsız milletvekilleriyle yeni bir koalisyon kurdu. Bu koalisyon da Aralık 1963'te dağıldı. Bu kez hükümeti kurma görevi AP lideri Ragıp Gümüşpala'ya verildi, ama onun da başarısız olması üzerine İnönü bu kez bağımsızlarla üçüncü bir koalisyon hükümeti kurdu.

Şubat 1962 ve Mayıs 1963'te 27 Mayıs'ı hazırlayan subaylardan biri olan Albay Talat Aydemir iki darbe girişiminde bulundu. Her iki girişim de bastırıldı, Talat Aydemir ve bir arkadaşı idam edildi.

1965'e kadar süren koalisyonlar döneminde dış ilişkilerde önemli gelişmeler görüldü. Eylül 1963'te Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Ankara Antlaşması imzalandı. Aynı yılın sonunda Kıbrıslı Rumlar adadaki Türkler'e saldırmaya başladılar. Bu saldırılara karşı Türk savaş uçakları 25 Aralık günü Lefkoşe üzerinde uyarı uçuşları yaptı. 1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'un olumsuz tavırları ve yapılan toplantıların da sorunu çözememesi üzerine Türkiye garantör devlet olarak adaya müdahalede bulunacağını bildirdi. Bunun üzerine Haziran 1964'te ABD Başkanı Lyndon B. Johnson, Başbakan İnönü'ye bir mektup göndererek Kıbrıs'a müdahalenin bir Türk-Yunan savaşı başlatacağını öne sürdü. Türkiye Kıbrıs'a asker çıkarmaktan vazgeçmekle birlikte Ağustos 1964'te hava kuvvetleri aracılığıyla müdahalede bulunarak Rum saldırılarını geriletti.

Ara Güler

27 Mayıs 1960'ta ordunun yönetime el koymasını sevinçle karşılayanlar gösteri yapıyorlar.

1964 sonlarında SSCB ile ticari ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine çalışıldı ve bu ülkeyle bir kültürel değişim anlaşması imzalandı.

Koalisyonlar döneminde yeniden planlı ekonomi uygulamasına başlandı. 1963-67 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayide dışa bağımlılığı azaltacağı düşünülen önlemler yer alıyordu.

Şubat 1965'te İnönü'nün üçüncü koalisyon hükümeti düştü ve yerine bağımsız senatör Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında AP, YTP, CKMP ve MP'nin katıldığı yeni bir koalisyon hükümeti kuruldu.

Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerde AP oyların yüzde 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. Yeni hükümeti kurma görevi AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'e verildi. Bu seçimlerde Türkiye'nin siyasal yaşamında önemli bir yenilik gerçekleşmiş ve 1961'de kurulan sosyalist eğilimli Türkiye İşçi Partisi (TİP) 15 milletvekilliği kazanmıştı. Mart 1966'da Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel rahatsızlığı nedeniyle görevinden ayrıldı; yerine Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay seçildi.

ABD ve Avrupa'daki gençlik hareketlerinin de etkisiyle Haziran 1968'den başlayarak üniversite öğrencileri arasında bir hareketlenme görüldü. Eğitimde reform istekleriyle başlayan hareketler giderek siyasal bir nitelik kazandı. Sağ ve sol görüşlü öğrenci grupları çatışmaya başladılar.

Şubat 1969'da ABD 6. Filo'sunun İstanbul'a gelişi sırasında iki öğrencinin ölümüyle sonuçlanan olaylar çıktı. Devam eden ekonomik sıkıntılar, artan grevler ve sendikalı işçilere yönelik baskılar 15 Haziran 1970'te İstanbul'da büyük bir işçi yürüyüşü düzenlenmesine yol açtı. Öğrencilerin de katıldığı yürüyüşün büyük bir toplu gösteriye dönüşmesi ve ertesi gün de devam etmesi karşısında İstanbul ve Kocaeli'de sıkıyönetim ilan edildi. AP içindeki muhalif grup da partiden ayrılarak Aralık 1970'te Demokratik Parti'yi (DP) kur-

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

27 Mayıs 1960'ta ordunun yönetime el koymasından sonra yeni bir anayasa hazırlanmış ve 1961'de yapılan seçimlerle parlamento çalışmaya başlamıştı. Fotoğrafta bu dönemin Millet Meclisi Başkanı Fuat Sirmen, Başbakan İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü görülüyor (1963).

du. Gelişen huzursuzluk silahlı kuvvetlerin de tepkisini çekiyordu.

Sonunda 12 Mart 1971'de silahlı kuvvetlerin komutanları bir muhtırayla Demirel hükümetinin istifa etmesini istediler. "12 Mart Muhtırası" adıyla anılan bu muhtıra üzerine Başbakan Süleyman Demirel aynı gün istifa etti.

12 Mart'tan 12 Eylül'e

12 Mart askeri müdahalesiyle 1973'e kadar sürecek bir "ara dönem" başladı. 19 Mart'ta Nihat Erim başkanlığında kurulan hükümette AP ve CHP milletvekillerinden başka parlamento dışından üyeler de yer alıyordu. Nisanda başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere bazı illerde sıkıyönetim ilan edildi. İslamcı eğilimli Milli Nizam Partisi ile TİP kapatıldı. Eylülde pek çok temel hak ve özgürlüğü kısıtlayan anayasa değişiklikleri yapıldı. Aralıkta Nihat Erim, bazı bakanların istifası üzerine yeni bir hükümet kurdu. Dört ay süren ikinci Nihat Erim hükümetinden sonra görev Suat Hayri Ürgüplü'ye verildi. Ürgüplü'nün başarısız olması üzerine hükümeti Mayıs 1972'de Milli Güven Partisi'nden (MGP) Ferit Melen kurdu.

Mayıs ayı içinde CHP'de de önemli bir yönetim değişikliği gerçekleşti. Genel Başkan İnönü ile eski Genel Sekreter Bülent Ecevit arasında çıkan anlaşmazlık sonucu toplanan olağanüstü kurultayda İnönü görevinden ayrıldı; Ecevit genel başkanlığa seçildi. İnönü bir süre sonra parti üyeliğinden de ayrılarak siyasal yaşamını noktaladı.

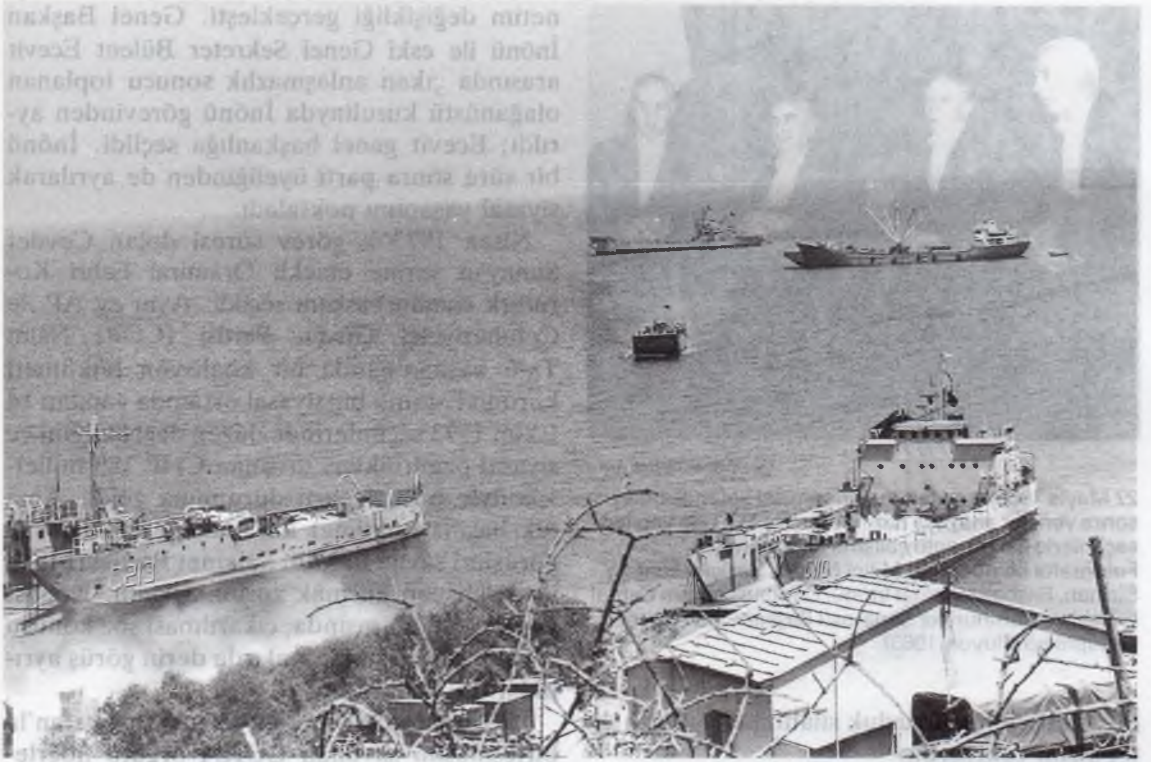
Nisan 1973'te görev süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine emekli Oramiral Fahri Korutürk cumhurbaşkanı seçildi. Aynı ay AP ile Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) Naim Talû başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurdular. Ilımlı bir siyasal ortamda yapılan 14 Ekim 1973 seçimlerinde düzen değişikliğini ve siyasal özgürlükleri savunan CHP 185 milletvekiliyle birinci parti durumuna geldi. Ama tek başına hükümet kuramadığı için İslamcı görüşleri savunan Milli Selamet Partisi (MSP) ile koalisyon kurmak zorunda kaldı. Koalisyon ortakları arasında, çıkarılması söz konusu olan af yasası gibi konularda derin görüş ayrılıkları bulunuyordu.

15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesini savunan EOKA örgütü liderlerinden Nikos Sampson bir askeri darbeyle Makarios'u devirdi. Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ı bir şeyler yapılması konusunda uyardıysa da bir sonuç elde edemedi. Sonunda 20 Temmuz günü garantör devlet sıfatıyla

Ara Güler

12 Mart 1971'de genelkurmay başkanı ile kuvvet komutanlarının verdikleri muhtıra üzerine Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiş, partilerüstü nitelikteki yeni hükümeti kurma görevi Nihat Erim'e verilmişti. Burada, Nihat Erim dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler'le birlikte görülüyor.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Türkiye garantör devlet olarak 20 Temmuz 1974'te başlattığı barış harekâtıyla hem Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamayı amaçlayan hükümet darbesine son vermiş, hem de adadaki Türkler'e yaşam güvencesi sağlamıştır. Fotoğrafta Kıbrıs kıyılarına çıkarma yapan gemiler görülüyor.

adaya çıkarma yaptı. 16 Ağustos'ta tamamlanan harekât sonunda adanın kuzeyinde Türkler'in çoğunlukta olduğu bölge denetim altına alındı. Harekâtın ardından ABD Türkiye'ye yaptığı askeri yardımı kesti ve silah ambargosu uygulamaya başladı. Buna karşılık Türkiye de ABD üsleriyle ilgili antlaşmaları tek taraflı olarak askıya aldı; Temmuz 1975'te de NATO'ya bağlı İncirlik üssü dışındaki bütün ABD üslerinin devralınmasına karar verildi.

CHP-MSP koalisyonu içindeki anlaşmazlıklar harekât sonrasında iyice artmıştı. Eylül 1974'te Başbakan Ecevit istifa etti. Başbakanlığa getirilen Demirel'in de hükümeti kurmayı başaramaması ve CHP'nin erken seçim önerisinin öteki partilerce kabul edilmemesi üzerine, Cumhurbaşkanı Korutürk Cumhuriyet Senatosu üyesi Sadi Irmak'ı başbakanlığa atadı. Irmak'ın kurduğu "partilerüstü" hükümet güvenoyu alamadığı halde, başka bir hükümet kurulamadığı için Mart 1975'e kadar görevini sürdürdü. 31 Mart'ta AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve CGP'nin katıldığı, bu sırada DP'den ayrılan bir grup milletvekilinin de desteklediği, Süleyman Demirel başkanlığındaki "I. Milliyetçi Cephe hükümeti" kuruldu.

I. Milliyetçi Cephe dönemi döviz sıkıntısı ve sürekli enflasyonun getirdiği toplumsal huzursuzluklar yanında sağ sol çatışmalarının tırmandığı ve şiddet olaylarının artmaya başladığı bir dönem oldu. Dış politika alanında ise, Yunanistan'ın Ege hava sahasında ve Ege Denizi'nde denetimi eline almak istemesi Türk-Yunan ilişkilerindeki gerginliğin artarak devam etmesine yol açtı (*bak.* EGE SORUNU). Buna karşılık Arap ülkeleri ve Filistin Kurtuluş Örgütü ile daha olumlu ilişkiler kuruldu.

Toplumsal huzursuzlukların yükselişi ve sağ sol çatışmalarının artması karşısında hükümet "Devlet Güvenlik Mahkemeleri"ni kurmaya çalıştıysa da, CHP'nin ve işçi sendi-

kalarının direnişi karşısında bunu başaramadı. 1 Mayıs 1977'de işçi bayramını kutlamak için İstanbul'da Taksim alanında toplananlara ateş açılması sonucu çıkan kargaşada 30'dan fazla insan öldü. Suçluların belirlenememesi hükümetin durumunu sarstı ve mecliste erken seçim kararı alındı.

5 Haziran 1977'de yapılan seçimlerde CHP oylarını ve milletvekili sayısını artırdı. Ne var ki, tek başına hükümet kuramıyordu. CHP' nin kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca temmuzda AP, MSP ve MHP'nin katıldığı "II. Milliyetçi Cephe hükümeti" kuruldu. Kısa bir süre sonra bu koalisyona karşı çıkan bir grup milletvekili AP'den ayrıldı ve CHP ile anlaşarak Aralık 1977'de hükümetin düşürülmesine yardımcı oldu. CHP'nin kurduğu yeni hükümette bu milletvekilleriyle birlikte DP ve CGP'den de bakanlar yer alıyordu.

II. Milliyetçi Cephe hükümetinin düşüşünü hızlandıran şiddet olayları ve siyasal cinayetler CHP hükümeti döneminde de devam etti. Nisan 1978'de Malatya'da, aralıkta da Kahramanmaraş'ta mezhep ayrılığı gerekçesiyle çıkarılan olaylarda 100'den fazla insan öldü; olayların ardından 13 ilde sıkıyönetim ilan edildi. 1979 sonlarında yapılan ara seçimlerde beş milletvekilliğini de AP'nin kazanması üzerine Ecevit başbakanlıktan ayrıldı. Kasım 1979'da Demirel, MSP ve MHP'nin dışarıdan desteklediği bir AP hükümeti kurdu.

Yeni hükümet döneminde de toplumsal çalkantıların önü alınamadı. Fatsa ve Çorum' da da Malatya ve Kahramanmaraş'takilere benzer olaylar çıktı. Aralık 1979'un son günlerinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren ve kuvvet komutanları Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e CHP ve AP'nin ülkeyi birlikte yöneterek sorunlara çözüm getirmesini öneren bir uyarı mektubu verdiler. Ancak iki parti de bu uyarıya ilgisiz kaldı.

Ocak 1980'de Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) önerisiyle "24 Ocak Kararları" uygulamaya kondu; bu kararlar uyarınca devalüasyon yapıldı ve dışsatımın artırılması için önlemler alındı.

6 Nisan 1980'de görev süresi dolacak olan Korutürk'ün yerine yeni bir cumhurbaşkanı seçilmesi gerekiyordu. Ama, bu süre dolduğu sırada cumhurbaşkanı hâlâ seçilememişti. Anayasa gereğince Cumhuriyet Senatosu Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil cumhurbaşkanına vekâlet etmeye başladı. Hiçbir adayın cumhurbaşkanı olmaya yetecek oyu alamadığı, siyasal bunalımın yoğunlaştığı bu dönemde şiddet olayları da artış gösteriyordu. Sonunda 12 Eylül 1980 günü silahlı kuvvetler emir ve komuta zinciri içinde yönetime el koydu.

12 Eylül'den Bugüne

12 Eylül harekâtını gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi (MGK), Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren ile Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşuyordu. Devlet başkanlığını da Evren'e veren MGK ilk olarak TBMM'yi ve hükümeti feshetti, parlamento üyelerinin dokunulmazlığını kaldırdı. Bütün ülkede sıkıyönetim ilan edilerek siyasal partilerin, sendikaların ve derneklerin çalışmaları durduruldu. Parti başkanları gözetim altına alındı; bunu bazı milletvekilleri ile parti, sendika ve derneklerin bazı yönetici ve üyelerinin gözaltına alınması izledi.

Kısa bir süre sonra eski Deniz Kuvvetleri Komutanı emekli Oramiral Bülend Ulusu başkanlığında bir hükümet kuruldu. Son AP hükümetinde başbakanlık müsteşarlığı yapan ve 24 Ocak Kararları'nı hazırlayan Turgut Özal bu hükümette başbakan yardımcılığına getirildi.

Ekim 1981'de bütün siyasal partiler feshedildi. Ardından MGK ile atama yoluyla gelen üyelerin yer aldığı Danışma Meclisi'nden oluşan bir Kurucu Meclis çalışmalara başladı. Kurucu Meclis anayasa, siyasal partiler yasası ve seçim yasası gibi temel yasaları hazırlayacaktı. Hazırlanan anayasa MGK'nin de onayından geçtikten sonra Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu. Oylama öncesi anayasa aleyhinde görüş belirtmek yasaklanmıştı. Anayasa yüzde 91,2 evet oyuyla kabul edildi; aynı oylamada MGK ve Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı da kabul edildi.

Yeni anayasa uyarınca, MGK'nin görevi

12 Eylül harekâtını gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı Kenan Evren ile konsey üyeleri Başbakanlık'tan çıkarlarken.

Ara Güler

seçimler yapılıp TBMM toplanıncaya kadar sürecekti; bundan sonra ise MGK altı yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ni oluşturacaktı. Anayasadaki geçici maddelerle, kapatılan siyasal partilerin yöneticilerinin 10 yıl, parlamenterlerinin ise beş yıl süreyle yeni partiler kurmaları ve kurulacak partilere üye olmaları yasaklandı. Başka bir geçici maddeyle de MGK ve Danışma Meclisi ile 12 Eylül 1980'den TBMM'nin açılacağı tarihe kadar görev yapacak olan hükümetlerin çalışmaları her türlü soruşturma kapsamı dışında tutuluyordu.

Nisan 1983'te Siyasal Partiler Kanunu, haziran ayında ise Seçim Kanunu kabul edildi. Bu yasalara göre MGK yeni partilerin kurucuları ve milletvekili adayları içinden uygun bulmadıklarını veto edebilecekti.

Mayıs 1983'te kurulan ilk parti emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in başkanlığındaki Milliyetçi Demokrasi Partisi'ydi (MDP). "12 Eylül ruh ve felsefesinin devamı" olduğunu belirten bu partinin kurucularından çoğu emekli general ve Danışma Meclisi üyesiydi. İkinci parti, Bülend Ulusu hükümetindeki görevinden Temmuz 1982'de istifa eden Turgut Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) oldu. Bu partide milliyetçi, sosyal demokrat, İslamcı ve sağ eğilimli eski ve yeni siyasetçiler yer alıyordu. Bülend Ulusu döneminde başbakanlık müsteşarlığı yapmış olan Necdet Calp'ın kurduğu Halkçı Parti (HP) ise eski CHP'lilerin ağırlıkta olduğu bir partiydi. Eski AP'lilerin emekli Orgeneral Ali Fethi Esener başkanlığında kurdukları Büyük Türkiye Partisi (BTP) AP'nin devamı olduğu gerekçesiyle MGK tarafından kapatıldı. Bir süre sonra gene AP çizgisinde yer alan Doğru Yol Partisi (DYP) kuruldu. Yıldırım Avcı'nın başkanlığındaki bu partiyi İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'nün başkanlığında kurulan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) izledi.

Yeni yasaya göre 400 milletvekilinin seçileceği genel seçimlerde oy vermek yasayla zorunlu kılınmıştı. 6 Kasım 1983'te yapılan seçimlere, birkaç kez veto edildikleri için yeterli kurucu sayısını tamamlayamayan SODEP ve DYP katılamadı. Katılan üç partiden ANAP 212, HP 117, MDP ise 71 milletvekilliği kazandı. 12 Eylül sonrasının seçimle işbaşına gelecek ilk hükümetini kurma görevi ANAP Genel Başkanı Turgut Özal'a verildi. Hükümet kurulacağı sırada Kıbrıs'ta önemli bir gelişme oldu. Kuzey Kıbrıs'ta 1974'teki askeri müdahale sonrası kurulmuş olan Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) 15 Kasım günü ba-

ğımsızlığını ilan ederek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adını aldı. Türkiye bu yeni Türk devletini hemen tanıdı.

Aralık ayında kurulan Özal hükümetinin programında ekonomide özel sektörün payının artırılacağı, dışsatımı yükseltecek önlemlerin alınacağı ve enflasyonun azaltılacağı belirtiliyordu.

6 Kasım seçimlerine katılamayan SODEP seçim sonrası güçlenmeye başladı. Parti genel başkanlığı MGK tarafından veto edilen Erdal İnönü yeniden başkanlığa seçildi. 24 Mart 1984'te yapılan erken yerel seçimlere SODEP ve DYP de katıldı. Bu seçimlerde oyların yüzde 41,5'ini alan ANAP üç büyük ilde ve belediyelerin büyük çoğunluğunda başkanlıkları kazandı. SODEP de HP'den daha çok oy topladı.

12 Eylül'den sonra Türkiye ile ilişkilerini askıya almış olan Avrupa Konseyi, ülkede parlamenter demokrasiye dönülüşünün ardından Türk temsilcileri konseyin Danışma Meclisi'ne kabul etti. ABD ile bir süre önce yeniden başlatılan yakın ilişkiler sürdürüldü. İran-Irak Savaşı'nda tarafsız kalmayı seçen Türkiye iki ülkeyle de ticaretini geliştirdi.

Kasım 1985'te HP ile SODEP birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını aldı. Sosyal demokratların bir bölümü SHP'ye katılmayı reddederek Bülent Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit başkanlığında Demokratik Sol Parti'yi (DSP) kurdular. Gücünü iyice yitiren MDP Mayıs 1986'daki kongresinde kendisini feshetti. Bu partinin milletvekillerinden bir bölümü Mehmet Yazar başkanlığındaki Hür Demokrat Parti'yi (HDP) kurdu. Eylül 1986'da yapılan ara seçimlerden başarısız çıkan HDP, ANAP'a katıldı.

Eylül 1987'de eski siyasetçilere konan yasakların kaldırılmasını öngören bir anayasa değişikliği halkoyuna sunuldu. Halkoylaması yasakların kaldırılması yönünde sonuçlandı; aynı oylamada milletvekili sayısı da 400'den yeniden 450'ye çıkarıldı. Yasakları kaldırılan eski siyasetçilerden Bülent Ecevit DSP'nin, Süleyman Demirel DYP'nin, Alparslan Türkeş Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) Necmettin Erbakan da Refah Partisi'nin (RP) genel başkanlığına getirildiler.

Kasım 1987'de yasadışı Türkiye Komünist Partisi (TKP) Genel Sekreteri Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) ve 12 Eylül'de kapatılmış olan TİP'in Genel Sekreteri Nihat Sargın yurda döndüler ve tutuklandılar. (Kutlu ve Sargın iki yıldan fazla tutuklu kaldıktan sonra 1990'da serbest bırakıldılar. Bir süre sonra da yasal bir komünist partinin kurulmasını engelleyen yasa maddelerinin henüz kalkmamış olmasına karşın, Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin resmen kurulduğunu açıkladılar.)

Kasım 1987'de yapılan erken seçimlerde ANAP oyların ancak yüzde 36,3'ünü almasına karşın, seçim sisteminin yardımıyla 292 milletvekili çıkararak meclisteki çoğunluğunu korudu. SHP ve DYP dışındaki partiler ise hiç milletvekilliği kazanamadı.

Ocak 1988'de Başbakan Özal İsviçre'nin Davos kentinde Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreu ile görüştü. Bu görüşmede alınan kararlar Türk-Yunan ilişkilerinde olumlu gelişmelere yol açtı. ABD ile Türkiye arasındaki Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA) Şubat 1988'de, 1990'a kadar uzatıldı. Ertesi ay Almanya Federal Cumhuriyeti'nden NATO çerçevesinde 347 milyon dolarlık askeri yardım sağlandı. 1988'de Türkiye'de demokratikleşme konulu tartışmalar da devam etti. Şubat ve ağustosta Avrupa Konseyi ile BM'nin işkence konusundaki sözleşmeleri Türkiye tarafından onaylandı. Ama Türk Ceza Kanunu'nun örgütlenmeyi ve düşünce özgürlüğünü sınırlayan 141. 142. ve 163. maddelerinin tartışılması sürdü.

Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerde SHP başta üç büyük kent olmak üzere pek çok il merkezinde belediye başkanlıklarını kazandı. DYP ikinci durumdaydı. ANAP ise elindeki belediye başkanlıklarının çoğunu kaybetti. İl genel seçimlerinde de sıralama aynı oldu. Muhalefet partileri bu sonucun ANAP'ın iktidardan düştüğü anlamına geldiğini savunarak erken seçime gidilmesini ve cumhurbaşkanlığı seçiminin de yeni TBMM'de yapılmasını istediler.

Bulgaristan'daki Türkler üzerinde bir süredir devam eden baskılar 1984'ten başlayarak yoğunlaştı. Ülkede Türk olmadığı ileri sürülüyor, Müslüman Bulgarlar olduğu söylenen Türkler'in adları değiştiriliyordu. Türk hükümetinin Bulgar hükümetine bir göç anlaşma-

sını da kapsayan görüşme önerilerinde bulunması sonucu Bulgar hükümeti Türkler'i Türkiye'ye gönderebileceğini açıkladı. Türk hükümetinin bunu onaylayan açıklamasından sonra iki ay içinde 300 bin Türk Türkiye'ye göç etti. Bu sayının artacağını ve çözümün güçleşeceğini gören hükümet 22 Ağustos 1989'da bir karar alarak Bulgaristan'dan vizesiz gelecek olanların ülkeye girişlerini yasakladı.

31 Ekim 1989'da Başbakan Turgut Özal Türkiye'nin sekizinci cumhurbaşkanı seçildi. Turgut Özal görevi devraldığı 9 Kasım günü başbakanlığa TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut'u atadı. Birkaç gün sonra toplanan ANAP I. Olağanüstü Kongresi'nde Turgut Özal'dan boşalan genel başkanlığa Yıldırım Akbulut getirildi.

1980 öncesinde pek çok eylem gerçekleştiren ayrılıkçı bir örgüt olan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 1984'ten başlayarak Güneydoğu Anadolu'daki eylemlerini yoğunlaştırdı. Bazı PKK'lıların Irak'a kaçtıkları saptanınca Irak hükümetinden izin alınarak askeri operasyonlar Irak'ta da sürdürüldü ve Mart 1987'de bu ülkedeki PKK kampları bombalandı. Ardından Güneydoğu Anadolu'da Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Asayiş Jandarma Kolordusu oluşturuldu. İran-Irak Savaşı'nın ateşkesle sona erdirilmesinden sonra Ağustos 1988'de Irak yönetimi ülkenin kuzeyindeki Kürtler'e karşı toplu imha harekâtına girişti. Kaçan Kürt savaşçılar (peşmergeler) ve aileleri Türkiye'ye sığındılar. PKK eylemlerinin artış göstermesi üzerine Nisan 1990'da iki kararname çıkarıldı. Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne ve İçişleri Bakanlığı'na geniş yetkiler tanıyan bu yasa gücünde kararnamelere göre bölgede ve bütün ülkede yayın yasağı konabilecek ve bölgede kalması sakıncalı görülen kişiler bölge dışına çıkarılabilecekti. Kararname Aralık 1990'da yumuşatıldı. Bu kararnamelerle Batman ve Şırnak da il oldu; böylece 1989'da Aksaray, Bayburt, Karaman, Kırıkkale illerinin kurulmasıyla 71'e çıkan il sayısı 73'e yükseldi.

Irak'ın Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesiyle Basra Körfezi'nde yeni bir sorun ortaya çıktı. Türkiye bu olay karşısında BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'a ekonomik ambargo kararını destekledi ve Irak petrolünü Yumurtalık'a taşıyan boruhattını kapattı. Ocak 1991'de çıkan savaş sırasında Türkiye ABD ile müttefiki olan ülkelerin yanında yer aldı. İncirlik üssünün ABD tarafından Irak'a karşı hava saldırılarında kullanılmasına izin verildi. Hükümetin bu tutumu özellikle muhalefet partileri tarafından yoğun biçimde eleştirildi.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ. Türkiye Cumhuriyeti'nin yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) aynı zamanda millet egemenliğinin de simgesidir. TBMM ilk kez, İstanbul'un işgali nedeniyle çalışamaz duruma gelen Osmanlı Mebusan Meclisi'nin çalışmalarını ertelemesi üzerine 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmıştır. Bu meclisi Mebusan Meclisi'nden gelen üyeler ve yapılan seçimlerde yeni seçilen milletvekilleri oluşturuyordu.

1921 ve 1924 anayasaları yasama ve yürütme yetkilerini TBMM'de toplamıştı. 1921 Anayasası uyarınca TBMM Hükümeti adı verilen İcra Vekilleri Heyeti (bakanlar kurulu) meclisten aldığı yetki ile onun adına yürütme görevini yerine getiriyordu. TBMM'nin yasa koyma, değiştirme ya da kaldırma, antlaşma yapma, savaşa ve barışa karar verme yetkileri vardı. TBMM başkanı aynı zamanda bakanlar kurulunun da başkanıydı. 1923'te anayasada yapılan bir değişiklikte TBMM'nin kendi üyeleri arasından cumhurbaşkanını seçmesi ve bakanlar kurulunun cumhurbaşkanının atadığı başkanca oluşturulması öngörüldü. Hükümet cumhurbaşkanının onayından sonra TBMM'nin onayına sunulacaktı.

20 Nisan 1924'te yürürlüğe giren yeni anayasada, 1921 Anayasası'ndan farklı olarak, yürütme yetkisinin İcra Vekilleri Heyeti eliyle kullanılacağı açıkça belirtildi. Ayrıca milletvekili seçimleri iki yıldan dört yıla çıkarıldı. Hem 1921 hem de 1924 Anayasası 1934'teki değişikliğe kadar kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımadığı için TBMM'de 1923-35 arasındaki dört dönemde kadın milletvekili yoktu.

1960'taki 27 Mayıs askeri müdahalesinin ardından hazırlanan 1961 Anayasası yürütmeyi ayrı bir kuvvet olarak düzenlemekteydi.

Böylece kuvvetler ayrılığı ilkesi kabul ediliyor, TBMM yasama yetkisine sahip olurken yürütme yetkisi hükümete bırakılıyordu. Gene bu anayasaya göre TBMM, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi'nden oluşmaktaydı. Bu iki meclis birleşik olarak toplanmasını gerektiren durumlar dışında ayrı ayrı çalışıyorlardı. Millet Meclisi'nce kabul edilen öneri ve tasarıların yasalaşması için Cumhuriyet Senatosu'nun onayı gerekiyordu. Millet Meclisi'nde 450 milletvekili; Cumhuriyet Senatosu'nda ise 150 seçilmiş üyenin yanı sıra cumhurbaşkanlığı kontenjanından seçilmiş 15 üye ile eski cumhurbaşkanları ve 27 Mayıs askeri müdahalesini gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi'nin oluşturduğu "tabii senatörler" grubu yer alıyordu. Anayasa ile ilgili yasadaki koşullara uygun her Türk yurttaşı milletvekili seçilebilmekteydi. Senato üyesi olabilmek içinse 40 yaşını doldurmak ve yükseköğrenim görmüş olmak gerekiyordu.

Yürütme yetkisine sahip olan hükümetin denetlenmesinde ağırlık, tümü seçilmiş üyelerden oluşan Millet Meclisi'ndeydi. Soru, genel görüşme, meclis soruşturması ve meclis araştırması her iki meclise de tanınan haklardı. Hükümetin ya da bir bakanın düşmesi sonucunu yaratabildiği için en önemli denetim yolu sayılan gensoru yetkisi ise yalnızca Millet Meclisi'ne tanınmıştı. Ayrıca bakanlar kurulunun güvenoyuna başvurduğu meclis de Millet Meclisi'ydi. TBMM'nin ortak toplantılarında ise başbakan ya da bir bakan hakkındaki soruşturma önergeleriyle Yüce Divan'a sevk konuları görüşülerek karara bağlanırdı. Cumhurbaşkanını da TBMM kendi üyeleri arasından seçerdi.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından hazırlanan 1982 Anayasası yasama organını tek meclisten oluşan TBMM olarak belirlemiştir. TBMM ulusça tek dereceli, eşit, gizli ve genel oyla seçilen 450 milletvekilinden oluşur. TBMM seçimleri beş yılda bir yapılır. Boşalan üyelikler için yapılan ara seçimler ise her dönemde bir kez gerçekleştirilir. Genel seçimlerin üzerinden 30 ay geçmeden ya da genel seçimlere bir yıl kala ara seçim yapılmaz. Boşalan üyeliklerin TBMM'nin tam sayısının yüzde 5'ini bulması durumundaysa meclis üç ay içinde ara seçim yapılmasına karar verebilir.

Ayrıca, meclis beş yıllık süresi tamamlanmadan da seçimin yenilenmesi doğrultusunda karar alabilir. Bakanlar kurulunun çalışmalarına başlarken güvenoyu almaması ve güvensizlik oyuyla düşürülmesi durumlarında, eğer 45 gün içinde yeni bir bakanlar kurulu kurulmazsa cumhurbaşkanı da seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Cumhurbaşkanlığı seçiminde dört turda da sonuç alınamaması TBMM seçimlerinin yenilenmesine yol açan bir başka nedendir. Savaş nedeniyle seçimlerin yapılma olanağının ortadan kalkması durumundaysa seçimler bir yıl için ertelenebilir.

1982 Anayasası TBMM seçimlerinin yansızlığını ve güvenilirliğini sağlamak amacıyla geçici bir seçim kabinesinin kurulmasını ön-

Mehmet Akgül

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1960'ta taşındığı yeni binası ile çevresinin havadan görünümü.

görmüştür. Anayasa uyarınca TBMM genel seçimlerinden önce adalet, içişleri ve ulaştırma bakanları çekilirler. Bu görevlere başbakanca bağımsız kişiler atanır.

Milletvekili seçilebilmenin koşullarını anayasa belirlemiştir. Buna göre 30 yaşını dolduran her Türk milletvekili seçilebilme hakkına sahiptir. Ayrıca, milletvekili seçilebilmek için en az ilkokul mezunu olmak gerekir. Kısıtlılar, askerlik görevini yapmayanlar, yasaca belirtilen suçlardan hüküm giyenler milletvekili seçilemezler. İşçi konumunda olmayan kamu görevlileri milletvekili adayı olabilmek için seçimlerin başlamasından en az bir ay önce görevlerinden ayrılmak zorundadırlar. Yenileme durumundaysa bu kişilerin yenileme kararının duyurulmasından başlayarak yedi gün içinde istifa etmeleri gerekir.

TBMM başka bir devlet organının gözetimi altında olmayan ve kendi iç düzenini anayasanın sınırları içinde serbestçe düzenleyen bir devlet organıdır. TBMM kendisinin yaptığı iç tüzük çerçevesinde organlarını oluşturur. Kabul ettiği kendi bütçesinin uygulanmasını doğrudan kendisi denetler.

TBMM'nin çalışmalarını kendi üyeleri arasından seçtiği başkanlık divanı yürütür. Başkanlık divanını meclis başkanı, başkanvekilleri, kâtip üyeler ve idare amirleri oluşturur. Bir yasama döneminde başkanlık divanı için iki kez seçim yapılır. İlk seçilenlerin görev süresi iki yıl, ikinci seçilenlerinse üç yıldır. TBMM başkanlığına siyasal parti grupları aday gösteremez. Meclis başkanı seçimleri gizli oyla yapılır. İlk iki oylamada adaylardan üye tam sayısının üçte ikisini alan başkan seçilir. Bu oy oranı sağlanamazsa üçüncü oylamada üye tam sayısının salt çoğunluğu aranır. Bunun da sağlanamaması durumundaysa en çok oy alan iki aday için dördüncü bir oylama yapılır ve en çok oy alan meclis başkanı seçilir. Meclis başkanı ve başkanvekilleri, üyesi bulundukları parti grubunun meclis içinde ya da dışındaki etkinliklerine katılamazlar. Görevlerinin gereği olan durumlar dışında meclis tartışmalarının dışında kalırlar. Oturumu yöneten başkan ya da başkan vekili oy kullanamaz.

TBMM'nin genel kurulu, bakanlar da içinde olmak üzere milletvekillerinin tümünce oluşturulur. TBMM'nin toplanabilmesi için üye tam sayısının en az üçte biri gerekir. Kararlar ise toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile alınır. Ama karar için yeter sayı üye tam sayısının dörtte biridir.

Milletvekilleri seçildikleri bölgenin değil tüm ulusun temsilcisidirler. Bir partiye üye olan milletvekilleri üyesi oldukları partinin program ve siyasal hedefleriyle sınırlıdırlar. 1982 Anayasası parti değiştirilmesini engellemek amacıyla partisinden istifa ederek bir başka partiye geçen milletvekilinin üyeliğinin düşmesini öngörmüştür.

İçtüzük uyarınca milletvekilleri TBMM çalışmalarına katılmak zorundadırlar. Anayasa, meclis çalışmalarına bir ay içinde beş birleşime özürsüz katılmayan milletvekilinin üyeliğinin düşmesini öngörmüştür. TBMM buna üye tam sayısının tam çoğunluğu ile karar verir. Milletvekillerinin en önemli görev ve yetkileri yasa önerileri sunmak; Anayasa Mahkemesi'ne başvuru, anayasada değişiklik önerisi, gensoru önergesi gibi öneri, önerge ve başvurulara katılmak; genel kurulda ve komisyonlarda görüşlerini açıklamak, eğer meclisce alınan bir yasak kararı yoksa bu düşünce ve görüşlerini meclis dışında da dile getirmek; soru önergesi vererek başbakan ya da bakanlardan gerekli gördüğü konularda bilgi almaktır. Milletvekillerinin görevlerini kesintisiz ve bağımsız bir biçimde görebilmelerini güvence altına almak için dokunulmazlıkları vardır (*bak.* PARLAMENTO).

TBMM çalışmalarını siyasal olarak parti gruplarına, uzmanlık açısından da komisyonlara ayrılarak sürdürür. Ayrıca yasama konularında parti gruplarına bilgi vermek ve görüş bildirmekle görevli bir de danışma kurulu bulunur.

Siyasal partiler meclis çalışmalarını gruplar halinde yürütürler. Bunlara siyasal parti grupları denir. Bir siyasal partinin grup oluşturabilmesi için TBMM'de en az 20 üyesi bulunmalıdır. Meclisin tüm etkinliklerine siyasal parti grupları üye sayıları oranında katılırlar. Hem yasamaya ilişkin sorunlar, hem de siyasal sorunlar milletvekillerince önce parti gruplarında tartışılıp görüşülür. Her parti kendi görüşü doğrultusunda bir çözüme ulaşarak kararlar alır. Buna parti meclisi kararı

denir. Bu çözüm önerileri meclis genel kuruluna getirilir. Buradan çıkan karara ise meclis kararı adı verilir.

Meclis komisyonları, TBMM'deki işlerin, özellikle ve çoğunlukla yasa tasarı ve önerilerinin genel kurula getirilmeden önce görüşülerek karara bağlandığı yerdir. Her yasama dönemi başında iki yıl için seçilen komisyonlar bir ölçüde uzmanlık işi üstlenirler. Siyasal partiler komisyonlara güçleri oranında katılırlar. Komisyonlar kendilerine gönderilen yasa önerilerini reddedebilecekleri gibi değiştirerek kabul de edebilirler. Ama komisyonlar yasa önerisinde bulunamazlar.

TBMM'nin görev ve yetkilerinin başında yasa koymak gelir. TBMM Türk milleti adına yasa koyar, değiştirir ve kaldırabilir. Yasa önerileri ya milletvekilleri tarafından ya da hükümetçe hazırlanarak TBMM başkanlığına verilir. Milletvekillerinin önerilerine teklif, hükümetin önerilerineyse tasarı denir. TBMM başkanlığı yasa teklif ya da tasarılarını incelenmek üzere ilgili komisyona gönderir. Komisyonlar içtüzükte belirtilen süre içinde inceleyerek bu yasa önerilerini bir karara bağlar. Daha sonra yasa teklif ve tasarıları genel kurulda görüşülerek oylanır. Yasalaşmaları için salt çoğunluk yeterlidir.

TBMM'nin anayasal yetkilerinden biri de hükümeti denetlemektir. Bu denetlemeyi soru, meclis araştırması, gensoru, genel görüşme ve meclis soruşturması biçiminde gerçekleştirir. Bu denetim yollarından meclis soruşturmasıyla ilgili olarak parti gruplarında görüşme yapılamaz ve karar verilemez.

Bu iki ana görev ve yetkisinin dışında TBMM kendi işleyişine ilişkin kararlar alır. Sıkıyönetim ve olağanüstü hal ilan eder. Meclis üyeliğinin düşürülmesi ya da dokunulmazlığın kaldırılmasına karar verir. Savaş hali ilan eder ve silahlı kuvvetlerin kullanılmasına izin verir.

TÜRK KARİKATÜRÜ. Daha önceki dönemlerde de örnekleri olmasına karşın, çağdaş karikatür 19. yüzyılda kitle iletişim aracı olarak gazete ve dergilerin yaygınlık kazanmasıyla gelişmiştir (*bak.* KARİKATÜR). Türkiye'de ortaya çıkışı da bu alandaki gelişmelerle hemen hemen aynı döneme rastlar. Tanzimat döneminden sonra gazete ve dergilerin çoğalması ve baskı tekniklerindeki ilerleme anlatım aracı olarak grafik sanatlarından yararlanmayı da birlikte getirmiş; gazetelerde, dergilerde haberleri anlatan ya da destekleyen çizimler, resimleme çalışmaları görülmeye başlamıştır. Bir süre sonra bu anlatım biçimlerinden batıda olduğu gibi eleştiri ve gülmece amacıyla yararlanma düşüncesi ortaya çıkmış ve uygulanmıştır. Giderek bu işin uzmanı sanatçılar yetişmiş, hatta yalnız bu tür çizimlere dayanan gülmece gazete ve dergileri yayımlanmıştır.

Karikatür Türkiye'de batı etkisi altında ge-

Turgut Çeviker/Adam Yayınları

Teodor Kasap'ın yayımladığı ilk Türk gülmece dergisi *Diyojen*'in birinci sayısının başlığı (1870).

lişmiş sanatlar arasındadır. Ama bize özgü sanatlar arasında karikatürün özelliklerini taşıyan yaratı alanları da bulunmaktadır. Sözgelimi, minyatürde çizimin önemli bir yeri vardır. Bazı minyatürlerde oldukça abartılmış figürlere rastlanır. Karagöz oyununda kullanılan figürler de fazlasıyla kendine özgü, abartılmış çizgilerle gülünç tipler çizerler. Karikatürün en önemli öğesi olan gülmece ise çok eskiçağlardan beri Anadolu insanının kullandığı bir dışavurum biçimidir. Hitit kabartmaları incelendiğinde, işlevi eğlencelerde insanları güldürmek olduğu anlaşılan kişileri canlandıran kabartmalara rastlanır. Nasreddin Hoca ve Bektaşi fıkraları ise daha yakın çağlardan örneklerdir. Ortaoyunu gibi gösteri sanatları özgün ve abartılı tiplerle gülmeceyi kullanan anlatım araçlarıdır. Bütün bu birikimler Türkiye'de karikatüre hazır bir ortam yaratmıştır diyebiliriz.

Osmanlı döneminde ilk karikatür 1867'de yayımlanmıştır. 1870'te Teodor Kasap'ın (1835-1905) yayımladığı *Diyojen* ise ilk Türk gülmece dergisidir. Bu dergiyi başkaları izlemekle birlikte, ilk karikatürlerin yayımlanmasından sonra uzunca bir süre karikatürsüz bir dönem yaşandı. II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi gazete ve dergilerin çıkmasını engellemiş, çıkabilenlerde de eleştiri amaçlı gülmeceye izin verilmemiştir.

Bu dönemde Türk karikatürü Türkiye dışında yayımlanan gazete ve dergilerde yer alarak sürdü. 1908'de II. Meşrutiyet'ten hemen sonra bu tür yerli yayınlar yeniden çoğaldı, bu da karikatürde bir canlanmaya neden oldu. Adları bilinen ilk Türk karikatürcüler bu dönemin karikatürcüleridir.

İlk dönem Türk karikatürünün özelliklerinden biri çizimlerin resim gibi oluşudur. Başka bir deyişle, karikatürler gerçekçi çizimler üstüne kuruluydu. Abartıyı sağlamak için düzenleme ve çizim özelliklerine önem veriliyor, gülmece daha çok yazıya dayanıyordu. Altyazılarda açıklamalar, karşılıklı konuşmalar yer alıyor, ayrıca çizimde gösterilen figürlerin üstüne de kim ya da ne oldukları yazılarak açıklanıyordu.

Bilindiği gibi Türkler'in dışındaki Osmanlı uyrukları batılılaşma hareketine önemli katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Ermeni kökenli sanatçılar, tiyatro ve mimarlık alanında olduğu gibi, karikatür alanında da batı etkilerine açık çalışmalarıyla tanınırlar. İlk dönem karikatürcüleri, arasında Nişan Berberyan, Tınghır, Santr, Opçanadassis'in yanı sıra Ali Fuat Bey gibi adlar vardır. Bu dönemde pek çok karikatür de imzasız olarak yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'i izleyen dönemde ise Sedat

Turgut Çeviker/Adam Yayınları

Nişan Berberyan'ın bir karikatürü.

Turgut Çeviker/Adam Yayınları

Osmanlı döneminin ilk karikatürcülerinden Ali Fuat Bey'in bir karikatürü.

Nuri (İleri), Scarselli, A. Rigopulos, Mehmed Baha, Halit Naci, Münir Osman yer alır. Dönemin en önde gelen sanatçısı ise Cemil Cem'dir (*bak.* CEM, CEMİL).

Türk karikatürünün ikinci dönemi cumhuriyetin kurulmasını izleyen yıllarda ortaya çıkmıştır. 1928'de yeni Türk alfabesinin benimsenmesi okuryazar sayısını çoğalttığı gibi basın yayın alanında da önemli bir canlanmaya yol açtı; gazete ve dergilerin çoğalmasına, yen yöntemleri uygulamaya başlamalarına neden oldu. Bu değişme ve gelişmeleri izleyen yıllarda karikatürün günlük gazetelerin ayrılmaz bir parçası olmuş ve klasik Türk karikatürünün en büyük ustaları yetişmiştir.

Bu dönemin karikatürünün en belirgin özelliği çizimdeki değişmedir. Bir önceki dönemin sonlarına doğru başlayan çizimlerdeki yalınlaşma süreci bu dönemde de sürmüştür. Çizimlerde artık en ince ayrıntılardan vazgeçilmiştir. Karikatürün gündelik olması bu ayrıntı düzeyinde çalışmayı olanaksız kılmaktaydı. Dönemin bir başka çizim özelliği de insanların dışındaki varlık ve olguların da karikatür kalıpları içinde çizilmeye başlanmasıdır. Bunun, eski bir Türk evinin abartılı bir biçimde yana yatmış olarak çizilmesi, bir taşıtın sanki canlı bir varlıkmış da hızla bir yere koşuyormuş gibi gösterilmesi türünden örnekleri vardır. Çizim düzeyindeki üçüncü gelişme ise bazısı batıdan alınmış simgelerin ve kalıpların kullanılmasıdır. Şaşıran birinin şapkası uçar, birinin başının üstünde uçuşan yıldızlar onun canının yanmış olduğunu anlatır. Ülkeler de belli bir insan tipi ya da hayvanla anlatılır; barışı, ağzında zeytin dalı tutan bir güvercin simgeler; savaş tanrısı Mars eski bir Romalı asker kılığında çizilir.

Yazı bu dönemde de gülmeceyi iletmede en önemli öğe olmayı sürdürmüştür. Karikatürler resimlendirilmiş birer fıkra gibidirler. Yazılar genellikle altyazı biçimindedir. Bir önceki döneme göre bu alanda da bir yalınlaşma gözlenmektedir. Artık olayın hangi ortamda geçtiği, konuşmaların kimler arasında olduğu gibi, çizimin açık seçik gösterdiği şeyler yazıyla açıklanmaz olmuştur. Eskiden olduğu gibi bu dönemde de tümüyle yazısız anlatımların kullanıldığı olmaktadır, ama bunların sayısı çok değildir. Yeni yazıyla yayımlanan ilk karikatür albümlerinin çıkması, ilk karikatür sergilerinin açılması, ilk kadın karikatürcünün yetişmesi yaklaşık 1950'ye kadar süren bu dönem içinde olmuştur.

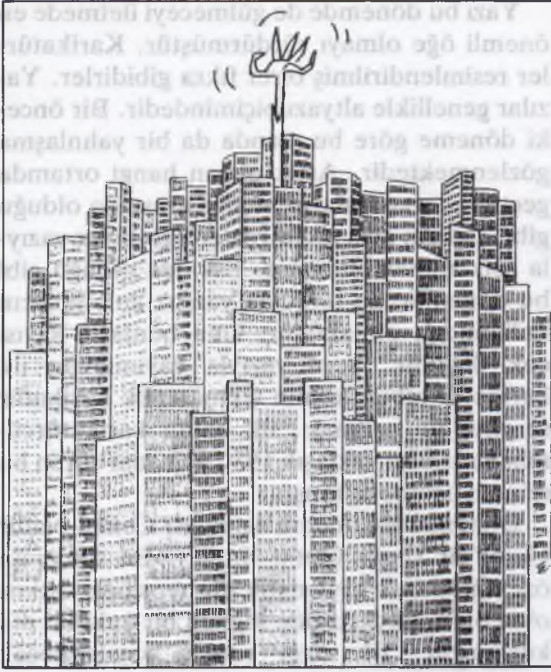
Dönemin en önemli sanatçısı Cemal Nadir Güler'dir (*bak.* CEMAL NADİR). Bu dönemin özelliği olarak söylenenlerin hepsinde katkısı olan bu sanatçı çizgide sağlam bir anlatım dili kurmuştur. İlk çizgi roman sayılabilecek "Amcabey"i yaratmış, onun öykülerini çizgi film biçimine getirmeye çalışarak bu alandaki ilk denemeleri yapmıştır. İlk kadın karikatürcü olan Selma Emiroğlu'nun da öğretmenidir. Cemal Nadir karikatür sanatının sevilmesini, benimsenmesini sağlamış, genç karikatürcüleri özendirmiştir. Dönemin önde gelen öteki adları arasında Münif Fehim (Özarman), Ramiz (Gökçe), Ratip Tahir (Burak), (Kozma) Togo, Salih Erimez, Orhan Ural, Necmi Rıza (Ayça) bulunmaktadır. Bu sanatçılardan birçoğu sonraki dönemlerde de karikatürcülüğü sürdürmüştür.

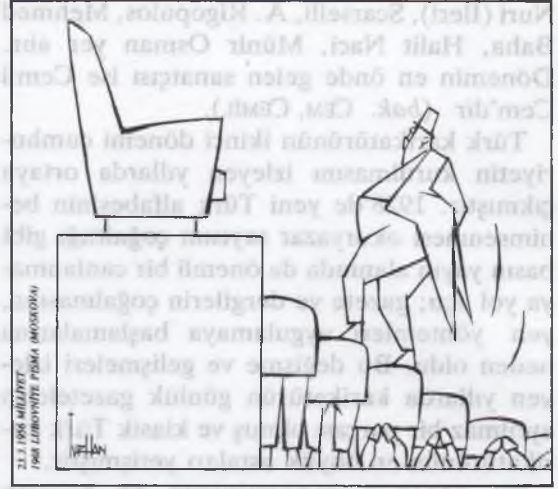
Türk karikatürünün üçüncü dönemi 1950'de başlar. II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Türkiye'nin dış dünyaya açılmasına, siyasal ve ekonomik alanda liberalleş-

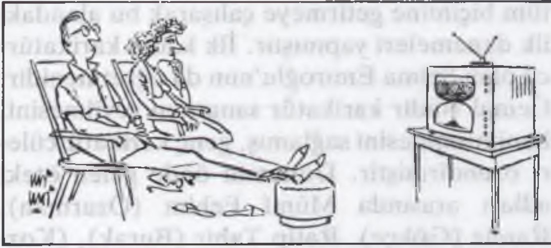

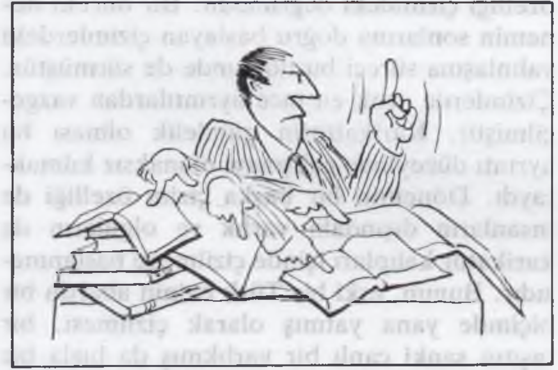
Semih Balcıoğlu/Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

1950 öncesi Türk karikatürünün en önemli sanatçısı Cemal Nadir'in yarattığı tipler arasında "Dalkavuk", "Ak'la-Kara" ve "Salamon"da bulunuyordu.

(Solda üstte) Semih Balcıoğlu/Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; (solda altta) Ali Ulvi; (sağda üstte) Turhan Selçuk; (sağda altta) Tan Oral

1950'ler ve 1960'larda ortaya çıkan ve günümüzde de etkinliğini sürdüren Ferruh Doğan (sol üstte), Turhan Selçuk (sağ üstte), Ali Ulvi (sol altta) ve Tan Oral'dan (sağ altta) birer karikatür. Bu sanatçılar "çizgiyle gülmece" anlayışının yetkin temsilcileridir.

mesine paralel olarak basın-yayın yaşamında gözlenen canlanma ve çeşitlenme karikatüre de yansımış, Türk karikatürü yenilenip çağdaşlaşmaya başlamış, çalışmalarını uluslararası düzeyde kabul ettiren sanatçılar yetişmiştir. Yeni karikatür anlayışının en etkin olduğu dönem 1950-60 arasıdır. Önde gelen temsilcileri günümüzde de yapıt vermeyi sürdürmekte, ayrıca pek çok genç karikatürcü günümüzde de bu dönemin ustalarının ilkelerini uygulayan yapıtlar vermektedir.

Üçüncü dönemdeki en önemli değişiklik çizimde görülmektedir. Belli bir yalınlaşma sürecinden geçmiş de olsa, ikinci dönem karikatürü anlatımı doğrudan desteklemeyen, soba dibine kıvrılmış kediler, çatılardan sarkan nazarlıklar türünden ayrıntılarla doludur. "1950 kuşağı" adıyla da bilinen yeni karikatür neredeyse bir çırpıda denecek kadar hızla kendini bunlardan arındırmış, gereksiz her türlü ayrıntıyı çizimden çıkarmıştır. Çağdaş eğilimlere paralel bu gelişme bir süre sonra karikatürün "çizgiyle gülmece yapma sanatı" olarak tanımlanmasına yol açmıştır.

Çizgide görülen tutumluluğun benzeri yazıda da görülmektedir. Gülmeceyi ileten yazı artık kendi başına bir fıkra olmaktan çıkmış, çizimi bütünleyen, ancak onunla anlam kazanan bir öğe durumuna gelmiş, yazısız karikatür öne çıkmıştır. Bu anlayışı uygulayan en önemli sanatçılar Turhan Selçuk, Ali Ulvi (Ersoy) ve Ferruh Doğan olmuşlardır. Nehar Tüblek, Semih Balcıoğlu, Altan Erbulak, Mıstık (Mustafa Eremektar) ve Oğuz Aral da

bu dönemin karikatürcüleri arasındadır. Onları Yalçın Çetin, Tonguç Yaşar, Tan Oral ve Tekin Aral izlemişlerdir. Suat Yalaz daha sonra çizgi romana yönelmiştir.

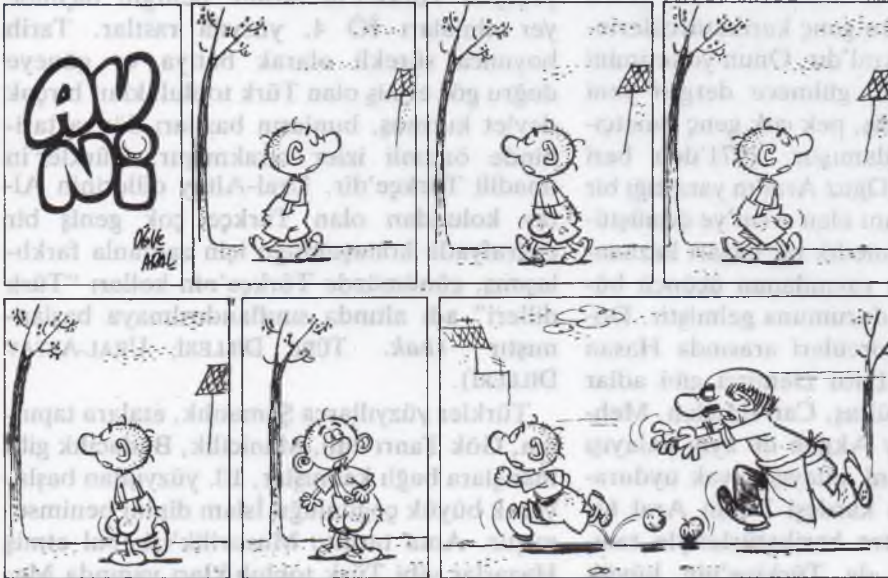
Bu dönemde Türk karikatürcüleri yurtdışındaki yarışmalarda ödüller kazanmış, yapıtları yabancı gazete ve dergilerde yayımlanmış, karikatürleri albümlere, müzelere alınmıştır. Türkiye'de de ulusal ve uluslararası yarışmalar düzenlenmeye başlanmıştır. Karikatürcüler çizgi roman, canlandırma sineması diye de anılan çizgi film, kitap resimleme, afiş gibi sanat alanlarında da çalışmalar yapmışlardır. Karikatürün ne olduğu ve ne olması gerektiğine ilişkin ilk kuramsal çalışmalara da gene bu dönemde rastlanır.

Türk karikatürü 1960'tan sonra bir duraklama dönemine girdi. Sanatçıların anlatım açısından yenilikler getirmeyişinin yanı sıra okuyucu ve izleyici de karikatüre daha az ilgi göstermeye başladı. Gazete ve dergiler yalnız yurtdışından alınan karikatürleri ve adını duyurmuş Türk sanatçılarının yapıtlarını yayımlıyor, genç sanatçıların çalışmalarına fazla şans tanımıyordu. Duraklamaya neden olan etkenlerden biri karikatürün giderek soyut bir grafik sanat düzeyine gelmesi, anlatımını karmaşık simgeler ve çizim teknikleriyle iletir olmasıdır. "Karikatür çizgiyle gülmece yapma sanatıdır" düşüncesi yerini, "karikatür güldürmez düşündürür" düşüncesine bıraktı, gülmecesi sınırlı bu yaklaşım da geniş izleyici kitlesi tarafından benimsenmedi. Konu ya da anlatım yolu bulamayan karikatürcüler güncel olayları resimlemekten ileri geçemeyen yapıtlar üretir oldular. Bu dönemin sonlarında, 1969'da Semih Balcıoğlu, Turhan Selçuk ve Ferit Öngören'le birlikte Karikatürcüler Derneği'ni kurdu.

1970'lerin başında karikatür bir kendini yenileme sürecine girdi, böylece de günümüze kadar süren dördüncü ve sonuncu dönem başlamış oldu. Bu dönemde karikatür büyük yaygınlık kazanarak pek çok kişi, özellikle de gençler için bir anlatım, bir dışavurum aracı oldu. 1975'te de İstanbul'da, Tepebaşı'nda Türkiye'nin ilk Karikatür Müzesi kuruldu.

Dönemin özelliklerinden biri soyut anlatımlardan uzaklaşmak olmuştur. Bir başka çizim özelliği de karikatürün çizgi romana özgü anlatım tekniklerinden yararlanmaya başlamasıdır. Altyazılar ortadan kalkarak sözlerin konuşma balonları içine alınması, çizgi romana özgü ünlem, sözcük ve işaretlerin karikatürde de kullanılması, daha devingen, canlı, çarpıcı çizimlerin araştırılması, yazarı ile çizeri ayrı ortak yapımların çoğalması karikatüre yeni bir soluk kazandırmış, karikatürün yeniden yaygın bir anlatım aracı olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Oğuz Aral'ın İzniyle

Oğuz Aral'ın yarattığı çizgi kahramanlardan Avni'nin *Gırgır* dergisinde yayımlanmış bir serüveni (1987).

Latif Demirci

Günümüz karikatürcülerinden Latif Demirci'nin bir çalışması.

Dönemin gülmece açısından özelliği yazıdan kaçınmaması, dahası yüzyıllardır kullanılan bazı sözlü gülmece özelliklerine dayanarak bunu karikatüre aktarmasıdır. Ayrıca gülmece açısından bir başka önemli adım daha atılmış, bilinmeyen üçüncü kişilere yönelik iğnelemeler yerine doğrudan sokaktaki insanı konu alan bir gülmeceye yönelinmiştir. Yazında gülmece yazarı Aziz Nesin'le başlayan, Türk insanının kendi kendisini alaya alan gülmece yaklaşımının karikatüre katılması da bu sanata yeni bir canlılık veren en önemli etkenlerden biridir. Bu dönemin önde gelen adı, 1950 kuşağının en genç karikatürcülerinden biri olan Oğuz Aral'dır. Onun yönetimini üstlendiği *Gırgır* adlı gülmece dergisi yeni anlayışa öncülük etmiş, pek çok genç sanatçının yetişmesini sağlamıştır. 1971'den beri çıkan ve adı 1989'da Oğuz Aral'ın yarattığı bir çizgi roman kahramanı olan *Avni*'ye dönüştürülen bu dergi görülmedik bir başarı kazanarak, bütün dünyada yayımlanan üçüncü büyük gülmece dergisi durumuna gelmiştir. Dönemin öteki karikatürcüleri arasında Hasan Kaçan, Behiç Pek, Latif Demirci gibi adlar vardır. Engin Ergönültaş, Can Barslan, Mehmet Çağçağ, Tuncay Akgün de aynı anlayışı sürdürmüşlerdir. Yeni anlayışa ayak uydurabilen, Oğuz Aral'ın kardeşi Tekin Aral bir yandan başarılı portre karikatürleriyle tanınırken bir yandan da Türkiye'nin büyük gülmece dergilerinden *Fırt*'ı (1989'dan beri *Fırfır*) yönetmektedir. Kemal Aratan, Serhat Gürpınar, Yavuz Taran ise bir sonraki çizer kuşağının temsilcileridir. Bu dönemde kadın çizerlerin de sayısı çoğalmıştır. En başarılı olanlarından biri "Çılgın Bediş" adlı çizgi romanın yaratıcısı Özden Ögrük'tür.

Karikatür günümüz Türkiye'sinde yaygınlık açısından en önde gelen sanat dalı durumuna gelmiştir. Sanatsal yaratıcılık alanı olarak geniş kitleler tarafından ilgiyle izlenmekte ve sevilmektedir. Gülmece dergilerinin sayısı çoğalmış, ayrıca gazete ve dergiler de gülmece ekleri vermeye, amatör çizer köşeleri düzenlemeye başlamışlardır. Büyük kentlerin dışında da sergiler, yarışmalar düzenlenmektedir. Bunlara paralel olarak karikatürün tarihini, kuramını konu alan yazılar, kitaplar yayımlanmaktadır. Turgut Çeviker'in 1986'da 1., 1988'de de 2. cildi yayımlanan *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü* adlı kitapları bu tür çalışmalara örnektir. Ayrıca 1980'lerde karikatür albümleri ve kitaplarının yayımında artış olduğu, bazı yapıtların kısa süre içinde yeni baskılarının yapıldığı gözlenmektedir.

TÜRKLER, Tarihte bilinen en eski kavimlerden biridir. Anayurtları Hazar Denizi'nin kuzeyinden Mançurya'ya kadar uzanır. Yüzyıllar boyunca göçebe topluluklar halinde yaşayan Türkler'in tarihte belirgin biçimde yer almaları İÖ 4. yüzyıla rastlar. Tarih boyunca sürekli olarak batıya ve güneye doğru göç etmiş olan Türk toplulukları birçok devlet kurmuş, bunların bazıları dünya tarihinde önemli izler bırakmıştır. Türkler'in anadili Türkçe'dir. Ural-Altay dillerinin Altay kolundan olan Türkçe çok geniş bir coğrafyada konuşulduğu için zamanla farklılaşmış, günümüzde Türkçe'nin kolları "Türk dilleri" adı altında sınıflandırılmaya başlanmıştır (*bak.* TÜRK DİLLERİ; URAL-ALTAY DİLLERİ).

Türkler yüzyıllarca Şamanlık, atalara tapınma, Gök Tanrı dini, Manicilik, Budacılık gibi inançlara bağlı kalmışlar, 10. yüzyıldan başlayarak büyük çoğunluğu İslam dinini benimsemiştir. Ama tarihte Musevilik'i kabul etmiş Hazarlar gibi Türk toplulukları yanında Ma-

carlar, Finliler gibi erken dönemlerde ana kolla bağı kesilmiş, sonra da Hıristiyanlaşmış, Bulgarlar gibi Slavlaşmış Türk kökenli topluluklar da vardır. Günümüzde de Çuvaşlar ve Gagavuzlar gibi Ortodoks Hıristiyan ve Yakutlar gibi Şamanlık inancına bağlı Türk topluluklarına rastlanmaktadır. Türkler'in büyük bölümü bugün de Asya'da (SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti, Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Türkiye) yaşar. Avrupa'daki Türkler ise çeşitli Balkan ülkelerinde (Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya) dağınık halde ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde toplu olarak yaşarlar. Ayrıca Batı Avrupa ülkelerinde işçi olarak çalışan ve sayıları 2 milyona yaklaşan, göçmen sayılabilecek bir Türk topluluğu bulunmaktadır. Bugün Türkler'in toplam nüfusunun 150 milyon dolayında olduğu sanılmaktadır.

Türkler'in Tarihi

Tarihte adından söz ettiren ilk Türk topluluğu Hunlar'dır. İÖ 4. yüzyıldan başlayarak Çin kaynaklarında sık sık yer alan Hunlar, Moğolistan'ın güneydoğusunda yaşıyorlardı. İÖ 3. yüzyılda Moğollar'ı ve Tunguzlar'ı da denetimleri altına alarak güçlü bir egemenlik kuran Hunlar, İÖ 58'de Çin saldırıları sonucunda dağıldılar. Ama batıya göçen Hun kolları İS 4. yüzyılda Rusya bozkırlarında yeni bir devlet kurmayı başardılar. 5. yüzyılda Attila'nın önderliğinde Roma İmparatorluğu'na ağır darbeler indiren Hunlar, Attila'nın ölümünden kısa bir süre sonra dağıldılar (*bak.* ATTİLA; HUNLAR). Asya'da kalan Hunlar'ın Maveraünnehir'e çekilen bir kolu da 5.-6. yüzyıllarda Akhun Devleti'ni kurdu. Akhun Devleti 562'de Sasaniler'le Göktürkler tarafından yıkıldıktan sonra Hunlar'ın da adı tarihten silindi (*bak.* AKHUNLAR).

Hunlar'dan sonra tarihte iz bırakan ikinci Türk topluluğu Avarlar'dır. İS 3.-6. yüzyıllarda Orta Asya'da, 6.-9. yüzyıllarda da Doğu Avrupa'da egemenlik kurmuş olan Avarlar birçok Türk topluluğunu içinde barındırıyordu (*bak.* AVARLAR).

İS 4. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de bağımsız bir devlet kuran Tabgaçlar (Topalar) 6. yüzyılın ortalarına kadar süren egemenlikleri boyunca Avarlar'la mücadele ettiler. Tabgaçlar başka Türk topluluklarıyla yakın ilişki kuramadıklarından zaman içinde Çinlileştiler. Tarihte "Türk" adını kullanan ilk devlet olan Göktürkler 552'de Avarlar'ı yenerek bağımsız oldu. Kısa sürede büyük bir imparatorluk kurmayı başaran Göktürkler, Çin egemenliği altında yaşadıkları 630-680 arası dışında 742'ye kadar bağımsız bir devlet oldular. Türk tarihi ve Türkçe bakımından çok önemli birer belge değeri taşıyan Orhun Anıtları da Göktürkler'in yapıtlarındandır (*bak.* BİLGE KAĞAN; GÖKTÜRKLER; ORHUN ANITLARI).

Göktürk topraklarının doğu kesiminde yeni bir egemenlik kuran Uygurlar'ın adına daha eski dönemlere ilişkin Çin kaynaklarında rastlanır. Uygurlar, Göktürk egemenliğinde yaşadıktan sonra birçok Türk boyunu bir araya getirerek siyasal bir birlik oluşturdu. Aralarında Oğuzlar'ın bulunduğu bu birliğe sonraları Basmıllar ile Karluklar da katıldı. Uygurlar, Göktürk topraklarının batı kesimine egemen olan Türgişler'le ve kuzeydeki Kırgızlar'la uzun süre mücadele ettiler. Karluklar ve Basmıllar'ın siyasal birlikten ayrılmasından sonra güçsüzleşen Uygurlar, Çinliler'e karşı birçok başarı elde etmelerine karşın Kırgızlar karşısında yenilgiye uğradı ve Uygur Devleti 840'ta dağıldı (*bak.* UYGURLAR).

Uygur birliğine son veren Kırgızlar da 920'de Moğolistan'ı ele geçiren Hitanlar tarafından batıya sürüldü. Kırgızlar'ın büyük bölümü 13. yüzyılda Moğollar'ın egemenliği altına girdi.

840'ta Doğu ve Batı Türkistan'da egemenlik kuran Karahanlılar, Karluk soyundan geliyorlardı. Karahanlılar'ın önemli bir özelliği İslam dinini benimseyen ilk Türk hanedanı olmalarıdır (*bak.* KARAHANLILAR).

İS 6.-11. yüzyıllar arasında Orta ve Güney Rusya ile Kafkasya'da egemenlik kurmuş olan Hazarlar geniş çapta ticaretle uğraşıyorlardı. Bu yüzden barışçı bir siyaset izleyen Hazarlar, Rus, Peçenek ve Kıpçak akınlarına karşı koyamayarak dağıldılar (*bak.* HAZARLAR). Göktürkler'in dağılmasından sonra batıya göç etmek zorunda kalan Türk topluluklarından Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar 10. ve 11. yüzyıllarda Rus topraklarına karşı yoğun

akınlar düzenlediler. 11. yüzyıl ortalarına doğru Ruslar'ın ve Uzlar'ın baskısı karşısında Doğu Avrupa'ya doğru göç eden Peçenekler Bizans'la ilişki kurdular. Bazen Bizans'ın öbür düşmanlarına karşı asker sağlayan Peçenekler, bazen de Bizans'la savaştılar. Uzlar ve Kıpçaklar da Ruslar'la mücadele ettikten sonra 13. yüzyılda Moğol egemenliği altına girdiler. Bir bölümü de Ruslar'ın arasına karıştı.

Göktürk egemenliğine karşı çıkan Türk topluluklarının başında gelen Oğuzlar'ın bir bölümü Uygur birliğine katılmış, ama çoğunluğu 9. yüzyıl başında Seyhun Irmağı boylarına göç etmişti. 10. yüzyılda Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında Oğuz Yabgu Devleti olarak adlandırılan bir devlet kurmayı başaran Oğuzlar bu devletin dağılmasından sonra kurdukları başka devletlerle Türkler'in tarihinde büyük rol oynadılar (*bak.* OĞUZLAR).

Oğuzlar'ın kurdukları ilk büyük devlet Büyük Selçuklu Devleti'dir (*bak.* BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ). Anadolu Selçuklu Devleti, Anadolu Beylikleri, Osmanlı İmparatorluğu, Akkoyunlular, Karakoyunlular ile İran'da egemenlik kurmuş Salgurlular, Afşarlar ve Kaçarlar da çeşitli Oğuz boylarındandır (*bak.* AKKOYUNLULAR; ANADOLU BEYLİKLERİ; ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ; KARAKOYUNLULAR; OSMANLI İMPARATORLUĞU).

Türkler'in Afganistan'da kurdukları Gazneli Devleti de Türk egemenliğini Hindistan'a taşıdı (*bak.* GAZNELİLER). Hindistan'da kurulmuş Türk devletlerinin en önemlisi Hint-Türk İmparatorluğu'dur (*bak.* HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU).

Emeviler'in Asya içlerine doğru ilerlemeleriyle başlayan Türk-Arap ilişkisi Abbasiler döneminde birçok Türk'ün Abbasi ordusunda ve devlet yönetiminde görev almasıyla daha da sıklaştı. Türk asıllı komutanlardan Ahmed bin Tolun 868'de Mısır'da bağımsızlığını ilan ederek bir devlet kurmayı başardı (*bak.* TOLUNOĞULLARI). Mısır'da Türk asıllı askerlerin kurduğu bir başka hanedan da Memlûklar'dır (*bak.* MEMLÛKLAR).

Kırım'dan Asya'nın doğu kıyısına kadar uzanan topraklarda yaşayan Türkler 15. yüzyıldan sonra varlıklarını küçük hanlıklar halinde sürdürdüler. Ama 16. yüzyıl ortalarında başlayan Rus istilası 19. yüzyıl ortalarında sona erdi ve bütün bu hanlıklar birer birer bağımsızlıklarını yitirdi. Bunlar arasında, Moğol kökenli olmakla birlikte yoğun bir Türk nüfus barındıran Kırım Hanlığı Ruslar'a karşı en güçlü direnişi gösteren ülke oldu (*bak.* KIRIM HANLIĞI).

Türkler'in tarihte kurdukları en güçlü devlet olan Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda bir yarı sömürge durumuna düştükten sonra I. Dünya Savaşı'nda uğradığı yenilgiyle yıkıldı. Ama Anadolu'da verilen Kurtuluş Savaşı'nın sonunda Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından ulusal bir devlet yaratmayı başardılar. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Türkler'in uzun tarihinin yeni bir halkası oldu (*bak.* TÜRKİYE).

TÜRKMENİSTAN. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, SSCB'yi oluşturan cumhuriyetler arasında yüzölçümü açısından dördüncü sırada yer alır. Kısaca Türkmenistan adıyla tanınan ülke kuzeyde Kazakistan, kuzey ve doğuda Özbekistan, güneyde ise İran ve Afganistan ile çevrilidir. Yüzölçümü 488.100 km^2'dir.

Türkmenistan aşırı sıcak ve soğuğun egemen olduğu çok kurak bir bölgedir. Bazı yerlerde ocak ayı ortalama sıcaklığı −4°C'dir; temmuz ayı ortalama sıcaklığı ise ender olarak 35°C'nin altına düşer. Cumhuriyetin büyük bölümü yılda ancak 100-200 mm yağış alır. Yağışların yetersizliği yüzünden, ülkede tarım alanlarını sulamak için kanallar ve göletler yapılmıştır.

Türkmenistan'ın beşte dördünden fazlası, bitki örtüsü ve suyu çok az olan ıssız ve kurak Karakum Çölü ile kaplıdır. Halk çoğunlukla çölün kenarlarında, güney sınırı boyunca uzanan Kopet Dağları'nın yakınlarında ya da Amu Derya (Ceyhun), Murgap ve Tecen (Herirud) ırmaklarının geçtiği yerlerde yaşar.

Halkın üçte ikisi Sünni Müslüman olan Türkmenler'dir. Türkmenler'in konuştuğu Türkmence Türkiye Türkçe'sine çok benzeyen bir Türk dilidir. Türkmenistan SSCB'nin bir parçası durumuna gelmeden önce Türkmenler göçebe yaşar ve mevsimlere göre uygun otlaklara göç ederek hayvancılık yaparlardı. SSCB yönetimine girdikten sonra

Türkmenistan'ın güneyinde başkent Aşkabat yakınlarında yer alan eski Nisa kentinin yıkıntıları. Nisa, Part Krallığı'nın ilk başkentiydi.

John Massey Stewart

Türkmenler'in büyük bölümü köylere yerleşti. Yerleşik düzene geçtikten sonra, sulama sistemlerinin yardımıyla hayvancılık yanında sulu tarım da yapmaya başladılar. Günümüzde pek çok Türkmen fabrikalarda çalışmaktadır. Türkmenistan halkı içinde ikinci büyük grup, ülke nüfusunun yüzde 15'ini oluşturan Ruslar'dır; onları sırasıyla Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Ukraynalılar, Ermeniler, Azeriler ve Karakalpaklar izler. Yönetim görevlerinin genellikle Ruslar'ın elinde olduğu Türkmenistan'da okullarda Rusça okutulmaktadır. Eğitim 7-17 yaşları arasında parasız ve zorunludur.

Sanayi ve Tarım

Türkmenistan'ın başlıca doğal kaynağı ülkenin batısında çıkarılan petroldür. Türkmenistan SSCB'deki üçüncü büyük petrol üreticisidir. Petrol bir boruhattıyla Hazar Denizi'ndeki bir rafineriye ulaştırılır. Kimyasal maddeler, madencilik ve doğal gaz üretimi öteki önemli sanayi kollarını oluşturur. Hazar Denizi kıyılarında da balıkçılık yapılır.

Ülkenin başlıca kentlerinde hafif sanayi kuruluşları bulunur. Başkent Aşkabat'ta pamuk ve ipek dokuma sanayileri vardır. Cumhuriyetin öbür önemli kentleri Çarcou, Krasnovodsk ve eski Merv kentinin yakınlarında kurulu olan Mari'dir. Türkmenistan'da sanayi ürünlerinin taşınması büyük ölçüde karayoluyla gerçekleştirilir. Ekonomiye katkı açısından sanayi tarımın önüne geçmiş durumdadır; bununla birlikte pek çok Türkmen hâlâ çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır. Başlıca tarım ürünleri pamuk, ipek, üzüm, mısır ve buğdaydır. Karakul (karagül) koyunu, at ve deve de en çok yetiştirilen hayvanlardır.

Tarih

Türkmenistan, uzun tarihi boyunca pek çok devletin egemenliğine girmiştir. Ülkede bütün bu devletlerden kalan izler görülebilir. Günümüzde başkent Aşkabat yakınlarında, İÖ 3. yüzyılda Part Krallığı'nın ilk başkenti olarak kurulan Nisa kentinin yıkıntıları bu-

John Massey Stewart

İran sınırı yakınlarında bir kolektif çiftlik. Türkmenistan pamuk üretimiyle ünlüdür.

lunmaktadır. Mari yakınlarında yer alan eski Merv kenti de Persler'in Ahameniş hanedanı döneminde (İÖ 6.-4. yüzyıllar) bir satraplık (eyalet) merkeziydi. İS 7. yüzyılda Araplar'ca Horasan'ın başkenti olarak yeniden kurulan Merv gittikçe gelişti ve Abbasiler döneminde büyük bir öğretim merkezi oldu. Daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olan Merv 13. yüzyılda Moğollar tarafından yıkıldı. Türkmenistan 19. yüzyıl sonlarında Rus Çarlığı'nın egemenliğine girdi. 1917'deki Ekim Devrimi sonucunda da SSCB'nin bir parçası oldu. 1924'e kadar Türkmenistan'ın bölgeleri çeşitli SSCB cumhuriyetlerine bağlıydı. Bu tarihte ise SSCB'nin 15 cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

Türkmenistan'ın nüfusu 3.534.000'dir (1989).

OSMANLI-TÜRK MİMARLIĞINDA FARKLI ÜSLUPLAR VE DÖNEMLER

Osmanlı İmparatorluğu	1299-1923
Erken dönem (İznik-Bursa-Edirne)	1300-1450
Klasik öncesi dönem	1450-1480
Klasik dönem	1480-1700
Erken Klasik dönem	1480-1540
Mimar Sinan (Yüksek Klasik dönem)	1540-1590
Geç Klasik dönem	1590-1700
Lale Devri	1703-1730
Osmanlı-Türk Barok ve Rokoko'su dönemi	1730-1840
Ermeni ve yabancı kökenli mimarlar dönemi	1800-1900
Ampir	1854-1874
Art Nouveau (Yeni Sanat)	1890-1910
Birinci Ulusal Mimarlık Akımı	1900-1930
İstanbul ağırlıklı	1900-1920
Türkiye Cumhuriyeti	1923-
Birinci Ulusal Mimarlık Akımı	1900-1930
Ankara ağırlıklı	1920-1930
Akılcı İşlevci Mimarlık Akımı	1930-1940
İkinci Ulusal Mimarlık Akımı	1940-1950
Serbestleşme dönemi	1950-1960
Toplumsal konulara eğilme dönemi	1960-1970
Çoğulculuk dönemi	1970-1980
Çelişkili uygulamalar dönemi	1980-

TÜRK MİMARLIĞI. Mimarlık Türkler'in en eskiçağlardan beri uğraştığı sanatlardan biridir. Ortaya konan yapılar çok geniş bir alana yayıldığından çeşitli yerel özellikler gösterirler. Bu mimarlık önce Orta Asya döneminin izlerini taşır. Yapılarda göçebe yaşam biçiminin, Şamanlık, Manicilik gibi inanışların etkileri görülür. Bunu İslam dininin benimsenmesinden sonra gelen ve tarımsal yerleşik yaşama biçimlerinin belirlediği dönem izler. Son olarak da batılılaşma ile Sanayi Devrimi'nin etkileri bu mimarlığı yönlendirmiştir. Türk devletleri kalıcı yönetimler kurabildikleri zaman mimarlıkları da gelişmiş, özgün üslup özellikleri taşıyan ileri bir sanat düzeyine çıkmıştır.

Orta ve İç Asya'da uzun süre göçebe ve yerleşik yaşam biçimlerini birlikte sürdüren Türkler'in yerleşim yerleriyle ilgili kalıntılar vardır. Bunlar surlarla çevrili kentlerdir. İçlerinde Manici, Budacı, bazen de Hıristiyan tapınak kalıntılarına rastlanır. Bu kentlerde yalın planlı, çoğunlukla kerpiçten ve bitişik düzende yapılmış konutlar, saraylar yer alır. Göktürkler zamanında Doğu Türkleri'nin daha çok göçebe yaşam biçimini seçtiği anlaşılmaktadır. Kentler kuran Türk boyları arasında Uygurlar vardır. Onlardan kalan yerleşim yerlerinde Budacı tapınaklar, kuleler, kubbe örtülü mezarlar bulunmuştur.

Karlukları'ı izleyen Karahanlılar İslam dinini benimseyen ilk Türk devletini kurmuşlardır. Mimarlıkta onların zamanında ortaya konan bazı ilkeler, daha ileride de örnek alındıkları için önem taşır. Karahanlılar cami, medrese gibi yapılar yapmış, Türkler'e özgü bir gelenek olan mezar yapımını yaşatarak bu yapı türünün kümbet ve türbe biçimlerinde sürmesini sağlamışlardır. Bu yapılar o zamandan bu yana yeni biçimlerin, yapımların ilk kez uygulanarak denendiği bir alan olmuştur. Asya'ya özgü bir yapı olan kule de onların elinde minareye dönüşmüştür.

Karahanlılar döneminin en önemli mimarlık ürünleri arasında "ribat" denen yapılar vardır. İslamlık ile birlikte ortaya çıkan ve İslam yurdunu koruma ve savunma amacı taşıyan ribatlar, sınırlarda kurulan küçük

kalelerdir. Sınır ilerledikçe bu yapıların savunma ve saldırı amaçlı işlevleri kalmamış, bunun yerine konaklama işlevleri yüklenmişlerdir. Daha ileride hankâh, zaviye, kervansaray, han gibi adlarla sürecek olan bu yapı türü 9.-11. yüzyıllar arasında Türkler tarafından geliştirilerek kullanılmıştır. Saray, medrese, hastane gibi yapıları da etkilediği bilinen ribatlar birer hayır kurumu niteliği de taşıdıklarından, Türkler'de İslamlık'tan önce de var olan toplumsal amaçlı yapılar yapma geleneğinin sürmesini sağlamışlardır. Bazı yazarlara göre çok ayaklı Arap camisinden eyvanlı İran camisine geçiş bu yapılar aracılığıyla olmuştur. Konaklama işlevli ribatların yapımı Gazneliler ile Selçuklular zamanında da sürmüştür.

Karahanlılar'ın önemli yapıları arasında Merv yakınlarındaki Talhatan Baba (11. yüzyıl) ile Dehistan Cuma (12. yüzyıl) camileri, Arap Ata (978), Ayşe Bibi türbeleri, Uzkent'te bulunan üç türbe, Ribat-ı Melik, Ribat-ı Şerif (1114-15), Manakeldi (11. yüzyıl) ve Day(a) Hatun kervansarayları vardır.

Türk mimarlığında da konuta özgü biçimler öteki yapı türlerini etkilemiştir. Bazı yorumlara göre göçebe çadırı olan yurtların kubbe biçimindeki örtüsü daha sonraları taş yapılarda yinelenmektedir. Bir başka çadır biçimine de kümbetlerin sivri külahında rastlanır. Üstü düz çatı ya da beşik tonoz ile örtülü, bir yüzü açık, dikdörtgen bir niş olan eyvan, konutlarda kullanılmış yarı kapalı bir mekândır. Konuta özgü yapı öğeleri ile plan özellikleri geliştirilerek öteki yapılarda yinelenmiştir. Bu en açık biçimiyle saraylarda görülür. Gazneliler'in ortaya koyduğu yapılar günümüze ancak yıkıntı olarak gelebildiği için onlara ilişkin bilgiler sınırlıdır. Buluntular arasında saraylar da vardır. Özelliklerinden, bunların o dönemde önemsenen bir yapı türü olduğu anlaşılmaktadır. Gazneli mimarlığının ilginç yapılarından biri de anıtsal kulelerdir.

Gazneliler'in önemli yapıları arasında Leşger-i Bazar (11. yüzyıl), Gazne'de Sultan III. Mesud (1112) sarayları, Behram Şah ile III. Mesud'un zafer kuleleri, Leşger-i Bazar Ulucamisi, Bust Kalesi, Ribat-ı Mahi (ya da Çahe, 1019) gibi yapılar bulunmaktadır (*bak.* GAZNELİLER).

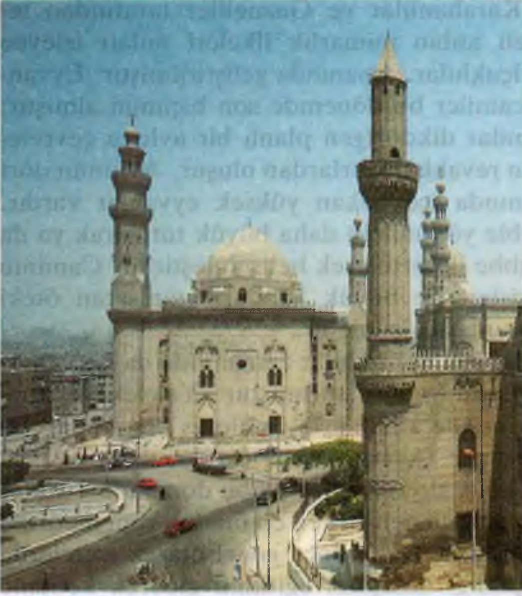
Karahanlılar ve Gazneliler tarafından temeli atılan mimarlık ilkeleri onları izleyen Selçuklular zamanında geliştirilmiştir. Eyvanlı camiler bu dönemde son biçimini almıştır. Bunlar dikdörtgen planlı bir avluyu çevreleyen revaklı duvarlardan oluşur. Avlunun dört yanında içe bakan yüksek eyvanlar vardır. Kıble yönündeki daha büyük tutularak ya da kubbe ile örtülerek belirginleştirilir. Caminin girişleri de büyük kapıları anımsatan öteki eyvanların içindedir.

Büyük Selçuklular zamanında da kervansarayların yapımı sürmüştür. Yüksek ve koni biçiminde külahlarla örtülmüş kümbetler yapılmıştır. Ayrıca kubbe örtülü, daha basıkça türbeler de vardır. Ama bu dönemde Türkler tarafından geliştirilen en önemli yapı medrese olmuştur. Daha önce genel olarak camilerde yapıldığı anlaşılan eğitimin giderek kendine özgü yapılara taşınması Selçuklular zamanındadır. Bu yapılarda hem din, hem devlet işlerine ilişkin bilgiler öğretilmiştir. Onlar da dikdörtgen bir avlu çevresine dizilmiş odalardan oluşurlar; yüksek eyvanlar bu avluya bakar. Bir ribat gibi kalın dış duvarları vardır. Selçuklular yapılarında benzersiz bir tuğla işçiliğine ulaşmışlar, yapı öğelerini ince süslemelerle donatmışlardır.

Büyük Selçuklular'dan kalan önemli yapılar arasında İsfahan (1121), Zevvare (1135) ve Ardistan (1160) kentlerindeki büyük camiler, Sultan Sencer Türbesi (1157), Yusuf bin Kuthayir ile Mümine Hatun kümbetleri, Bağdat (1067), İsfahan, Rey, Merv, Belh, Herat, Hargird ve Tus kentlerindeki medreseler sayılabilir (*bak.* BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ).

Türkler konut, saray, cami, çarşı, medrese, türbe gibi yapıların yanı sıra savunma amaçlı surlar, hisar ve kaleler, köprüler, bentler, su toplamaya yarayan havuz ve sarnıçlar, depo, hamam gibi işlevleri karşılayacak yapılar da yapmışlardır. Nereye giderlerse gitsinler, yapı geleneklerini de birlikte götürmüşler, yerel etkilerle yeni bireşimler yaratmışlardır.

Bunlardan biri Hindistan'dadır. Türkler eskiçağlardan beri bu ülkeye giderek orada devletler kurmuşlardır. Bunların en tanınmışı Hint-Türk İmparatorluğu'dur. Minareleri yivli camiler, büyük ve süslü saraylar ortaya koyan bu imparatorluk mimarlığının doruğu

Ara Güler

Ara Güler

(Üstte) Fustat'ta (Eski Kahire) Tolunoğulları döneminde yapılmış olan Tolunoğlu Camisi (876-879) ile (solda) Kahire'de, Memlûklar'dan kalma Sultan Hasan Medresesi (1356-62).

bir mezar yapısıdır. Şah Cihan'ın eşi Begüm Mümtaz Mahal için yaptırdığı Tac Mahal (1650) adlı türbe, beyaz mermerin belirlediği dış görünüşü, soğan başı biçimli kubbesi, yerleşim planı, köşelerini vurgulayan minareleri, havuzlu bahçesi, ince işçiliği ve süslemeleriyle gerçek bir başyapıttır.

İmparatorluğun yarattığı mimarlığın öteki yapıtları arasında Hümayun Türbesi (1356), Agra'da İtimadü'd-Devle Türbesi (1630), Fethpur Sileri Camisi (1574) ve Agra Camisi (1648) bulunmaktadır (*bak.* HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU; TAC MAHAL).

Türkler İslam dinini benimsedikten sonra Yakındoğu ülkelerine gelmişler, buralarda da devletler kurmuşlardır. Mısır'da önce Tolunoğulları daha sonra da Memlûklar (Kölemenler) geleneksel yapı işlevlerini anıtsal boyutlara çıkarmalarıyla tanınırlar. Bu yapıların örtüsü yüksek kasnaklar üstüne kurulan sivri ya da yumurta biçimli kubbedir. Camiler çok ayaklı Arap camilerinin, medreseler de Selçuklu-İran eyvanlı medreselerinin devamıdır.

Bu dönemin önemli yapıları arasında Eski Kahire'de (Fustat'da) Tolunoğlu (876-79) ve Baybars (1266) camileri ile gene Kahire'de Kalavun (1285), Sultan Hasan (1356-62) ve Kayıtbay (1474) medreseleri vardır.

Yakındoğu ülkeleri 13. yüzyılda Moğol saldırılarına uğramış, yerel egemenlikler son bulmuş, kentler yakılıp yıkılmıştır. Bu sarsıntının geçmesinden sonra kurulan devletlerden biri Timurlular'dır. Timurlular da savaş amacıyla gittikleri yerlerde yıkıcılıklarıyla ünlenmelerine karşın, kendi ülkelerinde örnek bayındırlık çalışmaları yapmışlardır (*bak.* TİMUR İMPARATORLUĞU). Gerek taşıyıcıları (dilimli, soğan başlı kubbeler), gerekse süslemeleri (sırlı tuğla kaplama) açısından öne çıkan yapılar arasında camiler, medreseler ve türbeler vardır. Genel olarak Selçuklular döneminde ortaya konan ilkeler sürdürülmüş, ayrıntılarda çeşitlemelere gidilmiştir.

Timurlular'ın önemli yapıları arasında Şah Zinde Türbeleri adlı yapılar topluluğu (14.-15. yüzyıl), Timur'un Semerkant'taki, Gûr-i Emir adıyla bilinen türbesi (1405), Uluğ Bey, Tilkari ve Şir-Dar medreseleri ile bir çarşıdan oluşan Semerkant Registanı (1417) adlı yapılar topluluğu gösterilebilir.

Batıya doğru yolculuklarını sürdüren Türkler'in son durağı Anadolu olmuştur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklu boyları Anadolu'ya yerleşmeye başlamıştır. Önce onlar, daha sonra da Osmanlılar Türk mimarlığının en başarılı bireşimini burada gerçekleştirmiş, dünya mimarlığı içinde önemli yeri olan başyapıtlar ortaya koymuşlardır.

Anadolu Selçukluları'nın mimarlığını yön-

lendiren iki etken vardır: İslamlık ilke ve kurumları ile Anadolu'nun Türkleştirilmesi çalışmaları. Bu nedenle dinsel tarikatlara hizmet edenlerle eğitim yapıları önem kazanmıştır. Türkler'e özgü bir yapı türü olan mezarların yapımı da sürmüştür. Daha sıcak Türkistan-İran iklim koşullarına uygun cami ya da medreseler başta ilk biçimlerine göre yapılırken, açık avlu giderek küçülmüş, sonunda yerini kapalı biçimlere bırakmıştır. Buna paralel olarak Orta Asya konutlarından türetildiği düşünülen kapalı medreseler, Arap geleneğini sürdüren çok ayaklı camiler de yapılmıştır. Yapıların içinde fenerli bir kubbenin örttüğü şadırvan, eski avluyu anımsatan simgesel bir öğe olmuştur. Onların en çok önemseyerek anıtsal düzeye çıkardıkları yapı türü ise kervansaraydır. Selçuklu sultanlarının korumacılığı altında yapılan bu konaklama yapıları, Anadolu Selçukluları'nın sağladığı güvenlik ortamını simgeleyen anıtsal yapılar olarak tasarlanmışlardır.

Anadolu Selçukluları Orta Asya'nın bozkır sanatından, Sasani ve Gazneli sanatlarından aldıkları öğeleri Yakındoğu ile Anadolu'da buldukları yüksek düzeyli işçilikle birleştirerek benzersiz bir süsleme sanatı yaratmışlardır. Anadolu Selçuklu mimarlığında iki yapı öğesi önemsenerek öne çıkarılmıştır: Eyvan ve taç kapı. Eyvan yarı kapalı bir mekân öğesi olarak cami, medrese, zaviye ve konutlarda kullanılmıştır. Büyük bir olasılıkla onun bir türevi olan taç kapı ise bir yapının dış yüzündeki en belirgin öğedir. Zaman zaman yapı yüksekliğini aşan boyutlardaki bu girişler süslemelerle donatılmıştır.

Anadolu Selçukluları'nın önemli yapıları arasında mimarı Ahlatlı Hürrem Şah olan Divriği Ulucamisi ve Darüşşifası (1226-29), Konya (1116-1237) ile Niğde (1123) Alaeddin camileri, Kayseri'de Huand Hatun Camisi ve Külliyesi (1238), Sivas (1193) ve Kayseri (1162) ulucamileri, Ahlat'da Erzen Hatun Kümbeti (1222), Amasya'da Halifet Gazi Türbesi (1232), Kayseri'de Döner Kümbet (1279), Ahlat'ta Ulu Kümbet (1273), Erzurum'da Çifte Minareli (1253), Tokat (1265) ve Sivas'ta (1271) Gök Medrese, Konya'da İnce Minareli (1260-65) ve Karatay (1251) medreseleri, Konya-Aksaray (1229), Kayseri-Sivas (1231-36) yolları üstündeki Sultan hanları, Antalya'da Alara Han (1231), Evdir Han (1215), Şarapsa Han (1236-46), Karatay Hanı (1240), Çayhan (1278), Kayseri'deki Gevher Nesibe Hatun ve Sivas'taki 1. Keykâvus (1217) darüşşifaları sayılabilir.

Anadolu Selçukluları'nı Beylikler dönemi izler. Bu dönemde tek kubbeli cami gibi bazı gelişmeler görülürse de mimarlığa yerel etkilerin ağır bastığı bir çoğulculuk egemendir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında da sürmüştür. Ancak Anadolu birliği sağlandıktan sonra bütünlük gösteren bir mimarlıktan söz edilebilir.

Beylikler döneminin önemli yapıları arasında Kastamonu'da İbn Neccar Camisi (1353), Manisa Ulucamisi (1366), Selçuk'ta İsa Bey Camisi (1375) vardır.

Ara Güler

Anadolu Selçukluları döneminde yapılmış, Konya-Aksaray yolu üzerindeki Zazadin Han (1235-37).

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

(Solda) Anadolu Selçukluları döneminde yapılan Divriği Ulucamisi'nin (1226-29) zengin taş işçiliği sergileyen taç kapısı ve (üstte) Kayseri'de gene aynı dönemde yapılmış Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası.

Osmanlı mimarlığındaki en önemli gelişme camilerin tek kubbeyle örtülmesidir. Bir süre, camiler yüklendikleri başka işlevler gereği, zaviyeli cami adı verilen ters-T planlı bir düzenlemeyle yapılmış, daha sonra tüm iç mekânı tek bir örtü altına almayı amaçlayan tek kubbeli camilere yönelinmiştir. Bu yapı değişikliğine yol açan çeşitli etkenler vardır. Bunlardan biri daha eskiden de küçük camilerde tek kubbenin kullanılmasıdır. Bir başkası Osmanlı mimarlarının Bizans yapılarından, özellikle de Ayasofya'dan etkilenmeleridir. Büyük yapı işlerine girişebilecek düzeye ulaşmaları da onların bu sorunu ele almalarını sağlamış olabilir. Osmanlı-Türk mimarlığı bu yaklaşımıyla bütün öteki Türk ve İslam mimarlıklarından farklı bir bireşim yaratmış, onu da bütün çeşitlemeleriyle yetkin bir biçimde kullanmıştır.

Klasik Osmanlı üslubu merkezdeki kubbenin önce mihrap yönünde, sonra da hem giriş, hem mihrap yönünde yarım kubbelerle desteklenmesiyle başlar. Bunu dört yana da yarım kubbeler ekleme izler. Kubbe dört, altı ya da sekiz ayak üstüne oturur. Klasik dönemin en büyük adı Mimar Sinan'ın bile zaman zaman bunların birinden birini denediği, en iyi çözümü araştırdığı gözlenmektedir. Başyapıtı Selimiye'de (1575) ise çapı 31 metreyi geçen kubbe sekiz ayak üstüne oturtulmuştur. Selimiye, kubbenin hem iç, hem dış mimarlığa egemen kılındığı az sayıdaki anıtsal yapı örneklerinden biri olması nedeniyle ilginç bir yapıttır (*bak.* MİMAR SİNAN: SELİMİYE CAMİSİ).

Osmanlılar da medrese, sıbyan okulu, kütüphane, kervansaray, han, özellikle kent içi hanı, hamam, çarşı ve bedesten, bimarhane, darüşşifa, tabhane, imaret (ya da aşevi) gibi öteki yapı türlerini de uygulamışlardır. Su ile ilgili yapılara da önem verilmiştir. Köprü, bent, suyolu gibi mühendislik yapıları yanında çeşme, sebil, şadırvan gibi yapılar ortaya konmuştur. Bu sonuncular Osmanlı-Türk barok ve rokokosu adı verilen ve batı mimarlığından etkiler taşıyan süsleme ağırlıklı üslubun benimsenip yaygınlaşmasına yardımcı olmuşlardır. Mezar yapısı yapma geleneği türbelerle sürdürülmüştür. Külliyeler hayır amaçlı toplumsal hizmet merkezleri olmuştur.

Osmanlı-Türk mimarlığının anıtsal camilerden sonra yaratmış olduğu en önemli yapı türü konuttur. "Türk evi" olarak da bilinen bu yapılar Anadolu'da ve Balkanlar'da yer alır. Kendine özgü modüler plan çeşitlemeleri olan, ahşap yapım yöntemlerini kullanan, alt katlarda kapalıyken üstte cumbalarla, pence-

relerle açılan, kafes gibi çevre denetleyici öğeleri, yerli dolap gibi iç donanımları bulunan konutlar, özenli işçilik ve süslemeleriyle en az Japon evleri kadar özgün yapılardır. Kırsal yaşama biçiminin sonucu olan bu evler kentlere de uyarlanmış, konak, köşk, kasır, yalı, saray gibi daha gelişmiş türlerin temeli olmuştur.

Osmanlı Devleti gücünü yitirmeye başlayınca başta askerlik olmak üzere çeşitli alanlarda Avrupa ülkelerinin uyguladığı yöntemler benimsenmeye başlanmıştır. "Batılılaşma" olarak adlandırılan bu süreç mimarlığı da etkilemiştir. Özellikle 19. yüzyılda, Osmanlı uyruklu olan ve bir bölümü dışarıda eğitim görmüş Ermeni kökenli mimarlar ile doğrudan dışarıdan getirtilen yabancı mimarlar mimarlık ortamına egemen olmuşlardır. Bu dönemde yapılan büyük kışlalar, okullar, köşkler, konaklar, saraylar bu mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Onların Avrupa'da moda olan biçimleri bazen bilinçsizce aktarmaları ya da kendilerine özgü bir İslam mimarlığı yorumuna yönelmeleri mimarlıkta bazı uyumsuzluklara ve bozulmalara yol açmıştır. Yüzyılın sonlarında süslemeci Art Nouveau (Yeni Sanat) üslubunun etkileri de bunlara katılmıştır.

Şemsi Güner

Mimar Sinan'ın 1550-57 arasında İstanbul'da yaptığı Süleymaniye Camisi klasik Osmanlı mimarlığının en önemli yapıtlarından biridir. Caminin içi Osmanlı çiniciliğinin seçkin örnekleriyle bezenmiştir.

Osmanlı mimarlığının ürettiği önemli yapılar arasında Bursa'da Yıldırım Camisi (1395), Yeşil Cami (1419), Edirne'de Eski Cami (1404-14), Üç Şerefeli Cami (1437-47), İstanbul'da mimarı Hayreddin Ağa olan II. Bayezid Camisi (1505), Mimar Sinan'ın yapıtlarından İstanbul'da Şehzade Camisi (1547), Sinan Paşa Camisi (1556), Süleymaniye Külliyesi (1557) sayılabilir. Sedefkâr Mehmed Ağa Sultan Ahmed Camisi'ni (1616) yapmıştır. Davud Ağa'nın başladığı Yeni Cami'yi (1598-1674) Mustafa Ağa bitirmiştir. İstanbul'daki Nuru Osmaniye (1755) ile Nusretiye (1826) camileri gibi yapılar Osmanlı-Türk barok üslubuna örnektirler. İstanbul Aksaray'daki Valide Sultan Camisi (1871), Cihangir Camisi ve daha sonra yıkılan Karaköy Camisi 19. yüzyıl yapılarıdır.

Osmanlılar tarafından yapılan öteki önemli yapılar arasında İstanbul'daki Anadolu (1395) ve Rumeli (1452) hisarları anılabilir. Fatih Sultan Mehmed tarafından 1470'lerde yapımına başlandıktan sonra 19. yüzyıla kadar kullanılan Topkapı Sarayı'nda çeşitli dönemlerde yapılmış köşkler vardır. Safranbolu, Kula gibi kentler ise Türk evinden örneklerin günümüze kaldığı yerlerdir. 19. yüzyılda yapılan Dolmabahçe (1853) ve Çırağan (1871) sarayları, Kuleli Kışlası (1871), Maçka Silahhanesi (1862) ve Taşkışla (1860) Ermeni kökenli Balyan Ailesi'nden gelen mimarlar tarafından yapılmış yapılardır (*bak.* BALYAN AİLESİ).

19. yüzyıl yeni işlevlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Postane, tren istasyonu, vapur iskelesi gibi iletişim ve ulaşım yapıları, fabrika gibi üretim yapıları bu dönemde Türk mimarlığına girmiştir. İşhanları, pasajlar ortaya çıkmış, eğitim, sağlık, alışveriş gibi geleneksel işlevler değişime uğramıştır. Bunlara demir, çelik, çimento, beton, betonarme, cam, alüminyum gibi sanayi yöntemleriyle üretilen çağdaş yapı gereçleri, onları kullanan yeni yapım yöntemleri katılmıştır. Bütün bunlar mimarlık alanında yeni yaklaşımlar gerektirmiştir. Türkiye'de çağdaş anlamda mimarlık eğitimi 1883'te kurulan Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi, bugün Mimar Sinan Üniversitesi) verilmeye başlanmıştır. Bu okulu bitiren mimarlar

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Üstte: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından onarılan, İstanbul'da Soğukçeşme Sokağı'ndaki eski Türk evleri. **Sağda:** İstanbul'da Kanlıca'daki Kont Ostrorog Yalısı.

Ara Güler

hem yabancı mimarların etkisine karşı duracak, hem de yeni mimarlık işlevlerini çözecek düşünceler bulmak zorunda kalmışlardır.

20. yüzyıl başında Türk mimarlığı "Birinci Ulusal Mimarlık Akımı" adı verilen bir yaklaşımın içinde görülür. Bu akıma bağlı mimarlar klasik Osmanlı mimarlığının yarattığı biçimleri yeni işlevlerde uygulamaya çalışarak ulusal bir mimarlık yaratmayı amaçlamışlardır. İstasyon, işhanı, okul, otel gibi yapılarda kemerli pencereler, kubbeler, geniş saçaklar, bakışık düzenlemeler, süsleme öğeleri gibi işlevden, yapımdan ya da yapı gereçlerinden kaynaklanmayan biçimler kullanılmıştır. Batı mimarlık akımlarından ve Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncelerinden etkilenen bu mimarlık anlayışı, seçmeci yaklaşımına karşın düşünsel temellere dayandırılan ilk Türk mimarlık akımı olması nedeniyle önem taşır.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında yapılan Sirkeci (1890) ile Haydarpaşa (1906-09) garları Alman mimarlar tarafından tasarlanmıştır. Haydarpaşa Tıbbiye Mektebi (1903, daha sonraki Haydarpaşa Lisesi, bugün Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi) İtalyan kökenli Alexandre Valaury ile Raimondo d'Aronco'nun yapıtıdır. Birinci Ulusal Mimarlık Akımı mimarlarından Kemaleddin Bey İstanbul'da 4. Vakıf Hanı'nı, Harikzedegân Evleri'ni (daha sonra Türk Hava Kurumu Teyyare Apartmanları, bugün Ramada Oteli), Bostancı ve Bebek camilerini, Ankara'da da Gazi Eğitim Enstitüsü'nü (1926, bugün Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi); Vedat (Tek) Bey İstanbul'da Büyük Postane'yi, Ankara'da Halk Fırkası Kulübü'nü (1922; 1924'ten sonra İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1960'tan sonra CENTO Merkezi, 1981'den sonra Cumhuriyet Müzesi), Ankara Palas Oteli'ni (1926; bugün Devlet Konukevi); Mimar Arif Hikmet (Koyunoğlu) Bey de Ankara'daki Etnografya Müzesi (1925-28) ile Türkocakları Genel Merkezi'ni (1924-30; sonra Ankara Halkevi, daha sonra Üçüncü Tiyatro, bugün Devlet Resim ve Heykel Müzesi) yapmışlardır.

Cumhuriyetin kurulması mimarlık çalışmalarını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ni anımsatacak bir mimarlık yaklaşımı olduğu için Birinci Ulusal Mimarlık anlayışı gözden düşmüş, bir süre sonra da yerini akılcı-işlevci mimarlık düşüncelerine bırakmıştır. Bunların özelliği yapıların biçimlendirilmesinde işlevlere öncelik vermek, yalın, akılcı ve ekonomik bir mimarlık yaratmaktır. Cumhuriyet döneminde çağdaş yapı gereçleri hızla yayılmış, yeni makineler kullanan yapım yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye, tarihinin hiçbir döneminde yaşamadığı bir yapı üretimi ve bayındırlık çalışmasına sahne olmuştur. Tuğla, betonarme gibi gereçler, düz çatı, geniş pencere, çok katlı yüksek yapı gibi biçimler ve iskelet yapım yöntemleri mimarlığın dış görünüşünü değiştirmiştir. Zaman zaman II. Dünya Savaşı sırasında kendini gösteren "İkinci Ulusal Mimarlık Akımı" gibi seçmeci, tarihsel yinelemeci düşünceler çıkmışsa da, bunlar yerlerini bir süre sonra daha geçerli evrensel ilkelere bırakmışlardır.

Cumhuriyet döneminde de önemli yapılar üretilmiştir. İlk dönemde ağırlık verilen yönetim yapılarını eğitim ve sağlık yapıları izlemiştir. Çok sayıda üretim, ulaşım, iletişim yapısı üretilmiştir, bu günümüzde de sürmektedir. Geleneksel mimarlığın bilmediği spor, kültür, eğlence, dinlence yapıları onlara katılmaktadır. Değişen çalışma ve alışveriş gereksinmeleri yeni yapı türleri getirmiştir. Dinsel yapılara mimarlık açısından verilen önem azalmış, yeni biçimlerin araştırılmasından çok Osmanlı klasik mimarlığına öykünen kalıplaşmış tip cami tasarımlarının uygulanması yeğlenmiştir. Önemli bir mimarlık konusu olan konut yapımı, kırsal kesimde olduğu gibi kentlerde de kendi evini kendi yapanlar (gecekonducular) ya da yap-satçılar elinde olduğundan çoğunluk niteliksiz yapılardan oluşmaktadır. Mimarların etkili olabildiği yerlerde ise başarılı uygulamalara rastlanmaktadır. Çağdaş yaşam medrese, kervansaray gibi bazı geleneksel yapıları tümüyle ortadan kaldırmış, buna karşılık en önemli örneği cumhuriyetin kurucusu Atatürk için yapılan Anıtkabir'de görüldüğü gibi, anıtmezar yapma geleneği bu dönemde de sürmüştür. Tasarımı Emin Onat ile Orhan Arda tarafından yapılan Anıtkabir (1941-53), Türk mimarlığıyla daha eski Anadolu yapı sanatı biçimlerini çağdaş bir uygulamada kaynaştırmaya çalışan önemli bir yapıttır (*bak.* ANITKABİR).

Erkin Emiroğlu

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Birinci Ulusal Mimarlık Akımı mimarlarından Kemaleddin Bey'in yaptığı, İstanbul'da Sirkeci'deki 4. Vakıf Hanı.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra üretilen yapılar arasında Şevki Balmumcu'nun Ankara'daki Sergievi (1933-34). Seyfi Arkan'ın gene aynı yerdeki Belediyeler (bugünkü İller) Bankası (1936-37) vardır. İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakülteleri (1944), Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi (1943) Emin Onat ile Sedat Hakkı Eldem tarafından tasarlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında çağrılı olarak Türkiye'ye gelen ve eğitim görevleri de yüklenen yabancı mimarlardan Clemens Holzmeister Ankara'da Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nü (1930-32), Bakanlıklar Sitesi'ni (1930-35), Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni (1938-60); Ernst Egli (1893-1974) Musiki Muallim Mektebi'ni (1928; sonra Devlet Konservatuvarı), İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nü (1930; bugün Zübeyde Hanım Kız Teknik Okulu), Bruno Taut (1880-1938) da gene Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni (1937) yapmışlardır.

Daha sonraki dönemlerde yapılan yapılar arasında Altuğ ve Behruz Çinici'nin Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kampusu ile içindeki yapılar (1960-70), Doğan Tekeli ve Sami Sisa'nın İstanbul'daki Manifaturacılar Çarşısı (1966), Turgut Cansever ile Ertur Yener'in Ankara'daki Türk Tarih Kurumu (1967), Aydın Boysan'ın Karamürsel'deki İpek Kâğıt Fabrikası (1970), Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul'da Zeyrek'teki Sosyal Sigortalar Kurumu (1972), Cengiz Bektaş'ın Ankara'daki Türk Dil Kurumu (1978), Hayati Tabanlıoğlu'nun İstanbul Yeşilköy'deki Atatürk Havalimanı Uluslararası Terminali (1983), Ragıp Buluç'un Ankara'daki Atakule çarşı, seyir kulesi ve döner lokantası (1989) sayılabilir. Türk mimarları yurtdışında da yarışmalar kazanmış, yapılar yapmışlardır. Bunların önemlilerinden biri tasarımı Vedat Dalokay tara-

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Altuğ ve Behruz Çinici'nin yapıtı olan Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kampusu'nda rektörlük binasının girişi.

fından yapılan Pakistan'daki İslamabat Kral Faysal Camisi'dir.

Günümüz Türk mimarlığının ortak üslup özellikleri taşımayan bir görünümü vardır. Hatta belli bir kargaşa içinde olduğu bile söylenebilir. Ama bu çağdaş toplumlara özgü çoğulculuğun doğal sonucudur. Günümüzün mimarlığı biçimsel birörnekliği aramaktan çok, her yapıyı kendine özgü çözümler gerektiren bir sorunlar kümesi olarak görmek eğilimindedir. Çağdaş Türk mimarlığının altından kalkması gereken daha büyük boyutlu sorunları da vardır. Hızlı nüfus artışı, serbest piyasa ekonomisi, siyasal ödünler gibi etkenler sağlıksız kentleşmeye, çirkin yapılaşmaya, çevre kirlenmesine yol açmıştır. Kentlerin tarihsel dokusu, suları, yeşil alanları, kültür varlıkları yok edilmektedir.

Örnekleri bugün çeşitli ülkelerin sınırları içinde kaldığından Türk mimarlığını dar bir alanda bütünlüğüyle algılama olanağı yoktur. Ama zaman ve yer içindeki bu dağılmışlık, yayılmışlık yanıltıcıdır, çünkü bu mimarlığın bir bütünlüğü, sürekliliği vardır. Onu ilkel yapı sanatlarıyla karşılaştırmak, bulundukları ülkelerin ya da İslam kültürünün değişik ortamlardaki yaratıları içinde görmek doğru değildir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde bu mimarlık İslam yapı sanatına yeni bir yorum getirdiği gibi onun dışındaki başka mimarlıkları da etkileyecek düzeye ulaşmıştır. Bunun en belirgin örneği kubbenin içte mekânları, dışta da kütleleri belirleyici bir yapı öğesi durumuna getirilmesidir. Osmanlı-Türk mimarlığı geleneksel yapıda geniş açıklıkların geçilebilmesini sağlayan kubbeyi en önemli biçim öğesi durumuna getirmiş, bu düşünceyi klasik dönemden sonra da kubbelerin kasnak üstünde yükseltilmesi türünden çeşitlemeler dışında büyük değişiklik yapmadan uygulamıştır.

Türk mimarlığı yığma yapım yöntemlerini, geleneksel yapı gereçleri olan taşı, tuğlayı, ahşabı büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Bu başarıyı yalnız anıtsal mimarlık yapıtlarında değil, köprü, suyolu, savunma yapısı gibi mühendislik yapılarında da göstermiştir. Kare planlı bir alt yapıdan daire planlı kubbe örtüye geçerken açık kalan köşeleri kapamaya yarayan belli başlı üç geçiş öğesinden birini, Türk üçgenlerini, adının da gösterdiği gibi Türk yapı sanatçıları bulmuş ve uygulamışlardır. Bugün de çağdaş yapım yöntemleri, çağdaş yapı gereçleri başarıyla kullanılmaktadır. Bu mimarlığın gelişmemiş bir yanı kuramsal çalışmaların yok denecek kadar az olmasıdır. 20. yüzyıla gelinceye kadar mimarlar, mimarlığın ne olduğunu, ne olması gerektiğini eleştirel bir biçimde tartışan yapıtlar ortaya koymamışlar, yapılan işleri belirten kitaplar yazmakla yetinmişlerdir. Cumhuriyetin kurulması ve Atatürk'ün önderliğinde başlayan yenileşme hareketleri bu sorunun çözülmesine de katkıda bulunmuştur. Yeni Türk alfabesinin benimsenmesi, eğitim seferberliği türünden girişimler bu alanda da kitapların yazılmasına, geleneksel Türk mimarlığının tanımadığı bir iletişim biçimi olan uğraşı dergilerinin yayınlanması gibi girişimlere yol açmıştır. Türk mimarlığı, günümüze kalan örneklerinin de gösterdiği gibi, yetkin bir sanat, saygın bir uğraş olmuştur. Bu uğraş günümüzde de, ulusal ve evrensel değerleri göz önünde tutarak yeni bir anlayış içinde ürün vermeyi sürdürmektedir.

TÜRK MUTFAĞI *bak.* AŞÇILIK

TÜRK MÜZİĞİ, denince bugün karşımıza oldukça geniş kapsamlı ve çeşitlilik gösteren bir sanat alanı çıkar. Klasik Türk müziği, Türk sanat müziği, ya da Osmanlı müziği diye bilinen ve tarihi oldukça eskilere dayanan müziğin yanı sıra tarihi Orta Asya'daki Türk-

ler'e uzanan Türk halk müziği, Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme hareketleriyle ülkemize giren batı müziğinin Cumhuriyet döneminde yorum, uyarlama ve etkisiyle ortaya çıkan çağdaş Türk müziği bu geniş sanat alanını oluşturmaktadır. Ayrıca zaman içinde "arabesk" ve "Türk pop müziği" gibi yeni oluşumlar ortaya çıkmıştır.

Çağdaş Türk müziği dediğimiz zaman da gene bir çeşitlilik söz konusudur. Klasik batı müziği etkisiyle oluşturulan Türk müziği, hafif müzik denen türde, ama gene batı müziği kalıp ve kurallarına göre oluşturulan Türk müziği gibi değişik alanlar vardır. Klasik Türk müziği ile Türk halk müziği kendi gelenekleri içinde sürüp giderken, Arap ve doğu müziğinin etkisiyle oluşan, bir yandan batı müziği çalgılarından da yararlanılarak seslendirilen, öte yandan halk müziğinden esinlenen "arabesk" müzik 1960'ların sonlarından beri yaygın bir biçimde varlığını duyurmaktadır. Halk türkülerini yeni bir yorumla seslendiren ya da bu gelenek içinde yeni besteler yapan Ruhi Su, Zülfü Livaneli gibi sanatçıların açtığı yeni bir çığır içinde oluşan müzik de yaygın bir biçimde dinleyici bulmaktadır. Türk sanat müziğini çokseslilığe dönüştürerek bir orkestra yapıtı gibi seslendirme çabalarının sonucu olan ürünler de çağdaş Türk müziği alanı içindedir.

Bu arada tekseslilik-çokseslilik tartışmalarının da müziğimizi önemli ölçüde etkilediğini vurgulamak gerekir. Tük müziğinin teksesli müzik alanı içinde yer alması, batılılaşma hareketiyle çoksesli müziğin gündeme gelmesi bugün bile çağdaş Türk müziği konusunda bir sorun olarak durmaktadır. Öte yandan bu sorunla ilgili birçok yorum ve öneriler ileri sürülmekte, tartışmalar yapılmaktadır. Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi "Türk müziği" kavramı birçok müzik anlayışını ve ürünü kapsamaktadır. Bu durumda Türk müziği klasik Türk müziği, Türk halk müziği ve batı etkisindeki Türk müziği olmak üzere kabaca üçe ayırarak incelenebilir. Batı etkisindeki Türk müziğinin yapısı çoksesli müziğe dayanmaktadır. Bu konuda ansiklopedideki MÜZİK maddesinde ayrıntılı bilgi bulabilirsiniz. Türk halk müziği ise HALK MÜZİĞİ maddesinde ele alınmıştır.

Klasik Türk Müziği

Klasik anlamda Türk müziği, daha önceki çeşitli İslam müziklerinin oluşturduğu zengin birikime dayanan Osmanlı müzikçilerin ürünü olan makamsal müziktir.

Makam, ayrıcalıklı birkaç sesin çevresinde, "seyir" denen ve sesler arasındaki ilişkiyi belirleyen kurallara göre melodinin biçimlendiği çerçevedir. Türk müziğindeki çalgılar gibi, makamlar ve beste türleri de pek çok Ortadoğu ülkesinin ortak malıdır. Ama bunların adları gibi, içerik ve kullanılış biçimleri de çoğunlukla farklıdır. Çeşitli metinlerde 600'ü aşkın makam adına rastlanırsa da, bunların ancak 200 kadarının örnekleri günümüze ulaşabilmiştir. Bugün ise ancak 40-50'si yaygın olarak kullanılmaktadır. Makamlar arasında gerçekten apayrı bir anlatım gücü taşıyanların bazıları şunlardır: Hicaz, uşşak, rast, buselik, karcığar, kürdi, hüseyni, muhayyer, mahur, hicazkâr, şehnaz, suzinâk, suzidil, evcârâ, evç, neva, saba, bestenigâr, dügâh, sultaniyegâh, segâh, hüzzam, nihavend, kürdilihicazkâr, nikriz, hisarbuselik, acemaşiran, ferahfeza, ırak.

Her melodi ya da motif bir makamın seslerini ve öteki özelliklerini kullanır. Ama Türk müziğinde, doğaçlamalar dışında, yalnızca bestelenmiş yapıtların biçimlenişine katkıda bulunan ve "usul" denen bir öğe daha vardır. Usuller, çeşitli uzunluktaki kuvvetli ve zayıf vuruşların belli bir düzen içinde sıralanmasıyla ortaya çıkan birer ritim kalıbıdır. Usul, yapıtın başından sonuna kadar aynı kalır. Çeşitli Türkçe metinlerde 100'ün üzerinde usul adı geçer. Ama ancak 80 kadarının örneği günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan sıkça kullanılan bazılarının içerdikleri zaman birimi sayısı şöyledir: Semai (3), sofyan (4), türkaksağı (5), yürüksemai (6), devrihindi (7), düyek (8), aksak (9), curcuna (10), aksaksemai (10), lenk fahte (10), Mevlevi devrirevanı (14), fahte (20), çenber (24), devrikebir (28), muhammes (32), hafif (32).

Bir yapıtın künyesini, kullanılan makamın ve ölçüldüğü usulün adları dışında örneği olduğu beste türünün (ya da "formun") adı da belirler.

Dindışı Türk müziği, söz müziği ve çalgı müziği olmak üzere ikiye ayrılır. Söz müziği

yapıtları sayıca daha çoktur. Söz müziğindeki türler de, büyük ve küçük türler diye iki grupta toplanır. Kısaca tanımlamak gerekirse, büyük türler daha uzun ve daha sanatlıdır. Başlıca büyük türler şunlardır:

Kârınâtık. Daha çok makam ve usulleri öğretmek amacına yönelik olan bu türden yapıtların güftelerinin her dize ya da beytinde bir makamın, bazı kârınâtıklarda aynı zamanda bir usulün adı geçer; o dize ya da beyit adı geçen makamda ve usulle bestelenir.

Kâr. Genellikle daha uzun olur; bestecinin tüm hünerlerini ortaya koyduğu, birden çok usulün ve makamın kullanıldığı, güftenin başına ve arasına "terennüm" denen, daha kıvrak melodilerle bestelenmiş söz ve hecelerin eklendiği yapıtlardır.

Beste. Genellikle dört dizeli bir güfte üzerine, kârlar gibi ağdalı bir üslupla bestelenen yapıtlardır. Bunların birinci, ikinci ve dördüncü dizeleri aynı melodiyle okunur, üçüncü dize ayrı bir makamda bestelenir ve meyan adını taşır. Her dizeden sonra terennüm yinelenir.

Ağırsemai. Ya aksaksemai ya da senginsemai usulüyle ölçülen bu türden yapıtlar da genellikle dört dizeli bir güfte üzerine bestelenir. Birinci ve ikinci dizeleri, aralarına terennüm girmeden, apayrı melodilerle bestelenen ağırsemailer, nakış olarak nitelenirler. Ağırsemailerde de, bestelerde olduğu gibi terennüm dizelerden sonra yinelenir.

Yürüksemai. Yürüksemai usulüyle ölçülen, çoğunlukla dört dizeli bir güfte üzerine bestelenen ve daha süratli olarak okunan bu türden yapıtlar biçim bakımından ağırsemailere benzer. Bu türün de nakış olanları vardır.

Küçük türlerin başlıcaları da şunlardır:

Şarkı. Güftelerinin dize sayısına göre yapılanan bu türdeki yapıtlar, beste ve semailere oranla, çoğunlukla daha yalın ve kısadır. 19. yüzyılda Hacı Arif Bey'in doruğa ulaştırdığı şarkı türü ondan sonraki dönemin en önemli formu durumuna gelmiştir.

Köçekçe. Erkek dansçıların danslarına eşlik eden, canlı ve kıvrak melodilerle örülmüş ve sazların çaldığı aranağmelerle birbirine bağlanan sözlü bölümlerden oluşur.

Fantezi. 20. yüzyılda ortaya çıkan, serbest yapıda, çoğunlukla birkaç bölümlü, her bölümü başka bir tempo ya da ayrı bir usulle bestelenmiş sözlü yapıttır.

Dindışı çalgı müziğinde başlıca üç tür vardır. En büyük ve en önemli tür *peşrev*'dir. Hane denen dört ya da beş bölümden ve her haneden sonra yinelenen teslim bölümünden oluşan peşrev özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda çok gelişmiştir. Baştan sona aynı usulle bestelenmiştir. Çalgı müziğinin ikinci önemli türü de *saz semaisi*'dir. Çoğunlukla dört hane ve bir teslimden oluşan saz semailerinin ilk üç hanesi ile teslimi, aksaksemai usulüyle ölçülmüştür. Çok ender olarak senginsemai ya da yürüksemai usulleri de kullanılmıştır. Dördüncü hanede ise ilk üç hanedekinden farklı olarak semai, yürüksemai ve senginsemai başta olmak üzere, çok çeşitli usuller kullanılmıştır. Tanburi Cemil Bey'in katkılarıyla da gelişen bu tür 20. yüzyılda, özellikle Refik Fersan tarafından, neredeyse bağımsız bir konser parçasına dönüştürüldü. Çalgı müziğindeki üçüncü tür ise sirto, longa, mandra, kasap havası, çiftetelli gibi çeşitli danslara eşlik eden ve daha çok 19. yüzyılda gelişen çalgı yapıtlarını kapsayan *oyun havası* türüdür.

Tüm bu sözlü ve sözsüz yapıtların, belli bir düzen içinde peş peşe icra edilmesi "fasıl" denilen diziyi oluşturur. Bir fasılda, tümü de aynı makamdan olmak üzere, sırayla şu türlerin birkaçından yapıtlar seslendirilir: Kâr (varsa), birinci ve ikinci beste, ağırsemai, ağırdan yürük tempoya doğru sıralanan ve birbirlerine aranağmelerle bağlanabilen birçok şarkı, yürüksemai, saz semaisi ya da oyun havası. Başta peşrev, arada da taksimler yer alabilir. *Taksim* bir çalgının solosudur ve dindışı Türk müziğindeki en önemli doğaçlama türlerinden biridir (öbür önemli doğaçlama ise bir ses sanatçısının, bir şiiri doğaçtan ezgilerle, yani içinden geldiği gibi okuması demek olan *gazel*'dir).

Türk müziğinin çok gelişmiş bir kolu da, din-tasavvuf müziğidir. Gerçekte bu kolu, cami müziği ve tekke müziği olmak üzere iki alt başlık altında incelemek gerekir. Çünkü her ikisinin de kendine özgü kuralları ve türleri bulunur. Ama, başta ilahiler olmak üzere, her iki alt kolda da önem taşıyan ortak türler ve ortak yapıtlar vardır. Cami müziği,

doğaçlamanın ağır bastığı, hemen hemen hiçbir çalgının kullanılmadığı, çoğu zaman tek bir kişinin kutsal bir metni okumasına dayalıdır. Bu metin *Kuran*'dan bir bölüm ise, okuyanın yaptığına "tilavet" ya da "kıraat"; Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât*'ından bir bölüm ise yapılan müzik mevlittir.

Tekke müziği, cami müziği gibi söze ve insan sesine dayalı olmakla birlikte, doğaçlamanın yanı sıra bestelenmiş yapıtların da önemli yer tuttuğu ve insan sesinin yanı sıra çalgıların çok kullanıldığı bir müziktir. Tilavet ya da kıraat tekke müziğinin de başlıca doğaçlama türüdür. Peygamberi öven şiirlerin doğaçtan müziklenmesi demek olan kaside, dindışı müzikteki gazelin karşılığıdır. Tekke müziğindeki en büyük yapıtlar, Mevleviler'in "ayin-i şerif" adını verdikleri uzun ve çok sanatlı yapıtlardır. Mevleviler'in sema ayini sırasında *mutrib* denen ses ve saz sanatçıları topluluğu tarafından seslendirilen ayin-i şerif, *selâm* denilen dört bölümden oluşur. Başta peşrev, selamların aralarında saz terennümleri ve sonda son peşrev-son yürüksemai çalınır. Ayin-i şeriflerin çoğunun güftesi, Mevlana'nın *Mesnevi*'sinden alınmıştır. Birkaçında Türkçe ya da Arapça şiirlere rastlanır. Mevlevi müziğinin başlıca çalgıları, ney, rebap, kudüm ve haliledir. Sonradan bunlara tanbur, kanun, kemençe ve ud da eklenmiştir. Müzik, Mevlevilik'ten sonra en çok Bektaşi, Halveti, Rıfai ve Cerrahi tarikat ve tekkelerinde önem kazanmıştır. Bunlarda, ortak ya da özel ilahiler, duraklar (dinsel törene ara verildiğinde okunan, doğaçlamaya benzer sanatlı yapıtlar), tevşihler (dindışı müzikteki besteleri andıran ağdalı ve sanatlı ilahiler), şugller (Arapça güfteli ilahiler), tesbihler (daha çok "sübhanallah" sözcüğünün tekdüze bir ezgiyle yinelenmesine dayalı dualar), savtlar (birkaç dizelik bir güftenin tekdüze bir ezgiyle yinelenmesine dayanan ve zikir sırasında okunan dualar) okunur. Bektaşiler'in, genellikle yalın bir ezgisi ve halk şiiri uslûbunda güftesi olan ilahilerine *nefes* denmiştir. Mevlevilik dışındaki tarikatların müziğinde en önemli çalgı, büyük çaplı zilsiz bir tef olan bendir ya da mazhardır. Bektaşiler'ce çöğür, mey gibi halk çalgıları da kullanılmıştır.

Türk müziği, insan sesine dayalı bir müzik olduğundan, çalgı yapıtlarında da insanın ses alanı dışına pek çıkılmamıştır. Çalgıların işlevi, daha çok insan sesine eşlik etmek, onu desteklemek olarak görüldüğünden, bunların ses alanlarını genişletmek için çaba harcanmamıştır. Yapı olarak daha çoğuna elverişli olsalar bile, çalgıların iki ya da 2,5 oktavlık ses alanlarıyla yetinilmiştir. Öte yandan, bu çalgıların teknik açıdan virtüözlük olanaklarının artırılması yoluna da gidilmemiştir. Kullanılan çalgılar neredeyse 100 yılda bir tümüyle değişmiştir. Sözgelimi III. Selim döneminden (1789-1808) önce, zurna, çenk, ney, kudüm, halile, musikar (bir tür panflüt), çöğür, rebap gibi çalgılar tutulurdu. Daha sonra ise santur, keman, kemençe, kanun ve lavtanın yıldızı parladı. Günümüzde klarnet ve viyolonsel de aranan çalgılar arasına girmiştir. Bazı çalgılar ise bugün tümden unutulmuştur. Sözgelimi, artık çenk, rebap, musikar, santur, sinekemanı, girift (çok küçük bir tür ney) ve lavta gibi çalgılar geçmişte kalmıştır. Günümüzde kullanılan başlıca çalgılar şunlardır: Tanbur, ney, kemençe, ud, kanun, keman, viyolonsel, klarnet, kudüm, darbuka, bendir ve halile. Bunlardan doğu kökenli olan kanun, ud, ney, darbuka, kudüm ve bendir birçok Ortadoğu ve İslam ülkesinde de kullanılır. Tanbur ve kemençe köken olarak birer Türk çalgısı sayılamaz, ama bugün yalnızca Türkler'in klasik müziğinde kullanılırlar.

Dönemler

Türk müziği tarihinde, batı müziği tarihindeki

İletişim Yayıncılık Arşivi

Hacı Arif Bey'le (1831-85) birlikte klasik Türk müziğinde şarkı türünün çok büyük önem kazandığı bir dönem başlamıştır.

barok, klasik, romantik gibi dönemlere karşılık olabilecek ölçüde önemli farklarla birbirinden ayrılan dönemler yoktur. Ama, melodik yapı ve üsluplardaki belirgin farklılığa dayanılarak bazı dönemlerden söz edilebilir. Bu müzik, 13., 14. ve 15. yüzyıllarda Herat, Bağdat ve Tebriz saraylarının yetenekli bestecilerinin yapıtları örnek alınarak biçimlendirilmiştir. Bu dönem başlangıç dönemi sayılabilir. Kendisi de besteci olan hükümdarlar yalnız bestecileri değil, yeni makamlar ve usuller bulanları, müzik kitapları yazanları da ödüllendirerek müzik yaşamına canlılık katardı. II. Murad dönemini de kapsayan bu ilk dönem, yoğun bir Arap ve İran üslubu etkisi altında geçmiştir. İstanbul'un fethinden sonra buna Bizans etkisinin de eklenmesi, özgün bir üslubun oluşmasını geciktirmiştir. Özgün bir Osmanlı-Türk üslubunun ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında oluştuğunu söyleyebiliriz.

Klasik dönem, Osmanlı üslubunun ilk olgun örneklerini veren Itri ile başlatılabilir. Itri'den sonraki en büyük temsilcileri Ebubekir Ağa, Tab'i Mustafa Efendi, Küçük Mehmed Ağa, Sadullah Ağa, III. Selim, İsmail Dede Efendi, Dellâlzade İsmail Efendi ve Zekâi Dede Efendi olan bu üslubun en parlak yılları, kendisi de büyük bir besteci olan, birçok yeni makam düzenleyen ve birçok besteci ve icracıyı koruması altına alan III. Selim'in saltanat yıllarıdır. 19. yüzyılın ortalarında Hacı Arif Bey ile başlayan ve şarkı türünün çok büyük önem kazandığı dönem, bir bakıma Türk müziğinin gerileme dönemidir. Çünkü, öne çıkan şarkı türü, kâr, beste semai gibi sanatlı ve büyük türlerin bir kenara itilmesine yol açmıştır. Ama öte yandan, bu dönemde çalgı müziği gelişmiştir. Başta Tanburi Cemil Bey olmak üzere, birçok virtüöz saz sanatçısı yetişmiş, bunlar taksim türünün önem kazanmasını sağlamışlardır. Bu dönemde klasik Türk Müziği içerisinde saz müziği gelişip sesli icralardan bağımsızlaşmış, kişilik kazanmıştır. Ayrıca müzik daha geniş bir kitlenin malı olmaya başlamış, Balkanlar'dan gelen profesyonel müzikçiler beğenide çeşitli değişiklikler yaratmışlardır. Kapatılan Mehterhane'nin yerine kurulan alafranga bandonun (Muzıka-yı Hümayun) yanı sıra, sık sık İstanbul'a gelen yabancı opera ve operet toplulukları da, batı müziği etkisini, daha önce hiçbir dönemde olmadığı kadar artırmıştır. Klasik Türk müziği 20. yüzyıl ile birlikte çöküş ve yeni arayışlar dönemine girmiştir.

Müzikte Batılılaşma

Osmanlı Devleti döneminde batı müziğiyle ilk tanışma saray çevrelerinde oldu. III. Selim'den başlayarak II. Mahmud ile bu tanışıklık ve benimseme sürdü. Batı müziği sarayda, batılılaşma düşüncesini benimseyen Türkler ve Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi azınlıkları arasında kendine yer edindi. İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde belli eğlence yerlerinde batı müziği çalan topluluklar oluştu. Opera, operet ve konserler dar bir kesimin ilgi gösterdiği müzik gösterileri olarak kaldı. Bazı aileler çocuklarına "alafranga" müzik dersleri aldırmaya başladı. Özellikle batı müziği çalgısı olarak piyano ve keman az da olsa Türk evlerine girdi ve büyük kentlerde alafranga müzik dersleri veren müzikçilere ve öğretmenlere rastlanmaya başlandı.

Cumhuriyet yönetiminin tercihi batı müziği yönünde oldu. 1924'te Ankara'da Musiki Muallim Mektebi açıldı. Müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla Avrupa'ya sınavla öğrenci gönderildi. İstanbul Belediye'si tarafından 1927'de Şehir Bandosu kuruldu ve bunu başka kentlerdeki bandolar izledi. Halkevleri'nin kurulmasıyla da bu kurumların koroları, mandolin takımları oluşturuldu.

Batı müziği çalışmalarında, Avrupa'da öğrenim görmüş olan ve sonradan "Türk Beşleri" diye tanınan Cemal Reşit Rey, Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun ve Necil Kâzım Akses besteci, öğretmen, orkestra şefi, yazar ve yönetici olarak 1930'lardan başlayarak etkili oldular. Ahmet Adnan Saygun'un *Özsoy* operası ilk Türk operası olarak 1934'te sahnelendi (*bak*. TÜRK BEŞLERİ).

Yeni müzik anlayışının yaygınlaşmasını sağlamak için bazı önlemler alındı. Klasik Türk müziği ve halk müziği yayınlarında radyolara kısıtlamalar getirildi. Müzik kuruluşlarında da bu tür müziğin eğitim ve öğretimi kaldırıldı. Ama müzik alanında hızlı bir değişim sağlamanın kolay olmadığı anlaşılınca bu

kısıtlamalar ve engellemeler zamanla kaldırıldı. 1950'de Demokrat Parti iktidara gelene kadar resmi devlet siyaseti batı müziği çalışmalarını destekleyici yönde sürdürüldü. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın ve Ankara'da operanın açılışı, Gazi Eğitim Enstitüsü'ne bağlı bir müzik bölümünün kurulması, askeri bandocu yetiştirmek için okul açılması 1935-50 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ayrıca yetenekli çocuklar için özel yasalar çıkartılarak bu çocukların Avrupa'da müzik eğitimi görmeleri sağlanmıştır (*bak.* BİRET, İDİL).

1950'den sonra ise müzik eğitim ve öğretimine biraz daha hoşgörülü bir biçimde yaklaşıldı. Özellikle 1970'lerden sonra klasik Türk müziği, Türk halk müziği, batı etkisi altındaki çağdaş Türk müziği alanlarına devlet daha dengeli bir destek vermeye başladı. Bugün çeşitli üniversitelere bağlı konservatuvarlarda geniş bir alana yayılmış müzik eğitim ve öğretimi yapılmaktadır. Bu kuruluşlarda klasik Türk müziği, Türk halk müziği ve batı müziği ayrı ve bağımsız birimlerdir.

Türk Müziğindeki Değişimler

Ziya Gökalp'in bu konudaki düşüncelerine dayanan Cumhuriyet dönemi müzik siyaseti, "yabancı kökenli" ve "geri" diye nitelenen klasik Türk müziğinin bir yana bırakılmasını öngörüyordu. Yapılması gereken, tek gerçek Türk müziği sayılan Türk halk müziği ile batılı sazların, besteleme teknik ve yöntemlerinin kaynaştırılması olmalıydı. Müzik dünyasına belirli yöntemlerle kesin bir yön verilmeye çalışılması çeşitli çalkantılara yol açtı. Örneğin Darülelhan'ın klasik Türk müziği bölümü kapatılarak, İstanbul Belediye Konservatuvarı adı altında, yalnızca batı müziği öğrenimi veren bir okula dönüştürülmesi (1926), Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin müzik dünyasını adeta düşman kamplara ayıran sert bir alaturka-alafranga ya da doğu-batı tartışması başlattı. Bu tartışma bugüne kadar sona ermedi. Refik Fersan, Cevdet Çağla, Suphi Ziya Özbekkan, Sadettin Kaynak, Lem'i Atlı, Selahattin Pınar, Münir Nurettin Selçuk gibi yetenekli besteciler repertuarı belli ölçüde yeni ve çok değerli yapıtlarla zenginleştirdiler. Öte yandan, Rauf Yekta'nın sağladığı müzikolojik zemin üzerinde, Suphi Ezgi ile işbirliği ya-

"Türk Musikisi, Rauf Yekta Bey"/Pan Yayıncılık, 1986

Rauf Yekta (1871-1935) klasik Türk müziği alanında batılı anlayış ve yöntemlerle ilk müzikbilim çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

Kaynak Kitaplar

Hüseyin Saadettin Arel (1880-1955), Suphi Ezgi'yle (1869-1962) birlikte klasik Türk müziğinin kuramsal temelleri üzerine çalışmalar yürütmüştür.

Ara Güler

Cinuçen Tanrıkorur klasik Türk müziği parçalarını titizlikle ve geleneksel tarzda icra eden sanatçılardandır.

parak Türk müziğinin kuramsal temellerini açıklamaya çalışan Hüseyin Saadettin Arel tekseslilik-çokseslilik tartışmasında bir orta yol bulmaya çalıştı. Arel'e göre, klasik Türk müziği yabancı kökenli değildi. Türk halk müziği ile eş kökenli ve onun gelişmiş biçimiydi. Mutlaka, kendi bünyesine aykırı düşmeyecek biçimde çokseslendirilmeliydi. Çünkü, Türk makam ve usulleri, besteci için çok zengin bir kaynaktı. Ayrıca, oluşturulacak yeni Türk müziği batı orkestrasıyla değil, geleneksel Türk çalgılarıyla seslendirilmeliydi. Arel bu görüşünü yaşama geçirmek için çok çaba harcadı. Ne var ki, onu destekleyenler içinde, yeterince yetenekli besteci, iyi araştırmacı ve müzikçi yoktu. Öte yandan, özellikle makamlar ve perdelerle ilgili kuram ve açıklamaları gelenekçi müzikçiler için doyurucu olmamış, alafrangacılar gibi onlar da Arel'in karşısında yer almışlardı. Klasik Türk müziği günümüze kadar, gazinolardaki, daha sonra da radyo ve televizyondaki yerini koruyabilmek için nitelikten günden güne daha çok ödün vererek varlığını sürdürmüştür.

1926'da tüm tekke ve zaviyelerle birlikte Türk müziği için birer akademi niteliği taşıyan mevlevihaneler de kapatıldı. Aynı yıl İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda Türk müziği bölümünün de kapatılması Türk müziğinin tümüyle okulsuz kalmasına yol açtı. Uzun bir dönem boyunca, Türk müziği öğretimi, bir ikisi dışında yetersiz dernek ve öğretmenlerin elinde kaldı. Arel'in İstanbul Belediye Konservatuvarı müdürlüğü sırasında yeniden açtığı Türk müziği bölümünde de yalnızca kuramsal eğitim yapılabildi. İlki 1936'da Ankara'da açılan devlet konservatuvarları Türk müziğini kesinlikle dışladılar. Türk müziği yandaşları da, başta Arel'in öğrencileri, ancak 1976'da bir Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı açılmasını sağlayabildiler. Gene 1976'da, Nevzad Atlığ'ın ön ayak olmasıyla bir Devlet Klasik Türk Müziği Korosu kuruldu. 1980'lerde Ankara, İzmir gibi kentlerde de benzeri topluluklar oluşturuldu.

Günümüzde klasik Türk müziği üç ayrı grup tarafından temsil edilmektedir. Birinci grup, dinleyici kitlesini elinde tutabilmek için, sanatın özgün yapısını koruma kaygısından uzak, akla gelen her tür yenilikle pazarı yitirmemeye çalışan ve zaman zaman "arabesk"e kayan "piyasacılar"dan oluşur. İkinci grup, Türk müziğinin nitelikli örneklerini titiz ve elden geldiğince geleneksel tarzda bir icrayla sunmayı ilke edinen Necdet Yaşar, Niyazi Sayın, İhsan Özgen, Cinuçen Tanrıkorur, Meral Uğurlu, Bekir Sıtkı Sezgin, Erol Deran gibi sanatçıları kapsar. Üçüncü grubu ise gelenekle bağı koparmadan sınırlı bir yenileşmeyi amaçlayan Yalçın Tura, Mutlu Torun, Ruhi Ayangil, İhsan Özer gibi müzikçiler oluşturmaktadır.

TÜRK RESİM VE HEYKEL SANATI. Resim sanatı, ikiboyutlu bir yüzey üstüne uygulanan çizgi ve boyalarla estetik değerlerin yaratılması, bu yolla da duygu ve düşüncelerin iletilmesi demektir (*bak.* RESİM SANATI). Düzlem üstünde yaratılan bu düzenleme soyut ya da somut olguları canlandırıyor olabilir, betimleyici ya da süsleyici nitelik taşıyabilir. İnsanların en eskiçağlardan beri kullandıkları bu anlatım aracı Türkler tarafından da kullanılmıştır. Orta Asya'nın bozkırlarında yaşayan Türk boylarının, ele aldığı konulardan dolayı "hayvan üslubu" olarak adlandırılan resimler yaptığı bilinmektedir. İslamlık be-

nimsendikten sonra dinsel yasaklar nedeniyle betimleyici resim daha az kullanılmış, onun yerine süsleyici resim sanatları gelişmiştir. Bu nedenle Türk resim sanatı denince daha çok batı etkisi altında gelişen ve betimleyici yanı da olan çağdaş resim sanatı anlaşılır.

Gene de daha önceki dönemlerden kalan bazı yapıtların resim sanatı içinde sayılabileceği unutulmamalıdır (*bak.* EBRU; HAT SANATI; MİNYATÜR). Az sayıda da olsa Anadolu Selçukluları'ndan bazı yapıtlar kalmıştır. Bunlar kabartmalar, çini üstüne yapılan çizimler biçimindedir. Osmanlı döneminde de yoğun bir minyatür çalışması gözlenir. Fatih Sultan Mehmed döneminde batıdan ressamların getirtilerek padişahın ve ailesinden kişilerin resimlerinin yaptırıldığı bilinmektedir. Osmanlı sanatçılar da İtalya'ya gönderilmiş, oradaki çalışmaları öğrenmeleri istenmiştir. Bu tür girişimler daha sonraki dönemlerde yinelenmemiş, kendine özgü kuralları olan minyatür sanatı sürdürülmüştür. Elyazması kitapların resimlendirilmesinde kullanılan minyatürlerin betimlemeci yanı da vardır. Bu sanatta gerçekçi olmaktan çok simgesel anlatımlar önemlidir.

Minyatür 18. yüzyılda Levni ile anlatım olanaklarının sınırına ulaşmıştır. Bundan sonra yerini, giderek yaygınlaşmaya başlayan batı etkisi altındaki resim sanatlarına bırakmıştır. Bu arada "çarşı ressamları" adıyla anılan sanatçılardan da söz etmek gerekir. Bunlar kahvehanelerin, dükkânların duvarları ya da taşbaskı kitaplar (mâniler, destanlar) için resimler yapan halk sanatçılarıdır. Batılı gezginler arasında bu sanatçılara o çağdaki günlük yaşamı betimleyen resimler yaptırıp ülkelerine götürenler olmuştur.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri karşısında gerilemeye başlamasını önlemek amacıyla bu ülkelerin bazı kurum ve uygulamalarının benimsenmesi yoluna gidildi. Adına "batılılaşma" denen bu sürecin etkisi sanat alanında da duyuldu. Padişahların batı sanatlarına önem vermesi, bu sanatların ülkemizde ilerlemesine yol açtı. Türkiye'de batılı anlamdaki ilk resim denemeleri yeni kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Kara Mühendishanesi) ile Mekteb-i Harbiye (bugünkü Kara Harp Okulu) gibi mühendislik ve askerlik okullarında gerçekleştirildi. Önce haritacılık, teknik resim gibi konularda başlayan eğitim kısa süre içinde serbest resmi de kapsadı, bu amaçla batıdan öğretmenler geldi, Türk öğrenciler de yetiştirilmek üzere batı ülkelerine, özellikle Fransa'ya gönderildi.

Yenilikçi padişahlar 19. yüzyılda da batılılaşma çalışmalarını destekliyordu. II. Mahmud kendi resmini yaptırarak devlet dairelerine astırmış, Abdülaziz de resimle uğraşmıştır. Genellikle asker kökenli olan ilk Türk ressamların yapıtları da bu yüzyıldan kalmadır. Resimlerindeki donuk, acemice hava nedeniyle "19. yüzyıl Türk primitifleri" diye de adlandırılan bu ressamlar bazen fotoğraftan yararlanarak saray ve köşk bahçelerinden ya da İstanbul'dan görünümler yapmışlardır. Bunlar arasında Hüseyin Giritli, Hilmi Kasımpaşalı, Süleyman Sami, Ahmed Bedri, Salih Molla Aşki, Osman Nuri Paşa, Ahmed Şekür, Selahattin Bey, Şefik Bey, Necip Bey,

Ara Güler

Osman Hamdi Bey'in 1906'da yaptığı "Mimozalı Kadın" tablosu (İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi).

Münip Bey, Ahmed Ziya Şam, İbrahim Bey, Mustafa Bey, Şevki Bey gibi adlar vardır.

Abdülaziz zamanındaki asker ressamlar arasında İbrahim (Ferik) Paşa, Tevfik (Ferik) Paşa, Hüsnü Yusuf Bey gibi adlar vardır. Resim eğitimi için Paris'e gönderilen öğrenciler arasında Süleyman Seyyid Bey ile Şeker Ahmed Paşa önemlidir. Bu ressamlar aldıkları eğitim nedeniyle manzara ve durağan doğa resimlerinde başarılı olmuşlardır. Aynı kuşaktan Osman Hamdi Bey ise güncel yaşamı "Oryantalist" (Doğucu, resimde doğu dünyası ile ilgili resim yapan sanatçı anlamına gelir) bir yaklaşımla ele almasıyla tanınır. Tablolarında kendini model olarak kullanmış olması onu aynı zamanda ilk portre ressamlarından biri yapmaktadır.

Bu dönemdeki gelişmelerden biri ilk resim sergileridir. Belgelerden Oreker adlı bir manzara ressamının 1845'te sarayda bir resim sergisi açtığı anlaşılmaktadır. 1860'larda düzenlenen çeşitli sergilerde resimler de yer almıştır. Türkiye'de yalnız resim çalışmalarının yer aldığı ilk resim sergisi ise ressam Şeker Ahmed Paşa tarafından düzenlendi. 27 Nisan 1873'te açılan sergiye hem Türk, hem yabancı ressamların katıldığı, ayrıca Sanayi Mektebi, Askeri Tıbbiye ve Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) öğrencilerinin de sergiye resim verdikleri anlaşılmaktadır. Şeker Ahmed Paşa ikinci sergisini 1 Temmuz 1875'te açmış, bunu başka sergiler izlemiştir.

Halil Paşa, Hüseyin Zekâi Paşa ve Hoca Ali Rıza bir sonraki kuşağın ressamlarıdır. Resimlerinde İzlenimci bir hava olan Halil Paşa yaptığı İstanbul görünümleriyle tanınır. Çok sayıda küçük taslak çalışmasıyla bilinen Hoca Ali Rıza'nın ise gerçekçi bir tekniği vardır.

19. yüzyılda bir de gemileri, deniz savaşlarını konu edinen deniz ressamları vardı. Ayrı bir küme oluşturan bu sanatçılar arasında Osman Nuri Paşa, Fahri Kaptan, Kâtip Hüseyin Hüsnü (Tengüz), Tahsin Bey, Şamlı Ali Cemal, Bahriyeli İsmail Hakkı Bey gibi adlar sayılabilir. İstanbul'daki Deniz Müzesi'nde bu ressamların birçok yapıtı bulunmaktadır.

Bu yüzyılın sonlarına doğru resim sanatı açısından en önemli gelişme bir devlet sanat okulunun kurulmasıdır. 1874'te ressam Guillemet tarafından İstanbul'da Resim Akademisi adlı bir özel okulun açılmış olduğu bilinmektedir. Bu okulun öğrencileri çalışmalarını 1876'da düzenledikleri bir sergiyle tanıtmışlardır. Ama Türkiye'de çağdaş resim dalında eğitim veren ilk kuruluş 1 Mart 1883'te açılan Sanayi-i Nefise Mektebi (daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi, bugün Mimar Sinan Üniversitesi) oldu. Ressam ve müzeci Osman Hamdi Bey'in 1882'de müdürlüğüne

Ara Güler

Hikmet Onat'ın Kuzguncuk sahilinde yaptığı bir peyzaj çalışması (1965).

Galeri Beytem

Ara Güler

Abidin Dino'nun bir yağlıboya natürmortu (solda) ve Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun "Bu Anadolu Var Ya Bu Anadolu" (1971) adlı yapıtı (sağda).

getirildiği bu kuruluşun ilk yönetmeliğinde okulun "resim, oymacılık, mimarlık (fenn-i mimari) ve hakkâklık ile ilgili bilgi ve hünerlerin sanata tatbiki usulü"nün okutulup öğretileceği yazılıdır. Resim eğitiminin ağırlığı bundan sonra askeri okullardan bu okula kaymıştır.

Sanayi-i Nefise Mekebi'nden yetişen öğrenciler bir süre sonra kendilerinden söz ettirmeye başladılar. Aralarından yetenekli bulunanlara yurtdışında eğitim görme olanağı sağlandı ve onlardan daha sonra öğretmen olarak da yararlanıldı. 1910'da bazısı devlet adına, bazısı da özel olarak Avrupa ülkelerine gidenler arasında Nazmi Ziya Güran, İbrahim Çallı, Hüseyin Avni Lifij, Feyhaman Duran, Hikmet Onat, Namık İsmail, Mehmet Ruhi Arel, Sami Yetik gibi sanatçılar bulunuyordu. I. Dünya Savaşı çıkınca geri dönmek zorunda kalan bu ressamlar, gittikleri yerlerde daha çok akademik eğitim veren okul ve atölyelerde çalışmış olmalarına karşın, yurda döndükten sonra daha ilerici sayılabilecek İzlenimci bir yöneliş içinde olmuşlardır. İlk sergileri 1914-15 yıllarında açılmıştır. Bu ressamlar Türk resmine portreyi, figürü ve çıplak kadın resmini (*nü*) getirmişlerdir.

Türk ressamlar 20. yüzyılda ilk kez bir örgüt çevresinde birleşmişlerdir. İlk Türk ressamlar derneği 1908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'dir. Derneğin adı 1921'de Türk Ressamlar Birliği'ne, 1926'da Türk Sanayi-i Nefise Birliği'ne, 1929'da da Güzel Sanatlar Birliği'ne dönüştürülmüştür. Sanatçılar arasında belli bir dayanışma sağlayan, düşünce alışverişine olanak veren bu tür örgütler daha ileride belli akımların savunucusu olarak da ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra da resim alanındaki çalışmalar desteklendi. Sanayi-i Nefise Mektebi 1928'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüştürüldü. Batı ülkelerinden öğretmenlerin getirtilmesi, Türk öğrencilerinin Avrupa'ya gönderilmeleri bu dönemde de sürdü. Cumhuriyetin ilk yıllarında Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitiren ressamlar arasın-

da Şeref Akdik, Refik Epikman, Mahmut Fehmi Cûda, Ali Avni Çelebi, Zeki Kocamemi, Turgut Zaim gibi sanatçılar bulunmaktadır. Öğretmen açığını gidermek için kurulan Gazi Eğitim Enstitüsü'nün (bugün Ankara'daki Gazi Üniversitesi) Resim-İş Bölümü yetiştirdiği çok sayıdaki sanatçıyla ikinci bir resim eğitimi kuruluşu görevi görmüştür. Günümüzde bazı üniversitelerin güzel sanatlar fakültelerinde resim eğitimi verilmektedir.

Cumhuriyet döneminde resim sanatı açısından önem taşıyan çalışmalar arasında, sanat yapıtlarının sergilenmesi amacıyla kurulan kurum ve yapılar da bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde yapımına başlanan ilk müze Ankara'daki Etnografya Müzesi'dir. Yeni başkentte açılan ilk resim sergisi de "Müstakil (bağımsız) Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği" adı altında toplanan sanatçılar tarafından 1928'de, yapımı yeni bitmiş olan bu müzede düzenlenmiştir. 1933-35 arasında gene Ankara'da, daha sonra Büyük Tiyatro'ya dönüştürülen Sergievi yapılmıştır. 20 Eylül 1937'de Atatürk'ün isteğiyle İstanbul'daki Resim ve Heykel Müzesi kurulmuş, çağdaş Türk sanatçılarının yapıtları Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesi denen bölümünde sergilenmeye başlanmıştır. Müzenin ilk müdürü kendisi de ressam olan Halil Dikmen'di.

Cumhuriyetin 10. yılında ressamlar, özellikle de yurtdışından yeni gelenler yeni bir atılımda bulunmuşlar, Nurullah Berk, Abidin Dino, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Cemal Tollu ve heykelci Zühtü Müridoğlu "D Grubu" adıyla kurdukları birliğin ilk sergisini gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı Ressamları Cemiyeti, Türk Ressamlar Birliği, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nden sonraki dördüncü sanatçılar grubu olan D Grubu resme düşünsel bir boyut getirmeye çalışmıştır. 1930'larda batı ülkelerinde egemen olan akımları Türk sanat ortamına tanıtmaya çalışan bu sanatçılar düşüncelerini yazı ve konuşmalarla da yaymaya çalışmışlar, Türk kültür yaşamına o zamana kadar bilinmeyen canlılıkta bir tartışma boyutu katmışlardır. Bir süre sonra Arif Kaptan, Turgut Zaim, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Eren Eyuboğlu, Eşref Üren, Halil Dikmen, Salih Urallı, Fahrünnisa Zeyd, Hakkı Anlı, Sabri Berkel, Zeki Kocamemi ve heykeltıraş Nusret Suman gibi sanatçılar da bu grubun sergilerine katılmışlardır. Hiçbir zaman tam uyumlu bir grup olmayan D Grubu 1947'deki 15. sergisinden sonra grup olarak etkisini yitirmiş, sanatçılar kendi kişisel üsluplarını oluşturmayı sürdürmüşlerdir.

Cumhuriyet döneminde resim sanatını özendirme girişimlerinden biri 1939'dan bu yana her yıl düzenlenen ödüllü devlet resim ve heykel sergileridir. 1940'ların başında, genç ressamların oluşturduğu "Yeniler Grubu" kendinden söz ettirmeye başlamıştır. Grubun kurucuları Nuri İyem, Ferruh Başağa, Avni Arbaş, Selim Turan, Fethi Karakaş, Mümtaz Yener, Turgut Atalay, Haşmet Akal'dır. Bu sanatçılar o zamana kadar değinilmemiş toplumsal sorunlara eğilmişlerdir. Ama onların da her biri bir süre sonra kendi yoluna gittiği için grubun etkinliği uzun sürmemiştir.

1914'te ressam Mihri (Müşfik) Hanım'ın girişimiyle İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulduğu bilinmektedir. Müzdan Sait

Ara Güler

İlk kadın ressamlardan Melek Celal'in (Sofu) bir tablosu.

(Arel), Güzin (Duran), Melek Celal (Sofu), Fahrünnisa Zeyd ve Nazlı Ecevit hanımlar bu okulun ilk öğrencileri arasındadır. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte atılan bu adım daha ileri götürülmüş, 1926'da kız ve erkek güzel sanatlar okulları birleştirilmiştir. Sabiha Bozcalı, Aliye Berger, Hale Asaf, Eren Eyuboğlu, Melahat Üren gibi adlar Cumhuriyet döneminin ilk akla gelen kadın ressamlarıdır. Kadın sanatçılar daha da çoğalmış olarak günümüzün sanat yaşamında yer almaktadırlar.

Resim sanatında 1950'den sonra çok çeşitli eğilimlerin, akımların, düşüncelerin yan yana yer aldığı gözlenmektedir. Farklı yaklaşımları benimseyen sanatçılar birbirlerine üstünlük sağlamadan yapıt vermişlerdir. Malik Aksel halkbilim alanındaki araştırmalarıyla tanınmıştır. Turgut Zaim kırsal kesim izlenimlerini kendine özgü bir üslupla anlatmıştır. Bedri Rahmi Eyuboğlu Anadolu el sanatlarından esinlenen yapıtlar vermiştir. Sabri Berkel soyut çalışmalarıyla öne çıkar. İbrahim Balaban şair Nâzım Hikmet'in özendirmesi üzerine kendi kendini yetiştirmiş bir sanatçıdır. Çalışmalarını Paris'te sürdüren Fikret Muallâ kendini yurtdışında da kanıtlayan bir sanatçı olmuştur. Neşet Günal kırsal kesim insanlarını anlatan gerçekçi resimleriyle tanınır. Mimar olan Cihat Burak kendine özgü bir duyarlığa ulaşmıştır. Adnan Çoker soyut düzenlemelere yönelmiş, Salih Acar doğal yaşamdan esinlenen çalışmalar yapmıştır.

Türk resim sanatındaki son önemli gelişme 1970'lerin ortasından beri yaşanmakta olan canlı alışveriş ortamıdır. Sanatçıların çoğalması, yapıtların izleyiciye sunulması sorunu o zamana kadar devletin ya da yerel yönetimlerin ve bankaların sergi salonları aracılığıyla sağlanıyordu. Buna özel galerilerin de katılmasıyla sergileme olanakları arttı. Bu da hem sergileme, hem pazarlama açısından bir canlılık getirerek eski ustaların yanı sıra genç sanatçıların da kendilerini göstermelerine yol açtı. Eskiden yalnız büyük kentlerde bulunan sergi salonları yaygınlaşarak başka kentlerde de açılmaya başladı, taşralı resim severler ve resim izleyicileri de yeni olanaklara kavuştular. Festivaller, iki yılda bir düzenlenen sergiler (bienaller), yarışmalar, özellikle genç sanatçıları tanıtmaya yönelik sergiler, açık hava sergileri gibi etkinlikler resim alanındaki canlılığın başka bir belirtisidir. 1980'de Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi açıldı.

Son dönemde Mehmet Pesen, Kayıhan Keskinok, Nedim Günsür, Fahir Aksoy, Şadan Bezeyiş, Nuri Abaç, Mustafa Aslıer, Tu-

Ara Güler

Fikret Mualla'nın Dışavurumcu bir yapıtı.

Solda: Mehmet Güleryüz'ün *Beni Sıkıyorsun* (1986) adlı yağlıboya tablosu.
Altta solda: Burhan Uygur'un *Uygur Malikânesi, Ayvalık* (1988) adlı yağlıboya ve akrilik çalışması.
Altta sağda: Ergin İnan'ın kâğıt üstüne akrilik çalışması *Doğa İçinde* (1987).

Galeri Beytem

Galeri Beytem

Galeri Beytem

ran Erol, Orhan Peker, Ruzin Gerçin, Ömer Uluç, Özdemir Altan, Dinçer Erimez, Mehmet Güleryüz, Devrim Erbil, Altan Gürman gibi ustaların yanı sıra, Neşe Erdok, Oya Katoğlu, Mustafa Pilevneli, Süleyman Saim Tekcan, Burhan Uygur, Ergin İnan, takma adı "Komet" olan Gürkan Coşkun, Gülsüm Karamustafa, Balkan Naci İslimyeli gibi genç kuşak sanatçıları da adlarını duyurmuşlardır. Öncü nitelikteki çalışmalarıyla yurtdışında da tanınmış bir başka sanatçı olan Bedri Baykam ise bir sonraki kuşaktandır. (*Ayrıca bak.* GRAFİK SANATLAR.)

Heykel Sanatı

Heykel ya da yontu, çeşitli gereçler kullanarak üçboyutlu düzenlemeler yapma, bu yolla yaratılan estetik değerler aracılığıyla da duygu ve düşünceleri iletme sanatıdır. Oluşturulan üçboyutlu yapıt soyut ya da somut olguları canlandırıyor olabilir, betimleyici ya da süsleyici nitelik taşıyabilir. Heykel çok eskiçağlardan beri herhangi bir kişi ya da olayın anısını yaşatmak amacıyla da kullanılmıştır (*bak.* HEYKEL).

Bu tür yapıtlar taş gibi gereçlerin yontularak, kil gibi gereçlerin yoğrularak, tunç gibi gereçlerin dökülerek, bunların dışında kalanların da çeşitli yöntemlerle birleştirilerek biçimlendirilmesi sonucu oluşur. Kullanılan temel gerecin üstünün boyanması da çok yaygın bir uygulamadır. İkiboyutlu olmalarına karşın üçüncü boyuttaki girinti ve çıkıntılarıyla alçak ya da yüksek kabartmalar da heykel sanatının bir türü sayılır.

Türkler çok eskiçağlardan beri taş işçiliğinde başarılı yapıtlar ortaya koymuşlardır. En eski örneklerine Orta Asya sanatında rastlanır. Orhun Anıtları anıtsal heykeller olarak da düşünülebilir (*bak.* ORHUN ANITLARI). İnsan figürünün simgesi olarak taştan yontulmuş balballar, babalar da ilkel heykel örnekleridir. İslam dininin benimsenmesinden sonra dinsel kurallar gereği, öteki sanatlarda olduğu gibi heykelde de betimlemecilik bırakılmış, bunun yerine süslemeci yanı ağır basan kabartmacılık, oymacılık, kakmacılık gibi sanatlar öne çıkmıştır. Gene de Anadolu Selçukluları'nın yaptığı yapılarda insan ve hayvan figürlerini kullanan kabartmalara rastlanır. Mezar taşları, nişan taşları Osmanlı Devleti döneminde de en ince biçimde işlenen, en güzel süslemelerle donatılmış yapıtlar olmuşlardır. Bazen çeşme, şadırvan, havuz, fıskıye gibi yararlı amaçlarla üretilmiş yapıtları da bunlarla birlikte düşünme olanağı vardır. Günümüzde Türk heykel sanatından söz edilirken batı etkisi altında gelişen, çağdaş üçboyutlu düzenlemeler oluşturma sanatı akla gelmektedir.

Sanayi-i Nefise Mektebi Türkiye'de çağdaş heykel sanatı dalında eğitim veren ilk kuruluştur. Oskan Yervant Efendi, bu kuruluşta öğretmenlik yapan Osmanlı yurttaşı ilk heykeltıraşlardandır. Cumhuriyetin kuruluşuna kadar bu okuldan yetişen sanatçılar İhsan Özsoy, İsa Behzat, Mahir Tomruk, ve Nejat Sirel olmuştur. İsa Behzat dışındakiler Cumhuriyet döneminde de yapıt vermişler, ayrıca içinden yetiştikleri okulun geleneği uyarınca yurtdışına gönderilmişler ve onlardan öğretmen olarak da yararlanılmıştır.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra batılılaşma süreci daha da hızladı. Batıya özgü sanatların yaygınlaştırılmaya çalışılması yeni bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür siyasetinin bir öğesiydi. 19. yüzyılda II. Mahmud'un resmini yaptırıp devlet dairelerine astırması gibi, 20. yüzyılda da Atatürk'ü, Kurtuluş Savaşı'nı anlatan ya da simgeleyen anıtların yapımı yaygınlaştı. Bunun için hem batılı, hem de Türk heykeltıraşlardan yararlanıldı.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde de batılı anlayışa uygun anıtlar yapılmaya başlanmıştı. Bunların arasında şehit pilotların ya da özgürlük kahramanlarının adına düzenlenmiş anıtlar sayılabilir. Bunlar heykeltıraşlardan çok mimarların elinden çıkmıştır. Örneğin İstanbul'da bulunan Tayyare Şehitleri Anıtı'nı Mimar Vedat (Tek) Bey yapmıştır. Cumhuriyet döneminde anıtların daha çok heykeltıraşlar tarafından tasarlanmaya başlamasının yanı sıra betimleyici ya da figüratif heykel ve kabartmaların kullanılmasına da geçilmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasından sonra Heinrich Krippel, Pietro Canonica, Anton Hanak, Joseph Thorak gibi heykeltıraşlar Türkiye'deki çeşitli anıtları tasarlamışlardır. 1937'de Türkiye'ye gelen Rudolf Belling Türk heykel-

Galeri Beytem

Elif Erim

En Solda: Zühtü Müridoğlu'nun "Son Dönem Türk Sanatından Retrospektif Bir Kesit" adlı toplu sergide yer alan bir yapıtı. **Solda:** İlhan Koman'ın "Akdeniz" adlı yapıtı (1980, İstanbul).

tıraşların yetiştirilmesi ile görevlendirilmiş, hem Güzel Sanatlar Akademisi'nde, hem de İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde ders vermiştir.

Çağdaş Türk heykel sanatçıları arasında Ali Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, Nusret Suman, Ahmet Kenan Yontunç, Hüseyin Anka adıyla tanınan Hüseyin Özkan, yurtdışında da çalışmalarını sürdüren İlhan Koman, Hüseyin Gezer, Mehmet Şadi Çalık, Kuzgun Acar, Saim Bugay gibi adlar vardır. Bu heykelcilerin yanı sıra Sabiha Bengütaş, Nermin Faruki, Lerzan Bengisu, Günseli Aru gibi kadın sanatçılar da yetişmiştir.

Günümüz Türkiye'sinde hem somut, hem de soyut konuları ele alan, çok çeşitli gereçleri kullanan heykel ve kabartma çalışmaları yapılmaktadır. Sanatçılar kişisel sergiler düzenlemekte, Devlet Resim ve Heykel Sergisi gibi karma sergilere katılmaktadırlar. Eskisi kadar yoğun olmamakla birlikte anıtlar da yapıtılmakta, yarışmalar açılmaktadır. Yabancı ülke sanatçılarının yapıtları Türkiye'de sergilenirken Türk heykeltıraşların çalışmaları da yurtdışında gösterilmekte, oradaki sergi ve yarışmalara katılmaktadır.

Gene de heykelin batı etkisi altındaki öteki sanatlara göre daha az benimsenmiş olduğu söylenebilir. Müzeler dışında Anıtkabir, devlet daireleri ya da üniversiteler gibi yerlerdeki yapıtların az çok koruma altında olmalarına karşın, örneğin cumhuriyetin 50. yıldönümü nedeniyle sanatçılara yaptırılıp çeşitli yerlere konan çalışmalar bakımsızlıktan çürümüş, bir bölümü de daha sonra kaldırılmıştır. Son yıllarda Mimar Sinan Üniversitesi öğrencilerinin yapıp okulun bitişiğindeki bir parkta sergiledikleri çalışmalar ise bilinmeyen kişilerin saldırısına uğrayarak zarar görmüş ve heykel niteliğini yitirmiştir.

TÜRK SİNEMASI. Bulunuşunun hemen ardından, yaklaşık bir yıl sonra sinema Türkiye'ye girdi. 1896-97 yıllarında Lumière Kardeşler'in dünyanın çeşitli yörelerinde çektikleri güncel filmler önce sarayda, sonra da halka açık yerlerde gösterildi. Padişah II. Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Osmanoğlu anılarında, Bertrand adlı bir Fransız'ın saraya sinemayı getirdiğini belirtir. Halka açık ilk sinema gösterisi ise gene 1896-97'de, İstanbul'da Galatasaray'daki Sponeck Birahanesi'nde yapıl-

SALLE SPONECK
Vis-à-vis de Galata Serai,
PREMIER ÉTAGE
PHOTOGRAPHIE VIVANTE
PROJECTIONS ANIMÉES
DE
GRANDEUR NATURELLE
Spectacle merveilleux et saisissant,
qui a fait courir tout Paris.
Visible pour la première fois à Constantinople
REPRESENTATION TOUS LES SOIRS
Dimanches et Vendredis, matinées

Sinema-Televizyon Enstitüsü Arşivi/İstanbul

GROSSES KINO
AUSLADEPLATZKAZINO
PRINKIPO
Programm von Donnerstag 18 Juli um 9,30 Abends
1 Zoologischer Garten von München
DURCH DEN STURM
ENTBLÆTERTE ROSEN
Liebes Drama in 4 Abschnitten
6 Patinerlaufen Komisch
Vorstellung * Wahl in der Woche mit neuem Programme
ΜΕΓΑΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ
ΚΑΖΙΝΟΝ ΑΠΟΒΑΘΡΑΣ ΠΡΙΓΚΗΠΟΥ
Πρόγραμμα τῆς Πέμπτης 18 Ἰουλίου. Ἑσπέρας τῇ 9,30

Sinema-Televizyon Enstitüsü Arşivi/İstanbul

Solda: 1897'de Sponeck Birahanesi'ndeki bir film gösterisinin ilanı. **Sağda**: Gene aynı dönemde, Münih Hayvanat Bahçesi ve komik paten yarışıyla ilgili kısa filmlerle birlikte gösterilen dört kısımlık "aşk dramı" *Fırtınaya Tutulmuş Güller* filminin duyurusu.

dı. Burada, Lumière Kardeşler'in, üzerlerine gelen treni görünce izleyicilerin dehşete kapıldığı *l'Arrivée d'un train en gare de la Ciotat* ("La Ciotat Garına Bir Trenin Girişi", 1895) adlı filminin gösterildiği de bazı kaynaklarda öne sürülmüştür.

Sinema gösterileri bundan sonra Cambon adlı bir Fransız ve Sigmund Weinberg adlı bir Romanya Yahudisi tarafından sürdürüldü. Gösteriler birahanelerde ya da tiyatrolarda bir tür fazladan eğlence olarak yer alıyordu. Weinberg'in gösterilerinde bazen bir görevli ayağa kalkarak izleyicilerin daha iyi anlaması için film hakkında açıklamalarda bulunuyordu. Cambon ise bu amaçla Türçe açıklamalar bastırıp izleyicilere dağıtıyordu. Bu arada Lumière Kardeşler'in kameramanları Türkiye'ye gelerek İstanbul'da ve Osmanlı Devleti'nin öteki bölgelerinde güncel filmler çektiler. Bunlar da Türkiye'de yapılan ilk film çekimlerini oluşturdu.

Türkiye'de düzenli film gösterileri yapan ilk sinema salonunu ise 1908'de Sigmund Weinberg açtı. Film gösterme makineleri yapan ünlü Pathé Frères şirketinin temsilciliğini alan Weinberg, Tepebaşı'nda açtığı bu salona "Pathé Sineması" adını verdi. Bunun ardından açılmaya başlayan sinema salonları Beyoğlu'nda ve Şehzadebaşı'nda yayıldı.

İlk Sinemacılar

Osmanlı Devleti'nde film yapım çalışmaları propagandaya önem veren İttihat ve Terakki'nin girişimleriyle başladı. Enver Paşa'nın emriyle 1915'te Merkez Ordu Sinema Dairesi kuruldu ve başına Sigmund Weinberg getirildi. Ama bu arada, 1914 Ağustos'unda askere alınan Fuat (Uzkınay) Bey'in, Ruslar'ın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Ayastefanos'ta (bugün Yeşilköy) yaptırdıkları anıtın yıktırılmasını filme çektiği bilinmektedir. 14 Kasım 1914'te gerçekleştirilen *Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı* ilk Türk filmi, Fuat Bey de ilk Türk sinemacısı sayıldı. 1989'da 14 Kasım'ın "Türk Sineması Günü" olması kabul edildi.

Uzkınay, Weinberg başkanlığındaki Merkez Ordu Sinema Daire'sinde çalıştı ve genellikle savaş cephelerinde çekilen filmlerin ger-

çekleştirilmesine katıldı. Weinberg ve Fuat Bey 1916'da ilk konulu film girişimi olan *Leblebici Horhor*'un çekimlerine başladılarsa da, oyuncuların askere alınması üzerine film yarıda kaldı. Weinberg aynı yıl *Himmet Ağanın İzdivacı* filmine başladı, ama Osmanlı Devleti'nin Romanya ile savaşa girmesi üzerine Romanya uyruklu olan Weinberg sınır dışı edildi ve filmi iki yıl sonra, onun yerine Merkez Ordu Film Dairesi'nin başına getirilen Fuat Bey tamamladı.

İlk Filmler

1917'de, askeri nitelik taşıyan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de film yapım çalışmalarına başladı. Savaştan sonra ise Merkez Ordu Sinema Dairesi kapatıldı ve bu dairenin malları, işgal kuvvetleri tarafından el konulmasın diye Malul Gaziler Cemiyeti'ne devredildi. Film yapım çalışmaları bir süre bu cemiyet tarafından yürütüldü.

Bu dönemde gazeteci Sedat (Simavi) Bey *Pençe* (1917) ve *Casus* (1917) adlı konulu filmleri, tiyatro kökenli Ahmed Fehim sahne oyunlarından uyarladığı *Mürebbiye* (1919) ve *Binnaz*'ı (1919) çekti. Ahmed Fehim 1921'de, daha sonra dizi filmlere dönüşecek olan *Bican Efendi Vekilharç*'ı gerçekleştirdi.

Bugün kayıp olan *Pençe* ve *Casus*'u izlemiş olanların aktardıklarına bakıldığında ve *Mürebbiye* ile *Binnaz*'ın bugüne eksik ve yıpranmış bir biçimde kalmış olan kopyaları izlendiğinde bu dönemde sinemanın tam bir emekleme döneminde olduğu görülmektedir. Sinema dilindeki acemilikler, abartılı bir oyunculuk ve tiyatro sahnesindeymiş gibi kameraya dönük oynama sinemanın kendine özgü anlatım biçimlerinin henüz yeterince kullanılmadığının işaretleridir. *Bican Efendi Vekilharç* ötekilere göre sinemaya daha yakın görüntüler içerir.

Muhsin Ertuğrul Dönemi

Film yapım işine ciddi biçimde giren ilk özel

Turhan Gürkan Arşivi

İlk Türk filmlerinden *Leblebici Horhor*'dan (1923) bir sahne.

şirket 1922'de kurulan Kemal Film oldu. Tiyatro adamı Muhsin Ertuğrul 1922'de Kemal Film adına, ilk sinema çalışması olan *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk/Şişli Güzeli Mediha Hanımın Facia-i Katlı*'ni gerçekleştirdi. 16 yaşında tiyatroya adımını atan Muhsin Ertuğrul 1913'ten sonra kendi tiyatrosunu kurmuş, savaş yıllarında bulunduğu Berlin'de sinemayla da ilgilenmişti (*bak.* ERTUĞRUL, MUHSİN).

Muhsin Ertuğrul 1922-23'te Kemal Film, 1928-41 arasında da İpek Film için film yöneterek bu dönemde Türk sinemasına tek başına damgasını vurdu. İlk sesli Türk filmi olan *İstanbul Sokaklarında* (1931), Kurtuluş Savaşı üzerine yapılmış en olgun filmlerden biri sayılan *Bir Millet Uyanıyor* (1932) gibi özgün senaryolara dayanan yapıtları vardır. Ertuğrul 1953'te ilk yerli renkli fimlerden *Halıcı Kız*'ı da yönetti. Ali İpar'ın, kopyası yıllar sonra bulunan *Salgın*'ı (1954) da ilk renkli Türk filmlerinden sayılır.

Muhsin Ertuğrul'un tek yönetmen olarak Türk sinemasını temsil ettiği 1940'a kadar yılda ortalama bir ya da iki film yapılıyor, film çekilmediği yıllar da oluyordu. Ertuğrul'un filmlerine, birkaçı dışında tiyatro havası egemendi. Filmler, sahnenin önüne kamera konularak filme çekilmiş tiyatro oyunlarına benziyordu. Öte yandan Ertuğrul yabancı filmleri kopya etmenin yanında sinema dilini özgün ve yaratıcı biçimde kullanma yönünde bir çaba göstermedi. Oysa İpek Film'in kurduğu stüdyolarda dönemine göre oldukça yeni teknikler kullanılıyor, filmler sesli olarak çekilebiliyordu.

1930'larda ülkemizde sinema açısından bir başka önemli gelişme de Mussolini İtalya'sının Sansür Yasası'ndan esinlenilerek hazırlanan sansür yönetmeliğinin yürürlüğe girmesiydi. Dost bir ülkenin milli duygularının incitilmemesi, devlet görevlilerinin kötü gösterilmemesi gibi maddeler içeren bu katı sansür yüzünden yönetmenler yıllar boyunca özgür çalışma ve düşündüklerini serbestçe uygulama olanağını bulamadılar.

Geçiş Dönemi

1922-40 yılları arasında Muhsin Ertuğrul'un tek başına temsil ettiği Türk sinemasında bir tek 1937'de Nâzım Hikmet, *Güneşe Doğru* adlı filmi yönetti. O zamana kadar Ertuğrul'a senaryolar yazmış olan Nâzım Hikmet bu filmde çok köklü yenilikler uygulamadıysa da belli bir şiirsellik denedi.

Almanya'da ve Fransa'da fotoğrafçılık öğrenimi gören ve tiyatroda hiç çalışmamış olan Faruk Kenç sinemaya girerek yeni kurulan Ha-Ka Film adına önce Reşat Nuri Güntekin'den uyarlanan *Taş Parçası*'nı (1939), sonra da özgün bir senaryoya dayanan, ama aslında Amerikan polisiyelerini taklit eden *Yılmaz Ali*'yi (1940) yönetti. Ha-Ka Film 1942'de, Çekoslovak asıllı bir revü oyuncusu olan Adolf Körner'e de film çektirmeye başladı. Körner'i 1943'te, gene batıda bulunmuş Şadan Kâmil'in, 1944'te de, batıda ünlü sinemacı Abel Gance'ın asistanı olarak çalışmış olan Baha Gelenbevi'nin yönetmenliğe başlaması izledi. Muhsin Ertuğrul'un yanında yetişmiş ve onunla birlikte *Nasrettin Hoca Düğünde*'yi (1941) çekmiş olan Ferdi Tayfur da 1946'da tek başına yönetmenliği denedi.

Tiyatro kökenli olmayanların da yönetmenliğe başlamasıyla Türk sinemasında tiyatrocuların kesin egemenliği ortadan kalkmış oldu. Ama bu, filmlerde sinemanın çağdaş anlatım biçimlerinin uygulandığı anlamına gelmiyordu. Filmlerde gene tiyatro etkisindeki anlatımın ve acemiliklerin izleri görülüyordu. Bununla birlikte, örneğin *Yılmaz Ali* gibi filmlerde Amerikan yapımcılarının anlatımlarını taklit etme çabasına, dolayısıyla sinemanın kendine özgü çerçeveleme, çekim ölçeği ve kurgu biçimlerini daha etkin kullanma denemelerine de rastlanıyordu. Bu özellikleri nedeniyle 1940-50 arası dönem, Türk sinemasında "tiyatrocülardan sinemacılara" geçiş dönemi olarak nitelendirilir.

Yeni yönetmenlerin sinemaya girmesiyle film sayısında da bir artış görüldü. Yılda çekilen film sayısı 1947'de 12'yi bulmuştu. 1948 yılı ise Türk sineması açısından bir dönüm noktası oldu. Belediye Gelirleri Kanunu gereğince yerli filmlerden alınan eğlence resmi (bir çeşit vergi) yüzde 70'ten yüzde 25'e düşürüldü. Bu değişiklik film yapımını kârlı bir iş haline getirdi. Film sayısında ve izleyicide büyük bir artış gözlendi. 1948'de 18, 1949'da 19, 1950'de 22, 1951'de 36,

1952'de 61 film yapıldı. Sinema büyük kentlerin dışına taşmaya başladı.

Sinemanın ülke çapında yaygınlaşması, izleyicinin genel eğilim ve özlemlerini kollayan, bunlara seslenerek yaygınlık kazanmaya çalışan "popüler" bir sinema doğurdu. Acıklı aşk öyküleri, tarihsel serüvenler, polisiyeler genellikle Mısır ya da Amerikan filmlerine benzetilerek ya da bu filmlerden aktarılarak çekiliyor ve dönemin gözde filmleri oluyordu.

Bu dönemde Yerli Film Yapanlar Cemiyeti (1946) kuruldu ve ilk ciddi yerli film yarışmasını düzenledi (1948). Bu yarışmada Şakir Sırmalı'nın *Unutulan Sır*'ı birinci, Turgut Demirağ'ın *Bir Dağ Masalı* filmi ikinci seçildi.

Hem zaman kazandırdığı, hem de tiyatro dışından gelen oyuncular yeterli ses ve konuşma eğitimine sahip olmadıkları için film çekimlerinde sesli çekim bırakılarak dublaj yöntemi benimsendi. Bir başka deyişle, filmler sessiz çekilip sonradan seslendirilmeye başlandı.

Sinemacılar Dönemi

Filmlerdeki tiyatro öğelerinin ne zaman iyice ortadan kalkıp yerini sinemasal öğelere bıraktığı kesin olarak belirlenememekle birlikte, birçok kaynak Lütfi Ö. Akad'ın *Vurun Kahpeye* (1949), Orhon M. Arıburnu'nun *Yüzbaşı Tahsin* (1950-51), Aydın Arakon'un *Vatan İçin* (1951) ve Şakir Sırmalı'nın *Efelerin Efesi* (1952) filmlerinin "sinema sanatını Türk sinemasına getiren ilk başarılı örnekler" olduğunu kabul eder.

Ama sinema dilinin uluslararası düzeyde ve olgun biçimde kullanıldığı ilk örneğin Lütfi Ö. Akad'ın yaşanmış bir olaydan esinlenerek ve bir Fransız filminden yararlanarak çektiği *Kanun Namına* olduğu, sinemacılar döneminin de bu filmin yapıldığı 1952'den sonra başladığı kabul edilebilir.

1952 birçok bakımdan Türk sinemasında önemli bir yıl oldu. Lütfi Ö. Akad'ın ilk kez yaşayan karakterler oluşturduğu, kahramanlarının psikolojik durumlarını verirken hem duygusal, hem de polisiye açıdan sürükleyici bir gerilim kurduğu *Kanun Namına*'nın çekildiği 1952/53 mevsiminde, Metin Erksan Âşık Veysel'in yaşamına dayanan ilk filmi *Âşık Veysel'in Hayatı/Karanlık Dünya*'yı yönetti. Sansür tarafından yasaklanan film daha sonra bazı sahneleri kesilerek gösterime çıktı. 1951'de *Kanlı Feryat*'la yönetmenliğe başlayan Atıf Yılmaz (Batıbeki) *Hıçkırık*'la (1953), çok tutulan gözyaşı romanlarının sinemaya aktarılması geleneğini başlattı. Muharrem Gürses'in yönettiği *Zeynep'in Gözyaşları* (1952) ise sonraki ağdalı, duygusal filmlerin

(Solda) Sinema-Televizyon Enstitüsü Arşivi/İstanbul; (üstte) Hüseyin Alemdar Arşivi

Solda: Çocuk kahramanlı filmlerin ilki olan *Ayşecik*'te (1960) Zeynep Değirmencioğlu.
Sağda: 1960'lardaki "yıldız sistemi"nin en ünlü adı Ayhan Işık, *Tel Örgü* filminde Sami Hazinses'le birlikte.

öncüsü oldu. Muhsin Ertuğrul'un *Halıcı Kız*'ı yönettikten sonra sinemadan çekilmesi de, sinemadaki tiyatrocular geleneğinin kesin biçimde sona erdiğini gösteriyordu.

1952'de, Türk filmciliğinin sanatsal bakımdan gelişmesi ve uluslararası düzeye ulaşması için Türk Film Dostları Derneği (TFDD) kuruldu. Derneğin ertesi yıl düzenlediği Türk Film Festivali'nde *Kanun Namına* en iyi film seçildi.

Kanun Namına filmi ayrıca Türk sinemasının ilk büyük yıldızını, "taçsız kral" olarak anılacak olan Ayhan Işık'ı ortaya çıkardı. *Yıldız* dergisinin artist yarışmasını kazanan Işık ilk kez 1951'de *Yavuz Sultan Selim ve Yeniçeri Hasan*'da oynamıştı, ama asıl ününü *Kanun Namına*'yla kazandı. *Yıldız* dergisinin ortaya çıkardığı bir başka yıldız da Belgin Doruk oldu.

Giderek geniş kitlelerin tek eğlencesi olan sinema ülke çapında yayıldı. Yıllık film yapım sayısı 1960'ta 78'e ulaştı. Türk sinemasının şarkıcı filmleri, köy filmleri, acıklı filmler, tarihsel filmler, kalabalık kadrolu güldürüler gibi belli başlı türleri bu dönemde oluştu. Lütfi Ö. Akad, Orhon M. Arıburnu, Metin Erksan, değişik türleri art arda deneyen Atıf Yılmaz filmlerinde hareketli bir anlatım uygulayarak şiddete fazlaca yer veren Osman Seden, küçük insanların dünyasını akıcı bir dille ve duygusallıkla anlatan Memduh Ün bu dönemde sivrilen yönetmenler oldu. Fransız ya da ABD filmlerinden esinlenmiş olsalar da, bu yönetmenler filmlerinde uluslararası sinema dili düzeyinde düzgün bir anlatım tutturmaya, sinemanın kendine özgü anlatım tekniklerini kullanmaya büyük özen gösterdiler.

Bu dönemde "yıldız sistemi" ya da "star sistemi" de gelişmeye başladı. "Yıldız sistemi" diye adlandırılan anlayış belli sanatçıları reklam yoluyla da destekleyerek gündemde kalmalarını sağlamaya dayanır. Sevilen, tutulan sanatçılara karşı izleyicinin ilgisi ayakta tutulmaya çalışılır, hayranlıklarını körükleyici yollar aranır. Ayhan Işık ve Belgin Doruk'a Eşref Kolçak, Ekrem Bora, Fatma Girik, Leyla Sayar, Orhan Günşiray, Göksel Arsoy, daha sonra da Türkan Şoray ve Cüneyt Arkın gibi oyuncular katıldı.

Üslup Arayışları

Film sayısındaki artış 1960'larda da sürdü ve patlama boyutlarına vardı. 1961'de 100'ü aşarak 113'e ulaşan film sayısı 1964'te 180, 1965'te 213, 1966'da 240 oldu. 1968'den başlayarak renkli filmlerin çekilmesiyle bu sayı daha da arttı ve 1972'de 158'i renkli olmak üzere sinema tarihinin en yüksek yapım sayısına, 299'a ulaşıldı. 1975'te renkli filmler sinemaya tümüyle egemen oldu.

Film sayısındaki artışa bağlı olarak yıldız sistemi ve belli başlı türler de iyice yerleşti. 1960'ta Zeynep Değirmencioğlu'nun oynadığı *Ayşecik* filmiyle birlikte çocuk kahramanlı filmler furyası da başlamış oldu.

Sinema sektörü bu dönemde, ABD sinemasının ilk yıllarına benzer bir ekonomik düzene oturdu. Bu düzene göre, ülke düzeyinde belli bölgelerdeki sinema salonlarına film veren bölge işletmecileri mevsim başında İstanbul'a gelerek yapımcı firmalara o mevsim çekecekleri filmlere karşılık olarak avans veriyorlardı. Bunu yaparken çekilecek filmlerin türlerini, içeriklerini ve filmde hangi oyuncuların oynayacağını büyük ölçüde belirliyorlardı. Bu tür bir düzenleme yerli filmlere izleyici tarafından geniş bir istek olduğu sürece yapımcıların ve yıldız oyuncuların yararına ve güvenceli bir işleyişti. Çünkü işletmeciler genellikle iş yapmayacak filme para yatırmıyorlardı.

İzleyici sayısı yükselir ve her yıl üretilen film sayısı artarken, 1960'ların düşünsel canlılık ortamında önemli bir atılım da gerçekleştirildi. Bir kesim sinemacı, sinema dilini düzgün biçimde kullanmakla yetinmeyerek toplumsal ve çağdaş konularla ilgilenmeye, kendilerine özgü sinemasal anlatımlarını, kendi tarzlarını, yani özgün üsluplarını geliştirmeye başladılar.

Bir durgunluk döneminden sonra Lütfi Ö. Akad, *Üç Tekerlekli Bisiklet*'te (1961) büyük kentin kenar mahallelerindeki insanların yaşamlarına eğildi. *Hudutların Kanunu*'nda (1966) gerçekçi bir anlatımla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kaçakçıları anlattı. *Kızılırmak/Karakoyun*'da (1967) destansı bir aşk öyküsünü perdeye getirirken son derece yalın ve etkili bir anlatıma ulaştı. 1968'de çektiği, bir manavla bir pavyon fahişesinin olanaksız aşkını anlatan *Vesikalı Yarim*, Akad'ın

Metin Erksan'ın 1964'te Berlin Film Şenliği'nde Altın Ayı Ödülü kazanan *Susuz Yaz* (1963) filminden bir sahne.

Sinema-Televizyon Enstitüsü Arşivi/ İstanbul

en duyarlı ve yalın filmlerinden biri oldu. Gene bir durgunluk döneminden sonra Akad, *Gelin* (1973), *Düğün* (1974) ve *Diyet*'ten (1975) oluşan üçlemesinde köyden kente göç eden insanların geçirdiği toplumsal değişimi, kültür ve düşünce yapılarındaki değişiklikleri işledi. Daha sonra da başka "konulu" sinema filmi yapmadı.

Değişik türde ve çok sayıda filmi belli bir düzeyin altına düşmeyecek biçimde yönetmesiyle tanınan Atıf Yılmaz 1960'ların başlarında daha çok *Dolandırıcılar Şahı* (1961), *Allah Cezanı Versin Osman Bey* (1961) gibi hareketli popüler güldürülere yöneldi. Daha sonra kasaba ve köy filmleri çekti. Bu arada 1966-67'de gerçekleştirdiği *Ah Güzel İstanbul*, bu büyük kente ve o kentin insanına duygulu ve hüzünlü bakışıyla Yılmaz'ın filmleri arasında özel bir yere sahip oldu.

Metin Erksan, polisiye bir öykü çerçevesinde bir arkadaş topluluğunun ilişkilerini anlattığı *Gecelerin Ötesi*'nden (1960) sonra sansür tarafından yasaklanan ve ancak dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in özel izniyle gösterilen *Yılanların Öcü*'nü (1962) çekti. Fakir Baykurt'un aynı adı taşıyan romanından sinemaya aktarılan bu filmde kırsal kesimdeki mülkiyet ilişkileri ve çekişmeleri arasında kadının konumu ve cinsel gerilimleri anlatılıyordu. Film Erksan'ın simgelere ve ayrıntılara önem veren, nesneleri ve doğayı başlıbaşına birer anlatım öğesi olarak kullanan incelikli anlatımının izlerini taşıyordu. Erksan, Necati Cumalı'nın aynı adı taşıyan uzun öyküsünden yola çıkarak çevirdiği *Susuz Yaz*'da (1963) kendine özgü üslubu geliştirdi. Film 1964 Berlin Film Şenliği'nde büyük ödül Altın Ayı'yı kazanarak Türk sinemasına ilk ve en büyük ödülü getirdi.

Para hırsının yol açtığı gerginlikleri *Suçlular Aramızda*'da (1964) bu kez büyük kent ölçeğinde ele alan Erksan 1966'da en kişisel ve en olgun filmi *Sevmek Zamanı*'nı (1966) çekti. Soyut bir kavram olarak "aşk" temasını ele alan film derinliği, anlatım zenginliği ve şiirselliği bakımından Türk sinemasının en özgün yapıtlarından biri oldu.

Kuyu'da (1968) yeniden kırsal kesim kadınının acı yazgısı üzerinde yoğunlaşan Erksan, Hamlet'i bir kadın karakter haline getirdiği, ama sonucu çıkış noktası kadar başarılı olmayan *İntikam Meleği/Kadın Hamlet*'i (1976) gerçekleştirdi.

Sinema yazarlığından sonra *Yasak Aşk*'la (1961) yönetmenliğe başlayan Halit Refiğ, *Şehirdeki Yabancı*'da (1963) toplumla çelişen aydınları, senaryosu Orhan Kemal'in aynı adı taşıyan romanına dayanan *Gurbet Kuşları* (1964) köyden kente göç eden bir aileyi anlattı. 1965'te yönettiği *Haremde Dört Kadın* ise Osmanlı yakın tarihini, bireyler arası ilişkilerle birlikte en tutarlı biçimde ele alan yapıtlar-

dan biri oldu. Bunu Türk sinemasının en iyi edebiyat uyarlamalarından sayılan ve Halid Ziya Uşaklıgil'in yapıtından uyarlanan *Kırık Hayatlar* (1965) izledi. 1960'ların ikinci yarısında "ulusal sinema" kavramını ortaya atarak tema ve üslup açısından geleneksel kaynaklara ve milli değerlere dönülmesini savunan Refiğ bu çerçevede *Bir Türk'e Gönül Verdim*'i (1969) çekti.

Feyzi Tuna'nın gençlik sorunlarına eğildiği *Yasak Sokaklar* (1965), Erdoğan Tokatlı'nın duygusal aşk öyküsü *Son Kuşlar* (1965), Duygu Sağıroğlu'nun gerçekçi denemesi *Bitmeyen Yol* (1965), Ertem Göreç'in, grev, sendika ve emekçi sorunlarına ilk kez yer verdiği *Karanlıkta Uyananlar* (1965) dönemin öteki önemli yapımları oldu. Atilla Tokatlı'nın *Denize İnen Sokak* (1960) adlı filmiyle Alp Zeki Heper'in *Soluk Gecenin Aşk Hikâyeleri* (1966) sıra dışı özellikleri yüzünden pek ilgi görmedi.

Bu dönemde Antalya'da Türkiye'nin ilk düzenli ve uzun ömürlü film şenliği düzenlendi. Altın Portakal ödüllerinin dağıtıldığı bu şenliğin ilkinde (1964) *Gurbet Kuşları* en iyi film seçildi. Bunu, 1969'da Adana'da düzenlenmeye başlayan ve 1973'e kadar süren Altın Koza Film Şenliği izledi. Bu şenliğin ilkinde Metin Erksan'ın *Kuyu*'su en iyi film seçildi.

Turhan Gürkan Arşivi

Yönetmen Metin Erksan'ın kırsal kesim kadınını konu alan *Kuyu* (1968) filminde Aliye Rona (solda) ve Nil Göncü.

Sinemanın sanat olarak geliştirilmesine yönelik girişimler de bu dönemde yoğunlaştı. 1962'de Güzel Sanatlar Akademisi bünyesinde kurulan Kulüp Sinema 7, 1967'de Türk Film Arşivi'ne, 1975'te de sinema öğretimi veren Sinema-TV Enstitüsü'ne dönüştü. 1965'te ise sinemanın seçkin örneklerini gösteren, sinemanın sorunlarının tartışılmasına ve sinema kültürünün yaygınlaştırılmasına ön ayak olan Türk Sinematek Derneği kuruldu. Dernek 1980'de kapatılana kadar etkinliklerini sürdürdü.

Yılmaz Güney ve Sonrası

1960'ların ikinci yarısında sessiz, üzgün bakışlı ama haksızlığa katlanamayan bir adam giderek milyonlarca izleyiciyi peşinde sürükleyen bir halk kahramanı tipi yarattı ve sinemanın "çirkin kral"ı olarak anılmaya başlandı. Bu adam, 1958'de senaryo yazarı olarak sinemaya adımını atan, 1959'da *Tütün Zamanı*'yla oyunculuğa başlayan Yılmaz (Pütün) Güney'di.

Yılınaz Güney oynadığı filmlerde haksızlığa uğramış halktan insanları canlandırdı. Bu tür filmlerde izleyici kendini buluyor, kendi yaşantısını izliyordu. Böylece Güney yapımcılığını, yönetmenliğini, senaryo yazarlığını ve oyunculuğunu üstlendiği *Seyit Han/Toprağın Gelini* (1968) filmiyle ileride kendi adıyla anılacak olan film türünün, yani "Yılmaz Güney Sineması"nın ilk ürününü verdi. Bu filmde sevdiği kıza kavuşmak için bütün kötüleri tek tek ortadan kaldıran, ama sonunda bilmeden sevgilisini de öldüren bir yalnız kahramanı canlandırıyordu. Güney sonraki *Aç Kurtlar* (1969), *Umut* (1970), *Umutsuzlar* (1971), *Acı* (1971), *Ağıt* (1971) gibi filmlerinde ülke gerçeklerine değinen ve ezilen insanı odak olarak alan bir anlatım geliştirdi. Hayatı olanca gerçekliği içinde yansıtmaya çalışan bu sinema, bir yönüyle II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya'da gelişen Yeni Gerçekçilik Akımı'm, bir yandan da geleneksel halk destanlarını hatırlatıyordu.

Güney 1974'te yönettiği *Arkadaş*'ta ve da-

Turhan Gurkan Arşivi

Yılmaz Güney, kendisinin yönettiği *Umut* (1970) filminde.

ha sonra hapse girdiği için Şerif Gören tarafından tamamlanan *Endişe*'de (1974), gene hapse girdiği için sadece senaryosunu yazdığı, Zeki Ökten tarafından yönetilen *Sürü* (1978) ve *Düşman*'da (1979), senaryosunu yazıp Şerif Gören tarafından yönetilen *Yol*'da (1982), ölümünden önce yurtdışında yönettiği son filmi *Duvar*'da (1983) kendine özgü tema ve anlatım biçimlerini geliştirerek uyguladı. Yurtdışına çıktıktan sonra kurgusunu yapıp gösterime çıkardığı *Yol*, 1982 Cannes Film Şenliği'nde *Kayıp* (*Missing*) adlı filmle birlikte büyük ödül Altın Palmiye'yi paylaşarak Türk sinemasına tarihinin en önemli ödüllerinden birini daha getirdi.

1970'lerin başlarında sinema izleyicisinin neredeyse taptığı Yılmaz Güney sonraki genç yönetmenleri derinden etkiledi. Ama 1975'ten sonra televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte sinemanın toplum hayatındaki önemi azalmaya, izleyici kitlesi küçülmeye, sinema salonları kapanmaya ve film yapım sayısı düşmeye başladı. "Seks filmleri furyası" diye adlandırılan, açık saçıklığı ve cinselliği ana amaç edinen değersiz filmler ortalığı kapladı. 1977'de çekilen 124 filmin önemli bir bölümü seks filmiydi. Sinema salonları kapanınca bölge işletmecilerinden gelen avanslara dayanan ekonomik temel çöktü. Sinemacılar film çevirecek para bulmakta güçlük çektiler.

Bu zor koşullarda genç bir yönetmen kuşağı ilk önemli filmlerini yönetti. Zeki Ökten *Bitirim Kardeşler* (1973), *Kapıcılar Kralı* (1976) gibi popüler güldürülerin yanı sıra *Askerin Dönüşü* (1974), *Faize Hücum* (1982) gibi duygulu filmler de çekti. Yılmaz Güney'in asistanlarından Şerif Gören *Köprü* (1975), *Deprem* (1976), *Nehir* (1977), *Tomruk* (1982), *Derman* (1983) gibi filmlerinde çetin doğa koşulları içinde yaşayan insanların sorunlarını ve duygusal ilişkilerini işledi. 1974'te yönettiği, yalın ve duyarlı *Yatık Emine* (Refik Halit Karay'ın öyküsünden) ile dikkatleri çeken Ömer Kavur, *Yusuf ile Kenan*'da (1979), *Ah Güzel İstanbul*'da (1981; Füruzan'ın öyküsünden), *Kırık Bir Aşk Hikâyesi*'nde (1982) bu tavrını geliştirdi. Ali Habib Özgentürk, *Hazal* (1979), *At* (1981) ve Orhan Ke-

mal'in *Murtaza* adlı romanından uyarlanan *Bekçi*'de (1984) Yılmaz Güney'in çizgisini, gerçeküstücü öğelerle süsleyerek sürdürmeyi denedi. Erden Kıral, Yaşar Kemal'in bir romanından uyarladığı *Kanal* (1978) ve Orhan Kemal'in romanından uyarladığı *Bereketli Topraklar Üzerinde*'de (1979) Yılmaz Güney tavrını sürdürürken *Hakkâri'de Bir Mevsim*'de (1982; Ferit Edgü'nün bir romanından) ve *Ayna*'da (1984; Osman Şahin'in bir öyküsünden) toplumsal gerçeklerden çok bireylerin duyguları ve ruhsal sorunlarıyla ilgilendi.

Sinemanın içinde bulunduğu zor koşullara karşın genç yönetmenlerin ve Yılmaz Güney'in filmleri uluslararası şenliklere katılarak ödüller kazandı ve Türk sinemasının uluslararası alanda tanınmasını sağladı.

Bu arada Ertem Eğilmez, sahibi olduğu film şirketinin adıyla, "Arzu Film güldürüleri" olarak adlandırılan bir dizi güldürü yönetti. *Hababam Sınıfı* filmleriyle süren bu dizide Münir Özkul, Adile Naşit, Kemal Sunal, Metin Akpınar, Zeki Alasya, İlyas Salman, Şener Şen gibi oyuncular rol alarak ün kazandı.

Durgunluk Yılları

1980'lerde video göstericilerinin ve video kasetlerin yaygınlaşmasıyla sinema ikinci bir darbe yedi. Salonlar kapanırken film sayısı arttı; 1982'de 72, 1983'te 78, 1984'te 124, 1985'te 127 film yapıldı. Ama sayılardaki artış sinemada bir canlanmanın göstergesi değildi. Filmlerin büyük çoğunluğu video piyasası için çekiliyor ve sinemalarda gösterilmeden videoculara veriliyordu. 1986'da çıkan yasayla korsan videoculuğun önlenmesi ve yabancı şirketlerin video piyasasına girmesi sonucu yerli filme olan talep giderek azaldı. Çekilen filmler gösterilecek salon, gösterilenler de yeterli izleyici bulamadı ve 1989 ortasında Türk sinemasında film üretilemez oldu.

Gene de bu dönemde yönetmenler kişisel çabalarıyla ilginç ürünler verdiler ve Türk sinemasında bir yenileşme yaratabilmek için arayışlarını sürdürdüler. Eskilerden Atıf Yılmaz *Mine* (1982; Necati Cumalı'nın yapıtından), *Bir Yudum Sevgi* (1984) ve *Adı Vasfiye* (1985) ile kadın karakterlere ve kadın sorunlarına ağırlık veren bir sinemaya yöneldi. Halit Refiğ *Teyzem*'den (1986) sonra *Hanım* (1989) ve *Karılar Koğuşu* (1990; Kemal Tahir'in yapıtından) gibi dikkate değer filmler yönetti. *Firar* (1984), *Gizli Duygular* (1984) ve *Kurbağalar*'da (1985) Şerif Gören kadının toplum içindeki yerine ve sorunlarına değindi. Ömer Kavur, bir otel kâtibinin psikolojik bunalımlarını anlattığı, Yusuf Atılgan'ın romanından uyarlanmış *Anayurt Oteli*'yle

(Üstte) Turhan Gürkan Arşivi; (sağda) İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı

Üstte: Bahri Selin (solda) ve Şener Şen, Nesli Çölgeçen'in yönettiği *Züğürt Ağa* (1985) filminde. **Sağda:** Tunç Başaran'ın *Uçurtmayı Vurmasınlar*'ı 1989'un en çok ödül alan filmiydi.

(1987) Türk sinemasının en iyi işlenmiş, alışılmışın dışındaki filmlerinden birini verdi. Yavuz Turgul, Nesli Çölgeçen'in yönettiği *Züğürt Ağa*'nın (1985) senaryosunda ve daha sonra kendisinin yönettiği *Muhsin Bey*'de (1987) toplumsal değişim karşısında insanların açmazlarını derinlikli ve keskin gözlemlerle perdeye yansıttı. Tunç Başaran'ın *Uçurtmayı Vurmasınlar*'ı (1989) ve Zülfü Livaneli' nin *Sis*'i (1989) 12 Eylül askeri müdahalesinin insanların hayatlarında bıraktığı izlere değinen ve izleyici tarafından ilgiyle karşılanan filmler oldu. Ertem Eğilmez'in, Türk sinemasının anlatım kalıplarını alaya aldığı son filmi *Arabesk* (1988) de sinemanın bunalımda olduğu bir dönemde gişe rekoru kırdı. Genç yönetmen Reha Erdem ise sınırlı olanaklarla, siyah-beyaz çektiği *A Ay* filmiyle alışılmışın dışında, derinlikli bir ürün verdi.

Bu dönemde sinema-edebiyat ilişkisine de değinmek gerekir. Yönetmenler senaryo alanında eski ve yeni kuşak yazarlarının yapıtlarından yararlandılar ya da yazarlarla ortak senaryo çalışmasına giriştiler. Bu konuda yeni kuşak içinde Bekir Yıldız, Selim İleri, Osman Şahin gibi yazarlar ilk akla gelenlerdir.

1980'lerde yönetmenlerin arayışları kadın sorunları, 12 Eylül döneminin yarattığı acılar, insanların psikolojik bunalımları, film yönetmenlerinin yaratma sıkıntıları üzerinde yoğunlaştı. Bu arada 1970'lerde ortaya çıkan, esinini İslam dininden alan ve İslamcı bir dünya görüşünü yansıtan "İslami filmler", *Minyeli Abdullah* (1990) filminin gördüğü geniş ilgi üzerine yeniden canlandı.

Öte yandan 1984'te Uluslararası İstanbul Sinema Günleri olarak başlatılan, 1989'dan sonra Uluslararası İstanbul Film Festivali adıyla düzenlenen sinema şenliğinde dünyanın çeşitli ülkelerinden çok sayıda film izleyiciye sunuldu ve Türk sinemasının tanıtımına geniş katkıda bulunuldu. 1980'lerin sonlarında piyasaya giren büyük ABD film dağıtım şirketleri sinemaların çoğalmasına ve izleyici sayısının artmasına neden oldu.

1990'lara girildiğinde Türk sinemasının yeni bir ekonomik düzen, yeni bir izleyici kitlesi ve yeni bir içerik kazanması sorunları tartışılıyor ve devlet yardımıyla yurtdışına açılmak bir çare olarak düşünülüyordu. Kültür Bakanlığı'nın sinemacılara verdiği, film başına 200 milyon liralık yardım geçici bir canlanma yaratmış, uluslararası destek kuruluşlarından ise yeterli yardım henüz sağlanamamıştı.

TÜRK TİYATROSU. Türkler'de tiyatro sanatının başlangıcı Orta Asya'da yaşadıkları dönemlerin birtakım törenleri ile ilkel taklit gösterilerine kadar uzanmaktadır. Ama bu sanatın gelişmesi Türkler'in Anadolu'ya gelmeleri, özellikle de 1453'te İstanbul'u fethetmeleri ve burayı başkent yapmaları ile daha da hızlanmıştır. Bu dönemden sonraki Türk tiyatrosu geleneksel tiyatro ve batı etkisi altında gelişen tiyatro olarak ele alınabilir.

Geleneksel Tiyatro

Tiyatro tarihçileri bu başlık altında genellikle "seyirlik köy oyunları", "kukla", "meddah", "Karagöz" ve "ortaoyunu" gibi gösteri türlerini inceler. Şarkı, dans ve söz oyunlarına dayanan geleneksel tiyatro yazılı bir metne dayanmaz. Güldürü öğesi ön plandadır. Genellikle sahnesiz bir tiyatrodur. Bunlardan seyirlik köy oyunlarının kökeni tarihöncesi bolluk törenlerine ve ilkel inançlara uzanır. Bunlarda Türkler'in Orta Asya'dan getirdikleri inançların izleri olduğu gibi, Anadolu'da daha önce yaşamış olan toplulukların kültürlerinin de katkısı vardır. Bu oyunların başlangıçtaki amaçları zamanla değişmiş olsa bile, Türk köylüsünün bu geleneği sürdürdüğü görülür. Seyirlik köy oyunlarının başlıca türleri şunlardır: Ölüp dirilme, kız kaçırma, günlük hayattan sahneler, esnaf oyunları, tarımla ilgili oyunlar, hayvan benzetmeleri, şakalar ve dilsiz oyunları, çoban oyunları, efsane ve masallardan oyunlar (Keloğlan, Köroğlu, Köse vb).

Kukla ise Türkler'in Anadolu'ya geldiklerinde birlikte getirdikleri bir gösteri sanatıdır. İstanbul'da Osmanlı döneminde el kuklası, ipli kukla, sopalı kukla, araba kuklası, yer kuklası, ayak kuklası, iskemle kuklası gibi değişik türde kukla gösterileri 19. yüzyıla kadar geliştirilerek sürdürülmüştür. Ama kukla sanatı, belki de ondan daha eski bir gösteri türü olan meddahlık ve İstanbul'a 16. yüzyılda geldiği sanılan Karagöz kadar yaygın olmamıştır.

Seyirlik köy oyunu geleneği günümüzde de sürdürülmektedir.

Ara Güler

Meddahlık, bir konuyu oynayarak anlatma sanatıdır ve İslam ülkelerinde oldukça yaygın bir gelişme alanı bulmuştur. Öbür gösteri türlerinde güldürüye ağırlık verilmesine karşılık meddahlıkta acıklı, duygusal, dinsel ve kahramanlıkla ilgili konulara da rahatlıkla yer verilebiliyor; dinleyicilerle özdeşlik kurulabiliyordu. Aynı zamanda "kıssahan" diye anılan meddahlar, sarayda olduğu gibi halk arasında da büyük ilgi görmüş, özellikle kahvehanelerde İstanbullular'ın eğlence gereksinimini yüzyıllar boyunca karşılamıştır. Fatih Sultan Mehmed'in sarayında Mustafa, Balaban Lâl ve Ömer adlı kıssahan ve nedimleri daha sonra, II. Selim döneminde Nakkaş Hasan, Çokyedi Reis, III. Murad döneminde ise Meddah Eğlence, Lâlin Kaba diye bilinen Bursalı Seyit Mustafa Çelebi ve Derviş Hasan gibi meddahlar izlemişlerdir. Bu geleneksel "temaşa" türü İstanbul'da Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına kadar daha pek çok sanatçı yetiştirmiş, bunlardan Şükrü Efendi, İsmet Efendi ve Meddah Sururi gibi sanatçıları görüp dinlemiş olan bazı İstanbullular onların ününü canlı birer tanık olarak günümüz kuşaklarına bile iletmiştir.

Meddahlık sanatı, İmitatör Rasih'le birlikte bir ölçüde zamana uymuş, 1940'larda ise ünlü sinema ve seslendirme sanatçısı Ferdi Tayfur meddahlığa tam anlamıyla çağdaş bir nitelik kazandırmıştır. Günümüzde Celal Şahin ve Orhan Boran gibi bazı sanatçıların bu geleneksel sanat türünü günün koşullarına uygun bir biçim ve içerikle sürdürdükleri, ünlü tiyatro oyuncularından Erol Günaydın'ın ise meddahlığı geleneksel özellikleri içinde yaşatmaya çalıştığı söylenebilir.

Türkler'in toplumsal yaşamında önemli bir yeri olan bir başka geleneksel gösteri türü de, bir çeşit gölge oyunu olan Karagöz'dür. Gölge oyununun kökeni konusunda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Eldeki kaynaklara göre bu sanatın Cava, Endonezya ya da Çin gibi bir Uzakdoğu ülkesinde ortaya çıkmış ve Hindistan üzerinden Ortadoğu'ya gelmiş olması akla yakındır. Bazı kaynaklar Karagöz'ün 14. yüzyılda Orhan Gazi zamanında Bursa'da ortaya çıktığını ileri sürüyorsa da, günümüzde daha yaygın bir görüşe göre Türkler gölge oyunu tekniğini 16. yüzyılda Mısır'dan almış ve bu oyun türüne Karagöz adı altında kesin biçimini 17. yüzyılda kazandırmışlardır.

Karagöz de meddahlık gibi, bir kişinin yaratıcılığına dayanan bir gösteri türüdür. "Hayalî" ya da "hayalbaz" denilen karagözcünün bir de "yardak" adı verilen yardımcısı vardır. Klasik bir Karagöz oyunu genellikle dört bölümden oluşur:

1) Hacivat'ın semai söyleyerek perdeye geldiği ve perde gazelini okuduktan sonra dua edip Karagöz'ü perdeye çağırdığı "mukaddime"

Ara Güler

Hacivat ve Karagöz'le (solda) çeşitli Karagöz oyunu tasvirleri (sağda).

(giriş) bölümü; 2) Hacivat'la Karagöz arasında geçen ve doğrudan doğruya konuyla ilgisi olmayıp daha çok Karagöz'ün yanlış anlamalarından ortaya çıkan güldürücü "muhavere" (karşılıklı konuşma) bölümü; 3) başka kişilerin de katıldığı ve oyuna adını veren olayların yer aldığı "fasıl"; 4) Karagöz'le Hacivat arasında geçen kısa bir uzlaşma konuşmasıyla noktalanan "bitiş" bölümü.

Karagöz oyunlarının konuları çoğunlukla gerçek yaşamdan alınmış sahnelerden oluşur: Mahalle yaşayışı, esnaf ve evlenme töreleri, toplumsal ve siyasal taşlamaya elverişli olaylar gibi. Bunun dışında *Ferhad ile Şirin, Tahir ile Zühre, Arzu ile Kâmber* gibi halk hikâyelerinden, olağandışı öğelere yer veren masallardan da yararlanıldığı görülür. Sarayda oynatılan örneklerinde belli bir inceliğe ulaşan Karagöz oyunlarının, özellikle Osmanlı toplumunun kadınların ve erkeklerin birlikte eğlenmelerini yasakladığı bağnaz dönemlerinde, daha çok yetişkin, erkek seyircilerin gittiği kahvehanelerdeki gösterilerinde açık saçık bir kimliğe büründüğü de göze çarpar. Karagöz'ün başlıca dağarcığı 28 oyundan oluşmakla birlikte, zaman zaman güncel olaylardan da esinlenerek yeni Karagöz oyunlarının türetildiği görülmüştür. Oyunun iki baş kişisi halk zekâsını ve halkın güldürü anlayışını simgeleyen Karagöz ile halkın gözündeki bilgiç Osmanlı "münevverini" temsil eden, ama bir yandan da Karagöz'e ve mahalleliye yardımdan geri kalmayan Hacivat'tır. Bunlar dışında Tiryaki, giyimine düşkün Mirasyedi Çelebi, genellikle "zenne" denilen genç kadın tipleri, mahallenin aptalı Beberuhi, Tuzsuz Deli Bekir, Zeybek gibi kabadayı ve külhanbeyi tipleri, Kürt, Laz, Kastamonulu, Bolulu, Acem, Rumelili, Yahudi, Rum, Ermeni, Arap, Zenci, Frenk gibi taşralı ya da azınlıktan olup şive taklidi yapan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik kesimlerinden gelip İstanbul'da toplanmış olanlar ile cin, büyücü, yılan ve canavar gibi olağanüstü yaratıklar vardır.

Geleneksel Türk tiyatrosunun parlak bir örneği olan Karagöz'ü 16. yüzyıldan bu yana pek çok usta hayalci geliştirip zenginleştirmişse de bu sanat türünün bütün inceliklerini bilen geleneksel hayal ustalarının nesli artık tükenmiştir. Karagöz sanatını zamanımıza kadar getirmiş büyük hayalciler arasında Hayali Memduh Bey ile Hayali Küçük Ali'den sonra günümüzde bu sanatı yaşatmaya çalışan Tacettin Diker ve Metin Özlen'in adlarını da anmak gerekir.

Geleneksel Türk tiyatrosunun birçok bakımlardan Karagöz'e benzeyen, ama canlı oyuncularla oynanan bir türü de ortaoyunudur. 16. ve 17. yüzyıllardaki "kol oyunu", "taklit oyunu", "meydan oyunu" ve "zuhuri" gibi oyuncu kollarının gösterilerinden kaynaklanan bu gösteri türü kesin biçimini ve "ortaoyunu" adını 19. yüzyılda almıştır. Karagöz'de ve İtalyanlar'ın *commedia dell'arte*'sinde olduğu gibi ortaoyununda da yazılı bir oyun metni yoktur. Ana çizgileri bilinen bir konu ele alınarak, oyuncuların doğaçlama,

yani tuluat yoluyla geliştirdikleri olaylar dizisi, gene Karagöz'dekine benzer konular ve ondakine benzer oyun kişileriyle sahneye getirilir. Oyun yeri seyircilerin çevrelediği hemen hemen boş bir alandır. 15×25 metrelik yuvarlakça bir alanın çevresinde erkek seyircilerle kadın seyirciler ayrı ayrı yerlerde otururlar. Ortaoyununda Karagöz'ün karşılığı Kavuklu, Hacivat'ın karşılığı ise Pişekâr'dır. Öbür oyun kişileri Karagöz'deki kişilerle büyük benzerlik gösteren kalıplaşmış tiplerdir. Ortaoyunu da Karagöz gibi dört bölümden oluşur. Ama burada perde gazeli yerine Pişekâr'ın seyirciyi selamlaması ve zurnacıyla konuşarak oyunu açması, "muhavere" bölümünde ise Pişekâr ile Kavuklu'nun tanışma konuşmaları ("arzbâr") ve Kavuklu'nun sonunda rüya olduğu anlaşılan bir olayı anlatması ("tekerleme") gibi özellikler ortaoyununun Karagöz'den ayrıldığı bazı ayrıntılardır. Ortaoyunu günümüzdeki epik tiyatroyu andıran açık biçimiyle her türlü yeniliği özümleyebilecek bir yapıya sahip olmakla birlikte, en

Metin And Arşivi

Geleneksel bir ortaoyunu gösterisinden bir sahne. Soldaki Kavuklu, ortadaki Kavuklu'nun yamağı, sağdaki de Pişekârdır.

parlak örneklerini verdiği 19. yüzyılda bir yandan tuluat tiyatrosunun yozlaştırıcı etkisi, bir yandan da batı etkisinin İstanbul'da yaygınlık kazanması yüzünden daha fazla gelişemeden sınırlı bir ölçüyü aşamamış ve güdük kalmıştır. Günümüzde bu türden yararlanarak çağdaş ve yerli bir tiyatro yaratma çabaları da sürüp gitmektedir. Bu denemelerin başarılı örnekleri arasında İstanbul yaşayışını canlandıran Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşebaşı*, (1948), Oktay Rifat'ın *Oyun İçinde Oyun* (1948), ve Haldun Taner'in *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* (1964) oyunlarını sayabiliriz.

Batı Etkisi Altında Gelişen Tiyatro

Bu başlık altında Türk tiyatrosunun gelişmesi şu dönemlere ayrılabilir: Tanzimat dönemi, Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet dönemi.

Tanzimat Dönemi. Tanzimat'la birlikte batılı bir tiyatro anlayışını benimseyen Türk tiyatrosu, Cumhuriyet döneminde yurdun her yanında açılan halkevlerinde amatör tiyatro çalışmaları başlayıncaya ve Ankara'da 1940'ların sonunda devlet eliyle bir konservatuvar ve Devlet Tiyatrosu kuruluncaya kadar geçen sürede hemen hemen yalnız İstanbul'da bir gelişme alanı bulabilmiştir. Ama, bu dönemde atılan adımlar ulusal bir tiyatronun kurulması doğrultusunda özgün yapıtların yazılmasını ve yerli bir duyarlılığın oluşmasını sağlayacak çabalardan çok, kendi toplum yapısına uymayan bir dünyanın tiyatro örneklerine öykünme gibi çelişik bir eğilimi yansıtır. Siyasal ve ekonomik baskılar sonunda batıya açılmaya karar veren III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid gibi yenilikçi padişahların ve bu görüşü benimseyen okuryazar çevrenin Türkiye'ye batı tiyatrosunun girmesinde büyük payı vardır. İstanbul'daki yabancı elçiliklerin aracılığı ve batıya daha kolay yaklaşabilen azınlıkların da girişimiyle çeşitli sanat dallarında batılı biçimler denenmeye başlanmış, tiyatro da bir kurum olarak saray ve halk tarafından büyük bir ilgi görmeye başlamıştır. Sarayın desteği İstanbul'a gelen yabancı topluluklara gösterdiği ilgiyle kalmamış, Çırağan, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında tiyatro salonları yaptırılmıştır.

Batılı anlamda ilk Türkçe oyun, Şinasi'nin

Metin And Arşivi
Dolmabahçe "Saray Tiyatrosu", 1858.

Şair Evlenmesi'dir (1860). Bu oyun Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda oynanmak üzere ısmarlanmıştır. Bu arada İtalyan, Fransız, Alman, Avusturyalı tiyatro, opera ve bale toplulukları, Adlaide Ristori, Sarah Bernhardt gibi dünyaca ünlü sanatçılar İstanbul ve İzmir'de temsiller vererek bu kentleri önemli sanat merkezleri durumuna getirdiler.

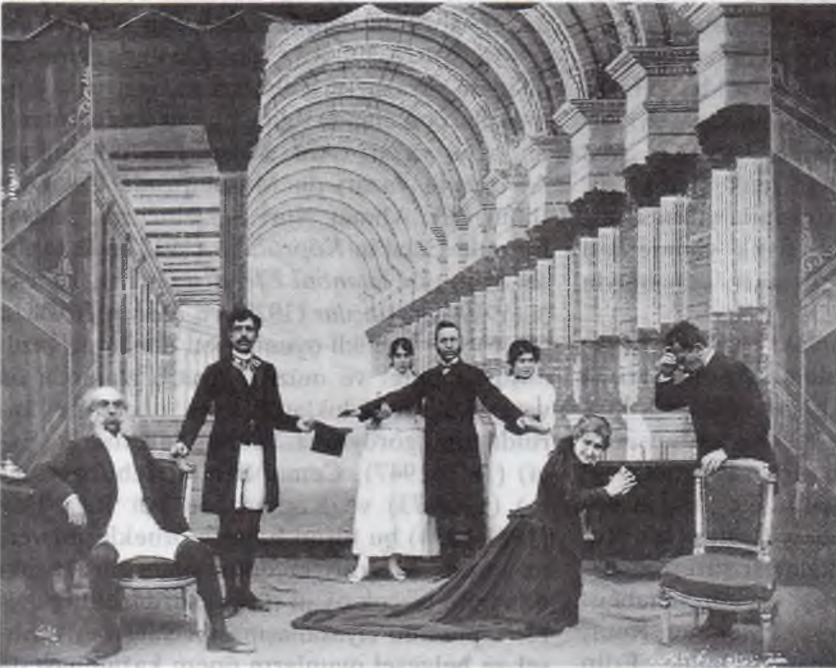
İstanbul'da ilk yerli tiyatro topluluğunu kuran Güllü Agop bu olumlu hava içinde yetişmiş ve ilk adı Asya Kumpanyası olan topluluğun adını Osmanlı Tiyatrosu koyarak, Müslüman nüfusun daha yoğun olduğu İstanbul yakasındaki Gedikpaşa Tiyatrosu'nda temsiller vermeye başlamıştır. Batı tiyatrosunun Türkiye'ye girişinde ilk oyunlar yabancı dillerde oynandığından bunları ancak o dilleri bilen az sayıda Türk izleyebiliyordu. Yabancı azınlıklar İstanbul'da tiyatro dernekleri ve tiyatro okulları kurmuşlardı. Ayrıca Ermenice ve Türkçe temsiller veren Ermeni Tiyatro grupları da vardı. Güllü Agop'un bu girişimiyle önceleri Ermenice oyunlar oynayan topluluklar yerine, 1868'den başlayarak yalnız Türkçe oynayan ve Türk yazarların yetişmesine ön ayak olan bir tiyatro kurulmuş oluyordu. 1870'te Sadrazam Âli Paşa'nın desteğiyle 10 yıllık bir tekel ayrıcalığı elde eden Osmanlı Tiyatrosu Türkçe oyunlarda rakipsiz bir tiyatro niteliği kazandı. Türk oyuncuların sahneye çıkmalarında ve Türk seyircilerin batılı bir tiyatro beğenisi edinmesinde Güllü Agop'un topluluğunun önemli rolü oldu. Müslüman Türk kadınlarının tiyatroya gitmesinin hoş karşılanmadığı bir ortamda Güllü Agop kadınlar için kafesli bölmeler yaptırtmış, ama gene de kadınların tiyatroya gitmesinin sık sık yasaklandığı görülmüştür.

Tanzimat döneminde oynanan ilk oyunlar, daha çok Paris'te ve öbür Avrupa kentlerinde moda olan melodram, duygulu komedi, romantik trajedi, tarihsel oyunlar ve kolay beğenilir vodvillerdi. Bu yüzden de izleyicilerin yaşam biçimine oldukça aykırıydı. Daha önce Karagöz ve ortaoyunu ile koşullanmış olan izleyicinin kısa zamanda tiyatro kültürü ve görgüsü edinebilmesi kolay değildi. Üst localardaki izleyicilerin aşağıya su dökmeleri, sahneye portakal fırlatmaları sık rastlanan olaylardandı. Ayrıca salonda sigara dumanından göz gözü görmez, ıslıktan ve gürültüden geçilmezdi. Bunda seçilen oyunların kendi yaşamlarına yabancı, ağır bir dille ve bozuk bir şive ile oynanmasının da payı vardı. Önce bu türden oyunların çevirilerini sahneleyen tiyatro adamları, halkı ısındırmak için uyarlama ve öykünme yoluna da gittiler. Bu arada Şinasi, Namık Kemal, Direktör Âli Bey, Ahmed Midhat Efendi, Ebüzziya Tevfik, Teodor Kasap, Ahmed Vefik Paşa ve Abdülhak Hamid (Tarhan) gibi ilk Türk oyun yazarları da yazdıkları ve uyarladıkları oyunlarla Güllü Agop, Mardiros Mınakyan, Tomas Fasulyeciyan ve Ahmed Fehim (1856-1930) gibi tiyatro adamlarının çabalarına destek oldular.

Bu dönemin oyunlarında genellikle vatan ve özgürlük aşkı, evlilik ve aile düzeninin eleştirilmesi, inançlar ve boş inançlar, batıya açılmanın getirdiği sorunlar irdelendi. Batılı biçimlere yerli içerik bulmaya çalışan Tanzimat tiyatrosunun ahlakçı, öğretici bir tutumu olmakla birlikte, eğlendiriciliği de elden bırakmadığı görülür.

Özellikle müzikli oyunlar Dikran Çuhacıyan'ın (1836-98) kurduğu Opera Tiyatrosu'nda büyük ilgi görmeye başlayınca, bu türün Güllü Agop tarafından da ele alınmasına yol açmıştır. Çuhacıyan'ın sahneye koyduğu *Leblebici Horhor Ağa* adlı müzikli oyun büyük başarı kazanmıştı. Güllü Agop'un temsilleri arasındaysa Ahmed Midhat Efendi'nin *Çengi* ile *Zeybekler* adlı oyunları yer aldı. Müzikli oyunların çoğu yabancı yapıtlardan uyarlanmaktaydı. Bu sırada ortaoyunundan, batı tiyatrosunun etkisiyle kendine özgü bir tiyatro türedi. *Tuluat* olarak bilinen bu tür sahnede metinsiz ve suflörsüz oynanıyordu. Bu işe ilk başlayan eski bir ortaoyunu ustası olan Kavuklu Hamdi'dir. Tuluat tiyatrosunun Kavuklu Hamdi'den sonra ikinci büyük sanatçısı Abdürrezzak'ı, Ali Rıza Efendi, Hakkı Efendi ve Kel Hasan izledi. İsmail Dümbüllü, Münir Özkul ve Nejat Uygur'la da zamanımıza kadar geldi (*bak.* DÜMBÜLLÜ, İSMAİL). Abdülmecid'den sonra II. Abdülhamid'in baskı dönemi ve sansürün olumsuz etkisiyle oyun yazarlarının, oyuncuların siyasal ve ekonomik baskı altında kalmaları, bu dönemin ikinci yarısında oyun seçiminde belli bir zevksizliği de getirmiştir. Tanzimat döneminde Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynanan Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyunu seyircilerin özgürlük duygularını coşturup olaylara yol açınca, Namık Kemal ve bazı arkadaşları sürgüne gönderildi. Bundan böyle izin alınmadan oyun oynatılmaması kuralı kondu. Ayrıca vatan, dinamit, hürriyet, adalar, birader, Makedonya, Girit, Kıbrıs ve burun gibi sözcükler de sakıncalı görüldüğü için yasaklandı. Gene aynı tiyatroda oynanan Ahmed Midhat Efendi'nin *Çerkes Özdenleri* (1884) adlı oyunu sarayın kuşkusunu çektiği için, tiyatro bir gecede yıktırıldı. Bundan sonra uzunca bir süre sansür, sürgün ve jurnalcilik yüzünden doğru dürüst tiyatro çalışması yapılamadı.

Meşrutiyet Dönemi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle gelen özgürlük ortamı İstanbul'da tiyatro yaşamına da büyük bir canlılık kazandırdı. Anayasanın yurttaşlara tanıdığı yönetime katılma ve denetleme haklarını kullanmak isteyen birçok yazar ve sanatçı görüşlerini yansıtmak için tiyatroyu elverişli bir araç saydı. Oyunların konularını Osmanlı tarihindeki zaferler, kahramanlık destanları, çokevlilik, evlilik dışı ilişkiler, kadın hakları köylerdeki sömürü ve bozuk düzen oluşturuyordu. Tanzimat döneminde daha çok Ermeni oyuncuların ayakta tuttuğu tiyatro sanatı Meşrutiyet döneminde Türk

Ara Güler Arşivi

Mardiros Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu'nda *Hakiki Nedamet* adlı oyununun 4. tablosu (1893-94).

Metin And Arşivi

Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyununu izleyen İstanbullu tiyatro meraklıları (1908).

oyuncuların da katılmasıyla güçlendi ve yaygınlaştı. Böylece, yeni yazarlara ve tiyatroculara hazırladığı yetişme olanaklarıyla, 1923'ten sonraki cumhuriyet tiyatrosunun temelleri bu dönemde atılmış oldu. Halka tiyatronun ne olduğunu anlatmak ve iyi bir tiyatro izleyicisi yetiştirmek için de çaba gösterildi. Tiyatroya koyu renk, temiz bir giysiyle gelinmesi, oyun sırasında yüksek sesle konuşulmaması, fındık fıstık yenmemesi için programlar ve el ilanları aracılığıyla uyarılarda bulunuldu.

Meşrutiyetin ilk yıllarındaki özgürlük havası, başlayan savaşların olumsuz sonuçlarıyla ve devlet yönetimindeki başarısızlıklarla kısa bir süre sonra toplumda genel bir karamsarlık yaratınca, bu durum tiyatronun yaratıcı doğrultuda gelişmesini baltaladı. Bir yandan doğu-batı tartışması, bir yandan da nasıl bir ulusal sanat yaratılacağı çekişmesi sürüp giderken Hüseyin Suat (Yalçın), Cenab Şahabeddin, Halid Ziya (Uşaklıgil), Mehmet Rauf, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Halide Edip (Adıvar), Reşat Nuri (Güntekin) gibi edebiyatçıların tiyatroya ilgi duyarak oyunlar yazdıkları görüldü. Bunlardan Reşat Nuri (*bak.* GÜNTEKİN, REŞAT NURİ) Cumhuriyet döneminde de oyun yazarlığını sürdüren ve tiyatroyla ilgili yazıları bu alanda ilginç bir yer tutan önemli bir oyun yazarı oldu. Meşrutiyet döneminin iki önemli yazarı da Musahipzade Celal ile İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci idi. Musahipzade Celal'in *Köprülüler* (1912) adlı tarihsel oyunu ile *İstanbul Efendisi* (1913), *Yedekçi* (1919), *Kaşıkçılar* (1920) ve *Macun Hokkası* (1916) gibi müzikli oyunları bu dönemde yazılmıştır. Operet ve müzikli tiyatro alanında da yeni bazı toplulukların aynı dönemde kurulduğunu görüyoruz. Muhlis Sabahattin (Ezgi) (1889-1947), Cemal Sahir (Kehlibağcıoğlu) (1900-73) ve Kaptanzade Ali Rıza Bey (1881-1934) bu türün başarılı örneklerini vermişlerdir. Meşrutiyet döneminde bir önceki dönemin birçok oyun türleri sürdürüldüğü gibi, toplumun siyasallaşmasını yansıtan tarihsel ve belgesel oyunların önem kazanması da

ilginç bir gelişmedir. Toplumda gelişen yeni düşüncelerin açıklandığı bir alan olan tiyatroda savaşlar, yenilgiler, parti çekişmeleri sıcağı sıcağına sahnelenmiş, çözüm arayışları da tiyatroda yankısını bulmuştur.

Tiyatronun kurumlaşmasında önemli bir adım da ilk tiyatro okulunun ve ödenekli tiyatronun bu dönemde kurulmasıdır. İstanbul'da tiyatro oyuncusu yetiştirecek ve müzik eğitimi verecek bir okul kurulmasının gerekliliğine inanan Şehremini (belediye başkanı) Cemil Topuzlu, 1914'te ünlü Fransız tiyatro yönetmeni André Antoine'ı İstanbul'a davet ederek bu işle görevlendirdi. Antoine'ın kuruluş çalışmalarına başlamasından kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı çıktı. Bunun üzerine Antoine ülkesine dönünce yarıda kalan çalışmaları, onun yardımcılığını yapmış olan Reşat Rıdvan ve Muhsin Ertuğrul tamamladı. Tiyatro ve müzik bölümlerinden oluşan ve 27 Ekim 1914'te resmen açılan Darülbedayi ilk gösterisini 20 Ocak 1916'da sundu. Bu dönemde Darülbedayi'den Muhsin Ertuğrul, Raşit Rıza, Burhanettin (Tepsi), Reşat Rıdvan, Şadi Fikret, Kemal Emin gibi oyuncular yetişti. 2 Mart 1917'de Darülbedayi'de ilk kez bir Türk oyunu sergilendi. *Baykuş* adlı oyunun yazarı Halit Fahri (Ozansoy), yönetmeni Muhsin Ertuğrul'du. Müslüman kadınların sahneye çıkması hoş karşılanmadığı için tiyatroda kadın rollerini ya erkekler ya da Müslüman olmayan kadınlar üstlenirdi. 1918'de Darülbedayi'ye ilk kez beş kız öğrenci alındı. Bunlar arasından Afife Jale ve Refika Hanım aday oyuncu kadrosuna seçildi. Ne var ki, ilk Müslüman kadın oyuncu olarak sahneye çıkan Afife Jale'nin (1902-41) tiyatro yaşamını sürdürmesi polis baskınlarıyla engellendi ve hakkında kovuşturma açıldı. 1921'de şehremanetinin (belediye) kararıyla Müslüman kadınların sahneye çıkması yasaklandı.

Cumhuriyet Dönemi. Bu dönemde İstanbul Türkiye'deki tiyatro etkinliklerinin merkezi oldu. Kuruluş yıllarının coşkunluğu, çağdaşlaşma çabalarının üstyapı kurumlarında yoğunlaşan belirtileri tiyatroya da yansımaktaydı. Kadın ve erkeklerin tiyatroya birlikte gitmeleri de bu değişimin örneklerindendir. Ayrıca, daha cumhuriyetin ilk yıllarında kadın oyuncu sorunu çözümlenmiş, Darülbedayi'de oynanan *Othello*'da Desdemona rolünü Bedia Muvahhit, Emilia'yı ise Neyyire Neyir canlandırmıştır. Tiyatro öğrencileri arasında da artık kızlar görülmektedir. Türkiye'nin ilk ödenekli tiyatrosu Darülbedayi'nin bu dönemde adı İstanbul Şehir Tiyatrosu olarak değiştirilmiş (1927), görgü ve bilgisini yurtdışında geliştiren Muhsin Ertuğrul'un yönetimindeki bu tiyatro yeni oyun yazarlarının, oyuncuların, yönetmenlerin ve her kuşaktan binlerce tiyatro seyircisinin yetişmesinde bir okul görevi görmüştür. Önceleri Tepebaşı'nda Dram ve Komedi tiyatrolarında çalışmalarını sürdüren topluluk, yapıların yıkılması ve yanması nedeniyle Beyoğlu Yeni Komedi Tiyatrosu, Harbiye Şehir Tiyatrosu gibi salonların yanı sıra, 1960'tan sonra yapılan Üsküdar ve Fatih şehir tiyatrolarında ve Kadıköy Halk Eğitim Merkezi'nin salonunda her tiyatro mevsiminde oyunlar sunmuştur. Bu ödenekli tiyatronun dışında bazı özel tiyatrolar da Meşrutiyet döneminden beri süregelen dağınık bir düzen içinde, gerek Naşit (1886-1943) gibi büyük halk sanatçılarının gördüğü ilgiyle, gerek operet topluluklarının getirdiği canlılıkla İstanbul'un tiyatro yaşamını zenginleştirmişlerdir. 1936'da Milli Musiki ve Temsil Akademisi'nin bir bölümü olarak açılan Ankara Devlet Konservatuvarı, yetenekli Alman tiyatro adamı Carl Ebert'in çabasıyla değerli oyuncuların yetişmesine katkıda bulundu. İlk hazırlık döneminden sonra 1949'da Devlet Tiyatroları resmen kuruldu. Böylece tiyatro sanatının yurt düzeyinde yaygınlaşmasında da önemli bir adım atılmış oldu. Bu kurum daha sonra İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, Trabzon ve Diyarbakır'da yerleşik kadrolarla çalışan şubeler açarak ve daha başka kentlere turneler düzenleyerek tiyatroyu yaygınlaştırdı.

1950'de çok partili yönetime geçen Türkiye'de siyasal iktidarın genel olarak sanata ve özel olarak da tiyatroya olumsuz yaklaşımı tiyatroyu belli bir destekten yoksun bırakmışsa da, tiyatroyla ilgili kimselerin yurt ve dünya sorunları konusunda bilinçlenmelerini hızlandırmıştır. Devlet Tiyatroları genel müdürlüğünden ayrılan Muhsin Ertuğrul'un 1951'de İstanbul'da Küçük Sahne adıyla bir tiyatro kurması tiyatro yaşamını yeniden canlandırdı. Geleceğin birçok ünlü oyuncusu burada ilk

Muhsin Ertuğrul *Büyükbaba* adlı oyunda (1949).

İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları

oyunlarını oynadı. 1954'te Küçük Sahne dağıldıysa da, tiyatro salonu daha sonra çeşitli özel topluluklarca kullanıldı. 1957-63'te daha çok İstanbul'da etkinlik göstermiş bir tiyatro topluluğu olan Genç Oyuncular üniversiteli gençlerden oluşuyordu. Her kesimden kişinin tiyatro izleyebilmesini amaçlayan Genç Oyuncular, sahnelerden başka okul, hastane, sokak ve kasaba alanları gibi yerlerde de oyunlar sergilediler. Ortaklaşa bir çalışma yürüterek oyun yazımından, sahneye koyma, kostüm dikimi, müzik ve ışıklandırmaya kadar birlikte iş yaptılar. Birlikte yazdıkları oyunlar arasında *Tavtati Kütüpati, Vatandaş Oyunu, Kervan* vardır. Bu topluluk içinde tiyatroya başlayan Genco Erkal, Mehmet Akan, Çiğdem Selışık, Ani ve Çetin İpekkaya çalışmalarını başka sahnelerde sürdürdüler.

Yurtdışında öğrenim görerek görgü ve yetenekleriyle tiyatro kuran, oyunculuk ve yönetmenlik yapan bazı sanatçılar 1960'lı yıllarda başarılı oyunlar sergilediler. Bunlardan ilk akla gelenler oyuncu ve yönetmen Tunç Yalman, Şirin Devrim, Haldun Dormen, Zeliha Berksoy, Genco Erkal, Engin Cezzar, Ayla ve Beklan Algan'dır. Haldun Dormen'in kurmuş olduğu Dormen Tiyatrosu, 1955-72'de hareketli vodviller ve müzikaller sergiledi. Oyuncuları arasında Altan Erbulak, Erol Keskin, Nisa Serezli ve Gülriz Sururi gibi yetenekli sanatçılar yer aldı. Dormen Tiyatrosu 11 yıllık bir aradan sonra 1983'te yeniden perdelerini açtı. 1952'de kurulan Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu Gülriz Sururi'nin başrolde olduğu *Keşanlı Ali Destanı, Sokak Kızı İrma, Hair, Kaldırım Serçesi* gibi müzikallerden başka, Nâzım Hikmet'ten *Ferhat ile Şirin,* Güngör Dilmen'den *Canlı Maymun Lokantası* ve *Kurban,* Erskine Caldwell'den *Tütün* gibi toplumsal içerikli oyunlar sergiledi.

Yıldız ve Müşfik Kenter kardeşler tarafından kurulmuş olan Kent Oyuncuları 1961'den beri etkinliğini sürdürmektedir. Bugüne kadar yerli ve yabancı çok sayıda nitelikli oyun sergileyen Kenterler, ayrıca Anadolu ve Avrupa turnelerine de çıkmaktadır.

Adından da anlaşılacağı gibi Ankara'da etkinliğini sürdüren Ankara Sanat Tiyatrosu (AST) 1963'te Asaf Çiyiltepe tarafından kuruldu. Kurulduğundan beri ortak bir çalışma yürüterek, toplumsal konulara ağırlık veren yapıtlar sahneledi. Güner Sümer'in *Bozuk Düzen*, Sermet Çağan'ın *Ayak Bacak Fabrikası,* Orhan Kemal'in *72. Koğuş*, Bilgesu Erenus'un *Nereye Payidar*, Oktay Arayıcı'nın *Rumuz Goncagül* adlı yapıtları bunlardan bazılarıdır.

Dostlar Tiyatrosu 1969'da Genco Erkal, Mehmet Akan, Şevket Altuğ, Arif Erkin ve Attila Alpöge tarafından kuruldu. 20 yıl boyunca *Rosenbergler Ölmemeli, Havana Duruşması, Abdülcanbaz, Şili'de Av, Aslan Asker Şvayk, Bitmeyen Kavga, Kafkas Tebeşir*

Haldun Taner'in *Keşanlı Ali Destanı*'ndan bir sahne (1963-64).

Turhan Gürkan Arşivi

Hasan Kuruyazıcı

Vasfi Rıza Zobu'nun 1968-69 sezonunda sahneye koyduğu *Aynaroz Kadısı* Musahipzade Celal'in bir oyunudur.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

(Solda) İstanbul Devlet Tiyatrosu'nca sahnelenen Oğuz Atay'ın *Oyunlarla Yaşayanlar*'ından ve (sağda) Vasıf Öngören'in *Asiye Nasıl Kurtulur* oyununun Dostlar Tiyatrosu'ndaki oynanışından birer sahne.

Dairesi ve *Yalınayak Sokrates* gibi nitelikli oyunlar sergiledi.

Yukarıda adı geçenlerden başka, 1950'lerde ve 1960'larda kurulmuş Karaca Tiyatrosu, Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan Tiyatrosu, Nejat Uygur Tiyatrosu, Ulvi Uraz Tiyatrosu, İstanbul Tiyatrosu, Devekuşu Kabare Tiyatrosu, Ali Poyrazoğlu, Hadi Çaman, Tevfik Gelenbe, Enis Fosforoğlu ve Ferhan Şensoy'un Ortaoyuncular'ı gibi daha birçok özel tiyatro topluluğu vardır. Bunlardan bazıları sonradan dağılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Oyun Yazarları

Tiyatrolarda 1923-39 arası ulusal bir duyarlılık yaratma çabaları genellikle edebiyatçıların oyun yazarlığını denemeleri doğrultusunda oldu. Kurtuluş Savaşı ve devrimler cumhuriyetin ilk yıllarında oyunların başta gelen konusuydu. Değer yargılarının değişmesi, değişen duruma ve çevreye uyumsuzluk, kuşaklar arası çatışma gibi konular da çokça işleniyordu. Kurtuluş Savaşı'nı ve devrimleri yücelten oyunlar arasında Halit Fahri Ozansoy'un *On Yılın Destanı*'nı, Yaşar Nabi Nayır'ın *İnkılap Çocukları*'nı, Aka Gündüz'ün *Beyaz Kahraman*'ını sayabiliriz. Değerler çatışmasını, tutuculuğa karşı mücadeleyi konu alan yapıtlar arasında ise Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Sağanak*'ı, Reşat Nuri'nin *Hülleci*'si, Nâzım Hikmet'in *Bir Ölü Evi* ve *Yusuf ile Menofis,* Necip Fazıl Kısakürek'in *Künye*'si vardır. 1939-50 arasında ise II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle bir içe kapanış ve psikolojik çözümleme eğilimi baş göstermiştir. Ahmet Muhip Dıranas, Vedat Nedim Tör ve Sabahattin Kudret Aksal'ın ilk oyunları böyle bir eğilimi yansıtmışlardır.

1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük havası içinde Türk oyun yazarları ve sanatçıları toplumsal sorunlara ağırlık veren gerçekçi oyunların yanı sıra, konusunu Osmanlı tarihinden, halk kahramanlarından ya da mitolojiden alan, şiir diliyle yazılmış özgün yapıtlar yarattılar. Bu dönemin yetiştirdiği belli başlı oyun yazarları arasında Ahmet Kutsi Tecer, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday, Haldun Taner, Orhan Kemal, Aziz Nesin, Orhan Asena, Turgut Özakman, Necati Cumalı, Refik Erduran, Bilgesu Erenus, Adalet Ağaoğlu, Kemal Demirel, Sermet Çağan, Güngör Dilmen, Cahit Atay, A. Turan Oflazoğlu, Tarık Buğra, Recep Bilginer, Vasıf Öngören ve Oktay Arayıcı gibi sanatçılar sayılabilir. Sermet Çağan'ın epik tiyatro uygulaması olan *Ayak Bacak Fabrikası* ve Vasıf Öngören'in *Asiye Nasıl Kurtulur* adlı oyunları, Haldun Taner'in bir yerli epik müzikal olan *Keşanlı Ali Destanı* toplumsal ve siyasal içerikli, çağdaş oyunlardır. Turan Oflazoğlu'nun *Deli İbrahim, IV. Murad, Sokrates'in Savunması;* Güngör Dilmen'in *Midas'ın Kulakları, Midas'ın Altınları* ve *Montezuna*; Erol Toy'un *Pir Sultan Abdal*, Orhan Asena'nın *Hürrem Sultan* adlı yapıtları tarihten ve efsanelerden yararlanarak günümüz olaylarıyla paralellikler kuran yapıtlardan bazılarıdır. Gene bu dönemde Cahit Atay ve Hidayet Sayın gibi oyun yazarları köy kadınının durumu, kan davası, sömürü, ağa baskısı gibi sorunları irdeleyen oyunlar yazmışlardır. Son dönem oyun yazarları arasında ise Tuncer Cücenoğlu, Memet Baydur ve Murathan Mungan sayılabilir.

TÜRKÜ, Türk halk müziğinde, sözlü kırık havaların genel adıdır. Türkülerin sözlerini, yalnızca "türkü" türünden şiirler değil, koşma, semai, güzelleme, koçaklama, varsağı gibi şiirler de oluşturabilir.

Uzun havalar türkü kapsamına girmez. Ama içinde hem uzun hava, hem de kırık hava sayılacak bölümler bulunan "maya"lar bazen türkü sayılır.

Biçim bakımından, türküler pek çok sınıfta toplanabilir. En yaygın olan biçim, dörtlüklerden oluşan bentlerin arasına "kavuştak" denen nakaratın girdiği türkülerdir.

Türkülerin az ya da çok özgün, parlak ya da sıradan birer melodisi vardır. Ama saz şairlerinin tekdüze okuyuşları, okunan şiiri türkü kılmaz. Şairlerin okuyuşunu, çalgı eşliğinde "inşat" saymak gerekir. (*Ayrıca bak.* HALK MÜZİĞİ.)

TÜTÜN, keyif verici yaprakları için yetiştirilen değerli bir bitkidir. Patlıcangiller familyasının *Nicotiana* cinsinde yer alan bitkinin pek çok türü vardır. Ama, tarımı yapılan tütünlerin çoğu bir tek türün (*Nicotiana tabacum*) çeşitleridir. Bu tür 2 metreye kadar boylana-

bilen biryıllık bir bitkidir. Yapışkan ve sert tüylerle kaplı gövdesinin üzerinde irice oval yapraklar, boru biçimli, pembe çiçekler taşır. Bu türün yanı sıra tarımı yapılan bir tür daha vardır ki, buna deli tütün (*Nicotiana rustica*) denir.

Tütün yaprakları işlendikten sonra sigara, pipo ya da purodan dumanı içe çekilerek, çiğnenerek ya da burna çekilerek (enfiye) kullanılır. Anayurdu Orta ve Güney Amerika olan bu bitkiyi Yerliler çok eskiçağlarda biliyor ve kullanıyorlardı. Örneğin, Amerika Yerlileri arasında törenlerde barış çubuğu tüttürmek, yani tütün içmek bir gelenekti. Kristof Kolomb 15. yüzyıl sonlarında Amerika'yı keşfettikten sonra İspanyollar ile Portekizliler tütünün dünyaya yayılmasını sağladılar. 1560'ta Fransa'nın Lizbon büyükelçisi Jean Nicot (1530-1600), Fransa Kraliçesi Catherine de Médicis'e ilaç olarak tütün tozu yollamış, böylece tütünün Fransa'da ve öbür Avrupa ülkelerinde tanınmasına yol açmıştı. Nitekim, bu yüzden tütüne bilimsel cins adı olarak Nicot'nun adı verilmiştir. Tütün yapraklarında bulunan zararlı bileşiğe de "nikotin" denir.

Tütün tohumları toz gibi çok küçük taneler halinde olduğundan suyla akıp gitmemesi için genellikle önce, kum ya da odun talaşıyla karıştırılarak fidanlıklara ekilir. Yaklaşık iki ay kadar sonra fideler asıl yetiştirilecekleri yere aktarılır. Tütün en iyi, düzgün akaçlanmış, gevşek ve kumlu topraklarda yetişir.

Kentucky Department of Public Information

ABD'nin güney kesimindeki bir tütün tarlasında ürününün gelişimini denetleyen bir tütün yetiştiricisi.

ZEFA

Miami'deki (ABD) bir fabrikada puro saran işçiler.

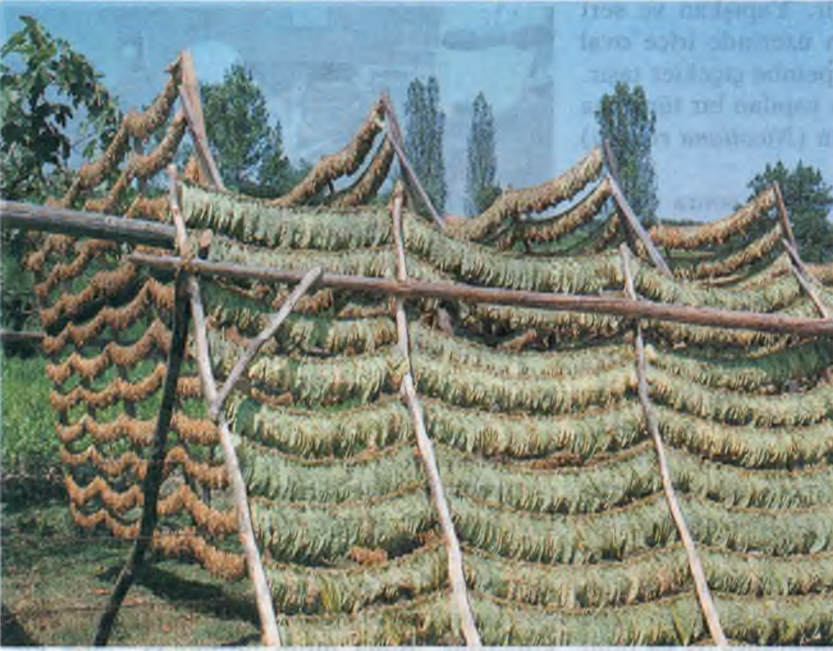
Tarladaki ürün yaklaşık üç ay içinde gelişimini tamamlayarak hasat edilebilir duruma gelir. Bu süre içinde yaprakların sağlıklı bir biçimde gelişebilmesi, yani bitkinin enerjisinin tümünü yapraklara harcayabilmesi için gövdenin uç bölümü çiçek açmadan önce kopartılır. Buna tütün tarımında "tepe kırma" işlemi denir.

Tütün yaprakları, yer yer sararmalar görüldüğü zaman toplanmaya başlanır. Yapraklar genellikle belli aralıklarla, alttan yukarıya doğru, tek tek elle kırılarak hasat edilir. Ama bazı bölgelerde hasat tüm bitkinin kesilmesi biçiminde yapılır; bu yöntemle elde edilen ürün genellikle düşük niteliklidir.

Toplanan yapraklar çeşitli yöntemlerle kurutularak işlenmeye hazırlanır. Örneğin, Türkiye'de sigaralık tütün yaprakları ipe dizilip tahta çerçevelere gerilerek açık havada kurutulur. Bazı ülkelerde sıcak hava ya da ateşle kurutmaya da rastlanır. Genellikle Afrikalı yetiştiricilerin kullandığı ateşle kurutma yönteminde aslında ısıdan değil, ateş sonucu çıkan dumandan yararlanılır. Bazı pahalı tütünler ise bir odaya yerleştirilip, dışarıdan sıcak hava verilerek kurutulur. Kurutma işlemleri tamamlandıktan sonra tütünler nemlendirilir, niteliklerine göre ayrılır ve balyalanır. Daha sonra fabrikalarda sigara, puro, pipo ve nargile tütünü olarak işlenir.

Tütün hangi biçimde kullanılırsa kullanılsın insan sağlığına çok zararlı bir maddedir. Başta akciğer kanseri olmak üzere çeşitli kanser olayları ile bazı ölümcül kalp ve akciğer hastalıklarına yol açtığı bilinmektedir.

Günümüzde dünya tütün üretiminin yarıya

Bafra'da çerçevelere gerilerek açık havada kurumaya bırakılan tütünler.

Bekir B. Aksu

yakın bölümünü Hindistan ve Çin başta olmak üzere Asya ülkeleri karşılar. Ama tütün dışsatımında ilk sırayı ABD alır. Türkiye, Yunanistan, Brezilya, Endonezya, Bulgaristan, Zimbabve ve Malavi ise öbür önemli tütün yetiştiricisi ülkelerdir.

Dünyanın en ünlü tütün çeşitlerinden biri olan ABD kökenli Virginia tütünü öbür ülkelere II. Dünya Savaşı'ndan sonra yayılmıştır. Puro yapımında puroların dışını sarmak için kullanılan yaprak tütünlerin en iyisi Küba ve Sumatra'da yetiştirilir. Dünyada Türk tütünü ya da Şark tütünü olarak ünlenen tütünlerin başlıca yetiştiricileri ise Türkiye, Yunanistan, SSCB, Hindistan ve bazı Avrupa ülkeleridir.

17. yüzyıldan beri tütün üretiminin yapıldığı ülkemizde son yıllarda ortalama yıllık üretim 200 bin tonu aşmıştır. Başlıca tütün ekim alanları Ege, Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Marmara bölgeleridir; en çok tütün üretilen illerin başında ise Manisa, İzmir, Samsun, Denizli, Muğla, Adıyaman, Balıkesir, Siirt, Hatay ve Aydın gelir.

TWAIN, Mark (1835-1910). Mark Twain takma adıyla yazan ABD'li yazar Samuel Langhorne Clemens, Tom Sawyer ve Huckleberry Finn adlı çocuk kahramanların yaratıcısıdır. En başarılı romanları Mississippi Irmağı kıyısındaki yaşamı ve her sınıftan insanı betimlediği yapıtlardır. Mark Twain de bu bölgede yaşamış ve ırmakta gidip gelen bir buharlı gemide çalışmıştır.

Missouri eyaletinde, Florida'da doğan Mark Twain'in çocukluğu Mississippi Irmağı kıyısındaki Hannibal'de geçti. 11 yaşındayken babası ölünce, ailesi geçim sıkıntısına düştü. Çalışmak zorunda kalan ve doğru dürüst bir öğrenim göremeyen Samuel için Mississippi Irmağı'ndaki renkli yaşam romantik ve büyü-

Brown Brothers

Mark Twain yazılarının çoğunu yatakta yazardı. Son yıllarında, borçlarını ödemek için sürekli yazdı.

leyici bir ortamdı. Ağabeyine yardım etmek üzere yerel bir gazetede dizgicilik yapıyordu. Ama çocukluğundan beri Mississippi'de çalışan gemilerden birinin kılavuzu olmayı istiyordu. Çeşitli kentleri dolaştıktan sonra, dört yıl bir gemide çalışarak "ırmak yaşamını" öğrendi. 1861'de Amerikan İç Savaşı çıkınca ırmak ticareti sona erdi ve Samuel Clemens altın aramak amacıyla batıya gitti. Madencilik girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra gazeteci oldu ve ırmakta gemilerin seyredebilmesi için gerekli derinliği belirten bir gemici terimi olan "Mark Twain" adını aldı.

Mark Twain yazarlığa başladıktan sonra başarıya çok çabuk ulaştı. Gerçekçi bir mizah anlayışıyla kaleme aldığı yazıları, özellikle *The Innocents Abroad; or, The New Pilgrim's Progress* (1869; "Yurtdışındaki Masumlar ya da Yeni Hac Yolculuğu") adı altında topladığı, çıktığı Akdeniz gezisiyle ilgili mektupları tüm ülkede beğenildi. 1870'te evlenen Mark Twain, bu tarihten sonra yazarlığı meslek olarak benimsedi. *Tom Sawyer'in Maceraları* (*The Adventures of Tom Sawyer*; 1876) ve *Hakılberi Fin'in Maceraları* (*Adventures of Huckleberry Finn*; 1884) gibi ünlü romanlarının yanı sıra, atlı arabayla yaptığı bir yolculuğu anlattığı *Roughing It* (1872; "Güçlüklere Katlanarak"), *Mississippi'de Yaşam* (*Life on the Mississippi*; 1883) ve *Kral Arthur'un Sarayında Bir Amerikalı* (*A Connecticut Yankee in King Arthur's Court*; 1889) adlı yapıtları kaleme almıştır.

UÇAK. Sabit kanatlı, özitmeli (kendi motoruyla hareket eden) hava taşıtlarına uçak denir (*bak*. HAVA TAŞITLARI). Basit içten yanmalı motorlu, tek kişilik uçaklardan, dev jumbo jetlere kadar değişen çok çeşitli tip ve büyüklükte uçak vardır. Ama bunların hemen hepsi kabaca aynı genel plana dayalı olarak yapılır. Bu maddede, uçakların tasarım, yapım ve uçuş teknikleri anlatılmıştır. Bu taşıtların başlangıcından bugüne kadar olan gelişmesini HAVACILIK TARİHİ ve HAVA KUVVETLERİ maddelerinde bulabilirsiniz.

Bir Uçağın Başlıca Bölümleri

Çok hafif bazı uçaklar neredeyse bir uçurtmaya benzer; bazılarında üst üste yerleştirilmiş iki kanat bulunur; bazı avcı uçaklarının, geriye doğru genişleyen üçgen biçimli "delta" kanatları vardır; bazı uçaklar ise yerde yol almaya gerek kalmadan dikey olarak havalanabilir. Ama hepsinde başlıca beş öğe bulunur; bunlar, gövde, kanat, kuyruk takımı, iniş takımları ve motordur.

Gövde. Bütün öbür öğelerin doğrudan ya da dolaylı olarak bağlandığı gövde, uçağın çekirdeğini oluşturur. Uçuş mürettebatı, yolcular, yük, bazı uçak tiplerinde de motor, yakıt tankı ve iniş takımları gövdenin içinde taşınır. Taşıma kuvvetini oluşturan kanat ve kuyruk takımı gövdeye bağlı bulunduğundan gövde çok dayanıklı olmalıdır.

Kanat. Kanat, uçuş sırasında uçağı havada tutan taşıma kuvvetinin oluşmasını sağlayan yüzeydir. Genellikle kanadın üst yüzeyi şişkin, alt yüzeyi ise hemen hemen düzdür. Böylece kanadın üst yüzeyinden akan hava, alt yüzeyinden akan havaya göre daha hızlı hareket eder ve daha fazla yol alır. Bir yüzey üzerindeki hava ne kadar hızlı hareket ederse, o yüzey üzerindeki hava basıncı da o kadar az olur. Bu nedenle, kanadın üst yüzeyindeki basınç alt yüzeyindekinden daha az olur ve alt yüzeydeki fazla basınç kanatları yukarı doğru iter. Her kanadın arka kenarında *kanatçık* ile *flap* denen ve pilot tarafından denetlenen hareketli küçük yüzeyler vardır. Kanatçıklar uçağı yana yatırmaya ve döndürmeye, flaplar da gerektiğinde (örneğin kalkış sırasında) uçağa ek taşıma kuvveti sağlamaya, iniş sırasında ise hızı düşürmeye yarar. Bazı uçaklarda kanadın ön kenarında da, temel işlevi ek taşıma kuvveti sağlamak olan ve *slat* denen, flap benzeri yüzeyler bulunur.

Kuyruk Takımı. Uçağın kuyruk takımı *düşey stabilize* (dengeleyici) denen bir dik yüzey ile *yatay stabilize* denen bir yatık yüzeyden oluşur. Bu yüzeyler uçağın dengeli biçimde uçmasını sağlar. Düşey stabilizenin

arka bölümünde bulunan hareketli *yön dümeni* uçağın sağa sola dönmesini sağlar. Yatay stabilizenin arkasındaki *yükseklik dümeni* de uçağı aşağı yukarı doğru yönlendirmekte kullanılır.

İniş Takımları. Uçak havalanmadan önce ve inişten sonra yerde, iniş takımları denen donanımın üzerinde yol alır. En çok kullanılan iniş takımları tekerlekler ve bunları gövdeye bağlayan çubuklar olan dikmelerden oluşur. Uçak inerken yere ilk değdiği anda dikmelerde büyük bir gerilim oluşur, bu nedenle iniş takımları çok dayanıklı ve darbeleri soğurucu (emici) bir yapıda olmalıdır. Hızlı uçaklarda, hava sürüklemesini (havanın uçağa gösterdiği direnç) azaltabilmek için kalkış sonrasında katlanıp içeri alınan tekerlekli iniş takımları kullanılır. Deniz uçaklarında genellikle tekerlek yerine iki uzun şamandıra bulunur. Bazı deniz uçakları doğrudan gövdelerinin üzerine iner; bunların gövdeleri özel olarak biçimlendirilmiş ve sağlamlaştırılmıştır.

Motorlar. Uçaklarda üç tür motor kullanılır. Birincisi, görece küçük ve kısa menzilli uçaklarda kullanılan pistonlu motor-pervane sistemidir. Bunlarda motor pervaneyi döndürür. Tek motorlu uçaklarda motor genellikle gövdenin burun bölümüne, iki ya da daha çok motorlularda ise çoğunlukla kanatlara yerleştirilir. İkinci motor türü gaz türbinli motorlardır. Bunlar pervaneleri döndürebildikleri gibi, jet motoru da olabilirler. Jet motoru uçağın hemen her yerine takılabilir. Türbinli motor aynı güçteki bir pistonlu motordan daha hafiftir, ayrıca çok yüksekten ve çok hızlı uçuşlar için daha elverişlidir. Üçüncü tür motorlar ise roketlerdir. Hava olmadan da çalışabilen roketler uçaklardan çok, uzay araçlarında kullanılır (*bak.* JET MOTORU; UZAY UÇUŞLARI).

Bazı bölümleri bu anlatılanlara tam olarak uymayan modern uçaklar da vardır. Örneğin, "delta" kanatlı bir uçakta alışılmış türden yatay stabilizeli bir kuyruk olmayabilir. Bu tür kanatların arka kenarı çok geriye, neredeyse uçağın kuyruğuna kadar ulaştığından, buraya takılan tek bir kanatçık normal uçaklardaki kanatçıkların ve yükseklik dümeninin işlevini görür.

Uçağın havalanabilmesi için gerekli taşıma kuvvetini sağlamakta kullanılan tek araç kanat değildir. Gerekli taşıma kuvvetinin tümü ya da bir bölümü, jet motorlarının itme kuvvetinin yere doğru yöneltilmesiyle de sağlanabilir. Böylece uçak düşey ya da düşeye çok yakın bir konumda inip kalkabilir. Bunu gerçekleştirmek için ya motorlar döndürülerek egzoz gazı aşağı doğru püskürtülür ya da motorların konumu değiştirilmeden hareketli gaz kanallarıyla gaz çıkış yönü aşağı doğru çevrilir.

Planörler de temel olarak gövde, kanat, kuyruk ve iniş takımı öğelerinden oluşur; uçaklardan tek farkları motorlarının olmayışıdır (*bak.* PLANÖR).

Standart Tip Uçakların Çalışma İlkesi

Standart tip uçakların sabit bir çift yarım kanadı ve iki ya da dört motoru vardır. Küçük ya da büyük bütün uçakların ortak yanı havalanmadan önce yerde yüksek bir hıza ulaşmak zorunda olmalarıdır. Büyük jet uçakları o kadar ağırdır ki, yerden havalanabilmeleri için uzunluğu 3.000 metreye varan sağlam yüzeyli bir piste gereksinimleri vardır. Concorde saatte 385 kilometrelik bir hıza ulaşmadan kalkamaz. Benzer biçimde, standart tip uçaklar önce havada durup sonra inişe geçemezler. Piste yüksek bir hızla yaklaşırlar ve yere konduktan sonra durabilmek için bazen kilometrelerce yol alırlar.

Kalkış hızına ulaşmak için uçağın motoru bütün gücüyle çalıştırılır. Pervaneli uçaklarda, pistonlu motor ya da türbinle döndürülen pervaneler çok büyük bir hava kütlesini geriye doğru hızla hareket ettirir. Böylece gürültüsüz ve etkili bir kalkış sağlanır, ama pervaneli uçakların ulaşabileceği hızın üst sınırı saatte 640 kilometredir. Modern hızlı uçakların büyük bölümünde türbofan motorları kullanılır; bu motorlar da büyük bir hava kütlesini hareketlendirerek geriye doğru püskürtür. Türbofan motorlarının çıkardığı gürültü hâlâ kabul edilebilir düzeydedir ve bunlarda herhangi bir üst hız sınırı yoktur. Bazı uçaklarda hâlâ türbojet motorları kullanılmaktadır. Türbojetler küçük bir hava kütlesini hareketlendirir, daha çok yakıt yakar ve daha gürültülüdürler. En yüksek hızlı uçak-

Lockheed Corporation (üstte); British Aerospace (altta); Novosti (sağda)

Üstte: Lockheed Galaxy askeri taşıma uçağı, dünyanın en büyük uçaklarından biridir. Uzunluğu 75 metredir ve 100 tonun üstünde yük taşıyabilir. **Sağda**: Sesüstü hızla uçan ilk yolcu uçağı olan SSCB yapımı TU-144, İngiliz-Fransız ortak yapımı Concorde'dan biraz küçüktür. **Altta**: Rüzgâr tünelinde denenen bir Concorde modeli.

larda, bir artyakıcıyla donatılmış türbojet motorları vardır; bunlarda çok yüksek miktarda yakıt yakılır ve kulakları sağır edecek bir gürültü oluşur.

Uçak pistin sonuna doğru hızlandıkça kanadın üstünden akan hava kütlesi yukarıya doğru bir itme kuvveti, yani taşıma kuvveti sağlar. Bu taşıma kuvveti, şöyle de açıklanabilir: Uçurtmaya benzer eğik bir yüzey olan kanat, içinde hareket ettiği hava kütlesini aşağı doğru yönlendirir, buna karşılık hava kütlesi de kanadı yukarı doğru iter. Alt yüzeyde oluşan basınç ile üst yüzeyde oluşan basınç arasındaki farktan dolayı ortaya çıkan kuvvet de kanadın yukarı doğru itilmesine yardımcı olur ve uçağın havada tutunmasını sağlar.

Çoğu uçaklar, pilot yön değişikliği yapmadığı sürece, yöneltildikleri doğrultuda uçuş kararlılığını (denge konumunu koruma) kendiliğinden sağlayacak biçimde tasarımlanır. Yani uçağın kuyruğunda, ok ya da dartta

Bir hava taşıtı uçuş sırasında dört ana kuvvetin etkisi altındadır. Taşıtın havada tutunabilmesi için bu kuvvetlerin çok iyi dengelenmesi gerekir.

olduğu gibi, uçuş kararlılığını sağlamaya yarayan düzenekler bulunur. Uçakta bu düzenekler sabit düşey yüzeyler ve buna dik, sabit yatay yüzeyler biçimindedir. Yatay sabit yüzeye yatay stabilize, düşey sabit yüzeye ise düşey stabilize denir.

Uçağa kumanda etmeye yarayan yüzeylerden bir bölümü hareketli kuyruk parçalarıdır. Bu parçalar kuyruğun sabit yüzeylerine takılmıştır. Uçağın sağa ya da sola yönlendirilmesini sağlayan yön dümeni, düşey stabilizenin arka kenarına; uçağın yukarıya ya da aşağıya doğru yönlendirilmesini sağlayan yükseklik dümeni ise yatay stabilizeye takılmıştır. Uçağın sağa ya da sola yatırılması ise kanatların arka kenarının uca yakın bölümüne yerleştirilmiş hareketli yüzeylerce sağlanır. Bu yüzeylere kanatçık denir. Bütün bu yüzeyler pilot kabinindeki kumanda kol ya da levyeleri ve pedallar aracılığıyla, pilot tarafından denetlenebilir.

Uçağın Denetimi

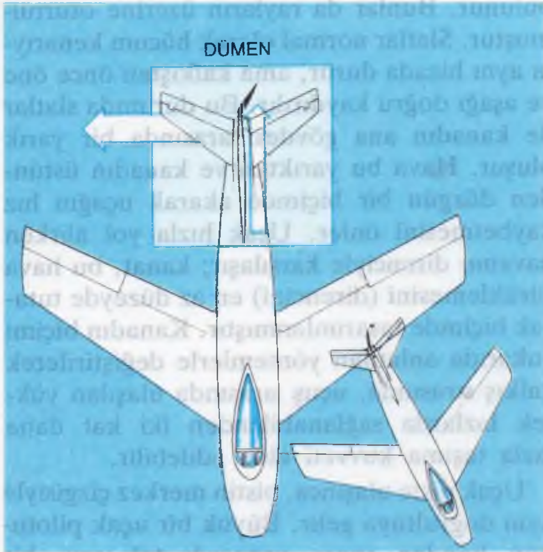
Basit eğitim uçakları ile askeri avcı ve saldırı uçaklarında pilot kabininin orta yerinde uçağa kumanda etmeye yarayan bir manevra kolu vardır. Pilot, manevra kolu bacaklarının arasında kalacak biçimde oturarak her iki eliyle bu kolu tutar. Manevra kolunun geriye çekilmesi yükseklik dümenini yukarı kaldırır; bu da yatay kuyruk yüzeyleri üzerinde akan havanın yukarı doğru yönlenmesine neden olur. Bu yönlenme sonucunda yatay kuyruk yüzeylerindeki taşıma kuvveti azalır ve kuyruğu aşağı doğru iten bir kuvvet oluşur. Kuyruğu aşağı doğru bastıran basınç, uçağın burnunun yükselmesine, dolayısıyla da uçağın tırmanmasına neden olur. Eğer pilot manevra kolunu sertçe geri çekmeye devam ederse burnun yükselişi de sürer ve eğer uçağın yeteri kadar hızı ve gücü varsa, takla atar. Pilot uçağı yalnızca tırmandırmak istiyorsa, kolu istenen tırmanma açısına ulaşıncaya kadar düzgün ve hafif bir biçimde geriye çeker ve daha sonra tekrar merkezi konumuna getirir. Böylece burun ve kuyruk yatay duruma geri döner ve uçak çıktığı yeni yükseklikte düz uçuşa başlar.

Manevra kolunun sola hareketi sol kanatçığı yukarı, sağ kanatçığı aşağı doğru hareket ettirir. Bu, sol kanadın uç bölümü üzerinde aşağı doğru bir kuvvet, sağ kanatta da yukarı doğru bir kuvvet doğurur. Bu kuvvetler uçağı sola yatırır. Manevra kolunun sağa hareketi bunun tersi etki yaratır.

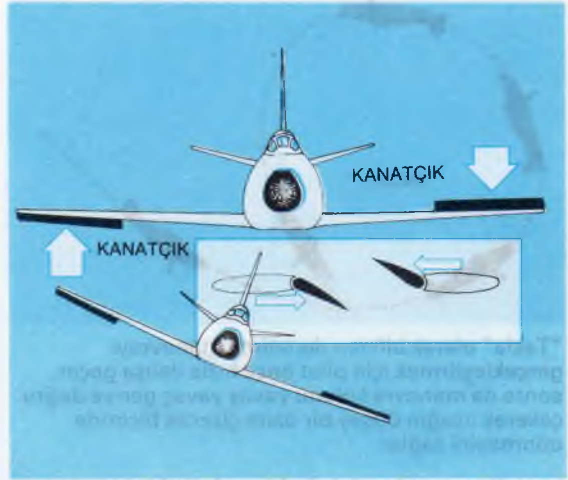
Çoğu sivil uçakta öne arkaya ya da sağa sola hareket eden bir kol yerine, otomobil direksiyonuna benzer biçimde pilot koltuğunun önüne yerleştirilmiş, bisiklet gidonuna benzeyen, yarım simit biçiminde bir kumanda levyesi bulunur. Pilot bu levyeyi iki eliyle tutarak, uçağı yana yatırmak istediğinde sola ya da sağa döndürür, uçağı tırmandırmak istediğinde kendine doğru çeker, dalış için ise öne doğru iter. Pilotun ayakları yön dümenine kumanda eden pedalların üstündedir. Pedallardan birine basarak dümeni sola ya da sağa hareket ettirmek ve böylece uçağın burnunu istenen yöne çevirmek olanaklıdır.

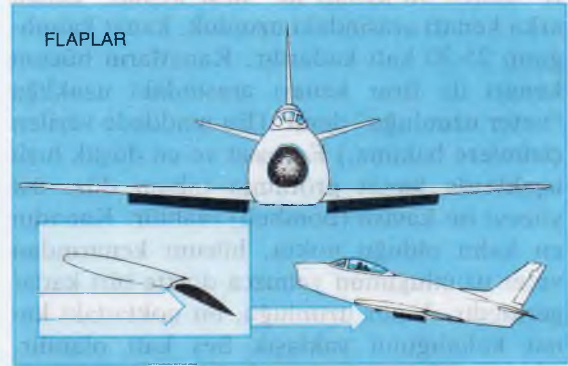
Kalkış ve Uçuş

Uçuştan önce pilotun, uçağın her parçasının düzgün çalışıp çalışmadığını, yeterince ve doğru yakıt konup konmadığını ve uçağın uygun biçimde yüklenip yüklenmediğini denetlemesi gereklidir. Uçak çok ağır olmamalı, ağırlık merkezi ya da denge noktası uçağın ön ya da arka ucuna çok yakın olmamalıdır; yoksa pilot uçağa kumanda edemez. Kısa menzilli uçuşlar yapan eğitim uçaklarının ya da özel uçakların dışında, pilot uçağın hangi rotada ve hangi hızla uçacağının herkesçe bilinmesini sağlayan uçuş planını hava trafik denetimcilerine bildirir. Pilot uçağın her par-

Çizimlerde, dümenin bir uçağı nasıl döndürdüğü, kanatçıkların nasıl yana yatırdığı, flapların ise hızı nasıl azalttığı gösterilmektedir.

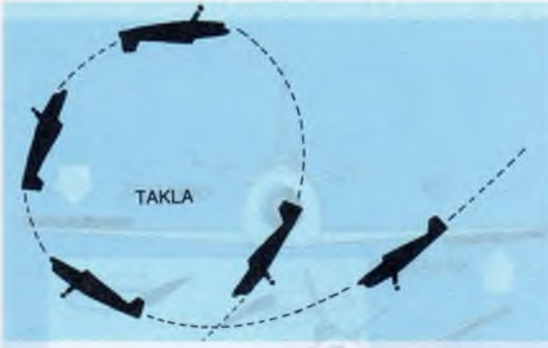

çasını kendi başına denetimden geçiremeyeceğinden bazı denetimler yer mühendislerince yapılır. Yer mühendisleri gerekli denetimleri yaptıktan sonra imzaladıkları formlarla pilotu uçağın durumundan haberdar ederler; bu formlar en son pilot tarafından imzalanır.

Pilot koltuğuna oturduktan sonra, motorları çalıştırmadan önce pek çok göstergeyi ve düğmeyi gözden geçirmek zorundadır. Küçük özel bir uçakta bu işlem yalnızca birkaç dakika alırken modern avcı uçaklarında bu denetimin göz ve elle yapılması oldukça uzun sürebilir. Avcı uçaklarının çok kısa sürede havalanması gerektiğinden bu uçaklarda, pilotun uçuş öncesi yapacağı denetimler uçak içindeki bilgisayarlarca birkaç saniyede yapılır. Dev uçaklarda en az iki pilot bulunur; bu uçaklarda pilotlar motorları çalıştırmadan önce en az 100 noktayı, motorları çalıştırdıktan sonra da en az 150 noktayı denetimden geçirmek zorundadırlar. Bütün bu noktalar pilot kabininde bulunan bilgisayar denetimli ekranların yardımıyla gözden geçirilir.

Hafif uçaklarda hâlâ kullanılmakta olan pistonlu motorların kalkıştan önce ısıtılması gerekir. Öbür uçakları hemen harekete geçirmek olanaklıdır. Kabin mürettebatının bütün kapı ve kapakları iyice kapatıp kilitlediklerinden emin olduktan sonra, pilot havalimanı denetim kulesinden piste giden yollara çıkış izni ister; kuleden kendisine, pist başına ulaşması için hangi yolu izleyeceğine ve ne yapması gerektiğine ilişkin bilgiler verilir. İşlek bir havalimanında her uçağa belirli bir "kalkış aralığı" ayrılmıştır. Uçağın pist başına ulaşana kadar belki 15 km belki de daha uzun yol alması gerekebilir. Bu sırada uçuş mürettebatı havalanmadan önce her şeyin düzenli çalıştığından emin olmak için her zamanki denetimlerini tamamlar.

Havalanmadan önce yapılması gerekenlerden biri de kanadı kalkış için uygun konuma getirmektir. Uçak kanadını ekmek keser gibi dilimleyebilseydik, kanadın havanın akış yönündeki kesitini görebilirdik; "kanat profili" denen bu kesitin kendine özgü bir biçimi vardır. Her uçağın kanat profili farklıdır. Sesüstü (süpersonik) bir avcı uçağının ya da Concorde yolcu uçaklarının kanat profili çok

"Takla" olarak bilinen denetimli manevrayı gerçekleştirmek için pilot önce hızla dalışa geçer, sonra da manevra kolunu yavaş yavaş geriye doğru çekerek uçağın düşey bir daire çizecek biçimde dönmesini sağlar.

incedir, yani bunlarda kanadın "hücum kenarı" denen ön kenarı ile "firar kenarı" denen arka kenarı arasındaki uzunluk, kanat kalınlığının 25-30 katı kadardır. Kanatların hücum kenarı ile firar kenarı arasındaki uzaklığa "veter uzunluğu" denir. (Bu maddede verilen çizimlere bakınız.) En basit ve en düşük hızlı uçaklarda kanat profilinin tabanı düz, üst yüzeyi ise kavisli (bombeli) olabilir. Kanadın en kalın olduğu nokta, hücum kenarından veter uzunluğunun yalnızca dörtte biri kadar geridedir. Veter uzunluğu, bu noktadaki kanat kalınlığının yaklaşık beş katı olabilir. Modern uçakların çoğunda kanat profili daha simetriktir ve en kalın bölümü biraz daha geridedir.

Modern uçakların çoğundaki yarım kanatlar, gövdenin yan taraflarından hemen hemen yatay biçimde uzanır. Pilot levyeler aracılığıyla flap ve slatları hareket ettirerek kanat profilini değiştirebilir. Bu levyeler, çeşitli amaçlar için kanadın dış biçimini değiştirmeye yarayan, kanada takılı hareketli parçalara kumanda eder. Kalkıştan önce pilot flapları açarak kanadı en yüksek taşıma kuvveti oluşacak biçime getirir. Modern dev yolcu uçaklarında flaplar kanadın sabit bölümünün arkasındaki bir dizi rayın üzerine yerleştirilmiştir. Kalkıştan önce kanat alanını büyütmek için flaplar kanadın sabit parçasının üstünden dışa doğru kaydırılır, ama aşağı doğru sarkıtılmaz. Jet yolcu uçaklarında pilotlar kanadın hücum kenarını da ayarlayabilirler. Genellikle kanadın hücum kenarında da, flapla aynı işleri gören çok ince kavisli slatlar bulunur. Bunlar da rayların üzerine oturtulmuştur. Slatlar normal olarak hücum kenarıyla aynı hizada durur, ama kalkıştan önce öne ve aşağı doğru kaydırılır. Bu durumda slatlar ile kanadın ana gövdesi arasında bir yarık oluşur. Hava bu yarıktan ve kanadın üstünden düzgün bir biçimde akarak uçağın hız kaybetmesini önler. Uçak hızla yol alırken havanın direnciyle karşılaşır; kanat, bu hava sürüklemesini (direncini) en az düzeyde tutacak biçimde tasarımlanmıştır. Kanadın biçimi yukarıda anlatılan yöntemlerle değiştirilerek kalkış sırasında, uçuş sırasında ulaşılan yüksek hızlarda sağlanabilenden iki kat daha fazla taşıma kuvveti elde edilebilir.

Uçak piste ulaşınca, pistin merkez çizgisiyle aynı doğrultuya gelir. Büyük bir uçak pilotunun bundan sonra yapacağı tek şey, bir bilgisayarın düğmesine basarak motorları önceden programlanan kalkış gücüne ulaştırmaktır. Daha basit uçaklarda ise pilot her motor için ayrı bir kolu öne doğru iterek yakıt gaz kelebeğini açar ve daha sonra dakikadaki devir sayısını gösteren bir göstergeden ya da türbinli motorlarda gaz sıcaklığı göstergesinden motorun gerekli güce ulaşıp ulaşmadığını gözler. Eğer yandan esen rüzgârlar varsa, pilot burun tekerleğine kumanda ederek uçağın düz bir doğrultuda yol almasını sağlar. Uçak saatte yaklaşık 100 km hıza ulaşınca, bu kez kanattaki yön dümeni işlevsel hale gelir ve pilot dümene kumanda eden pedalları kullanarak uçağı yönlendirir. Uçak yeterli hıza ulaşınca da manevra kolunu düzgünce kendisine çeker, böylece uçağın burnu yukarı doğru yönlenir ve uçak havalanır. Normal büyüklükteki yolcu uçakları için kalkış hızı saatte 300 km dolayındadır.

Uçağı uçuş halinde tutan bütün aerodinamik kuvvetler, havanın hızına (uçağa sürtünüp geçen havanın hızına) bağlıdır; örneğin hava akış hızının saatte 100 km olduğu andaki aerodinamik kuvvetler saatte 50 km olduğu andakinin dört katıdır. Buna göre kanatların sağladığı taşıma kuvvetinin kuramsal olarak çok çabuk artması gerekirdi. Ama taşıma yalnızca havanın hızına bağlı değil, aynı zamanda "hücum açısına", yani kanatların havayla karşılaştıkları açıya da bağlıdır. Kalkış sırasında hücum açısı sıfıra yakındır; bu,

hızlanma için hava sürüklemesini en azda tutan konumdur. Ama uçağın burnu kalkış için yukarı kaldırıldığında açının değeri birdenbire büyür; bu durumda en ağır uçaklar bile havalanır ve hızla tırmanmaya başlar. Havanın hızı arttıkça manevra kolunun hareket ettirilmesi de kolaylaşır. Örneğin kalkış sırasında uçağa manevra yaptırabilmek için bu kolu kuvvetle epeyce hareket ettirmek gerekirken, saatte 900 kilometrelik normal uçuş hızlarında kanatçıkları ve yükseklik dümenini hareket ettirebilmek için manevra koluna hafifçe dokunulması yeterlidir. Uçuşta bütün kumanda hareketleri genellikle düzgün biçimde ve yavaşça yapılmalıdır.

Uçuş sırasında uçak, uçuşun düz bir hat üzerinde ve aynı yükseklikte sürdürülmesini sağlayan bir aygıt olan otomatik pilot tarafından ya da doğrudan pilot tarafından elle yönetilebilir. Pilot, el kumandasında uçarken uçağı sağa ya da sola döndürmek istediğinde, önce kanatçıklar yardımıyla uçağı dönmek istediği tarafa yatırır, daha sonra da yön dümeni aracılığıyla dönüşü gerçekleştirir. Yatma açısı ne kadar büyükse, o kadar keskin bir dönüş yapılabilir. Avcı uçakları hemen hemen 90° yatarak çok keskin dönüşler yapabilir. Yolcu uçaklarında ise, yolcuların rahatını sağlamak amacıyla, yumuşak dönüşler yeğlenir. Bu uçakların döndüğünü yolcuların çoğu hissetmez. Dönüş sırasında, yatma açısı büyürken pilot uçağı yatay uçuş düzlemi içinde döndürmek amacıyla dümen pedalını hafifçe iter, bunu yaparken de aynı anda manevra kolunu geriye doğru çekerek burnun aşağı doğru yönelmesini önler.

Uçuş sırasında, flaplar hareket ettirilerek kanadın hücum açısı artırıldığında kanattaki taşıma kuvveti de artar. Bu nedenle taşıma kuvvetinin artırılması gerektiğinde (örneğin yükselmek için) pilot kanadın hücum açısını büyütür. Ama hücum açısı belirli bir değeri (kanat profiline bağlı olarak 15° ile 25° arasında bir değeri) aştığında taşıma kuvveti azalmaya başlar, bu açı daha da artırıldığında taşıma kuvveti birdenbire sıfıra düşer. "Tutunma kaybı" olarak adlandırılan bu olay uçağın bir taş gibi düşmeye başlamasına neden olur. Pilot düşmeyi önlemek amacıyla yön dümenini kullanırsa uçak "viril"e girer (bir silindirin yanal yüzeyini izliyormuş gibi döne döne alçalmaya başlar). Virilden çıkmak için pilot kumanda levyesini geriye doğru çekmek yerine, bütün gücüyle virilin dışına doğru yönelmeyi sağlayacak olan dümen pedalını iter. Böylece uçak dönmeyi durdurur ve baş aşağı dalışa geçer. Bundan sonra da pilot kumanda levyesini hızla geriye çekerek dalışı durdurabilir.

Gösterge Panosu

Uçuş süresince pilot uçuş yüksekliği, uçağın hızı ve izlediği rota gibi uçuş bilgilerini, motor devir sayısı, iç kabin basıncı, kalan yakıt miktarı, yağ basıncı gibi uçakla ilgili bilgilerle tırmanma, yatma ve dönme açılarını pilot kabinindeki aygıtlar aracılığıyla izler. Büyük bir yolcu uçağında ya da bir askeri avcı uçağında ilk bakışta, pilot kabininin çok karmaşık göstergeler, anahtarlar, düğmeler ve kollarla dolu olduğu görülür. Ama pilot bütün bu aygıtların hepsine aynı anda bakmak zorunda değildir.

Hafif bir uçakta yalnızca, havanın uçağı hangi hızda geçip gittiğini pilota bildiren bir hava hız göstergesi, uçağın uçuş yüksekliğini, yani deniz yüzeyinden ne kadar yüksekte uçtuğunu gösteren bir altimetre (yükseklikölçer), dönüş yön ve derecesini ölçen dönüş ve yatış göstergesi gibi temel uçuş aygıtları bulunur.

Birçok uçakta bulunan bir başka önemli aygıt da "yapay ufuk göstergesi" dir. Bu aygıt, üzerinde küçük bir uçak modeli ve bir ufuk çizgisi bulunan bir kadrandan oluşur. Kadrandaki uçak modelinin kanadının iki ucunu birleştiren doğru ile ufuk çizgisi üst üste çakışıyorsa, pilot düz uçtuğunu, yani gerçek ufka (gök ile yerin ya da denizin birleşir gibi göründüğü çizgi) göre kanadın düz olduğunu ve burnun gerçek ufka doğru yönlendiğini anlar. Uçağın tırmanışa geçmesi durumunda kadrandaki uçak modeli ufuk hattının üstüne çıkar, dalış durumunda model uçak ufuk çizgisinin altına kayar. Uçak yana yatarsa kadranın üstündeki model uçak da yana yatar.

Birçok uçakta cayropusula (bir cayroskop aracılığıyla kuzeyi göstermesi sağlanan magnetik pusula) ve radyopusula (yerde bulunan bir vericiden gelen sinyalleri alarak bu sinyal-

lere göre uçağın konumunu belirleyen ve bir alıcı ile bir antenden oluşan otomatik yön bulucu) gibi seyir aygıtları da bulunur. Uçaktaki radyo donanımı, çoğu havalimanında bulunan ve inişte uçaklara kılavuzluk eden aletli iniş sistemi aygıtlarınca gönderilen sinyalleri alır, pilotla yerdeki hava trafik denetimcileri arasında iletişimi ve iniş talimatlarının pilota ulaştırılmasını sağlar. Radar da seyir sırasında yaygın olarak kullanılan bir aygıttır. (*Ayrıca bak.* HAVALİMANI.)

İniş

İşlek bir havalimanına inişe geçmeden önce, pilot iniş sırası kendisine gelene kadar havalimanının çevresinde uçar. Kontrol kulesinden iniş talimatı aldıktan sonra uçağı elektronik olarak tanımlanmış süzülüş hattına ya da havalimanı yaklaşma rotasına sokar. Bu rota, pistin göğe doğru gözle görünmeyen bir uzantısı olarak düşünülebilir. Hava trafik denetimi görevlileri iniş öncesinde pilota hava koşullarını ve hangi piste inebileceğini bildirir. Uçağın yere daha düşük bir hızla değmesini ve pistte de daha kısa mesafede durmasını sağlamak amacıyla iniş genellikle rüzgâra karşı yapılır. Pilot, pistin ucundan birkaç kilometre uzaklıkta süzülüş hattına girer girmez flapları, slatları tamamen açar ve bazı durumlarda veterle 50° açı yapacak biçimde aşağıya doğru yatırır. Böylece hem taşıma kuvveti önemli ölçüde artırılarak iniş takımlarının yere daha yumuşak çarpması, hem de hava sürüklemesinin büyük oranda artırılarak uçağın hızının inişe uygun olacak biçimde azaltılması sağlanır. Pilot daha sonra iniş takımlarını açar ve uçağın piste doğru yavaşça süzülmesini sağlar. Tekerlekler yere değmeden hemen önce pilot manevra kolunu geriye doğru çekerek uçağın burnunu kaldırır ve uçağın piste paralel konuma gelmesini sağlar. Bazı uçaklarda uçağı yavaşlatmak, kanattaki taşıma kuvvetini sıfıra indirmek ve böylece de bütün ağırlığın tekerleklere binmesini sağlamak için "hava freni" denen özel aygıtlar bulunur. Bunlar ayak frenlerinden daha etkili biçimde yararlanılmasını sağlar. İniş hızı yüksek olan bazı jet uçaklarında, daha kısa mesafede durmayı sağlamak amacıyla, tekerlekler yere değer değmez motorlar ters yönde döndürülmeye başlanır. Bazı savaş uçaklarında ise tekerleklerin yere değmesinin hemen ardından bir paraşüt açılarak uçağın hızla yavaşlaması sağlanır. Piste indikten birkaç saniye sonra uçak artık bir kara taşıtına dönüşür ve burun tekerleğinden yönlendirilebilir duruma gelir. Pilot yol çizgilerini izleyerek park yerine doğru ilerlerken flap ve slatları ilk konumlarına getirir ve uçağı teslim aldığı gibi bırakmak için bir dizi denetim yapar.

Uçağın indirilmesi uçuşun en zor evresidir. Yağmurlu, karlı, çok bulutlu ve sisli havalardaki inişlerde bu zorluk daha da artar. Bu tür hava koşullarında son dakikaya kadar pisti göremeyeceğinden, pilot aygıtlara ve hava trafik denetimcilerinin vereceği iniş talimatlarına göre hareket eder.

Uçak Sanayisi

Havacılığın ilk dönemlerinde bu işin öncüleri, uçakları küçük atölyelerde ya da evlerinin arka bahçesindeki bir sundurmada yaparlardı. İlk uçak yapım şirketlerinde uçak yapımında kullanılan başlıca maddeler tahta ve keten beziydi. I. Dünya Savaşı sırasında, uçakların birçok parçası mobilya fabrikalarında yapıldı. Ama 1930'larda uçak yapımında alüminyum alaşımları kullanılmaya başlandı. II. Dünya Savaşı sırasında otomobil fabrikaları uçak üretimine yöneldiler. Uçak yapımında günümüzde de alüminyum alaşımları çok kullanılır. Ama, paslanmaz çelik ve titan daha yüksek bir dayanıklılık ve ısı direnci sağlar. Günümüzde uçak yapımında, kompozit madde denen ve cam, grafit ya da bor liflerinden türetilen maddelerin kullanımı hızla yaygınlaşmaktadır.

Bir uçağın yapım süreci, tasarımının ilk yapıldığı andan, seri üretimine başlanana kadar geçen uzun bir ön evreyi kapsar. Aşılması gereken birçok aşama vardır ve hiçbir şey rastlantıya bırakılmamalıdır. 1930'larda bir uçağın üretimine geçilmesi için gerekli ortalama süre iki üç yıldı. Modern uçaklar çok daha gelişkin ve karmaşık olduğundan, günümüzde çoğu kez bu süre bundan daha da uzun olabilmektedir. Uçak yapım şirketlerinin hemen hepsi çok büyük kuruluşlardır ve genellikle hem askeri, hem de sivil uçak üretirler.

Yeni bir uçak yapımı için üreticinin yapaca-

Air Canada

ABD yapımı Boeing 747 bugüne kadar yapılmış en başarılı büyük gövdeli modern jet yolcu uçaklarından biridir.

ğı ilk iş bu yeni uçağı satın almayı düşünebilecek kişilerle, konuyu ayrıntılı olarak tartışmaktır. Yapılacak uçağın nitelikleri üzerinde görüş birliğine varıldıktan sonra tasarımcılar uçağın ilk planını çizerler. Bunu izleyen aşama, bu tasarıma göre bir dizi ölçekli modelin yapılmasıdır. Model uçaklar yardımıyla rüzgâr tünelinde yapılan deneyler sonucunda gerçek boyutlardaki uçağın havadaki davranışına ilişkin bilgiler elde edilir. Bu deneyler uçağın bütününün modeliyle yapıldığı gibi, uçağı oluşturan kanat, gövde ve kuyruk gibi parçaların modelleriyle de ayrı ayrı yapılır. Eğer uçak sesüstü hızlarda uçacaksa, benzer deneyler sesüstü hızlı rüzgâr tünelinde gerçekleştirilir.

Büyük bir uçak yapım şirketinin çizim bölümünde yüzlerce kişi çalışır. Tek bir uçağın tasarımı için binlerce ayrı çizim gerekir. Günümüzde bu çizimlerin tümü bilgisayarlarca yapılmaktadır. Eğer bütün deneyler olumlu sonuç verirse, uçağın ilk örneğinin (prototip) yapımına geçilir. İlk örnek, deneme pilotlarının yapacağı uçuşlarla uçağın uçuş sırasındaki durumunun belirlenmesine ve bu bilgilerin ışığında da gerekli düzeltme ve değişikliklerin yapılmasına olanak sağlayan, gerçek boyutlarda bir deneme uçağıdır.

İlk örnek yapımının birinci adımı, uçağın gerçek boyutlarda bir modelinin yapılarak, kullanım sırasında uçağa yerleştirilecek olan bütün aygıtlar, düzenekler ve donanım için yeterli yerin bulunduğunun doğrulanmasıdır. Daha sonra iniş takımlarını açıp kapayan, flapları hareket ettiren ve benzer sistemler denenir. Bunun ardından metal yapıyı oluşturan parçaların her biri, gerçek boyutlarında, bir dizi deneyden geçirilerek tasarımlarının ve yapıldıkları maddelerin uçuş sırasında karşılaşacakları çeşitli yüklere uygun olup olmadığı incelenir.

Bu deneyler parçaların dayanıklı çelik iskeletlere yerleştirilmesi, eğilme ve burulma yükleri altında tutulması ve bu deneylerdeki davranışlarının ölçülmesi yoluyla gerçekleştirilir. Bazı durumlarda bu deneyler tüm yapıya uygulanarak uçağın "yorulma ömrü", yani artık kullanılamayacak hale geleceği süre saptanır. Modern yolcu uçaklarının 30-40 yıllık yoğun bir uçuş süresi için yeterli dayanıklılıkta olması gerekir.

Öte yandan motorlar ve donanımın bütün öbür parçaları da aynı duyarlılıkla tasarımlanıp deneyden geçirildikten sonra uçaktaki yerlerine yerleştirilir.

Deneme Uçuşları

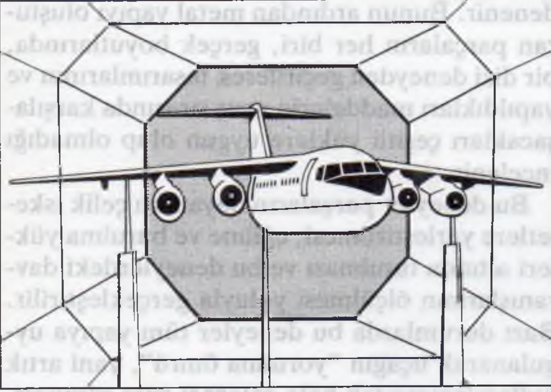
İlk örneğin ilk uçuşu gerçekleştirmesinin ardından deneme pilotları ve mühendisler için uzun bir deneme uçuşları dönemi başlar. Deneme uçağına yerleştirilen kayıt aygıtları aracılığıyla uçağa etkiyen gerilmeler, uçağın yakıt tüketimi, elektronik aygıtları, hızı ve benzeri konularda bilgiler elde edilir.

Deneme dönemi en az bir yıl sürer ve bu dönemde dünyanın en sıcak ve soğuk yerlerinde uçuşlar gerçekleştirilir. Deneme uçuşları sonunda edinilen büyük bilgi birikimi özgün tasarımda hangi parçaların biraz daha geliştirilmesi gerektiğini ortaya koyar.

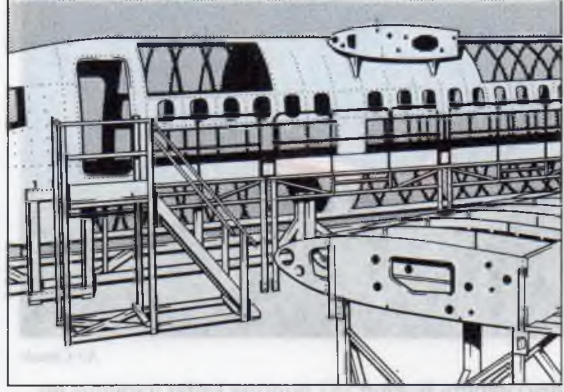
Deneme uçuşları, yalnızca uçağın niteliklerini saptamakla kalmayıp uçağın uçuş güvenliğinin olup olmadığı konusunda hükümetin ilgili kuruluşlarına bilgi veren uzmanlarca da denetlenir. Uçak yeterince güvenliyse, uçağın yapıldığı ülkenin hükümeti uçağa bir "uçabilirlik" belgesi verir. Bu belgenin düzenli aralıklarla yenilenmesi gerekir.

Seri Üretim

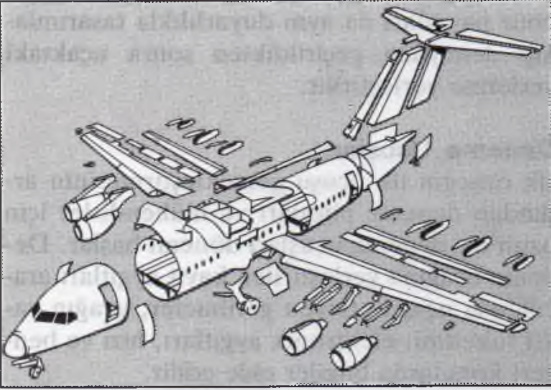
Seri üretime geçilmeden önce, üretımde kullanılacak parçaların hızla yapılmasını sağlayacak özel takımlar ve kalıplar hazırlanır. Özellikle kalıplar büyük önem taşır, çünkü buradan çıkacak parçanın istenen kesin boyutlar-

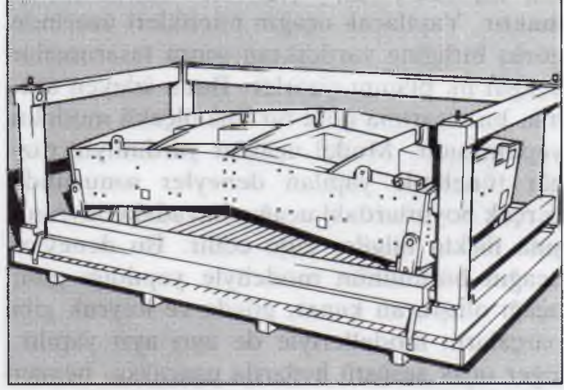
Önce yeni uçağın çizimleri ve modelleri yapılır. Uçağın nasıl uçacağını görmek için, ölçekli modeller rüzgâr tünelinde denenir.

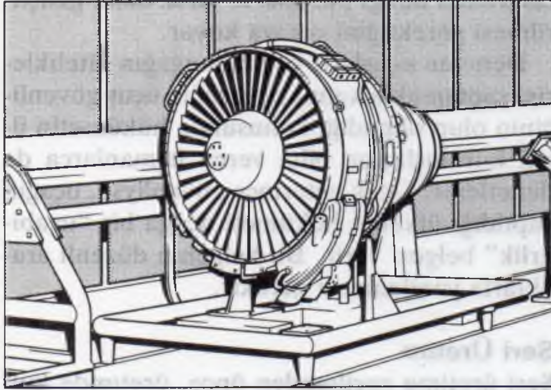
Sonraki adım, uçağın gerçek boyutlarda bir modelinin yapılmasıdır. Bu metal uçak iskeleti üzerinde uçağın bütün parçalarının mastarları bulunur. Asıl parçalar daha sonra bu mastarlara göre hazırlanır.

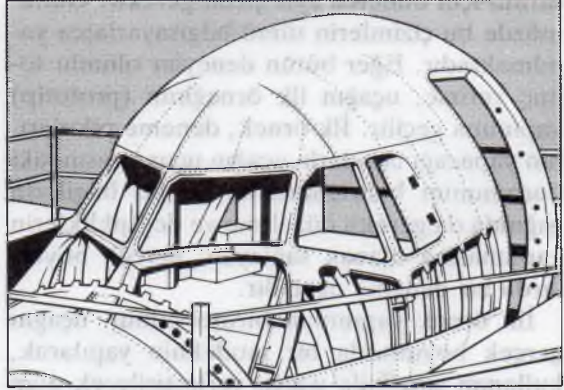
Her uçak, çok sayıda parçadan oluşur. Kanatlar ve kuyruk gibi, kendi içlerinde bir bütünlüğü olan parçalar değişik fabrikalarda, hatta değişik ülkelerde yapılabilir.

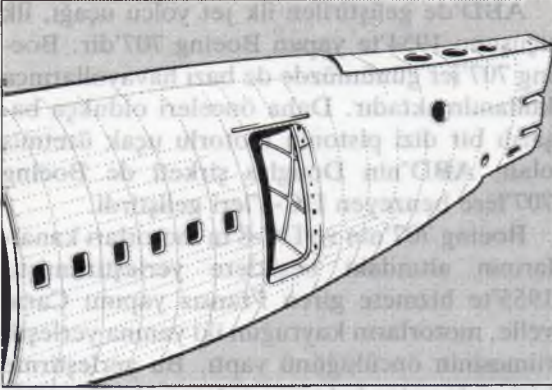
Üretim sırasında her parçanın tam boyutlarında işlenebilmesini güvence altına almak için özel kalıplar hazırlanır. Bunlar yapılan parçaların birbirlerine tam uymasını sağlar.

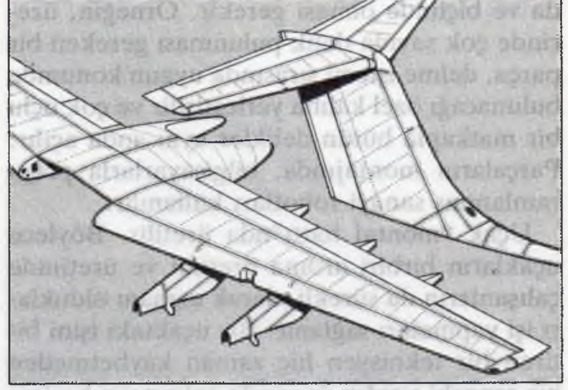
Motorlar ayrı üretilir. Her motor uçağa takılmadan önce saatlerce denenir.

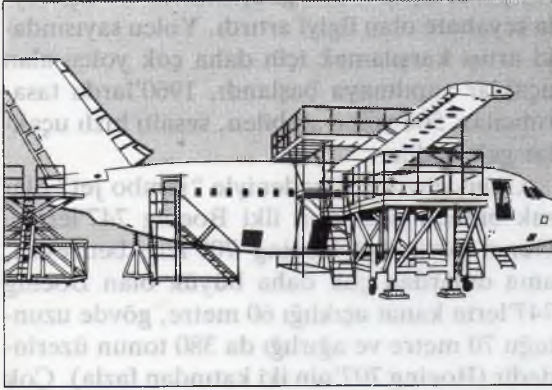
Burada hemen hemen bitmiş bir burun parçasını görüyorsunuz. Uçağın dış kaplaması, birbirine kaynakla tutturulan, oldukça ince metal levhalardan oluşur.

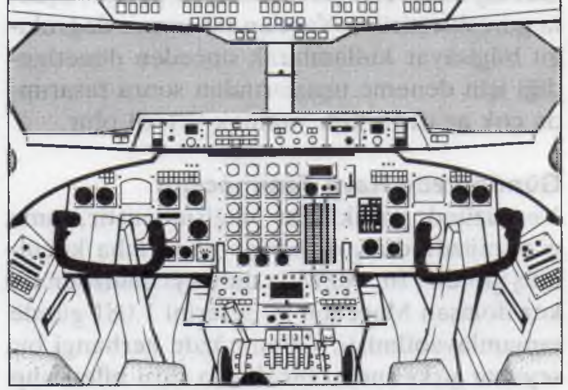
Gövdenin orta bölümü çoğu kez ayrı olarak yapılır. Gövdenin her parçası eğilip bükülerek dayanıklılık deneyinden geçirilir.

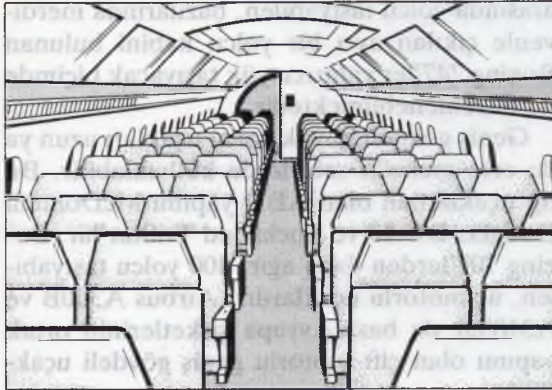
Uçağın kanatları ve kuyruğu başka bir fabrikada yapılabilir. Bunların da ana gövdeye takılmadan önce denenmesi gerekir.

Bu denemelerle mühendisler uçağın normal olarak ne kadar bir süre kullanılabileceğini saptarlar. Son olarak, bütün parçalar üretim hattında bir araya getirilerek uçak monte edilir.

Uçuş güvertesi (küçük uçaklarda buna pilot kabini denir) kumanda ve denetim aygıtlarıyla doludur. Bunun bir modeli yapılarak ilk uçuştan önce pilotların bütün kumanda ve denetim aygıtlarını tanıyıp denemeleri sağlanır.

Havayolu şirketleri yeni uçağın yolcu kabininin nasıl olacağını, kaç kişi taşıyabileceğini görmek ister. Onun için yolcu kabininin de bir modeli yapılır.

En sonunda, ilk uçuşun yapılacağı büyük gün gelir. Bir deneme pilotu uçağı ilk kez havalandırır ve deneme uçuşu başlar.

da ve biçimde olması gerekir. Örneğin, üzerinde çok sayıda delik bulunması gereken bir parça, delme işlemi sırasında uygun konumda bulunacağı özel kalıba yerleştirilir ve çok uçlu bir matkapla bütün delikler aynı anda açılır. Parçaların montajında, bilgisayarlarla programlanmış sanayi robotları kullanılır.

Uçak "montaj hattı"nda üretilir. Böylece uçakların birbiri ardına üretimi ve üretimde çalışanların da sürekli olarak uzmanı oldukları işi yapmaları sağlanır. Bir uçaktaki işini bitiren bir teknisyen hiç zaman kaybetmeden bir sonraki uçağın üzerinde çalışmaya başlar.

Son dönemlerde yapılan uçakların çoğu, deneme uçuşları için bir ilk örnek yapılmadan doğrudan seri üretime girer. Deneme uçuşları montaj hattından çıkan ilk üç ya da dört uçakla gerçekleştirilir. Yapılan tasarımın doğruluğu bilgisayar kullanılarak önceden denetlendiği için deneme uçuşlarından sonra tasarımda çok az değişiklik yapmak yeterli olur.

Günümüzde Hava Taşımacılığı

Yeryüzünde uzaklıklar değişmemiştir, ama günümüzde dünya eskisine göre daha küçülmüş gibidir. 16. yüzyılda dünyayı denizden ilk kez dolaşan Macellan bu seferini 1.081 günde tamamlayabilmişti. Günümüzde herhangi bir seyahat şirketinden bir dünya turu bileti alıp rahat bir jet uçağıyla dünyanın çevresini üç günden az bir sürede dolaşabiliriz.

Yolcu uçakları uzun, orta ve kısa menzilli olarak üç gruba ayrılabilir. Bir yolcu uçağının menzili, yakıt almak için yere inmeden uçabileceği uzaklıktır. Uzun menzilli uçakların çoğu türbojet motorlarıyla donatılmıştır.

İlk Jet Uçakları

Bugün British Airways'e bağlı olan British Overseas Airways Corporation (BOAC), türbojet ve türboprop motorlu uçaklarla dünya ölçeğinde sefer düzenleyen ilk havayolu şirketi oldu. Dünyanın ilk jet yolcu uçağı, 1952'de İngiltere'de BOAC'nin sefere koyduğu de Havilland Comet idi. Ama yapısal yetersizliğinin neden olduğu iki ciddi kaza üzerine Comet seferden kaldırıldı. Daha sonra geliştirilen Comet 4, 1958'de Atlas Okyanusu üzerindeki ilk havayolu hattında hizmete girdi. Comet'ler 1970'lere kadar uçuşlarını sürdürdü.

ABD'de geliştirilen ilk jet yolcu uçağı, ilk uçuşunu 1954'te yapan Boeing 707'dir. Boeing 707'ler günümüzde de bazı havayollarınca kullanılmaktadır. Daha önceleri oldukça başarılı bir dizi pistonlu motorlu uçak üretmiş olan, ABD'nin Douglas şirketi de Boeing 707'lere benzeyen DC-8'leri geliştirdi.

Boeing 707'nin ve DC-8'in motorları kanatlarının altındaki beşiklere yerleştirilmişti. 1955'te hizmete giren Fransız yapımı Caravelle, motorların kuyruğun iki yanına yerleştirilmesinin öncülüğünü yaptı. Bu yerleştirme biçimiyle yolcu kabinine gelen motor gürültüsünü azaltma olanağı doğdu.

Jumbo Jetler

Jet yolcu uçaklarının geliştirilmesi havayoluyla seyahate olan ilgiyi artırdı. Yolcu sayısındaki artışı karşılamak için daha çok yolcu alan uçaklar yapılmaya başlandı. 1960'larda tasarımcılar, 500 yolcu alabilen, sesaltı hızlı uçaklar geliştirdiler.

Geniş gövdeleri nedeniyle "jumbo jet" olarak bilinen uçakların ilki Boeing 747'lerdir. Genel görünüşü Boeing 707'lere benzeyen, ama onlardan çok daha büyük olan Boeing 747'lerin kanat açıklığı 60 metre, gövde uzunluğu 70 metre ve ağırlığı da 380 tonun üzerindedir (Boeing 707'nin iki katından fazla). Çok güçlü dört türbofan motorunun her biri 250 kilonewton itme sağlamakta ve uçak saatte yaklaşık 970 km hıza ulaşabilmektedir. Koltukların düzenleniş biçimine göre 350-500 arasında yolcu taşıyabilen, bazılarında merdivenle çıkılan ayrı bir yolcu kabini bulunan Boeing 747'ler yalnızca yük taşıyacak biçimde de düzenlenebilmektedir.

Geniş gövdeli büyük yolcu uçakları uzun ya da orta menzilli seferlerde kullanılabilir. Bu tip uçaklardan olan ABD yapımı McDonnell Douglas DC-10 ve Lockheed TriStar'lar, Boeing 707'lerden daha ağır, 400 yolcu taşıyabilen, üç motorlu uçaklardır. Airbus A300B ve A310'lar da bazı Avrupa şirketlerinin ortak yapımı olan çift motorlu geniş gövdeli uçaklardır.

Orta ve Kısa Menzilli Uçaklar

Günümüzde, özellikle Avrupa ve ABD havayolu şirketlerinin çoğu etkinliklerini orta ve

kısa menzilli hatlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dünyanın ilk kısa menzilli, türboprop motorlu yolcu uçağı Vickers Viscount 1953'te İngiltere'de hizmete girdi. 1960'larda türboprop motorlar daha az kullanılır oldu ve kısa hatlarda bile jet uçakları uçmaya başladı. Bunlardan bazılarında motorlar, Caravelle'de olduğu gibi kuyruklara, bazılarında da kanatların altına yerleştirilmiştir. Boeing 727 ve 737'ler ile McDonnell Douglas DC-9'ların her birinden yaklaşık 2.000 adet satılmış olması bu uçakların ne kadar çok kullanıldığının bir göstergesidir.

Daha sessiz olan ve az yakıt harcayan türboprop motorların kısa menzilli hatlar için jet motorlarından çok daha kullanışlı olduğu günümüzde ortaya çıkmış ve bütün dünyada, koltuk sayısı 19-75 arasında değişen türboprop motorlu yeni yolcu uçakları yapılmaya başlanmıştır. Son zamanlarda yapılan tek küçük jet yolcu uçağı, İngiliz yapımı Aerospace 146'dır. Sessizlik, az yakıt tüketme ve kısa pistlere inip kalkabilme özelliklerini taşıyan bu uçak 70-120 arasında yolcu alabilmektedir.

Sesüstü Yolcu Uçakları

Sesüstü hızla uçabilen ilk yolcu uçağı olan SSCB yapımı Tupolev TU-144 ilk uçuşunu Aralık 1968'de gerçekleştirdi. Bir yıl sonra da İngiliz ve Fransız uçak tasarımcılarının ortak çalışmalarıyla geliştirilen Concorde havalandı. TU-144'e göre çok daha verimli bir uçak olan Concorde'lar çeşitli nedenlerden ötürü ancak 1976'da yolcu taşımaya başlayabildi. İnce uzun delta kanatlar ve her biri 196 kilonewton itme sağlayan dört Olympus türbojet motoruyla donatılmış olan Concorde yaklaşık 120 yolcu taşıyabilmekte ve 18.000 metre yükseklikte, saatte 2.100 km hızla uçabilmektedir. İngiliz ve Fransız havayolu şirketlerince 1976'da sefere konan Concorde günümüzde de kullanılmaktadır. Çok pahalı bir uçak olduğu için yalnızca 16 adet Concorde yapılmıştır. Concorde'ların çok gürültülü olmasının çevreye zarar verdiği ileri sürülmüş ve aralarında ABD'nin de olduğu bazı ülkeler, kara üzerinde sesüstü hızdaki uçuşları yasaklamıştır. Bu nedenle Concorde uçakları daha çok Büyük Okyanus üzerindeki hatlarda kullanılmakta ve ancak deniz üzerinde uçarken en yüksek hızlarına çıkmaktadır; varış noktasına yaklaşırken ise daha 14.000 metre yüksekteyken hızını sesaltı düzeye düşürmektedir. Concorde batıya doğru uçarken Güneş'i geride bırakarak, yerel saate göre, kalkış saatinden daha erken bir saatte varış noktasına ulaşır (*bak.* ZAMAN). Örneğin, yerel saatle sabah saat 11'de Londra'dan havalanan bir Concorde, New York'a aynı sabah yerel saatle dokuz dolayında varır.

British Airways

İngiliz-Fransız ortak yapımı Concorde, sesüstü hızla uçabilen bir yolcu uçağıdır.

Uçak Mürettebatı

Bir yolcu uçağının mürettebat sayısı büyük ölçüde uçağın büyüklüğüne ve çalıştığı hatta bağlıdır. 1970'lere kadar çoğu yolcu uçağında, kaptan pilot, yardımcı pilot, uçuş mühendisi ve aynı zamanda bir pilot da olan seyir görevlisinden oluşan dört kişilik bir uçuş ekibi bulunurdu. Günümüzde uçuş mühendisi ve seyir görevlisinin işlerini uçaktaki bilgisayarlar yaptığı için modern uçaklarda pilot kabininde genellikle iki pilotun dışında bir uçuş elemanı bulunmaz. Çok kısa hatlarda uçan küçük uçaklarda yalnızca bir pilot olabilir.

Nasıl bir gemiye kaptan komuta ederse, bir yolcu uçağını da kaptan pilot yönetir. Kalkış öncesinde kaptan pilot önce havalimanındaki meteoroloji merkezinden rüzgârın hızı ve yönü, bulutluluk gibi hava durumu bilgilerini alır ve buna göre uçuş planını kesinleştirir. Uçuş planı, kalkış saati, uçuş yüksekliği ve hızı, tahmini varış saati gibi bilgileri içerir. Kaptan pilot uçuş planını imzalayarak bir örneğini havalimanı yetkililerine verir.

Büyük uçaklarda kaptan pilot, uçuş güvertesi de denen pilot kabinindeki iki koltuktan soldakinde, yardımcı pilot da sağdakinde oturur. Her ikisinin de önünde uçuş ve kumanda

British Caledonian Airways

Geniş gövdeli modern bir jet yolcu uçağındaki kabin görevlileri yolcuların rahatını sağlamak için çok çalışırlar.

aygıtları vardır. Böylece, iki pilot da uçağa kumanda edebilir. Kalkış sırasında komutayı kaptan pilot üstlenir; yardımcı pilot, kaptan pilotun emirleri doğrultusunda ona yardım eder. Normal uçuş yüksekliğine çıkıldıktan sonra uçuşun büyük bölümü, uçuş yüksekliğini ve doğrultusunu düzenleyen otomatik pilotun denetiminde sürer, ama iki pilottan biri gene de yerinde oturarak uçuşun hava trafiğini bozmamasını sağlar. Uçak ineceği havalimanına yaklaşırken ve iniş için alçalırken genellikle kaptan pilot komutayı yeniden üstlenir. Günümüzde bütün yolcu uçakları, bilgisayarlardan yararlanarak kötü hava koşullarında bile otomatik iniş yapabilir.

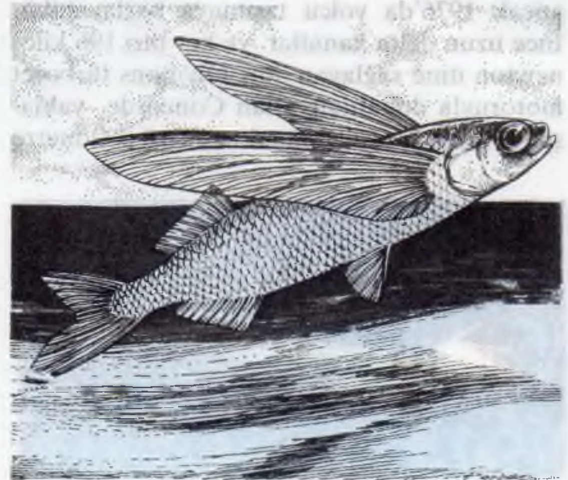
Uçağın hareketi rüzgârın hızı ve doğrultusuyla yakından ilişkilidir. Baş taraftan alınan rüzgâr uçağın hızını azaltırken, arkadan esen rüzgâr hızı artırıcı rol oynar. Yandan gelen rüzgâr uçağı yana doğru iterek rotasının dışına sürüklemeye çalışır. Uçakta bulunan ve çoğu bilgisayarla denetlenen elektronik aygıtlar gerekli düzeltmeleri yaparak uçağı bulunması gereken noktada tutar. Böylece pilotlar varış noktasına ulaşmak için yalnızca ara sıra düğmelere basarlar (*bak*. SEYİR).

"Kara kutu" diye bilinen uçuş kayıt aygıtı uçuşla ilgili bütün ayrıntıları (örneğin, göstergelerdeki değerleri, pilotun verdiği komutları) ve hatta uçuş güvertesindeki konuşmaları otomatik olarak kaydeder. Eğer uçakta bir aksaklık olur ve zorunlu iniş yapılırsa ya da uçak düşerse, uzmanların aksaklık ya da düşüş nedenlerini bulmasında bu kayıtların büyük yardımı olur.

Bulutların çok üstünde ya da okyanus üzerinde uçuyor olsa bile pilot yerle sürekli bağlantı halindedir. Uçak genellikle genişliği yaklaşık 15 km olan ve doğrultusu radyo sinyalleriyle belirlenen bir hava koridorunda uçarken, yer radyo istasyonları ile pilot arasında sürekli mesaj alışverişi olur. Uçağın bu koridoru izlemesini ve varış noktasına güvenli olarak ulaşmasını sağlamak mürettebatın görevidir. Radarlar, bilgisayarlar ve öbür seyir aygıtları özellikle kalkış ve iniş sırasında pilotlara yardımcı olur.

Büyük yolcu uçaklarında uçuş ekibi dışında ayrıca kabin görevlileri vardır (bunların sayısı bir Boeing 747'de 15'i bulur). Bunlar yemek dağıtımıyla ve yolcuların rahatını sağlamakla görevlidir.

UÇANBALIK. Yaşadıkları suların yüzeyinden fırlayarak gelişmiş yüzgeçleri yardımıyla bir süre havada yol alabilen balıklar vardır. Uçanbalık adıyla tanınan bu balıklar sıcak denizlerde sudan fırlayıp süzülürken görülebilir. Ringaları andırmakla birlikte, başlarının hemen gerisindeki uzun göğüs yüzgeçleri sayesinde kolayca ayırt edilebilirler. Bazılarının karın yüzgeçleri de kanat biçimini almıştır. Uçanbalıklar düşmanlarının saldırısına uğradığında suyun içinde hız kazanıp yüzeye fırlar ve yalnız kuyruk yüzgecinin ucu suya gömülü biçimde yükselir, uçmaya başlayana kadar savurdukları kuyruk darbelerinin etkisiyle yü-

Kanat biçiminde gelişmiş yüzgeçler, uçanbalıkların havada süzülmesine yardımcı olur.

zey boyunca zikzaklar çizerler. Uçanbalıklar "kanatlarını" çırpmaz. Havada süzülerek uçarlar. Uçma uzaklığı rüzgâra ve öbür hava akımlarına bağlıdır. Yaklaşık 40 türü bulunan bu balıklardan birkaçına Akdeniz'de de rastlanmaktadır. Coğrafi dağılımı en geniş olanları arasında yer alan *Exocoetus volitans* türünün yalnız göğüs yüzgeçleri gelişmiştir. Bu ve yakın akrabaları iki kanatlı, öbürleri dört kanatlı uçanbalıklar adıyla tanınır.

Uçanbalıklar yüzen bitki parçalarını yapışkan iplikli bir maddeyle birleştirerek kendilerine bir çeşit yuva yaparlar. Sudan daha ağır olan yumurtaları bu sayede batmaz ve güneşten yeterince yararlanır.

Güney Amerika'da yaşayan bazı tatlı su balıkları güçlü kasları yardımıyla göğüs yüzgeçlerini bir kuşun kanat çırpması gibi hareket ettirebilir. Bu hareket balığın büyük bir hızla suyun yüzeyinde sekmesine ve bazı gözlemcilere göre kısa süreli uçabilmesine yardımcı olur. Öte yandan kırlangıçbalıklarına akraba birkaç tür, dipte yaşamasına karşın, bazen deniz yüzeyinden fırlayıp geniş göğüs yüzgeçlerini kullanarak kısa bir süre süzülebilmektedir. Bu balıklar kırlangıçbalıklarına akrabalıkları ve uçabilme yeteneklerinden ötürü uçankırlangıç olarak adlandırılmıştır.

UÇAN DAİRE. Gökyüzünde gözlemlenen alışılmadık bir gökcismi ya da bir optik olay bazen dış dünyalardan gelen bir uzay aracı sanılır. İşte bu tür cisimlere halk arasında uçan daire denir. Bilim çevrelerinde ise daha çok, "Kimliği Belirlenememiş Uçan Cisim" anlamına gelen İngilizce *Unidentified Flying Object* sözcüklerinin başharfleri uyarınca UFO adı kullanılır. Son derece heyecan uyandırıcı olgular olan UFO'ların büyük bölümünün gerçekte bilimsel ve akla yatkın açıklamaları vardır.

UFO'lara çok eskiçağlardan beri tanık olunmaktadır. Hatta Kutsal Kitap'ta İÖ 6. yüzyıl peygamberlerinden Hezekiel'in havada tekerlekli ve kanatlı yaratıklar görmüş olduğuna değinilir. Hezekiel'in anlattıkları olasılıkla simgesel bir olgu ya da bir düştü, ama bazı insanlar bunu UFO'ların eskiçağlarda da gözlemlendiğinin bir kanıtı sayar.

Forteau Picture Library/Rene Dahinden

UFO'lar çoğu kez doğal olgularla karıştırılabilmektedir. 1980'de Kuzey California üzerinde görülen bu mercek biçimli bulutların da uçan daireler olduğu yanılgısına düşülmüştür.

Ama gene de UFO'lar çağımızın bir olgusu olarak kabul edilir. ABD'de uçan dairelerin görüldüğüne ilişkin ilk kayıtlar 1896-97 tarihini taşır. II. Dünya Savaşı (1939-45) sırasında da bazı pilotlar, "bir gölge gibi" peşlerinden gelip sanki uçakları inceliyor gibi görünen metalimsi cisimler gördüklerini bildirmiştir.

24 Haziran 1947'de Washington kenti üzerinde gözlemlenen bir olgunun ardından UFO'lardan daha sık söz edilir oldu. O gün Kenneth Arnold adında bir sivil pilot, uçağının rotası üzerinden geçen, daire biçimli dokuz cisimden oluşan bir filo gördüğünü bildirmişti. Arnold ayrıca bu cisimlerin "suyun üstünde kayıp giden fincan tabakları"na benzediğini söylemişti. O tarihten sonra UFO' lar için halk arasında "uçan fincan tabakları" ya da "uçan daire" adları kullanılmaya başlandı.

1947'den sonra dünyanın hemen her ülkesinde UFO gözlemlerine tanık olundu. Hatta bazı kişiler, uçan dairelerini Dünya'ya indiren ve bazı insanları bindirip başka gezegenlere götüren uzay yaratıkları gördüklerini ve bunlarla ilişki kurduklarını bile ileri sürmüştür.

Yapılan araştırmalar, gözlemlenen UFO' ların pek çoğunun, astronomi olayları ya da garip hava koşullarının yarattığı durumlar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bazı UFO'ların bir sanrı, bazılarının da bir şaka olduğu belirlenmiştir. Ama yaklaşık her 10 UFO olgusundan biri için yeterli hiçbir açıklama getirilememiştir.

1948'den 1969'a kadar ABD Hava Kuvvet-

leri UFO bildirimlerini düzenli olarak kaydetmiştir. Bu bildirimler 1950'lerde, kısa adı CIA olan Merkezi Haberalma Örgütü'nce de araştırılmıştır. 1968'de kurulan bir komisyonun bulgularından sonra, UFO'ların ABD' nin güvenliği için bir tehlike oluşturmadığı ve bunların büyük bir olasılıkla dış uzaydan da gelmediği sonucuna varan Hava Kuvvetleri kayıt tutma işlemine son vermiştir. 1973'te yapılan bir kamuoyu yoklaması, ABD'deki yetişkin nüfusun yüzde 11'inin, UFO olduğuna inandıkları cisimler görmüş oldukları iddiasında bulunduğunu ortaya koymuştur.

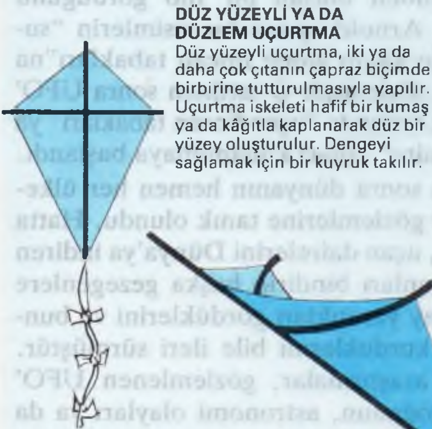
Uçan daireler pek çok bilimkurgu türündeki öykülere ve filmlere de konu olmuştur (*bak.* BİLİMKURGU).

UÇUÇBÖCEĞİ *bak.* UĞURBÖCEĞİ.

UÇURTMA. Uçurtma uçurmak hem gençlerin, hem de yaşlıların sevdiği bir eğlencedir. Basit bir uçurtma, iki ince ve hafif çıtanın haç biçiminde birbirine tutturulmasıyla yapılır. Biri uzun, biri kısa olabilen bu çıtaları birbirine tuttururken uzun çıtanın kısa çıtayı ortalamasına dikkat edilir. Bir sicimle çıtaların uçları birbirine bağlanarak uçurtmanın iskeleti tamamlanır. Sonra bu iskelet ince sağlam bir kâğıtla, bir plastik ya da kumaş parçasıyla kaplanır. Bunun için kaplama malzemesi uçurtma iskeletinden biraz büyük olarak kesilir ve kenarları iskeletin çevresinden katlanarak kendi üstüne yapıştırılır. Uçurtmanın birbirine yakın üç köşesine eşit uzunlukta üç ip bağlanır ve bu iplerin öbür uçları bir araya getirilerek buna da uçurtmanın ipi bağlanır. Uçurtmanın dördüncü köşesine, dengeli uçmasını sağlayan kuyruk takılır. Bağlandığı köşeyi aşağı çekerek uçurtmayı dengeleyen kuyruk, bir ipin üzerine peş peşe bağlanmış kâğıt parçalarından oluşur.

Uçurtmayı uçurmak için, uçurtma ipini birkaç metre açıp uçurtma havalanıncaya kadar rüzgâra karşı koşulur. Sonra, yüksekçe bir yerde rüzgâr arkaya alınarak durulur. Uçurtma rüzgârla yükseldikçe ipi açılıp alçaldığı zaman ipi sarılarak uçurulur. İpin her zaman gergin durumda olmasına dikkat edilmelidir.

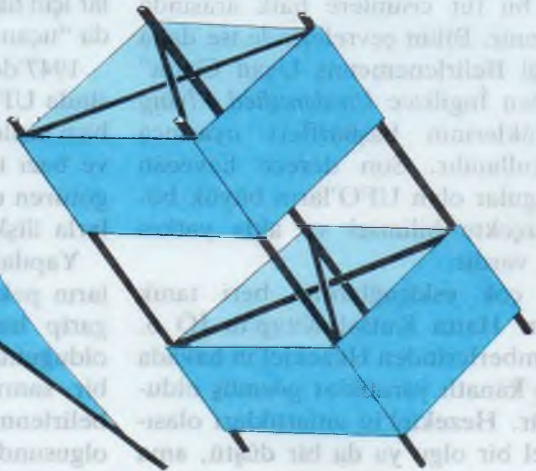
Hollanda tipi uçurtma ya da yay uçurtma denen uçurtmalarda kuyruğa gerek yoktur. Bu uçurtmayı yapmak için iki çıtalı bir uçurtma yapıldıktan sonra, kısa çıtanın iki ucuna bir ip bağlanır ve bu ip dikkatle gerilerek kısa çıtanın bir yay gibi kıvrılması sağlanır. Böylece uçurtmanın yüzeyi kıvrık bir biçim alır.

DÜZ YÜZEYLİ YA DA DÜZLEM UÇURTMA
Düz yüzeyli uçurtma, iki ya da daha çok çıtanın çapraz biçimde birbirine tutturulmasıyla yapılır. Uçurtma iskeleti hafif bir kumaş ya da kâğıtla kaplanarak düz bir yüzey oluşturulur. Dengeyi sağlamak için bir kuyruk takılır.

DÖRT YÜZLÜ UÇURTMA
Genellikle iki yüzü kapalı bir piramit biçiminde olan dört yüzlü uçurtmalar kanat görünümündedir. Kuyruğa gerek yoktur.

YAY UÇURTMA
Kısa çıtası bir iple gerilerek yay biçimine getirilmiş olan yay uçurtmaların yüzeyi kavislidir. Bu kavisli biçimin sağladığı denge nedeniyle ayrıca bir kuyruğa gerek yoktur.

KUTU UÇURTMA
Bir kutu uçurtma genellikle diktörtgenler prizması, bazen de üçgen, beşgen ya da altıgen prizma biçimin bir iskeletten oluşur. İskeletin uç bölümleri kâğıtla kaplanır. Denge bir uçurtma olan kutu uçurtmalarda kuyruğa gerek yoktur.

Selahattin Özpalabıyıklar

İnsan Hakları Derneği'nin her yıl yapılan geleneksel uçurtma şenliği'nden bir görüntü.

Uçurtma ipinin bağlanışı, bu uçurtmalarda da kuyruklu uçurtmalardaki gibidir.

Dört yüzlü uçurtma ve kutu uçurtma gibi değişik biçimli uçurtmalar da vardır. Kutu uçurtmaların yapılması zordur; ama bunlar düzlem uçurtmalardan daha iyi uçar. Tahta çubuklardan yapılan kutu biçimindeki iskeleti nedeniyle daha sağlam olan bu uçurtmalar iyi uçtuğu gibi, çeşitli manevralar yapmaya da uygun bir yapıdadır. Bir insanı kaldırabilen büyük uçurtmalar yelken uçuşu sporunda kullanılır (*bak.* YELKEN UÇUŞU).

Uçurtma uçurmak doğu ülkelerinde çok yaygındır. Çin'de, dokuzuncu ayın dokuzuncu günü "Yükseklere Uçma" bayramıdır. Bu bayramda çocukların yanı sıra, yetişkinler de uçurtma uçururlar. İnsana, kuşa, kelebeğe, ejderhaya, balığa ve yılana benzeyen uçurtmaların yanı sıra, kötü ruhları korkutup kaçırmak için müzikli uçurtmalar da kullanılır. Bu uçurtmalarda ya üzerinde delikler bulunan ve rüzgârda flüt sesine benzer sesler çıkaran düdükler vardır ya da uçurtma üstündeki bir yayın üzerine gerilmiş olan ipler titreşerek bir yaylı çalgı gibi sesler çıkarır.

Japonya'da ve Doğu Asya'nın birçok ülkesinde yapılan uçurtma savaşı heyecan verici bir spordur. Burada amaç rakip uçurtmanın ipini koparmaktır. Bunun için uçurtma ipinin üst bölümüne yapışkan sürülüp sonra cam kırıklarına batırılarak ipin üzerinde kesici yüzeyler oluşturulur. Her uçurtmacı, rakip uçurtmanın ipine değebilmesi için uçurtmasının aşağı doğru süzülmesine çalışır. Rakip uçurtmanın ipine tam değdiği anda uçurtmasının ipini hızla çekerek öbür uçurtmanın ipini keser. İpi kesilen uçurtma yere düşer ve kim kaparsa onun olur.

UÇUŞ. Hayvanların iki temel uçuş biçimi vardır: Kendini havaya bırakıp kayarcasına ilerleyerek gerçekleştirilen süzülme ve kanat çırparak uçma.

Süzülme

Çok çeşitli hayvan türü süzülerek uçmakla birlikte, ormanların derinliklerinde yaşadıklarından ya da yalnızca geceleri ortaya çıktıklarından pek tanınmazlar.

Ağaçtan ağaca süzülerek geçen birçok orman hayvanı vardır. Örneğin Avrasya ve Kuzey Amerika'daki ormanlarda yaşayan uçan sincaplar 35 dolayında türden oluşur. ABD'nin doğusundaki karışık ormanlarda yaşayan ve akrabaları gibi geceleri etkinlik gösteren bir uçan sincap türü (*Glaucomys volitans*) tırmandığı ağacın tepesinden başka bir ağacın alt bölümlerine doğru süzülürken aştığı yol 70 metreyi geçebilir. Uçan sincap ön ve arka bacaklarını gererek süzülür. Bu sırada bacaklarının arasında yer alan deri kıvrımı açılarak hem paraşüt, hem de süzülmeye yardımcı kanat işlevi görür. Hayvan bir yere konmadan önce kuyruğunu indirir ve yukarı kaldırdığı ön bacakları sayesinde gevşettiği uçma derisini bir çeşit hava freni olarak kullanır.

Güneydoğu Asya ve Doğu Hint Adaları'nda yaşayan kolugolar iri bir uçan sincabı andırır. Yalnız ön ve arka bacakları arasında değil, yarasalardaki gibi kısa kuyrukları ile bacakları arasında da geniş bir deri parçası bulunur.

Uçan kelerler (*Draco* cinsi) gövde yanlarındaki deri uzantılarını kanat gibi kullanıp 18 metre kadar süzülebilir. Güneydoğu Asya'da yaşayan uçan kurbağaların perdeli parmakları alışılmadık ölçüde uzundur. Gene aynı bölgeye özgü uçan yılanlar (*Chrysopelea* cinsi) gövdelerini düzleştirip alt bölümlerini oluk oluşturacak biçimde içeri doğru bükerek kısa süreyle süzülebilirler.

Kuşların büyük bir bölümü kanat çırpmaya az ya da çok ara verip süzülerek uçmayı yeğler. Akbaba ve kartal gibi birçok iri kuş ise süzülürken yitirdikleri yüksekliği yerden yükselen sıcak hava akımlarından yararlanarak yeniden kazanabilir. Ayrıca birçok balığın kanat biçiminde gelişmiş yüzgeçleri vardır. Bu balıklar kuyruklarının güçlü darbelerinden yararlanarak sudan fırlar, "kanatlarını" açarak havada süzülürler. Uçma eylemi genellikle öbür balıklara yem olmaktan kurtulmaya yönelik bir davranıştır (*bak.* UÇANBALIK).

Kanat Çırparak Uçma

Yarasalar, kuşlar ve böcekler kazandıkları büyük tür çeşitliliğini, uçarak değişik yaşama ortamlarına geçebilmelerine borçludur.

Yarasanın bir deri kıvrımından oluşan kanadı ön ve arka bacaklarının arasında uzanır. Kanat ön bacakların son derece uzamış parmaklarını da örter. Çoğu yarasanın arka bacakları arasında da koyu renkli bir deri bulunur. Yarasanın kanatları kuşlarınkine oranla çok daha büyüktür. Kanatları, göğüs kemiğine bağlı güçlü kaslar hareket ettirir (*bak.* YARASA).

Kuşlar havalanırken ya da daha yükseğe çıkarken kol uçma tüylerini (ikincil uçma tüyleri) kaldırarak, kanatlarının üst yüzeyini dışbükey, alt yüzeyini içbükey duruma getirir. Bu düzenleme sayesinde kanat üstünden akan hava ek bir taşıma kuvveti oluşturarak kanadı kaldırır (*bak.* UÇAK). Martı, sumru, yelyutan ve albatros gibi kuşlar taşıma kuvvetini korumak amacıyla rüzgâra baş vererek kilometrelerce süzülebilir. Örneğin martılar gemilerin yarattığı güçlü hava akımlarını kullanarak gemileri izler. Kanat çırparak uçarken göğüs kemiğine uzun kirişlerle bağlanmış kaslar kanatları kaldırır. Gene göğüs kemiği boyunca uzanan bir başka kas grubu ise kanatları aşağı ve geriye doğru çekerek gövdeye kaldırma ve itme kuvveti verir. Ama kanatlar yalnız aşağı ve yukarı doğru değil, önden arkaya doğru da bir kürek çekme hareketi yapar. Kuyruk tüyleri dümen, denge ve fren işlevi görür.

Bütün kuşların kanatları davranışlarına uygun biçim ve iriliktedir. Kolibriler belki de en ilginç uçma örneğini sergiler. Geri geri uçabilir ve saniyede yaklaşık 80 kere kanatlarını çırparak havada asılı kalabilirler (*bak.* KUŞ).

Böceklerin kanatları kuşlar ve yarasalardan farklı olarak, başkalaşıma uğramış bacaklar yerine gövde örtüsünün uzantılarıdır. Havayla dolu bir boşluğu çevreleyen ve borucuklarla güçlendirilmiş iki ince örtü katmanından oluşur. Kanatlar diplerine ve göğüs bölümüne bağlı kasların kasılıp gevşemesiyle hareket eder.

Kelebekler saniyede sekiz kez kanat çırparken bu sayı sivrisineklerde 600'ü, bazı sürü sineklerinde 1.000'i aşar.

UD, Türkiye'de ve birçok Arap ülkesinde kullanılan telli çalgıdır. Geçmişi Eski Mısır'da 19. ve 20. hanedanlar dönemine kadar uzanan ud, bugünkü yapısını yaklaşık 1.000 yıl önce, büyük olasılıkla Araplar'ın elinde kazandı. Ud çaldığı bilinen ünlü düşünür Farabi, o zamana kadar dört çift tel takılan çalgıya beşinci çift teli ekledi. Bu dönemde udun sapında perde bağları vardı. Bunlar 10. yüzyılın sonuna doğru terk edildi. "Bam teli" denen en pes telin ne zaman eklendiği bilinmiyor. Bu tel, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar en tiz tellerin altına takılırdı. Yaklaşık 60-70 yıl önce, bu tel daha önce en pes olan tellerin üstüne alındı. Böylece, tüm teller aşağıdan yukarıya, tizden pese doğru sıralanmış oldu.

Önceleri tahtadan bir mızrapla çalınan ud, Endülüslü Ziryâb (9. yüzyıl) ile kartal teleğinden bir mızrapla çalınır oldu. Günümüzde, plastikten mızraplar yeğlenmektedir.

Ara Güler

Udi Hırant

Batıda özellikle Rönesans döneminde yaygın olarak çalınan lavta, hem biçimini, hem de batı dillerindeki adlarını uddan alır. Arapça'da adı "el ud" olan bu çalgı İtalyanca "liuto", Fransızca "luth", Almanca "laute" ve İngilizce "lute" diye adlandırılır. 19. yüzyılın ikinci yarısında klasik Türk müziğinde de kullanılmaya başlayan ve 20. yüzyılın ortalarına doğru terk edilen alaturka lavta da büyük olasılıkla udun bir türevidir.

Günümüzde Türkiye'de geleneksel müziğin en yaygın çalgılarından biri olan udun, öteki İslam ülkelerinde rastlanan udlardan önemli hiçbir farkı yoktur.

Çalgının iri gövdesini, 20 dolayında hilal biçimli ahşap dilim oluşturur. Gövdeye oranla kısa olan sap bir takozla gövdeye bağlanır. Sapın ucunda, hafifçe geriye doğru kıvrılan burguluk yer alır. Burguluğa doğru incelen yassı sapın, gövdeye bitiştiği yerdeki kalınlığı yaklaşık dört parmaktır. Sap ve burguluk, yaklaşık 45°'lik bir açı oluşturur. 1 mm kalınlığında bir köknar levha olan göğüs, "balkon" denen çıtalarla alttan desteklenir. Göğüste, ikisi küçük, biri ortada ve büyük olmak üzere genellikle üç delik vardır. Bunlar, gül ya da kafes adı verilen süslü oymalarla kapatılır. Bu güller ya sedef kaplanmış hafif bir tahtadan ya da fildişi, bağa gibi değerli maddelerden oyulur. Udun asıl eşiği göğüse yapışıktır. Doğrudan doğruya eşikten çıkan (ayrıca bir tel takozu yoktur) teller, sapla burguluğun birleşme yerindeki dip eşikte açılan çentiklerden geçer ve burgularına sarılır. Udda, yalnızca bam teli tek, ötekiler ikişerli olmak üzere 11 tel vardır. Bunlar, tizden pese doğru *sol*, *re*, *la*, *mi*, *re* ve *la* sırasıyla akortlanır. Bam telinin akordu, çalınacak yapıtın makamına göre bazen değiştirilir. Ud çalan sanatçıya "udi" denir. Çalma sırasında, oturan udi kucağındaki çalgıyı üstten sağ koluyla, alttan da diziyle sıkıştırır. Sağ eliyle mızrap vurur, sol elinin parmaklarıyla sapın üzerindeki tellere basarak notaları bulur.

Ud Türk müziğindeki kesin yerini 19. yüzyılın ikinci yarısında almıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda yetişen Türk ud virtüözleri birbirinden oldukça farklı çalış üslupları geliştirmişlerdir. Nevres Orhon, Şerif Muhittin Targan, Udi Hırant, Yorgo Bacanos ve Cinuçen Tanrıkorur anılmaya değer ud sanatçılarıdır.

UFO *bak.* UÇAN DAİRE.

UGANDA, Afrika'nın doğusunda, ekvator üzerinde yer alan ve denize kıyısı olmayan bir ülkedir. Komşuları kuzeyde Sudan, doğuda Kenya, batıda Zaire, güneyde Ruanda ve Tanzanya'dır.

Tropik iklimli bir ülke olan Uganda'nın doğal yapısı büyük bir çeşitlilik gösterir. Ülke topraklarının büyük bölümünü oluşturan yüksek yayla güneyde küçük, yüzeyleri yuvarlaklaşmış tepelere dönüşür. Göl ve dağ yakınlarında boyları 3 metreyi aşan aksazlar yetişir. Ülkenin geri kalan bölümlerinde geniş ormanlar uzanır. Bu ormanların bazılarında maun ve demirağacı gibi değerli kerestelik ağaçlar yetişir. Ruwenzori Sıradağları'nın yamaçlarında boyları 6 metreyi aşan dev kanaryaotları ve lobelyalar görülür. Alçak yamaçlarda şempanze, gereza adı verilen maymun türleri ve yaban domuzu çok yaygındır. Ülkenin batısındaki açıklık alanlarda fil, manda, aslan, pars ve değişik antilop türleri yaşar. Kuzeybatıdaki Kabarega Ulusal Parkı'nda gergedanlar vardır. Uganda'daki göllerde ve Nil Irmağı'nda suaygırı ve timsahlar yaşar. Nil Irmağı'nda bulunan en büyük balık nillevreğidir.

Halk ve Ekonomi

Uganda'da nüfusun en büyük bölümünü Bantu dilleri konuşan Afrikalılar oluşturur. Ülkede ayrıca başka Afrikalı topluluklar da yaşar.

UGANDA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 241.140 km².

NÜFUS: 16.452.000 (1989).

YÖNETİM: Uluslar Topluluğu üyesi bağımsız cumhuriyet.

BAŞKENT: Kampala.

DOĞAL YAPI: Uganda dik yamaçlı geniş vadilerle bölünmüş büyük bir yayladan oluşur. Victoria Gölü'nün yarıya yakını ülke sınırları içindedir. Uganda'nın en yüksek noktası 5.119 metre yüksekliğindeki Margherita Doruğu'dur. Ülkede yer yer tropik ormanların yer aldığı büyük çayırlar bulunur.

BAŞLICA ÜRÜNLER: Kahve, pamuk, mısır, şeker, çay, tütün, canlı hayvan; volfram, bakır.

ÖNEMLİ KENTLER: Kampala, Cinca, Mbale, Masaka.

EĞİTİM: Zorunlu değildir.

Yaygın olarak konuşulan diller İngilizce ve Svahili dilidir. Nüfusun çoğunluğu Hıristiyan olmakla birlikte Afrika'ya özgü ilkel dinler ve Müslümanlık da yaygındır.

Halkın önemli bir bölümü tarımla uğraşır ve kendi tüketimi için darı, tatlıpatates, mısır ve pişirilerek yenen bir muz türü yetiştirir. Ekim dikim, çapalama ve hasat işlerinin çoğunu geleneksel olarak kadınlar yapar. Çiftçiler satmak amacıyla da bazı ürünler yetiştirir. Uganda'nın dışarıya sattığı başlıca ürünler pamuk ve kahvedir. Bunlardan başka şeker, tütün ve çay da yetiştirilir. Gürgen, meşe, karaağaç gibi sert odunlu ağaçların üretimi giderek artmaktadır. Ayrıca tatlı su balıkçılığı gelişmektedir. Bakır madenciliği de ekonomi açısından önemlidir.

Owen Çağlayanı Barajı, Nil Irmağı'nın Victoria Gölü'nden akışını düzenler. 760 metre uzunluğunda ve 30 metre yüksekliğinde olan baraj, su düzeyini yükselttiği için Nil Irmağı'nın gölden çıkışını sağlayan Ripon Çağlayanı'm da içermektedir. Baraj dokuma üretimi gibi alanlarda çalışan küçük ölçekli sanayi kuruluşlarının gerek duyduğu elektrik enerjisini sağlar. Ülkenin doğu sınırındaki Tororo yakınlarında çimento üretilmektedir. Uganda'da ulaşım ve taşımacılık büyük ölçüde demiryoluyla ve Victoria Gölü'nde işleyen buharlı gemilerle sağlanır.

Uganda'nın başkenti yaklaşık 500 bin nüfuslu bir kent olan Kampala'dır. Cinca, Masaka ve Mbale de önemli kentler arasındadır.

Tarih

Uganda adı, ülke topraklarında kurulmuş eski bir krallık olan Buganda'dan gelmektedir. Avrupa'daki feodal krallıklara benzeyen Buganda Krallığı bölgede güçlü bir merkezi yönetim kurmuştu. Krallığın güçlü bir ordusu, Victoria Gölü'nde de 16 binden fazla savaşçıyı taşıyabilecek sayıda kayıktan oluşan

Picturepoint

Victoria Gölü'nün kuzey kıyısı yakınlarındaki Kampala, Uganda'nın başkenti ve ticaret merkezidir.

bir filosu vardı. Kırsal alanlar sıra sıra muz ağaçlarıyla kaplıydı ve iyi yollar vardı. 1840'larda Buganda'ya köle ve fildişi ticaretiyle uğraşan Arap tüccarlar girdi. 1858'de de Nil Irmağı'nın kaynağını arayan İngiliz kâşif John Hanning Speke ülkenin içlerinde büyük bir göle ulaşarak buraya Kraliçe Victoria'nın adını verdi. Daha sonra James Augustus Grant'la ikinci bir sefere çıkan Speke, Victoria Gölü'nün haritasını çıkardı. 1862'de ise Nil'in gölden çıkış yerini buldu ve buraya Ripon Çağlayanı adını verdi. Bu kâşifleri çok geçmeden Hıristiyan misyonerler izledi.

Bu arada Mısır'la işbirliği yapan Bunyoro adlı bir başka krallık Buganda için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Batı desteğine gerek duyan Buganda Kralı I. Mutesa, 1877'de Hıristiyan misyonerlerin ülkede özgürce çalışmasına izin verdi. Böylece daha önce ülkeye girmiş olan İslam dininin yanı sıra Hıristiyanlık da yayılma olanağı buldu. Bu durum ülkede siyasal ve dinsel çatışmaların baş göstermesine yol açtı. Sonuçta ülke 1894'te Uganda adıyla İngiliz koruması altına girdi. İngilizler bir yıl geçmeden pamuk ve kahve gibi malların taşınabilmesi için ülkede demiryolu yapımına girişti. Victoria Gölü'nün kuzeydoğusundaki Kisumu'ya (bugün Kenya'da) uzanan Uganda Demiryolu'ndan başka, Tororo'dan geçip Cinca'da Nil Irmağı'nı aşarak batıya, neredeyse Zaire sınırına kadar uzanan demiryolları yapıldı. Çıkan ayaklanmalara karşın, İngilizler Bunyoro ve öteki krallıkları da korumaları altına aldı. 1914'te Uganda'da İngiliz denetimi kesinleşti.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkede bağımsızlık yönünde bir mücadele başladı. 1950'lerin sonlarında Uganda'da siyasal partiler ortaya çıktı. Mart 1962'de ülkeye tam özerklik verildi; aynı yılın ekim ayında ise Uganda bağımsızlığını kazandı. Başbakanlığa gelen Milton Obote eski Buganda Kralı II. Mutesa'nın devlet başkanlığına seçilmesini sağladı. Ne var ki, ülkedeki etnik grupların başlattığı ayaklanmalar sürüyordu. Obote, 1966'da ülkedeki geleneksel krallıkları bütünüyle kaldırarak ve anayasayı askıya alarak devlet başkanlığını üstlendi. Mutesa ülke dışına kaçmak zorunda kaldı.

Obote yönetiminin tek partiye dayalı devlet yapısı baskıcı uygulamalarıyla ülkede genel bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Sonunda Ocak 1971'de Tümgeneral İdi Amin bir darbeyle yönetime el koydu. 1975'te kendisini mareşal ve ömür boyu devlet başkanı ilan etti. Çok geçmeden ülkeyi diktatörlükle yönetmeye başladı. İdi Amin'in kanlı eylemleri sonucu ülkede geniş çaplı bir sürgün ve göç hareketi baş gösterdi.

Uganda birlikleri 1978'de Milton Obote'nin sığındığı Tanzanya'yı işgal etti. Buna karşı koyarak Uganda'ya giren Tanzanya birliklerine İdi Amin karşıtı Ugandalılar da katıldı. İdi Amin ülkeden kaçtı ve yeni bir hükümet kuruldu. Etnik ayrılıklardan dolayı ömrü kısa süren hükümetlerin ardından, sürgünden dönen Milton Obote Aralık 1980'de cumhurbaşkanlığı görevine seçildi. Ne var ki, 1985'te gerçekleştirilen bir askeri darbe ile bir kez daha devrildi. Yönetime el koyan Basilio Olara Okello da 1986 başlarında devrildi. Cumhurbaşkanlığını üstlenen Yoweri Museveni, yönetimini güçlendirmek amacıyla önemli adımlar attı.

UĞRAŞI, insanların günlük işlerinin dışında, boş zamanlarını değerlendirmek ve hoşça vakit geçirmek amacıyla yaptıkları çeşitli etkinliklere denir. *Hobi* olarak da adlandırılan bu etkinlikler çok çeşitlidir. El becerisi gerektiren işler, koleksiyonculuk, yeni bir şeyler

Keystone

Bilardo oyununa dalmış bir grup çocuk. Bilardo türündeki masa oyunlarının pek çok çeşidi vardır.

öğrenme (örneğin, bir yabancı dil), spor etkinlikleri, balıkçılık, avcılık, salon ve açık hava oyunları, kuş gözlemciliği, dans gibi saymakla bitmeyecek kadar çok etkinlik uğraşı kapsamına girer.

Dans etmek, yüzmek, yürüyüş, salon ve açık hava oyunlarından bazılarında hiç araç kullanılmaz. Bazı uğraşılarda ise basit araç ve gereçler kullanılır. Okçuluk, tavla, voleybol, futbol, badminton, masatenisi, dart, uçurtma uçurtmak, kâğıt oyunları, satranç, domino ve balık tutmak basit araçlar gerektiren yaygın uğraşı türleridir.

Daha fazla araç gereç alabilecek durumdaki kimseler bisiklet, kanoculuk, dağcılık, yelkencilik ve kayak gibi uğraşılar seçebilirler.

İnsanların pek çoğu müzik dinlemekten ya da bir müzik aleti çalmaktan hoşlanır. Bunu tek başlarına ya da aynı uğraşıdan hoşlanan başka kişilerle birlikte yapabilirler. Bu alanda pikap, teyp, armonika, gitar ve piyano en gözde aletlerdir. Öte yandan müzik aletleri yapmak ve bunlarla konser vermek ya da kendi zevki için çalmak bir başka uğraşı türüdür.

Bahçecilik ve ev hayvanları beslemek dünyanın en eski uğraşıları arasındadır (*bak.* BAHÇECİLİK VE BAHÇE MİMARLIĞI; EV HAYVANLARI).

El Becerileri

Kendi elinizle bir şeyler yapmak hem eğlencelidir, hem de yaratıcılığınızı ortaya koymanıza yol açar. En basit gereçlerden bile oyuncak, giysi, odanız ve eviniz için kullanım ya da süs eşyaları yapabilirsiniz.

Evinizde atölye olarak kullanabileceğiniz bir köşe varsa, araç ve gereç toplamaya başlayarak kendi çalışma yerinizi oluşturabilirsiniz. Evin bir odasını ya da kendi odanızın bir köşesini bu amaçla kullanabilirsiniz.

El sanatlarında akla gelebilecek her türlü gereç yararlı olabilir. Boncuk, düğme, büyüklü küçüklü kutular, metal parçaları, boş kavanozlar, eski dergilerden kesilmiş resimler, kumaş ve mantar parçaları, kısaca bir gün işinize yarayabileceğini düşündüğünüz nesneleri atmayıp saklarsanız yaratıcılığınızı kullanarak ilginç şeyler yapabilirsiniz.

Bir söğüt dalını yontarak düdük yapmış, kurabiyeler pişirmiş ya da bir tavşan kafesi yapmış olanlarınız, insanın elleriyle bir şeyler yapmasının ne kadar keyifli bir uğraş olduğunu bilir. Tahta, metal ya da kilden bir şeyler yapmayı öğrenmek, giysiler tasarlamak ve dikmek ya da eski bir mobilyayı onarmak ve temizlemek, bir müzik aleti çalmak, şarkı söylemek, resim ve heykel yapmak, oyuncak ya da gerçek tiyatrolar için kostüm ve sahne dekoru tasarlamak eğlenceli olmanın yanı sıra yaratıcı ve öğretici etkinliklerdir.

Bu türden uğraşılarda hemen hemen her türlü gereçten yararlanılabilir. Bu gereçlerin bazıları pahalı olmakla birlikte, çoğu son derece ucuzdur. Bazı uğraşılar ötekilerden daha fazla araç ve gereç, daha geniş bir

(Solda) Marjorie Pickens, (ortada ve sağda) Strix Pix

Sabırlı olmayı gerektiren çanak çömlek yapımı (solda), nakış (ortada) ve resim gibi uğraşılar (sağda) beceri ve yeteneklerimizi geliştirir.

çalışma ve depolama alanı gerektirir. Örneğin bir model demiryolu tüm odayı kaplayabilir. Sepet örme, boncuk işleri, el örgüsü, model gemi yapımı, ciltçilik, oymacılık, bilgisayar programcılığı, yemek pişirme, tasarımcılık, kabartma baskı, mine kakmacılığı, mücevher yapımı, yazı ve grafik işleri, metal işleme, nakış, fotoğrafçılık, çanak çömlek yapımı, her türden model yapımı, sabun oymacılığı, dokumacılık ve ağaç işleri el işi uğraşılarının yalnızca küçük bir bölümüdür.

Resim ya da heykel yapmak için büyük bir sanatsal yeteneğe sahip olmak gerekli değildir. Önemli olan yaptığınız işten zevk almanızdır.

Koleksiyonculuk

Yaşamının bir döneminde pul, çakıl taşı, yaprak, madeni para, bebek ya da kullanılmış porselen eşya türünden kendince ilginç bulduğu şeyleri toplamamış insan yok gibidir. Bazı koleksiyonların hiçbir gerçek değeri yokken, bazıları o kadar değerlidir ki, müze ya da galerilerde saklanır. Dünyaca ünlü koleksiyonların pek çoğu, bir iki parça ile işe başlayan koleksiyoncuların bu zevkli uğraşı yaşam boyu sürdürüp genişletmesiyle oluşmuştur.

Strix Pix

Yüzlerce değişik biçim ve renkteki denizkabuklarını toplamak çok çekici bir uğraşıdır.

Pul ve madeni para koleksiyonculuğu uzun yıllardan beri en çok ilgi duyulan uğraşılar arasındadır (*bak.* PARA; PUL VE PULCULUK). Bunlardan başka toplanabilecek daha yüzlerce ilginç nesne vardır. Koleksiyonculuğun en çekici yanlarından biri de, daha önce kimsenin aklına gelmemiş bir şeyi toplamak ve incelemektir. Antika eşyalar, ünlü kişilerin imzaları, çan, kitap, şişe, düğme, porselen eşya, bebek, yelpaze, bardak, kilit, anahtar, müzik aletleri, plak, oyun kâğıtları, kartpostallar, gemi modelleri, ünlü bestecilerin elyazması notaları, oyuncak ve saatler koleksiyoncuların ilgisini çeken nesneler arasındadır.

Ayrıca bak. KOLEKSİYONCULUK.

Yeni Bilgiler Edinmek

İlginizi çeken uğraşı ne olursa olsun, bu alanda yeni bilgiler edinmenize yardımcı olacaktır. İlgi duyduğunuz konularda okuyarak ve görüş alışverişinde bulunarak bilgi dağarcığınızı genişletebilirsiniz. Bir şeyler öğrenmek, bir uğraşının en heyecan verici yönü olabilir.

Bazıları rastlantı sonucu bir uğraşı edinir. Sözgelimi kırlara, deniz kıyısına ya da parka yapılan bir gezi sırasında topladıkları çakıl taşları, denizkabukları ya da yapraklarla bu işe başlarlar. Yaz tatilinde bir doğal koruma alanına, bir yeraltı mağarasına ya da tarihsel bir bölgeye yaptıkları gezilerde birçok yeni ve ilginç şey görürler. Bu ilgi giderek büyür ve gerçek bir uğraşıya dönüşür.

Belirli bir uğraşı ile ilgilenmeye başladıktan sonra, kitap, dergi ve ansiklopedilerden pek çok şeyin öğrenilebileceğini, okullarda ve kütüphanelerde araştırma yapmanın çok yararlı olduğunu göreceksiniz. Öğretmenler ve kütüphane görevlileri, sizinle aynı uğraşıyı paylaşan başka insanlar, kulüpler ve derneklerle ilgili bilgi verebilir. Uğraşıya yeni başlamış biri olarak, ilgilendiğiniz konuya ilişkin kulüp ya da derneklerin toplantılarına katılarak pek çok şey öğrenebilirsiniz.

Bazı meraklı kimseler yaşamları boyunca tek bir uğraşı ile ilgilenir. Çoğumuz, yaşamımızın çeşitli dönemlerinde değişen ilgi alanlarına bağlı olarak değişik uğraşılar ediniriz. Yaşamımız boyunca ister tek bir uğraşı ile ya da birkaçıyla birden ilgilenelim, her türden uğraşı hem boş vakitlerimizi değerlendirmemize, hem de bilgi dağarcığımızı geliştirmemize katkıda bulunur.

UĞRAŞI TEDAVİSİ. Bir süre hastanede yatanlar günlerin ne kadar uzun ve sıkıcı olduğunu bilirler. Bu saptamadan doğan uğraşı tedavisi yalnızca hastaların boş zamanlarını dolduracak bir "uğraşı" bulmayı amaçlamaz; aynı zamanda genel tedavinin bütünleyici bir parçasıdır. Bu yönüyle, özellikle uzun süre yatağa bağlı kalan hastaların ve fiziksel özürlülerin iyileşmesine çok yardımcı olur.

Uğraşı tedavisi, I. Dünya Savaşı (1914-18) yıllarında ve sonrasında gelişen oldukça yeni bir uzmanlık alanıdır. O yıllarda, hastaneye yatırılan savaş yaralılarından bazılarına bir yandan tedavi uygulanırken, bir yandan da cephedeki askerlere yardımcı olmaları için üniforma dikmek ya da onarmak gibi görevler verilirdi. Çok geçmeden, durumu elverdiği ölçüde yaşamın günlük temposuna katılan ve bir işe yaradığını hisseden hasta ya da yaralıların, zamanını yalnızca dinlenerek ve sıkılarak geçirenlerden daha çabuk iyileştikleri gözlendi.

Uğraşı tedavisi, olanaklar çerçevesinde hastaların akla gelebilecek hemen her şeyle uğraşmasına izin verir. Bu konuda uzmanlaşmış kişi önce hastanın yeteneklerini ve ilgilendiği konuları saptar; bir yandan da hastalığının ya da sakatlığının getireceği kısıtlamaları belirler. Daha sonra uzman ile hasta baş başa vererek, söz gelimi resim yapmaktan doğramacılık işlerine, bahçecilikten bilgisayar programcılığına kadar varan uygun bir iş seçerler. Durumu ağır olan hasta ya da özürlüler ise uzmanın yardımıyla kendi kendine giyinebilmeyi, banyo yapmayı ya da yemek pişirmeyi öğrenmekle işe başlarlar.

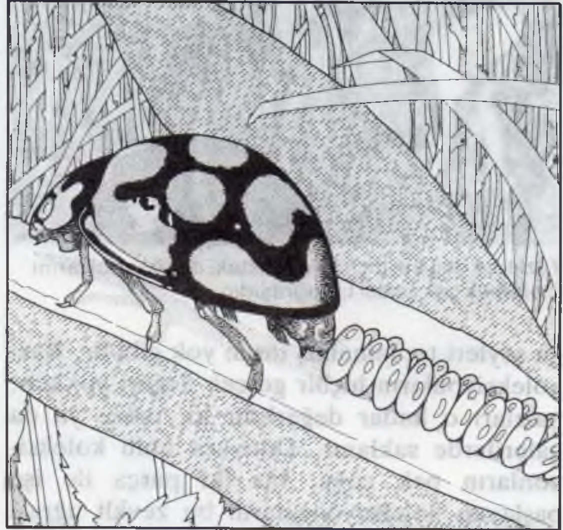
Sıkıntıyı yenerek hastanın iyileşme isteğini artıran ve uzun süre hareketsiz kalmanın vücuttaki yıpratıcı etkilerini önleyen bu yöntem hem ruhsal, hem fiziksel açıdan yarar sağlar. Böylece, hastalık ya da sakatlık nedeniyle aylarca yatmak zorunda kalanlar, uzmanın yardımıyla kaslarını çalıştırmayı, hareketlerindeki eşgüdüm ve uyumu sağlamayı yeniden öğrenirler. Bu açıdan uğraşı tedavisi benzer bir tedavi yöntemi olan fizik tedaviyle örtüşür (*bak.* FİZİK TEDAVİ).

Uğraşı tedavisi aynı zamanda meslek ve iş eğitiminde de hastalara yardımcı olur. Çünkü, geçirdikleri hastalık ya da sakatlık nedeniyle bazı insanların yeniden eski mesleklerine dönmeleri olanaksızdır. Bu durumda, hastanın becerilerini ve hangi işlerin sağlığını bozmayacağını iyi bilen bir uzman onu yeni bir alana yönelterek başarılı olması için destek verir.

Ruh hastalıkları alanında da uğraşı tedavisiyle çok olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu hastaların çoğu iyileştikten sonra kendilerini toplum dışında kalmış, başarısız kişiler olarak görürler. Yeni beceriler edinmek ve seveceği bir uğraşı bulmak, hastanın özgüvenini yeniden kazanması ve topluma kısa sürede uyum sağlaması açısından son derece yararlıdır. (*Ayrıca bak.* RUH HASTALIKLARI.)

UĞURBÖCEĞİ. Gelinböceği ve uçuçböceği adlarıyla da tanınan uğurböceği kınkanatlılar grubunun en tanınmış üyeleri arasında yer alır. Tür sayısı 5.000'e ulaşan bu böceklerin hepsi de 1,5 santimetreden kısadır. Bir çift saydam kanatları yalnız uçarken görülebilir. Bir yere konduklarında bu kanatları pürüzsüz ve sert kanat örtüleri (kınkanatlar) gizler. Kanat örtüleri genellikle parlak renklerle bezeli ve cilalanmış gibi pırıl pırıldır.

Çoğu uğurböceğinin kanat örtüleri kırmızı üstüne siyah beneklidir. Ama bazılarında bu durumun tam tersine de rastlanır. Benek

Yumurtalarını yaprak boyunca bıraka bıraka ilerleyen bir uğurböceği. Kanat örtülerinde bulunan beneklerin yanı sıra değişik biçimdeki lekelerle dikkat çeken bu uğurböceği Güney Afrika'daki yüksek bozkırlarda yaşar.

sayısı türlere göre değişir. Her kanat örtüsündeki benek sayısı ikiden başlayarak 10'a, hatta 22'ye kadar çıkar.

Uğurböcekleri genellikle bahçe bitkilerinin üzerinde yaşar. Hem larvaları, hem de erişkinleri bitkilere zararlı böcekleri yedikleri için çok yararlıdır. Gül fidanlarına böcek ilaçları püskürtüp hem yararlı, hem de zararlı böcekleri öldürmek yerine, birkaç uğurböceği koymak daha iyi sonuç verebilir. Uğurböcekleri zararlı böceklerin sardığı meyve bahçelerini kurtarmak için çeşitli ülkelere götürülmüştür. Örneğin Avustralya uğurböceği (*Rodolia cardinalis*) Kuzey Amerika'nın batısına götürülerek, torbalı koşnillere karşı yürütülen mücadelede kullanılmıştır. Ama bazı uğurböcekleri de yaprakları yiyerek çeşitli tarım ürünlerine zarar verebilir.

Uğurböcekleri yapraklara yığınlar halinde sarı yumurtalar bırakır. Larvalar yumurtadan çıktıklarında çok hareketlidir. Genellikle gri ya da morumsu olan bu larvaların üstünde uçuk benekler bulunur. Yaklaşık bir ay içinde her larva bir yaprağa tutunarak pupa evresine girer. Erişkin böcekler kışın genellikle büyük gruplar halinde kış uykusuna yatar.

Uğurböceklerinin parlak renkleri kuşlardan korunmalarına yarar. Saldırıya uğradıklarında kötü bir tadı olan sıvı damlacıkları salgılarlar. Kısa sürede uğurböceklerinin parlak renkleri ile kötü tadı arasındaki ilişkiyi kuran kuşlar bu böcekleri rahat bırakır.

UĞUR TAŞI. İlkçağlardan bu yana pek çok kimse değerli taşlarda gizemli güçler bulunduğuna ve bunların sahiplerine şans getireceğine inanmıştır. Çoğu zaman belirli bir değerli taşın, yılın belirli bir ayı ile ilintisi bulunduğuna, o ayda doğan ya da taşı üzerinde taşıyan kimsenin şansının açık olacağına inanılır. Yılın ayları ile bağlantılı olduğu sanılan değerli taşlara bu nedenle uğur taşları ya da burç taşları denir.

Bu düşünce Kutsal Kitap'taki öykülerde de görülür. Eski Ahit'in ikinci kitabında Harun'un zırhının göğüslüğünü süsleyen taşların

Geological Museum, Londra

Soldan sağa: Grena, ametist, hematit, gökzümrüt, elmas, neceftaşı, zümrüt, krizopraz, aytaşı, inci, yakut, karneliyen, peridot, sardoniks, laciverttaşı, safir, opal, turmalin, topaz, zirkon, firuze (turkuvaz).

Ay	Değerli Taş	Özelliği
Ocak	Grena	Bağlılık sağlar
Şubat	Ametist	Şiddetli tutkuları önler
Mart	Hematit	Cesaret ve akıl verir
	Gökzümrüt	Yeni dostlar kazandırır
Nisan	Elmas	Saflık ve huzur getirir
	Neceftaşı	
Mayıs	Zümrüt	Gerçek aşkı sağlar
	Krizopraz	
Haziran	Aytaşı	Yaklaşan tehlikeyi haber verir
	İnci	Zengin eder
Temmuz	Yakut	Zehri ortaya çıkarır
	Karneliyen	
Ağustos	Peridot	
	Sardoniks	Evlilikte mutluluk sağlar
Eylül	Safir	Büyüden kurtarır
	Laciverttaşı	
Ekim	Opal	Zihinsel ya da fiziksel zarara yol açar
	Turmalin	Kazaya yol açar
Kasım	Topaz	Dostluk ve bağlılık sağlar
Aralık	Firuze (Turkuvaz)	Aşkta başarı sağlar
	Zirkon	Sağlığı ve serveti korur

grena (süleymantaşı), topaz, kızıl yakut, zümrüt, safir, elmas, akik ve ametist olduğu anlatılır. Yeni Ahit'in son kitabında Kudüs' ün 12 temel taşının jasp, safir, kalsedon, zümrüt, sardoniks, grena, krizolit, beril, topaz, krizopraz, hiyasent (yementaşı) ve ametist olduğu yazılıdır.

Bu taşlar renklerine göre tanımlanmıştır. Günümüzde ise değerli taşlar jeolojik kökenlerine göre tanımlanmaktadır. Bu taşlarla aynı renklerde birçok yapay, yarı değerli taş da vardır. Yaklaşık 16. yüzyılda değerli taşlarla yılın değişik ayları arasında bir bağlantı kurulmaya başlandı. Günümüzde yılın aylarıyla bağlantılı olduğu düşünülen değerli taşlar ve bu taşlarda bulunduğu varsayılan gizemli özellikler yukarıdaki listede gösterilmiştir.

UKRAYNA, SSCB'nin üçüncü büyük cumhuriyeti ve en zengin cumhuriyetlerden biridir.

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Polonya ve Çekoslovakya sınırlarındaki Karpat Dağları'ndan Donets Irmağı'na kadar uzanır. Güneybatıda Moldavya ve Romanya, batıda Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya, kuzeyde Beyaz Rusya, kuzeydoğu ve doğuda ise Rusya Federe Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile çevrilidir.

Ukrayna SSCB'nin batısında, Karadeniz'in kuzey kıyıları ve Azak Denizi ile sınırlanmış tarım bölgesinde yer alır. Toplam yüzölçümü 603.700 km²'dir. Topraklarının büyük bölümünü step adı verilen geniş bozkırlar oluşturur (*bak.* BOZKIR). Stepler çoğu yerde, tahıl yetiştirmeye çok uygun olan verimli bir kara toprak tabakasıyla örtülüdür.

Ukrayna'nın iklimi de tarıma elverişlidir. Kışları soğuk, yazları ılık, hatta bazen güneyde çok sıcak geçer. Yağış genellikle azdır; güneyde ve doğuda yıllık ortalama yağış miktarı 300 milimetreyken, kuzeybatıya bunun iki katı kadar yağış düşer. Ukrayna'nın yaklaşık yüzde 10'u (özellikle kuzeybatıda ve tepelik bölgelerde) huşağacı, kayın, akçaağaç, dişbudak ormanlarıyla ya da melez ormanlarla kaplıdır. Ama, ülke topraklarının büyük bölümünde otlarla kaplı, ağaçsız düzlükler egemendir.

Ukrayna'nın başlıca ürünleri kışın ekilen buğday, mısır, şekerpancarı, arpa ve ayçiçeğidir. Ayçiçeği tohumlarından yemek ve salatalara katılan, margarin ve sabun yapımında kullanılan ayçiçeğiyağı elde edilir; artıklar ise hayvan yemi olarak kullanılır. Ülkede ayrıca çok sayıda sığır, domuz, koyun ve keçi beslenir.

Ukrayna'nın ortasından akan Dinyeper Irmağı'nın doğuya doğru kıvrıldığı geniş alanın ortasında uzanan Krivoy Rog bölgesinde demir, daha doğudaki Donets Irmağı havzasında ise kömür ve başka mineraller çıkarılır. Bu iki bölgedeki sanayi kentlerinde büyük fabrikalar vardır. Harkov kenti traktör, tarım makineleri ve elektrikli araçlar yapımında uzmanlaşmıştır. Alüminyum, çelik ve kimyasal maddeler üretilen en önemli sanayi kentlerinden ikisi Zaporojye ve Dinyepropetrovsk' tur. Bu iki kentte de, Dinyeper Irmağı üzerine kurulmuş dev hidroelektrik santrallarda üretilen elektrik enerjisi kullanılır. Bir yandan da yeni hidroelektrik santrallar yapılmaktadır. Ukrayna'da dünyanın en zengin manganez yataklarının yanı sıra, doğal gaz ve petrol de bulunur. SSCB'nin sanayi ve tarımını geliştirmeye yönelik beş yıllık planlar doğrultusunda, Ukrayna'da çok sayıda yeni kent ve fabrika kurulmuştur. 1940'lara doğru SSCB'nin toplam kömür, demir ve çelik üretiminin yarısı Ukrayna'da elde ediliyordu.

Ukrayna II. Dünya Savaşı sırasında

1941'den 1944'e kadar Alman işgali altındaydı; bu sırada pek çok fabrika yok edildi. Savaştan sonra bu fabrikalar yeniden yapıldıysa da, SSCB'nin öteki cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında Ukrayna eski öneminin bir bölümünü yitirmiş durumdadır. Bunun nedeni, daha doğuda yer alan orta Volga bölgesinde, Kazakistan'da ve Batı Sibirya'da tarımın geliştirilmesiydi. Gene Volga üzerinde ve Ural Dağları'nın doğusundaki kentlerde sanayinin gelişmesi, Ukrayna'nın yanı sıra başka merkezlerde de demir, çelik ve makine üretilmesini sağlamıştır.

Kırım kıyılarında yaygın olan turizm Ukrayna için önemli bir gelir kaynağıdır. Bu kıyılarda yer alan Yalta ve Gurzuf kentlerinin plajlarına SSCB'nin her yerinden insanlar akın eder. Ukrayna'nın başkenti Kiev'dir (*bak.* KIEV). Ukrayna 57.704.000 (1989) kişilik nüfusuyla SSCB'nin en kalabalık ikinci cumhuriyetidir.

ULAŞIM. İnsanların bir yerden bir yere gitmesini ulaşım, malların bir yerden bir yere götürülmesini taşımacılık ya da eski terimiyle "nakliyecilik" adı altında toplamak daha doğru bir yaklaşımdır. Ama günlük dilde bu sözcükler genellikle eşanlamlı olarak kullanılır. Nitekim, halkın ulaşımını sağlamak üzere kamu kuruluşları ya da özel şirketler eliyle yürütülen etkinlikler için dilimize yerleşen terim "toplu taşımacılık" olmuştur.

Kullanılan araç ve yöntemlerin gelişmesi açısından ayrılmaz bir bütün olan ulaşım ve taşımacılık tarihine ilişkin ayrıntılı bilgiyi TAŞIMACILIK maddesinde bulabilirsiniz. Bu maddede daha çok, karayolu ulaşımında kullanılan ilk taşıtlardan bugünkü toplu taşımacılık yöntemlerine kadar varan çeşitli çözümlere ağırlık verilecektir. Deniz, hava ve demiryolu ulaşımı için *bak.* DEMİRYOLU VE TREN; DENİZ TEKNELERİ; GEMİ VE GEMİ YAPIMI; HAVACILIK TARİHİ; UÇAK.

Kara Ulaşımı

İnsanlık tarihinin başlangıcında ilk göçebe toplulukların yürüyerek yaptıkları uzun ve yorucu yolculuklar, at, eşek, öküz, köpek gibi hayvanları evcilleştirmeleriyle büyük ölçüde kolaylaştı. Önce, uzun yola insandan çok daha dayanıklı olan binek hayvanlarının sırtında yolculuk etmeye başladılar. Bu ulaşım biçimi bir süre sonra yerini hayvanların çektiği kızaklara, tekerleğin bulunmasından sonra da arabalara bıraktı. Başlangıçta kullanımı çok kısıtlı olan, örneğin yalnızca kral ailelerinin cenaze törenlerinde ve savaşta yararlanılan arabaların yaygın bir ulaşım aracına dönüşmesi oldukça uzun zaman aldı. Çünkü her şeyden önce araba tekerleklerinin rahatça dönebileceği, düzgün ve sert yüzeyli yollar açmak gerekiyordu. Bu işe ilk kez Romalılar girişti ve zamanla büyük kentleri birbirine bağlayan taş döşeli yollarda yüksek devlet görevlilerini ya da komutanları taşıyan, at koşulu savaş arabaları gidip gelmeye başladı. (*Ayrıca bak.* KARAYOLU). Ama Roma İmparatorluğu'nda bile *plebler*'in (ayrıcalıksız halk sınıfının) arabalardan yararlanması söz konusu olmadığı gibi, düzgün yolların bulunmadığı öbür ülkelerde de insanlar hâlâ yürüyerek ya da at sırtında yolculuk yapıyorlardı.

İnsanların Çektiği Ulaşım Araçları. Hayvanların çektiği tekerlekli arabalar, karayolları iyice gelişinceye kadar soyluların ve zenginlerin ulaşım sorununa bile tam bir çözüm getirememişti. Sonunda bu ayrıcalıklı sınıf, hayvanların rahatça yürüyemediği engebeli yollarda ya da arabaların giremediği kalabalık ve dar sokaklarda, insanların taşıdığı *tahtırevan*'la yolculuk yapmaya başladı. Eski Mısırlılar'ın ve Persler'in kullandıkları ilk tahtırevanlar, iki yatay sırığın üzerine oturtulmuş, bir yanı açık basit bir kutu biçimindeydi. Taşınacak kişi tahtırevanın içindeki sedire uzanır ya da oturur, dört kişi de sırıkların ucundan tutarak bu ağır kutuyu yürüye yürüye taşırdı. Eski Roma'da ise tahtırevana yalnızca kadınlar binerdi; ama atlı araba gibi bu taşıt da *patriciler* denen soylu sınıfın kadınlarına, örneğin imparator, senatör ve konsüllerin eşlerine tanınmış bir ayrıcalıktı.

Hayvanlar yerine insanların taşıdığı bu ilkel ulaşım aracı, atlı arabaların yaygınlaşmasından sonra da yüzyıllarca varlığını sürdürdü. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın, özellikle İtalya, Fransa ve İngiltere'nin kalabalık kentlerinde atlı arabalar çoğalınca bu kez trafik tıkanıklığına çözüm olarak tahtırevan yeniden gündeme geldi. Kapısı ve pencereleri, içinde

İlk örnekleri eskiçağdan kalma belgelerde görülen tahtırevanlar 1936'da Çin'de hâlâ kullanılıyordu.

Peter Newark's Historical Pictures

koltuk ya da kanapeleri olan, her yanı kapalı bir sandık biçimindeki bu tahtırevanlar genellikle son derece süslüydü. Dışı oymalarla bezeniyor, içine değerli kumaşlar döşeniyor, pencerelerine kadife perdeler asılıyordu. İki ya da dört kişinin taşıdığı bu araçlara bugünkü taksiler gibi herkesin yoldan çevirip binebilmesi için kiralık tahtırevan şirketleri bile kurulmuştu.

Osmanlılar'ın "sedye" dedikleri tahtırevan İstanbul'da ancak 19. yüzyılda yaygınlaştı. O çağda özellikle saraylı kadınlar çok süslü tahtırevanlarla dolaşıyor, halk da her birinin ayrı bir numarası ve belirli bir fiyat tarifesi olan kiralık tahtırevanlara binebiliyordu.

Kent içi ulaşım aracı olarak Uzakdoğu ülkelerinde hâlâ çok kullanılan *çekçek* de iki ya da üç tekerlek eklenmiş bir tür tahtırevandır. İlk örnekleri 19. yüzyılda Japonya'da yapılan bu araçta, iki tekerleğin arasına yerleştirilmiş, üstü tenteyle örtülü basit bir yolcu koltuğu bulunur; sürücü de koltuktan öne doğru uzanan iki okun arasına girerek aracı çeker. Bugün kullanılan çekçekler genellikle bisiklet gibi pedallı ve üç tekerleklidir; sürücü, koltuğun önüne ya da arkasına eklenmiş olan üçüncü tekerleğin üstündeki seleye oturarak pedalları çevirir.

Hayvanların Çektiği Binek Arabaları. Genellikle iki tekerleği olan, hasırdan örülmüş bir sepet biçimindeki savaş arabalarından ve çiftlik işlerinde kullanılan iki tekerlekli yük arabalarından sonra, gene at, katır, eşek ya da öküzlerin çektiği dört tekerlekli binek arabalarının yapımına geçildi. Tekerlek sayısı arttığı için boyutları büyüyen ve daha dengeli olan bu arabalar hem yolcu, hem yük taşımaya elverişliydi. 18. yüzyılda ABD'deki batıya göç hareketinde, 4-5 kişilik bir aileyi bütün ev eşyasıyla birlikte taşıyabilecek büyüklükte arabalar kullanıldı. Dört ya da altı atın çektiği bu arabaların üstü ve yanları, kubbe gibi yuvarlak metal çemberlerin üzerine gerilmiş

Zentralbibliothek Zurich; fotoğraf Paul Scheidegger

Gövdesi dingillerin üzerindeki bir çerçeveye kayışlarla asılmış olan, kadınlar için yapılmış bir 14. yüzyıl arabası.

beyaz brandayla örtülüydü. Arabaya arkadan biniliyor, açık olan ön bölümde oturan sürücü de atları buradan yönetiyordu.

Bugünkü şehirlerarası yolcu otobüslerinin öncülü olan ilk yolcu arabaları 15. yüzyılda Macaristan'da yapıldı. Çok geçmeden Almanya'da ve öbür Avrupa ülkelerinde de kullanılan bu arabalardaki en önemli yenilik, araba gövdesinin doğrudan doğruya dingiller üzerindeki bir yatağa oturtulmayıp bir askı sistemiyle dingillere bağlanmış olmasıydı. Bu sistem hem atların çekişini kolaylaştırıyor, hem de sarsıntıyı azaltıyordu. İlk yolcu arabalarının dört yanı açıktı; yalnızca üstünü, köşelerdeki dört direğin üzerine oturtulmuş bir çatı örtüyordu. Arabaya arkadan değil, küçük bir merdivenle yandan biniliyordu ve önde sürücünün ayrı bir oturma yeri vardı.

Hanlar arasındaki güzergâhlarda yolcuları ve eşyalarını taşıyan posta arabalarının yaygınlaşması ulaşımda yeni bir adım oldu. Araba bir hana ulaşınca orada bir süre konaklanır, yolcular dinlenip yemek yerken atlar ve sürücü değiştirilir, sonra ilerideki bir hana doğru yeniden yola çıkılırdı. 1820-50 yılları arasında çok gözde olan posta arabaları, 19. yüzyılın sonlarında yerini trenlere bırakarak tarihe karıştı.

Yolcu ve posta arabaları 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar büyük değişiklikler geçirdi. Önceleri bu arabalar ancak altı ya da sekiz yolcu taşıyabiliyordu. Çünkü yolcuların eşyaları da arabanın içine, iki yandaki boşluklara yerleştirilirdi. Sonradan arabaların arkasına eşya koymak için bir sepet ve seyisin oturacağı bir yer eklendi. Bu arada yanları da kapatılan arabalar, artık kapısı ve pencereleri olan birer odaya dönüşmüştü. 17. yüzyılın ortalarında, o zamana kadar yalnızca perdeyle örtülen pencerelere cam takıldı. Yüzyılın sonlarına doğru da dingiller ile gövde arasına yaylar yerleştirilerek arabaların çok daha rahat olması sağlandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda binek arabalarının yaygınlaşması da 18. yüzyıla rastlar. Çoğu Avrupa'dan örnek alınarak yapılan bu arabaların değişik amaçlarla kullanılan birçok tipi vardı. Ama öbür ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de araba daha çok kadınlara özgü bir ulaşım aracı sayıldı. Hatta Tanzimat'a (1839)

Elif Erim

İstanbul'daki Adalar'da bugün bile kullanılan bu faytonlar, 19. yüzyılda çok yaygın olan körüklü faytonların değişik bir tipidir.

kadar yalnızca padişahın, şeyhülislamın ve kazaskerin arabaya binmeye hakkı vardı; bunların dışında hiçbir erkek arabaya binemezdi. I. Meşrutiyet döneminde (1876-78) bu yasağın kaldırılmasından sonra bile erkekler arabaya binmeye kolay kolay alışamadılar.

Oysa, özellikle İstanbullu kadınlar arasında süslü arabalarla dolaşmak neredeyse bir tutkuya dönüşmüştü. 18. yüzyılda İstanbul'da ilk ve en çok kullanılan araba tipi *koçu* oldu. Bu, iki öküzün çektiği, dört tekerlekli ve çok süslü bir arabaydı. Canlı renkler ve altın yaldızlı kabartma desenlerle süslenen tahta kasasının dört yanı açıktı. Kasanın üstünü, kemer gibi bükülmüş dört çemberin üzerine gerilen atlastan bir tente örterdi. Arabaya küçük bir merdiven yardımıyla arkadan binen kadınlar, kasanın içine serilmiş halı ve minderlere oturarak yolculuk yaparlardı. Öküzlerin koşumları da öyle gösterişli biçimde süslenirdi ki, koçulara binmiş kadınların geçişi başlı başına bir töreni andırırdı.

Aynı yüzyılda kullanılan öbür araba tipleri içinde en yaygınlarından biri *kâtip odası*, öbürü de *talika*'ydı. Üstü, önü ve arkası kapalı, tabanı yuvarlak gövdesiyle bir beşiği ya da locayı andırdığı için bu adla anılan kâtip odasının iki yanında büyük birer pencere vardı. Tek bir atın çektiği bu arabaya yandan binilirdi. Basit ve gösterişsiz, kutu biçiminde bir araba olan talika, koçu ve kâtip odası gibi gezinti arabası değildi. Genellikle kent dışındaki sayfiye yerlerine giderken kullanılırdı. Dört yanı açık, üstü tenteli ya da tahta kaplamalı olan talikanın yanlarını bez ya da muşamba

Yanında müşteriler için bir yolcu sepeti bulunan bisiklet taksiler Singapur'da çok yaygındır.

Barnaby's

perdeler örterdi. Arkadan binen yolcular, arabanın içine karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki sıraya oturarak yolculuk ederlerdi.

18. yüzyılın ortalarında Avrupa'daki gözü pek sürücüler *fayton* denen binek arabalarını kullanmaya başladılar. Dört büyük tekerleği olan bu arabalar çok keskin dönüşler yapabiliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar'ın Avrupa'dan örnek alarak yaptıkları faytonlar özellikle İstanbul'da çok tutuldu. Abdülaziz döneminde (1861-76) saltanat arabası olarak kullanılan, yüzyılın sonlarında iyice yaygınlaşarak kiralık binek arabasına dönüşen faytonların yanları açık, üstü körüklüydü. Deriden yapılan bu körük güzel havalarda arkaya doğru katlanarak açılır, yağışlı ya da çok güneşli havalarda kapatılırdı. Tek ya da çift at koşulan, bu dört tekerlekli ve yaylı arabaların sonradan çok değişik tipleri yapıldı. Günümüzde bazı sayfiye yerlerinde gezinti arabası olarak ya da İstanbul'daki Adalar gibi motorlu taşıt yasağı olan yerlerde ulaşım aracı olarak hâlâ faytonlar kullanılır.

Körüklü arabaların başka bir örneği olan *landon* da gene 19. yüzyılda Avrupa kanalıyla Türkiye'ye yerleşti. Ama, ortada birleşen iki körüğü kapatıldığında pencereli, küçük bir odayı andıran bu ağır ve oturaklı arabalar hiçbir zaman fayton kadar benimsenmedi. Daha çok paşaların ya da devlet görevlilerinin kullandıkları yarı resmi bir binek arabası olarak kaldı. Buna karşılık, Avrupa'dan örnek alınarak yapılan *kupa* arabaları 19. yüzyılda İstanbul'da çok yaygındı. Her yanı siyah boyalı tahtadan yapılmış, kapalı bir kutuyu andıran bu arabaların önüne fener asılır, içi genellikle deri koltuklarla döşenirdi. Arabacının yeri oturma yerinin dışında ve biraz yüksekçeydi. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) erkeklere yasaklanan kupa arabaları II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra taksi gibi kiralık araba

ZEFA

San Francisco'nun dik yokuşlu caddelerinde işleyen kablolu tramvaylar kent içi ulaşımda önemli bir yer tutar.

olarak kullanıldı. Bu arada, üç yanı açık, arkası tümüyle, üstü ise yarıya kadar kapalı bir sepet biçimindeki hasır örgülü *paraşol*'ler de 18. yüzyılın talikaları gibi sayfiye yerlerine özgü arabalardı.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında arabaların saltanatı yavaş yavaş sona erdi. Önce buhar makinesinin, daha sonra içten yanmalı motorların geliştirilmesiyle ulaşımın bütün ağırlığını karayollarında motorlu taşıtlar, demiryollarında ise trenler yüklenmeye başladı. Bu taşıtların teknolojik gelişmesiyle ilgili ayrıntılı bilgiyi DEMİRYOLU VE TREN ile MOTORLU TAŞITLAR maddelerinde bulabilirsiniz.

Otomobil sanayisinde seri üretime geçilip, aile tipi ve görece ucuz binek otomobilleri hızla yaygınlaşırken, bisiklet ve motosiklet gibi daha küçük, tek kişilik taşıtlar da özellikle yoğun kent trafiğine çözüm olarak öneriliyordu. Bugün bile gerek spor, gerek ulaşım aracı olarak her ikisi de taşıtlar dünyasındaki ağırlığını koruyor. (*Ayrıca bak.* BİSİKLET; MOTOSİKLET.)

Toplu Taşımacılık

Kentlerin giderek kalabalıklaşması ve banliyölere doğru genişlemesi, bu arada hızla çoğalan otomobiller nedeniyle trafik sıkışıklığının bunaltıcı bir soruna dönüşmesi, çağımızın yöneticilerini toplu taşımacılık için her an yeni çözümler bulmaya zorlar.

Otobüs, Tramvay ve Troleybüs. 1820'de Paris'te *omnibus* adıyla işletmeye konulan atlı otobüsler, dokuz yıl sonra aynı adla Londra sokaklarında sefere çıkmaya başlamıştı. Üç atla çekilen bu dört tekerlekli otobüslerin içinde 22 yolcu için oturacak yer vardı. Ne var ki, at pislikleriyle sokakları kirleten bu ilk otobüsler, elektrikli tramvayların ve güvenli benzin motorlarının yapımından sonra hızla önemini yitirdi.

Benzinle çalışan ilk motorlu otobüs 1904'te yapıldı ve sekiz yıl içinde hemen hemen tümüyle atlı otobüslerin yerini aldı. Londra çevresinde bir süre buharlı otobüsler işletildiyse de, 1918'de bunlar da yerlerini benzinli otobüslere bırakarak yok oldu. Bugünkü otobüsler ise genellikle dizel motoruyla çalışır (*bak.* OTOBÜS).

Atlı otobüslerden hemen sonra, yollara döşenmiş rayların üzerinde gidip gelen atlı tramvaylar işletmeye kondu. 1832'de ilk kez New York caddelerinde çalışmaya başlayan atlı tramvaylar o yüzyılın sonlarına doğru Avrupa ülkelerine yayıldı; 1871'de de ilk kez İstanbul caddelerinde yolcu taşımaya başladı. Ama çok geçmeden tıpkı atlı otobüsler gibi atlı tramvayların da sonu geldi. Vagonları çeken atların yerini önce buhar makinesi, sonra da elektrik motoru aldı. Elektriği, boynuz ya da pantograf denen düzenekler aracılığıyla, caddelerin üzerine gerilmiş havai hatlardan alan ilk elektrikli tramvay 1881'de Berlin'de halkın kullanımına sunuldu. 1909'dan başlayarak İstanbul'daki atlı tramvaylar da yerlerini elektrikli tramvaylara bıraktı. Uzun süre kullanılan bu taşıtlar, otomobiller çoğaldıkça trafik sıkışıklığından sorumlu tutuldu ve 1961'den sonraki beş yıl içinde İstanbul'daki bütün tramvay rayları söküldü. Bugün bu taşıtların simgesel birkaç örneği, 1990'da motorlu taşıt trafiğine kapatılan Beyoğlu'ndaki İstiklal Caddesi boyunca Tünel ile Taksim arasında yolcu taşıyor.

Bu arada, dik yokuşlu kentler için çok daha uygun olan kablolu tramvay ilk kez 1873'te ABD'deki San Francisco kentinde kullanılmaya başlandı. Bu taşıtlar, rayların arasındaki bir kanalın içinden geçen ve komuta merkezindeki buhar makineleriyle çekilen bir sonsuz kablo aracılığıyla yol alıyordu.

Kent içi ulaşımda tramvaydan sonraki gelişme, gene havai hatlardan aldığı elektrik enerjisiyle çalışan, ama tramvay gibi rayların

Quadrant Picture Library

Giugaro'nun tasarımını yaptığı Machimoto belki de geleceğin otomobili olacak.

üzerinde gitmeyen troleybüslerin kullanılması oldu. 1880'den sonra ABD'de, 20. yüzyılın hemen başlarında da Avrupa ülkelerinde yolcu taşımaya başlayan troleybüsler 1930'lardan sonra hızla tramvayların yerini aldı. Türkiye'de de ilk troleybüs seferleri 1947'de Ankara'da başlatıldı; bunu 1954'te İzmir, 1961'de de İstanbul kentleri izledi. Ama, hem elektrik hatlarının bakımı çok masraflıydı, hem de tellerden uzaklaşamadıkları için manevra yetenekleri kısıtlı olan troleybüsler yoğun trafikte giderek sorun olmaya başlamıştı. Bu nedenle, dünyanın öbür yerlerinde olduğu gibi bu kentlerimizdeki troleybüsler de 1980'lerden sonra yerlerini yavaş yavaş otobüslere bırakmak üzere ulaşımdan kaldırıldı.

Motorlu taşıtların yaygınlaşması özellikle gelişmiş ülkelerde günlük yaşamı büyük ölçüde etkilemiştir. Kent içindeki yoğun karayolu trafiği giderek kentlerin görünümünü değiştirirken, bir yandan da büyük yerleşim birimlerini birbirine bağlayan otoyollarla hızlı ve hareketli bir ulaşım sistemi kurulmuştur. Ne var ki, yıldan yıla artan bu ulaşım yoğunluğu, kazalar, trafik tıkanıklığı, egzoz gazlarından kaynaklanan hava kirliliği ve gürültü gibi büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Uzmanlar bu sorunlara etkili çözümler ararken, yakın bir gelecekte elektrikli otomobillerin kullanılması hiç değilse hava kirliliği ve gürültü için umut veren çözümler olarak görülüyor.

Metro ve Monoray. Gerek kent içi ulaşımda, gerek kent merkezleriyle banliyöler arasında toplu taşımacılık sorununa köklü bir çözüm getirebilecek en iyi yöntem "hızlı taşıma sistemleri"dir. Kuruluş ve bakım giderleri biraz pahalı olmakla birlikte karayollarındaki aşırı yükün büyük bölümünü üstlenen bu ulaşım araçlarının başında metro ve monoray gelir. En gelişmiş örnekleri Moskova, Paris, Londra, Berlin ve New York gibi kalabalık kentlerde ulaşımın neredeyse bütün ağırlığını taşıyan metrolar, kentlerin altında bir ağ gibi yayılmış tünellerin içinde gidip gelen yeraltı trenleridir. Önceleri bu hatlarda çalışan buharlı trenlerin yerini bugün elektrikli hafif trenler almıştır. Metrodan daha ucuz bir ulaşım aracı olan monoray ise bugün en çok ABD, Japonya, Almanya ve Kanada'da başarıyla kullanılıyor. (*Ayrıca bak.* METRO; MONORAY.)

ZEFA

Kayakçıları ve turistleri Alpler'in tepelerine taşıyan bir teleferik.

Teleferik. Bazı dağlık yörelerde, özellikle İsviçre'de yaygın olarak kullanılan ilginç bir ulaşım sistemi de teleferiktir. Kayakçıları ve turistleri dağ yamaçlarındaki istasyonlara taşıyan teleferik kabinleri, çok güçlü çelik kablolara asılı olarak boşlukta gidip gelir. Bu kablolar, yüzey biçimlerinin elverişli olduğu yerlere dikilmiş kulelerin arasında gerilidir ve makaraların üzerinden geçirilerek elektrik motorlarıyla ileri geri çekilir. Bazı teleferiklerde ise gene elektrik motorlarıyla çalışan, kablolu tramvaydakine benzer bir sonsuz kablo düzeneği bulunur. İsviçre'deki bazı kayak ve turizm merkezlerinde çalışan teleferik kabinleri 150-160 kişiyi taşıyacak kadar büyüktür.

ULUDAĞ, Türkiye'nin kuzeybatı kesimindeki en yüksek kütledir. Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara bölümünde yer alır. En yüksek noktası 2.543 metreye erişen Karatepe'dir. Sığınaktepe'nin yüksekliği ise 2.493 metredir. Bursa Ovası'nın hemen güneyinde birdenbire yükselen Uludağ, eskiden beri olduğu gibi günümüzde de Bursa kentinin simgesidir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 40 km kadar uzanan bu yüksek kütlenin genişliği yaklaşık 20 kilometredir. Güneydoğuda aynı doğrultuda uzanan Domaniç, Türkmen ve Emir dağları dizisiyle bütünlük içinde olan Uludağ, yüzey şekilleri açısından aslında Ege Bölgesi'nin (*bak.* EGE BÖLGESİ) doğusundaki İçbatı Anadolu bölümünün bir parçasıdır. Ama Türkiye'nin bölge sınırları

saptanırken Bursa kentinden ayrılmayarak Marmara Bölgesi'nin sınırları içinde bırakılmıştır.

Uludağ, jeolojinin (*bak.* JEOLOJİ) Birinci (Paleozoyik) ve Yakın (Senozoyik) zamanlarında oluşan bazı yer hareketleri sonucunda biçimlendi. Yüksek kesimlerinde mermer ve şist gibi başkalaşmış kayaçlar geniş alanlar kaplar. Yakın Zaman'ın Dördüncü Dönemi'nde Uludağ'ın doruk kesimi buzullar (*bak.* BUZUL VE BUZULLAŞMA) tarafından aşındırıldı. Günümüzde 2.000 metreden daha yüksek kesimlerinde rastlanan buzul izleri, o dönemde oluşan buzullaşmadan arta kalan yüzey şekilleridir. Bunlardan başlıcaları buzyalakları (sirk), buzyalağı gölleri ve buzultaş (moren) yığıntılarıdır. Uludağ'ın doruk kesiminde yer alan Aynalıgöl, Buzlugöl, Karagöl ve Kilimligöl birer buzyalağı gölüdür. Uludağ'da aşınma sonucunda ortaya çıkmış olan ve iki ayrı yükselti kuşağı oluşturan dalgalı düzlükler vardır. 1.800 ile 2.000 metre yükseklikte dağın farklı kesimlerinde yer alan başlıca düzlükler Kadıyayla, Kirazlıyayla ve Sarıalan adıyla anılır. Bu yaylaların ardında duvarı andıran birkaç yüz metre yüksekliğindeki dik yamaç tırmanılınca doruk kesiminde uzanan dalgalı düzlüklere ulaşılır. Buzyalağı gölleri doruk düzlüğünün çevresinde yer alır.

Nilüfer Çayı ile İnegöl Ovası'm sulayan Kocadere'nin (Sölöz Deresi) bazı başlangıç kolları Uludağ'ın yamaçlarından kaynaklanır. Derin vadilerle parçalanmış olan bu yamaçlarda güzel görünümlü bir çağlayan vardır.

Uludağ yer yer yoğunlaşan ormanlarla kaplıdır. Etek kesimindeki doğal bitki örtüsü yok edilmiş olan Uludağ'daki ormanlar değişik ağaç türleriyle farklı yükseltilerde kuşaklar oluşturur. 500 metreye kadar görülen meşe ve kestane ormanlarına bazı kesimlerde kara çamlar karışır. 600-1.600 metre arasında kayın ormanları kuşağı yer alır. 1.600-2.100 metre arasındaki orman kuşağı ise Uludağ köknarlarından oluşur. Köknar kuşağının yüksek kesimlerinde başlayan cüce ardıçlara 2.300 metreye kadar rastlanır. Daha yüksekteki düzlükler çayırlarla kaplıdır. Yabanıl hayvanlar açısından da oldukça zengin sayılan Uludağ, ortalama olarak yılda beş ay kadar karla örtülü kalır. Kışın kar örtüsünün kalınlığı bazı kesimlerinde 3 metreyi bulur. Uludağ'ın kuzey kesiminde volfram yatakları, güneydoğu kesiminde de şifalı madensuyu kaynaklarıyla ünlü Oylat Kaplıcası yer alır.

İlkçağda kutsal sayılan Uludağ, Olympos adıyla anılırdı. Ama o çağda bu adla anılan birçok dağ vardı. Uludağ Anadolu'daki Misya (Mysia) bölgesinde yer alıyordu. Öteki Olympos'larla karışmaması için daha sonra Uludağ'a Eski Yunanca'da "Misya'daki Olympos" anlamında Olympos Mysios adı verildi. Mitolojiye göre, 12 tanrı burada oturur,

Elif Erim

Uludağ Türkiye'nin önde gelen kış turizmi merkezidir.

tüm evreni Olympos'tan yönetirlerdi. Osmanlı döneminde Keşiş Dağı olarak anılan dağın adı cumhuriyetin ilk yıllarında Uludağ biçiminde değiştirildi.

Çeşitli ve zengin doğal değerleriyle efsanelere konu olan Uludağ, Marmara Bölgesi'nin Ege Bölgesi sınırı yakınında eşsiz güzellikler sunan bir doğa parçasıdır. Eskiden Bursalılar kışın Uludağ'daki ormanlardan elde edilen odunlarla ısınırdı. Uludağ'daki yüksek yaylalar Bursa ile çevre köylerde yaşayanlar tarafından yazın sayfiye ve mesire yeri olarak değerlendirilirdi. Buz üretiminin ve daha sonra da buzdolabı kullanımının yaygınlaşmasından önce Uludağ'dan getirilen karlar yazın Bursalılar'ın sularını ve şerbetlerini serinletirdi. Günümüzde ise çeşitli eğlenme ve dinlenme olanakları sunan birçok konaklama ve hizmet tesisiyle donatılmış olan Uludağ, ülkemizin en çok ilgi gören turizm merkezlerindendir. İstanbul gibi büyük bir kente yakın olmasının da etkisiyle önemli bir kış sporları merkezi haline gelen Uludağ, özellikle kışın canlı bir iç turizm etkinliğine sahne olur.

Uludağ'daki 11.338 hektarlık bir alan 20 Eylül 1961'de ulusal park olarak koruma altına alınmıştır. Uludağ Milli Parkı'nda yer alan Bakacak, Çobankaya, Kirazlıyayla, Sarıalan ve Yılankaya yörelerinde orman içi dinlenme yerleri vardır. Bunlardan Çobankaya'daki orman içi dinlenme yerinde 200 çadırlık, Sarıalan'da ise 300 çadırlık kamp alanı vardır. Oteller yöresindeki konaklama tesislerinin yatak kapasitesi 3.000 kadardır. Ulusal park alanında kurulmuş olan danışma birimleri Uludağ'a gelenlere hizmet verir. Park alanı içinde bir de geyik üretme istasyonu vardır. Kışın kayak meraklılarından büyük ilgi gören oteller yöresinde oteller ile yüksek kayak alanları arasında çalışan teleski ve telesiyejler kurulmuştur. Kayakseverlerin yanı sıra eğlenme ve dinlenme amacıyla oteller yöresine gelenler Cennetkaya, Fatintepe ve Kuşaklıkaya gibi tepelerde kurulmuş olan kafelerle kafeteryalara teleski ya da telesiyejlere binerek çıkarlar. Sarıalan ile Bakacak yöresi arasında da telesiyej çalıştırılır. Yürüyüş için Uludağ'a çıkanlar doruk kesimi, Çobankaya ve Cennetkaya Tepesi'ne ulaşan patikalarla Bakacak'ı Softaboğandere vadisine bağlayan patikadan yararlanır. Bu yürüyüşler sırasında Uludağ'ın eşsiz güzellikleri izlenebilir. Bursa'dan Uludağ'ın Kadıyayla ve Sarıalan yörelerine teleferikle çıkılabildiği gibi oteller yöresine kadar karayoluyla da ulaşılabilir. Teleferikle Sarıalan'a ulaşmak yaklaşık yarım saat sürer.

ULUĞ BEY (1394-1449). Daha çok bir astronomi bilgini olarak tanınan Timurlu Hükümdarı Uluğ Bey, Timur'un torunudur. Babası Şahruh, Timur'un ölümünden (1405) sonra başlayan taht kavgaları sırasında Semerkant'ı ele geçirince (1409) onu hocası Şah Melik'in gözetiminde bölgenin emirliğine getirdi. Uluğ Bey babasının iktidara tam olarak egemen olduğu 1420'ye kadar birçok iç çatışmaya katıldı, 1420-27 arasında da babasıyla birlikte Özbekler'e karşı savaştı. 1427'den sonraysa bir askeri hareketle uğraşmadı. 1447'de babası Şahruh ölünce kardeşi Alaüddevle'yi yenerek tahta çıkan Uluğ Bey'in kısa hükümdarlığı iç karışıklıkları önlemeye çalışmakla geçti. Ama oğlu Abdüllatif'le giriştiği çatışmada yenildi ve Semerkant yakınlarında öldürüldü.

Uluğ Bey devlet adamlığından ve hükümdarlığından çok, Semerkant emirliği sırasındaki bilimsel uğraşlarıyla ün kazanmıştır. Matematik ve astronomi ile küçük yaştan beri ilgilenen Uluğ Bey Semerkant emiri olunca bu alanlarda ciddi ve düzenli çalışmaları başlattı. Buhara'da ve Semerkant'ta büyük birer medrese yaptırdı. Semerkant'ta kurduğu gözlemevinde İslam dünyasının hemen her yerinden gelmiş 60 kadar bilim adamı çalışıyordu. Bunlar arasında hocası Kadızade-i Rumi, Gıyaseddin Kâşi ve Ali Kuşçu en tanınmışlarıdır. Uluğ Bey'in bu bilim adamlarının da yardımıyla hazırladığı ünlü yapıtı *Zic-i Uluğ Bey* dört bölümden oluşur. Birinci bölümde takvimler üstüne bilgiler verilir. Yunan, İran, Uygur takvimleriyle hicri takvimin birbirine çevrilmesi gösterilir. İkinci bölüm trigonometri, enlem boylam saptanması, yıldızlar ve gezegenler arasındaki uzaklıkların saptanması gibi konuları içerir. Üçüncü bölümde Güneş'in ve gezegenlerin hareketleri, Ay ve Güneş tutulması anlatılır. Dördüncü bölüm ise bütünüyle yıldızlara ayrılmıştır. Uluğ Bey o dönemde geçerli olan, Güneş'in,

gezegenlerin, bütün gökcisimlerinin dünya çevresinde döndüğü görüşüne bağlı olmakla birlikte, özellikle yıldızların yerlerinin saptanmasındaki birçok yanlışı düzeltmiştir. Uluğ Bey'in yapıtı Avrupalı bilim adamlarının da dikkatini çekmiş, 17. yüzyıldan başlayarak çeşitli çevirileri yapılmıştır.

ULUSAL BAYRAMLAR *bak.* BAYRAMLAR VE KUTSAL GÜNLER.

ULUSAL MARŞLAR ya da "milli marşlar", bağımsız ülkelerde resmi törenlerde, okulların ve başka bazı resmi kuruluşların hafta başında ve sonunda yaptıkları törenlerde seslendirilen müzik parçalarıdır. Yurtseverlik duygularını dile getiren bu marşlar bir ülkenin bağımsızlığını simgeler ve o ülkeyi temsil eder. Genellikle her ülkenin bir ulusal marşı vardır. Ama bazı ülkelerde, birden çok müzik parçası ulusal marş niteliği taşır. Bu marşlar hemen hemen her zaman bir bando ile seslendirilecek tarzda armonize edilmiştir, yani metal üflemeli çalgılardan oluşan bir topluluk için çokseslendirilmiştir. Ulusal marşların melodileri pek çok ülkede anonimdir, yani bestecileri belli değildir. Bunların bir bölümü yüzyıllar öncesinden gelen halk ezgileridir, bir bölümü de, bir bestecinin elinden çıkmış olmakla birlikte, çeşitli nedenlerle bestecisinin kim olduğu kesin olarak bilinmeyen ezgilerdir. Ama, o ülkenin ulusal müzik üslubunda olan ya da olmayan ve bilinen bir besteci tarafından yaratılan ulusal marşlar da vardır.

Fransız ulusal marşı "Marseillaise" (Marsilyalı anlamına gelir) adını taşımaktadır. Güfte (sözler) ve beste Fransız istihkâm yüzbaşısı Claude Joseph Rouget de Lisle'indir. 1792'de yazılan ve "Ren Ordusu İçin Savaş Şarkısı" adını taşıyan bu marş, önce Marsilya taburu askerlerinin söylediği bir marş olarak tanındı; sonra halk tarafından benimsenerek "Marseillaise" adıyla ulusal marş oldu. "Almanya, her şeyin üstünde Almanya" dizeleriyle başlayan Alman ulusal marşı ise "Avusturya İmparatorluk Marşı" olarak bilinen ve 1797'de Franz Joseph Haydn'ın bestelediği marşın ezgisiyle oluştu. Marşın güftesi ise şair August Heinrich Hoffmann von Fallersleben'indir. 1922'de güftenin ilk kıtası aynı ezgiyle ulusal marş olarak kabul edildi. 1950'de ise aynı güftenin üçüncü kıtası Almanya Federal Cumhuriyeti için ulusal marş oldu. ABD ulusal marşının sözleri ABD'li bir hukukçu olan Francis Scott Key tarafından yazılmıştır ve John Stafford Smith'in bir şarkısının ezgisiyle söylenir. "Tanrı Kraliçeyi Korusun" adıyla tanınan İngiliz ulusal marşı ise bilinen en eski ulusal marştır (18. yüzyıl). Bir Fransız işçisinin yazdığı ve bir Franız işçisinin bestelediği "Enternasyonal" ise SSCB'de 1944'e kadar ulusal marş yerine kullanılmıştır.

Ulusal marşların büyük çoğunluğunun güftesi vardır. Ama bunlar zaman zaman sözsüz olarak, yalnızca bando tarafından seslendirilir. Ulusal marşlarda güfte genellikle ulus övgüsü, kahramanlık düşmana karşı mücadele, yurt savunması ve yurtseverlik duygularını kabartan şiirlerdir.

Osmanlılar'da II. Mahmud döneminden önce böyle tek bir marşın ulusal marş niteliği kazanıp kazanmadığı kesin olarak bilinmiyor. Söz konusu dönemde, Mehterhane'nin çaldığı müzik yapıtlarının günümüzdeki ulusal marşların yerini tuttuğu sanılıyor. Bunlara "mehter marşları" diyoruz. Yeniçeri Ocağı'yla birlikte Mehterhane de kapatılarak Muzıka-yı Hümayun kurulunca, batılı tarzdaki bu ilk Türk bandosunun İtalyan komutanı Giuseppe Donizetti (Donizetti Paşa), II. Mahmud için bir marş besteledi. *Mahmudiye Marşı* diye anılan bu marş 1839'a kadar ulusal marş olarak seslendirildi. Daha sonraki padişahların her biri için özel marşlar bestelendi ve bunlar o padişahların dönemlerinde ulusal marş oldu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal marşı, sözlerini 1921'de Mehmet Akif Ersoy'un yazdığı, bugünkü müziğini 1930'da Osman Zeki Üngör'ün bestelediği *İstiklal Marşı*'dır (*bak.* ERSOY, MEHMET AKİF). 1924-30 arasında, Mehmet Akif'in sözleri, çok sayıda beste arasından Maarif Vekaleti'nde (Milli Eğitim Bakanlığı) toplanan bir kurulun seçtiği Ali Rifat Çağatay'ın bestesiyle seslendirilmişti. Ali Rifat Çağatay'ın eski Türk marşlarınınkine yakın bir üslupla bestelediği bu marş, daha sonra Osman Zeki Üngör'ün batılı tarzdaki yeni bestesiyle değiştirildi.

ULUSAL PARKLAR ya da "milli parklar", ülke halkının yararlanması için kurulmuş, doğal güzelliği, bilimsel önemi ya da tarihsel ve arkeolojik değeri olan alanlardır. Ulusal parklarda doğaya ve yabanıl yaşama zarar vermemek için tarım, ticaret ya da sanayi işletmeleri ve yerleşim yerleri kurulması yasaklanmış, ziyaretçilerin hareketlerine bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Bazı parklar, örneğin İngiltere'de bulunanlar, köprü, ev, duvar gibi yapıları da içine alır. Bu parklarda o bölgede yaşayan halkın toprağı geleneksel yöntemlerle işlemesine denetimli olarak izin verilir. Ayrıca Peru'da olduğu gibi yerli halkın dış etkenlerden zarar görmesini önlemek amacıyla oluşturulmuş parklar da vardır.

Ulusal parkların alanları genellikle çok geniştir. Kanada'da, Alberta eyaletinde bulunan Wood Buffalo Ulusal Parkı 45.480 km^2'lik alanıyla bunların en büyüğüdür. Olağanüstü güzellikte bir dinlence bölgesi olan bu park aynı zamanda *buffalo* olarak da bilinen Amerikan bizonlarının barındığı bir doğal koruma alanıdır. 19. yüzyılın sonlarında soyları tükenmek üzere olan bu hayvanlar sonradan koruma altına alınmıştır.

Doğayı ve yabanıl yaşamı koruma düşüncesi ortaçağdan beri vardır (*bak.* DOĞAYI KORUMA). O dönemde yalnızca soyluların avlanması için ayrılan topraklar, en azından yılın belirli aylarında av yasağı uygulandığı için geyik, ceylan gibi av hayvanlarının yanı sıra küçük hayvanların da rahatça üreyip çoğalmasına uygundu. Günümüzde doğal kaynakları ve yeryüzündeki tüm canlıların yaşamını tehdit eden çevre kirliliği sorunu Sanayi Devrimi'yle birlikte başladı.

Doğal koruma alanı oluşturma çabaları 16. yüzyıla kadar uzanır. Bununla birlikte, 1872'de ABD'de kurulan Yellowstone Ulusal Parkı hem doğayı ve yabanıl yaşamı korumak, hem de insanlar için doğayla iç içe yaşayabilecekleri bir ortam oluşturmak açısından gerçek anlamda ilk ulusal parktır. Bu park doğal güzelliklerinin yanı sıra ılıcaları, gayzerleri ve yabanıl yaşamının zenginliğiyle de ünlüdür (*bak.* GAYZER). Başlangıçta insanlar için gezinti ve eğlence ortamı oluşturmak amacıyla kurulan parklar sonradan çevre kirliliğinin canlıların yaşamını tehdit edici boyutlara ulaşması üzerine, doğayı ve yabanıl yaşamı korumanın gerekli ve önemli yollarından biri olarak görülmeye başladı. Doğayı ve yabanıl yaşamı korumak için parkların gerekli olduğu düşüncesi 1916'da ABD Ulusal Parklar Dairesi'nin kurulmasıyla güçlendi ve yaygınlaştı.

Bugün ABD'de 48 ulusal park bulunmaktadır. Doğal oluşumlar sonucu ilginç görünümler kazanan yüzey şekilleri de ulusal anıt olarak koruma altına alınmıştır. ABD'nin Wyoming eyaletindeki Şeytan Kulesi Ulusal

ZEFA

Kanada'nın en büyük parklarından olan Alberta'daki Jasper Ulusal Parkı 1907'de kurulmuştur.

National Park Service

Alaska'daki McKinley Dağı Ulusal Parkı adını, Kuzey Amerika'nın en yüksek dağından alır.

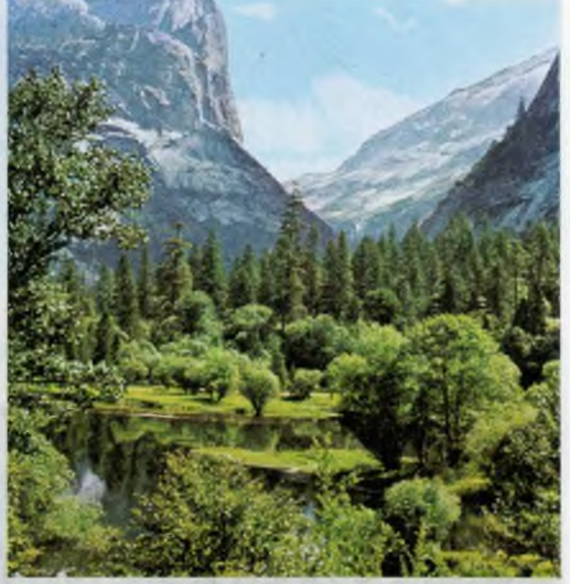
Anıtı eski bir yanardağ kalıntısıdır. ABD'de koruma altına alınmış tarihsel bölgeler de vardır. Örneğin Güney Carolina'daki, Amerikan İç Savaşı'nın patlak verdiği Sumter Kalesi'de koruma altındaki tarihsel yerlerden biridir. ABD'deki tarihsel alanlar, anıtlar, göl kıyıları, deniz kıyıları ve doğal koruma alanlarının yaklaşık 310.800 km²'lik bölümü ABD Ulusal Parklar Dairesi'nin denetimi altındadır.

Bugün birçok ülkede ulusal parklar ve koruma alanları bulunmaktadır. Örneğin Avustralya'da sayıları 2.000'i geçen ulusal parklar, yabanıl hayvanları koruma alanları, devlet parkları ve tarihsel alanlar ülkenin yüzde 3,7'sini kaplar. Avustralya'da çok sayıda deniz ve ada parkları da vardır. Örneğin Queensland'deki Hinchinbrook Ulusal Parkı, Büyük Set Resifleri'nin bir bölümünü de içine alır. Avustralya Yerlileri'nin kutsal saydığı kızıl Ayers Kayaları Avustralya'nın merkezindeki Uluru Ulusal Parkı'ndadır. Ayers Kayaları dünya üzerindeki en büyük tek parçalı kaya oluşumlarından biridir. Üzerinde Yerliler'ce yapılmış resimler vardır. Yeni Zelanda'da ilk ulusal park 1887'de kurulmuştur. Ülkede bugün 10 park bulunmaktadır. Bunların en büyüğü olan Güney Adası'ndaki Fiordland Ulusal Parkı'nın olağanüstü güzellikteki kıyılarında ve vadilerinde Yeni Zelanda'ya özgü takahe, kivi ve uçmayan bir papağan türü olan kakapo gibi ender rastlanan kuş türleri yaşamaktadır.

Çekoslovakya, Almanya, Polonya ve İsveç, Avrupa'da ulusal parkların öncülüğünü yapan ülkeler arasındadır. SSCB'de çok geniş doğal koruma alanları vardır. Ender rastlanan Avrupa bizonunun barındığı Bialowieza Ulusal Parkı, Polonya'daki bir ulusal parkla sınır oluşturur. İngiltere'de bugün 13.600 km²'lik bir alanı kaplayan 10 ulusal park bulunmaktadır. Sanayi artıklarıyla oluşan çevre kirlenmesi Avrupa'daki parklar için büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Örneğin Çekoslovakya'daki

Picturepoint

Orville Andrews/National Audubon Society

Üstte solda: Doğal güzellikleriyle ünlü Yosemite Ulusal Parkı ABD'de, California'dadır. Bu parkta Sierra Nevada'nın bir bölümü, ırmaklar, yemyeşil çayırlar, yumuşak ve sert odunlu ormanlar yer alır. **Üstte sağda:** Yeni Zelanda'ya bağlı Güney Adası'nda, 30 km uzunluğundaki Tasman buzulunu da içine alan Cook Dağı Ulusal Parkı olağanüstü bir görünüme sahiptir. Karla kaplı dorukların eteklerinde yemyeşil ovalar uzanır. **Altta:** İngiltere'nin kuzeyinde, kireçtaşından oluşmuş Dovedale'deki Peak Yöresi Ulusal Parkı kamp yapanların ve dağcıların en sevdiği bölgelerden biridir.

The Countryside Commission

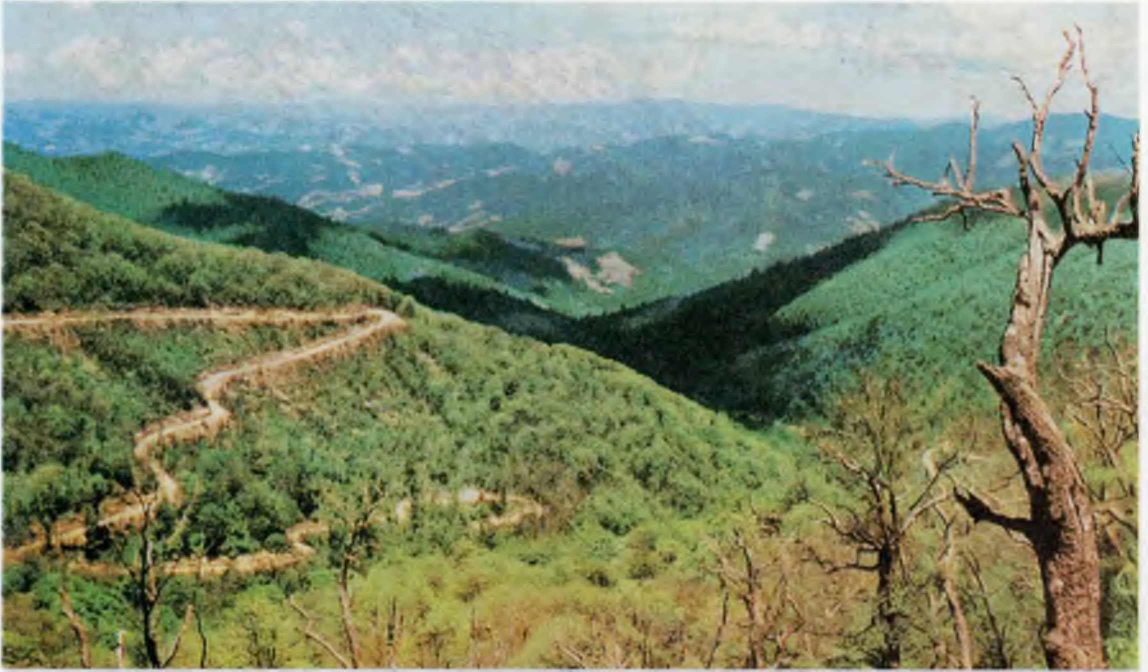

Norman Myers/Bruce Coleman

Tanzanya'da 1951'de kurulan Serengeti Ulusal Parkı'nda, bir antilop türü olan gnu sürüsü. Bu park barındırdığı 500'ü aşkın değişik hayvan türüyle ünlüdür.

Krkonose Ulusal Parkı'nın ormanları sanayi işletmelerinin bacalarından çıkan zehirli gazların yol açtığı asit yağmurundan önemli ölçüde zarar görmektedir (*bak.* ASİT YAĞMURU).

Ulusal parklar turistlerin ilgisini çeken yerlerdir. Turizmden sağlanan gelirler özellikle Afrika, Asya ve Güney Amerika'daki gelişmekte olan birçok ülke için önemli bir gelir kaynağıdır. Afrika'da yüzlerce çeşit hayvanın koruma altına alındığı büyüleyici güzellikte birçok park vardır. Bu parkların en çok tanınanı Güney Afrika'da 1898'de oyun alanı olarak açılan Kruger Ulusal Parkı'dır. Zaire'de de 1929'da Belçikalılar'ın kurduğu çok sayıda park vardır. Doğu Afrika'daki parklar doğal güzellikleri ve barındırdıkları yabanıl hayvan ve bitki çeşidi açısından dünyanın en ünlü parkları arasındadır. Tanzanya'daki Serengeti Ulusal Parkı ince boynuzlu bir ceylan türü olan gazellerin, zebra ve bir antilop türü olan gnu sürülerinin göç yolları üzerindedir. Afrika'daki parkların sayısında son 20 yılda büyük artış görülmüştür. Ne var ki, bu parkların kurulması birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Nüfusun yoğun olduğu bölgelerde toprağı tarım alanı olarak kullanmak isteyen çevreler parkların kurulmasına ya da genişletilmesine karşı çıkmaktadır. Ulusal parklara ilişkin bir başka sorun da binlerce kilometre karelik bir alanda kurulmuş büyük parklardaki denetim güçlüğüdür. Yasaklayıcı ve kısıtlayıcı yasalara karşın fildişi, gergedan boynuzu ve et elde etmek için hayvanları çekinmeden vuran kaçak avcıların sayısı artmakta, bu da soyu tükenmekte olan yabanıl hayvanlar için büyük bir tehlike oluşturmaktadır.

United States Department of Transportation

ABD'nin güneyindeki sık ağaçlıklı Great Smoky Dağları Ulusal Parkı zengin bitki örtüsü ve yabanıl hayvan varlığı ile ünlüdür. Bu parkta açalya ve ormangülü gibi bitkilerle kara ayı, doru vaşak gibi ender rastlanan hayvanlar koruma altına alınmıştır.

Asya'da da birçok ulusal park vardır. Ama Japonya gibi kalabalık olan ülkelerde parklar, doğal koruma alanları olmaktan çok, insanlara dinlenme ve eğlenme alanı sağlamak amacıyla kurulmuştur. Hindistan'ın kuzeyindeki Corbett Ulusal Parkı'nda kaplanlar, Çin'deki Hsifan koruma alanında ender rastlanan ve soyu tükenmekte olan dev pandalar koruma altına alınmıştır.

Güney Amerika'daki başlıca ulusal parklar ve koruma alanları Arjantin, Brezilya ve Paraguay sınırları arasında yer alan İguaçu Ulusal Parkı ile Arjantin'de soluk kesici güzellikteki dağ zincirleriyle ünlü Nahuel Huapi Gölü Ulusal Parkı'dır.

Türkiye'de Ulusal Parklar

Doğal ve tarihsel değerler açısından zengin olan Türkiye'de 21 ulusal park vardır. Toplam yüzölçümü 2.662 km^2 olan ulusal parkların kapladığı alan Lüksemburg'un yüzölçümünden daha fazladır. Bunlardan en büyüğü 42.000 hektarlık alan kaplayan Munzur Vadisi Milli Parkı, en küçüğü ise yüzölçümü yalnızca 64 hektar olan Kuş Cenneti Milli Parkı'dır. Yozgat Çamlığı, Soğuksu, Kuş Cenneti, Yedigöller ve Ilgaz Dağı ulusal parkları doğal bitki örtüsü ve yabanıl hayvanların korunması; Gelibolu Yarımadası, Başkomutan ve Göreme ulusal parkları tarihsel ve arkeolojik değerlerin korunup değerlendirilmesi; Karatepe-Aslantaş, Güllük Dağı (Termessos), Olimpos-Beydağları ve Köprülü Kanyon ulusal parkları hem doğal, hem de tarihsel değerlerin koruma altında tutulması amacıyla kurulmuştur. Bu özelliklerinin yanı sıra bazı ulusal parklar da eşsiz jeolojik yapılarıyla büyük ilgi çeker. Bunlardan başlıcaları Göreme Tarihi Milli Parkı'ndaki peribacaları ile Köprülü Kanyon Milli Parkı'nda Köprü Suyu'nun açtığı kanyon biçimli vadi ve yer yer 100 metreyi aşan, duvar gibi dik yamaçlardır. Uludağ gibi çok turist gelen ulusal parklarda konaklama tesisleri, Göreme gibi kültürel değerleri zengin ulusal parklarda da açık hava müzesi olarak düzenlenmiş alanlar vardır.

Ülkemizde yer alan en ilginç ulusal parklardan biri Kuş Cenneti Milli Parkı'dır. Bu ulusal parkın isim babası, yıllarca Türkiye'de öğretim üyeliği yapmış olan Curt Koswig'tir.

TÜRKİYE'NİN ULUSAL PARKLARI

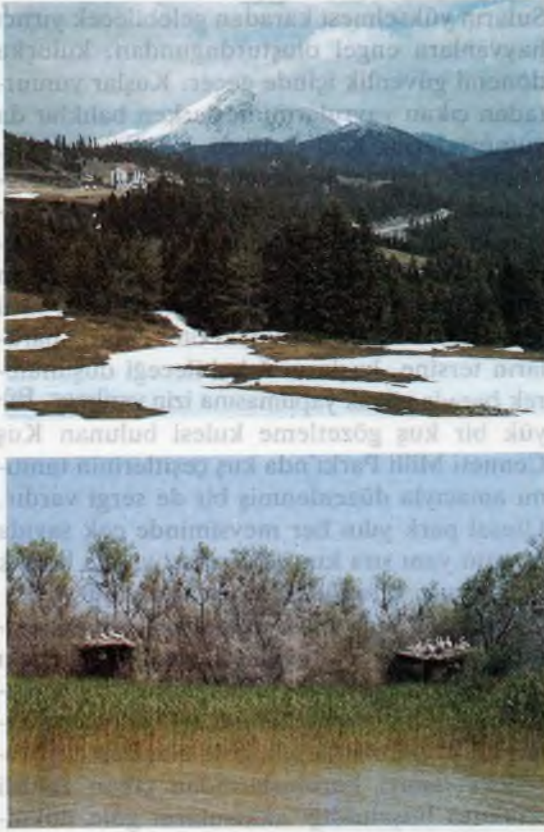
Adı	İli	Kuruluş Yılı
Yozgat Çamlığı Milli Parkı	Yozgat	1958
Karatepe-Aslantaş Milli parkı	Adana	1958
Soğuksu Milli Parkı	Ankara	1959
Kuş Cenneti Milli parkı	Balıkesir	1959
Uludağ Milli Parkı	Bursa	1961
Yedigöller Milli Parkı	Bolu	1965
Dilek Yarımadası Milli Parkı	Aydın	1966
Spil Dağı Milli Parkı	Manisa-İzmir	1968
Kızıldağ Milli Parkı	Isparta-Konya	1969
Termessos (Güllük Dağı) Milli Parkı	Antalya	1970
Kovada Gölü Milli Parkı	Isparta	1970
Munzur Vadisi Milli Parkı	Tunceli-Erzincan	1971
Olimpos-Beydağları Milli Parkı	Antalya	1972
Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı	Çanakkale	1973
Köprülü Kanyon Milli Parkı	Antalya	1973
Ilgaz Dağı Milli Parkı	Kastamonu-Çankırı	1976
Başkomutan Tarihi Milli Parkı	Kütahya-Afyonkarahisar	1981
Göreme Tarihi Milli Parkı	Nevşehir	1986
Maçka Altındere Vadisi Milli Parkı	Trabzon	1987
Boğazköy Alacahöyük Milli Parkı	Çorum	1988
Nemrut Dağı Milli Parkı	Adıyaman	1988

1938 ilkbaharında bir gün karısıyla birlikte Manyas Gölü'ne balık avlamak için gelen Kosswig, gölün kuzeydoğu köşesinde yoğun olarak kuş topluluklarının yaşadığını saptadı. Yöreyi tüm dünyaya tanıtmaya çalışan değerli bilim adamı, Manyas Gölü'nün bu kesimine "Kuş Cenneti" adını verdi. Bu nedenle bazı kaynaklarda Manyas Gölü'nün adı Kuş Gölü olarak da geçer. Ama eski kaynaklar doğal yaşam açısından eşsiz zenginlikleri olan bu kesimin Roma döneminde "cennet" anlamına gelen *paradiso* adıyla anıldığını yazar. Bu kesimde son derece canlı bir yabanıl yaşam oluşmasının başlıca nedeni, sığ bir göl olan Manyas'ın sularında değişik mevsimlerde görülen alçalma ve yükselmedir. Yazın ve sonbaharda suların çekilmesi göl kıyısındaki ağaç köklerinin hava almasına olanak vererek yaşamın sürekliliğini sağlar. Suların çekilmesiyle ortaya çıkan alanda üreyen küçük canlılar hem kuşlara yem olur, hem de suların yükselmesinden sonra balıklara besin sağlar. Bu dönemde gübreleriyle ağaçların güçlenmesini de sağlayan kuşlar, ilkbaharda sular yükselince dallarda yaptıkları yuvalarında kuluçkaya yatar. Suların yükselmesi karadan gelebilecek yırtıcı hayvanlara engel oluşturduğundan, kuluçka dönemi güvenlik içinde geçer. Kuşlar yumurtadan çıkan yavrularını beslerken balıklar da yumurtalarını Kuş Cenneti kıyısına bırakır. Manyas Gölü'nü besleyen Sığırcı Deresi çevresinde yer alan ulusal parka her yıl 2-3 milyon kuşun geldiği saptanmıştır. Yapılan gözlemler sonucunda, göçmen ve sürekli yaşayan olmak üzere, ulusal parkta saptanan kuş türü sayısı 239'dur. Türkiye'deki öteki ulusal parkların tersine, kuşların ürkebileceği düşünülerek burada piknik yapılmasına izin verilmez. Büyük bir kuş gözetleme kulesi bulunan Kuş Cenneti Milli Parkı'nda kuş çeşitlerinin tanıtımı amacıyla düzenlenmiş bir de sergi vardır. Ulusal park yılın her mevsiminde çok sayıda turistin yanı sıra kuş incelemesi yapan birçok araştırmacı tarafından da ziyaret edilir.

Balıkesir iline bağlı Bandırma ilçesinin sınırları içinde yer alan Kuş Cenneti Milli Parkı son yıllarda çok ciddi tehlikelerle karşı karşıyadır. Tarlalarda kullanılan zehirli tarım ilaçlarının yağmur sularıyla göle ulaşması ve çevredeki sanayi kuruluşlarından çıkan zehirli atıkların boşaltıldığı akarsuların göle dökülmesi önemli ölçüde kirlenmeye neden olmaktadır. Bunlara ek olarak, tarlaların sulanması amacıyla su çekilmesi Kuş Cenneti'ndeki doğal yaşamın sürekliliği açısından yaşamsal önemi olan sulardaki mevsimlik düzey değişikliğinin bozulmasına yol açmaktadır. Tüm bunlar, sularında sazan, tatlı su kefali, turna ve yayın ile kerevit yaşayan bu eşsiz doğa parçasının özelliklerini yitirme tehlikesini yaratmaktadır.

Ulusal parkların yanı sıra doğa parkı, doğa anıtı ve doğal koruma alanlarının seçilip belirlenmesi, korunması, geliştirilmesi ve yönetilmesi gibi görevler 1983'te çıkarılan Milli Parklar Kanunu'yla Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı'na verilmiştir. 1985'te yapılan başka bir yasal düzenleme uyarınca bu görevler Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı Milli Parklar Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülür.

Doğa parkı bulunmayan Türkiye'de, soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan ve ender olarak topluluk oluşturan bazı ekosistemlerin korunması amacıyla kurulmuş olan 18

Şemsi Güner

Ilgaz Dağı (solda üstte), Kuş Cenneti (solda altta) ve Olimpos-Beydağları (sağda) ulusal parklarından görünümler.

ayrı doğal koruma alanı vardır. Av hayvanlarının yaşadığı yörelerdeki yabanıl yaşamın korunup geliştirilmesi için ayırt edilmiş av koruma ve üretme alanlarının sayısı 83, av üretme istasyonlarının sayısı ise 27'dir.

Doğal ve tarihsel zenginlikleriyle önem taşıyan alanların korunmasını sağlamanın yanı sıra insanların bu alanlardan yararlanması yönünde çalışmalar da yürütülmektedir. Bu amaçla kurulmuş olan birçok orman içi dinlenme yeri vardır. Bir bölümü ulusal parklar içinde kurulan orman içi dinlenme yerlerinin sayısı 1987'de 338'e ulaşmıştı. Dinlenme ve eğlenme olanaklarıyla donatılan bu alanlardan bazılarında bungalovlar, piknik ve kamp yerleri ile kır gazinoları gibi tesisler vardır. Orman içi dinlenme yerlerinden bir bölümünde denize girme ve oltayla balık avlama olanakları sağlanmıştır.

ULUSLARARASI HUKUK, farklı ülkeler ve bu ülkelerin yurttaşları arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar ve gelenekler bütünüdür. Bu geniş alan, genellikle devletler özel hukuku ile devletler genel hukuku (ya da devletler hukuku) olarak ikiye ayrılır. Uluslararası hukuk terimi bazen yalnızca devletler genel hukuku anlamında kullanılır. Devletler özel hukuku, yabancı ülkelerde bulunan bireylerin haklarıyla ilgilenir. Devletler genel hukuku ise bağımsız devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerindeki karşılıklı haklarını düzenler.

Devletler Özel Hukuku

Devletler özel hukuku ilişkilerinde taraflar genellikle kişiler ya da şirketlerdir. Ama ödünç alma, alım satım gibi işlemlere girişen bir devlet de özel hukuk kuralları kapsamına girer. Tüccarlar ve yolcular devletler özel

hukukuna bağlıdır. Bu hukukun koruyuculuğu altında yabancı ülkelerle ticari ilişkilere girerler.

Devletler özel hukuku bireyler için gereklidir, çünkü başka ülkede bulunan bir kişinin kendi ülkesindeki hukuk kuralları bu ülkede geçerli değildir. Örneğin bir Türk yurttaşı Londra ya da Paris'teki öğrenciliği sırasında Türk yasaları altında yaşamaz. Eğer bu kişi yasaları çiğner, ölür ya da bir yabancıyla evlenirse hangi hukuksal düzenlemelere başvurulacağını devletler özel hukuku belirler. Devletler özel hukuku ayrıca, yabancılarla ilgili bir uyuşmazlıkta hangi devletin hukukunun geçerli olacağını, hangi devletin mahkemesinin yetkili olduğunu ve verilen hükümlerin nasıl uygulanacağını düzenler.

Devletler Genel Hukuku

Devletler genel hukuku, birbiriyle ticaret yapan bağımsız devletler arasındaki anlaşmalar ile geleneklerden doğdu ve gelişti. Eski Yunan ve Roma döneminde de benzer anlaşmalar vardı. Örneğin ülkeler arasındaki bir anlaşmaya göre hoş görülmeyen ve korkulan bir eylem olan korsanlık mutlaka idamla cezalandırılırdı (*bak.* KORSANLIK).

Devletler arasındaki anlaşmalar, genellikle ticaretin sürdürülmesini ve yapılan ticari anlaşmalara uyulmasını sağlayacak bazı kurallar da içerirdi. Devletlerin birbirleriyle dostça geçinmesi kendi çıkarlarına uygundu. Böylece siyasal konular için diplomatik hizmetler, iş yaşamıyla ilgili olarak da konsolosluk hizmetleri geliştirildi (*bak.* DİPLOMASİ). Diplomatlar ve konsoloslar aracılığıyla devletler arasında anlaşmalar yapıldı. Birçok devlet arasında, yabancı gemilerin bir devletin kıyılarına ancak belirli bir uzaklığa kadar yanaşabileceğine ilişkin anlaşmaya varıldı. Fırtınaya yakalanan herhangi bir gemi, bütün devletlerce kararlaştırılmış ortak bir işaretle yardım isteyebilirdi. Ticari ilişki içindeki ülkeler, başka ülkelerden gelen mallardan alman vergiler konusunda ileriye dönük anlaşmalar yaptılar (*bak.* VERGİLER). Uluslararası ticaret ile uluslararası hukuk birbirleri için gerekli ve tamamlayıcı oldu.

Uluslararası hukuk siyasal ilişkiler konusunda, iş alanındaki başarısına ulaşamamıştır. Uluslararası ilişkilerde her devlet mutlak bağımsızlığını ileri sürerek kendi kurallarını dayatabilmektedir. Bu durum ise çoğunlukla anlaşmayı engeller. Güçlü devlet, zor kullanma tehdidiyle güçsüz olanı denetlemeye çalışabilir. Güçsüz devlet ise zorbalığa karşı susmak zorunda kalabilir. Bütün bu sorunlardan kaçınmak için devletler, siyasal ya da ticari herhangi bir konuda görüşmelere başlamadan önce, kurallar oluşturmanın gerekliliğine inanmaya başladılar. Geçen 200 yıl boyunca kabul edilen ve uygulanan bu kuralların tümü "devletler hukuku" ya da "uluslararası hukuk" olarak adlandırıldı. Bunların yanı sıra devletler karşılıklı olarak imzaladıkları antlaşmalarla da kendilerini sınırlarlar (*bak.* ANTLAŞMA).

Flaman bilim ve devlet adamı Hugo Grotius uluslararası hukukun babası olarak bilinir. Grotius 1625'te yayımlanan *Savaş ve Barış Hukuku* (*De Iure Belli ac Pacis*) adlı kitabında doğal hukukun, herhangi bir ülkenin egemenliğinden çok daha önemli olduğundan söz etmekteydi.

1668'de büyük devletler, Fransa ile İspanya arasındaki savaşı sona erdiren Aix-la-Chapelle Antlaşması'nı imzaladı ve devletler hukukunu uluslararası ilişkilerin temeli olarak tanıdı. Güçlü devletler 1856'da Paris'te Paris Antlaşması, 1864'te de Cenevre'de Cenevre Sözleşmesi için toplandı. Bu önemli toplantılar 1899'da ve 1907'de Lahey'de sürdürüldü.

Yapılan anlaşmaların çoğu 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bozuldu. Savaş sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti (1920) uluslararası anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözmeyi amaçladı. ABD, Milletler Cemiyeti dışında kaldı. Öbür büyük güçler ise, etkinliğine ve yetkilerine sınırlamalar koyarak örgütü tanıdılar. Bu koşullarda örgüt varlığını korudu, ama üyelerine yaptırım uygulama konusunda gerekli güce sahip olamadı.

Uluslararası hukuk II. Dünya Savaşı'nı (1939-45) önleyemedi. Bu savaşla insanlar düzenli işleyecek bir uluslararası kurallar sisteminin gerekli olduğunu yeniden anladılar. Savaş sona ermeden önce Birleşmiş Milletler örgütünün temelleri atılmıştı. II. Dünya

Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler uluslararası alanda zorlayıcı hukuk kurallarını oluşturma hedefiyle çalışmalarına başladı (*bak*. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER; ULUSLARARASI İLİŞKİLER).

ULUSLARARASI İLİŞKİLER deyimi devletler arasındaki her tür ilişkiyi içerir. Bireyler arasında çıkan anlaşmazlıklarda, mahkemeler anlaşmazlığı bir karara bağlar; polis de mahkeme kararının uygulanmasını sağlar. Bir ülke içindeki çeşitli kurumlar, yerel yönetimler, belediyeler ve varsa eyalet yönetimleri arasında çıkan anlaşmazlıkları da gene yetkili mahkemeler karara bağlar ve bu kararlar devlet gücüyle uygulanır.

Günümüzde dünyada 170'ten fazla bağımsız devlet vardır. Devletle insanların oluşturduğu öbür örgüt ve kurumlar arasındaki en önemli fark, devletin kendinden daha yüksek bir başka gücün denetiminde olmamasıdır. Devlet bağımsız ve egemendir.

İşte bu bağımsız ve egemen devletler arasındaki ilişkilere genel olarak uluslararası ilişkiler denir. Uluslararası ticaret, turizm, haberleşme, bilgi ve teknoloji alışverişi, göç ve mülteci sorunları gibi birçok konu devletler arasında ortak çalışmayı gerektirir.

Bir devletin öbür devletlerle ilişkilerinin büyük bölümünü dışişleri bakanlığı düzenler. Her devlet ilişki kurmak istediği devletlere büyükelçiler yollar. Ülkeler arasında dostluk anlaşmaları, askeri ittifaklar ve ticaret antlaşmaları gibi çeşitli antlaşmalar imzalanır. Uluslararası sorunların çözümü için birçok ülkenin katıldığı uluslararası konferanslar toplanır. Bütün bunlar uluslararası ilişkilerin düzenlenmesinde kullanılan yöntemlerdir.

2.000 yıl önce dünyada uluslararası ilişkiler denebilecek bir şey yoktu, çünkü çok az bağımsız ülke vardı ve uygar dünyanın en büyük bölümü Roma İmparatorluğu içindeydi. İngiltere, İspanya, Mısır, İsviçre gibi birçok ülke, o dönemde imparatorluğun eyaletleri olarak Roma'daki yönetimle ilişki kuruyordu. Ama, bu fethedilmiş ülkeler Roma'nın aracılığı olmadan kendi aralarında bir ilişkiye giremezdi.

Ulus

İS 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle Avrupa birçok küçük prensliğe ya da krallığa bölündü. Bunların her birini bir prens ya da bir kral yönetiyordu. Daha sonraki 1.000 yıl boyunca bu prenslikler fetihler ya da hanedanlar arası evlilikler yoluyla birleşerek daha büyük devletler oluşturdu.

1700'lere gelindiğinde Avrupa'da yaşayan uluslar, her biri kendini çok özel ve eşsiz olarak kabul eden birçok devlet oluşturmuştu. Bu devletlerin her birinin genellikle kendine özgü dili, bayrağı, müziği, edebiyatı, yaygın bir dini ve büyük kahramanlık gelenekleri vardı. Halk kendi kralından başka hiçbir güce bağlılık duymazdı.

Her zaman bir devletin en önemli amacı kendi yurttaşlarını korumak olmuştur. Her devlet kendi varlığı için neyin tehlikeli olduğuna ve bu tehlikeyi nasıl yeneceğine kendi karar verir. Devlet bu kararları verirken, başka devletlerin neler yapabileceği konusundaki düşünceler, devletin kendi maddi gücü, ordusunun gücü, ekonomik kaynakları ve müttefiklerinin gücü göz önüne alınır. Ama, bu konuda aynı derecede önemli olan ve ölçülemeyen başka etkenler de vardır. Bunlar, hükümetlerin ve ülke insanlarının düşünceleri gibi etkenlerdir.

Uluslararası düzeyde düzeni koruyacak daha yüksek bir otorite bulunmadığından devletler varlıklarını sürdürebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bazı devletler kendileri için en iyi korunma yolunun kendilerini dış dünyadan ayırmak, öbür devletlerin uyuşmazlıklarından uzak durmak olduğunu düşünür. Bazıları ise başka devletlerle ittifak ilişkilerine girerek kendi çıkarlarını daha iyi koruyabileceğine inanır. Bu politikalardan biri belirli bir yerde ve zamanda başarılı olurken, başka bir yerde ve dönemde farklı bir politika daha başarılı olabilmektedir.

Güçler Dengesi

Küçük bir devlet varlığını sürdürebilmek için, onu korumaya söz veren büyük bir devletle ittifak anlaşması imzalayabilir. Bazen bir grup küçük devlet birbirini büyük bir tehditten korumak için aralarında anlaşmaya varabilir. Çoğu zaman iki ya da daha çok büyük devlet başka güçlere karşı çıkarlarını savunmak amacıyla bir araya gelir.

Avrupa ülkeleri 1500'lerden bu yana barışı sürdürebilmek için güçler dengesinden yararlanmıştır. Bu politikaya göre, eğer bir ya da birkaç devlet çok fazla güç kazanmaya başlarsa, öbür devletler bunu dengelemek üzere aralarında bir ittifak kurarlardı. Böylece hiçbir ülke ya da ülke grubunun başka bir ülkeye saldırabilecek kadar fazla güçlenmeyeceği umulurdu.

Avrupa'daki güçler dengesi politikası ABD'nin bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmuştur. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında İngiltere, Avrupa'daki gücünü azaltmamak için sömürgesindeki bu ayaklanmayı bastırabilecek kadar askeri Amerika'ya gönderememiştir. ABD bağımsızlığını elde ettikten sonra Avrupa sorunlarından uzak durma politikası uygulamıştır. ABD ancak İspanya-Amerika Savaşı (1898) sonucunda Filipinler'i İspanya'dan aldıktan sonra, 1899'da Avrupa ülkelerinin sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır.

Güçler dengesi sisteminin birçok başarısızlığı olmuştur. Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart Avrupa'da büyük bir imparatorluk kurmuş ve 1800'lerin başında Avrupa'nın büyük bölümünü denetimi altına almıştır. Ama, 1814'te Napolyon yenilgiye uğrayınca imparatorluğu çökmüş ve Avrupa'nın büyük devletleri kıtadaki güçler dengesini yeniden kurabilmiştir. Bundan sonraki 100 yıl içinde Avrupa'da birçok küçük savaş olmasına karşın büyük bir savaş olmadı. Ama, I. Dünya Savaşı (1914-18) eski güçler dengesi sisteminin sonu oldu ve bundan sonra savaşları önlemek için yeni yollar arayışı başladı. Uluslararası ilişkilerde görüşmelerin bittiği yerde savaşlar başlar ve bu nedenle de dünya önderleri uluslararası ilişkilerdeki gerilimlere son vermek üzere zaman zaman "doruk" toplantılarında bir araya gelerek sorunları konuşurlar.

Ortak Güvenlik

I. Dünya Savaşı daha önceki çatışmalardan farklı olarak genel bir savaştı. Bu savaş yalnızca askerleri değil, savaşan ülkelerin tüm insanlarını etkiledi. Yeni silahlar o zamana kadar görülmemiş boyutlarda ölüme ve yıkıma yol açarak, devletleri savaştan kaçınmak için yeni ve daha iyi yollar aramaya zorladı. 1920'de Milletler Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin amacı ortak güvenlikti. Milletler Cemiyeti kurulurken, barışsever ülkelerin bir araya gelerek bir ülkenin bir başkasına saldırısını önleyebileceği umuluyordu. Ama, Milletler Cemiyeti'nin bir ordusu yoktu ve 1935'te İtalya'nın Etiyopya'yı istilasını önleyemedi.

1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Milletler Cemiyeti çöktü. Bu savaş daha da büyük bir yıkıma neden oldu ve çok korkunç bir silah olan atom bombasını ortaya çıkardı. Bu durum devletleri, aralarındaki sorunlara barışçı çözümler bulmayı yeniden denemeye yöneltti. Bu amaçla savaşın sonunda 1945'te Birleşmiş Milletler (BM) kuruldu. Milletler Cemiyeti gibi, Birleşmiş Milletler'in de sürekli bir uluslararası ordusu yoktu; ama BM Güvenlik Konseyi, bir barış gücü oluşturmak üzere üye ülkelerin asker göndermelerini isteyebiliyordu (*bak.* BİRLEŞMİŞ MİLLETLER). Kıbrıs'ta ve Lübnan'da olduğu gibi birçok uluslararası anlaşmazlıkta BM Barış Gücü görevlendirildi.

1945'ten Bu Yana Dünya

Günümüzün dünyası 1940'tan önceki diplomatların bildiğinden çok farklıdır. Artık büyük güçlerin birbirini dengeleyecek biçimde bir araya gelmesinden oluşan gruplar yoktur. Buna karşılık dünya görüşleri karşıt olan iki büyük ülke grubu ortaya çıkmıştır. Bir yanda SSCB ile onun Doğu Avrupa ve Asya'daki müttefikleri, öbür yanda ABD ile onun müttefiki olan ülkeler vardır. SSCB'nin önderliğindeki Varşova Paktı'nm karşısında ABD'nin önderliğindeki NATO ittifakı kurulmuştur. Bu iki ittifak da politik, ekonomik, askeri ve propaganda silahlarıyla kendi etkinliğini yaygınlaştırmaya ve karşıtının etkinliğini zayıflatmaya çalışmıştır. Afrika ve Asya'daki birçok ülke bu iki grubun dışında kalmış, sayıları 100'ü aşan bu ülkeler büyük güçler arasındaki mücadeleye katılmak istememiştir. Kaynaklarını silahlanma yerine ekonomik gelişmelerini gerçekleştirmeye yöneltmek için ittifaklar dışında kalmış olan bu ülkelere "bağlantısız ülkeler" denir.

II. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra uluslararası ilişkilerde 40 yıl kadar etkili olan bu

ittifak sistemleri, 1980'lerin sonlarında yerini silahsızlanma çalışmalarına ve uluslararası yumuşamaya bırakmıştır. SSCB'de ve Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan siyasal değişiklikler Varşova Paktı'nın ve NATO'nun varlık nedenlerini tartışılır duruma getirmiştir.

Ülkeler arasındaki gruplaşmaların bir bölümü de bölgesel niteliktedir. 1948'de kurulan Amerikan Devletleri Örgütü, 1963'te kurulan Afrika Birliği Örgütü, 1971'de kurulan Güney Pasifik Forumu, 1973'te kurulan Karayibler Topluluğu ve Ortak Pazarı gibi örgütler, bölgesel sorunların çözümünde bölge ülkelerinin güçlerini birleştirmeyi amaçlar.

Bütün devletlerin öbür devletlerle ilişkilerinde temel amaç her zaman kendi çıkarlarını korumak olmuştur. Ama çıkarlarını korumak, her zaman bencil düşüncelerle davranmak olarak kabul edilmemelidir. Bazen, bir ülkenin bazı hak ve isteklerinden vazgeçerek komşularıyla dostça ilişkiler kurması uzun dönemde o ülkenin çıkarına olabilir. Milyonlarca insan açlıktan ölürken bazı ülkelerin zenginliklerini sürdürebilmesinin olanaksız olduğunu birçok ülke artık anlamıştır. Dünya ülkeleri günümüzde birbiriyle çok yakın bir ilişki içinde olduğu için her ülke başkalarının sorunlarından etkilenmektedir. Yoksul ve azgelişmiş ülkelerin sorunları da artık daha çok ülkeyi ilgilendirmektedir.

Uluslararası Ticaret ve Ticaret Anlaşmaları

Uluslararası alanda ekonomik ilişkilerin büyük bir payı vardır. Hiçbir ülke, halkının gereksinim duyduğu her şeyi kendi yetiştiremez, sanayisi için gerekli maden cevherlerinin tümüne sahip değildir ve halkın kullandığı sanayi mallarının hepsini üretemez. Bu nedenle her ülke başka ülkelerden bazı mallar satın almak ve bunları alabilmek için de başka ülkelere bazı mal ve hizmetler satmak zorundadır. Bazı ülkeler mallarını satabilmek için yoksul ülkelere kredi vererek onlarla ticareti sürdürür.

Birçok ülke gereksinim duyduğu hammaddeleri ve öbür ürünleri kendisi üretemediği için uluslararası ticaret uluslararası ilişkilerde her zaman büyük önem taşımıştır. Devletler, aralarında ticaret anlaşmaları yaparak birbirlerine neler satabileceklerini belirler. Bu anlaşmalar yüzyıllar boyunca iki devlet arasında yapılan ikili anlaşmalardı. Çağımızda ise uluslararası ticaret öylesine önem kazanmıştır ki, birçok devlet çok taraflı ticaret anlaşmaları yaparak dış ticaretini düzenlemektedir.

Bugün birçok devlet Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na (GATT) katılmıştır. Ticarette uygulanacak bazı genel kuralları ve ülkelerin birbirine karşı uygulayacağı gümrük vergisi oranlarını içeren GATT dünya ticaretinin serbestleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zaman zaman devletler birbirine özel ayrıcalıklar tanıyan ticaret anlaşmaları da yapar. Bir ülkenin çok tepki uyandıran bir davranışı, bazı ülkelerin onunla ticaretten kaçınmasına da yol açabilir. Örneğin Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ırkçı politikasına karşı tepkilerini göstermek için birçok devlet bu ülkeyle ticaret yapmamaktadır.

Uluslararası İşbirliği

1864, 1906, 1929 ve 1949 tarihli Cenevre sözleşmeleri savaş tutsaklarına nasıl davranılacağı konusunda kurallar getirmiştir. Bazı devletler bu kurallara her zaman uymasa da, bu sözleşmeler savaş tutsaklarına karşı davranışların genel olarak iyileşmesini sağlamıştır.

Uluslararası ilişkilerin günlük işleyişinde uluslararası işbirliği örnekleri çoktur. Eğer ülke sınırlarıyla engellenseydi, çağdaş bilimsel çalışmalar ve sanayi tümüyle dururdu. Birçok alanda, birbirine benzeyen kurallar ve standartlar üzerinde anlaşmak tüm ülkelerin yararınadır.

1874'te İsviçre'nin Bern kentinde kurulan Evrensel Posta Birliği (UPU) her ülkede uygulanan uluslararası posta ücretlerinin eşit olmasını sağlar, posta hizmetleriyle ilgili standartlar koyar ve yabancı ülkelere gönderilecek dergilerle ilgili kuralları düzenler. 1865'te kurulan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU) radyo yayınlarında kullanılan dalga frekanslarının ülkeler arasında bölüşülmesine yardımcı olur, uluslararası radyo, telefon, telgraf haberleşmesinde ve uydu aracılığıyla gerçekleştirilen haberleşmelerde olabilecek en düşük ücret tarifesinin uygulanmasına çalışır. 1878'de kurulan Dünya Meteoroloji

Örgütü (WMO) dünyanın her yerinde meteoroloji istasyonları kurulmasına ve hava durumuyla ilgili bilgi alışverişinin hızla gerçekleştirilmesine yardımcı olur.

II. Dünya Savaşı'nın 1945'te bitmesinden sonra uluslararası işbirliği amacına yönelik birçok önemli örgüt kurulmuştur. Bunlardan biri olan Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) atom enerjisinin barışçı amaçlarla kullanımına yönelik araştırmaları destekler. 1958'de kurulmuş olan ajans nükleer enerji santrallarındaki güvenlik standartlarını da belirler; çünkü nükleer enerji santrallarında meydana gelebilecek bir kaza binlerce kilometre uzaktaki ülkeleri bile etkileyebilir. II. Dünya Savaşı sırasında kurulan uluslararası örgütler arasında Birleşmiş Milletler'e bağlı olarak 1945'te kurulan Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ile 1948'de kurulan Dünya Sağlık Örgütü (WHO) de sayılabilir.

Uluslararası işbirliği bazen de bir grup ülkenin yalnızca uluslararası ticaretin geliştirilmesi ile yetinmeyip bunun ötesindeki amaçlar için bir araya gelmesi biçimini de alabilir. Örneğin, önde gelen altı Avrupa ülkesi 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurmuştur. Ortak Pazar da denen bu örgütün üye sayısı 1986'da 12'ye çıkmıştır. Topluluğun amacı malların, insanların ve sermayenin topluluk üyesi ülkeler arasında serbestçe hareketini sağlamaktır. Her şeyden önemlisi de, bu 12 ülkenin uluslararası sorunlarda çoğu zaman ortak bir tavır alabilmesidir (*bak.* AVRUPA TOPLULUKLARI).

Uluslararası Adalet Divanı

Uluslar aralarındaki anlaşmazlıkları çözebilmek için zaman zaman uluslararası mahkemeler kurmayı denemişlerdir. 1899 ve 1907'de Lahey'de toplanan uluslararası konferanslarda uluslararası anlaşmazlıkları çözmek amacıyla Daimi Hakemlik Divanı kurulmasını öngören sözleşme kabul edilmişti. Daha sonra bu divanın yerini, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne dayanarak 1921'de kurulan Milletlerarası Daimi Adalet Divanı almıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra da 1946'da, Birleşmiş Milletlere bağlı olarak Uluslararası Adalet Divanı kurulmuştur.

Uluslararası Adalet Divanı'nın kararlarının zorlayıcı olabilmesi için ilgili devletlerin daha önce BM genel sekreterine başvurarak, divanın zorlayıcı kararlarına uymaya hazır olduğunu bildirmiş olması gerekir. Ayrıca bir devleti istemediği bir karara uymaya zorlamak olanağı da yoktur. Ama, uluslararası kamuoyunun baskısının bu konuda zorlayıcı bir etkisi vardır. Bugüne kadar divanın kararlarına yalnızca bir kez uyulmamıştır.

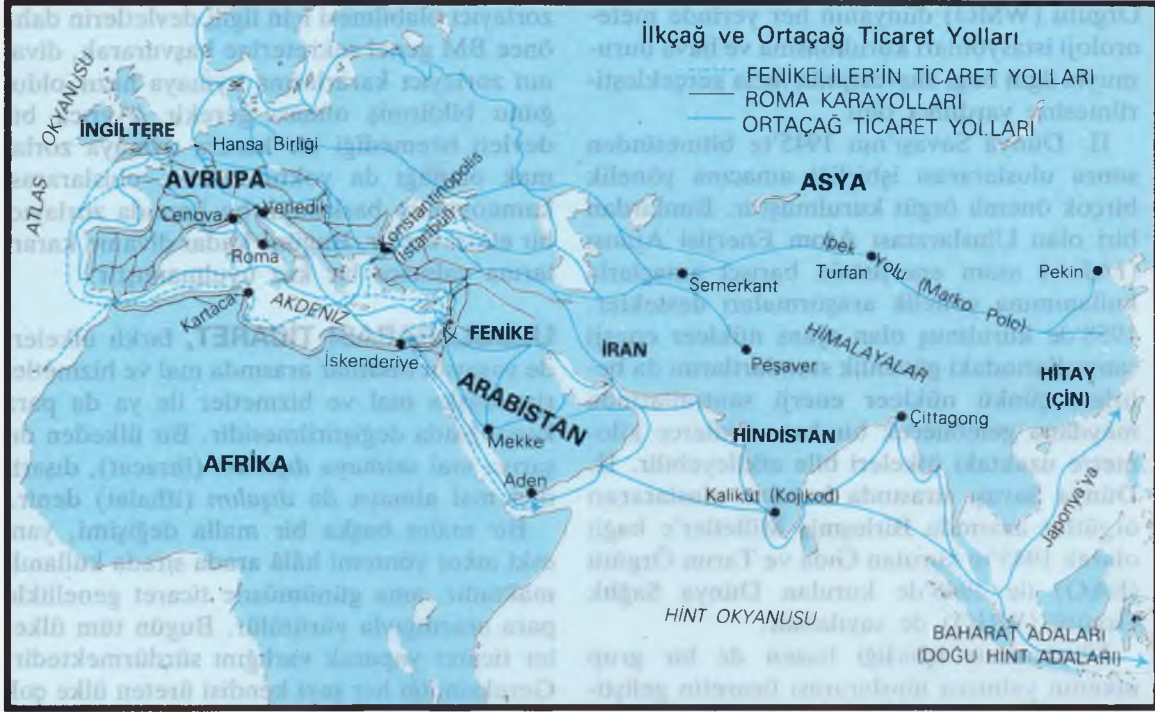
ULUSLARARASI TİCARET, farklı ülkelerde yaşayan insanlar arasında mal ve hizmetlerin, başka mal ve hizmetler ile ya da para karşılığında değiştirilmesidir. Bir ülkeden dışarıya mal satmaya *dışsatım* (ihracat), dışarıdan mal almaya da *dışalım* (ithalat) denir.

Bir malın başka bir malla değişimi, yani eski *takas* yöntemi hâlâ arada sırada kullanılmaktadır, ama günümüzde ticaret genellikle para aracılığıyla yürütülür. Bugün tüm ülkeler ticaret yaparak varlığını sürdürmektedir. Gereksindiği her şeyi kendisi üreten ülke çok azdır. Çoğu kendisine yetecek yiyeceği bile üretememektedir. Bazı yoksul ülkelerin, dışarıya satabileceği şeker gibi bir tek önemli ürünü olabilir. Bundan elde edilen parayla petrol, tıbbi gereçler, makine ve benzeri sanayi ürünleri satın alınır.

Uluslararası ticaretin sağladığı bazı ürünlere çevremizdeki süpermarket ve mağazalarda rastlayabiliriz. Vitrinde gördüğümüz yabancı markalı bir çikolata İsviçre'de üretilmiş olabilir. İsviçreli çikolata üreticisi çikolatanın yapımında kullanılan kakaoyu Brezilya'daki bir kakao plantasyonundan, şekeri ise Batı Hint Adaları'ndan ya da Filipinler'den getirtmiş olabilir. Ülkeler arasındaki bu alışveriş uluslararası ticarete bir örnektir.

Ticarette Uzmanlaşma

Ticaret uygarlaşma sürecinin ilk adımlarından biridir. Ticaret aracılığıyla insanlar malların yanı sıra, düşünce alışverişinde de bulundular. Başlangıçta insanlar giysi, çömlek, silah, alet ve yiyecek gibi gereksinimlerinin tümünü ya da çoğunu kendileri üretebiliyordu. Uygarlık ilerledikçe ürünler çeşitlendi ve bazı insanlar belirli eşyaların yapımını üstlendi. Böylece çömlekçilik gibi zanaatlar gelişti. Çömlekçi kendi çömleklerini satarak ya da takas ederek

gereksindiği yiyeceği ve başka malları elde etti. Topluluklar büyüdükçe ve gereksinimleri arttıkça yeni uzmanlık alanları ve zanaatçılar doğdu.

Günümüzde uzmanlaşma, bir ülke içindeki bölgeleri ve hatta ülkeleri kapsayacak biçimde yaygınlaşmıştır. Dünyanın dört bir yanından gelmiş çeşitli ürünler, örneğin Japon videoları, Alman ya da Fransız malı elektrikli ev aletleri, Hindistan'ın dokuma ürünleri, Güney Afrika'da üretilmiş ananas konserveleri birçok ülkenin alışveriş merkezlerinde satılmaktadır. Ülkelerin belirli mallarda uzmanlaşmaları, ekonomilerinin yapısı ve insanlarının becerileriyle olduğu kadar, bu ülkelerin iklimleri, doğal kaynakları ve tarihleriyle de ilgilidir.

Doğal kaynaklar bakımından zengin ülkeler dışarıya bu doğal kaynağın bir bölümünü ve bu kaynaktan yapılmış ürünleri satar. Böylece Türkiye'nin dışsatımında pamuk ve dokuma ürünleri, Avustralya'nınkinde kömür gibi mineraller ve kimyasal ürünler, Brezilya'nınkinde ise kahve ile geniş kereste rezervlerinden yararlanarak ürettiği ahşap eşyalar önemli bir yer tutar. ABD ve Japonya gibi ileri düzeyde sanayileşmiş ülkeler makine üretimi ve teknik bilgi açısından zengindir. Bu ülkeler dışarıya tıbbi gereçler, elektronik eşyalar, motorlu taşıtlar ve uçaklar gibi ulaşım araçları satmak eğilimindedir. Japonya, kömür, petrol ve maden gibi doğal kaynakları kıt olduğu için bunları dışarıdan satın almak zorundadır. Japonya sanayi ürünlerini satarak gereksinimlerini karşılar ve yaşamını sürdürür. Hatta bu konuda, ABD gibi doğal kaynaklar bakımından son derece zengin bir ülkeden bile daha başarılı olduğu söylenebilir.

Dışalım ve Dışsatım

Bir ülkenin dışarıya sattığı ürünleri, yani dışsatımı, görünen ve görünmeyen olarak ikiye ayrılabilir. Örneğin, İsviçre firmasına satılan bir ABD uçağı *görünen* dışsatımdır. Eğer İsviçre bu uçağı bir İngiliz firmasına sigorta ettirirse, burada sigorta *görünmeyen* dışsatım olacaktır. Sigorta örneğinde İsviçre'ye gönderilen tek şey sigortayı yapan firmanın uçağı sigortaladığını belirten bir kâğıt parçasıdır. Ama tıpkı uçağın ABD'den satın alınmasında olduğu gibi, sigorta da İngiltere'den satın alındığı için, yapılan işlem İngiltere açısından dışsatım sayılır (*bak.* SİGORTA).

Çağdaş Dünya Ticaret Yolları

Bir ülkenin dışalım malları da görünen ve görünmeyen olarak ikiye ayrılabilir. Buna göre İsviçre açısından uçak *görünen* dışalım, sigorta ise *görünmeyen* dışalımdır.

Ödemeler ve Ticaret Dengeleri

Bir ülkenin dışarıya yapmış olduğu ve dışarıdan kendisine yapılan ödemelerin tümü, *ödemeler dengesi*'ni oluşturur. Ödemeler dengesi ülkenin alıp sattığı malların yanı sıra borçları, yatırımları, işçi dövizlerini, turizm gelirlerini ve görünmeyen ticareti de kapsar. Bir ülkenin *ticaret dengesi* ise yalnızca alınan ve satılan malların değerlerini, yani dışalım giderlerini ve dışsatım gelirlerini içerir.

Uluslararası ticaret, ülke içinde yapılan ticaret kadar basit değildir ve ödeme yöntemi de genellikle farklıdır. Örneğin bir İngiliz dışalımcısı Almanya'dan makine satın aldığında ödemeyi bir kambiyo senedi ile yapabilir. Bu, çek kullanımına çok benzer bir yöntemdir (*bak*. BANKALAR VE BANKACILIK). Alman dışsatımcısı kambiyo senedini alır ve çalıştığı bankaya verir. Alman bankası bu senedi Almanlar'ın İngiltere'den satın aldıkları malların bedellerini ödemek için verdikleri başka kambiyo senetleri ile değiştirir. Bu yöntem, uluslararası ticaret yapan Almanlar'a ve İngilizler'e kendi ulusal paralarıyla ödeme yapma ve ödeme kabul etme olanağı sağlar. Eğer iki ülke arasındaki ticaret dengedeyse, bu değişimin sonunda kambiyo senetlerinin değeri birbirini götürür.

Bu yöntem kullanılmıyorsa, dışalım yapan kişi ya da firma satın almış olduğu malların bedelini başka bir ülkenin parasıyla, yani dövizle ödemek zorunda kalır. Örneğin Japonya'dan mal satın alan bir Türk firması, ödemesi gereken bedel kadar Türk Lirası'nı döviz borsasında Japonya'nın para birimi olan yen ile değiştirir, yani kendi ülkesinin parasıyla döviz satın alır ve ödemesini yen cinsinden yapar. Ama bu arada döviz kurundaki bir değişme, firmanın mallar için ödeyeceği fiyatı etkileyebilir (*bak*. BORSA VE KAMBİYO; PARA).

Dünyada hemen tüm ülkeler arasında ticaret yapılmaktadır. Dolayısıyla da, ülkeler arasında sürekli bir para ve mal değişimi olmaktadır. Bir ülke ticaret yaptığı her ülke ile ödemelerini ayrı ayrı dengeleyemez. Bu dengeyi dış ticaretinin toplamı açısından kurmaya çalışır. Yani dış ülkelere sattığı mallar ile onlardan satın aldığı malların toplam değerlerinin dengede olmasını ister. Bir ülke-

nin dış ticaretindeki "açık", dışarıdan satın aldığı malların, yani dışalımının, dışarıya sattığı mallardan, yani dışsatımından fazla olması demektir. Dış ticaret "fazla"sı ise, dışsatımının dışalımından fazla olduğu anlamına gelir. İki ülke birbirleriyle yaptıkları ticarette "açık" ya da "fazla" verebilir. Eğer, örneğin A ülkesi B ülkesi ile olan ticaretinde *açık* veriyorsa, bu B ülkesinin A ülkesi ile yaptığı ticarette *fazlası* var demektir. Bir dönem sonunda, B ülkesinin A ülkesine sattığı malların toplam değeri, A'nın B'ye sattığı malların toplam değerinden fazla olmuştur.

Ticaretin Gelişimi

Ticaretin ilk olarak yerleşik düzene geçmemiş, göçmen topluluklar arasında başladığı sanılmaktadır. Eski insanlar dostluk göstermek, barış yapmak ya da dinsel şölenleri kutlamak amacıyla armağanlar değiş tokuş ettiler. Öte yandan, gereksinim duydukları ve kendilerinde bulunmayan yiyecek ya da madenler gibi bazı malları elde etmek, yani ekonomik bir fayda sağlamak için de takas ya da ticaret yaptılar.

Korsanların ve haydutların yarattıkları tehlikelere karşın, ticaret bilinmeyen denizleri ve karaları aşarak gelişti. Önceleri lüks malların ticareti yapılırdı. 4.000 yıl önce Mısır'ın dışarıdan aldığı mallar arasında Anadolu'dan gelen gümüş, Yunanistan'dan alınan kılıç ağzı ve Suriye'den getirilen duvar halıları vardı.

Ticaret daha çok ırmak ya da denizyoluyla sürdürülürdü. Az sayıdaki karayolları da genellikle bozuktu. Karadan getirilen mallar, arabalar ya da yük hayvanlarıyla taşınırdı. Bazı mallar ise kaybolma korkusuyla kıyıya yakın seyreden teknelerle ulaştırılırdı. Suyolları kullanılarak yapılan ticaret karadan yapılana göre daha ucuz, daha güvenlikli ve daha hızlıydı. Ama denizcilerin düzenli olarak açık denizlere çıkmaya cesaret etmeleri ancak yön saptamaya yarayan pusulanın geliştirilmesinden sonra gerçekleşebildi. Böylece okyanuslar ticareti sınırlayan engeller olmaktan çıkarak, geniş ticaret yollarına dönüştü.

Ortaçağdan başlayarak, Avrupalılar doğuda Asya'ya, batıda ise Amerika'ya uzanan yeni yollar buldular. Bir yandan dünyanın bilinmeyen bölgeleri keşfedilirken, öbür yandan da uluslararası ticaret sürekli olarak büyüdü. 15. yüzyılda uluslararası ticarette Portekiz ve İspanya dünyanın en güçlü ülkeleriydi. 17. yüzyılda Hollanda, 18. yüzyılda ise Sanayi Devrimi'ni ilk gerçekleştiren ülke olan İngiltere dünya ticaretinin önderi oldu (*bak.* SANAYİ DEVRİMİ).

19. yüzyıl boyunca Fransa, Almanya ve ABD ticaret alanında İngiltere'nin rakipleri olarak ortaya çıktılar. 20. yüzyılda uluslararası ticaret tarihte daha önce hiç görülmedik biçimde büyüdü. Bugün mallar kara, deniz ve havayoluyla taşınmakta ve her ülke az ya da çok dış ticaret yapmaktadır.

Serbest Ticaret ve Ticarette Sınırlamalar

Yeryüzünde ticaretin başladığı ilk dönemlerden bu yana bazı sınırlamalar da getirilmeye çalışılmıştır. Eski Yunan ve Roma'dan 19. yüzyıla kadar yönetimin giderlerini karşılamak amacıyla dış ticaretten sık sık vergi alındı.

Bununla birlikte, 19. yüzyılda serbest ticaretin olduğu, yani dış ticaretten vergi alınmadığı ya da çok az alındığı dönemler de vardı. Ama, giderek dışalımın vergilendirilmesi çoğu ülkede olağan bir uygulama oldu. Ticareti yapılan malların değerleri üzerinden alınan vergilere gümrük vergileri denir (*bak.* VERGİLER).

Birçok ülke, bazı malların dışalımına sınır koyar ve belirli bir miktarın üzerinde malın ülkeye girmesine izin vermez. Bu denetimler bazen, ülkede en çok gereksinim duyulan malların alınabilmesi için gereken parayı ayırmak amacıyla yapılır. Hemen her ülkede satın alınmasına hiçbir koşulda izin verilmeyen bir mallar listesi vardır. Bu liste tehlikeli ya da insan sağlığına zararlı ürünleri kapsar.

20. yüzyılda ticarete en büyük kısıtlamalar 1930'larda ve 1940'larda, Büyük Dünya Bunalımı süresince ve II. Dünya Savaşı'nın ardından getirildi. Sınırlamaların kapsamını daraltmak üzere 1947'de Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) adı verilen uluslararası bir örgüt oluşturuldu. GATT gümrük tarifelerinin indirilmesinde ve ticarete konan birçok engelin kaldırılmasında başarılı oldu. Bazı ülkeler kendi aralarında serbest ticaret bölgeleri oluşturdu. Bunun bir

örneği de AET yani Avrupa Ekonomik Topluluğu'dur (*bak.* AVRUPA TOPLULUKLARI).

Yeni Ticaret Biçimleri
Günümüzde ülkelerin çoğu belirli alanlarda uzmanlaştığı için, dünya ticaretinin büyük bölümünü tamamlanmış ürünlerden çok, bu ürünlerin çeşitli parçaları oluşturmaktadır. Bir otomobilin motoru bir ülkede, gövdesi başka bir ülkede üretilebilir. Ayrıca, bir ülke, bir yandan motorlu taşıt üretirken, öbür yandan başka ülkelerden de taşıt satın alabilmekte, ülkeler bir malın hem dışsatımcısı, hem de dışalımcısı olabilmektedir.

Uluslararası ticaretin bu yeni biçimi uluslararası ya da çokuluslu büyük şirketlerce desteklenmiştir. Dünyanın birçok yerinde fabrikaları bulunan bu şirketler bir ürünün çeşitli parçalarını değişik ülkelerde üretmektedir. ABD'deki Ford çokuluslu şirketlere bir örnektir.

Uluslararası ticaretin büyük bir bölümü, çoğu batı dünyasında yer alan zengin, sanayileşmiş ülkeler arasındadır. Sosyalist ülkelerde ise dış ticaret devlet denetimindedir. Asya'da Singapur, Hong Kong, Tayvan ve Kore Cumhuriyeti gibi sanayinin belirli alanlarında uzmanlaşan bazı ülkeler de dünya ticaretinde önemli bir yer edinmiştir. (*Ayrıca bak.* ALIŞVERİŞ; EKONOMİ.)

UMMAN, Arabistan Yarımadası'nın güneydoğusunda yer alan bir ülkedir. Kuzeyde Basra ve Umman körfezlerine, doğuda Umman Denizi'ne kıyısı olan Umman, güneybatıda Yemen, batıda Suudi Arabistan, kuzeybatıda Birleşik Arap Emirlikleri ile çevrilidir. Ülkenin resmi adı Umman Sultanlığı'dır.

Kuzeyde, dar kıyı ovasına paralel sıradağlar yükselir. Yüksekliği Ahdar Dağı'nda 3.000 metreyi bulan bu dağların iç kesimleri giderek alçak bir yaylaya dönüşür. Yayladan sonra ülkenin yüzde 75'ini kaplayan çöller başlar. Umman'ın iklimi genellikle sıcak ve kuraktır. Yaz musonları dağlara bol yağış getirir. Kuzey ve doğudaki verimli kıyı ovalarında hurma, şekerkamışı, nar ve misketlimonu, güney kıyısındaysa yüzyıllardan beri Ortadoğu ve Akdeniz ülkelerine satılan bir ticaret ürünü olan akgünlük yetiştirilir. Keçi,

koyun ve sığır beslenir. Yük hayvanı olarak develerden yararlanılır. Bütün kıyılarda balıkçılık yapılır. Dışarıya hurma, misketlimonu, akgünlük ve bir miktar sebze satılır. 1960'larda bulunan petrol ülke ekonomisinde olumlu değişikliklere neden olmuş, petrolden elde edilen gelirle ülkede, başta başkent Maskat olmak üzere, kalkınma yolunda adımlar atılmıştır. Ne var ki, özellikle siyasal sorunlar yüzünden Umman'ın ekonomik gelişmesi öteki petrol üreticisi ülkelere oranla daha yavaş yürümektedir.

Umman Sultanlığı adından da anlaşılacağı gibi bir sultan tarafından mutlak krallıkla yönetilir. Umman'da yazılı bir anayasa, siyasal partiler ve yasama meclisi yoktur. Sultan kendi seçtiği üyelerden oluşan bir kabinenin başı olarak hükümet başkanlığını da yürütür. 1981'de de gene sultanın seçtiği bir danışma

UMMAN'A İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 300.000 km².

NÜFUS: 1.422.000 (1989).

YÖNETİM: Mutlak krallık; atama yolu ile oluşturulmuş bir danışma meclisi de vardır.

BAŞKENT: Maskat.

DOĞAL YAPI: Ülke genellikle çöllerle kaplıdır. Kıyıya paralel Hacar Dağları başlıca doğal engeli oluşturur.

BAŞLICA ÜRÜNLER: Petrol; balık, hurma, muz; bakır.

ÖNEMLİ KENTLER: Maskat, Matrah, Nezve.

EĞİTİM: 1970'te yalnızca üç olan ilkokul sayısı 1989'da 300'e çıktı. 1986'da ilk üniversite açıldı.

Kuzeyi ve doğusu denizle çevrili olan Umman'da denizyolu taşımacılığı önem kazanmıştır.

ABC Ajansı

meclisi kurulmuştur. Umman'ın siyasal ve hukuksal sisteminin temel kaynağı İslam hukuku olan şeriattır. 7. yüzyıldan beri İslam dininin benimsenmiş olduğu bu ülkede Allah'tan kaynaklandığı kabul edilen ilke, kural ve yargılar geçerlidir.

Umman nüfusunun yüzde 80'e yakınını Araplar oluşturur. En büyük azınlık topluluğu Hintliler'dir (yüzde 15). Öteki azınlıklar Pakistanlılar ve Doğu Afrikalı Siyahlar'dır. Toplam nüfusun yüzde 90'ı kırsal kesimde yaşar. Bunların bir bölümü göçebe hayvancılıkla geçinir. Umman'da petrol sanayisinde Avrupalı uzmanlar ve Asyalı göçmen işçiler de çalışır. Umman'da resmi dil Arapça'dır.

UNUTMABENİ. Minik, mavi çiçekleriyle en zarif bahçe bitkilerinden olan unutmabenilerin doğada 50 kadar türü vardır. Avrasya'nın, Kuzey Amerika'nın ve Eskidünya'daki tropik dağların nemli kesimlerinde yetişen bu türlerin bir bölümü yurdumuzda da bulunur.

Unutmabeni türlerinin bilimsel cins adı *Myosotis* Yunanca'da "fare kulağı" anlamına gelir. Bu ad yapraklarının biçiminden esinlenilerek yakıştırılmıştır. Batı dillerinde de Türkçe'dekiyle aynı anlama gelen sözcüklerle karşılanan yaygın adının kökenine ilişkin bazı öyküler anlatılır. Bunlardan birine göre, Hz. Âdem, Cennet Bahçesi'ndeki bitkilere ad verirken öbürlerinin arasında dikkati çekmeyen ufak bir bitkiyi önce unutmuş, daha sonra fark ettiğinde ise buna "unutmabeni" demiştir. İkinci bir öyküye göre sevgilisi için çiçek toplayan bir şövalye, su kıyısındaki narin çiçekleri koparmaya çalışırken suya düşerek

Mavi, pembe ya da beyaz, minik çiçekler açan unutmabeniler sevilen bahçe bitkilerindendir.

boğulmuş. Ama, boğulmadan önce sevgilisine "unutma beni" diye seslendiği için bitkiye bu ad verilmiş.

Unutmabeniler biryıllık ya da çokyıllık otsu bitkilerdir. Dal uçlarında kümeler oluşturan minik çiçekleri henüz tomurcuk halindeyken soluk pembedir, tümüyle açtığında ise maviye döner. Pembe ya da beyaz çiçekli çeşitleri de vardır.

UN VE UN DEĞİRMENİ. Buğday tanelerinin ya da çavdar, arpa, mısır ve pirinç gibi öbür tahıl tanelerinin öğütülmesiyle un elde edilir (*bak.* TAHIL).

Bir buğday tanesi incelenirse, bunun üç ana bölümden oluştuğu görülür. Dışta kepek denen kahverengi bir kabuk vardır. Kabuğun içinde besidoku denen, nişastalı beyaz bir bölüm ve bunun bir ucunda da, buğday toprağa ekildiğinde yeni bitkiyi oluşturacak olan sarı tohumözü bulunur. Buğday tanesinin kabuğu, içindeki besidokuyu ve tohumözünü korur. Besidokunun görevi, buğday filizlenirken kök ve yapraklar oluşana kadar yeni bitkiyi beslemektir.

Un, buğdayın besidokusundan elde edilir. Buğday yavaş yavaş öğütülürse büyük ve küçük parçacıklara ayrılır. Küçük parçacıklar unu, büyükler de helva yapımında, bazı sütlü çöreklerde, Rus ve Hint mutfağının bazı yemeklerinde kullanılan irmiği oluşturur. Ama, öğütülen buğdayın büyük bölümü un haline gelir.

Besidoku, enerji sağlayan önemli bir besin olan nişastadan ve glüten denen proteinden oluşur (*bak.* NİŞASTA; PROTEİN). Un suyla karıştırılarak hamur yapıldığında, unun içindeki protein esnekleşir ve gaz tutabilme özelliği kazanır. Bu özellik ekmek hamurunun fırında pişerken kabararak gözenekli, gevşek dokulu iri somunlar oluşturmasını sağlar. Öbür tahıllarda da nişasta ve proteinler vardır; ama glüten yalnız buğdayda bulunur.

Ekmek yapılırken, öbür buğday türlerine göre daha sert olan ve daha iyi mayalanan durum buğdayı unu ya da bu unun başka buğday unlarıyla karışımı kullanılır. (*Ayrıca bak.* BUĞDAY; EKMEK; FIRINCILIK.) Spagetti ve öbür makarna türleri, çok sert durum buğdayının öğütülmesiyle elde edilen irmikten yapılır (*bak.* MAKARNA).

Buğdayın kabuğu besidokuya sıkıca bağlıysa da, beyaz ekmek ve kek yapımında kullanılan unda kepek bulunması istenmediği için, buğday değirmende öğütülürken kepek undan ayrılır. Ayrılan kepeğin bir bölümü bazı yiyeceklerin hazırlanmasında kullanılır, bir bölümünden de hayvan yemi yapılır. Çeşitli vitaminler ve yağ içeren tohumözü değerli bir besindir (*bak.* VİTAMİN). Ama, unun daha dayanıklı olması için buğday öğütülürken genellikle tohumözünün büyük bölümü de undan ayrılır.

Buğday öğütülmeden önce temizlenir. Bunun için önce büyük delikli bir elekten geçirilir. Sap ve saman parçaları elekte kalırken, buğday taneleri bu elekten geçerek daha küçük delikli eleklere gelir. Buğdaya karışmış olan küçük taş parçaları ve tohumlar da bu eleklerde elenir. Buğdaya karışmış olabilecek metal parçaları mıknatıs kullanılarak ayrılır. Hava püskürtülerek, kalan çöp ve tozlar temizlenir. Sonra buğdayın içinde hâlâ kalmış olabilecek buğday büyüklüğündeki yabani ot tohumları, biçimlerinin buğdaydan farklı olmasından yararlanılarak temizlenir. Bunun için değişik biçimlerde delikli elekleri olan makineler kullanılır. Sonunda buğday suyla yıkanır, süzülür ve ılık havayla kurutulur. Soyulmaya başlayan kabuk parçaları fırça makinesiyle temizlendikten sonra buğday öğütülmeye hazır hale gelmiştir.

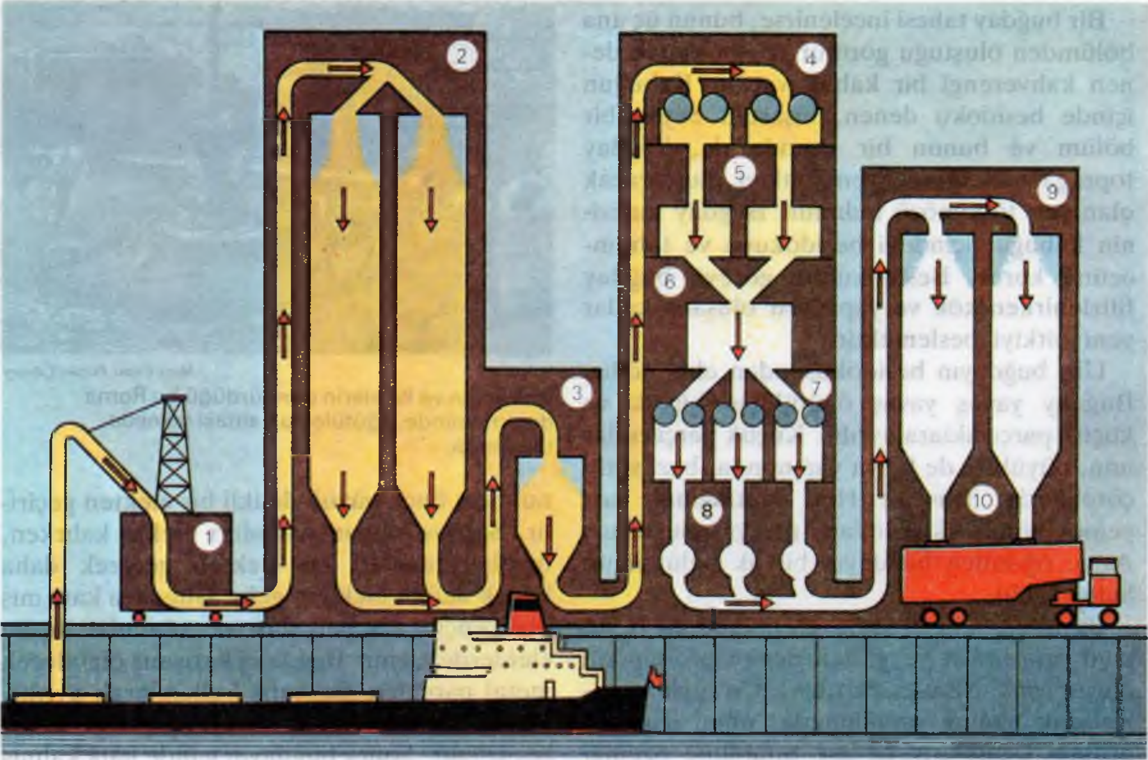
Mary Evans Picture Library

Bir eşeğin ve kölelerin döndürdüğü bu Roma değirmeninde, öğütülen un alttaki teknede toplanırdı.

Un Değirmeni

İlk insanlar buğday taneciklerini iki taş arasında ezerek öğütebileceklerini keşfetmişlerdi. Bu konuda bir ileri adım, öğütmenin bir eksen etrafında dönen taşla yapılması oldu. İÖ 200'lerde ilk öğütme makinesi olan el değirmeni bulundu. El değirmeni un yapımında önemli bir gelişme sağladı. Buğday taneleri üstteki taşın ortasında bulunan bir delikten içeri döküldüğü için, öğütme işlemini durdurmadan değirmene buğday koyulabiliyordu. Değirmentaşı, yanına takılmış olan bir kolla döndürülüyordu.

İlk el değirmeni küçüktü. Tek kişinin kullanabildiği bu değirmenlerden her evde bulunurdu. Değirmeni kadınlar ve ev işlerinde

Çizimde buğdaydan nasıl un yapıldığı görülmektedir. Gemi ambarından hareketli bantla alınan buğday (1) siloda depolanır (2), yıkanır ve temizlenir (3), merdanelerin arasında parçalanır (4), buğdayın içi kabuğundan ayrılır (5), kepek parçacıkları elenir (6). Buğdayın içi merdanelerde ezilerek un haline getirilir (7), yeniden elenir (8). Elde edilen un ambarda depolanır (9). Taşınmak üzere tankere doldurulur (10).

çalışan köleler kullanırdı. Değirmenler büyüyünce onları döndürmek için mahkûmlar ya da hayvanlar kullanıldı. İlk ticari değirmenler Roma'da ortaya çıktı ve bunların işletilmesi sıkı yasalarla düzenlendi. Roma'da hiçbir değirmencinin başka bir iş yapmak için değirmenciliği bırakmasına izin verilmezdi. Bir değirmencinin oğlu babasının mesleğini sürdürmek zorundaydı.

İÖ 100'lerde su değirmeninin geliştirilmesiyle öğütme işleminde ileri bir adım daha atıldı. Su değirmeni de el değirmeniyle aynı ilkelere göre çalışıyordu; ama değirmentaşı bir akarsudan elde edilen güçle döndürülüyordu. Böylece insan ya da hayvan gücünün yerini su gücü almıştı. Köle emeğinin bol olduğu Roma'da birkaç yüzyıl sonra kölelik kaldırılıncaya kadar su değirmenleri kullanılmadı. İlk kez İS 900'de İran'da değirmentaşlarının döndürülmesi için rüzgâr gücünden yararlanıldı. Rüzgâr gücüyle çalışan yel değirmenleri Avrupa'da ilk kez 12. yüzyılda yapıldı. Un değirmeninin gelişimindeki son adım su ve yel değirmenlerinin yerine motor gücüyle çalışan değirmenlerin yapılması oldu.

Buğday taneleri değirmende öğütülürken yaklaşık olarak 18 kez ezilir ve her ezilişte buğday tanesinden büyük ve küçük parçacıklar kopar. Unu oluşturan küçük parçacıklar elenip ayrılırken, büyük parçacıklar olan irmik ve kepeğin öğütülmesi sürer. Öğütme işleminin yavaş yavaş yapılmasının nedeni, buğday kabuğunun ezilip toz haline gelerek una karışmasını önlemektir. Buğday yavaş yavaş öğütülürken, buğday kabuğu iri parçalar halinde kalır ve undan ayrılarak kepeği oluşturur.

İlk birkaç ezilişte besidokunun kabuktan ayrılması amaçlanır. Buğday taneleri önce, keskin bıçakları ve olukları bulunan iki uzun çelik merdaneden geçirilerek parçalanır. Değişik hızlarda dönen bu merdaneler besidokuyu kepekten ayırmaya başlar. Bu ayırma işlemi, öncekilere benzer oluklu merdanelerin kullanıldığı sonraki üç ya da dört ezme işlemiyle tamamlanır. Her aşamada az mik-

tarda un elenerek ayrılır; ama büyük besidoku parçacıklarının öğütülmesi sürer. Her biri aynı hızla, ama ters yönlerde dönen düz merdaneler arasına giren parçacıklar tekrar tekrar parçalanır ve her parçalanışta oluşan unun elenip ayrılması sürer.

Bu yöntemle elde edilen krem rengindeki un, üç ya da dört ay bekletilince beyazlaşır ve ekmek yapmaya daha uygun duruma gelir. Ama, unu beyazlatmak ve daha kısa sürede kullanılabilir duruma getirmek için una az miktarlarda bazı kimyasal maddeler katılabilir. Kepeğin ayrılmasıyla vitamini azaldığı için beyaz una vitamin de katılır. Besidoku ve tohumözünün yanı sıra kepek de içeren esmer undan esmer ekmek ya da kepekli ekmek denen ekmek türü yapılır. Bazı un türlerine de fazladan tohumözü katılır. İçine az miktarlarda soda ve kalsiyum fosfat katılmış olan, kolay kabaran un türleri kek ve kurabiye gibi unlu tatlıların yapılmasında kullanılır. Bu unlar suyla karıştırıldığında oluşan karbon dioksit gazı hamurun fırında kabarmasını sağlar.

UR ya da *tümör*, bir hücre topluluğunun, vücutça tanımlanmış belirli amaçlar dışında ve çevredeki sağlıklı dokulara zarar verecek biçimde aşırı çoğalmasıyla oluşan anormal bir doku kütlesidir. Bu tanımın dışında kalan ve nedenleri bilinen herhangi bir şişlik ya da yumru, örneğin iltihaplanmaya ya da yaralanmaya bağlı şişlikler ur sayılmaz.

Ur oluşumunun temel nedeni, daha doğrusu hücrelerin denetlenemeyecek biçimde çoğalmasına yol açan etkenler henüz tam olarak bilinemiyor. Olağan koşullarda, büyümeye ve doku onarımına yönelik hücre çoğalması vücudun denetimi altındadır. Bitki ya da hayvan her canlı erişkinlik çağındaki normal boyutlarına ulaştığında büyümesi durur. Aynı biçimde, yaralanan dokuları onarmak için vücudun başlattığı hücre yapımı da iyileşme tamamlanınca sona erer. Eğer normal büyüme ve onarım süreçleri vücudun denetiminden çıkarak devam ederse, o zaman dokularda urlar oluşmaya başlar.

Hangi dokudan gelişirse gelişsin bütün urlar *iyi huylu* (selim) ve *kötü huylu* (habis) olmak üzere iki grupta toplanır. İyi huylu bir ur gelişmesini sonuna kadar aynı yerde sürdürür; dallanarak çevredeki dokulara yayılması ya da ilk kütleden kopan hücrelerin vücudun başka yerlerine atlayarak yeni urlar oluşturması söz konusu değildir. Oysa kanser denen kötü huylu urlar kan ya da lenf aracılığıyla bütün vücuda yayılır ve kanserleşen ilk dokunun çok uzağındaki hiç beklenmedik yerlerde *metastaz* denen ikincil kanser odaklarının oluşmasına yol açar. (*Ayrıca bak.* KANSER.)

Deri, kas, kemik, salgıbezi gibi her tip dokuda iyi ya da kötü huylu urlar gelişebilir. Tıp dilinde bu urların, hangi dokudan kaynaklandığını belirten ayrı bir adı vardır. Örneğin salgıbezleri, deri ya da zarların kötü huylu urlarına *karsinom*, kas, kemik ve kıkırdak dokusunun kötü huylu urlarına *sarkom* denir. İyi huylu urların en sık görülen örnekleri ise derialtındaki yağ dokusu urları ile dölyatağındaki kas urlarıdır. Yağ dokusu urları sorun yaratmaz; ama kas urları çok büyüyerek çevresindeki organlara basınç yaptığında ya da kanamalara yol açtığında sağlık açısından ciddi bir tehlike oluşturur.

Uzmanlar bir urun büyüklüğüne, yerine, gelişmesine ve kanserleşme eğilimi gösterip göstermediğine bakarak tedaviye gerek olup olmadığına karar verirler. Herhangi bir kanalı tıkamayan ya da çevresindeki dokulara basınç yapmayan küçük ve iyi huylu urlar genellikle kendi haline bırakılır. Sorun yaratan iyi huylu urlar ise genellikle ameliyatla alınır. Buna karşılık kötü huylu bir urun, yeri ve boyutları ne olursa olsun, çevredeki dokulara yayılmadan önce mutlaka yok edilmesi gerekir. Bunun için urun büyüklüğüne, bulunduğu yere ve yayılma özelliklerine bağlı olarak ameliyatla temizleme, ışın tedavisi (radyoterapi) ya da ilaç tedavisi (kemoterapi) uygulanır. Ama, ameliyat sırasında bile kanserli hücrelerin başka dokulara bulaşarak metastaz yapma olasılığı bulunduğundan, çoğu zaman sorunu kökünden çözmek için bu üç tedavi yöntemini birlikte uygulamak gerekir.

URAL-ALTAY DİLLERİ. Asya'nın Büyük Okyanus kıyılarından Orta Avrupa ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan büyük bir bölgede konuşulan dillere genel olarak Ural-Altay dilleri adı verilmektedir. Adını Ural ve Altay

dağlarından alan bu diller, Ural dilleri ve Altay dilleri olmak üzere iki ana dala ayrılarak incelenmektedir. Ural kolu kendi içinde ikiye ayrılır: A) *Fin-Ugor* (Fin: Laponca, Batı Fince ya da Baltık Fincesi, Doğu Fincesi ya da Ural Fincesi; Ugor: Macarca, Obi Ugorcası), B) *Samoyed*. Altay kolu da şu dillerden oluşmaktadır: 1. Türkçe, 2. Moğolca, 3. Mançu-Tunguzca, 4. Kore dili (?), 5. Japonca (?).

Ural-Altay dil ailesinin ilk taslağını, Rusya'da tutsak olarak 13 yıl kalan ve buradaki halkların dillerini inceleyen İsveçli asker Johann von Strahlenberg (1676-1747) belirlemiştir. Ne var ki, bugüne kadar Ural ve Altay dilleri üzerinde yapılan çalışmalar bu dillerin arasındaki akrabalık ve öbür ilişkileri tam olarak aydınlatabilmiş değildir. Ural ve Altay dilleri arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Her iki öbekteki diller arasında ünlü uyumu vardır. Bazı ekler hem yapım, hem de çekim işlevlidir. Ayrıca birtakım ses, sözdizimi ve sözcük benzerlikleri de bulunmaktadır.

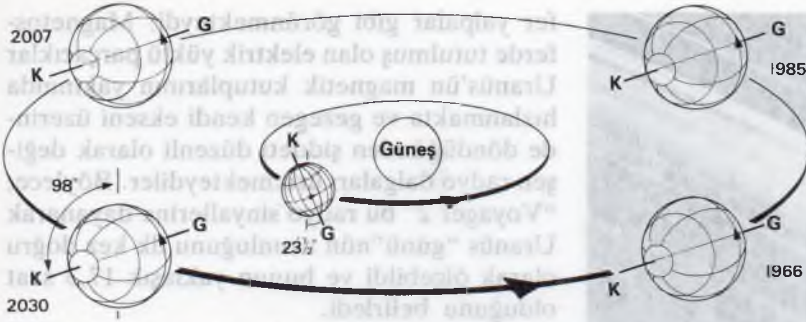
Son yıllarda Altay dillerini ayrı bir dil ailesi olarak gören araştırmalar yayımlanmıştır. Altay dilleri arasında sözvarlığı ve yapıbilgisi yönünden Türkçe'ye en çok benzeyen dil Moğolcadır. Altay dilleri arasında da ünlü uyumu bulunması önemli bir benzerlik olarak gösterilmektedir. Bir başka önemli benzerlik de bu dillerin bitişimli ya da bitişken (bağlantılı) olmasıdır, yani çekimde ve sözcük türetiminde eklerin kullanılmasıdır. Kore dili ve Japonca'yı da Altay dilleri arasında sayan dilciler vardır. Bu dilciler Kore dili ve Japonca ile öbür Altay dilleri arasında bazı ses, biçim ve sözdizimi yakınlıkları bulunduğuna dikkati çekmektedir.

Ural-Altay dilleri sınıflandırması henüz kesin olarak kanıtlanamamıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların azlığının yanı sıra, Altay dillerinin ayrı bir dil ailesi olduğu yolunda yeni kuramların geliştirilmesi nedeniyle bu dil ailesi içine giren dillerin gerçekte hangi dil ailesinden olduğu bazen kuşkular uyandırmaktadır. Çalışmalar sonucunda, sözgelimi Türk dilleri diye bir dil ailesinin varlığını kanıtlamaya çalışan yeni kuramlar da ortaya atılabilecektir. Bazı çalışmalarda bunun ipuçları verilmektedir.

URAL DAĞLARI, SSCB'nin batı kesiminde, Kuzey Buz Denizi'nin bir uzantısı olan Kara Denizi kıyılarından başlayarak kuzey-güney doğrultusunda, neredeyse Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Toplam uzunluğu 2.000 kilometreye yaklaşan Urallar'ın doğu yamaçları Avrupa ile Asya arasında doğal bir sınır oluşturur. Yüksekliği bazı yerlerde 1.500 metrenin üzerine çıkan Urallar'ın en yüksek tepesi 1.894 metre ile Narodnaya Dağı'dır. Sıradağlar pek çok yerde, özellikle Trans-Sibirya Demiryolu'nun geçtiği Sverdlovsk'ta vadilerle kesilerek geçit verir. Urallar'ın yamaçları özellikle batıda oldukça yumuşak eğimlidir.

Urallar zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. Bu dağlar ender bulunan bir metal olan platinin çıkarıldığı başlıca kaynaklardan biridir. Urallar'da çok büyük demir, bakır, krom ve boksit yatakları vardır. Ayrıca gümüş, altın, değerli taşlar, kömür ve asbest de bulunmaktadır. Dağ sırasının batısında SSCB'nin en büyük petrol alanı yer alır. Burada çıkarılan petrol, boruhatlarıyla büyük sanayi kentlerine taşınır; boruhatları ayrıca bu bölgeye Orta Asya'dan doğal gaz getirir. Başlıca kentleri Perm, Sverdlovsk, Çelyabinsk ve Magnitogorsk olan bölge demir, çelik ve kimya sanayileri açısından çok önemlidir.

URANÜS, Güneş'in çevresinde dolanan dokuz büyük gezegenden Güneş'e uzaklık bakımından yedinci sırada yer alanıdır. Teleskopun bulunmasından sonra ilk keşfedilen gezegen olan Uranüs'ü 1781'de Alman asıllı İngiliz astronom William Herschel Bath'taki kendi gözlemevinde günlük gökyüzü ölçümlerini yaparken bir rastlantı sonucu ortaya çıkardı (*bak.* HERSCHEL, SIR WILLIAM). Sir Herschel o gün (13 Mart 1781), görünüm olarak kesinlikle yıldıza benzemeyen bir gökcismine rastladı; birkaç gece sonra yapılan bir gözlem sonucunda da bu cismin arka plandaki yıldızlara göre konumunun değişmiş olduğunu belirledi. Sir Herschel önceleri bunun bir kuyrukluyıldız olduğunu sandı, ama cismin yörünge hareketinin sürekli olarak gözlenmesi sonucunda astronomlar bu cismin gerçekte bir gezegen olduğu kanısına vardılar. Gezegene, Eski

98 derece yana yatık dönme ekseniyle Uranüs, Güneş sistemi gezegenleri arasında benzersiz niteliktedir. (Dünya'nın eksen yatıklığı yalnızca 23½ derecedir.) Uranüs, Güneş çevresinde bir yanı üzerine yatmış durumda dolandığı için her bir kutbunda uzun bir gün ve bunu izleyen aynı uzunlukta bir gece yaşanır.

Yunan ve Roma mitolojisinde Saturnus'un babası olan gök tanrısı Uranos'un adını Alman astronom Johann Elert Bode vermiştir.

Uranüs uygun bir konuma geldiğinde çıplak gözle de görülebilir. Bu bakımdan Uranüs'ün bir gezegen olarak daha önce keşfedilmemiş olması şaşırtıcıdır. Gerçekten de gezegen 1781'den önce birçok kez gözlemlenmiş, ama her seferinde de bunun bir yıldız olduğu yanılgısına düşülmüş ve hatta bir yıldız olarak kataloğa geçirilmiştir.

Uranüs çok benzediği Neptün gezegeninden biraz daha büyük, yeşilimsi mavi renkli, garip bir gökcismidir (*bak.* NEPTÜN). Jüpiter, Satürn ve Neptün gibi Uranüs de dev gezegenler sınıfına girer. Bilebildiğimiz kadarıyla, yoğunluğu düşüktür; kayaçlardan oluşmuş ve suyla kuşatılmış bir çekirdek, bu çekirdeği saran, hidrojen ve helyumdan oluşmuş derin, yoğun bir atmosferden oluşur. Atmosferinin üst kesimleri donmuş metan gazından oluşan bir bulut katmanı görünümü verir. Metan kırmızı ışığı soğurur (yani emip içinde tutar), öteki renkleri yansıtır; Uranüs'ün yeşilimsi mavi görünmesinin nedeni bu olabilir. Dünya'daki gözlemevlerinden yapılan kızılötesi (enfraruj) ölçümler, gezegen atmosferinin üst katmanında şiddetli bir soğuğun hüküm sürdüğünü ve burada sıcaklığın –212°C olduğunu göstermektedir.

Uranüs yaklaşık 52.290 km çapında ve Dünya'nın hemen hemen dört katı büyüklüktedir. Güneş çevresindeki dolanım süresi 84,01 yıl, Güneş'e ortalama uzaklığı ise 2 milyar 870 milyon km dolayındadır. Yani Uranüs'ün Güneş'e uzaklığı, Dünya'nınkinin 19,18 katı, Satürn'ünkinin ise yaklaşık iki katıdır.

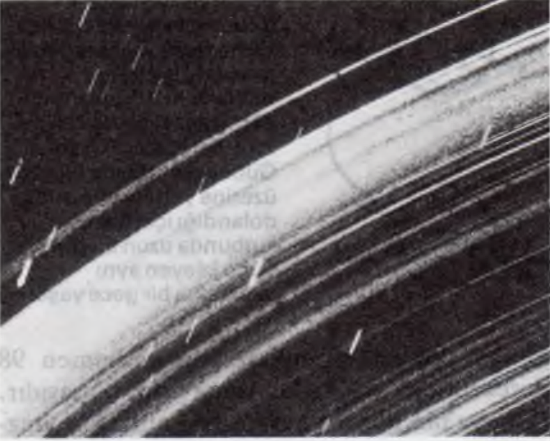
Uranüs'ün ilginç ve kendine özgü bir özelliği de, dönme ekseninin hemen hemen 98 derecelik bir açı kadar yana yatık olmasıdır. (Dünya'nın dönme ekseninin yatıklığı yalnızca 23½ derecedir.) Yani Uranüs, Güneş'in çevresinde bir yanma yatmış halde dolanmaktadır. Bu nedenle yörüngesinin bir noktasında gezegenin güney kutbu Güneş'e dönükken kuzey kutbu karanlıkta kalır; buna karşıt bir noktada ise bunun tersi geçerlidir.

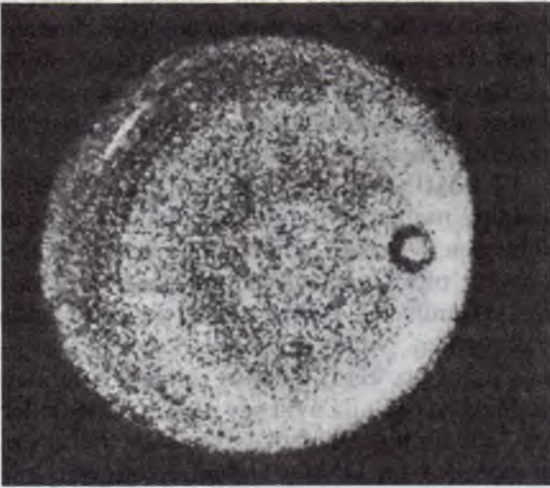
10 Mart 1977'de Uranüs, SAO 158687 katalog numarasıyla bilinen soluk bir yıldızın önünden geçerken, astronomlar ender rastlanan bir olayı inceleyebilme olanağını buldular. Uranüs bu yıldıza bakış doğrultusunda yaklaşırken, yıldız sanki beş kez "göz kırpmış" gibi gözüktü. Uranüs yıldızın önünden geçtikten sonra da aynı şey oldu. Gözlemciler bu "göz kırpmalar"dan Uranüs'ün, kendisini çevreleyen en az beş halkadan oluşmuş bir sistemi olduğu sonucunu çıkardılar. Sonraki bulgular halka sayısının gerçekte 10 olduğunu gösterdi.

1986 öncesinde, Uranüs konusunda bildiğimiz her şey Dünya'dan yapılan gözlemlerden öğrenilmişti. Ama o yıl 23 Ocak'ta, çok önceleri Ağustos 1977'de fırlatılmış olan ABD uzay sondası "Voyager 2" Uranüs'ün yaklaşık 81.000 km yakınından geçti. Araç

URANÜS'E İLİŞKİN BİLGİLER

GÜNEŞ'TEN ORTALAMA UZAKLIK: 2.870 milyon km.
YIL UZUNLUĞU: 84,01 Dünya yılı.
GÜN UZUNLUĞU: 17,3 saat.
EKVATORUNDA ÇAPI: 52.290 km.
KÜTLE: 14,54 (Dünya=1).
ÖZGÜL AĞIRLIK: 1,23 (su=1).
DIŞ ATMOSFERİNDE ORTALAMA SICAKLIK: –212°C.
UYDU SAYISI: En az 15.

Science Photo Library

"Voyager 2" 1986'da Uranüs'ün yakınından geçti. Bu uzay sondası Güneş'in aydınlattığı gezegen halkalarının fotoğrafını çekti (üstte). "Voyager 2"nin gönderdiği sinyallerin bilgisayarlarda işlenmesi sonucunda elde edilen Uranüs görüntüsünde (altta), resmin sol üstünde beyaz bir bulut çizgisi görülmektedir.

Uranüs konusunda bildiklerimizi büyük ölçüde artıran fotoğraflar çekti, ölçümler yaptı. "Voyager 2"nin bu uzay uçuşu beklenmedik sonuçlar da ortaya koydu.

"Voyager 2", Uranüs'te bir magnetik alanın varlığını saptadı. Ne var ki, bu alanın kaynağı gezegenin merkezinde değil, ekvatoru ile kuzey kutbu arasında ve bu ikisinin hemen hemen ortasında kalan bir noktadaydı. Dünya, Jüpiter ve Satürn'de olduğu gibi Uranüs de magnetosfer olarak bilinen bir magnetik etki alanıyla kuşatılmıştı. Ama bu alan "kaçık merkezli" olduğu için magnetosfer yalpalar gibi görünmekteydi. Magnetosferde tutulmuş olan elektrik yüklü parçacıklar Uranüs'ün magnetik kutuplarının yakınında hızlanmakta ve gezegen kendi ekseni üzerinde döndüğünden şiddeti düzenli olarak değişen radyo dalgaları üretmekteydiler. Böylece, "Voyager 2" bu radyo sinyallerine dayanarak Uranüs "günü"nün uzunluğunu ilk kez doğru olarak ölçebildi ve bunun yaklaşık 17,3 saat olduğunu belirledi.

"Voyager 2" yolculuğundan önce Uranüs'ün beş soluk uydusu olduğu bilinmekteydi. Bunlardan ikisi olan Titania ve Oberon'u 1787'de Sir William Herschel ortaya çıkarmıştı. Miranda, Ariel ve Umbriel adlı öbür uydular ise 19. ve 20. yüzyıllarda keşfedilmişti. "Voyager 2" hepsi de bilinen beş uydudan daha küçük, başka 10 uydunun daha bulunduğunu saptadı. Aracın daha önce bilinen beş büyük uyduya ilişkin olarak gönderdiği fotoğraflar, bunların birbirlerinden farklı olduklarını ortaya koydu. Bu fotoğraflarda, Oberon'da birçok büyük kraterin olduğu görülmekte ve uydunun oluşması ile bu kraterlerin ortaya çıkması arasında geçen zamanın pek de uzun olmadığı sanılmaktadır. Oberon'da ayrıca yaklaşık 20 km yüksekliğinde bir de dağ vardır. Uranüs uydularının en büyüğü olan Titania'mn ise yaşlı birkaç büyük krateri vardır; yüzeyi, daha küçük, genç kraterler ve derin çatlaklarla kaplıdır. Umbriel'in yüzeyinde ise, oluştuğundan bu yana uydunun çok az değiştiği izlenimini veren, yalnızca büyük ve yaşlı kraterler gözükmektedir; aslında bu uydunun, çok daha sonraki zamanlarda, küçük çarpma kraterleriyle delik deşik olmuş bir yüzeyi olsa gerektir. Büyüklük olarak Umbriel'in benzeri olan Ariel, ikizinden iki kat daha çok ışık yansıtmaktadır. Ariel'in yüzeyinde tarihinin son zamanlarında oluşmuş çatlaklar bulunduğu, uydunun iç kesimlerinden akıp gelmiş lav benzeri bir maddenin bazı büyük ve yaşlı kraterleri örttüğü görülmektedir. Beş büyük uydunun en küçüğü ve en içteki olan Miranda'nın ise şaşırtıcı derecede değişken bir yüzey görünümü vardır. Bu yüzey, engebeli yüksek arazi kesimleri ile sırtların uzandığı alçak arazi kesimlerinden oluşmaktadır. Bir yerde, yüzeydeki bir çatlak 20 km yüksekliğinde bir uçurumun oluşmasına yol açmıştır.

"Voyager 2", üzerlerine düşen güneş ışığının çok azını yansıtan, hepsi de dar ve solgun 10 halkanın varlığını doğrulamıştır. Bu halkalar, Uranüs'ü saran çok ince maddenin bir tür topaklaşmaya uğraması sonucu ortaya çıkan parçacık yoğunlaşma bölgeleriymiş gibi gözükmektedir. Parçacıklar ışınım etkisiyle siyah bir organik bileşiğe dönüşmüş metan buzu olabilir. "Voyager 2"nin keşfettiği 10 küçük uydudan bazıları, kütleçekimi etkilerini bu halkaların dağılmasını önlemek için kullanarak bir "çoban" işlevi yerine getiriyor görünümündedir. Bütün halkalar ve uydular Uranüs ekvatoruyla aynı düzlemde, yani gezegenin izlediği yörüngeye dik bir düzlem içindedir.

URANYUM, görünüm olarak parlak bir çeliği andıran, ama onun neredeyse 2,5 katı ağırlığında, ender bulunan beyazımsı bir metaldir. 1940'a kadar uranyum çok az alanda kullanılmış, bu tarihte ise uranyumdan enerji elde etme yöntemi bulunmuştur. Uranyum elementinin kimyasal simgesi U, atom numarası 92, atom ağırlığı ise 238,03'tür.

Uranyumu 1789'da Alman kimyacı Martin Heinrich Klaproth keşfetti. Klaproth (1743-1817) bu yeni maddeyi pekblend denen bir kayaçtan elde etti ve Sir William Herschel'in 1781'de Uranüs gezegenini keşfetmiş olması onuruna uranyum olarak adlandırdı. Klaproth bir element ya da bir başka deyişle katışkısız bir madde elde ettiğini sanmıştı; ama 1841'de Fransız bilim adamı Eugène-Melchior Péligot (1811-90), Klaproth'un bulduğu maddenin aslında uranyum oksit, yani bir uranyum-oksijen bileşiği olduğunu kanıtladı. İlk metalik uranyumu elde eden de 1842'de Péligot oldu.

1896'da Fransız bilim adamı Henri Becquerel (1852-1908), uranyum bileşiklerinin ışın saldığını ve bu ışınların, görünmez olmakla birlikte, ışık ışınları gibi davranarak bir fotoğraf levhası ya da filmini kararttıklarını; ama bunların ışık ışınlarından farklı olarak, film kapalı bile olsa aynı sonucu doğurduklarını gösterdi. Pierre Curie ve eşi Marie (*bak.* CURIE, MARIE VE PIERRE) tarafından incelenen bu özelliğe radyoaktiflik adı verildi. Curie'ler, daha da güçlü bir başka radyoaktif element (radyum) de keşfettiler.

Radyoaktif maddelerin aynı kalmayıp zamanla başka elementlere dönüştükleri de saptandı. Radyoaktif bozunum olarak tanımlanan bu özellik, radyoaktif atomların çekirdeklerinin ağır ve kararsız olmalarından kaynaklanır. Bunlar sabit bir ortalama hızla parçalanır ve başka atomlar oluşturur; bu parçalanma süresince de parçacık, yani ışın salarlar. Uranyum bozunum sonucunda radyuma, radyum da bir başka elemente dönüşür ve bu dönüşüm süreci kararlı bir kurşun biçimi ortaya çıkıncaya kadar milyonlarca yıl sürer (*bak.* ATOM; NÖTRON; RADYOAKTİFLİK).

Uranyumdan enerji elde etme yöntemi NÜKLEER ENERJİ maddesinde anlatıl-

National Film Board of Canada

Promotion Australia

Solda: Kanada'nın Ontario bölgesinde, Blind River yakınlarındaki uranyum madeni. Kanada, dünyanın başlıca uranyum üreticilerinden biridir.
Sağda: Avustralya'da Kuzey Toprakları'nda Ranger uranyum madeni.

maktadır. Bu enerji ısı biçiminde elde edilir. Uranyumdan, aynı ağırlıktaki kömür ve petrol gibi bir fosil yakıtın yakılmasıyla elde edilen enerjinin milyonlarca katı daha çok enerji üretilir.

Bu nedenle uranyum son derece değerli bir maddedir. 1914 öncesinde, uranyumun çoğu Almanya'nın güneyindeki Joachimsthal'den (bugün Çekoslovakya'nın kuzeybatısındaki Jachymov) elde edilirdi; ama 1924'ten sonra Belçika Kongosu'ndaki (bugün Zaire) Katanga uranyum yatakları ana kaynak haline geldi. II. Dünya Savaşı'ndan (1939-45) sonra Kanada'da (Büyük Ayı Gölü alanında, sonra da Ontario bölgesinde) uranyum bulundu. Ayrıca ABD'de de Colorado Yaylası'nda ve çok daha büyük miktarlarda olmak üzere New Mexico eyaletinin Ambrosia Gölü bölgesinde uranyum yataklarına rastlandı. Güney Afrika'nın Witwatersrand bölgesindeki altın madenlerinden çıkarılan kayaçlardan da önemli ölçüde uranyum elde edilmektedir. Avustralya, Fransa, Çin ve SSCB'de de uranyum yatakları vardır.

Uranyum doğada, iki ana biçiminin, yani iki ana izotopunun bir karışımı olarak bulunur; bu izotoplar uranyum-238 (toplam rezervin yüzde 99'undan fazlasını oluşturduğu sanılmaktadır) ve uranyum-235'tir. Uranyum cevherlerinden (uranyumu içeren kayaç ve topraklar) bu metalin ayrılması oldukça karmaşık bir işlemdir, çünkü bu cevherlerde çoğunlukla başka metaller de bulunur. Genellikle cevher toz haline getirilir ve kuvvetli bir asit ya da alkalinin içinde bırakılır. Daha sonra uranyum (genellikle uranyum oksit biçiminde) bu sıvıdan geri kazanılır. Uranyum oksitten uranyum metalinin elde edilmesi her zaman çok sıkı bir denetim altında gerçekleştirilir; çünkü, sürecin her aşamasında büyük bir dikkat gösterilmediğinde bu sürecin kendisi ya da elde edilen ürün tehlikeli hale gelebilir.

URARTULAR. Büyük Hitit İmparatorluğu'nun İÖ 1200'lerde yıkılmasını izleyen dönemde Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Geç Hitit Devletleri; doğuda, Van Gölü çevresinin dağlık bölgelerinde de Urartular tarih sahnesine çıktılar. Urartu Krallığı, Van Gölü çevresinde yaşayan birbirlerine komşu ve akraba çeşitli Hurri boylarının birleşmesiyle doğdu. İÖ 900-590 arasında egemenliklerini sürdüren bu krallığın yayıldığı bölge doğuda Hazar Denizi'nden ve Kafkasya'nın güneyinden başlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu, Urmiye Gölü'nü, Mezopotamya'nın kuzeydoğu kesimini içine alıyordu.

İÖ 13. yüzyılda küçük beylikler halinde yaşayan Urartular iki ayrı siyasal birlik olan Uruatri ve Nairi konfederasyonlarına ayrılmışlardı. Bu iki konfederasyon Asur saldırıları karşısında birleşiyor, ama tehlike uzaklaşınca ayrılarak yeniden kendi aralarında çekişmeye başlıyordu. Hayvan yetiştirmek için gerekli verimli yaylakları, maden yataklarını ve üretim bölgelerini ele geçirme uğraşı, aralarında sürekli bir çatışmanın çıkmasına yol açıyordu. İÖ 9. yüzyılın başında tahta çıkan ilk Urartu kralı olarak bilinen Aramu'ya kadar geçen bu süreye Beylikler Konfederasyonu dönemi denir. İÖ 9. yüzyılın ortalarına kadar uzanan süre ise Urartu Devleti'nin kuruluş evresini oluşturur.

İÖ 9. yüzyılın ortalarında Urartular'ın üzerinde Asur baskısı yoğunlaşmıştı. Asurlular ele geçirdikleri yerlerde denetimi kanlı bir şiddetle sağlıyor, egemenliklerini kabul etmeyenlere karşı acımasız bir savaş sürdürüyorlardı. Ama Urartular, Asurlular'ın saldırısına uğrayan ülkelerini giderek artan bir direnişle savunmaktaydılar. Küçük boylar aralarında birleşerek yeni ve büyük birlikler oluşturuyorlardı. Bu birlikler devletleşmenin en önemli adımları oldu. Urartular'ın kuruluş evresini tamamlayıp bir devlet olarak belirmeleri Lutipri'nin oğlu I. Sardur dönemine (İÖ 840-830) rastlar.

I. Sardur, Urartu başkentini Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Tuşpa'da (Van Kalesi) kurdu. Kalenin kuzeybatı eteklerinde halkın Madır Burcu adını verdiği Sardur Burcu'na kendisiyle ilgili yazıtlar yazdırdı. Van Gölü çevresindeki savunma yönünden elverişli konumu nedeniyle burası siyasal yönden birleşmiş bir devletin başkenti oldu. Urartular I. Sardur döneminde, Asur saldırılarına, bazen başarılı sonuçlar aldıkları, şiddetli bir direnişle karşı koymaktaydılar.

I. Sardur'un oğlu İşpuini döneminde (İÖ

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Solda: Van-Hakkâri Karayolu üzerindeki Çavuştepe'de Urartu kale kalıntıları. **Sağda:** Van Kalesi'nde II. Sardur'un mezarı.

830-810). Urartular'ın gücü, Batı Asya'daki egemenliklerini Asurlular'a kabul ettirecek kadar arttı. Önemli askeri harekâtlar gerçekleştiren İşpuini ülkesinin sınırlarını batıya ve güneye doğru genişletti. Urartu Devleti'nin 200 yıl boyunca Batı Asya'nın ve Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarının korkulu ve en büyük gücü olacağı siyasal ve kültürel yükselişi başlıyordu. Aynı dönemde Asur askeri gücündeki zayıflama Asur ordularının Kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü kıyılarına kadar gerilemesine, Patnos yöresinin ve Ağrı Ovası'nın Urartu egemenliğine girmesine yol açtı. Bayındırlığa önem veren İşpuini, başkent Tuşpa'nın çevresinde birçok tapınak ve kale yaptırdı.

İÖ 810-786 yılları arasında hükümdarlık eden İşpuini'nin oğlu Menua döneminde Urartu güçlü, iyi örgütlenmiş, geniş ve gelişmiş bir devlet durumuna geldi. Doğu Anadolu yüksek yaylasını egemenliği altına alan Urartular Asurlular ile yapılan savaşlarda da yavaş yavaş üstün gelmeye başladılar. Menua Urartu topraklarının güneydoğusunda bulunan Urmiye Gölü yöresini egemenliği altına aldı. Ama Urartular asıl batı ve kuzeydoğuya doğru genişlemek istiyorlardı. Batıda Fırat Irmağı ile Karasu'ya kadar sınırlarını genişleten Menua, Asurlular'a vergi veren Milidya'yı (*bak.* MALATYA) kendine bağladı. Bir Geç Hitit Devleti olan Milidya, Suriye ile Anadolu arasında ticaret yönünden önemli geçiş yeriydi. Gene bu dönemde Aras vadisi Urartular'ın egemenliği altına girdi.

Menua döneminde askeri başarılarla yeni toprakların kazanılması yönetsel örgütlenmeyi gerektirmiş ve böylece illere bölünen ülke valilerce yönetilmeye başlanmıştı. Askeri, ekonomik ve ulaşım yönünden önemli yerlere kaleler yaptırılarak askeri güven sağlandığı gibi, yol ağlarını birbirine bağlayan bu kaleler önemli birer kültür ve ticaret merkezleri durumuna geldi. Ayrıca toprağın sulanması için kanallar açıldı, bunların korunup bakımlarının yapılması için memurlar görevlendirildi. Bunlardan 51 km uzunluğundaki Menua Kanalı (bugün Şamran Kanalı) günümüzde Van Ovası'na yaşam vermektedir.

Menua'dan sonra kral olan oğlu I. Argişti (İÖ 786-764) zamanında da Urartu Krallığı'nın genişlemesi sürdü. Hükümdarlığının ilk yıllarında Akdeniz'e ulaşmak, böylece Asurlular'ın elinde tuttukları ticaret yollarını ele geçirmek amacıyla batıya yöneldi. Birçok Asur yerleşim yerini ele geçirerek Asur ordusunu bozguna uğrattı. Daha sonra doğu ve güneydoğuya yönelen I. Argişti, Urmiye Gölü yöresine sürekli seferler düzenledi. Aras vadisinin kuzeyine geçip Transkafkasya'ya kadar ilerleyerek bu toprakları ele geçirdi. Aras vadisinde ticaret merkezi olması için yeni bir yerleşim yeri kurdurarak Argiştihinili adını verdi. Böylece Urartu Devleti ileride Transkafkasya'da yapacağı fetihler için sağlam askeri üsler de elde etmiş oluyordu.

İÖ 8. yüzyılın ortalarında I. Argişti'nin yönetiminin son yıllarında Urartu Krallığı yükselişinin en üst noktasına erişmişti. Transkafkasya'da ve Van Gölü çevresindeki egemenliği kabul edilmişti. Batıda Geç Hitit Devletleri üzerine başarılı seferler düzenlenmiş, Kuzey Suriye Urartular'a bağlanmış ve

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Maden işçiliği ve mücevher yapımcılığının çok gelişmiş olduğu Urartular'dan kalma bir kabartma resimli plaka (solda) ile tunçtan aslan heykelciği (üstte).

Anadolu'nun önemli ticaret yolları denetim altına alınmıştı. I. Argişti'nin yerine tahta geçen oğlu Kral II. Sardur (İÖ 764-735) babasının izlediği politikayı sürdürdü. Krallığın merkezinde canlı bir bayındırlık programı uygularken, elindeki yönetsel ve ekonomik merkezlerin güçlenmesine çalıştı. II. Sardur döneminde Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaştı. Halep alınarak Asurlular'ın Akdeniz'le ilişkisinin kesilmesi, Anadolu ve Suriye'de ona bağlı olan yerlerle bağının koparılması sağlandı. Urartular Suriye ve Anadolu'daki Asur'a bağlı devletleri kendi yanına çekerek bir siyasal birlik oluşturdu. Ama İÖ 745'te Asur tahtına III. Tiglat-pileser'in geçmesiyle Anadolu'daki durum yavaş yavaş değişti (*bak*. BABİL VE ASUR UYGARLIKLARI). Ordusunu yeniden düzenleyerek güçlendiren yeni Asur kralı yitirdiği topraklarını geri almaya ve eski sınırlarına ulaşmaya başladı. Asur'un hedefi Urartu'nun gücünü kırmaktı. II. Sardur ve bağlaşıkları ile Tiglat-pileser arasındaki savaş İÖ 743'te Urfa yakınlarındaki Arpad yöresinde gerçekleşti. Savaşta Urartu ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Asurlular Van Gölü yöresine, anayurtlarına çekilen Urartular'ı bu zaferden sonra izlemediler. Ama daha sonra Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya kadar ilerleyen Tiglat-pileser kaleyi ele geçiremediyse de aşağıda düzlükte yer alan yerleşme merkezini yakıp yağmaladı. Bu gelişmeler Urartu egemenliğine önemli bir darbe vurdu. Asurlular Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Suriye prensliklerini ele geçirerek Orta Anadolu ve Akdeniz'le bağlantıyı yeniden kurdular.

Urartu Krallığı'mn büyük iç çalkantılar içinde bulunduğu bir dönemde tahta geçen I. Rusa (İÖ 735-714) bir yandan yitirilen toprakları geri almak için uğraşırken, öte yandan ayrılmak için fırsat kollayan valilerle uğraşmak zorunda kaldı. Ayrıca durmaksızın yinelenen Asur saldırılarına karşı da önlemler almaya çalıştı. Transkafkasya'da ve güneydoğuda topraklar kazanan I. Rusa, yönetsel bazı değişiklikler de yaparak yerli valilerin yerine yalnız kendisine karşı sorumlu olan kralları geçirdi. Ayrıca Tabal Kralı Ambaris ve Muşki Kralı Mita ile ittifaklar kurdu. Ne var ki, Asur Kralı II. Sargon'un İÖ 714'te düzenlediği seferde yenilgiden kurtulamayan I. Rusa kendini öldürdü. Yerine geçen oğlu II. Argişti (İÖ 714-685) döneminde Urartular doğu ve batıda eski sınırlarını koruyarak güçlü ve egemen bir devlet olmayı sürdürdüler. Kral II. Argişti tüm gücünü savaşın ve yenilginin izlerini silmeye verdi. II. Sargon'un ölümünü

izleyen dönemde Asur'da iç karışıklıkların çıkması Urartular'ın oldukça rahatlamalarını sağladı. Ama bu kez de Transkafkasya'dan gelen ve Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyen Kimmerler, Urartular için büyük bir tehlike oluşturmaya başladılar. Kimmer akınlarının yoğunlaştığı bu dönemde II. Argişti uzak sınır bölgelerinin korunma gücünü artırarak buralara yeni ve güçlü kaleler yaptırdı.

İÖ 685-645 yılları arasında hükümdarlık eden II. Rusa döneminde Urartu Devleti geniş çaplı bayındırlık etkinlikleri, ekonomik ve yönetsel yeni atılımlar gerçekleştirdi. Asur savaşları ve bu savaşların ardından gelen Kimmer saldırıları Urartular'ın büyük ölçüde toprak ve insan yitirmesine yol açmıştı. Urartular II. Rusa döneminde yaralarını sarma uğraşı içine girdiler. Ekonomik atılımlar için gerekli boş toprakları işlemeye ve buna bağlı olarak yeni kentler, askeri ve ticari merkezler kurmaya giriştiler. Kuzey sınırlarını İskitler'le kurduğu dostlukla güvence altına alan II. Rusa, batıda Akdeniz'e ulaşan yolları yeniden denetim altına almak için yoğun bir çaba içine girdi. Tuşpa kenti yakınlarında Toprakkale yöresinde kurdurduğu yeni kente Rusahinili adını veren II. Rusa burayı yeni başkent yaptı. Bu sırada Urartular artan Med baskılarına karşı eski can düşmanı Asurlular'la yakınlaştılar.

II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşadıysa da eski önemini büyük ölçüde yitirdi. Asur Devleti'nin Medler'ce yıkılmasının ardından Ön Asya'da İskitler, Medler ve Babilliler birer siyasal güç olarak belirdiler. Bunlardan İskitler'in istilasına ve talanına uğrayan Urartular, İÖ 590'da Medler tarafından tarih sahnesinden silindiler.

Toplumsal Yaşam

Urartular da öbür Anadolu uygarlıkları gibi dinsel bir devlet kurmuşlardı. Kral ülkenin hükümdarı ve dinsel önderiydi. Menua dönemine kadar Urartu Krallığı belirli oranlarda vergi veren, içişlerinde serbest beyliklerden oluşuyordu. Menua döneminde gerçekleştirilen yönetsel değişikliklerle merkezi devlete geçildi. Bölgeleri kralın görevlendirdiği valiler yönetmekteydi. Böylece merkezden atanan güçlü bir memur kadrosu oluştu. Valiler gerek yönetim ve askerlik, gerek din işlerinde kralın adına hareket ederlerdi. Urartular'da krallık babadan oğula geçmekteydi. Krallar orduya komuta eder, ülkenin siyasal ve yönetsel işlerine bakar, kaleler, kentler kurdurur, kanallar, suyolları yaptırır, başrahip olarak tapmaklar kurar, genel ayinleri yönetirdi.

Urartu halkının temel ekonomik uğraşı tarım, hayvancılık ve madencilikti. Tarımsal üretim yönünden yaşamsal önemi olan baraj ve sulama sistemleri geliştirilmişti. Kaynakların ya da yükseklerdeki göllerin sularının tarıma elverişli topraklara götürülmesi için kanallar ve sukemerleri yapıyorlardı. Krallığın sınırları içindeki zengin otlaklar koyun, keçi, sığır ve at yetiştiriciliğinin gelişmesine yol açmıştı. Özellikle Urmiye Gölü çevresi at yetiştiriciliği için çok elverişliydi. Kuyumculuk ve maden işçiliği ise Urartular'ın en gelişmiş sanat dalıydı. Altından demire kadar her tür madenin işlendiği bu ülkede değerli takı yapımı ve fildişi işleme sanatı ile ağaç oymacılığında çok ileri gidilmişti.

Urartular savunma kolaylıkları sağladığı için sarp kayalıkları, yüksek tepeleri seçerek buralara güçlü surlarla çevrilmiş kaleler yapmışlardı. Sıkı bir korumaya aldıkları yerleşim bölgelerine saray, tapınak ve yönetim yapıları kurmuşlardı. Urartu tapınaklarıysa, tanrı konutu olarak düşünülerek yapılmış görkemli yapılardı. Değerli eşyalarla bezenmiş olan tapınaklarda tanrıların heykelleri bulunuyordu. Urartular'ın dini, Anadolu ve komşu ülkelerin dinleriyle ilişkiliydi. Çoktanrılı olan bu dinde yerli Urartu tanrılarının yanı sıra Anadolu, Mezopotamya ve Eski İran tanrılarına da rastlanmaktaydı. Ülkenin 100'e yakın tanrısı içinde en büyük tanrı Haldi'ydi. Teşeba ve Şivini öbür iki büyük tanrıydı.

İÖ 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar resimyazısı kullanan Urartular hızlı bir gelişme gösterince bu yazı yetersiz kaldı. Bunun üzerine İÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru Urartular Asur çiviyazısını benimsediler Ama bu yazıda birtakım değişiklikler yaptılar. Basitleştirerek kendi dillerine uyarladılar. Yerli Urartu resimyazısı ise hesap işlerinde ve din ile ilgili alanlarda sınırlı olarak kullanıldı.

URFA *bak.* ŞANLIURFA.

URUGUAY, Güney Amerika'nın en küçük ülkelerinden biridir. Kuzeyden güneye 500 km, doğudan batıya 470 km uzunluğundadır. Kıtanın güneydoğu bölümünde yer alan Uruguay, Río de la Plata Halici'nin hemen kuzeyindedir. Kuzeyde Brezilya, batıda Arjantin, doğuda ise Atlas Okyanusu ile çevrilidir.

Uruguay'da dağ yoktur. Alçak bir kıyı şeridinden sonra iç kesime doğru tepeler yükselir. Ülkenin batı yarısında ise geniş düzlükler uzanır. Çok sayıda akarsuyu bulunan bu ülkenin adı, Arjantin'le sınır oluşturan, en büyük ırmağı Uruguay'dan gelir. Guarani Yerlileri'nin dilinde Uruguay, "kuşların ve kabuklu deniz hayvanlarının bol bulunduğu su" demektir. Uruguay Irmağı'nın en büyük kolu olan Río Negro ülkeyi kuzeydoğudan güneybatıya çaprazlama keser. Tepelerden doğan akarsular batıdaki ormanlık vadiler boyunca akar; Uruguay'ın büyük bölümü otlaklarla kaplıdır.

Brezilya sınırından Uruguay'ın başkenti Montevideo'ya kadar uzanan 190 kilometrelik Atlas Okyanusu kıyısında kumsallar vardır. İklim ılıman ve sağlığa yararlıdır. Arjantin pampalarında aniden patlak veren fırtınalar Uruguay'da da görülür. Irmak vadileri boyunca söğüt, akasya, biberiye, mersin, taflan ve mimoza ağaçlarına rastlanır. Uruguay'a yerleşen ilk İspanyol göçmenler bölgeye kavaktan başka şeftali gibi pek çok meyve ağacı getirip ürettiler. Kıyı boyunca yer alan kumullar arasında okaliptüs ve köknar ağaçları görülür. Pampalar kırmızı beyaz mineçiçekleri ve parlak renkli kır çiçekleriyle göz kamaştırıcı bir görünümdedir.

Uruguay'da kıyım yüzünden pek çok yabanıl hayvanın soyu tükendi. Günümüzde, devekuşuna benzeyen bir kuş olan ve artık ender olarak rastlanan rea, yarı evcil durumda koruma altına alınmıştır. Ormanlık adacıklarda ve büyük ırmakların kıyılarında az sayıda puma ve jaguar ile *mulita* adı verilen bir armadillo türü yaşar. Akbaba, muhabbetkuşu, kolibri, kardinalkuşu, balıkçıl ve geniş sürüler halinde yaşayan kızkuşları bölgede en çok görülen kuşlardır. Telefon direklerine yuva yapan çömlekçikuşlarına ve çitlere tünemiş oyuk baykuşlarına da sık rastlanır.

1603'te Paraguay'ın İspanyol valisinin Uruguay'a gönderdiği 100 sığır ve 100 at otlaklara salındı. O dönemde Uruguay daha sömürge olmamıştı. Başıboş kalan hayvanlar zaman içinde üreyerek çoğaldı. Bundan yaklaşık 100 yıl sonra Río de la Plata'nın kuzey kıyılarına gelen İspanyol göçmenler, tepelere ve çayırlara yayılmış binlerce yabansığırı ve atla karşılaştı. Bu bölgeye ilk yerleşenlerden bazıları bu hayvanlarla ilgilenmeyi iş edindi. Bu yüzden onlara sığır çobanı anlamında goşo (*gaucho*) denildi. İspanyol-Yerli karışımı goşolar, bir araya topladıkları sığırların önce etlerini ve derilerini tuzlayarak satmakla geçinirken, daha sonra sığır üretimine geçtiler.

Koyun ve sığır yetiştiriciliği bugün de Uruguay'ın en önemli gelir kaynağıdır; ülkenin dış ticaret ürünleri arasında yün de çok önemli bir yer tutar. Uruguay'da mandıracılık

URUGUAY'A İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 176.215 km^2.
NÜFUS: 3.017.000 (1989).
YÖNETİM: Bağımsız cumhuriyet.
BAŞKENT: Montevideo.
DOĞAL YAPI: Uruguay Güney Amerika'daki pampa bölgesinin bir parçasıdır ve geniş bir düzlükten oluşur; kuzeyinde yüksek bölgeler de bulunur. Ülke batıda Uruguay Irmağı, güneyde ise Río de la Plata ile sınırlanır.
BAŞLICA ÜRÜNLER: Sığır, koyun, mısır, yulaf, yağlı tohumlar, patates ve üzüm.
ÖNEMLİ KENTLER: Montevideo, Paysandú, Salto.
EĞİTİM: 6-14 yaşları arasında parasız ve zorunludur.

Punta del Este kıyıları Uruguay'da turizmin gelişmiş olduğu yörelerden biridir.

ABC Ajansı

ve tarım gelişmekle birlikte, üretim büyük ölçüde bölgesel gereksinimleri karşılar. Buğday, mısır, yulaf ve pirinç başlıca tarım ürünleridir. Yağ üretimi için yerfıstığı, şarap yapımı için de üzüm yetiştirilir.

Sanayi ve Halk

Uruguay'da en önemli sanayi dalı, dondurulmuş ve paketlenmiş et sanayisidir. Ülkede büyük dokuma ve un fabrikaları da vardır. Dış ülkelerden satın alınan petrol Uruguay'da arıtılarak iç tüketime sunulur. Ayrıca lastik, kimyasal madde, giyim eşyası, mobilya, sigara, şarap ve bira üretilir. Arjantin ve Brezilya'dan gelen turistler ülkenin önemli bir gelir kaynağıdır.

Uruguay'da petrol ve kömür olmadığı için, hidroelektrik enerji önem taşır. Bu amaçla ırmakların üzerinde bir çok hidroelektrik santral kurulmuştur. Uruguay'ın yeraltı kaynakları sınırlıdır. Çıkarılan az miktarda demir cevheri, kurşun ve bakır devlet tekelindedir. Tepelerdeki taşocaklarından granit ve mermer elde edilir.

Demiryollarının yapımına 1860'ta başlandı. Uruguay 1911'de, büyüklüğüne oranla Güney Amerika ülkeleri içerisinde en uzun demiryolu olan ülke durumuna geldi. Uruguay'ın başlıca limanı olan Montevideo, kara ve demiryollarının yelpaze gibi ülkenin her yanına dağıldığı bir ulaşım merkezidir. Montevideo dışındaki Carrasco Havalimanı'ndan başlıca kentlere düzenli hava seferleri vardır.

Uruguaylılar denizci bir halk değildir, ülkede büyük gemi sayısı da çok azdır. Birçok ırmak taşıtı suyollarında düzenli seferler yapar. Küçük buharlı gemiler ülkenin ikinci büyük kenti olan, Uruguay Irmağı kıyısındaki Salto'ya kadar ulaşabilmektedir.

Uruguay halkının büyük çoğunluğu İspanya ve İtalya'dan gelmiş olan göçmenlerin soyundandır. Daha önce bölgede yaşayan Yerliler, İspanyollar'ın işgalinden sonra büyük bir kıyıma uğradı. Çayırlara büyük çiftlikler kuran İspanyollar, Yerliler'in neredeyse tümünü ortadan kaldırdı. Günümüzde Uruguay'ın bazı yörelerinde az sayıda İspanyol-Yerli melezi aile yaşar.

Ülkenin tek büyük kenti olan Montevideo ve çevresi ülke nüfusunun üçte birini barındırır (*bak.* MONTEVIDEO). Uruguay'ın üçüncü büyük kenti olan Paysandú, et paketleme sanayisinin merkezidir. Ekime elverişli alanların sınırlı olduğu Uruguay'ın en önemli tarım alanı, güneyde Río de la Plata'nın iki yakası boyunca uzanan dar bölgedir.

Uruguay'da İspanyolca konuşulur ve halkın çoğu Katolik'tir. Ülkede oldukça gelişkin bir sosyal hizmetler ağı vardır. Kırsal bölgelerde yeterli okul ve öğretmen bulunmamasına karşın, öbür Güney Amerika ülkeleri ile karşılaştırıldığında eğitim daha iyi durumdadır.

Sağda: Goşo olarak adlandırılan Uruguaylı sığır çobanları sığırları pazara götürüyor.
Ortada: Uruguay açıklarındaki Lobos Adası'nda bir denizaslanı kolonisi.
Altta: Uruguay'ın geniş otlaklarında yayılan koyunlar ülkenin yün sanayisinin temelini oluşturur.

Carl Frank/Photo Researchers (sağda); Authenticated News International (ortada); Pan American Union (altta)

Önemli Uruguaylı yazarlar arasında Güney Amerika'nın önde gelen oyun yazarlarından Florencio Sánchez (1875-1910) ile öykü yazarı Horacio Quiroga (1878-1937) sayılabilir.

Tarih

16. yüzyılın başlarında ilk Avrupalı kâşifler gelmeden önce bölgede Yerli kabileleri yaşıyordu. Zengin madenlerin bulunmadığı Uruguay, Buenos Aires limanı ile zengin altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu Peru arasındaki yoldan uzak olduğu için İspanyollar 18. yüzyıla kadar burada sömürge kurmadı. Uruguay Irmağı'nın doğu kıyısında yer aldığı için buraya, "doğu kıyısı" anlamına gelen *Banda Oriental* adı verilmişti. Günümüzde ülkenin tam adı, *República Oriental del Uruguay*'dır ("Uruguay Doğu Cumhuriyeti"). Uruguaylılar da kendilerini hâlâ *oriental* (doğulu) sayar. Uruguay'da 17. yüzyılda sığır sürüleri iyice çoğalmıştı. Bu arada atlı tüccarlar Buenos Aires'ten hayvan derisi almak için ırmağı geçmeye başladı. Gene de büyük ölçekli ilk yerleşmeleri kuranlar Brezilya'dan gelen Portekizliler oldu.

1680'de bir Portekiz keşif seferi Río de la Plata'ya ulaştı ve bugün Colonia kentinin bulunduğu bölgede kamp kurdu. Ne var ki, halicin güney kıyısındaki İspanyollar Portekizliler'in yerleşmesine izin vermeyerek saldırıya geçti ve onları bölgeden attı. İspanyollar Brezilya'nın yayılmasını engellemek için 1726'da bugün Montevideo'nun bulunduğu yerde bir kale yaptılar. Bu, Buenos Aires ile Brezilya arasında 100 yıldan fazla sürecek bir mücadelenin başlangıcı oldu.

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Banda Oriental, İspanya'ya bağlı Río de la Plata Genel Valiliği'nin bir parçası olarak kaldı. İspanyollar'a karşı bağımsızlık mücadelesi, bir goşo olan José Gervasio Artigas'ın (1764-1850) önderliğinde başladı. Ne var ki, Portekiz'in Banda Oriental'i istila etmesi sonucu Artigas 1820'de Paraguay'a sürgüne gönderildi. Bu başarısız ayaklanmadan sonra bölge Brezilya'nın yönetimine geçti. Bu arada Buenos Aires halkı İspanya'dan ayrıldığını bildirerek bağımsızlığını ilan etmişti. Buenos Airesliler Banda Oriental'in bir İspanyol yerleşim yeri

Popperfoto

Uruguay'da Hereford sığırlarından oluşan bir sürü. Et Uruguay'ın dışarıya sattığı başlıca ürünlerdendir.

Montevideo'da bağımsızlık savaşçılarının anısına dikilmiş bir anıt (solda). Bağımsızlık Alanı'nda ulusal kahraman José Artigas'ın heykeli (ortada). Montevideo'da kıyı boyunca uzanan kumsallar (altta).

J. Allan Cash/Rapho Guillumette (solda); Carl Frank/Photo Researchers (ortada); Authenticated News International (altta)

olmasından dolayı Portekiz'e değil, Buenos Aires'e, yani Arjantin'e ait olması gerektiği kanısındaydı. Böylece, Montevideo için çekişme yeniden başladı.

Günümüzde "Ölümsüz Otuz Üçler" olarak anılan sürgündeki 33 Uruguaylı yurtsever, 1825'te Banda Oriental'i Portekizliler'den kurtarma kararlılığıyla yola çıktı. Buenos Aires'ten de sağlanan destekle mücadele kısa zamanda başarıya ulaştı. 1828'de Arjantin ve Brezilya Banda Oriental üzerindeki hak isteklerinden vazgeçtiklerini belirten bir antlaşma imzalayarak bağımsız Uruguay Cumhuriyeti'ni tanıdılar.

Ne var ki, bağımsızlık ülkeye barış getirmedi. Ülkenin ilk iki başkanı arasında baş gösteren anlaşmazlık çok geçmeden iç savaşa yol açtı. Taraflardan Kızıl Parti, Arjantin ve Brezilya'nın desteğiyle Beyaz Parti'yi yenilgiye uğrattı. İç savaş bitti, ama Uruguay bu kez 1864'te Brezilya ile Arjantin'in yanında Paraguay'a karşı savaşa girdi. Karışıklıklar 1906'ya kadar sürdü.

1903'te üstün nitelikli bir devlet adamı ve toplumsal reformcu olan José Batlle y Ordóñez (1856-1929) devlet başkanı oldu. Onun başarılı yönetimi sırasında barışçı ve demokratik bir ülkeye dönüşen Uruguay toplumsal ve siyasal reformlarda öncü bir ulus olarak tanındı. Sekiz saatlik çalışma yasası bütün Güney Amerika ülkelerinden, hatta ABD'den de önce Uruguay'da uygulanmaya başladı.

Devlet Başkanı Batlle y Ordóñez, devlet mülkiyetinin halkın yararına olduğuna, kamu kuruluşları ve sanayi için gerekli olan paranın ülke dışından alınan borçlarla değil, ulusça sağlanmasının zorunluluğuna inanıyordu. Günümüzde Uruguay'da devlet demiryollarının, otobüslerin, elektrik trafolarının, telefon sisteminin, posta hizmetlerinin, bazı bankaların ve Montevideo limanının sahibi ve işleticisidir. Ayrıca radyo ve televizyon da devlet tekelindedir.

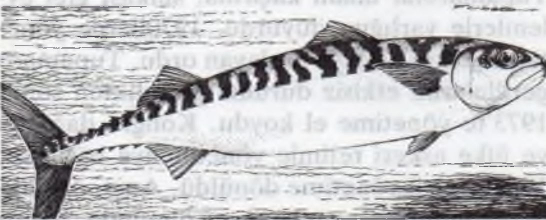
1952'de devlet başkanlığı ve yardımcı başkanlık sistemi kaldırıldı. Bu tarihten sonra Uruguay, dört yıl için seçilen dokuz kişilik bir ulusal konsey ile yönetilmeye başlandı. Ne var ki, Uruguay ekonomisi dünyada yün, et ve deri fiyatlarının ani düşüşü yüzünden sarsıldı ve 1966'da yapılan anayasa değişikliğiyle başkanlık sistemine geri dönüldü. Sosyalist devrimci bir grup olan Tupamaro Ulusal Kurtuluş Hareketi (Tupamarolar) 1960'larda yönetime karşı bir gerilla savaşı başlattı. Tupamarolar adam kaçırma, suikast gibi eylemlerle varlığını duyurdu. 1970'lerde yönetimde etkili olmaya başlayan ordu, Tupamaro gerillalarını etkisiz duruma getirdikten sonra 1973'te yönetime el koydu. Kongre dağıtıldı ve ülke askeri rejimle yönetilmeye başlandı. 1984'te sivil yönetime dönüldü. Ama, özellikle ekonomik sorunların çözümünde başarı elde edilemedi. Kasım 1989'da başkanlık ve kongre seçimleri yapıldı.

USKUMRU VE KOLYOZ, hem mekik biçiminde gelişmiş gövdeleri, hem de yüzgeçlerinin biçim ve yerleşme düzeni sayesinde yüzmeye çok iyi uyarlanmıştır. Birbirleriyle yakın akraba olan bu balıkların üstte ikinci sırt yüzgeci, altta ise hemen hemen aynı hizaya rastlayan anüs yüzgeci ile derin çatallı kuyruk yüzgeci arasında beşer tane yüzgeçsi çıkıntısı (yüzgeççik) vardır. Bu yapılar yüzme sırasında gövde çevresinden kuyruğa doğru akan suyun anaforunu önleyerek balığın hızlı ilerleyebilmesine yardımcı olur. Bu nedenle uskumru ve kolyoz, akrabaları olan palamut ve orkinos gibi hem en hızlı yüzen, hem de uzun süre hızını yitirmeden yol alan balıklar arasında yer alır. Denizlerde geniş sürüler halinde dolaşır, küçük balıkları, kabukluları ve deniz yüzeyine yakın sularda sürüklenen planktonları yiyerek beslenirler.

Uskumru (*Scomber scombrus*) Atlas Okyanusu ve ona bağlı denizlerde yaşar. Uzunluğu kuzey denizlerinde 50 santimetreye ulaşmakla birlikte, Karadeniz'de 30 santimetreyi geçmez. Gövdesinin mavi yeşil renkte menevişlenen üst bölümlerinde yanlara doğru az kıvrımlı koyu renk şeritler iner. Yanları ve karnı parlak gümüşsü renklidir.

Uskumru Türkiye'yi çevreleyen tüm denizlerde bulunur. Marmara Denizi'nde mart ayının ikinci yarısından haziran ayının ikinci yarısına kadar yumurta döker. Üreme döneminin ardından yakalanan uskumrular zayıftır ve bu balıkların yakalanıp uzun süre korumak için kurutulanları çiroz adıyla tanınır.

Kolyoz (*Scomber colias*) uskumruya çok benzer. Ama denizlerdeki coğrafi dağılımı çok daha geniştir. Dikkat edilirse kolyoz birçok bakımdan uskumrudan ayrılır. Örneğin, kolyozun gövdesi daha dolgun, gözleri daha iri, birinci sırt yüzgeci daha yüksek, sırt desenleri daha kıvrımlı ve yanları sarı beneklidir. Üstelik uskumruda hava kesesi bulunmaz. Uskumru ile kolyoz arasında ilginç bir ayrım daha vardır. Kolyozun başının üstünde görülen saydam yeşilimsi bölgeye uskumruda rastlanmaz. Kolyozun eti uskumrununki kadar lezzetli değildir. Bazen balıkçılar kolyozları uskumru adı altında satarlar.

Uskumru güzel desenlerle bezeli, çok hızlı yüzebilen bir balıktır. Sürü halinde dolaşarak küçük balıkları ve kabukluları avlar.

UŞAK ili, Ege Bölgesi'nin İçbatı Anadolu bölümünde yer alır. Haritadaki görünümü yatık bir armudu andıran Uşak ili toprakları kuzeydoğudan güneybatıya doğru gidildikçe alçalır.

Ekonomik olanakları kısıtlı olan Uşak, ülkemizde nüfusu en ağır olarak artan illerimizdendir. 1990'da yapılan sayımın geçici sonuçlarına göre, kırsal kesimi nüfus yitiren ilin yıllık nüfus artış hızı Türkiye ortalamasından azdır. Bu sonuçlara göre il halkının üçte birinden fazlası il merkezinde yaşar. Uşak yöresi dokumacılık ürünleriyle tanınır. Bu ürünlerden başlıcası dünyaca ünlü Uşak halısıdır. Genellikle büyük olan Uşak halılarının 16. ve 17. yüzyıllardan kalma örneklerine dünyanın başlıca merkezlerindeki müzelerde rastlanmasının nedeni, eski el dokumacılığı sanatının en değerli ürünleri arasında yer almasıdır.

Doğal Yapı

Akarsu vadileriyle yer yer derin biçimde parçalanmış olan Uşak ili toprakları orta yükseklikteki dalgalı düzlüklerden oluşur. Bu topraklar, Ege Bölgesi'nin asıl Ege bölümünün düzlükleri ile İç Anadolu Bölgesi arasında bir geçiş alanı olan İçbatı Anadolu Eşiği'nin batı kesiminde yer alır. Uşak ilinin en yüksek noktası, kuzeydoğu kesimdeki Murat

UŞAK İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 5.341 km^2.
NÜFUS: 290.247 (1990 geçici sonuç).
İL TRAFİK NO: 64.
İLÇELER: Uşak (merkez), Banaz, Eşme, Karahallı, Sivaslı, Ulubey.
İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Başkomutan Tarihi Milli Parkı; Çevreköy-Akse ve Evrendede orman içi dinlenme yerleri; Blaundos ve Sebaste ilkçağ kent kalıntıları; Aziz Manas, Ballıkaya ve Delikkaya kiliseleri; Uşak Ulucamisi, Burmalıcami ve Çakaloz Camisi; Ali Ağa, Cimcim ve Cankış çeşmeleri; Cılandras, Beylerhan, Halıpazarı köprüleri ve Çanlıköprü; Şeyh Hacı Kemal Türbesi; Uşak Arkeoloji Müzesi, Uşak Atatürk ve Etnografya Müzesi.

Dağı'nda, Kütahya il sınırı yakınında 2.309 metreye erişen Kartaltepe'dir. Murat Dağı dışında Uşak ilini engebelendiren başlıca yükseltiler kuzey kesimdeki Elma Dağı (1.805 metre) ile orta kesimdeki Kaz Dağı ve Kışla Dağı'dır (1.308 metre). İl sınırları dışında yer alan Ahır ve Bulkaz dağlarının batı uzantıları Uşak ilinin doğu kesimine sokulur. Murat Dağı yamaçlarında yer alan yaylalar, hayvancılık alanı ve sayfiye yeri olarak yöre halkı için büyük önem taşır.

İl topraklarından kaynaklanan suları Büyük Menderes ve Gediz ırmakları toplar. Uşak ilinde yer alan önemli düzlükler akarsu vadi tabanlarının genişlediği kesimlerdedir. Bunlardan başlıcaları Gediz Irmağı'nın en önemli kollarından biri olan Banaz Çayı'nın geçtiği Banaz Ovası ve bu akarsuyun başlıca kollarından Kazancı (Yavu) Deresi vadisindeki Uşak Ovası'dır. Önemli bir göle rastlanmayan ilin güney kesiminde Adıgüzel baraj gölünün kuzey bölümü yer alır.

Bölgeler arası bir geçiş alanında yer alan Uşak ili daha çok İç Anadolu Bölgesi'nin özelliklerini anımsatan kara ikliminin etkisi altında kalır. Yıllık ortalama yağış miktarı kuzeydoğu kesimdeki Murat Dağı'na doğru gidildikçe artar. Oldukça sıcak geçen yazın hava sıcaklığı bazen 40°C'ye yaklaşacak kadar artış gösterirken, kar yağışlı geçen kışın −20°C'nin altına düşen soğuklar görülebilir. Uşak ilinde doğal bitki örtüsü bozkır (step) görünümündedir; fundalıklar geniş alanlar kaplar. Dağlık alanlarda meşe, kızıl çam, kara çam ve ardıçlardan oluşan ormanlara rastlanır.

Tarih

Yerleşim tarihi Tunç Çağı'nın ilk dönemine kadar uzanan Uşak yöresi, İÖ 13. yüzyılda Assuvalılar'ın yaşadığı topraklar arasında yer alıyordu. Bazı küçük krallıklar halinde yaşayan Assuvalılar, Hititler'in yayılmacılığı karşısında birleşerek onlarla savaştılar. Hititler'in üstünlüğüne karşın Assuvalılar gene de bağımsızlıklarını korumayı başardılar. Assuvalılar kültürlerini uzun süre koruyamadı ve daha sonra yöreyi ele geçiren Frigler'le kaynaştı. Kimmer istilasından sonra Lidyalılar'ın, Persler'in ve Makedonyalılar'ın egemenliği

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Uşak Ovası'nda yetiştirilen başlıca ürünler tahıllar ve şekerpancarı ile sebze ve meyvelerdir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Solda: Sivaslı ilçesine bağlı Selçikler köyünde, ilkçağ kenti Sebaste'nin kalıntıları. **Sağda**: 17. yüzyılda yapılmış madalyonlu Uşak halısı.

altında kalan bu topraklar İÖ 3. yüzyılda Bergama Krallığı'na bağlandı. Roma ve Bizans dönemlerini oldukça sakin bir biçimde geçiren Uşak yöresine 11. yüzyılda Türkmenler gelmeye başladı. Bir süre Haçlılar'ın eline geçen yöre, 13. yüzyılın ilk yarısına kadar Bizanslılar ile Anadolu Selçukluları arasında el değiştirdi. Eskiden Malatya yöresinde yaşayan Germiyan aşireti bu sırada Uşak'a gelerek yerleşti. Giderek güçlenen Germiyanoğulları, 14. yüzyılın başında bağımsızlıklarını ilan ederek bölgenin önemli bir bölümünü egemenlikleri altına aldılar.

1390'da Osmanlılar'ın ele geçirdiği Uşak yöresi, Ankara Savaşı'nı (1402) kazanan Timur tarafından gene Germiyanoğulları'na verildi. Yöre 1429'da kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. Celali Ayaklanmaları'ndan (*bak.* CELALİ AYAKLANMALARI) etkilenen Uşak yöresi, 19. yüzyılda Kütahya sancağının bir kazasıydı. Daha sonra Balkanlar'dan gelen göçmenlerden bir bölümünün yerleştirildiği Uşak yöresi, Kurtuluş Savaşı sırasında önemli olaylara ve çarpışmalara sahne oldu. Bu çarpışmaların geçtiği il toprakları, Kurtuluş Savaşı'na ait anı ve anıtların korunması amacıyla 1981'de kurulan Başkomutan Tarihi Milli Parkı'nın kuzeybatı bölümünün sınırları içindedir. Uşak yöresi Kurtuluş Savaşı sırasında 1920'den 1922'ye kadar Yunan işgali altında kaldı. Cumhuriyetten sonra da uzun bir süre Kütahya'nın bir ilçesi olarak yönetilen Uşak yöresi 1953'te il oldu.

Ekonomi

Uşak ilinde ekonomi daha çok tarıma dayalıdır. Yetiştirilen başlıca bitkisel ürünler buğday, arpa, şekerpancarı ile çeşitli sebzeler ve meyvelerdir. Az miktarda susam, anason ve haşhaş gibi bitkiler de yetiştirilen ilin özellikle kırsal kesiminde hayvancılık önemli bir gelir kaynağıdır. En çok koyun ve kıl keçisi yetiştirilen ilde elde edilen başlıca hayvansal ürün deridir.

Sanayisi oldukça çeşitlenmiş olan Uşak ilinde canlı bir küçük sanayi etkinliği göze çarpar. İlde çok sayıda deri atölyesi, pamuklu dokuma ve halı tezgâhı vardır. Sanayisi genellikle tarıma dayalı olan ildeki en büyük kuruluşlardan biri Uşak Şeker Fabrikası'dır. Daha sonra Şeker soyadını alan Mollazade Nuri Bey 1906-07'de Viyana'dan Uşak'a şekerpancarı tohumu getirtti. Ürettiği şekerpancarını rendeleyip kaynatarak elde ettiği pekmezi tahinle karıştırarak yaptığı helvayı köylülere satan Nuri Bey, bir şeker fabrikası kurulması amacıyla öteki girişimci Uşaklılar'a önderlik etti. Temelinin daha önce atılmasına karşın Alpullu Şeker Fabrikası'ndan üç hafta sonra, 17 Aralık 1926'da işletmeye açılan Uşak Şeker Fabrikası Türkiye'nin ikinci şeker üretim kuruluşudur. Uşak ilinde yer alan

öteki sanayi tesisleri pamuk ipliği, sentetik iplik, yün ipliği, battaniye, kilim, halı, un, mısır unu ve nişastası, glikoz, şeker, yem, metal eşya, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır. Uşak ilinin başlıca yeraltı zenginlikleri cıva, manganez, uranyum ve zımpara taşı yatakları ile şifalı madensuyu kaynaklarıdır. Uşak ulaşım açısından önemli konumdaki illerimizdendir. İzmir'i Ankara'ya bağlayan en işlek kara ve demiryolları il topraklarından geçer.

Toplum ve Kültür

Eski bir yerleşim alanı olan Uşak'a 11. yüzyıl sonlarında gelmeye başlayan Türkmen aşiretleri 13. yüzyıl sonlarına kadar çeşitli baskılar altında yaşadı. Haçlı Seferleri'nden sonra bir yandan Bizans İmparatorluğu'nun bu toprakları yeniden yönetimi altına almak için düzenlediği saldırılar, öte yandan Moğollar'ın Anadolu Selçukluları'nı denetim altında tutma amacıyla uyguladığı baskılar bu aşiretleri olumsuz biçimde etkiledi. 14. yüzyılla birlikte başlayan Germiyanoğulları döneminde Türkmen kültürünün yaygınlaştığı Uşak kenti, 16. yüzyılda halılarıyla ünlü bir dokumacılık merkeziydi. Afşar, Kaçar, Kınık, Karakeçili, Kızılkeçili ve Tekeli adıyla bilinen Türkmen aşiretlerinin, yerleştikleri Uşak yöresinde geleneksel el sanatı olarak sürdürdükleri dokumacılık daha sonra önemli bir gelir kaynağı haline geldi. Eskiden kırmızı, siyah, beyaz ve koyu mavi renklerle bağımsız geometrik desenler görülen Uşak halılarında 16. yüzyılda stilize insan, hayvan ve bitki motiflerini birbirine bağlayan birleşik desenler kullanılmaya başlandı. Bu yüzyıl sonlarına doğru madalyon ve yıldız motifi kullanılması yaygınlaştı. Bu sırada halılar büyük boyutta dokunmaya başlandı. Beyaz zeminli halı dokumacılığı 17. yüzyılda gelişti. Bu halıların başlıca güzel örnekleri Berlin ve New York'taki bazı müzeler ile İstanbul'daki Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir. 17. yüzyılda Avrupa'da yaygınlaşan ve bazı ressamların tablolarına konu olan Uşak halılarının niteliği, 18. yüzyılda dokumacılıkta makineleşmenin yaygınlaşması sonucunda geriledi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli dışsatım malları arasında yer alan bu halıların üretildiği Uşak, canlı bir dokumacılık ve ticaret merkeziydi. Halıcılığın gelişmesine bağlı olarak İzmir ile Uşak arasında yoğun bir ticaret ilişkisi vardı. 1906'ya ait resmi devlet kayıtlarına göre 1.532 halı tezgâhı ile 300 boyahanede 6.928 kadın ve erkek işçi çalışıyordu. Başlıca Uşak halısı çeşitleri "Acem örneği", "Çerkes örneği", "Kula örneği", "Kürt örneği", "yaprak halı", "barhana" ve "sarp kilit"tir.

Hah dokumacılığında gerilemelerin olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda kilim dokumacılığının gelişmiş olduğu görülür. Eskiden Türkmenler tarafından dokunan bu kilimlerin başlıca çeşitleri "delik kilim", "kız kilimi" ve "sandık örtüsü"dür.

Şemsi Güner

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Uşak'ta modern yapılar (solda) yanında yöresel mimarlığın ürünleri olan geleneksel evler (üstte) de bulunur.

Uşak yöresine özgü geleneksel el sanatlarından biri de dericiliktir. Halıcılık gibi dericilik de günümüzde yaygınlığını koruyan başlıca uğraşlardandır. Geleneksel yaşamlarını sürdüren Uşak'ın yerli halkı "Yörük" olarak adlandırılır.

İl Merkezi: Uşak

Bilinen en eski adı Temenothyrai olan kentin Frigler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Yöreye yerleşmelerinden sonra kent, Türkmenler tarafından "âşıklar" anlamında Uşşak olarak adlandırıldı. Daha sonra Germiyanoğulları döneminde gerçekleştirilen bayındırlık çalışmaları sonucunda önem kazanan ve adı giderek Uşak'a dönüşen kent 16. yüzyılda tanınmış bir halıcılık merkeziydi. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yapılan saray ve camilerin tabanlarını kaplamak için Uşak'ta halılar dokundu. Bu özelliğini yüzyıllar boyunca koruyan kentte dokumacılık makineleşmeye başladı. 1894'te bir yangından büyük ölçüde zarar gören kent, 1896'da demiryoluyla İzmir'e bağlandı. Dışarıya sattığı halılarını eskiden Çivril üzerinden İzmir'e gönderen Uşak, böylece doğrudan ulaşım olanağına kavuştu. 20. yüzyıl başlarında Uşak ülkenin önemli merkezlerindendi. Bu yıllarda elektrikten yararlanan ender Anadolu kentlerinden biri olan Uşak'ta iplik fabrikaları kuruldu. Bu fabrikaları kuranlar, halı ticaretiyle uğraşan Uşaklı Müslüman tüccarlardı. O sırada öteki merkezlerde kurulan buna benzer fabrikalara yatırım yapanlar genellikle yabancılar ve azınlıklardı. Kurtuluş Savaşı sırasında kısa bir süre ulusal güçlerden bir bölümünün karargâhı olarak kullanılan Uşak, iki yıl Yunan ordusunun işgali altında kaldı. İşgalden kurtulduğunda büyük bölümü yanmış ve yıkılmış durumda olan kent bir süre kendisini toparlayamadı. Şeker fabrikasının kuruluşu bile beklenen sonucu vermedi. 1953'te il merkezi olmasının ardından bazı yatırımların yöreye yönelmesi kentin gelişiminde etkili oldu.

Dokuzsele Deresi vadisinde kurulmuş olan kentin çevresi kıraç dağlık alanlarla çevrilidir. E-23 Karayolu ile İzmir-Afyonkarahisar Demiryolu kentten geçer. Kent, en eski bölümünü oluşturan Aybey mahallesinin yer aldığı kuzey kesimde gelişme göstermektedir. Kenarındaki binalarda önemli işyerleri bulunan kentin ana caddesi bu kesimdedir. Kentte yer alan başlıca eğitim ve kültür kurumu Ege Üniversitesi'ne bağlı Uşak Meslek Yüksekokulu'dur.

Kentin nüfusu 104.980'dir (1990 geçici sonuç).

UŞAKLIGİL, Halid Ziya (1866-1945). Çağdaş anlamda Türk romanının ilk ve başarılı örneklerini veren Halid Ziya öykülerinde de aynı çizgiyi izlemiştir.

İstanbul'da doğan Halid Ziya Uşaklıgil, kökleri eskilere uzanan ve Uşakizadeler diye bilinen Uşaklı bir aileden gelen halı tüccarı Hacı Halil Efendi'nin oğludur. Mercan mahalle mektebinde başladığı ilköğrenimini Fatih Askeri Rüştiyesi'nde sürdürdü. 10-12 yaşlarında *Leyla ile Mecnun, Âşık Garip* gibi öykülerin anlatıldığı kitapları okuyan Halid Ziya babasıyla birlikte gittiği Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nun oyunlarını ilgiyle izlemekteydi. Bunlar onun edebiyatla kurduğu ilk ilişkilerdi. Babasının işlerinin bozulması üzerine ailesi İzmir'e taşınınca eğitimini 1878'de İzmir Rüştiyesi'nde sürdürdü. Bu arada özel dersler alarak Fransızca da öğreniyordu. Katolik rahiplerin yönettiği bir papaz okulunda yatılı okumaya başladı. Bu okuldaki eğitimi Fransız klasiklerini ve çağdaş Fransız edebiyatını tanımasına yardımcı oldu. Yabancı dilini geliştiren Halid Ziya Fransızca'dan çeviriler yapmaya başladı. Bu arada bazı edebi yazılarını İstanbul'a göndererek *Hazine-i Evrak* adlı dergide "Mehmed Halid" adıyla yayımlamaktaydı.

Son sınıfta okuldan ayrılarak bir süre babasının yanında çalışan Halid Ziya aynı yıl bir arkadaşıyla birlikte *Nevruz* adlı bir dergi yayımlamaya girişti. Dışişlerinde görev almak amacıyla İstanbul'a gitti. Girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca İzmir'e döndü. Daha sonra Osmanlı Bankası'nda çalışmaya başladı. Bir yandan da İzmir Rüştiyesi'nde Fransızca dersleri veriyordu. Bu arada gene arkadaşlarıyla birlikte *Hizmet* gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazetede düzyazı şiir (mensur şiir), öykü ve roman türlerinde yazdığı ilk yapıtlarını yayımladı. 1893'te İstanbul'a taşı-

narak Reji İdaresi'nde başkâtip oldu. Recaizade Mahmud Ekrem'in aracılığıyla Edebiyat-ı Cedide topluluğuna katılan Halid Ziya, *Mai ve Siyah* (1897) romanını *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika ettirmeye başladı. *Servet-i Fünun* kapanıncaya kadar bu dergide *Aşk-ı Memnu* (1900) ve *Kırık Hayatlar* (1924) romanlarıyla birçok öykü ve makale yayımladı. *Servet-i Fünun* içinde Edebiyat-ı Cedide Akımı dışlanınca öbür arkadaşları gibi Halid Ziya da II. Meşrutiyet'e kadar hiçbir şey yayımlamadı. II. Meşrutiyet'ten sonra bir süre Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde batı edebiyatı dersleri verdi. 1909'da mabeyn başkâtibi, 1911'de Âyan Meclisi üyesi oldu. Siyasal görevlerle Almanya ve Romanya'ya giden Halid Ziya İttihat ve Terakki'nin düşmesinden sonra Reji İdaresi'ne geçerek yönetim kurulu başkanlığını yürüttü. Cumhuriyetten sonra Yeşilköy'deki köşküne çekilen yazar yaşamının sonuna kadar burada yaşadı. Bu süre içinde eski yapıtlarının yeni basımlarıyla ilgilendi; anılarını yazdı ve büyük zamanını okuyarak geçirdi.

İzmir'de ilk romanını kaleme aldığı yıllarda Fransa'da Gerçekçilik ve Doğalcılık akımları yaygındı. Halid Ziya Tanzimat dönemi romancıları gibi Romantizm'e değil, çağdaşı olan bu yeni akımlara yakınlık duydu. *Hizmet*

Nuri Akbayar Arşivi

Halid Ziya Uşaklıgil (1866-1945)

gazetesinde 1885'te dizi olarak yayımlanan, masum bir genç kızın aldatılışını ve çektiği acıları anlatan *Sefile* adlı ilk romanı ahlaka aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklandığı için yarım kalmış ve kitap haline getirilememiştir.

Halid Ziya'nın *Nemide* (1889), *Bir Ölünün Defteri* (1889), *Ferdi ve Şürekâsı* (1894) adlı yapıtları İzmir'de yazdığı gençlik dönemi romanlarıdır. İlk iki romanında konu üç kişi arasındaki acıklı bir sevgi öyküsüdür. Her iki romanda da başkişi öbür iki kişinin mutlu olmaları için kendini feda eder. Yazarın bu yapıtları o güne kadar yazılmış Türk romanlarının bazı özelliklerini yineler. Ortam İstanbul'da bir zengin evidir. Olay Osmanlı toplumunun kapalı yapısından ötürü tek bir aile çevresinde geçer. Ama bu romanlar yazarın sonraki çalışmalarında görülecek kişilerin ipuçlarını verir. Halid Ziya'nın bu gençlik dönemi yapıtları içinde en başarılısı *Ferdi ve Şürekâsı*'dır. Roman kişilerinin ustalıkla dengelenmiş yoğun çizimleri, ekonomik koşulların etkileri, yapıtı Romantizm'in çizgilerine girmekten kurtararak ona gerçekçi bir çerçeve sağlar.

Halid Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve Siyah* adlı yapıtı hem yazarın, hem de Türk romanının olgunluğa doğru önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Yazar bu romanında o dönemin basın dünyasını, gazeteciler, şairler, yayımcılar ve yazarlar çerçevesinde ele alır. Bu dünyanın gerçekleri karşısında yenik düşen Ahmed Cemil'in düşleriyle onu gittikçe burgacına alan gerçeğin çatışması romandaki kurgunun kaynağıdır. *Mai ve Siyah* iyimserlik ile karamsarlığın, amaçlanan ülkü ile ekonomik zorunluluğun çatışmasıdır. İlk büyük Türk romanı kabul edilen *Aşk-ı Memnu* yazarın da başyapıtıdır. Romanda, zengin ama yaşlı Adnan Bey'le parası için evlenen genç ve güzel Bihter bir süre sonra kocasının yeğeni Behlül ile yasak bir aşk yaşamaya başlar. Genç bir insanın yalnızca zenginliğe değil, sevgiye de gereksinimi olduğunu geç anlamıştır. Ama Behlül bu ilişkiden bıkıp Adnan Bey'in kızı Nihal'le evlenmek isteyince Bihter tüm ilişkilerini açığa çıkarır ve kendini öldürür. Nihal babasının yanına dönerek onunla yaşamaya başlar, Behlül ise kaçar. 1909'da *Sabah* gazetesinde tefrika edi-

len *Nesl-i Ahir* de kitap olarak 1990'da yayımlanmıştır. Halid Ziya bu yapıtında aşktan başka düşünce ve sorunları olmayan, yaşamlarını çalışmadan sürdüren hazıryiyici ve batıya özenen bir toplum kesiminin yaşamını yansıtmıştır. Romandaki oldukça karmaşık ilişkiler, romanın kişileri arasındaki nesnel ve duygusal bağlantılara ustaca örülmüş tüm hareketler, betimlemeler ve ruh çözümlemeleri olayın akışını hızlandıracak biçimde, ölçülü ve dengeli olarak işlenmiştir. Yapıtta olayın örülüşü, dış ve iç dünyaların anlatımındaki denge son derece yetkindir.

Halit Ziya Uşaklıgil'in öbür öykü kitaplarının başlıcaları şunlardır: *Bir Muhtıranın Son Yaprakları* (1889), *Bir İzdivacın Tarih-i Muaşakası* (1889), *Bir Yazın Tarihi* (1898), *Solgun Demet* (1901), *Hepsinden Acı* (1934), *Kadın Pençesi* (1939). Ayrıca, *Yunan Tarih-i Edebiyatı* (1912), *Latin Tarih-i Edebiyatı* (1912), *Sanata Dair* (1955, 3 cilt) adlı inceleme ve deneme yapıtları da vardır.

UTRILLO, Maurice (1883-1955). Paris sokaklarının ressamı olarak tanınan Maurice Utrillo Montmartre'da doğdu. Önceleri akrobatlık ve modellik yapan, sonradan ressam olarak tanınan Suzanne Valadon'un evlilik dışı çocuğuydu. Utrillo adını, kendisini evlat edinen ve bakımını üstlenen bir İspanyol'dan aldı. 19. yüzyıl sonlarında Paris'in sanatçılarla dolu bohem havasında büyüdü. Yaşamı boyunca yalnızca iki tutkusu oldu: Resim ve alkol. İçki içmeye çok genç yaşta başlayan sanatçı, bu yüzden birkaç kez tedavi görmek zorunda kaldı.

Resim yapmaya annesinin ısrarıyla başladı. Sürekli açık havada çalışıyor, yaşadığı yerdeki sokakları, caddeleri, evleri, bahçeleri olağanüstü bir duyarlılıkla tuvaline aktarıyordu. Derin bir hüzün ve yalnızlık duygusunun çocuksu bir sevinçle kaynaştığı özgün resimler yaptı. Bazı sanat eleştirmenlerince naif ressam olarak değerlendirildi. Resmini yapacağı konunun cetvelle önce ayrıntılı bir taslağını çizer, sonra boyamaya başlardı. Resimlerini genellikle mukavva ya da ahşap üzerine çizer, kalın boya katmanları uygulayarak renklendirirdi. Yaşadığı dönemde ve sonradan birçok kez taklit edildiyse de, hiçkimse onun yalın ve özgün üslubuna ulaşamadı.

Aynı sokakları ve caddeleri değişik açılardan birçok kez resmetti. Montmartre'da Sacré-Cœur (Kutsal Yürek) Bazilikası ve Paris'in en eski kilisesi olan Saint Pierre en sık işlediği konular arasındaydı. En verimli dönemini, sürekli kar manzaraları yaptığı için "beyaz dönem" olarak adlandırılan yıllarda (yaklaşık 1908-14) yaşadı. Bir süre sonra açık havada resim yapmayı bıraktı. Artık atölye-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Utrillo'nun 1912'de yaptığı *Montmartre'da Müller Sokağı'nda Kahvehane* adlı tablosu.

sinden çıkmıyor, Paris kartpostallarından resim yapıyordu. Müşterileri atölyesine geliyor, yüzlerce resim arasından kendi zevklerine uygun olanını seçiyordu.

Zamanla daha çok tanınmaya, tablolarının fiyatı yükselmeye başladı. Eleştirmenler sık sık ondan söz ediyorlardı. Ne var ki, dağınık ve sorunlarla dolu bir yaşam, aşırı alkol ve yetersiz beslenme sonucunda sağlığı giderek bozuldu. İçki ve resim dışında artık hiçbir şeyle ilgilenmediğinden ünlendiğinin farkında bile değildi.

I. Dünya Savaşı'nın ardından, dostlarının yardımıyla La Boétie Sokağı'ndaki bir galeride sergi açtı. Çevresinin ısrarıyla zorla gittiği sergisinde çok içkili olduğu için kendi resimlerini tanımakta bile güçlük çekti. Bir süre sonra Lucie Valore adlı bir kızla evlendi. Karısının ısrarıyla Paris'ten ayrılarak Le Vésinet'ye yerleşti. 1928'de Légion d'honneur nişanıyla onurlandırıldı. Ardında olağanüstü güzellikte yüzlerce tablo bırakarak 72 yaşında öldü. Utrillo'nun çok tanınan resimleri *Montmagny Bahçesi* (1907), *Berlioz'un Evi* (1910), *Montmartre'da Müller Sokağı'nda Kahvehane* (1912), *Moulin de la Galette* (1922) ve *Jeanne d'Arc Caddesi'nde Kış*'tır (1934). Sanatçının ayrıca çok sayıda taşbaskı çalışması da vardır.

UYAK. Şiirde dize sonlarında bulunan sözcüklerin son heceleri arasındaki ses benzerliğine "uyak" ya da "kafiye" adı verilmektedir. Halk şiirinde ise "ayak" denir. Bir ses sanatı olan uyak bazen dizelerin içindeki sözcüklerle de yapılır; ama bu tür kullanımlara şiire ahenk katmak için başvurulur. Bu nedenle uyak denince dize sonundaki sözcüklerin ses benzerliği söz konusudur.

Şiirde uyak, dize sonlarındaki anlamları ayrı sözcükler ile işlevleri farklı ekler arasında görülür. Aynı sözcükler ve ekler uyak sayılmazlar. Dize sonlarında yinelenen sözcüklere ve eklere "redif" adı verilir; redifler çoğunlukla Türk halk edebiyatı örneklerinde görülür.

Uyağın, şiirin ses yapısı bakımından belirli bir yeri vardır. Bu nedenle hemen her dönemde sıkça kullanılmıştır. Bazen uyaksız şiir olamayacağı konusunda görüşler bile ortaya atılmıştır. Uyağın şiirin ahenk ya da ezgisi üzerindeki etkisinin dışında, özelllikle uzun şiirlerde belirli bir düzenleyicilik görevi de vardır. Özellikle ezberlemeye yönelik şiirlerde uyak akılda kalıcılığı sağlar. Düzyazıda ahenk için de uyak kullanılabilir. Divan edebiyatında önemli bir yeri olan bu tür uyağa "seci" denir (*bak*. DİVAN EDEBİYATI).

Uyaklar da seslerin sayısına göre üçe ayrılır:

a) Yarım uyak, dize sonundaki tek ünsüz benzerliğine dayanan uyak türüdür. Ak/ok sözcüklerinde "k" yarım uyağa örnek olarak gösterilebilir.

b) Tam uyak, dize sonundaki bir ünlü ile bir ünsüzün ses benzerliğine dayanan uyak türüdür:

Başında bu mucizenin
Sesler, kokular ve renkler
Ebediyet kadar derin
Bir anın vadini bekler.
(A. H. Tanpınar)

Bu dizelerdeki "mucizenin" (*-in*) ve "derin" (*-in*) sesleri arasında tam uyak görülür.

Son heceleri "a" ya da "u" ile biten dizeler de tam uyaklı kabul edilir:

Her yaz şimale doğru asırlarca bir koşu
Bağrımda bir akis gibi kalmış uğultusu.
(Y. K. Beyatlı)

Bu dizelerin sonundaki *u* ünlüsü tam uyağa örnektir.

c) Zengin uyak, dize sonunda ikiden çok ses benzerliğine dayanan uyak çeşididir. "Tunç uyak" adı da verilir:

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı
Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı.
(M. A. Ersoy)

Burada "tanı" ve "vatanı" (*-tanı*) zengin uyak oluştururlar.

Bir taraf bahçe, bir tarafta dere
Gel uzan sevgilim, benimle yere
Suyu yakuta döndüren bu hazan
Bizi garkeyliyor düşüncelere.
(Ahmed Haşim)

Bu dizelerdeki "dere" (*-ere*), "yere" (*-ere*), "düşüncelere" (*-ere*) zengin uyağa örnek olarak verilebilir.

Ses bakımından aynı ama anlamca ayrı sözcüklerden ya da söz öbeklerinden oluşan uyak türüne "cinaslı uyak" denir:

Kalem böyle çalınmıştır yazıma
Yazım kışa uymaz, kışım yazıma.
(Gevheri)

İlk dizedeki yazıma "kader, alınyazısı", ikinci dizedeki yazıma "yaz mevsimi" anlamına gelmektedir.

Uyaklar dizelerdeki düzenlerine, bulunma yerlerine göre de adlandırılırlar:

a) İç uyak, dizelerin ortalarında bulunan uyaktır:

Şeb-i hicran yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyarır halkı efganım kara bahtım uyanmaz mı.
(Fuzuli)

"Cânım" ve "efganım" sözcüklerinde iç uyak "*-an*" ile sağlanmaktadır.

b) Sarma uyak, her dörtlüğün birinci ile dördüncü, ikinci ile üçüncü dizelerine uygulanan uyak türüdür:

Çözülen bir demetten indiler birer birer
Bırak yorgun başları bu taşlarda uyusun
Tutuşmuş ruhlarına bir damla gözyaşı sun
Bir sebile döküldü bembeyaz güvercinler.
(Z. O. Saba)

Burada "birer" (1. dize) ile "güvercinler" (4. dize), "uyusun" (2. dize) ile "sun" (3. dize) birbiriyle uyaklıdır.

c) Baş uyak, dizelerin başında bulunan uyak türüdür:

Gönlümüz bağlandı zülfün teline
Alınmaz gözleri mestim alınmaz
Sencileyin cevredici kuluna
Bulunmaz gözleri mestim bulunmaz.
(Gevheri)

İkinci dizedeki "alınmaz" ile dördüncü dizenin başındaki "bulunmaz" sözcükleri baş uyak oluştururlar.

ç) Çapraz uyak, her dörtlüğün birinci ile üçüncü, ikinci ile dördüncü dizeleri arasında yapılan uyak türüdür:

Keder, saçlarıma ak
Yüzüme çizgi serdi
Ruhumu çırılçıplak
Soyup çarmıha gerdi.
(N. F. Kısakürek)

Burada "ak" (1. dize) ile "çırılçıplak" (3. dize), "serdi" (2. dize) ile "gerdi" (4. dize) arasında çapraz uyak vardır.

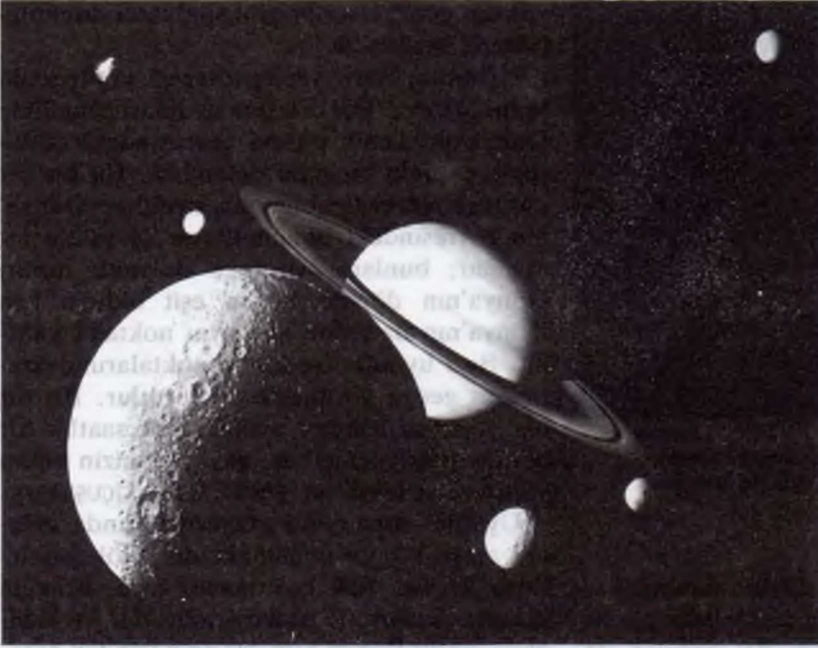
Uyağın Tarihçesi

Uyağın ilk kez hangi ulusta, hangi ozanlarca kullanıldığı kesin olarak bilinememektedir. Eski Yunan, Latin ve Japon edebiyatlarında uyağa rastlanmaz. Bazı Avrupa edebiyatlarıyla Arap, Fars ve bunlardan etkilenen Türk edebiyatlarında uyak özel bir yer tutar ve önem taşır.

Türk şiirinin en eski örneklerinde bile uyak görülmektedir. Divan şiirinde "göz için uyak" ilkesi benimsenmiş, daha çok da tam ve zengin uyaklar kullanılmıştı. Halk şiirinde ise çoğunlukla yarım uyaklarla yetinilmiş, redif oldukça fazla kullanılmıştır. Divan edebiyatında şairler için uyak önemli bir uğraştı. Yazı için Arap alfabesinin kullanıldığı Osmanlıca'da sesdeş diyebileceğimiz (aynı sesi veren) harflerin çokça olması uyak olarak kullanılacak sözcüklerin seçiminde güçlük yaratıyordu (*bak.* OSMANLICA). Bu yüzden uyağın aynı harflerden oluşan bir sözcükle yapılması gerekiyordu. Başka türlü söylersek, uyak için aynı sesi veren değişik harflerin kullanılması uygun görülmüyor, yazılışa çok önem veriliyordu. Böylece "göz için" uyak denen anlayış Divan edebiyatına egemen olmuştur. Oysa uyak için aynı sesi veren sözcüklerin kullanılması da yeterliydi. Bunu göz önüne alan Servet-i Fünuncular ilk kez "göz için uyak" yerine "kulak için uyak" ilkesini getirmiş ve bu yolda örnekler vermişlerdir. Cumhuriyet döneminde "ölçüsüz ve uyaksız şiir de yazılabilir" ilkesi (Garipçiler) egemen olmuştur. Günümüz şiirinde ise uyak belirleyici bir öğe olmaktan çıkmış durumdadır (*bak.* ŞİİR SANATI).

UYDU. Herhangi bir gezegenin çevresinde dolanan bir gökcismine uydu denir. Örneğin Ay, Dünya'nın doğal uydusudur. Güneş sistemindeki dokuz büyük gezegenden yedisinin uyduları vardır.

İster doğal ister yapma olsun, bütün uydular ana gezegenlerinin çevresinde, yörünge denen bir yol üzerinde dolanırlar. Gezegenin yerçekimi (kütleçekimi) uyduları yörüngede tutar (*bak.* YERÇEKİMİ). Eğer gezegenin at-

"Voyager 1" uzay aracından çekilen bu fotoğrafta, Satürn gezegeni ile bu gezegenin altı uydusu görülmektedir. Zemindeki yıldızlar fotoğrafa sonradan elle eklenmiştir.

NASA/Science Photo Library

mosferi varsa ve uydu gezegene bu atmosferin içinden geçecek kadar yakınlaşmışsa, atmosferin oluşturduğu sürtünme nedeniyle uydu yavaşlar ve sonunda gezegenin yüzeyine düşer. Eğer, bu sürtünme çok şiddetliyse, uydu gezegenin çekim gücüyle düşerken bir meteor gibi yanıp yok olabilir (*bak.* METEOR VE METEORİT; SÜRTÜNME).

Doğal Uydular

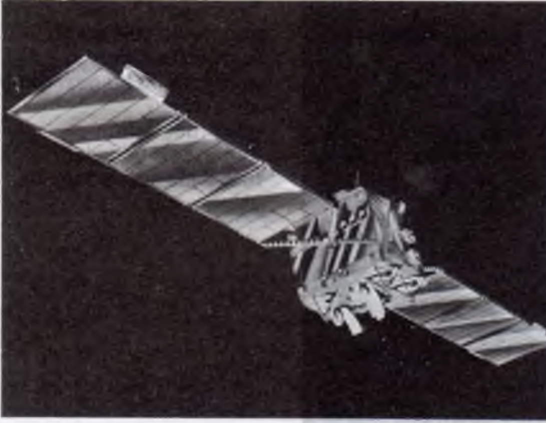
Ay da içinde olmak üzere, bilinen 58 doğal uydu vardır (*bak.* AY). Güneş sistemindeki gezegenler ile uydularının dökümü aşağıda verilmiştir:

Merkür:	Uydusu yok.
Venüs:	Uydusu yok.
Dünya:	Ay.
Mars:	Phobos ve Deimos.
Jüpiter:	Metis, Adrastos, Amaltheia, Thebe, İo, Europa, Ganymedes, Kallisto, Leda, Himalia, Lysithea, Elara, Ananke, Karme, Pasiphae ve Sinope.
Satürn:	Atlas, Prometheus, Pandora, Janus, Epimetheus, Mimas, Enkelados, Tethys, Telesto, Kalypso, Dione, Helenos, Rhea, Titan, Hyperion, İapetos ve Phoebe. Henüz adlandırılmamış dört küçük uydusu daha vardır. İki uydusunun daha olduğu sanılmaktadır.
Uranüs:	Miranda, Ariel, Umbriel, Titania ve Oberon. Numaralarla tanımlanmış 10 uydusu daha vardır: 1986 U1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ve 1985 U1.
Neptün:	Triton ve Nereid.
Plüton:	Kharon.

1610 öncesinde, Güneş sisteminde Dünya'nın Ay'ından başka bilinen bir uydu yoktu. Ama o yıl, yeni bulunan teleskoptan yararlanan İtalyan astronom Galileo, Jüpiter'in dört büyük uydusunu, İo, Europa, Ganymedes ve Kallisto'yu keşfetti (bu dört uydu "Galileo uyduları" olarak bilinir). 17. yüzyılın ikinci yarısında Satürn'le ilgili araştırmalar Titan (1655) ve İapetos'un (1671) keşfini getirdi. Uranüs'ün kâşifi olan Alman asıllı İngiliz astronom Sir William Herschel 1787'de Uranüs'ün iki uydusunu buldu; bunlar Oberon ve Titania'ydı.

19. ve 20. yüzyıllarda, giderek yetkinleştirilen teleskoplarla çekilen fotoğraflar daha pek çok uydunun bulunduğunu ortaya koydu. 1970'lerin sonlarından beri dış gezegenlere gönderilen uzay araçları daha da küçük uyduların varlığını saptadı ve bunların fotoğraflarını çekti. 1980 ve 1981'de Satürn'ü, 1986'da Uranüs'ü ziyaret eden ABD yapımı "Voyager" uzay sondaları yeni uydular keşfettiler.

Bazı küçük uydular, ana gezegenin kütleçekimine yakalanmış küçük gezegenler, yani asteroitler olabilir. Ama, doğal uyduların çoğunun, ana gezegenlerinin çevresindeki yörüngelerde oluştuğu ve Güneş sisteminin başlangıcından bu yana da uydu olarak kaldığı sanılmaktadır (*bak.* GÜNEŞ SİSTEMİ).

British Aerospace

Avrupa Haberleşme Uydusu, güneş panelleri üzerine yerleştirilmiş pillerden güneş enerjisi sağlar.

Yapma Uydular

Yapma uydular, insan eliyle yapılmış ve roketle fırlatılarak Dünya çevresinde yörüngeye oturtulmuş araçlardır. Bu uydular, atmosferin üst katmanlarına girerek yanana kadar ya da denetim altında yeryüzüne indirilene kadar yörüngede kalır. İlk yapma uydu, 4 Ekim 1957'de SSCB tarafından fırlatılmış olan "Sputnik 1"di. İlk ABD uydusu ise 31 Ocak 1958'de yörüngeye oturtulmuş olan "Explorer 1"di. O tarihlerden bu yana, genellikle ABD ve SSCB tarafından binlerce uydu fırlatılmıştır; Fransa, Çin, Japonya, İngiltere ve Hindistan gibi bazı başka ülkeler de yörüngeye uydu oturtmuştur.

Yapma uydular çok değişik amaçlarla geliştirilmiş olabilirler. Meteoroloji uydularıyla çok daha kesin hava tahminleri yapılabilmektedir. Bu tür uydular fırtına ve kasırgaları önceden haber verebilir. Haberleşme uyduları telefon ve televizyon sinyallerini aktarır ve böylece bütün olaylar dünyanın her köşesinde canlı olarak izlenebilir. Dünyadaki doğal kaynaklar konusunda değerli bilgiler veren ve ayrıca orman yangınlarının, tarım ürünleri hastalıklarının ya da deniz ve göllerin yüzeyinde toplanan petrol birikintilerinin yerlerini tam olarak belirlemede yararlanılan başka uydular vardır. Birçok uydu da yalnızca askeri amaçlarla kullanılır. Bazıları, casus uydular olarak düşman silahlarının yerleştirildiği yerleri ve birliklerin hareketini saptayacak biçimde donatılmıştır. Bazıları da uzun menzilli ve yüksek güçlü laserler gibi silahlarla donatılabilecek türdendir.

Uydunun işlevi yerleştirileceği yörüngenin tipini belirler. Haberleşme uyduları genellikle Dünya'nın kendi ekseni çevresindeki dönüşüyle uyumlu biçimde dolanırlar. Bu tür bir yörünge üzerinde bulunan uydular, Dünya'nın çevresindeki dolanımlarını 24 saatte tamamlar; bunların yörünge dolanım hızları Dünya'nın dönme hızına eşit olduğu için Dünya'nın üzerinde hep aynı noktada kalırlar. Bazı uydular ise kutup noktalarının üzerinden geçen yörüngelere oturtulur. Bu tür bir yörünge izleyen uydular, 24 saatlik bir dönem (periyot) içinde, gezegenimizin bütün yüzeyini görebilirler (*bak.* UZAY UÇUŞLARI).

Uydular astronomi araştırmalarında giderek artan bir rol oynamaktadır. Gökcisimlerince salınan pek çok ışınım türü, örneğin gamma ışınları, X ışınları, morötesi ve kızılötesi ışınlar Dünya atmosferinin içinden geçemez; bu nedenle, bu dalga boylarında araştırma yapmak için astronomların yörüngeye ışınım algılayıcı aletler yerleştirmeleri gere-

NASA/Science Photo Library

Dünya'nın çevresinde dolanan yapma uydular yeryüzündeki ve atmosferindeki koşulların gözlenmesine yardımcı olur. İtalya'nın bu görünümü bir "Landsat" uydusundan alınmıştır.

kir. Yörüngede dolanan en başarılı "gözlemevleri"nden biri Kızılötesi Astronomi Uydusu (IRAS) idi. 1983 boyunca çalışan bu uydu, pek çok yıldızı çevreleyen halkalar ve yeni bazı kuyrukluyıldızlar da içinde olmak üzere, çok sayıda kızılötesi ışınım kaynağı keşfetti. Morötesi ve X ışını dalga boylarındaki en ilginç Güneş gözlemlerinden bazılarını, 1970'lerde "Skylab" uzay istasyonunda bulunan ABD'li astronotlar yaptı. İlk X ışını araştırma uydusu, Aralık 1970'te uzaya fırlatılan ABD yapımı "Uhuru" idi. Bunun ardından başka ülkelerce de X ışını araştırma uyduları fırlatıldı ve yüzlerce X ışını kaynağının yeri belirlendi. İlk gamma ışını teleskopları ABD'lilerin "SAS-2" ve Avrupalılar'ın "COS-B" uydularıydı. "SAS-2" 1972'de fırlatıldı ve yedi ay kadar işler durumda kaldı. "COS-B" uydusu 1975'te fırlatıldı ve 1982'ye kadar bilgi göndermeyi sürdürdü.

UYGURLAR, 745-840 arasında Orta Asya'da egemenlik kurmuş bir Türk topluluğudur. Uygurlar'ın adına daha eski dönemlere ilişkin Çin kaynaklarında rastlanır. İlk kez 5. yüzyılda siyasal bir birlik oluşturmayı başaran Uygur boyları daha sonra Tölesler'in arasına karışmışlar, 6. ve 7. yüzyıllarda Göktürkler'in egemenliği altında yaşamışlardı. Uygurlar bu dönemde Göktürk egemenliğine karşı çıkan Karluklar, Basmıllar gibi Türk topluluklarıyla işbirliği yapmışlar, Çinliler'le de iyi ilişkiler kurmuşlardı. 8. yüzyılın başında Göktürk egemenliğini sarsacak boyutlarda ayaklanmalar düzenleyen Uygurlar, Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra karışıklık içine düşen Göktürk Devleti'ni yıkmak için çabalarını artırdılar. Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar'la anlaşıp 742'de Basmıl başbuğunu kağan ilan ederek Göktürk egemenliğine son verdiler. 745'te de Uygur Başbuğu Kutluğ Bilge Kül kağan olunca Göktürk topraklarında Uygur egemenliği başladı. Basmıllar ve Karluklar'ın da katıldığı bu devletin içinde bir süre Oğuzlar da yer aldı. Kutluğ Bilge Kül'ün ölümünden (747) sonra başa geçen Moyun-Çur (Bayan-Çur) başka Türk topluluklarını da Uygur egemenliğine bağladı. Ama, 751'deki Talas Irmağı Savaşı'nda Arap ordusu Uygurlar'ı ve müttefikleri olan Çinliler'i bozguna uğratınca Tarım havzasında yaşayan Karluklar bağımsızlıklarını ilan ettiler.

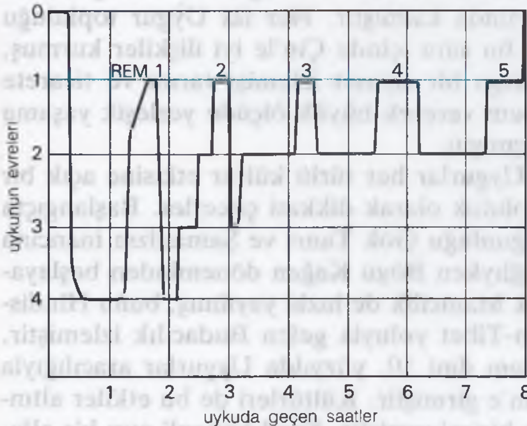
Uygurlar bundan sonra egemenlikleri altındaki Türk topluluklarıyla gittikçe büyüyen anlaşmazlıklar içine düşmüş, ilişkilerini daha çok Çin'le geliştirmeye çalışmışlardır. Uygurlar'ın Çin'le olan ticaret ve kültür ilişkileri sürekli gelişme göstermiş, siyasal ilişkiler ise zaman zaman sertleşmiştir. Çin'le iyi ilişkiler kuran Bögü Kağan'ı (759-780) öldürüp başa geçen veziri Tun Baga Tarkan (hükümdar olunca Alp Kutluk Bilge Kağan adını almıştır) döneminde Çinliler'le sürekli savaşmaktan yana olan Oğuzlar tasfiye edilmiştir. Bundan sonra Alp Kutluk Bilge Kağan'ın soyundan gelen Uygur hükümdarları Çinliler'le iyi ilişkilerini sürdürmüş, daha çok, büyük bir tehlike oluşturmaya başlayan kuzeydeki Kırgızlar'la savaşmışlardır. 794-805 arasında hükümdar olan Kutluk Bilge Kağan Kırgızlar'a ağır darbeler indirmiştir. Kutluk Bilge Kağan'dan sonra en uzun süre hükümdarlık yapan Hasar Tegin (Ay Tengride Kut Bolmış Bilge Kağan) (831-832) ile Hu Te-le (Ay Tengride Kut Bolmış Alp Kulug Bilge Kağan) (832-839) dönemlerinde Uygur yönetimi iyice Çin'e yaslanmıştır. Kırgızlar 840'ta başkenti Karabalgasun'u ele geçirerek Uygur Devleti'ne son verdiklerinde Uygurlar'ın önemli bir bölümü Çin'e sığınmıştır. Burada yeniden örgütlenen Uygurlar (Sarı Uygurlar), 856'da Tarım havzasında bir devlet kuran ana kola bağlı olarak 1028'e kadar varlıklarını sürdürmüştür. Turfan Uygurları olarak adlandırılan ana kol da 1209'da Cengiz Han'a bağlanmak zorunda kalmıştır. Her iki Uygur topluluğu da bu süre içinde Çin'le iyi ilişkiler kurmuş, barışçı bir siyaset izlemiş, tarım ve ticarete önem vererek büyük ölçüde yerleşik yaşama geçmiştir.

Uygurlar her türlü kültür etkisine açık bir topluluk olarak dikkati çekerler. Başlangıçta çoğunluğu Gök Tanrı ve Şamanizm inancına bağlıyken Bögü Kağan döneminden başlayarak Manicilik de hızla yayılmış, bunu Hindistan-Tibet yoluyla gelen Budacılık izlemiştir. İslam dini 10. yüzyılda Uygurlar aracılığıyla Çin'e girmiştir. Kültürleri de bu etkiler altında biçimlenmiştir. Sogd kökenli ayrı bir alfabeleri olan Uygurlar birçok kitap ve yazılı

belge bırakmışlardır. Çinliler'den aldıkları kâğıt yapımı ve basım tekniklerinin Araplar yoluyla batıya aktarılmasında da Uygurlar'ın büyük rolü olmuştur.

UYKU. Yaşamımızın yaklaşık üçte birini uykuda geçirdiğimize göre, uykunun kaçınılmaz bir gereksinim olduğu ortadadır. Buna karşılık uykunun niteliği konusunda pek az, amacı konusunda ise hemen hiçbir şey bilinmiyor. Gene de vücudun hiçbir zaman uykudaki kadar dinlenemediği bir gerçektir. Çünkü insan yatarak dinlenmeye çalışsa bile, uyanık olduğu sürece vücut işlevleri olağan hızıyla sürüp gider ve yorucu dış uyaranlara bilincini tümüyle kapatamaz. Oysa uykudayken bazı vücut işlevleri yavaşlar, insan çevresinde olup biteni fark edemez ve dış uyaranlara her zamankinden daha az yanıt verir. Ama, komada olduğu gibi bilincini yitirmiş değildir; şiddetli bir uyaran karşısında her an uyanarak bilinç dünyasına geri dönebilir.

Günlük uyku gereksinimi kişiden kişiye ve yaşa bağlı olarak değişir. Yeni doğmuş bir bebek yalnızca karnı acıktığı zamanlar uyanarak günün en az 16 saatini uykuda geçirdiği halde, 2-4 yaş arasındaki çocuklar günde ortalama 12 saat uyurlar. Bunun genellikle 1-2 saati öğleden sonra, gerisi gece uykusudur. Yaş ilerledikçe insanın uyku gereksinimi azalır ve bebeklikte kısa aralıklarla bütün güne yayılan uyku saatlerinin yerini erişkinlerde kesintisiz tek bir gece uykusu alır. Yetişkin bir insan için günde 7-8 saatlik uyku

İnsan uzun süre uyuduğunda REM uykusu evrelerinin süresi de giderek uzar.

yeterlidir. Hatta çoğu insan bundan 1-2 saat eksik uyumaya kendini alıştırarak haftalarca yorgunluk duymadan günün temposuna ayak uydurabilir.

Geceleri iyi uyuyabilmenin ilk koşulu, kasları gevşeterek ve rahatsız edici düşünceleri uzaklaştırarak günün gerginliğinden olabildiğince kurtulmaktadır. Ayrıca yatağın çok rahat, yatılan odanın havalandırılmış ve sessiz olması, fazla ağırlık yapmadan ve terletmeden ısıtacak kalınlıkta bir yorgan ya da battaniye seçilmesi önemlidir. Uykuya yatmadan hemen önce kahve, çay ya da kolalı içecekler içmekten de kaçınmak gerekir; çünkü bu içeceklerde bulunan kafein uyarıcı bir maddedir ve vücudun gevşeyerek uykuya geçmesini geciktirir.

Niçin Uyuruz?

Bilimsel olmayan bir açıklamayla, vücudun "gücünü tazelemek" için uykuya gereksinim duyduğu söylenebilir; bu, tıpkı boşalan bir pile yeniden elektrik yüklemek gibi bir şeydir. Nitekim vücudun güçsüz düştüğü hastalık ya da iyileşme dönemlerinde insanlar genellikle daha çok uyurlar. Üstelik yalnız insanın değil öbür memelilerin de uyuması, uykuda geçen sürenin yaşamımızdaki payı ve uykusuzluğun saptanmış yıpratıcı etkileri, uykunun sağlık açısından ne kadar önemli olduğunu gösterir. Ama, uyku laboratuvarlarında sürdürülen yoğun araştırmalara rağmen, neden uyuduğumuz henüz tam olarak açıklanabilmiş değildir. Genel olarak, vücutta gündüz tüketilen bazı maddelerin uyku sırasında yeniden yapıldığı ve zihnin gün boyunca topladığı yığınla bilgiyi ancak uykudayken seçip elediği düşünülüyor.

Uyku sırasında vücutta ne gibi değişiklikler olduğu konusunda daha çok bilgimiz var. Uykudayken vücut sıcaklığı ve nabız sayısı düşer, kaslar gevşer, solunum daha yavaş ve düzenli hale gelir. Bazı hormonların kandaki miktarı azalırken bazılarınınki yükselir. Ama vücut işlevleri tümüyle durmaz; kalp her zamanki gibi vücuda kan pompalar, bağırsaklarda sindirim sürer ve uyuyan kişi ara sıra yatakta dönerek konumunu değiştirir.

Aslında insan gece boyunca hep aynı derinlikte uyumaz. Denekler üzerinde yapılan

araştırmalarda uykunun belirli evrelerden geçen değişik derinlik düzeyleri olduğu saptanmıştır. Bunlardan en önemlileri REM uykusu ya da "hafif" uyku ve REM-dışı ya da "derin" uykudur. Hafif uyku evresindeyken kapalı gözkapaklarının altında gözler hızla titreşip hareket ettiği için, bu tip uykuya "hızlı göz hareketleri" anlamındaki İngilizce *rapid eye movements* sözcüklerinin başharfleriyle kısaca REM uykusu denmiştir. Uzmanların kanısına göre, insan uyandıktan sonra hatırlayabildiği rüyaları genellikle REM uykusundayken görür.

Uykuya daldıktan hemen sonra genellikle bir ya da iki saatlik bir derin uyku evresine girilir. Gözyuvarlarının hiç kıpırdamadığı bu evreyi 5-15 dakikalık bir REM uykusu, daha sonra 1-1,5 saat kadar süren yeni bir derin uyku evresi izler. Bu iki tip uyku sırayla yinelenir; ama uykuda geçen saatler ilerledikçe REM uykularının süresi uzarken derin uyku evreleri giderek kısalır. Rüya gördüğünü hiç hatırlamayanlar bile her gece uyurken yaklaşık dört REM evresinden geçerler. (*Ayrıca bak.* RÜYA.)

Beynin elektrik etkinliği kısaca EEG (elektroansefalograf) denen bir araçla kaydedilebilir. EEG kayıtlarının incelenmesiyle, REM uykusundaki beyin dalgalarının uyanıkken kaydedilen beyin dalgalarına benzediği görülmüştür. Derin uyku evresinde kaydedilen beyin dalgaları ise daha yavaş ve oldukça farklıdır. Ne yazık ki EEG kayıtlarına bakarak o an beyinde neler olup bittiği anlaşılamaz.

Uyku Bozuklukları

Araştırma amacıyla günlerce uykusuz bırakılan kişilerde yorgunluk, huzursuzluk, sinirlilik ve bellek bozuklukları gibi zihinsel etkilerin yanı sıra baş ağrıları, hastalığa yakalanma ve kazaya uğrama tehlikesinin artması gibi fiziksel etkiler de gözlenmiştir. Bir süre sonra uyumalarına izin verilen bu kişilerde, sanki yitirdikleri düş görme fırsatını yakalamak istercesine REM uykusu evrelerinin uzadığı da saptanmıştır.

Sürekli uykusuzluktan yakınanların çoğu huzursuz, sinirli, bunaltıya ya da ruhsal çöküntüye kapılmış kişilerdir. Bir kısırdöngü içinde sıkışıp kalmış gibi huzursuz oldukları için uyuyamaz, uyuyamadıkça da daha huzursuz olurlar. Uykusuzluğu yenmek için çeşitli ilaçlar önerilebilirse de, en iyisi sorunun temeline inerek sıkıntıyı ya da bunaltıyı yaratan nedenleri gidermeye çalışmaktır.

Uykusuzluk kadar yaygın olmayan bir başka uyuma bozukluğu da *narkolepsi*'dir. Daha çok gençlerde görülen bu durumda hasta genellikle geceleri düzenli uyuyamaz; buna karşılık gündüzleri her an ve her yerde, örneğin yemek yerken, sokakta yürürken ya da konuşurken birdenbire uykuya dalabilir.

UYKU HASTALIĞI

UYKU HASTALIĞI. Afrika'nın en büyük dertlerinden biri olan uyku hastalığının etkeni, tripanozoma denen çok küçük bir asalaktır. Tekhücrelilerin kamçılılar grubundan olan bu hayvansal asalak, kan emici çeçe sinekleriyle taşınır (*bak.* ÇEÇE SİNEĞİ). Çeçe sineği hasta bir insanı soktuğunda o insanın kanındaki asalaklar önce sineğe, daha sonra sineğin soktuğu sağlıklı bir insanın kanına geçer. Tripanozomanın kana karışmasından bir süre sonra yüksek ateş, deri döküntüleri, baş ağrısı ve iştahsızlık gibi ilk hastalık belirtileri başlar. Önce sineğin ısırdığı bölgedeki, daha sonra koltuk altları, ense ve kasıklardaki bütün lenf düğümleri şişer. Bu ilk evrelerde hastalık ilaç tedavisiyle, hatta kendiliğinden iyileşebilir. Ama asalaklar sinir sistemine yerleştikten sonra yapacak pek bir şey yoktur. Bu aşamada, hastalığa adını veren sürekli uyuşukluk ve uyuklama dönemi başlar. Yiyip içmeye bile gücü kalmayan hasta, engelleyemediği bir uyku ve duyumsamazlık içinde bilincini yitirerek komaya girer, hatta ölür.

Uyku hastalığıyla savaşmanın en etkili yolu çeçe sineklerinin yok edilmesidir. Ama bu pek kolay olmaz, çünkü çeçe sinekleri genellikle akarsu kıyılarındaki sık ormanlarda ve ağaçların altındaki gür bitki örtüsünde barınır. Bu nedenle, bir yandan ormanları kimyasal böcek öldürücülerle ilaçlamak, bir yandan da orman altı bitki örtüsünü seyreltmek gerekebilir. Üstelik bu sinekler bazen yabanıl hayvanların, özellikle antilopların üzerinde yaşadığından, Afrika'nın birçok yerinde uyku hastalığını önlemek için binlerce antilop öldürülmüştür. Bütün bu önlemlere karşın sinek-

ler bir süre sonra yeniden her yanı kapladığı için, günümüzde bu yöntemler pek uygulanmıyor. Halkın çeçe sineklerinden korunması, hastaların ve taşıyıcıların sağlıklı kişilerden uzak tutulması ve düzenli aralıklarla halka koruyucu ilaç verilmesi daha iyi bir çözümdür.

Çeşitli tripanozoma türlerinden ileri gelen bütün hastalıklar tripanozomiyaz adı altında toplanır. Bu nedenle, Afrika'ya özgü olan uyku hastalığının bir başka adı da Afrika tripanozomiyazıdır. Gene tripanozoma grubundan başka bir asalağın yol açtığı Güney Amerika tripanozomiyazı ise daha çok Chagas hastalığı adıyla bilinir. Bazı tahtakurularının dışkılarıyla bulaşan bu hastalık, başlangıçtaki yüksek ateş dışında genellikle hafif geçer; ama asalaklar kalp kasına yerleştiğinde ölüm kaçınılmaz olur.

UYUM ya da *adaptasyon* sözcüğü yaşam bilimlerinde üç ayrı uyarlanma mekanizması için kullanılır. İlkinde canlılardaki her organın belirli işlevlere uyarlanmış olması, ikincisinde her türün özel bir ortama ya da belirli bir yaşam biçimine uyum sağlama yeteneği, üçüncüsünde de değişen çevre koşullarına ayak uydurabilmeleri için canlılarda ortaya çıkan geçici değişiklikler söz konusudur.

Bir makinenin kusursuz işleyebilmesi için her parçasının üstüne düşen görevi eksiksiz yapacak biçimde tasarımlanmış olması gerekir. Canlılar da, her organı ya da bölümü en ince ayrıntısına kadar işlevine uygun olarak tasarımlanmış kusursuz birer makine gibidir. Örneğin toplardamarların içinde tek bir yöne açılan ve kanın yalnızca kalbe doğru ilerlemesine izin veren kapakçıklar bulunur. Birbirine eklemlenen kemiklerin uçları, sürtünmeyi engelleyerek eklemin hareketini kolaylaştıran kaygan bir kıkırdak örtüsüyle kaplıdır. Üstelik kemikler dıştan görüldüğü gibi tümüyle tıkız ve yoğun bir dokudan oluşmaz. İçlerinde, mineral levhacıklar ve kirişlerle örülmüş boşluklu ve çok özel bir doku vardır. Bir yapının hem gerilim ve yüke karşı direncini artırıp, hem ağırlığını azaltmak isteyen mühendisler de aynı yöntemi uygularlar.

Bitki ya da hayvan her canlının, bütün anatomik ve fizyolojik özellikleriyle yaşadığı ortama uyum sağlaması da doğanın en çarpıcı yönlerinden biridir. Kurbağa, timsah ve suaygırı gibi günün büyük bölümünü suda geçiren hayvanların gözleri ile burun delikleri başın tepesine iyice yaklaşmıştır. Böylece hayvan hemen hemen tümüyle suya gömüldüğünde bile çevresini görebilir ve soluk alabilir. Tatlı suların yüzeyinde yaşayan dönerböceklerin gözleri, üst bölümü havadaki, alt bölümü ise suyun içindeki nesneleri görmeye uyarlanmış iki bölmeden oluşur. Su kuşlarının ayakları perdelidir; karada yürümeye pek elverişli olmayan bu ayak yapısı yüzmeyi ve dalmayı çok kolaylaştırır. Çöllerde haftalarca hiçbir şey yemeden uzun yolculuklara dayanabilen develerin hörgücü, hayvanın besin gereksinimini karşılayan özel bir yağ deposudur. Gene çöllerde ve kurak yerlerde yaşayan kaktüslerin yapısı da bu güç koşullara uyarlanmıştır; bitkinin gövdesi bir fıçı gibi bol miktarda su depolarken, dışı da kalın ve mumsu bir katmanla örtülü olduğundan suyun buharlaşmasını önler. Ayrıca birçok hayvanın görünümü, biçim ya da renk açısından, yaşadığı çevreyle tam bir uyum içindedir. Örneğin ağaçların ve çalıların arasında yaşayan incecik gövdeli değnekçekirgelerini dallardan, yeşil tırtılları yapraklardan ayırt etmek pek kolay değildir. (*Ayrıca bak.* KORUYUCU RENKLENME.)

Aslında aralarında kesin bir sınır çizilemeyen ilk iki uyum mekanizması, söz konusu canlının kalıcı özelliklerindendir. Genlerde kayıtlı olan bu uyum yetenekleri kalıtım yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır. Çevreye ve yaşama uyumun canlılarda nasıl geliştiği EVRİM maddesinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ama kısaca şöyle özetlenebilir: Hayvanlar ve bitkiler evrim sürecinde hemen her yönden değişiklik geçirerek ilk atalarından çok farklı özellikler kazanırlar; beslenmelerini, düşmanlarından korunmalarını, üreyerek soylarını sürdürmelerini kolaylaştıran, kısacası yaşam savaşında canlıya üstünlük sağlayan işte bu değişikliklerdir. Koşullara uyum sağlamak üzere değişiklik geçirmeyen canlılar doğal seçme sonucunda elenir ve yok olup giderler.

Sık sık değişen ya da belirli bir çevrimle yinelenen koşullara uyum sağlamanın yolu ise geçici değişikliklerle önlem almaktır. Örneğin insanın ve birçok hayvanın "biyolojik saat"

mekanizmasıyla gece-gündüz ritmine uyarlanmış olması, bazı hayvanların kış uykusuna yatması bu tip uyumun en bilinen örnekleridir (*bak.* BİYOLOJİK SAAT; KIŞ UYKUSU). Ayrıca, insanlar, memeliler ve kuşlar gibi bütün sıcakkanlı hayvanlar, çevre sıcaklığı düştüğünde titreyerek, yükseldiğinde terleyerek vücut sıcaklıklarını hep aynı düzeyde tutabilirler. Havanın daha seyreltik ve oksijen oranının daha düşük olduğu dağlık yörelerde yaşamaya başlayan kişilerde de birkaç hafta içinde yeni bir uyum mekanizması gelişir. Akciğerlerden öbür dokulara yeterince oksijen taşınabilmesi için, vücut eskisinden daha çok alyuvar yapmaya başlar. Güneş enerjisini ve havadan aldıkları karbon dioksidi kullanarak kendi besinlerini üretebilen yeşil bitkilerde de başka bir uyum mekanizması gelişmiştir. Fotosentez denen bu olay yalnızca ışıkta gerçekleştiğinden, bitkinin daha çok ışık ve karbon dioksit alabilmesi için yapraklarındaki gözenekler parlak gün ışığında daha çok açılır. (*Ayrıca bak.* BİTKİ; FOTOSENTEZ.)

UYUŞTURUCU BAĞIMLILIĞI *bak.* İLAÇ BAĞIMLILIĞI.

UZAKDOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATI.

Genellikle Uzakdoğu olarak bilinen Doğu ve Güneydoğu Asya'da konuşulan birçok dil vardır. Bunlardan en önemli üçü Çince, Japonca ve Kore dilidir.

Çince

Çin-Tibet dil ailesi içinde yer alan en önemli dil olan Çince, Güneydoğu Asya'da yaşayan çok sayıda insanın anadilidir. Çin-Tibet dil ailesi içindeki öbür diller Tibet, Birman ve Lao dilleridir.

Yazılı Çince'nin tarihi 3.500 yıldan daha öncelere kadar uzanır. Çin yazısı sesleri gösteren harflerle değil, nesneleri ve anlamları temsil eden resimsel simgelerle yazılır. Çince bir sözcüğe bakınca, çoğu zaman onun nasıl söyleneceğini bilemezsiniz. Çince'de yaklaşık 50 bin kadar karakter olmakla birlikte, günlük kullanım için bunların 3.000-4.000 kadarı yeterlidir.

Çince karakterler geleneksel olarak yukarıdan aşağıya doğru okunur. Çince yazıya sayfanın sağ üst köşesinden başlanır. Çince yazılmış bir kitabın ilk sayfası, batı ülkelerinde yazılmış bir kitabın son sayfasıdır.

En eski karakterlerin bazıları başlangıçta doğrudan doğruya resimdi. Örneğin ⊙ "güneş" anlamına gelirdi. Yazının yüzyıllarca süren evrimi sonunda 日 biçimini aldı. Başlangıçta "Ay" anlamına gelen ☽, bugünkü 月; ⛰ olan "dağ" 山; ♀ olan "çocuk" 子, Ψ olan "el" 手 biçimini alarak değişti.

Çin yazı sistemindeki karakterler iki temel birimden türetilir: Bunlar, sayısı 214'ü bulan kökler ve okunuşa yardımcı olan sesbirimler ya da fonemlerdir (*bak.* FONETİK). Kendileri de kök olabilen sesbirimler, sözcüklerin nasıl okunacağı konusunda ipucu verir. Sesbirim özelliği olmayan karakterlere "ilkel" denir. Bu tür karakterlerin sayısı 20 ya da 30 kadardır. Bir karakter yalnızca bir kökten bile oluşabilir. Her karakter tek hece olarak söylenir.

Çince'de çoğu zaman iki karakter, her ikisinin anlamını vermek amacıyla birleştirilmiştir. Örneğin, "木" "ağaç" anlamına gelir, "林"da olduğu gibi iki ağaç yan yana gelince, bu "orman" demektir. "Güneş" ile "Ay" birleşince "明" biçimini alır ve "ışık" anlamına gelir. Eski biçimiyle "el" 又, modernleştirilmiş olarak iki el 友 biçiminde yazıldığı zaman "arkadaş" anlamına gelir.

Konuşma dilinde, Çin halkının yaklaşık yüzde 70'i Mandarin dilini kullanır. Aslında, Mandarin dünyada en çok sayıda insanın (610 milyon) konuştuğu bir dildir. Çin'in değişik bölgelerinde birbirine benzemeyen daha birçok lehçe konuşulmaktadır. Çin'in kuzeyinde, Pekin'de oturan bir kişi, güneydeki Kantonlu birinin konuştuğu dili anlayamaz. Bu nedenle Çinliler Mandarin dilini temel alarak yeni bir konuşma dili geliştirdiler. Bugün Çin'de okumuş herkes "ulusal dil" olan *guo yu* (buna aynı zamanda "ortak dil" anlamına gelen *putonghua* da denmektedir) dilini anlayabilir. Konuşma dilinin böyle olmasına karşılık, yazı dili bütün Çin'de aynıdır.

Çince lehçelerin hiçbirinde birkaç yüz sesten fazlası kullanılmaz. Çinliler bu seslere daha büyük bir çeşitlilik kazandırmak için özel bir titrem (ton) sisteminden yararlanır. Bu, Türkçe'de ses tonunun çoğu zaman bir

ZEFA
Çin'de bir ilkokul öğretmeni öğrencilerine yaklaşık 50 bin karakterden oluşan Çin yazısını öğretiyor.

heceden öbürüne geçerken yükselip alçalması gibidir. Mandarin dili, her biri tek bir hecede olmak üzere, dört ses titremi kullanır: Düz, yükselen, alçalan-yükselen ve alçalan. Bir sözcüğün anlamını titremler kadar, o sözcükteki ünlülerle ünsüzlerin bileşimi de belirler. Örneğin, belli bir titremle çıkarılan *ma* sesi "anne", başka bir titremle çıkarıldığı zaman "keten", daha başka bir titremle çıkarıldığı zaman "at mı?", dördüncü bir titremle çıkarıldığı zaman da "ne?" anlamına gelir.

Japonca

Japonca, Japonya'da yaşayan 122 milyon ve Japonya dışında yaşayan 1 milyon insanın konuştuğu bir dildir. Belli bir Japon lehçesini konuşanlar başka bir Japon lehçesini konuşanları her zaman anlayamaz. Oysa ülkenin her yerinde ve okullarda öğretilen resmi Japonca'yı herkes konuşup anlayabilir.

Japonca Altay dil ailesi içinde yer alan ve en çok Kore diline yakın olan bir dildir. Ama aralarında Moğol dilleriyle Türkçe'nin de bulunduğu öbür Altay dillerinin birçoğuna benzemez.

Birçok Japonca sözcük birkaç heceden oluşur. Japonca'da toplam olarak yalnızca 100 hece vardır. Sözcükler belirgin bir vurgu olmadan söylenir. Japonca yazı dili dünyanın en karmaşık yazı sistemidir. 1.500 yıl öncesine kadar Japonca'yı yazıya dökmenin olanağı yoktu. Daha sonra, Çin'den ve Kore'den gelen Budacı keşişler bir yazı sistemi geliştirdiler. Bu sistemde *kanci* denen binlerce Çince karakter kullanılarak Japonca yazı dili oluşturuldu. Her iki dilde de "erkek", "insan" anlamına gelen karakter Çince'de *rın*, Japonca'da ise *hito* olarak okunuyordu. Kökeni Japonca olan ve Çin harfleriyle yazılan sözcüklere *kun* sözcükleri denir. Zamanla, Japonlar Çince'den yalnızca karakterleri almakla kalmadılar, birtakım Çince sözcükler de aldılar, ama çoğu zaman bu sözcüklere yeni anlamlar yüklediler. Çince kökenli bu sözcüklere Japonca'da *on* sözcükleri denir.

Japonca Çince'den çok farklı olduğu için yalnızca Çince'den alınan karakterlerle yazılması olanaksızdı. Sözcüklerin bazı bölümleri, özellikle de sözcük sonlarında *kanci* kullanılamıyordu. Böylece, 8. yüzyılda Japonlar, kendi dillerine özgü bu sözcük parçalarını ve hecelerini *kanci*'den yararlanarak yazabilecekleri bir yazı sistemi geliştirdiler. Birer hece belirten bu yeni işaretlere *kana* deniyordu. *Kana*, zamanla, *hiragana* ve *katakana* denen ve her biri 50 karakter içeren, birbirine paralel iki hece sistemine dönüştü. Japonca batı dillerine göre çok daha az heceli bir dil olduğundan, sözcüklerin yazımı için yalnızca 50 harf yetiyordu.

Başlangıçta *hiragana*'yı kadınlar, *katakana*'yı ise din adamları ve resmi görevliler kullanıyordu. Bu ikinci gruptakiler genellikle kadınların bilmediği arı Çince ile de yazıyorlardı. Günümüzde ise *hiragana* genellikle bütün metinlerde, *katakana* ise yalnızca (televizyon anlamına gelen *te - re - bi* gibi) batı kökenli sözcükleri yazmak için kullanılmaktadır. Ayrıca *kana* ile birlikte birçok *kanci* karakteri de bulunabileceğinden bir sözcükte hem *kana*, hem de *kanci* karakterleri olabilir.

言葉が通じなくて
困っております。

Japonca bilmediğim için güçlük çekiyorum.

Japonca yazarken, *kanci* ve *kana* karakterler aynı cümlede yer alabilir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Japon yönetimi yazı sistemini değiştirerek sadeleştirdi. *Kanci* (Çin) karakterlerinin sayısı gerek resmi, gerek günlük kullanım için 2.000'den daha aza indirildi, biçimleri de yalınlaştırıldı. Japonca'da her şey, çocukların daha ilkokulun ilk yıllarında öğrendikleri *kana* yazısı ile yazılabildiği için, *kanci* yazısının büsbütün bırakılmasını isteyenler de oldu. Bugün *kanci* gelişmesini sürdürürken, halkın okuduğu kitaplarda olsun, ders kitaplarında olsun, *kanci* ile *kana* karışımı bir yazı kullanılmaktadır. Yalnız çocuk kitapları *kana* karakterleriyle basılmaktadır.

Kore Dili

Altay dil ailesinden olan Kore dilini 39 milyonu Kore Cumhuriyeti (Güney Kore), 18 milyonu ise Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti'nde (Kuzey Kore) yaşayan 57 milyon insan konuşur. Kore'nin kuzeyi ile güneyinde konuşulan dil arasında bazı farklılıklar vardır.

Kore dilinde bazı Çince sözcükler de bulunur ve bunlar daha önce sözünü ettiğimiz *kanci* karakterleriyle yazılır. Ne var ki, Japonca'dan değişik olarak, Kore kökenli sözcükler hiçbir zaman *kanci* karakterleriyle yazılmaz.

15. yüzyılda bugün *Hangul* denen, o dönemde ise *Anmun* adı verilen yerel bir fonetik yazı bulunmuştu. Bu yazı Japon yazısı gibi Çince karakterlere değil, Eski Hindistan'ın fonetik Sanskrit alfabesine dayanıyordu. Bu yazıyı uzun süre yalnızca halk kullandı. Saray ve ünlü yazarlar 19. yüzyılın sonlarına kadar Çin karakterlerini kullanmayı sürdürdüler. Oysa bugün *Hangul*'u Kuzey Kore'de herkes kullanmaktadır. Güneyde ise, Çince'den alınan karakterler kadar, *Hangul* yazısının kullanımı da, hoş karşılanmamakla birlikte, hâlâ geçerlidir.

Japonlar 1910'da Kore'yi egemenlikleri altına aldıkları zaman, Kore dilinin konuşulmasını ve öğretilmesini yasaklamışlardı. Ne var ki, II. Dünya Savaşı'ndan sonra *Hangul* yeniden canlandı. Çin yazısı ise Kore Cumhuriyeti'nde okullarda hâlâ öğretilmektedir.

Çin Edebiyatı

Çin edebiyatının en eski örnekleri İÖ 6. yüzyıla kadar uzanır. Bunlar "Konfüçyüs klasikleri" diye bilinen yapıtların ilk örnekleridir. Çinli büyük düşünür ve eğitimci Konfüçyüs'e göre sağlıklı bir öğrenim, bu yapıtlardan biri olan "Şarkılar Kitabı"yla (yaklaşık İÖ 1000-600) başlar. Konfüçyüsçü geleneğin temel kutsal kitabı sayılan *Lun yu* ("Söyleşiler") ise Konfüçyüs'ün söyleşileri sırasında öğrencilerinin tuttuğu notlar ile günlüklerinin toplamıdır. Bu derleme Konfüçyüs'ün kişiliği ve eğitim yöntemi konusunda aydınlatıcı bir belgedir. Konfüçyüs'ün izleyicilerinden biri olan eğitimci Mengzi'nin seçilmiş sözleriyle yaşamını içeren derleme ise yetkin bir düzyazı örneğidir (*bak.* KONFÜÇYÜS VE KONFÜÇYÜSÇÜLÜK).

Klasik dönemde dinsel önem taşıyan yapıtlar vermiş, ama Konfüçyüs'ün öğretisine karşı çıkmış üç yazar daha vardır. Laozi'nin yazdığı ve doğal yaşamla ilgili kısa denemelerden oluşan *Yüce Aklın Erdemi*, daha sonra Laozi'nin öğretisine dayanan Taoculuk'un temel kitabı olarak kullanılmıştır. Zhuangzi ise ancak yetkin bir insanın özgür olabileceğine inandığı için yapıtlarında böyle bir insan arayışı içinde olmuştur. Genellikle Çin'in en büyük dinsel yazarı sayılan Mozu savaşa karşı yazılarıyla tanınır.

İS 4. yüzyılda Avrupa'da ortaçağ başlarken, doğuda Çin edebiyatı altın çağına girdi. Bu dönemdeki büyük yazarların çoğu şairdi. Değişik sanat anlayışları olan ve farklı anlatım biçimlerini benimseyen bu şairlerin işledikleri konular doğadan şaraba, kuzeyin savaş türkülerinden güneyin aşk türkülerine uzanan bir çeşitlilik gösteriyordu. Tao Qian halktan biri gibi davranmaya ve yazmaya önem veren bir şairdi. Doğayla ilgili duyarlı şiirler yazdı. Wang Wei hem şair, hem de ressam ve müzisyendi. Şiirlerinde her zaman resim öğeleri bulunan bu sanatçının resimlerinde de şiirsel öğeler bulunduğu söylenir. İnsanlardan uzak yaşamayı yeğleyen Li Bo en güzel şiirlerini şarap ve özgür bir yaşam tutkusuyla yazdı.

Du Fu şiirlerinde savaşın, haksızlığın ve açlığın acılarını dile getirdi. Bu yüzden kendisi toplumsal duyarlılığı olan ilk şair olarak anılır. Yalın halk diliyle yazmayı deneyen ilk önemli Çin şairi ise Bo Juyi'dir. Çin şiirinin

aşırı bir biçimselliğe kapıldığı dönemde ona yeni bir canlılık kazandıran şair ise Su Dongpo oldu.

Çinliler öykü türünde de yapıtlar verdiler. İS 8. yüzyıla kadar uzanan halk öykülerinin varlığına karşın, öykü ve roman ancak Ming hanedanı (1368-1644) zamanında olgunluğa erişti. Çin edebiyatının belki de ilk gerçek romanı bir eyaleti haraca kesen azılı bir haydutun öyküsüdür. Bu romanı 14. yüzyıl ortalarında pek çok romanın yazarı olan Lo Guanzhong'un yazdığı sanılıyorsa da, o dönemde Çin'de çoğu kitaplar adsız olarak yayımlandığı için yazarının kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

16. yüzyılın başlarında Wu Chengen'in *Maymun* olarak da adlandırılan *Batıya Yolculuk* romanı yayımlandı. Bu yapıtta becerikli ve kurnaz bir maymunun başından geçen olağanüstü serüvenler anlatılıyordu. 17. yüzyılda Feng Menglong'un derlediği halk masalları büyük ilgi gördü ve geniş yankı uyandırdı. 1792'de ilk eksiksiz basımı yapılan, Cao Zhan' ın *Kırmızı Odanın Düşü* adlı romanı bugün de en büyük Çin romanı sayılır. Konuşma diline yakın bir dilde yazılmış olan ve büyük bir ailenin çöküşünü anlatan bu roman bir özyaşamöyküsü niteliğindeydi.

19. yüzyılda hem düzyazıda, hem de şiirde önemli bir gerileme görülür. Bu dönemde yazılanlar eski biçimlerin kötü kopyalarından öteye geçemedi. 19. yüzyılda batı edebiyatından ilk çeviriler yapılmaya başlandı.

20. yüzyılın başlarında konuşma dili ile yazı dili arasındaki ayrımı ortadan kaldırıcı girişimler oldu. 1921'de hükümet okullarda ulusal dil olarak konuşma dilinin kullanılmasına karar verdi. 1937'deki Japon işgali Çinli yazarların ulusal direniş konularına ağırlık vermelerine yol açtı. 1949'da Çin Komünist Partisi iktidara geldikten sonra da, yazarların görevinin halkın bilinç düzeyini yükseltmek olduğu öne sürülerek toplumsal içerikli yapıtlar yayımlandı. 1970'lerden sonra yeniden batı dillerinden çeviriler yapıldı ve eski yapıtlar yeniden yayımlandı.

Japon Edebiyatı

Japonya'ya yazının geç girmesinden dolayı, Japon yazarlar, başlangıçta Çince yazıyorlardı. Japon edebiyatının ilk önemli yapıtları İS 8. yüzyılda ortaya çıktı. Bunlardan *Kociki* ("Eski Konular Derlemesi") ile *Nihon şoki* ("Japonya Vakayinameleri") tarih ve mitoloji derlemeleriydi. Her iki yapıtın da çoğu Çince, bazı bölümleri Çince-Japonca karışımı bir dille yazılmıştır. İlk şiir antolojisi ise 4.500'den fazla şiirden oluşan *Manyoşu*'dur ("On Bin Yaprak Derlemesi"). 759'dan sonra derlendiği sanılan bu yapıt Eski Japon şairlerinin en önemlilerinin yapıtlarını içeriyordu. Bu derlemenin özelliklerinden biri de antolojide saray dışındaki pek çok şairin yapıtlarının yer almasıdır. Şiir Japon kültürünün en önemli öğelerinden biridir. Önemli olaylar genellikle hep şiirle dile getirilir. Ayrıca her yıl şiir yarışmaları düzenlenir.

8.-12. yüzyıllar Japon edebiyatının klasik dönemi olarak bilinir. 9. yüzyılda *kana* adı verilen karakterlerin kullanılmasıyla Çin yazı sistemi Japonca'ya daha uygun bir yazı haline getirildi. Öykü ve roman türünün büyük çağının başladığı 10. yüzyılda, ilk roman örneği olarak, 8 cm boyunda sevimli bir kızın başından geçenleri anlatan *Bambu Budayıcısının Öyküsü*'nü anmak gerekir.

Şairlerin kurallara çok bağlı oldukları bu dönemde dil ve üslupta kusursuzluk içerikten daha önemliydi. 10. yüzyılın önemli şairleri arasında Ono Komaçi, İse Hanım ve Arivara Narihira gibi saray kadınları da vardı. Başlıca konu aşktı; en çok da ayrılık acısı gibi kederli konulara yer veriliyordu. Gene aynı yüzyılda günlük ve öyküler yazıldı. Günlük yazarlarının çoğu soylu kadınlardı.

Bunlar arasında iki önemli kadın yazarın yapıtlarını özellikle belirtmek gerekir: Sei Şonagun'un (966-1013) günlük türünde yazdığı *Başucu Notları* ile Murasaki Şikibu'nun (978-1014) yazdığı ve Japon edebiyatının en önemli romanı sayılan *Genci Öyküsü* (1010).

1250'ye doğru, yazarı bilinmeyen *Heike'nin Öyküsü* yazıldı. Bu epik roman 12. yüzyılda Japonya'daki iç savaşı anlatıyordu. Daha sonraki birkaç yüzyıl süresince ülkedeki karışıklıklar yüzünden önemli edebiyat yapıtları ortaya çıkmadı.

Japon edebiyatındaki bir sonraki gelişme klasik *no* tiyatrosunun, *bunraku* denen kukla oyunlarının ve *kabuki* denen halk tiyatrosu-

nun ortaya çıkmasıydı. Japonya'nın en büyük oyun yazarlarından biri Çikamatsu Monzaemon'du (1653-1725). Daha çok kukla tiyatrosu için oyun yazan bu sanatçının oyunları sık sık *kabuki* gösterileri için de uyarlanıyordu.

İmparatorlukta birliğin sağlandığı ve savaşların son bulduğu Tokugava döneminde (1603-1867) edebiyatta gelenekçi eğilimler güçlendi. Konfüçyüsçü düşünceler yüceltildi. 17. yüzyılın başlarında *haiku* denen 17 heceli, üç dizeli yeni bir şiir türü ortaya çıktı. Bu türün en büyük şairi, binlerce haiku yazmış olan ve birçoklarınca Japonya'nın en yetkin şairi sayılan Matsuo Başo'ydu (1644-94). Başo şiirlerinde basit imgeler aracılığıyla evrensel konuları işlemekte çok başarılıydı. Tokugava dönemi aynı zamanda "geyşa" adı verilen güzel Japon kızlarının hizmet ettiği "eğlence evleri"nin arttığı bir dönem oldu ve bu edebiyatta da yansımasını buldu. Bu evlerdeki yaşantıyı dile getiren yapıtlar ortaya çıktı. Bu yapıtlarda gelenekçilikten çok yeniliklere, ölümsüzlükten çok geçici olana önem veriliyordu. Tokugava döneminin ikinci yarısında şair ve romancı İhara Saikaku aşk ve para ile ilgili serüvenlerin yer aldığı romanlar yazdı. Bu romanlar okurlar arasında büyük ilgi gördü.

1858'den başlayarak Japonya gezginlerin ve batı kaynaklı düşüncelerin etkisine açıldı. Bu olay Japon şiirinde ve düzyazısında birçok değişikliğe yol açtı. 20. yüzyılın ilk yarısında Emile Zola'nın etkisiyle Doğalcı edebiyat ürünleri ortaya çıktı. Bunun dışında tarihsel, toplumsal, mizahi yapıtlar yayımlandı. II. Dünya Savaşı ise daha başka yenilikler getirdi. Yeni yazarlar hem batı, hem de geleneksel Japon biçimlerini kullandılar.

Eski Japon edebiyatını çağdaş bir tarzda yansıtan Kavabata Yasunari (1899-1972), 1968'de aldığı Nobel Edebiyat Ödülü'yle Japon edebiyatının evrenselliğini kanıtladı. *Karlar Ülkesi* (1948), *Kiyoto* (1962) gibi yapıtlarında ölüm, doğa ve insanı işledi. Yalnız kendi ülkesinde değil, batıda da en çok okunan Japon yazar ise Mişima Yukio'dur (1925-70). *Bir Maskenin İtirafları* (1949) en önemli romanlarından sayılır. Akutagava Ryunosuke (1892-1927), İbuse Masuci (doğumu 1898), Tanizaki Cuniçiro (1886-1965) da Japonya'nın önde gelen roman yazarlarıdır. Abe Kobo (doğumu 1924) bireyin yanlızlığını vurgulayan oyunlar ve romanlar yazdı. 1962'de yayımlanan *Kum Tepeciğindeki Kadın* adlı romanının filme uyarlanmasıyla uluslararası ün kazandı.

Kore Edebiyatı

İÖ 57 öncesinde, kabile döneminde Kore'de sanat toplumsal bir etkinlikti. İnsanlar doğayla iç içe oldukları için toplu olarak şiir ve şarkı söyler, dans ederlerdi. Bundan sonra gelen üç krallık döneminden birincisi sırasında (İÖ 57-İS 935) Kore kültürü Çin'in etkisi altına girdi. Yapıtların çoğu, özellikle şiir Çince olarak yazılıyordu. Çin kültürüyle birlikte gelecekteki yaşamı konu alan Budacı düşünce de Kore'ye egemen oldu. Gene bu dönemde daha önce kuşaktan kuşağa anlatılmış olan efsaneler, kahramanlık öyküleri, hayvan masalları yazıya döküldü. 935-1392 döneminde ise yerel tanrılar ve Buda için düzenlenen şenliklerde okunan yeni bir şiir türü ortaya çıktı. Kore Savaşı'ndan (1950-53) sonra ülkenin bölünmesi edebiyatın gelişmesini büyük ölçüde etkiledi.

UZAKDOĞU DÖVÜŞ SPORLARI. Birçok sporun kökeni dövüşe dayanır, ama Çin'de ve Japonya'da dövüş sporları çok uzun bir zaman dilimi içinde gelişerek manevi, hatta dinsel bir boyut kazanmıştır. Çinli ve Japon öğretmenler bu sporlara yönelen kişilerin zihinsel ve ruhsal durumlarının en az fiziksel cesaretleri kadar önemli olduğunu vurgular. Manevi ve felsefi düşünceler ile zorlu bedensel hareketleri birleştiren Uzakdoğu dövüş sporlarında Taoculuk ve Budacılık'ın etkileri açıkça görülebilir.

Bu sporlar, silahlı ya da gelişmiş tekniklerin uygulandığı silahsız dövüşler olarak ikiye ayrılır. Silahsız Uzakdoğu dövüş sporlarının en bilinen biçimlerinden JUDO ve KARATE kendi maddelerinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Batıda yaygın olarak yapılan bazı sporlar Uzakdoğu dövüş sporlarıyla yakından ilişkilidir. Eskrim, *kendo* denen eski bir kılıç sporundan, okçuluk ise *kyudo*'dan geliştirilmiştir. Bazı Uzakdoğu dövüşlerinde silah olarak bıçak, orak, sırık gibi sıradan, günlük aletler kullanılır. Efsanevi kahraman Robin

Hood ve arkadaşlarınca sık sık yapılan sırık dövüşlerinin bazı Uzakdoğu sporlarıyla yakın benzerlikleri vardır.

Silahsız Uzakdoğu dövüşleri, genellikle el ve ayak vuruşlarına ya da düşürme tekniklerine dayanır. Bir tür güreş olan *sumo* karşılaşmalarında, dev güreşçiler dövüşür. Eski *jiu jitsu*'dan geliştirilen judo, bugün Olimpik bir spordur. İÖ 5. yüzyılda Taocular'ın bir idman biçiminde uyguladıkları *kung fu* İÖ 3. yüzyılda dövüş sporu olarak da yapılmaya başlandı. Kung fu hareketleri kaslar arasında uyum ve eşgüdümün yanı sıra zihinsel yoğunlaşma ve katı bir özdisiplin de gerektirir.

Uzakdoğu dövüş sporlarının yaygınlaşmasında sinema da önemli bir rol oynamıştır. Bruce Lee (1940-73) kısa oyunculuk yaşamı boyunca çevirdiği filmlerle karate, kung fu gibi dövüş sporlarını batı dünyasına tanıtmış ve sevdirmiştir. Bugün birçok spor merkezi karate ve judo gibi bilinen Uzakdoğu sporlarını öğretmek amacıyla, çeşitli yaş gruplarına yönelik kurslar düzenler. Bunların dışında kalan *aikido*, *hapkido* ve Çin boksu gibi farklı bazı Uzakdoğu dövüşleri ise Çin ve Japonya dışında pek bilinmez.

UZAKDOĞU SANATI, denince Asya'nın doğusunda Çin, Japonya ve Kore sanatı akla gelir. Asya'nın bu ülkelerinde binlerce yıldır yapılagelen sayısız heykeller, çanak çömlekler, oyma ve baskı işleri gelişkin ve ince bir beğeninin ürünleridir. Müzelerde yer alan, Çin'den ve Japonya'dan gelme resimler, heykeller, oyma işleri bu ülkelerde yaşamış ve yaşamakta olan insanların inançlarını, dünyayı algılayışlarını ve yaşama biçimlerini yansıtır. Geleneklerine çok bağlı olan bu ülkelerin halklarının yaratmış oldukları sanat ürünleri günümüze kadar çok fazla bozulmadan gelebilmiş, 17. yüzyıldan sonra batı etkisi kendini göstermeye başlamıştır. Bu etkinin karşılıklı olduğu, özellikle İzlenimcilik Akımı sanatçılarının doğu sanatından büyük ölçüde etkilendikleri bilinmektedir (*bak.* İZLENİMCİLİK).

Öyküler ve Simgeler

Çinli ve Japon ressamlar kumaş, ipek ya da tahta üstüne resim yaparlardı. Fırça ile resim yapmak Çin'de çok eski zamanlarda başlamış ve halk tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Çin'de ilkçağlardan başlayarak binlerce ressam yetişmiştir. Doğulu sanatçılar yapıtlarında birtakım işaretler ve anıştırma öğeleri kullanarak resmin içeriğine ilişkin ipuçları verirlerdi. Resimde yer alacak bir kimse gerçek yüzüyle değil, toplumsal rolüne göre canlandırılır, duruşu, görünüşü onun kimliği konusunda bilgi verirdi. Bir tanrının ya da kralın gücünü ve yüceliğini göstermek için onu, resimdeki ya da oymadaki öbür insanlardan çok daha büyük boyutlarda çizerlerdi. Eğer resimde belli bir olay anıştırılmak isteniyorsa, olayın geçtiği yer ya da uyandıracağı çağrışım bir simgeyle belirtilirdi. Bu yöntemle ressamlar oldukça karmaşık bir olayı, herkesin tanıdığı simgelerle kuşaktan kuşağa aktarmayı başarmışlardır.

Çin Sanatı

Çin'de bulunmuş en eski yapıtlar İÖ 8000-7000'e ait çanak çömleklerdir. İÖ 2. yüzyılın ortalarında ise, Çin'in tunç dökmede çok ileri olduğunu gösteren simgesel hayvan figürleriyle bezeli kaplar bulunmuştur. Çin yazısının ilk örnekleri İÖ 1111-255 dönemine aittir. Çin'de yazı yazmaya resim kadar önem verilir, güzel yazı yazma sanatı olan kaligrafi sanatların en yücesi sayılırdı. Ressamlarla kaligraflar eşdeğerde saygı görürler, Çin yazısına fırça resmi kadar önem verilirdi. Çinliler Hz. İsa'dan önceki yüzyıllarda duvar resimleri, kabartma panolar, büyük ölçekli taş heykeller yapmışlardı. Ayna yapımında ustalaşmış, bu aynaları yalnızca süs eşyası olarak değil, mezarların sonsuz karanlığını aydınlatacağına inandıkları için, mezarlarda da kullanmışlardı. İpek dokumacılığının çok önem kazandığı Çin'de ipek dokumalar üzerine baskı ile yapılan desenler, Çinli sanatçıların bu alanda ne kadar ustalaşmış olduklarını gösterir. Bir başka sanat kolu da resim ve heykel sanatlarıyla el ele giden lake işçiliğidir. Çin'de lakenin tarihi çok eskidir. Genellikle ahşap yüzeyler üzerine uygulanan, kendine özgü parlaklığı olan bir tür boyanın kullanıldığı süs ve kullanım eşyaları yüzyıllardan beri Çin'de ve Japonya'da yapılmaktadır. Bu eşyalar yerine göre yeşim, fildişi ya da mercan gibi kakma malzemesiyle bezenir.

Çin'de Budacılık'ın yaygınlaşması sanatta yeni bir gelişmeye yol açtı (*bak*. BUDA VE BUDACILIK). Olağanüstü bir insan görünümünde dev Buda heykelleri ve pagoda denen tapınaklar yapılmaya başlandı. 6. yüzyıla gelindiğinde bu heykel ve tapınakların sayısı on binlere varıyordu. Bu tarihte Japonya'dan Çin'e yayılan Zen Budacılığı, Çin sanatına doğayı getirdi. Zen inanışına göre ruh ancak doğa içinde huzura kavuşabilirdi. Böylece Çin resmine görkemli dağlar, alacakaranlıkta ışıldayan sular ve ormanlar girdi. Deniz de ilk kez, batıdan 1.000 yıl önce, açık hava resimleri çizen Çinli ressamlarca resimlendi. Yaratıcı bir sanatçının gözlemlerini taşıyan bu resimlerde doğa ve insanın iç içe yer aldığı görülür. İnsan, orman, deniz ve bulutlar ilk bakışta birbirinden ayırt edilemeyecek bir bütün oluşturur. Çin sanatının tipik örneklerinde savaş, şiddet, çıplaklık, ölüm genellikle yer almaz. Her zaman esinlendirici, soylu, ruh tazeleyici ve göze hoş görünen öğelerin bulunmasına özen gösterilir. Aynı dönemde Çin porselenlerinde de büyük bir gelişme görüldü. Çin, sade ve zarif porselenleriyle dünyanın en büyük çanak çömlek üreticisi durumuna geldi.

13. ve 14. yüzyıllarda, Moğol yönetimi sırasında çeşitli Buda mezheplerinin özelliklerini simgesel olarak yansıtan çok kollu Buda heykelleri yapıldı. Bu döneme ilişkin resimlerde av sahneleri, halkın yaşamından kesitler ve binicilik gibi konular yer aldı. Bu özgür çalışma biçimi daha sonraki yüzyıllarda giderek kuralcı bir resim anlayışına dönüştü. Örneğin, bir dağ resminin kaç fırça vuruşuyla yapılacağı belirlendi ve yaratıcılık büyük ölçüde kesintiye uğradı. 17. yüzyıldan sonra güçlenen batı etkisine karşı konmaya çalışıldıysa da, binlerce yılda kendi öz üslubunu yaratmış olan Çin sanatı bazı özelliklerini yitirmeye başladı. 1950'den sonra geleneksel sanatları korumaya yönelik bir çabayla bu sanatlar bir ölçüde eski canlılığını kazandı.

Japon Sanatı

Japonya yüzyıllar boyunca dışa kapalı bir ülke oldu. Japon sanatı özellikle 3. yüzyıldan sonra gelişti. Japonlar 4. yüzyılda Çin yazısını benimsedi. Budacılık'ın ve saray kültürünün egemen olduğu 6.-19. yüzyıllar arasında Japonya Çin kültürünün etkisi altında kaldı. Saraylar Çin'den gelen ya da taklit edilen eşyalarla donatıldı. Buda heykellerinin en kusursuzları, tapınakların en görkemlileri yapıldı. Japonlar tunç heykel yapımında çok ustalaştılar. Dinsel konuları içeren büyük duvar panoları, Hint etkisiyle çok kollu tanrılar, korkunç görünüşlü tek ya da grup halinde hayvan resimleri yaptılar. 7.-11. yüzyıllarda öykülü resimler yapıldı. Bu resimler sanki bir evin tavanı kaldırılmış da içi görünüyormuş gibi olurdu. Japonlar ağaç oymacılığında ve ağaçtan heykel yapımında çok ileriydiler. Dinsel bayramlarda yapılan dansların figürlerini betimleyen ağaç heykeller yaptılar. Hem dinsel, hem ulusal içerikli tiyatro oyunlarında kullandıkları maskeler de ağaçtan oyularak yapılıyordu. İhtiyar adam, genç kız, şeytan gibi bazı tipler maskelerle canlandırılıyordu. Böylece bir maske sanatı gelişti.

Zen Budacılığı'nın Japon sanatı üzerinde çok belirgin bir etkisi oldu. Zen, dinginlik ve uyum arayışı içinde doğa ile bütünleşen bir dindi. Hızlı fırça vuruşları ile ipek üzerine bazen bir manzara, bazen tomurcuklu bir bahar dalı yapan ressamın beklentisi, bu dalın insanın zihninde çiçek açmasıydı. Zen rahipleri Japonya'da bir "çay bahçesi kültürü" geliştirdiler. Çay bahçeleri bir ressamın özeni ve yaratıcılığıyla düzenlenirdi. Çaylar içildikten sonra resimlere bakılırdı. Japonya'da bugün hâlâ süren ince zevkin kaynağında bu çay bahçesi geleneği vardır. Resimlerdeki duygulu anlatım, rahat ve dengeli kompozisyonlar özellikle dikkat çekicidir. 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında Sotatsu Nonomura ve Koetsu Honami yaptıkları yelpaze resimleri, lake ve hat işleri ve bahçe tasarımlarıyla dikkati çektiler. Ogata Korin (1658-1716), kumaş desenleri ve lake çalışmalarıyla kendinden sonra gelen sanatçıları etkiledi. Doğayı çok iyi tanıyan Korin, soyut desenlerle süslediği paravanalar ve seramiklerle de ün kazandı. Yeni bir resim geleneğinin öncüsü oldu.

Öteden beri çok güzel oymabaskıların yapıldığı Japonya'da 17. yüzyılda ağaçbaskılar halk arasında yaygınlaştı. Yalnız siyah beyaz değil, renkli baskılar da yapılmaya başlandı.

Üstte solda: Renkli sırla bezenmiş Çin mezar heykeli (İS 618-906). **Üstte sağda**: 16. yüzyıldan kalma, lake boyalı bir İran cilt kapağı. **Üstte**: Sır altı tekniğiyle süslenmiş 14. yüzyıl Çin şişesi. **Sağda**: 16. yüzyıl İran minyatürü: İran'ın ulusal kahramanı Zal, balkondaki Rudâbe'ye sevgisini anlatıyor.

(Üstte ve altta solda) Victoria and Albert Museum; (üstte sağda) British Museum; (altta sağda) Everett and Ann McNear

(Üstte solda ve altta sağda) Victoria and Albet Museum; (altta solda) G. J. Winner; (üstte sağda) Museum of Fine Arts, Boston

Üstte solda: Yeşim taşından, altın çerçeveli yakut ve zümrütlerle bezeli Moğol işi şişe (18. yüzyıl). **Üstte sağda**: İpek kumaş ütüleyen kadınlar. Bir 8. yüzyıl Çin resminden ayrıntı. **Altta solda:** "Batı'nın Ana Kraliçesi" olarak anılan ölümsüz ruhlar kraliçesi Xi Wang Mu bulutların üzerinde uçuyor. Çin'de Mançu hanedanı döneminde yapılmış bi mercan oyması. **Üstte**: Ünlü Hintli ressam Manohar'ın yaklaşık 1615 tarihli bir minyatürü

Kumaş üzerine yapılan bu baskılarda günlük konulara da yer veriliyordu.

19. yüzyılda batı kültürünün etkisi Japonya'da da görülmeye başlandı. Bu etki geleneksel ağaç oyma heykellerde bile kendini gösterdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu etki özellikle mimarlıkta görüldü. Ne var ki, batı sanatlarının üzerindeki Japon etkisi de yabana atılmayacak bir ölçüde arttı; bu, bahçe mimarlığından resme, hatta giyime kadar çok çeşitli alanlarda ortaya çıktı.

Kore Sanatı

Çin ve Japon sanatlarının etkisinin açıkça görüldüğü Kore sanatı, aşırılıktan kaçınan Doğalcı eğilimiyle her ikisinden de ayrılır. Kore sanatının en eski yapıtları İÖ 57-İS 668 yıllarına ait mezarlarda bulunan duvar resimleridir. Bu resimlerde ölen kimsenin yaşamına ilişkin önemli olaylara da yer verilmiştir. Gene aynı dönemde Koreliler'in metal işçiliğinde çok ileri gittikleri kral mezarlarında bulunan taç ve takılardan anlaşılmaktadır. Daha sonra Kore kültürünün hızla Çin'in etkisi altına girdiği görülür. Budacılık'ın yaygınlaşmasıyla birlikte çok sayıda tapmak, granitten Buda heykelleri ve çanlar yapıldı. Kore sanatının en değerli ürünleri ise sırlı seramiklerdir. Bu seramikleri Çinliler, "dünyanın 10 güzelliğinden biri" olarak değerlendiriyordu. Koreliler bunlardan başka ağaç oyma harf kalıplarıyla kitaplar bastılar, gene ağaçtan maskeler yaptılar.

16. yüzyıla gelindiğinde saray ressamlarınca yapılan manzara resimlerinin yanı sıra başka ressamlar da erik ağacı, orkide, bambu resimleri yaptılar. Çiçekli erik dalı sürekliliği ve uyumu, orkide saflığı, bambu ise bükülebilirliği ve kırılmazlığı simgeliyordu. Bu ressamlar Çin manzaralarını taklit etmek yerine gerçek Kore manzaraları çizdiler. 19. yüzyılda Çin ve Japonya gibi Kore de batı etkisinin altına girdi. Birçok ressam yağlıboya çalışmalar yaptı.

Ayrıca bak. AĞAÇBASKI; ÇANAK ÇÖMLEK; FİLDİŞİ VE FİLDİŞİ OYMACILIĞI.

UZAY ARAŞTIRMALARI. Uzayda yapılan inceleme ve keşif gezilerine uzay araştırması ya da uzay yolculuğu denir. Dünya atmosferinin sınırları dışında uzanan uzaya uçakla çıkılamaz. Jet yolcu uçakları genellikle atmosferin stratosfer katmanında, yerden yaklaşık 12 kilometreye kadar olan yüksekliklerde yol alır; balonlar da yaklaşık 40 kilometreden daha yükseğe çıkamaz. Araştırma uçakları atmosferin uzay sınırlarında uçabilir, ama dış uzaya ancak Dünya'dan roketlerle fırlatılan uzay araçlarıyla ulaşılabilir. Bu, ancak 1950'lerde başarılmıştır.

Bazı Uzay Terimleri

Bazı "uzay terimleri"nin anlamlarını vererek konuya girmek yararlı olacaktır. Uzay araçlarını fırlatmak için kullanılan roketlere *fırlatma araçları* denir. Bir roket, geriye doğru püskürttüğü sıcak gaz kütlesinin *itme kuvveti*'yle çalışır; itme kuvveti roketin ileri doğru yol almasını sağlar. Bazı fırlatma araçlarında bu itme kuvveti birkaç bin tona çıkabilir. Roket itmesi için kullanılan yakıt maddeleri ile bu yakıtı yakan oksijene *iticiler* denir. Yakıt, gazyağı gibi bir petrol türevi olabilir; oksijen ise genellikle sıvı haldedir. Fırlatma aracının (yani roketin) hızı, *kademelendirme*'yle artırılabilir; kademelendirme, üst üste oturtulmuş ve sırayla ateşlenen birkaç roketi bir arada kullanmak demektir. Her roket kademesindeki yanma sona erince, o kademe gruptan ayrılır ve yere düşer.

Uzay araştırmaları bilimine *astronotik* denir. Uzay yolculuğuna katılanlar ise *astronot* olarak adlandırılır, ama Ruslar bunlara *kozmonot* derler (*bak.* ASTRONOT). Fırlatma aracıyla uzaya taşınan *yük* ise *uzay aracı*'dır. İçinde mürettebat bulunan araçlar *insanlı uzay aracı* olarak tanımlanır. *İnsansız uzay araçları* ise yalnızca aletler, radyo donanımları taşır. Mürettebat kabini *kapsül* ya da *modül* olarak adlandırılır. İki uzay aracının uzayda buluşup birbiriyle birleşmesine *kenetlenme* denir. *Mekik*, yeniden kullanılabilen insanlı uzay aracıdır.

Uzay aracının Dünya çevresinde izlediği yol, o aracın *yörünge*'sidir. Dünya çevresinde belirli bir yörüngede dolanan insansız uzay araçları *yapma uydu* olarak tanımlanır. Ay'a, Güneş'e, gezegenlere ya da uzayın derinliklerine gönderilen insansız uzay araçlarına *sonda* denir. Dünya'nın çevresinde bir yörüngede

Sovfoto

SSCB'li kozmonot Yuri Gagarin uzaya fırlatılan ilk insandır.

dolanmakta olan ve zaman zaman astronotlarca ziyaret edilen uzay araçları *uzay istasyonu* olarak adlandırılır.

Uzay Çağından Önce

İnsanoğlu uzaya açılmayı, daha bunun olanaklarının bulunmadığı çok eski tarihlerde düşlemeye başlamıştır. Öyle ki, Ay'a gitmek için kuşlara binen mucitlerden ve benzeri düşsel serüvenlerden söz eden pek çok efsane vardır. Ama ancak 19. yüzyılda büyük Fransız bilimkurgu yazarı Jules Verne, 1865'te yayımladığı *Ay'a Seyahat* (*De la Terre à la Lune*) adlı romanıyla gerçeğe çok yaklaştı. Bu romanda, astronotları taşıyan uzay aracı dev bir toptan fırlatılır; araç Ay'ın çevresinde yörüngede dolanır ve sonra da geri dönüp okyanusa iner. İngiliz romancı H. G. Wells de *Dünyalar Savaşı* (*The War of the Worlds;* 1898) adlı romanında, Mars'tan uzay araçlarıyla gelen yaratıkların dünyamızı istila edişini canlandırır; aynı yazar, *Ay'da İlk İnsanlar* (*The First Man in the Moon;* 1901) adlı romanında iki İngiliz astronotun Ay'a gidişini ve orada, Ay yüzeyinin altındaki dev mağaralarda yaşayanları ziyaret edişini anlatır.

Bütün bunlar eğlenceliydi, ama uzay yolculuğunu gerçekleştirme bakımından herhangi bir yarar sağlamadı. Uzay yolculuğunun ilk gerçek öncüsü, bir Rus öğretmen olan Konstantin Tsiolkovski (1857-1936) idi. Ciddi bir düşünür olan Tsiolkovski, uzay yolculuğu üzerine ilk makalesini 1893'te yayımladı. Tsiolkovski sıvı yakıtlı ve kademeli roketlere olan gereksinimi çok önceden görmüştü. Bir başka büyük öncü de Hermann Oberth (doğumu 1894) idi. Oberth 1923'te *Die Rakete zu den Planetenränmen* ("Gezegenlerarası Uzaya Roket") adlı bir kitap yazdı; bilimkurgu türünden olmayan bu kitapta, Oberth ne yapılabileceğini ve nasıl yapılacağını göstermekteydi. Bir başka önemli kişi de, 1926'da ilk sıvı yakıtlı roketin tasarımını yapan ve bu roketi başarıyla fırlatan ABD'li bilim adamı Robert H. Goddard (1882-1945) idi.

Oberth ve uzay tutkunu başka Almanlar 1927'de Uzay Yolculuğu Derneği'ni kurdular. Daha sonra ABD'de uzay biliminin önemli adlarından biri durumuna gelecek olan Wernher von Braun (1912-77) da bu derneğe katıldı. Dernek üyelerinin Berlin yakınlarında sıvı yakıtlı roketlerle gerçekleştirdikleri ilk deneyler olağanüstü bir çabanın ürünüydü; ama bu çaba çok geçmeden askeri makamların dikkatini çekti. Askerler uzay araştırmalarında kullanılmak üzere değil, ama uzun menzilli bombardıman silahı olarak yararlanılabilecek roketler geliştirme şanslarının bulunduğunu gördüler. Derneği kapattılar ve dernek üyelerini Baltık kıyısında ıssız bir yer olan Peenemünde'ye götürdüler. Orada Braun ve arkadaşları modern güdümlü füzelerin (*bak.* GÜDÜMLÜ FÜZELER) ve fırlatma araçlarının ilk örneği olan dev "V 2" roketini geliştirdiler.

Uzaydaki İlk Adımlar

1954'te ABD ve SSCB hükümetleri, 1957-58 Uluslararası Jeofizik Yılı'nda yapma uydular fırlatacaklarını açıkladılar. Bunu ilk başaran SSCB oldu; bu ülkeden 4 Ekim 1957'de insansız uzay uydusu "Sputnik 1" fırlatıldı. (*sputnik* Rusça'da "yol arkadaşı" anlamına gelir.) Sputnik'in Dünya yörüngesine giren 83,6 kilogramlık kapsülündeki radyo vericisinin yaydığı sinyaller yerden alındı.

"Sputnik 1"i, Kasım 1957'de fırlatılan, ilkinden çok daha büyük ve yarım ton ağırlığındaki "Sputnik 2" izledi. "Sputnik 2"de, Dün-

ya çevresinde dolanan ilk canlı unvanını kazanan Layka adlı bir köpek bulunuyordu. İlk ABD uydusu olan, yalnızca 14 kg ağırlığındaki "Explorer 1" (*explorer* İngilizce'de "kâşif" anlamına gelir) Ocak 1958'de fırlatıldı. Bu uydu Dünya'nın magnetik alanına yakalanmış yüklü parçacıkların ekvatora paralel olarak ve yeryüzeyinden epeyce yüksekte oluşturdukları Van Allen kuşaklarına ilişkin bilgiler gönderdi (*bak.* VAN ALLEN KUŞAKLARI).

SSCB'nin 1959'da fırlattığı uzay araştırma aracı "Luna 1", Ay'ın 6.000 km kadar yakınından geçti. Aynı yıl SSCB'nin fırlattığı "Luna 2" Ay'a çarptı; "Luna 3" de, Ay'ın çevresinde dolanarak bize dönük olmayan yüzünün ilk fotoğraflarını gönderdi.

ABD de havacılık ve uzay araştırmalarını planlamak ve yönetmek üzere 1958'de, kısa adı NASA olan Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'ni kurdu. Ama SSCB bu alandaki üstünlüğünü korudu ve 12 Nisan 1961'de ilk insanlı uzay aracı "Vostok 1"i fırlattı (*vostok* "doğu" demektir); bu aracın taşıdığı Yuri Gagarin (1934-68) Dünya çevresinde dolanan ilk insan oldu. Bundan kısa bir süre sonra, ilk ABD'li astronotlar Alan Shepard ve Virgil Grissom, "Mercury" adlı uzay aracıyla Dünya yörüngesine oturmaksızın kısa "seferler" yaptılar. İkinci SSCB kozmonotu German Stepanoviç Titov, Ağustos 1961'de "Vostok 2" ile Dünya'nın çevresinde 17 kez dolandı. ABD'nin ilk insanlı yörünge uçuşunu ise, Şubat 1962'de "Friendship 7" adlı uzay aracıyla Dünya'nın çevresini üç kez dolanan John Glenn yaptı (*friendship* "dostluk" demektir).

O günlerde hem ABD'de, hem de SSCB'de güdümlü silahlardan geliştirilen fırlatma araçları kullanılmaktaydı. SSCB'nin güdümlü silahı daha ağır bir savaş başlığı taşıyacak biçimde tasarımlandığı için çok daha büyük bir uzay aracını fırlatabilmekteydi. ABD'nin 2 tonluk "Mercury" kapsülüne karşılık, "Vostok" uzay aracı neredeyse 5 ton gelmekteydi. 1964'te SSCB, bundan da ağır olan "Voshod 1"i, içindeki üç kozmonotla birlikte Dünya yörüngesine sokarak önderliğini pekiştirdi (*voshod* "gün doğuşu" demektir). 1965'te, "Voshod 2"nin kozmonotu Aleksey Leonov kapsüle iple bağlı bir uzay elbisesi giyip,

NASA

ABD'nin Atlas roketi (solda) astronot John Glenn'i (üstte) 20 Şubat 1962'de uzaya taşıdı. Glenn, içinde bulunduğu Mercury kapsülü "Friendship 7"yle, Dünya çevresinde yörünge uçuşu yapan ilk ABD'li oldu.

soluyacağı oksijeni de yanma alarak, uzay aracından dışarı çıktı ve uzayda "yürüyen" ilk insan oldu.

1963'te NASA, Mercury uçuşları programını başarıyla tamamladı. Bu uçuşlar astronotların yörüngede yaşayabildiklerini, gözlemlerde bulunabildiklerini ve yerden verilen komutları izleyebildiklerini kanıtladı. NASA 1965-66'daki Gemini programıyla uzayda buluşma ve kenetlenme çalışmalarını uygulamaya koydu (*gemini*, "ikizler" anlamına gelen Latince bir sözcüktür). 10 Gemini uzay aracının her biri yaklaşık 3,5 ton ağırlığındaydı ve bunlarda iki astronot bulunuyordu. Gemini astronotları uzay elbiseleri giyerek araç dışında çalışma denemeleri de yaptılar. En uzun uçuş rekorunu Dünya çevresinde 206 kez dolanan "Gemini 7" kırdı.

NASA'nın 1960'lardaki uzay programının son hedefi Ay'a inmekti; ama buna hazırlık olarak başka türden bazı uçuşlar da yapıldı. Bu uçuşlar insansız uzay araştırma araçlarıyla gerçekleştirildi. Bunlardan "Ranger" (*ranger* "korucu" demektir) tipi uzay aracı 1964-65'te

Ay'a gönderildi ve yüzeyinin fotoğrafları çekildi; bu uzay araçları hızla Ay'a yaklaşırken yüzey fotoğraflarını çekip Dünya'ya göndermekte, daha sonra da Ay'a çarpıp parçalanmaktaydı. Bunu izleyen adım, hız kesici roketlerini ateşleyerek alçalışlarını yavaşlatan ve böylece Ay'a yumuşak iniş yapan uzay araştırma araçlarından yararlanılarak gerçekleştirilen yakın çekimlerdi. Bu uçuşlar 1966-67'de "Surveyor" (*surveyor* "yerölçümcü" demektir) uzay araştırma araçlarıyla yapıldı. Bunlardan "Surveyor 3", taşıdığı tırnaklı mekanik kepçeyle Ay'ın yüzeyinden toprak örnekleri topluyor ve bunları televizyon kamerasıyla inceliyordu.

İlk insanlı inişin, Ay'ın Dünya'ya dönük yüzünde, ekvatoru boyunca uzanan dar bir şeride yapılması planlanmıştı; bu nedenle 1966-67'de "Lunar Orbiter" (*Lunar orbiter* "Ay yörünge aracı" demektir) sınıfı uzay araştırma araçlarıyla bu şeridin fotoğrafları çekildi. Bu araçlar Ay'ın çevresinde dolanırken yüzeye 40 km kadar yaklaşıyorlardı. Bu uzaklık, çapı 1 metrenin üstünde olan cisimlerin fotoğraflarını çekmeye olanak veriyordu.

Ay'da İlk İnsan

1961'de ABD Başkanı John F. Kennedy ülkesinin 1970'ten önce Ay'a insan indireceğine söz vermişti. Apollo programı bu görevi yerine getirmek için tasarımlandı. Hedef, Ay'a üç astronot göndermek ve onların güvenli bir biçimde geri dönmelerini sağlamaktı. Dev bir "Saturn 5" roketiyle uzaya fırlatılacak olan "Apollo" uzay aracı üç ayrı bölümden, yani modülden oluşuyordu. Ay'a iniş Ay modülünde bulunan iki astronotça gerçekleştirilecek, bu sırada üçüncü astronot, Ay çevresinde yörüngede dolanan komuta modülünde kalacaktı. Ay'ın yüzeyindeki görevler yerine getirildikten sonra Ay modülü yeniden havalanarak yörünge uçuşundaki komuta modülüyle kenetlenecekti. Ay modülündeki iki astronot komuta modülüne geçtikten sonra Ay modülü öbür modülden ayrılacak ve yalnızca komuta modülü Dünya'ya geri dönecekti. Komuta modülü denize inecek biçimde tasarımlanmıştı. "Apollo" uzay aracı ile "Saturn 5" roketinin birlikte toplam yüksekliği 111 metre, ağırlığı da 2.770 tondu.

Saturn 5. Bu dev roketin birinci kademesi gazyağı ve sıvı oksijen yakan, beş motorlu bir kümeden oluşuyordu. 2.000 ton ağırlığındaki iticinin yaklaşık 2½ dakika süreyle toplam 3.400 tonluk bir itme kuvveti sağlaması planlanmıştı. Beş motordan dördünün doğrultusu değiştirilebiliyor ve böylece roketin eğimi ve doğrultusu denetim altında tutulabiliyordu. İkinci kademede rokette sıvı oksijen ve sıvı hidrojenden oluşan itici kullanılıyordu; beş motorlu bu roket, yaklaşık 6½ dakika süreyle toplam 520 tonluk itme kuvveti sağlıyordu. 100 tonluk itme kuvvetindeki tek bir motordan oluşan üçüncü kademede de aynı yakıt kullanılmaktaydı. 100 tonluk itme kuvveti, Dünya yörüngesine ulaşıncaya kadar ve sonra tekrar Ay'a doğru son bir itme sağlamak için 2½ dakika süreyle ateşleniyordu.

Apollo Uzay Aracı. Bu araç, komuta modülü, hizmet modülü ve Ay modülünden oluşuyordu. Üç astronotun Ay'a giderken ve Ay'dan dönüşte içinde yaşayacakları komuta modülü, 5,5 ton ağırlığında, koni biçiminde bir kabindi. Bu kabinin, alüminyumdan ve hava sızdırmaz biçimde yapılmış olan iç çeperi, ısı kalkanı denen plastik bileşimli bir maddeyle kaplanmıştı. Dönüş yolculuğunda Dünya atmosferiyle sürtünme sonucunda uzay aracının dış yüzeyindeki sıcaklık 2.800°C'ye kadar çıkabiliyordu. Isı kalkanı bu ısıyı soğuruyor ve plastik madde eriyerek akıp gidiyordu.

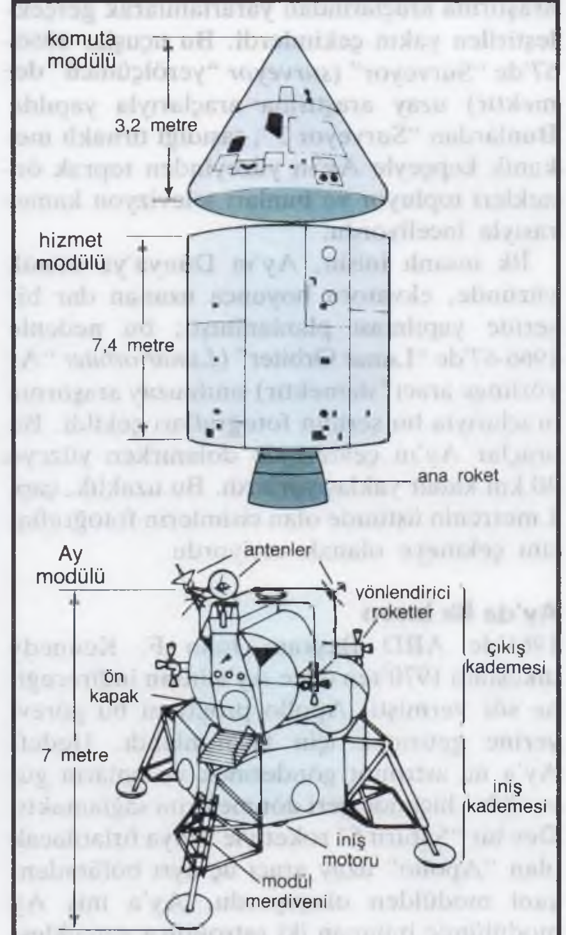
Komuta modülü, oksijen ve yakıtı taşıyan, silindir biçimli hizmet modülüne bağlanmıştı. Hizmet modülü, ayrıca uzay aracının uçuş sırasındaki manevraları için kullanılan kendi motorunu da taşıyordu. Oksijen ve hidrojen kullanan yakıt pilleri gerekli elektrik enerjisini ve mürettebatın içme suyunu sağlıyordu (*bak.* PİL).

Komuta modülüyle bağlantılı olan Ay modülü iki astronotu Ay'a götürüp getirmek için tasarımlanmıştı ve oldukça hafifti. Ay modülü, iniş kademesi ve çıkış kademesi olarak iki bölümden oluşuyordu. Ay yüzeyine yumuşak iniş yapacak biçimde alçalmayı iniş kademesi sağlayacak ve iki astronot iniş sırasında bu kademede bulunacaktı. Ay'ın yüzeyindeki görev tamamlandıktan sonra iniş kademesi, çıkış kademesi için bir platform oluşturacak,

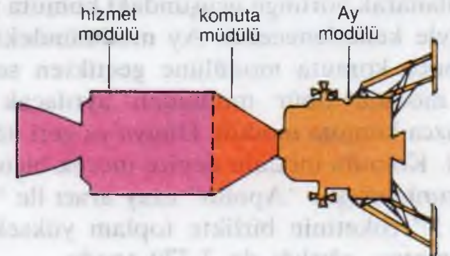
APOLLO UZAY ARACI

"Apollo 11", Ay'a insan indiren ilk uzay aracıydı. Apollo programındaki öbür araçlar gibi "Apollo 11" de 111 metre yüksekliğindeki "Saturn 5" roketiyle (altta solda) fırlatıldı. Uçuş sırasında roketin üç kademesi birer birer ayrıldı. "Apollo" uzay aracının da (altta sağda) üç bölümü, yani üç modülü vardı. Ay modülünün iniş kademesi Ay'a inildikten sonra Ay modülü için bir kalkış platformu oluşturdu ve böylece Ay'da bırakıldı. Ay modülünün kalan bölümü de Ay'a inen astronotları yeniden komuta modülüne ulaştırdıktan sonra Apollo'dan ayrıldı. Hizmet modülü, astronotların bulunduğu komuta modülünün Dünya atmosferine girmesinden kısa bir süre önce araçtan ayrılıp atıldı.

Roketin üçüncü kademesinden ayrıldıktan sonra, birbirine bağlı hizmet ve komuta modülleri görevi devralır. Komuta modülünün burnu Ay modülüne kenetlenir ve birbirine bağlı üç modül Ay'a doğru yol almayı sürdürür.

çıkış kademesi bu platformdan fırlatılarak komuta modülüyle kenetlenecek, iniş kademesi ise Ay'da kalacaktı.

1967'deki yer denemeleri sırasında, "Apollo" uzay aracında çıkan bir yangın sonucunda, içeride çalışmakta olan üç astronot yaşamım yitirdi ve bu yüzden program ciddi bir gecikmeye uğradı. Tasarımda çeşitli değişiklikler yapıldı ve çok sayıdaki insansız deneme uçuşundan sonra 1968'de programın ilk insanlı uçuşu "Apollo 7" ile gerçekleştirildi ve üç astronot Dünya yörüngesine çıktı.

Aralık 1968'de "Apollo 8" Ay'a ilk insanlı uçuşu gerçekleştirdi ve Dünya'ya geri dönmeden önce Ay'ın çevresini 10 kez dolandı. Mart 1969'da "Apollo 9" Ay modülünü denedi ve aynı yılın mayısında "Apollo 10" Ay çevresinde 31 kez dolandı. Bu uçuşlarla, Ay'a ilk insanlı inişi gerçekleştirecek olan "Apollo 11" için fırlatılma hazırlıkları tamamlanmış oldu.

Ay'a iniş 20 Temmuz 1969'da gerçekleştirildi. Neil Armstrong ve Edwin Aldrin'i taşıyan Ay modülü "Eagle" (*eagle* "kartal" demektir) Sessizlik Denizi olarak adlandırılan bölgeye indi. Yeryüzündeki milyonlarca insan "Bu bir insan için küçük, ama insanlık için dev bir adım" sözleriyle Ay'a ilk adımını atan ve böylece Ay'a ayak basan ilk insan unvanını kazanan Armstrong'u bu tarihsel anda televizyon ekranlarından izledi. Aldrin, Armstrong'a katıldı ve birlikte, iki saat kadar uzay aracının dışında kalarak fotoğraf çektiler, bilimsel deneyler yaptılar ve kayaç örnekleri topladılar. Ay'ın üstünde 21½ saat kaldıktan sonra "Eagle" havalandı ve Ay yörüngesinde dolanmakta olan, Michael Collins'in yönetimindeki komuta modülü "Columbia" ile buluştu. Ay'a bırakılan bir levha üzerine şu sözler yazılmıştı: "Dünya gezegeninden gelen insanlar ilk kez İS Temmuz 1969'da burada Ay'a ayak bastılar. Biz, bütün insanlık adına barışçıl amaçlarla geldik." Mürettebat 24 Temmuz'da başarılı bir biçimde Dünya'ya geri döndü.

Bu tarihsel inişi insanlı beş iniş daha izledi ve her bir seferinde Ay'ın yeni bir bölgesinde incelemeler yapıldı. Bu inişler "Apollo 12" (Kasım 1969), 14 (Şubat 1971), 15 (Temmuz 1971), 16 (Nisan 1972) ve "Apollo 17" ile (Aralık 1972) gerçekleştirildi. Nisan 1970'te "Apollo 13"'ün uçuşu, yolculuk sırasında gerçekleşen bir patlamanın hizmet modülünü hasara uğratması üzerine yarıda kaldı; ama, astronotlar Ay modülünden enerji sağlayarak güvenlik içinde Dünya'ya geri döndüler.

Sonuncu ve en uzun Apollo uçuşunu gerçekleştiren "Apollo 17", fırlatmanın gece yapıldığı tek uçuştu. Eugene Cernan ve jeolog Harrison Schmitt, Durgunluk Denizi'nin güneydoğu kıyısına yakın, dar bir vadiye indiler ve komuta modülü pilotu Ronald Evans ile tekrar buluşup Dünya'ya geri dönmeden önce Ay yüzeyinde 75 saat kaldılar.

Böylece Apollo programı ve bir süre için insanlı Ay yolculukları sona erdi. Bütün bir Apollo programı boyunca astronotlar Ay'dan Dünya'ya toplam 385 kg ağırlığında toprak ve kayaç örnekleri taşıdılar; bu örneklerden sağlanan bilgiler hâlâ bilim adamlarınca incelenmektedir.

Skylab ve ASTP

Apollo programının ardından ABD'de, yeniden kullanılabilir ilk uzay aracı olan uzay mekiği üzerinde çalışmalar başladı. Ama bu arada Apollo programından geriye epeyce donanım kalmıştı ve bunlardan yararlanarak iki projenin daha gerçekleştirilmesine karar verildi. Bunlar Skylab ve SSCB kozmonotlarıyla ortak uçuşu öngören ASTP projeleriydi.

Skylab, Dünya'nın çevresinde yörüngeye oturtulacak 90 ton ağırlığındaki bir laboratuvar, gözlemevi ve atölyeydi (*skylab* İngilizce'de "gök laboratuvarı" anlamı gelir). Önceleri pek çok sorun çıktı ve neredeyse projeden vazgeçme aşamasına gelindi, ama sonunda Mayıs 1973'te Skylab yörüngeye oturtuldu ve üç astronot ekibi sırayla araçta uzun dönemli çalışmalar yaptılar. İlk grup 28 gün, ikincisi 59 gün, üçüncüsü ise 84 gün süreyle Skylab'de kaldı. Bütün astronotlar bu uzun uzay uçuşlarından sağlıkları yerinde olarak geri döndü. Skylab astronotları böylece insanoğlunun ciddi bir zarar görmeden uzun süre uzayda yaşayabileceğini kanıtladılar.

Temmuz 1975'te Tom Stafford, Donald Slayton ve Vance Brand'ın bulunduğu bir Apollo uzay aracı, SSCB'nin "Soyuz 19" (*soyuz* Rusça'da "birlik" anlamına gelir) aracıyla uzayda buluştu ve kenetlendi. "Soyuz 19"daki

kozmonotlar Aleksey Leonov ve Valeri Kubasov bu yörünge uçuşu sırasında ABD'li astronotlarla karşılıklı ziyaretlerde bulundular. SSCB ile ortaklaşa gerçekleştirilen ve kısaca ASTP ("Apollo-Soyuz Deneme Projesi" sözcüklerinin İngilizce karşılıklarının başharflerinden geliyor) olarak adlandırılan bu proje, 1981'de uzay mekiği ortaya çıkana kadar ABD'li astronotların gerçekleştirdiği son uzay uçuşu oldu.

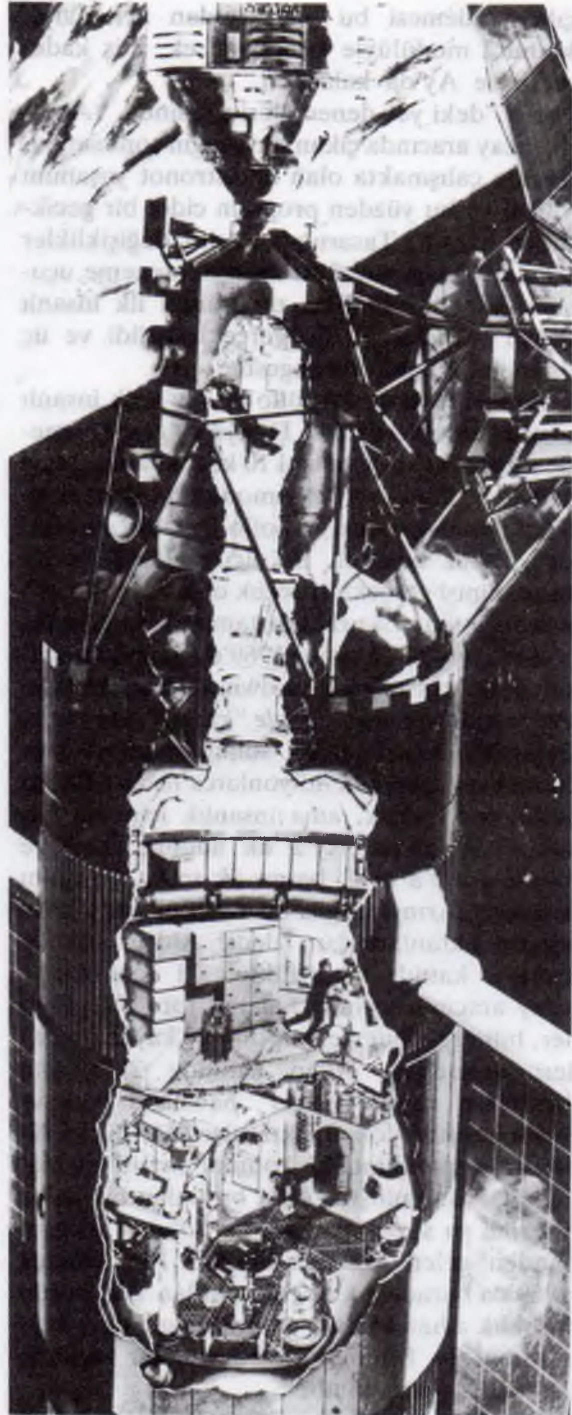
Soyuz ve Salyut

SSCB, insansız uzay araştırma araçları ve Dünya yörüngesinde insanlı uçuşlar üzerinde çabalarını yoğunlaştırdı ve 1966'da "Luna 9" la ilk yumuşak Ay inişi yapıldıktan sonra Ay insansız uzay araçlarıyla araştırıldı. 1970'te "Luna 16," Bereket Denizi'nden aldığı toprak örneğini Dünya'ya getirdi; otomatik Ay aracı "Lunohod 1" Yağmur Denizi'nde araştırmalar yaptı. İkinci bir Ay aracı olan "Lunohod 2" de 1973'te Le Monnier kraterine indi.

Bunca başarıyla başlamış olan insanlı uzay programı, 1967'de kozmonot Vladimir Komarov'un yeni bir insanlı SSCB uzay aracı kuşağının ilki olan "Soyuz 1"le Dünya atmosferine yeniden girişi sırasında yaşamını yitirmesi üzerine bir gerileme gösterdi. Soyuz uzay aracı ABD'nin Apollo'sundan daha küçük olmasına karşılık hep kullanımda kaldı. Soyuzların son türleri Soyuz TM olarak adlandırılmıştır. Soyuz, modüllerden oluşan bir uzay aracıdır; bir yörünge modülü, bir iniş modülü ve bir de aygıt modülü vardır. Kozmonot ekibi, uzayda yörünge modülünde çalışır ve iniş modülüyle Dünya'ya geri döner. Ekip, Dünya'ya ininceye kadar iniş modülünde kalır; modül, paraşütleri ve hız kesme roketleri sayesinde alçalmayı yavaşlatır ve yere yumuşak iniş yapar.

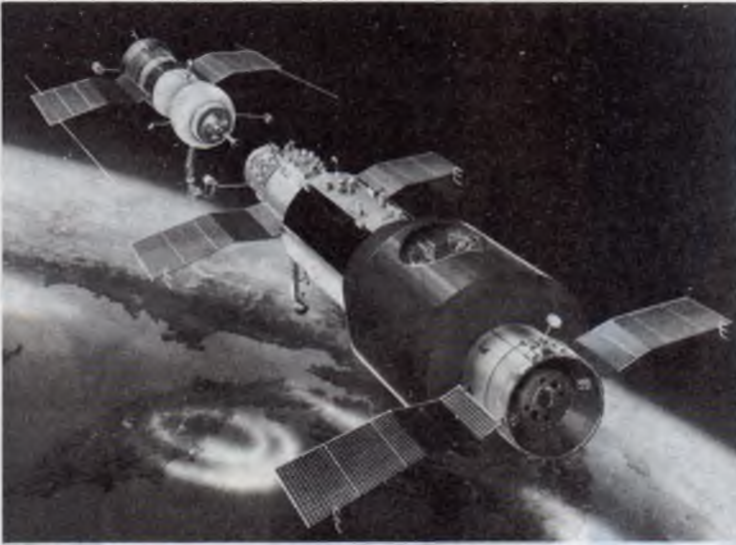
İlk kenetlenme ve kozmonot aktarımı 1969'da "Soyuz 4" ile "Soyuz 5" arasında gerçekleştirildi ve aynı yıl toplam yedi kozmonot taşıyan üç uzay aracı "Soyuz 6, 7 ve 8" aynı anda yörünge uçuşu yaptı.

Soyuzların bugünkü ana amacı yörüngede bulunan ve Salyut adıyla bilinen SSCB uzay istasyonlarına kozmonot götürüp getirmektir. İlk uzay istasyonu olan "Salyut 1" 1971'de fır-

NASA

Bir ressamın kaleminden çıkmış Skylab uzay istasyonu. Yukarıdan aşağıya doğru: Kenetlenmiş komuta modülü; çok bölmeli kenetlenme parçası; hava sızdırmaz geçiş modülü; yörünge atölyesi. Güneş pillerinin yerleştirildiği kanatlar istasyona Güneş'ten enerji sağlar.

SSCB uzay çalışmaları çabalarını, daha çok Dünya'nın çevresinde bir araştırma merkezi kurma yönünde yoğunlaştırdı. SSCB'nin Salyut'u (burada görülen iki uzay aracından büyüğü) sürekli uzay istasyonu tanımına en yakın olan uzay aracıdır. Salyut'a, bu araç ile Dünya arasında gidip gelen Soyuz'larla ve başka uzay araçlarıyla malzeme ve personel taşınmaktadır.

Spacecharts

latıldı ve "Soyuz 11" mürettebatı (Georgi Dobrovolski, Vladislav Volkov ve Viktor Patsayev) bu istasyonda 23 gün kaldı. Ama ne yazık ki, bu üç kozmonot, Dünya'ya dönüş sırasında iniş modülündeki bir vananın kazayla açılması ve kabin basıncının düşmesi sonucunda yaşamlarını yitirdiler. Soyuz uçuşlarına başka ülkelerden de kozmonotlar katılmıştır.

1983'e gelindiğinde altı Salyut uzay aracı daha fırlatılmış bulunmaktaydı ve bunları ziyaret eden kozmonotların yörüngede kalma süreleri de giderek uzuyordu. 1984'te kozmonotlar Kizim, Solovyov ve Atkov yörüngedeki "Salyut 7" uzay istasyonunda 237 gün kalarak uzayda en uzun süre kalma rekorunu kırdılar. Bu süre içinde başka kozmonot gruplarınca ziyaret edildiler ve kendilerine insansız Progress uzay araçlarıyla taze yakıt, yiyecek ve donanım taşındı. 1983 ve 1985'te büyük Kozmos insansız uzay araçları otomatik olarak "Salyut 7"yle kenetlendi ve "Salyut 7" büyük bir uzay istasyonu haline geldi. Bu uzay istasyonundan ayrılabilen bir iniş modülü Dünya'ya malzeme ve donanım taşıyabilmektedir.

1986'da SSCB uzayda sürekli kalacak, insanlı uzay istasyonlarının merkez modülü olan "Mir"i fırlattı.

Uydular

Başlıca yapma uydular, radyo ve televizyon yayınları ve telefon bağlantısı için kullanılan *haberleşme uyduları*; hava tahminleri için kullanılan *meteoroloji uyduları*; mineral yataklarının, hastalıklı tarım alanlarının, çevreyi kirleten kaynakların yerlerini belirlemek ve harita yapmak için kullanılan *yerölçümü uyduları*; başlıca kullanım amacı düşman mevzileri üzerinde keşifte bulunmak ve bilgi toplamak olan *askeri uydular*; Dünya atmosferinin oluşturduğu örtü üzerindeki yörüngelerde dolanarak uzay gözlemevi işlevi gören *astronomi uyduları*'dır.

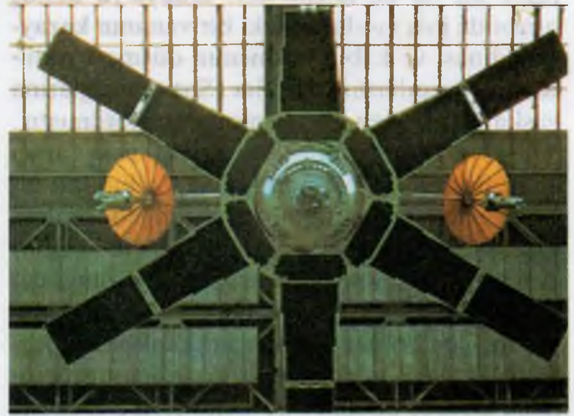
NASA

SSCB'nin Soyuz uzay aracının, ABD'nin Apollo uzay aracıyla kenetlendiği ortak uçuşta, Soyuz'un Apollo'dan görünüşü. Arkada bulutlarla kaplı Dünya görülmektedir.

Yapma uydular UYDU maddesinde anlatılmıştır.

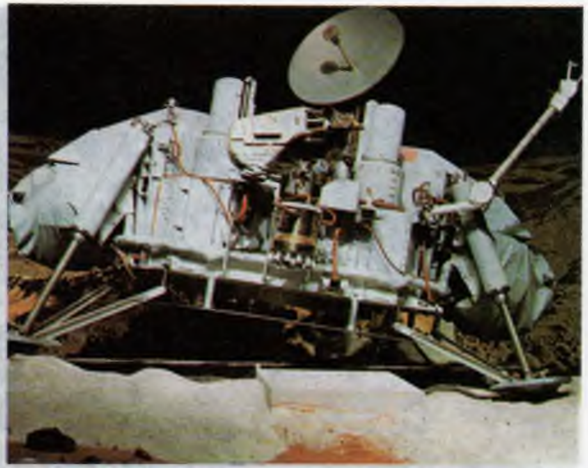
SSCB'nin uzay programında 1950'lerin sonunda ve 1960'ların başında geliştirilen güçlü roketlerden yararlanıldı. Vostok fırlatma aracının (üstte) iki kademesi vardı; birinci kademenin itme kuvveti, "çekirdek motor" denen bir motorun çevresinde kümelenmiş, sıvı yakıtlı dört motordan sağlanıyordu. Bu tür roketlerle fırlatılmış SSCB uzay araçları arasında, çok uzun süredir kullanılan ve rahat bir çalışma ortamı sunan Salyut uzay istasyonu (üstte sağda) ile televizyon yayınlarının aktarılmasında kullanılan Molniya telekomünikasyon uydusu (sağda) da bulunuyordu.

Novosti (bütün fotoğlar)

"Soyuz 10" uzay aracını fırlatacak roket, kalkış için hazır konuma getirilmeden önce. Soyuz uzay araçlarının ana görevi, kozmonotları Salyut uzay istasyonuna götürüp getirmektir. Bunlarda üç kozmonot bulunur.

NASA

ABD'nin "Mariner 4" (solda) ve "Viking" uzay sondaları Mars gezegenini incelediler. "Mariner" 1965'te Mars'ın yakınından geçti. Sağda bir modeli görülen "Viking"in iniş modülü ise 1976'da Mars'ın yüzeyine inerek gezegenin fotoğraflarını çekti.

Uzay Sondaları

Dünya'ya yakın yörüngelere oturtarak yararlı bilgiler edinmenin ötesinde, Ay ve gezegenleri gözlemlemek için uzayın derinliklerine de uzay araçları gönderilmektedir. 1986'ya gelindiğinde, Uranüs'e kadar Güneş sistemindeki bütün gezegenler insansız uzay sondalarınca ziyaret edilmiş ve bu araçlar, gezegenlerin yakınından geçip giderken ya da bunlara iniş yaparken çektikleri fotoğrafları Dünya'ya göndermişlerdir.

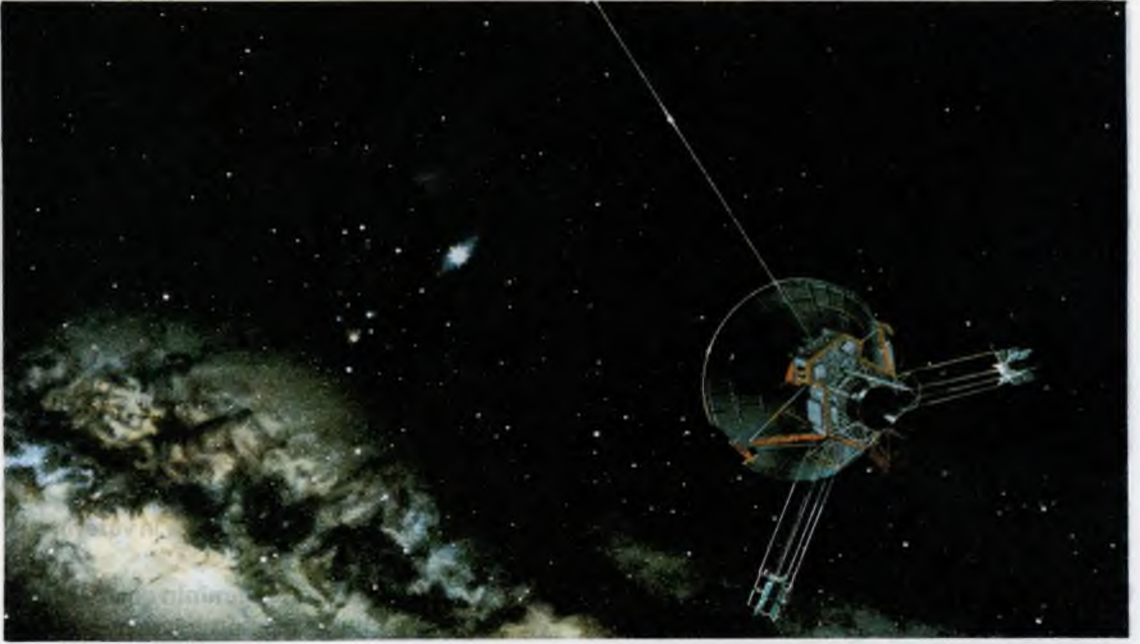
Bu uzay araçlarındaki aygıtlar gezegenlerin sıcaklığını, magnetik alanını, ışınımını ve öbür özelliklerini ölçerek sonuçları radyoyla Dünya'ya gönderir. Mars, Venüs ve Merkür'e giden sondalarda elektrik enerjisi, kanada benzeyen paneller üzerine yerleştirilmiş güneş pillerinden sağlanır. Bu piller, küçük silisyum panellerinden yararlanarak Güneş ışığını elektriğe dönüştürür. Daha uzağa, Jüpiter'e ve ötesine giden uzay araçlarında ise enerji, uzayın derinliklerinde Güneş ışığı güneş pillerini çalıştıracak kadar güçlü olmadığı için nükleer bataryalarla sağlanır.

1965'te, ABD'nin "Mariner 4" (*mariner* "denizci" demektir) sondası, Mars'a 9.000 km yaklaştı ve buradan gezegenin yüzeyinin televizyon görüntülerini gönderdi. 1969'da "Mariner 6" ve "Mariner 7" Mars'ın yakınından geçti ve 1971'de "Mariner 9" gezegeninin çevresini dolanarak çok daha ayrıntılı yüzey fotoğrafları çekti. 1973'te fırlatılan "Mariner 10", 1974-75'te üç kez Merkür gezegeninin çok yakınına kadar geldi ve bu gezegenin yüzeyinin ilk ayrıntılı fotoğraflarını Dünya'ya ulaştırdı. 1975-76'da Mars'a iki "Viking" uzay aracı gönderildi. Bunların her ikisi de, yörüngede kalacak bir bölüm ile Mars'a inip ölçümler yapacak ve Mars toprağında yaşam belirtisi arayacak ikinci bir bölümden oluşuyordu. Ama bu araştırma sonucunda hiçbir yaşam belirtisi bulunamadı (*bak.* MARS).

SSCB de Mars'a çeşitli sondalar gönderdi. Bunlardan "Mars 2 ve 3" 1971'de gezegenin yüzeyine ölçme aygıtları indirdi. SSCB'nin Venüs'e gönderdiği Venera uzay araçları gezegenin yoğun atmosferini geçip yüzeyine indi ve bunlardan bazıları Venüs yüzeyinden kısa bir süre sinyal göndermeyi başardı (*bak.* VENÜS).

ABD, 1972'de Jüpiter'e kadar 1 milyar kilometrelik bir yol kat eden "Pioneer 10" sondasını fırlattı. Bu yolculuk neredeyse iki yıl sürdü. Dev gezegenle karşılaştıktan sonra "Pioneer" (*pioneer* "öncü" demektir) Güneş sisteminin dışına yöneldi. Haziran 1983'te de Güneş'ten yaklaşık 5 milyar km uzaktayken sistemi terk etti. "Pioneer 10" daha sonra da uzay ortamıyla ilgili bilgiler göndermeyi sürdürdü.

"Pioneer 10"dan bir yıl sonra, benzer bir sonda olan "Pioneer 11" Jüpiter'i ziyaret etti ve 1979'da Jüpiter'in kütleçekiminden yararlanarak yolunu değiştirip Satürn'e yöneldi.

NASA

ABD'nin "Pioneer 10" uzay sondası Jüpiter'e yaptığı bir görev uçuşundan sonra, 13 Haziran 1983'te, Güneş sisteminden ayrıldı ve yıldızlararası uzaya doğru milyonlarca yıl sürecek bir yolculuğa başladı.

Aynı yıl Jüpiter ve Satürn'ü peş peşe ziyaret etmek üzere iki ABD sondası daha fırlatıldı. Bunlar "Voyager 1" ve "Voyager 2" idi (*voyager* "gezgin" demektir). Daha öncekilere göre çok daha gelişkin aygıtlarla donatılmış olan "Voyager 1" Jüpiter ve Satürn ile bu gezegenlerin uydularına ilişkin son derece ilgi çekici fotoğraflar gönderdi. Pioneer gibi Voyager'larda da, başka dünyalarda bulunabilecek uygarlıklara yönelik bir mesaj yer almaktadır. Bu mesaj, bir uzunçalar plağa kaydedilmiş doğa ve insan sesleridir.

"Voyager 2" Satürn'le karşılaştıktan sonra Uranüs'e yöneldi ve 1986 başlarında bu gezegenin yakınından geçti. "Voyager 2"nin Uranüs'e ilişkin keşifleri arasında, bu gezegenin daha önce gözlenmemiş pek çok uydusu ve yeni bazı halkaları da yer almaktaydı. "Voyager 2," 1989'da Neptün'le karşılaşacak biçimde programlanmıştı. 1985'te, yörüngesinin Güneş sisteminin iç kesimlerinde kalan bölümünden geçmekte olan Halley kuyrukluyıldızını gözlemlemek için bir dizi uzay araştırma aracı gönderildi. Bunlar, SSCB'nin "Vega 1 ve Vega 2", Japonlar'ın "Sakigake" ve "Suisei" ile Avrupa Uzay Ajansı'nın "Giotto" uzay araçlarıydı. Bu uçuşlar bize kuyrukluyıldızlar konusunda pek çok şey öğretti.

Uzay Mekiği ve Uzay Laboratuvarı

12 Nisan 1981'de ABD'nin uzay mekiğini fırlatmasıyla uzay araştırmaları alanında yeni bir çığır açıldı. Mekik, yeniden kullanılabilir ilk uzay aracıydı. Uzay mekiği, uzaydan geri dönüşünde bir uçak gibi yere inebildiği ve bu nedenle defalarca kullanılabildiği için uzay uçuşlarının maliyeti önemli ölçüde azaldı. 1986'ya kadar ABD ve Avrupa uydularının pek çoğu mekikle fırlatıldı. Mekiğin başlıca rakibi Avrupa Uzay Ajansı'nın geliştirdiği "Ariane" roketiydi. Ariane, insansız uydu fırlatmak için kullanılan konvansiyonel bir rokettir.

Mekik sisteminin ana bölümünü, DC-9 gibi orta boy bir yolcu uçağıyla aşağı yukarı aynı büyüklükte olan, delta kanatlı bir yörünge aracı oluşturur. Uzunluğu yaklaşık 37 metre, kanat açıklığı ise 24 metre kadardır. Mekiğin kendisi, üç ana motoru için gerekli olan iticilerle (sıvı hidrojen ve sıvı oksijenle) dolu büyük bir dış yakıt tankının üzerine oturtulmuştur. Tankın yanlarına, katı yakıtlı iki itici ro-

ket bağlanmıştır. Bütün bunlar rampada dikili durumda, yani mekik kuyruğunun üzerine "oturmuş" durumda bulunur. Mekik en çok yedi astronot taşıyacak biçimde tasarımlanmıştır. Mekiğin yük güvertesi, yani yörüngeye yerleştirilecek uyduyu taşıyan depo bölümü 18 metre uzunluğunda ve 4 metre genişliğindedir.

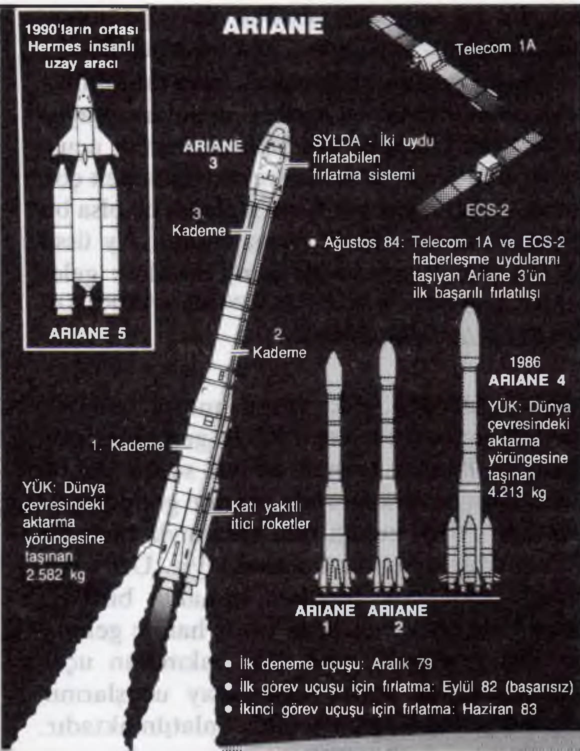
Kalkışta katı yakıtlı itici roketler ile üç ana motor birlikte ateşlenir. Yaklaşık iki dakika sonra yakıtını tüketmiş olan katı yakıtlı itici roketler tanktan ayrılır ve paraşüt yardımıyla Dünya'ya iner; bu roketler bakımları yapıldıktan sonra yeniden kullanılabilir. Ana motorlarının yardımıyla mekik tırmanmasını sürdürür. İçindeki yakıt tükendiğinde büyük yakıt tankı da sistemden ayrılır ve bu tank Dünya'ya geri düşerken atmosferin içinde yanıp yok olur. Daha sonra mekik genellikle yerden 300 km kadar yüksekteki bir yörüngeye oturtmak için motorlarını ateşleyerek gerekli itme kuvvetini sağlar.

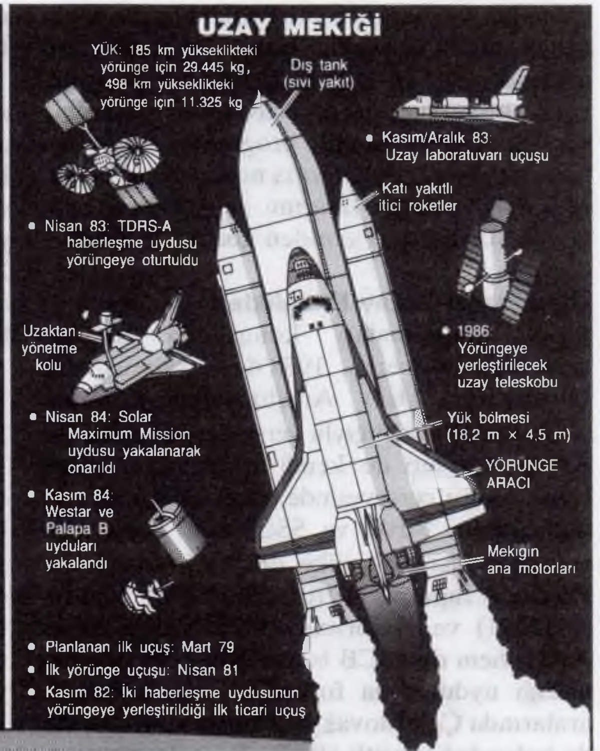
Uçuş görevi bittikten sonra Dünya'ya geri dönebilmesi için, mekiğin iki küçük motoru yeniden ateşlenir; böylece hızının azalması ve yörüngeden ayrılarak alçalmaya başlaması sağlanır. Dünya atmosferine yeniden girişte havayla sürtünmenin yol açtığı ısınmaya karşı, aracın dış çeperi ısıyı yalıtan bir maddeyle, ana bölümü de seramik karolarla kaplanmıştır. Seramik karolar ısı kalkanı işlevi görür ve alttaki gövdeyi ısının vereceği zarara karşı korur. Hava, aracı daha da yavaşlatır ve mekik manevra yapmak için kanatlarını kullanmaya başlar. Böylece, uzay aracı bir planör biçimini alır ve bir planör gibi süzülerek normal bir pistin üzerine iner.

12 Nisan 1981'de fırlatılan ilk uzay mekiği "Columbia" idi. NASA sonradan üç mekik daha geliştirdi. İkinci mekik "Challenger" ilk uzay uçuşunu Nisan 1983'te yaptı. "Discovery" 1984'te fırlatıldı; onu 1985'te "Atlantis" izledi. Bu mekikler adlarını, tarihteki ünlü keşif gemilerinden almıştır.

Mekikler temel olarak yörüngeye uydu yerleştirmek için geliştirilmişti, ama bir süre son-

Times Newspapers Ltd.

Teknik açıdan birbirleriyle yarışan iki uydu fırlatma sistemi: Avrupa Uzay Ajansı'nca geliştirilen, insansız Ariane roketi ve ABD'nin yeniden kullanılabilir insanlı uzay mekiği. Önemli gelişmelerin tarihi, şekil üzerinde belirtilmiştir.

ra bunlarla uzaya taşınabilecek bir dizi başka özel uzay aracı da tasarımlandı. Bunlardan biri, Avrupa Uzay Ajansı'nca yaptırılan, yeniden kullanılabilir uzay laboratuvarıydı. Uzay laboratuvarı sözcüklerinin İngilizce karşılığından kısaltılarak Spacelab adıyla da anılan bu laboratuvar, yörünge aracının yük bölümüne yerleştirilmektedir. Uzay laboratuvarı, içinde bilim adamları ile mühendislerin çalışabileceği basınçlı bir laboratuvar modülünden oluşur. Bazen bu modüle, doğrudan dış uzaya açık olması gereken aygıtların yerleştirileceği bir palet de eklenebilmektedir. İlk uzay laboratuvarı Ekim 1983'te uzaya fırlatıldı.

İlk mekik uçuşlarının başarısı, herkesin bunları sıradan bir araçmış gibi görmesine yol açtı. Uzayda çalışmanın artık kolay başarılabilir bir hale geldiği sanıldı. Ama, 28 Ocak 1986'da felaket geldi. "Challenger"ın mekiği, Florida'daki Cape Canaveral uzay üssünden fırlatıldıktan 73 saniye sonra patladı ve içindeki yedi astronot yaşamını yitirdi. Daha sonra yapılan incelemede, mekiğin itici roketlerinden birinin üzerindeki hatalı bir contanın parçalandığı ve sıçrayan bir kıvılcımın dış tankı tutuşturduğu anlaşıldı. Uzaya çıkan ilk sivil astronot olan bir kadın öğretmenin de aralarında bulunduğu yedi astronotun ölümüyle sonuçlanan bu trajedi, programın iki yıldan fazla kesintiye uğramasına neden oldu; bu süre içinde mekiğin tasarımı geliştirildi ve güvenlik standartları yeniden gözden geçirildi.

Uluslararası Uzay Etkinlikleri

Uzay araştırmaları konusunda uluslararası bilgi alışverişi, 1958'de kurulmuş olan Uluslararası Uzay Araştırmaları Komitesi (COSPAR) aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Avrupa ülkeleri de kendi aralarında Avrupa Uzay Ajansı çerçevesinde ortak çalışmalar yürütmektedir. ABD ve SSCB'den sonra uzaya uydu fırlatan ilk ülke 1965'te Fransa oldu. Fransa'yı Japonya (1970), Çin (1970), İngiltere (1971) ve Hindistan (1975) izledi. Hem ABD, hem de SSCB başka ülkelerin yararlanacağı uydular da fırlattılar; ayrıca SSCB, aralarında Çekoslovakya, Fransa ve Küba'nın da bulunduğu çeşitli ülkelerden gelen kozmonotları Soyuz uçuşlarına kattı.

Birleşmiş Milletler'ce 1966'da onaylanan dış uzayın barışçıl amaçlarla kullanılması antlaşması, uzaydaki silah denemelerini, nükleer silahların Dünya çevresinde yörüngeye sokulmasını, Ay ya da gezegenler üzerinde askeri üsler kurulmasını yasaklamıştır. Bu nedenle ABD'nin uzay silahlarını uzayda yok etme hedefini güden ve kısaca "Yıldız Savaşları" olarak adlandırılan Stratejik Savunma İnisiyatifi (SDI) projesini ortaya koyma kararı son derece tartışmalıdır.

Geleceğin Uzay Uçuşları

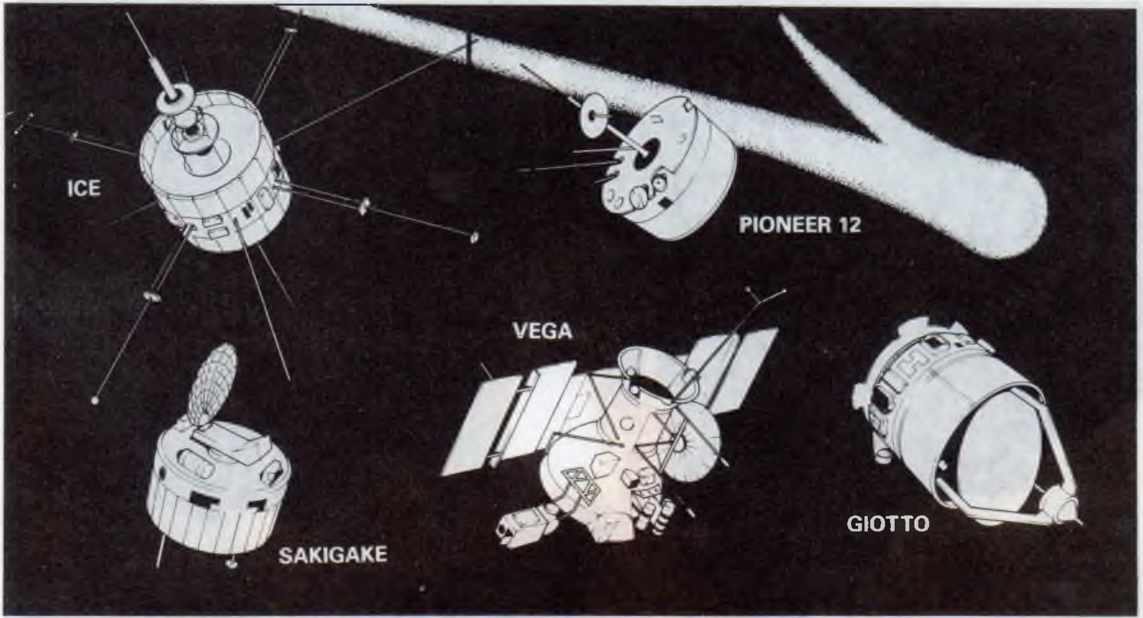
Güvenli ve etkin bir mekik sistemi, Dünya çevresinde uzay istasyonları kurmayı kolaylaştıracak ve bu istasyonlar bilim adamı gruplarının nöbetleşe gidip çalışabileceği sabit araştırma merkezleri haline gelecektir. Büyük bir uzay istasyonunda çok sayıda araştırma yürütülebilir ve hatta bu tür bir istasyon güneş ışınlarından yararlanarak elektrik üreten bir "uzay enerji santralı" olarak kullanılabilir. Burada üretilen elektrik mikrodalgalara dönüştürülerek ışın demetleri halinde yeryüzündeki bir enerji santralına gönderilebilir ve mikrodalgalar bu santralda yeniden elektriğe dönüştürülerek ulusal dağıtım ağına beslenebilir.

İletişim, yayın, yerölçümü, hava tahmini ve seyir alanlarında kullanılan uyduların sayısı artacaktır. Gezegenlere yönelik insanlı uçuşların önünde çözülmesi gereken daha pek çok sorun vardır (örneğin Mars'a gidilecek olsa bu yolculuk iki yıl sürer). Ama insanlı Ay üssü 21. yüzyılın başında bir gerçek haline gelecektir. (*Ayrıca bak.* ASTRONOMİ; ASTRONOT; ROKET; UZAY UÇUŞLARI.)

UZAY UÇUŞLARI. İnsan motor gücüyle havada uçmayı ilk kez 1903'te gerçekleştirdi. Bundan hemen hemen 60 yıl sonra da bir taşıtı Dünya atmosferinin ötesine göndermeyi başardı. Artık bugün tam anlamıyla bir uzay yolculukları çağında yaşamaktayız. Uzay yolculuğu hâlâ çok tehlikeli olmakla birlikte, bugün neredeyse sıradan bir iş haline gelmiştir. Bu maddede, pek çok bakımdan uçak yolculuğundan farklı olan uzay uçuşlarının kapsadığı karmaşık işlemler anlatılmaktadır.

Fırlatma Öncesi İşlemler

Önce insanlı uzay araçlarının fırlatılmasını ele

Halley kuyrukluyıldızı 1986'da Güneş'e en yakın olduğu konuma doğru hızla yaklaşırken, onu karşılamak için beş uzay sondası fırlatıldı.

alalım. Bu tür bir araç fırlatma yerine alındıktan sonra astronotlar ve yer teknisyenleri *geriye sayma* işlemlerini başlatırlar. Geriye sayma herhangi bir uzay uçuşunun en önemli aşamasıdır. Bu aşama hem kalkış öncesinde ana yer ve uçuş donanımlarının tam zamanında işletilmesini, hem de mürettebat ve donatım güvenliğinin sağlanmasını güvence altına alan, titizce planlanmış işlemleri kapsar. Geriye sayma süresi değişebilir; basit görevleri içeren uzay uçuşlarında bu süre, ABD'lilerin "Apollo" ya da uzay mekiği gibi araçlarla gerçekleştirdikleri daha karmaşık uçuşlardakinden çok daha kısadır. Geriye saymanın belirli bir esnekliği vardır; eğer bir onarım yapmak ya da yanlış giden bir şeyi düzeltmek gerekiyorsa geriye sayma durdurulabilir.

Geriye saymanın son aşamalarına yaklaşılırken yer teknisyenleri fırlatma noktasından ayrılır ve uzay aracının işletilmesinde denetim yer personelinden araçtaki mürettebata geçer. Fırlatma hazırlığı sırasında araç otomatik olarak denetimden geçirilir. Uçuş güvenliğini sağlamak için, aracın binlerce parçası sürekli olarak bilgisayarlarla izlenir. Eğer bir hata varsa bu durum *uçuş denetimi*'ne otomatik olarak iletilir. Böylece, araç fırlatılma öncesinde tam bir denetimden geçirilir.

Geriye sayma sıfıra ulaşmadan hemen önce motorlar çalıştırılır; ama kalkış ancak belirli koşullar sağlandığında gerçekleşir. "Apollo" fırlatma aygıtlarında, motorun gücü roketi kaldıracak güce erişir erişmez uzay aracını tutan kelepçeler açılır.

Pek çok uzay aracı türünde bu sistem uygulanmaktaysa da, uzay mekiğinde durum farklıdır. Uzay mekiğinde önce ana motorlar çalıştırılır. Bu motorlar sıvı yakıtlı olduğu için durdurulabilir ve bir sorun çıkarsa fırlatma geciktirilebilir. Eğer her şey yolundaysa, katı yakıtlı itici roket motorları ateşlenir ve bunun ardından aracı tutan dört kelepçe bir anda açılarak aracın fırlatma rampasından ayrılıp yükselmesine izin verilir.

SSCB'nin "Soyuz" uzay aracında durum farklıdır. Bu araç gerçekte bir yere bağlanmış, örneğin kelepçelenmiş olarak değil, bir köprünün desteğinde tutulur. Sıvı yakıtlı motorlar ateşlenir ve yukarıya doğru itme yeterli düzeye ulaştığında roket kalkışa geçer ve o arada, yükselen araçtan gelen kuvvetin etkisiyle köprü geriye savrulur.

Yükselme

Araç atmosferde yükselirken cayroskopik yönlendirme mekanizmasının yardımıyla ro-

Spacecharts

Bir uzay mekiği uçuşunun başlangıcı ve bitişi. **Üstte:** Katı yakıtlı iki itici roketle fırlatılan mekik, altına takılı sıvı yakıt dolu ana tankıyla birlikte ve büyük bir gürültüyle uzaya doğru yükseliyor. İtici roketler sonra yeniden kullanılabilmektedir. **Altta:** Görev uçuşunu tamamlayan mekik, bir uçak gibi süzülerek piste iniyor.

tada tutulur; bu mekanizma, aracın çeşitli yönlerdeki sapma hareketlerini izleyerek rotadaki sapmaları denetim altına alır. Uzay aracındaki bilgisayarlar herhangi bir sapmayı belirlediklerinde, roket motorunun memelerinin doğrultusunu ya da bazı durumlarda yön dümenlerinin konumunu değiştirerek bu sapmayı düzeltir. (*Ayrıca bak.* UÇAK.)

Yörüngeye Oturma

Uzay aracının Dünya yörüngesine girmesi için yükselme sırasında yeterli hıza ulaşmış olması gerekir. İstenen yörünge hızı, istenen yörünge yüksekliğine bağlı olarak değişir. İlk insanlı uçuşlarda roketler çok kademeliydi. Örneğin "Apollo" uzay araçlarında ilk kademe, mürettebat ve yükü taşıyan kapsülü belirli bir yüksekliğe ve hıza ulaştırıncaya kadar iterdi ve daha sonra araçtan ayrılırdı; birinci kademenin araçtan ayrılmasıyla ikinci kademenin iteceği yük hafifler ve bu böylece sürüp giderdi. Uzay mekiğini yörüngeye ulaştırmak için ise, katı yakıtlı itici roket motorlarıyla ana motorlardan oluşan bir düzenlemeden yararlanılır.

Uzay aracının gireceği yörüngenin tipi, yerine getireceği görev uçuşunun tipine bağlıdır. Haberleşme ve televizyon uyduları gibi aktarıcı istasyon görevi görecek uydular, normal olarak eşzamanlı, yani Dünya'nın kendi ekseni çevresindeki dönüşüyle uyumlu bir yörüngeye oturtulur; çok yüksek olan bu tür bir yörüngedeki uydu Dünya'nın üzerinde hep aynı nokta üzerinde kalır. Çok daha alçak olan kutupsal yörüngeler (kutup noktalarının üzerinden geçen yörüngeler) ise, yeryüzünün tümünü taramak zorunda olan meteoroloji uyduları, askeri amaçlı uydular ve Dünya'daki doğal kaynakları araştıran uydular gibi, çok değişik uzay araçları için kullanılır. Kutupsal yörüngeye oturtulmuş bir uydu Dünya çevresinde hareketini tamamladığında, Dünya da kendi ekseni üzerinde belirli bir miktar dönmüş olacağından, bir sonraki yörünge hareketinde Dünya'nın farklı kesimleri üzerinden geçer. Böylece 24 saatlik bir süre içinde yeryüzünün her kesimi gözlemlenebilir.

Ay ve gezegen uçuşları, aktarma yörüngesi denen bir yörüngeden başlar. Yani, uydu ya da insansız uzay sondası, yükseltme roketinin son kademesiyle birlikte önce Dünya yörüngesine girer. Bu yörüngeye ulaştıktan sonra, Dünya'nın çekim kuvvetinden kurtulup uzaya dalabilmesi için aracın *kurtulma hızı*'nı aşması gerekir; bunun için aracın sistemleri tekrar gözden geçirilir ve son kademe roketi ateşlenir. Kurtulma hızı uzay aracının Dünya'nın kütleçekimini yenmesi için ulaşması gereken hızdır. Bu hız saniyede 11 kilometrenin biraz üzerindedir. Bazı gezegenlere yönelik yolculuklarda, aracın yalnızca Dünya'nın değil, Güneş'in kütleçekimi etkisini de yenmesi gerekir; bu yüzden dış gezegenlere yapılan uzay uçuşları daha büyük hızları gerektirebilir.

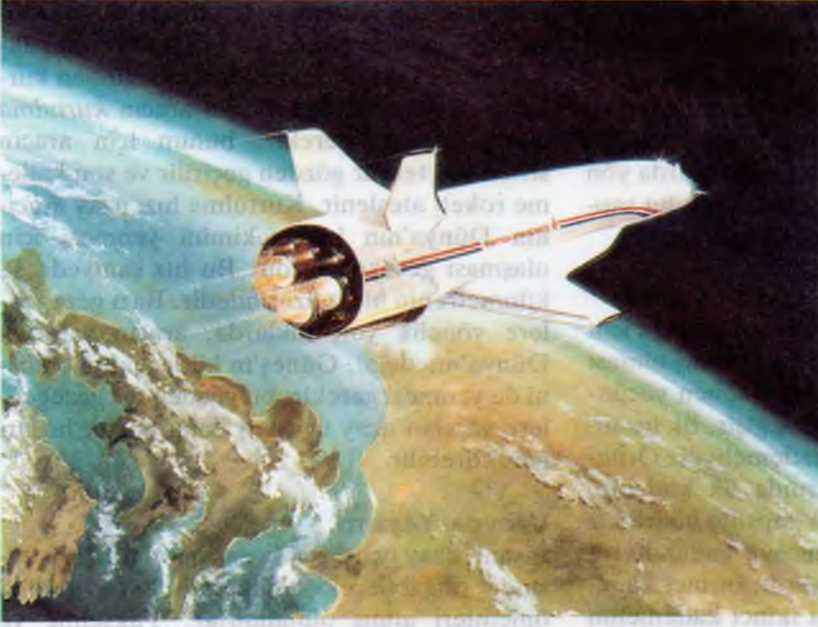
Uzayda Yaşam

İnsanlı uzay uçuşlarında astronotlar uçuş sırasında doğabilecek tehlikelere karşı gerekli önlemleri almış olmalıdırlar. Yükselme ve yeniden atmosfere girme aşamalarındaki hızlanma ve yavaşlama süreçleri astronotlar üzerindeki yerçekimi etkisinin önemli ölçüde artmasına neden olur. Bu etkiler özel olarak tasarımlanmış koltuklar kullanılarak büyük ölçüde azaltılabilir. Basınçlı mürettebat kabinleri, oksijen ve karbon dioksit düzeylerini ayarlama olanaklarıyla birlikte, astronotlara denetim altında tutulabilen bir ortam sağlar. Bu ortamda, hava basıncının yanı sıra sıcaklık ve nemlilik düzeyleri de bir oranda sabit tutulur (*bak.* ASTRONOT).

Başka Dünyalara İniş

Bugüne kadar uzay araçları Ay'a, Mars'a ve Venüs'e indi. Uygulanan işlemler her üç durumda da farklıydı. Ay inişlerinde, alçalmayı yavaşlatıp aracın güvenli bir iniş hızına ulaşabilmesi için, aşağı doğru bir itme sağlayan hız kesici roketler kullanıldı. Bu yöntem hem insansız uzay araçlarında, hem de insanlı Apollo uçuşlarında uygulandı.

ABD'nin 1970'lerin ortalarında gerçekleştirdiği Viking uçuşlarında olduğu gibi, Mars'a indirilen uzay araçlarında uygulanan teknik bundan çok farklıydı. Mars'ın çevresinde çok ince bir atmosfer bulunuyordu ve araçların dışındaki koruyucu zırh, aracın bu atmosferin üst katmanlarına girerken yanıp yok olmasını önlüyordu. Daha sonra bu zırh atılıyor ve

Bir ressamın gözüyle 21. yüzyılda uzay uçuşu. "Yatay kalkış ve iniş" anlamındaki İngilizce sözcüklerin başharfleriyle HOTOL olarak adlandırılan bu taşıt, bir uçak ile bir yörünge aracının bileşimi olarak düşünülmüştür. Hava emmeli motor ve sıvı yakıtlı roketten oluşan güç birimi, taşıtın atmosferin ötesine tırmanmasını ve uçuşunun bir bölümünü alçak bir yörüngede tamamlamasını sağlayacaktır. HOTOL tasarımcıları bu taşıtın Dünya çevresindeki uzun menzilli uçuşlarda bir devrim yaratacağı umudundalar.

British Aerospace

araç yüzeye 1.000 metre yaklaştığında alçalmayı denetleyen bir paraşüt açılıyordu. Daha sonra bu paraşüt de atılıyor ve bir itme sistemi aracın yüzeye inişini kolaylaştırıyordu. "Viking" yüzeye indiğinde alçalmayı sağlayan motorlar otomatik olarak durduruluyordu.

Son derece yoğun bir atmosferi bulunan Venüs'te sorunlar daha da farklıdır. Venüs'e yumuşak inişi yalnızca SSCB'nin "Venera" uzay araçları gerçekleştirmiştir. Mars inişlerinde olduğu gibi, burada da koruyucu bir zırh aracın atmosferin üst katmanlarından geçerken yanıp yok olmasını önlüyordu. Sonra bir paraşüt açılıyor ve yüzeye 50 km kala bu paraşüt de atılıyordu. Sonraki alçalma serbest düşme biçiminde oluyor ve araç kendine özgü tasarımı sayesinde iyice yavaşlayarak Venüs'ün son derece elverişsiz yüzeyine oldukça yumuşak bir iniş yapıyordu. Venüs'ün atmosferi metallerin kolayca paslanıp aşınmasına yol açacak bir yapıda olduğundan, aracın bundan zarar görmemesi için atmosfer içindeki alçalışın olabildiğince kısa sürede gerçekleştirilmesi gerekir. Ne var ki, Venüs'e iniş en az 45 dakika sürer. Oysa "Viking"in Mars'a inmesi 10 dakika gibi bir zaman alır.

Dünya'ya Dönüş

Dünya'ya dönecek bir uzay aracının önce Dünya'nın yörüngesinden çıkması gerekir. Bunun için araç yavaşlatılmalı, bunu sağlamak için de hız kesici roketler ateşlenmelidir. Yörünge hızının azalması yörünge yüksekliğinin azalması sonucunu doğurur ve sonunda araç atmosferin üst katmanlarına girer. Dünya'nın atmosferi Mars'ınkinden çok daha yoğundur ve yeniden atmosfere giriş çok tehlikelidir. Atmosferdeki sürtünme sonucunda çok büyük miktarda ısı ortaya çıkar. Atmosfere giriş sırasında aracın yanıp yok olmasını önlemek için koruyucu ısı kalkanları kullanılır. Bu kalkanlar alçalma sırasında yanıp giden türden ya da uzay mekiğinde olduğu gibi ısının dağılmasını sağlayan karbon lifli karolardan oluşmuş koruyucu bir katman biçiminde de olabilir. Kaybolma ya da zarar görme halinde bu karolar tek tek değiştirilebilir. Geleneksel roketlerle fırlatılan uzay araçlarında, alçalmanın son aşamasında paraşütlerden yararlanılır. Uzay mekiği ise, atmosferde planör uçuşuyla alçalacak ve sonra da bir uçak gibi pistin üzerine inecek biçimde tasarımlanmıştır.

Ayrıca bak. UZAY ARAŞTIRMALARI.

UZUNBACAK. Oldukça küçük gövdelerini taşıyan upuzun ve ince kırmızımsı bacaklarıyla dikkat çeken uzunbacaklar sıcak ve ılıman bölgelerdeki bataklıklarda, deniz, göl ve

akarsu kıyılarında yaşayan kuşlardır. Genellikle iki tür altında toplanırlar. Ama Antarktika dışında tüm kıtalara yayılan bayağı uzunbacağın (*Himantopus himantopus*) az çok farklar gösteren birçok alttürü vardır. Genel olarak siyah ve beyaz tüylü, pembe bacaklı, kırmızı gözlüdürler. İçlerinden kara kanatlı uzunbacak (*Himantopus himantopus himantopus*) Türkiye'de Karadeniz Bölgesi'nin orta kesimlerindeki kıyı şeridi dışında yaygın biçimde yazın kuluçkaya yatan göçmen kuşlardandır. Erişkin erkeklerin tepesi, başının arkası, sırtı, kuyruğu ve kanatları siyah, öbür bölümlerindeki tüyleri beyazdır. Dişilerde ise yalnız sırt, kanat ve kuyruk bölümleri koyu renktir. Böcekler temel besin kaynağını oluşturur. Ayrıca yengeç, salyangoz, balık gibi hayvanları da yerler. Uzunlukları, uca doğru

Kara kanatlı uzunbacak Türkiye'de yaygın olarak kuluçkaya yatan göçmen kuşlardandır.

sivrilen düz ve siyah gagalarından kuyruklarının ucuna kadar 38 santimetredir.

Kara boyunlu uzunbacak (*Himantopus himantopus mexicanus*) Kuzey Amerika'nın orta kesimlerinden Güney Amerika'nın kuzey kesimlerine kadar yayılmıştır. Ayrıca Yeni Zelanda'da aynı tür altında sınıflandırılan çok koyu renkli kuşlar vardır.

Avustralya'da yaşayan kızıl karınlı uzunbacağın (*Cladorhynchus leucocephala*) uzunluğu 37 cm, beyaz kanatları siyah lekeli, karnı kızılımsı ve bacakları sarımsıdır.

ÜCRET, geniş anlamıyla, bir kişinin çalışması karşılığında kendisine para ya da mal cinsinden yapılan ödemedir. Bu tanım içine, işçilere ve memurlara yapılan ödemelerin yanı sıra serbest meslek sahiplerinin kazançları da girer. Dar anlamıyla ücret ise, işçilere gördükleri iş karşılığında yapılan ödeme ya da işçinin emeğinin fiyatı olarak tanımlanır ve genellikle bu anlamda kullanılır. Memurlara aydan aya yapılan ödemelere ise aylık ya da maaş denir.

Ücretler genellikle para olarak ödenir. Tüm kesintiler çıktıktan sonra işçinin eline geçen ücrete "çıplak ücret" denir. Ama verilen öğlen yemekleri, lojman ya da işçinin işe gidiş gelişini sağlamak üzere konan servisler gibi parasal olmayan ödemeler de ücret kapsamı içinde değerlendirilebilir. İşçiye yapılan parasal ya da parasal olmayan ödemelerin ve ücretli izin, emeklilik hakları gibi sosyal hakların tümü "giydirilmiş ücret" olarak adlandırılır.

Belirli bir ücret ödeyerek çalıştırılan kişiler çok eski dönemlerden beri var olmuştur. Ama ücretle geçinen işçilerin toplum içinde önemli bir sayıya ulaşması sanayinin gelişimi ile başladı. Sanayi Devrimi'nden sonra hızla çoğalan işçi sayısı ücretin toplumsal yaşam ve ekonomideki etkisini artırdı (*bak*. ÇALIŞMA VE İŞGÜCÜ). Günümüzde, özellikle sanayileşmiş ülkelerde nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan işçilerin aldıkları ücret, gerek geniş bir halk kesiminin refahı, gerek ekonominin gidişi üzerinde önemli bir etkendir.

Ücretler çalışma süresine ya da verimliliğe göre belirlenebilir. Çalışma süresine, yani zamana göre belirlenen ücret saatlik, günlük, haftalık ya da aylık olabilir. Saptanan süre dışında fazla çalışma (mesai) ücreti ayrıca ödenir. Verime göre uygulanan ücret ise daha çok "parça başına ücret" biçiminde olur. Parça başına ücret, işçinin ürettiği mal miktarına göre belirlenir. Bu yöntem işçiyi daha fazla üretmeye zorlar. Ücretin belirlen-

mesinde bazen karma bir yöntem de kullanılabilir. Buna göre, önce işçinin belirli bir süre çalışmasının karşılığı olan ücret belirlenir. Eğer işçi bu süre içinde saptanan miktardan daha fazla üretim yaparsa, fazla ürettiği parça başına ek ücret ödenir. Ücret hangi yöntemle saptanırsa saptansın, işçiye en kısa sürede ödeme yapmak zorunludur. Türkiye'de ücretin en geç bir ay içinde ödenmesi gerekir. Yapılan toplu iş ya da hizmet sözleşmeleriyle bu süre bir haftaya kadar indirilebilir.

Ücretler artık yalnızca çalışılan zamanın karşılığı olmaktan çıkmıştır. Sanayi Devrimi' nin başlarında düşük ücretlerle uzun saatler boyunca çalıştırılan işçiler, sendikalarda örgütlenerek ekonomik mücadeleye giriştikten sonra, yalnızca çalıştıkları günler için ücret alma uygulaması da son buldu. Günümüzde hafta ve bayram tatilleri, yıllık ücretli izinler, evlenme ve ölüm yardımları gibi ek ödemelerle ücret, çalışılan zamanın karşılığı değil, işçinin insanca yaşamasını sağlaması gereken gelir olarak düşünülmektedir.

İnsanın, uygun koşullarda yaşamak gibi yalnızca insan olmaktan doğan bazı haklarının bulunduğu düşüncesinin gelişimi ile birlikte, işçiye ödenebilecek en az ücretin belirlenmesine de başlandı. İşçilere, asgari ücret denen ve genellikle hükümet tarafından ya da toplusözleşmelerle saptanan bu ücretten daha düşük ücret verilemez. Asgari ücret uygulaması ilk kez 19. yüzyılın sonunda başladı ve 20. yüzyılda sanayileşmiş ya da sanayileşmekte olan birçok ülkede yaygınlaştı. Gelişmiş ülkelerde, asgari ücret genellikle sendikalar ile işverenler arasında yapılan toplusözleşmelerle belirlenirken, sendikal örgütlenmenin henüz yeterince güçlenmediği azgelişmiş ülkelerde hükümetlerce saptanır. Asgari ücretin saptanmasında ülkenin toplumsal koşulları, gelişme hızı, genel ücret düzeyi, fiyat artışları ve geçinme endeksleri gibi ölçütler temel alınır.

Türkiye'de ülke çapında asgari ücret uygulaması 1968'de başlatıldı. Asgari ücreti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı gözetiminde, hükümet, işçi ve işveren temsilcilerinin katılmasıyla toplanan Asgari Ücret Tespit Komisyonu saptar. Bakanlığın çağrısı üzerine toplanan Asgari Ücret Tespit Komisyonu en geç iki yılda bir asgari ücreti yeniden belirler.

Türkiye'de ücretler İş Kanunu ile yasal güvence altına alınmıştır. "Eşit işe eşit ücret" ilkesini kabul eden İş Kanunu'na göre aynı işi yapan işçilere, kadın ya da erkek olmalarına, yani cinsiyetlerine göre farklı ücret uygulanamaz. İş Kanunu'nda ücretlere ilişkin düzenlemeler arasında işçi ücretlerinin dörtte birinden fazlasının haczedilemeyeceği ve yasayla ya da toplusözleşmelerle belirlenen nedenler dışında işverenin işçiye ücret kesme cezası veremeyeceği hükümleri de yer alır.

ÜÇGÜL. Fiğ ve yonca gibi baklagiller familyasında yer alan üçgüller de değerli yem bitkileridir. Özellikle Kuzey Yarıküre'nin ılıman ve astropik bölgelerine dağılmış olan bu bitkilerin *Trifolium* cinsinde sınıflandırılan 300'ü aşkın türü vardır. Tarlalarda, otlak ve çayırlarda yabanıl olarak yetişen bu türlerin doğal yayılış alanlarından biri de Türkiye'dir.

Üçgüller, büyük bölümü biryıllık, bazısı ise çokyıllık olan kısa boylu, otsu bitkilerdir. Çanak ve taçyaprakları beş parçadan oluşan beyaz, pembe ya da kırmızı çiçekleri dalların ucunda başçıklar halinde açar. Meyveleri öbür baklagillerinki gibi badıç biçimindedir; bu küçük ve kuru meyvelerin içinde bir ya da

Üçgüllerin, dal uçlarında kümeler oluşturan başçık biçiminde çiçekleri ve üç parçalı yaprakları vardır. **Altta solda**: Tek bir üçgül çiçeğinin dişiorganı ve erkekorganları.

daha çok tohum bulunur. Bazısı tüylü, bazısı tüysüz olan bu türlerin en göze batan özelliği hiç kuşkusuz, her biri üç yaprakçıktan oluşmuş bileşik yapraklarıdır. Nitekim, üçgüllerin dilimizdeki öbür adı olan "tırfıl" ya da "tirfil", Latince "üç yapraklı" anlamındaki cins adından (*Trifolium*) gelir. Ender olarak üçten çok (genellikle dört) yaprakçık taşıyanlara da rastlanır. Bulan kişiye uğur getirdiğine inanılan "dört yapraklı yoncalar" aslında gerçek yonca değil, üçgüllerdir. Çünkü bazı üçgül türlerine halk arasında yanlışlıkla "yonca" denir.

Yer aldığı familyanın öbür üyeleri gibi üçgüller de toprağı azotça zenginleştirerek verimini artırır. Bunu, köklerindeki azot bağlayıcı bakterilerin yardımıyla başarır; çünkü bu bakteriler havadaki azotu tutarak bitkilerin yararlanabileceği nitratlara dönüştürür. Bu yüzden üçgüller hem toprağı zenginleştirir, hem de sığır ve koyun gibi otlak hayvanları için besleyici yem oluşturur.

En Çok Yararlanılan Üçgül Türleri

Üçgüllerin çok sayıda türü bulunmasına karşın, bunların ancak küçük bir bölümü ekonomik açıdan değerlidir. Gereksinim ve amaca bağlı olarak farklı türlerden yararlanılır. Örneğin, melez üçgül (*Trifolium hybridum*), çayır üçgülü (*Trifolium pratense*) ve ak üçgül (*Trifolium repens*) adıyla bilinen üç tür yem bitkisi olarak yetiştirilir. Hem taze, hem de kuru yem olarak yararlanılabilen bu bitkiler genellikle buğdaygiller ya da baklagillerden bazı yem bitkileriyle karışık olarak ekilir. Dünyanın pek çok yerinde yaygın olarak tarımı yapılan çayır üçgülü yalnızca biryıllık ürün istendiğinde yetiştirilir. İkiyıllık bir bitki olduğundan ilk yıl yaprak, ertesi yıl çiçek verdikten sonra ölür. İki yıldan daha çok yaşayanlarına da rastlanır. Tüylü gövdeleri üzerinde gene tüylerle kaplı yapraklar ve morumsu kırmızı çiçekler taşır. Badıçlarının içinde mor ya da sarı, tek bir tohum bulunur.

Eğer bir çiftçi hayvanları için üç yıl ya da daha uzun süreyle yemlik yetiştirmek istiyorsa ak üçgülü yeğleyecektir. Uzun ömürlü bir bitki olduğundan yıllarca ürün verebilen bu üçgül türü ötekilerden sürünücü gövdeleri, küçük beyaz ya da pembemsi beyaz çiçekleri ve çok sayıda küçük, sarı tohum içeren meyveleriyle ayırt edilir. Gövde ve yaprakları tüysüzdür.

Melez üçgül ise gövde ve yaprakları tüylü, pembe çiçekli bir türdür. Genellikle toprağın verimini artırmak için ekilir.

Dünyanın hemen her yerinde tarım uzmanları, hayvancılık açısından çok önemli olan bu bitkilerin üstün nitelikli çeşitlerini geliştirebilmek için yoğun çalışmalar yürütmektedir. Bu çabalar sonucu elde edilen ve daha bol ürün veren besleyici çeşitlerle otlak hayvanlarının et, süt ve yün veriminin artırılması amaçlanır. Kırları kaplayan üçgüller ayrıca, balarıları için iyi bir balözü kaynağı olan hoş kokulu çiçekleriyle arıcılıkta da değerlidir.

Türkiye üçgül türleri açısından oldukça zengin bir ülkedir ve yem bitkisi olarak ekimi yapılmaktadır.

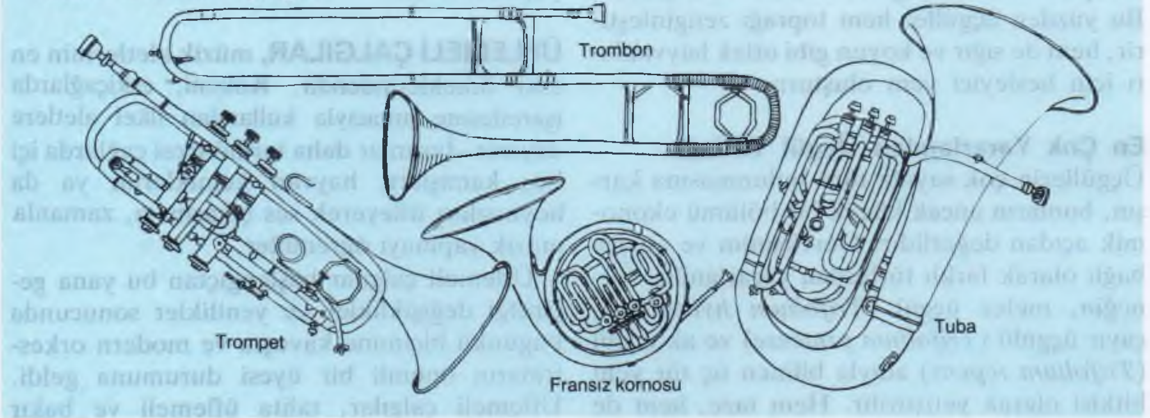
ÜFLEMELİ ÇALGILAR, müzik aletlerinin en eski örneklerindendir. Kökeni, eskiçağlarda işaretleşme amacıyla kullanılan ilkel aletlere dayanır. İnsanlar daha tarihöncesi çağlarda içi boş kamışları, hayvan kemiklerini ya da boynuzları üfleyerek ses çıkarmayı, zamanla müzik yapmayı öğrendiler.

Üflemeli çalgılar başlangıçtan bu yana geçirdiği değişiklikler ve yenilikler sonucunda bugünkü biçimine kavuştu ve modern orkestraların önemli bir üyesi durumuna geldi. Üflemeli çalgılar, tahta üflemeli ve bakır üflemeli çalgılar olmak üzere kabaca iki gruba ayrılır. Klarnet, flüt ve obua aileleri tahta üflemeli çalgılar grubuna girer. Flüt ve klarnetin metal alaşımından yapılmış olanları da vardır. Borazan, trompet, trombon ve tuba aileleri bakır üflemeliler grubuna girer ve hepsi metal alaşımından yapılır.

Üflemeli Çalgılarda Sesin Oluşması

Herhangi bir nesneden ses elde etmek için, o nesnede bir titreşim oluşturmak gerekir. Örneğin, davul bir tokmakla ya da çubukla vurularak, keman teli yayı sürterek ya da parmakla çekerek titreştirilir. Üflemeli çalgılar, temel olarak içi boş, silindir biçimli bir gövdeden oluşur. Ağızlık bölümünden üflendiğinde gövdenin içindeki hava sütununun titreşmesiyle ses elde edilir.

Üflemeli çalgılarda ses üç değişik biçimde oluşur. Örneğin flütte, üflenen hava üfleme deliğinin karşı tarafındaki yüzeye çarparak, borunun içindeki hava sütununda uyumlu titreşim dizileri oluşturur. Aşağı doğru tutularak çalınan blok flütün ağızlık bölümünde, gövde içinde titreşim dizileri oluşturan bir dil vardır.

Trompet ya da korno gibi bakır üflemeli çalgılarda hava sütunu, aleti çalanın soluğuna ve dudak hareketlerine bağlı olarak titreşir. Çalan kişi dudaklarını bir kamış gibi kullanarak, titreşimin gövde içindeki hava sütunu boyunca yayılmasını sağlar. (*Ayrıca bak.* SES.)

Değişik Notaların Elde Edilmesi

Titreşen hava sutununun uzunluğu, aletin gövdesini oluşturan borunun uzunluğuna bağlıdır. Titreşimler kısa bir hava sütununda çok daha hızlı yol alır. Sesin perdesi, yani sesin pesliği ya da tizliği titreşimlerinin hızına bağlı olduğundan, kısa gövdeli, dolayısıyla içinde daha az hava bulunan bir üflemeli çalgının sesi uzun gövdeli çalgıların sesinden daha tizdir.

Her aletin, gövde uzunluğuna göre değişen kendine özgü bir ses perdesi ve belirli bir ses aralığı vardır. Özellikle korno türündeki ilk üflemeli çalgılar yalnızca belirli bir nota dizisi çıkarabiliyordu. Doğal armonikler (kısmi sesler) adı verilen bu nota dizisi portede renkli notalarla gösterilir. Doğal armonikler dizisinin notaları matematiksel olarak, aletin gövdesindeki hava sütununun tümü titreştiğinde

elde edilen temel sese göre belirlenir. Öteki nota dizileri ise gövdenin içindeki hava sütununun belirli bölümlerinin titreşmesiyle oluşur. Çalan kişi hava sütununun ne kadarının titreşeceğini, üflerken yarattığı hava basıncıyla ya da dudak gerginliğini ayarlayarak belirler. Dudaklarını gevşek tutarak yavaş üflerse pes sesler, dudaklarını gerip kuvvetle üflerse tiz sesler elde eder.

Besteciler, beste yaparken yalnızca doğal armoniklerle sınırlı kalmaz, öteki nota dizilerini de kullanırlar. Üflemeli çalgılara ses zenginliği kazandırmak gerektiğini düşünen yapımcılar farklı notalar elde etmek amacıyla aletlerin yapısına çeşitli değişiklikler ve yenilikler getirdiler. Tahta üflemeli çalgılara uygulanan ilk değişiklik aletin gövdesinin üzerine açılan bir dizi delikti. Parmakların uzanabileceği biçimde dizilen deliklerin hepsi kapatıldığında, borunun içindeki havanın tümü titreşiyor, dolayısıyla en kalın (pes) sesler elde ediliyordu. Delikler aletin alt bölümünden yukarı doğru tek tek açıldığında, hava sütununun hacmi küçülüyor, bu da daha tiz seslerin çıkmasını sağlıyordu. Bugün kullanılan modern üflemeli çalgıların bazıları aynı ilkeye dayanır. Daha sonraları parmakların yetişemediği bölümdeki delikleri açıp kapamak için basit bir anahtar düzeneği eklendi.

Ses aralığını geliştirmeye yönelik ikinci değişiklik 19. yüzyılda bakır üflemeli çalgılara eklenen piston düzeneğiydi. Bugün kullanılan modern trompet ve kornoların ses genişliği aslında yalnızca doğal armoniklerle sınırlı olmakla birlikte, gövdeye eklenen kıvrımlı borular ve piston düzeneği bu aletlere yeni ses olanakları sağladı.

Trompette olduğu gibi gövde üzerindeki her borunun, uzunluğuna göre değişen, kendine özgü doğal armonikleri vardır. Piston

Barnaby's

Askeri bandolarda üflemeli çalgılar yaygın olarak kullanılır.

düzeneği boruları istenilen biçimde açıp kapayarak pes seslere ulaşmayı sağlar. Değişik ses tonları elde etmek için uygulanan bir başka düzenek de trombonda olduğu gibi piston yerine gövdeye eklenen hareketli akort sürgüsüdür. Sürgü çekilip itildiğinde gövdenin boyu uzayıp kısalır ve farklı ses tonları elde edilir.

Bazı üflemeli çalgıların ağızlık bölümünde, inceltilmiş bambu kamışından yapılmış bir dil bulunur. Üflendiğinde hava basıncıyla titreşen dil, titreşimin gövde içindeki hava sütunu boyunca yayılmasını ve böylece uyumlu sesler çıkmasını sağlar. Klarnet türü üflemeli çalgılarda tek, obualarda çift kamış bulunur. Tulum ve gayda da kamışlı çalgılardır.

Tahta Üflemeli Çalgılar

Flüt dışında, bu gruba giren çalgıların tümü tahtadan yapılmıştır. Flütün ise hem tahtadan, hem metal alaşımından yapılmış olanları vardır. Tahta üflemeli çalgılara ilişkin ayrıntılı bilgiyi FLÜT AİLESİ, KLARNET AİLESİ ve OBUA AİLESİ maddelerinde bulabilirsiniz.

Öteki Üflemeli Çalgılar

Saksofon bazı bakımlardan klarnet, obua ve korno ile benzerlikler gösteren bakır üflemeli bir çalgıdır. En çok caz topluluklarında ve askeri bandolarda kullanılır. Okarina küre biçimli bir flüt türüdür. Hem Güney Amerika'da, hem de Orta Avrupa'da yaygın olarak kullanılan panflüt, farklı sesler çıkaran değişik boylarda kamışlardan oluşur. Dilli düdük metal alaşımından yapılmış, oldukça tiz sesli, basit bir çalgıdır. Delikli bir borudan oluşan flajole düz flüte benzer. 18. yüzyılda orkestralarda yaygın olarak kullanılan bu çalgının yerini bugün pikolo flüt almıştır. *Ayrıca bak.* AĞIZ MIZIKASI; AKORDEON; ARMONİKA; GAYDA; KORNO AİLESİ; MÜZİK; ORG; SAKSOFON; TROMBON AİLESİ; TROMPET AİLESİ; TUBA AİLESİ.

ÜLTRASON *bak.* SESÜSTÜ DALGALAR.

ÜMİT BURNU. Güney Afrika'daki Cape Yarımadası'nın güneydeki uç noktası Ümit Burnu adıyla bilinir. Bu engebeli yarımadanın belkemiğini oluşturan dağlar, Cape Town kentine kadar uzanarak Masadağı Koyu ile False Koyu'nu birbirinden ayırır (*bak.* CAPE TOWN). Denize doğru uzanan kayalık bir burun olan Ümit Burnu denizden yaklaşık 245 metre yüksektedir. Ümit Burnu'nun Afrika'nın en güneydeki noktası olduğu kanısı yaygın olmakla birlikte, kıtanın gerçek güney ucu Ümit Burnu'nun 160 km kadar güneydoğusundaki Agulhas Burnu'dur.

Ümit Burnu'ndan kuzeye doğru uzanan 48 kilometrelik bir yolla Cape Town'a ulaşılabilir. Bu yol boyunca yapılacak bir gezide bölgenin en çekici manzaraları görülebilir. Olağanüstü güzelliklerle süslü olan dar Cape Yarımadası'nda ılıman bir iklim egemendir. Yarımadanın doğusundaki False Koyu'nun ılık suları deniz banyosu için idealdir. Batıdaki Masadağı Koyu'nun suları ise soğuktur.

Ümit Burnu'nu 1488'de Portekizli kâşif Bartolomeu Dias keşfetti ve buraya Fırtınalar Burnu adını verdi. Dias, Portekiz Kralı II. João'nun buyruğuyla doğuya ve oradaki baharatlara ulaşılabilecek bir suyolu bulmak için yolculuğa çıkmıştı. O zamanlarda Avrupa ile doğu arasındaki ticaret yollarının yalnızca bir bölümü denizden geçiyordu ve bu yüzden doğuya gidip gelen tüccarlar Ortadoğu ülkelerini boydan boya geçmek zorundaydı. Portekizli bir tarihçinin yazdığına göre Dias, burnu keşfettiğini haber verince kral bu keşfin doğuya ulaşan suyolunun yakında açılmasını sağlayacağını düşünmüş. Bu nedenle burnun adını Ümit Burnu olarak değiştirmiş. Ama başka kaynaklarda Ümit Burnu adını Dias'ın verdiği yazılıdır.

1497-98 yılları arasında başka bir Portekizli kâşif olan Vasco da Gama, Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a kadar uzanan bir deniz yolculuğu yaptı. Bu uzun denizyolu Süveyş Kanalı'nın açıldığı 1869'a kadar Avrupa ile doğu ülkeleri arasındaki tek denizyolu olarak kalmıştır.

ÜNİVERSİTE VE YÜKSEKOKULLAR. Eğitim sürecinde ortaöğrenimden bir sonraki basamak üniversite ya da yüksekokuldur. Çeşitli dallarda yükseköğretim derslerinin izlenebildiği bu kurumlardan mezun olanlar, diplomalarını aldıktan sonra seçtikleri dalda lisansüstü programlarına devam edebilir ve

bunları bitirince akademik unvanlar kazanırlar.

Modern üniversitenin kökeni yüzyıllar öncesine, ortaçağa dayanır. O çağda üniversiteler, karşılıklı dayanışma ve işbirliği amacıyla oluşturulan öğrenci ya da öğretmen loncalarıydı ve kendilerine ait bir binaları yoktu. Bu kuruluşlar giderek büyüdü ve sonunda öğretmenlerin barınması ve ders vermesi için binalar yapıldı. Belli yasal haklar ve ayrıcalıklar elde eden üniversiteler, sürekli kurumlar durumuna geldi. İtalya'da, Salerno'da kurulan ilk ortaçağ "üniversitesi" ancak 1231'de resmi bir kuruluş haline gelmekle birlikte, 9. yüzyılda bir tıp okulu olarak tüm Avrupa'da tanınıyordu.

11. yüzyılın sonlarına doğru, Bologna'da bir başka İtalyan "üniversitesi" gelişti. Salerno yalnızca bir tıp okulu olduğu halde, Bologna başka dallarda da eğitim veriyordu. Önceleri hukuk okulu olarak ün kazandı ve yıllar geçtikçe tıp, sanat ve ilahiyat bölümleri de eklendi. Tıpkı öğrenciler gibi, öğretmenler de *college* (Latince *collegium*) adı verilen topluluklar oluşturdular. Öğretim kadrosuna kabul edilmek için gerekli sertifika ya da lisanslar ise ilk akademik unvanları temsil ediyordu. Öğrenciler, ileride öğretim kadrosuna katılmasalar da, öğrenim düzeylerini belgelemek amacıyla profesörlük lisansı almak istiyorlardı.

Ortaçağdaki yükseköğretim kuruluşlarının en ünlüsü olan Paris Üniversitesi 12. yüzyılın ikinci yarısında kuruldu. Bu üniversite, Avrupa'nın kuzeyinde kurulan ilk üniversiteler gibi, katedral okullarının devamı niteliğindeydi. Notre Dame Katedrali'ne bağlı olan Paris Üniversitesi de, bir ilahiyat eğitimi merkezi olarak ün kazandı. Bir süre sonra kilise hukuku, tıp ve sanat bölümleri de eklendi. Paris Üniversitesi, Avrupa'nın kuzeyinde daha sonra kurulan tüm üniversitelere örnek oldu.

Paris aynı zamanda ilk İngiliz üniversiteleri olan Oxford ve Cambridge'e de örnek oldu. 13. yüzyılda devletçe tanınan bu üniversitelerin ikisi de yönetim bakımından özerk yüksekokullardan (*college*) oluşuyordu. Oxford ve Cambridge'deki *college* sistemi günümüzde hâlâ varlığını korumaktadır.

12. ve 14. yüzyıllarda Avrupa'da birçok üniversite kuruldu. Bunlar arasında Fransa'da Toulouse (1229-30), Montpellier (1220) ve Sorbonne (1257); İspanya'da Salamanca (1218); Portekiz'de Coimbra (1290); Almanca konuşulan ülkelerde Viyana (1365), Heidelberg (1386) ve Köln (1388); Avrupa'nın doğusunda da Prag'daki Karlova (1348) ve Kraków'daki Jagiello (1364) üniversiteleri sayılabilir.

14. yüzyılın sonlarına doğru insanı temel alan bir dünya görüşünü yansıtan Hümanizm Akımı'nın doğması ve Avrupa'da Rönesans döneminin başlamasıyla kilisenin gücü giderek azaldı (*bak.* HÜMANİZM; RÖNESANS). Ticaretin ve kent yaşamının gelişmesi sonucunda toplumun yapısı da köklü bir değişime uğradı. Yerel diller gelişme gösterdi. Ortaçağ üniversiteleriyle yetinemeyecek olan bu yeni toplum değişik bir eğitime gereksinim duyuyordu. Dolayısıyla, eğitimde ilahiyat konusunun önemi azalarak insanı ele alan tarih ve felsefe gibi konulara büyük ölçüde yer verilmeye başlandı.

17. yüzyıl sonlarında Almanya'da Halle Üniversitesi (1694) gibi ilk modern üniversiteler kuruldu. ABD'deki Harvard (1636) ve Yale (1701) üniversiteleri yüksekokul (*college*) statüsündeydi. Günümüzde ABD'de *college* sözcüğü, ortaöğrenimi tamamlayan öğrencilerin devam ettikleri ve yalnızca bir dalda genel eğitim veren kurumlar için kullanılır. Bu kurumlar bağımsız olabildiği gibi, bir üniversiteye bağlı da olabilir.

19. yüzyılda ulusal devletlerin kurulmasıyla üniversiteler ulusal kurumlar haline dönüştü. Modern çağda bilimin ve tekniğin gelişmesi üniversitelerde yeni bölümlerin açılmasına yol açtı.

Türkiye'de Üniversiteler ve Yüksekokullar

Osmanlılar döneminde gerek orta, gerekse yükseköğretim düzeyinde eğitim veren temel kurum medreseydi. 16.-17. yüzyıllardan sonra, dünyada hızla gelişen fen ve teknoloji bilgisini eğitim programlarına aktarmada başarılı olamayan medreseler, özellikle fen dallarında yetersiz kaldı.

Mühendislik, fizik, kimya ve tıp gibi alanlarda doğan eğitim boşluğunu doldurmak amacıyla 18. yüzyıldan başlayarak çeşitli çalışmalar yapıldı. Bu dönemde açılan yükseköğretim kurumları arasında Deniz Mühendishanesi (1773), Kara Mühendishanesi (1793), Tıphane (1826) ve Harp Okulu (1834) sayılabilir. (*Ayrıca bak.* EĞİTİM.)

Bu dönemdeki en önemli gelişme, üniversite düzeyindeki ilk yükseköğretim kurumu olan Darülfünun'un kurulmasıdır. 1863'te İstanbul'da öğretime başlayan Darülfünun medreselerin ve dinci çevrelerin baskısıyla üç kez kapatıldı, ama her seferinde yeniden açıldı. Son olarak 1900'de Darülfünun-ı Şahane adıyla yeniden öğretime açılan bu kurum, çeşitli meslek okullarını ve yüksekokulları da içinde toplayarak gelişti. 1924'te de adı İstanbul Darülfünunu olarak değiştirildi.

1933'te çıkarılan bir yasayla İstanbul Darülfününu kaldırıldı ve yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu. Aynı yıl yapılan Üniversite Reformu, yükseköğretim kurumlarının yeniden örgütlenmesinde ve eğitim düzeylerinin yükseltilmesinde önemli rol oynadı. 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi öğretime başladı.

1946'da Üniversiteler Kanunu ile üniversite özerkliği, yani üniversitelere kendi kendilerini yönetme hakkı tanındı. Ankara Üniversitesi'nin de kurulduğu bu yasayla, üniversiteler ile yüksekokullar arasında işbirliğini ve eşgüdümü sağlamak için Üniversiteler Arası Kurul oluşturuldu. Bu dönemde yükseköğretim ülke çapında yaygınlaştı. İstanbul ve Ankara dışındaki kentlerde de üniversiteler ve yüksekokullar açıldı. Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi, İzmir'de Ege Üniversitesi, Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Erzurum'da Atatürk Üniversitesi kuruldu.

1961 Anayasası, üniversite özerkliğini anayasal bir hak olarak güvence altına aldı. Üniversiteye girişte merkezi seçme sınavı uygulamasına geçildi. Özel üniversitelerin açılmasına izin verildiyse de Anayasa Mahkemesi bu yasayı 1971'de iptal etti.

1981'de Yükseköğretim Kanunu kabul edildi. Bu yasayla yükseköğretim kurumlarının örgütlenmesi ve işleyişi yeniden düzenlendi. Tüm yüksekokullar üniversitelerin çatısı altında toplandı. Bu yasayla oluşturulan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) üniversiteler üzerinde merkezi bir yönetim ve denetim organı olarak çalışmaya başladı. YÖK'e verilen yetkilerin üniversite özerkliğini ortadan kaldırdığı düşüncesi, önemli bir tartışma konusu olarak hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Bugün Türkiye'de toplam 29 üniversite vardır. Bu üniversiteler, kuruluş tarihlerini ve merkezlerinin bulunduğu kentleri de belirten bir tablo halinde verilmiştir. (*bak.* Tablo 1). Tablo 2'de ise, başlıca bilim ve meslek dallarında hangi üniversitelerin ve bu üniversitelere bağlı hangi fakülte ya da yüksekokulların eğitim verdiği görülebilir. Eğitim süreleri 4-6 yıl arasında değişen bu fakülte ve yüksekokullar dışında, Anadolu Üniversitesi'ne bağlı Açık Öğretim Fakültesi, iktisat ve iş idaresi konularında dört yıllık bir eğitim programı uygulamaktadır. Yaygın eğitimin yapıldığı bu fakültede dersler kitaplardan ve televizyondan izlenmektedir.

Gene üniversiteler bünyesinde örgütlenmiş mesleki ve teknik eğitim fakülteleri ile meslek yüksekokullarında iki yıllık yükseköğrenim programları düzenlenmiştir. Mesleki ve teknik eğitim fakültelerinde belirli dallarda öğretmen yetiştirilmektedir. Bunlar arasında anaokulu öğretmenliği, giyim öğretmenliği, trikotaj öğretmenliği, elektrik işleri öğretmenliği, metal işleri öğretmenliği sayılabilir.

Meslek yüksekokullarında ise ara kademede çalışacak insan gücünü yetiştirmeye yönelik eğitim programları sürdürülmektedir. Sosyal programlar izleyen meslek yüksekokulları iktisat, işletme, muhasebe, bankacı-

İ. Sadık Oğuz

1933'te kurulan İstanbul Üniversitesi'nin ana giriş kapısı Beyazıt Meydanı'na bakar.

Tablo 1

Üniversite	Merkezi	Kuruluş Yılı
Akdeniz Üniversitesi	Antalya	1982
Anadolu Üniversitesi	Eskişehir	1973
Ankara Üniversitesi	Ankara	1946
Atatürk Üniversitesi	Erzurum	1957
Bilkent Üniversitesi	Ankara	1985
Boğaziçi Üniversitesi	İstanbul	1971
Cumhuriyet Üniversitesi	Sivas	1974
Çukurova Üniversitesi	Adana	1973
Dicle Üniversitesi	Diyarbakır	1973
Dokuz Eylül Üniversitesi	İzmir	1982
Ege Üniversitesi	İzmir	1955
Erciyes Üniversitesi	Kayseri	1978
Fırat Üniversitesi	Elazığ	1975
Gazi Üniversitesi	Ankara	1982
Gaziantep Üniversitesi	Gaziantep	1987
Hacettepe Üniversitesi	Ankara	1967
İnönü Üniversitesi	Malatya	1975
İstanbul Üniversitesi	İstanbul	1933
İstanbul Teknik Üniversitesi	İstanbul	1944
Karadeniz Teknik Üniversitesi	Trabzon	1955
Marmara Üniversitesi	İstanbul	1982
Mimar Sinan Üniversitesi	İstanbul	1983
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Samsun	1975
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	Ankara	1957
Selçuk Üniversitesi	Konya	1973
Trakya Üniversitesi	Edirne	1983
Uludağ Üniversitesi	Bursa	1975
Yıldız Üniversitesi	İstanbul	1982
Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Van	1982

lık, orta kademe yöneticiliği, sekreterlik, turizm ve otel işletmeciliği, pazarlama-satış yönetimi, turizm rehberliği gibi dallarda eğitim verir. Sağlık bilimlerine yönelik meslek yüksekokullarında anestezi, diş protezi, laboratuvar, radyoloji, ebelik ve hemşirelik gibi bölümler bulunmaktadır. Bu dallardaki eğitim, genellikle çeşitli üniversitelere bağlı Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulları'nda verilmektedir. Ayrıca, iki yıllık teknik eğitim programları uygulayarak tekniker düzeyinde çalışacak kişileri eğiten meslek yüksekokulları da bulunmaktadır. Çok geniş bir alanda eğitim veren bu yüksekokullarda elektrik, elektronik, haberleşme, bilgisayar programcılığı, makine, motor, uçak elektroniği gibi dalların yanı sıra duvar süsleme sanatları, moda, konfeksiyon, süt ürünleri, bağcılık, arıcılık gibi konularda da öğretim yapılmaktadır.

Tablo 2

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Almanca Öğretmenliği	
Anadolu Ü.	Eğitim F.
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Çukurova Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Eğitim F.
Alman Dili ve Edebiyatı	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Amerikan Kültürü ve Edebiyatı	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Bilkent Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Antropoloji	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Arapça Öğretmenliği	
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Arap Dili ve Edebiyatı	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Arkeoloji	
Akdeniz Ü.	Fen-Edebiyat F.(1)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.(1,3)
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.(1)
Bilkent Ü.	Edebiyat F.(2)
Ege Ü.	Edebiyat F.(1)
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.(3)
İstanbul Ü.	Edebiyat F.(1,3)
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.(2)
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.(1)

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Arşivcilik, Dokümantasyon ve Enformasyon	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.[4]
İstanbul Ü.	Edebiyat F.[4]
Marmara Ü.	Fen-Edebiyat F.[5]
Astronomi ve Uzay Bilimleri	
Ankara Ü.	Fen F.
Ege Ü.	Fen F.
İstanbul Ü.	Fen F.
İstanbul Teknik Ü.	Uçak ve Uzay Bilimleri F.[6]
Beslenme ve Diyetetik	
Hacettepe Ü.	Sağlık Teknolojisi YO
Bilgisayar ve Enformasyon Mühendisliği	
Bilkent Ü.	Mühendislik-Fen Bilimleri F.
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.
Ege Ü.	Mühendislik F.
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Elektrik-Elektronik F.
Marmara Ü.	Mühendislik F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.
Biyoloji	
Akdeniz Ü.	Fen-Edebiyat F.
Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ankara Ü.	Fen F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Çukurova Ü.	Fen-Edebiyat F.
Dicle Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Fen F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Fen F.
İnönü Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Fen F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yüzüncü Yıl Ü.	Fen-Edebiyat F.
Biyoloji Öğretmenliği	
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.
Coğrafya	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Coğrafya Öğretmenliği	
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	
Anadolu Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İktisat F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Uludağ Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Çevre Mühendisliği	
Atatürk Ü.	Mühendislik F.
Cumhuriyet Ü.	Mühendislik F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Fırat Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	İnşaat F.
Marmara Ü.	Mühendislik F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.
Denizcilik	
Dokuz Eylül Ü.	Denizcilik İşletmeleri Yönetimi YO
İstanbul Teknik Ü.	Denizcilik YO[7]
Dilbilim	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)

Diş Hekimliği

Ankara Ü.	Diş Hekimliği F.
Atatürk Ü.	Diş Hekimliği F.
Dicle Ü.	Diş Hekimliği F.
Ege Ü.	Diş Hekimliği F.
Gazi Ü.	Diş Hekimliği F.
Hacettepe Ü.	Diş Hekimliği F.
İstanbul Ü.	Diş Hekimliği F.
Marmara Ü.	Diş Hekimliği F.
Selçuk Ü.	Diş Hekimliği F.

Diyetetik *bak.* Beslenme ve Diyetetik.

Dokümantasyon ve Enformasyon *bak.* Arşivcilik, Dokümantasyon ve Enformasyon.

Eczacılık

Anadolu Ü.	Eczacılık F.
Ankara Ü.	Eczacılık F.
Ege Ü.	Eczacılık F.
Gazi Ü.	Eczacılık F.
Hacettepe Ü.	Eczacılık F.
İstanbul Ü.	Eczacılık F.
Marmara Ü.	Eczacılık F.

Eğitim

Anadolu Ü.	Eğitim F.[8]
Ankara Ü.	Eğitim Bilimleri F.[8,9]
Çukurova Ü.	Eğitim F.[8]
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.[8]
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.[8,10]
Gazi Ü.	Mesleki Eğitim F.[11]
Hacettepe Ü.	Eğitim F.[8,10,12]
Hacettepe Ü.	Ev Ekonomisi YO[13]
İnönü Ü.	Eğitim F.[10]

Ekonometri

Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İktisat F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler Ü.
Uludağ Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.

Ekonomi *bak.* İktisat.

Elektrik, Elektronik ve Haberleşme Mühendisliği

Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[14]
Ankara Ü.	Fen F.[15]
Bilkent Ü.	Mühendislik-Fen Bilimleri F.[14]
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.[14]
Çukurova Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[14]
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F[14]
Erciyes Ü.	Mühendislik F.[15]
Fırat Ü.	Mühendislik F.[14]
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[14]
Gaziantep Ü.	Mühendislik F.[14]
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.[14]
İstanbul Ü.	Mühendislik F.[15]
İstanbul Teknik Ü.	Elektrik-Elektronik F.[16,17]
İstanbul Teknik Ü.	Sakarya Mühendislik F.[14]
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[14]
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.[14]
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[14]
Uludağ Ü.	Mühendislik F.[15]
Yıldız Ü.	Mühendislik F.[16,17]
Yıldız Ü.	Kocaeli Mühendislik F.[16,17]

Endüstri Mühendisliği

Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Bilkent Ü.	Mühendislik-Fen Bilimleri F.
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	İşletme F.
İstanbul Teknik Ü.	Sakarya Mühendislik F.
Marmara Ü.	Mühendislik F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Uludağ Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Kocaeli Mühendislik F.

Enformasyon Mühendisliği *bak.* Bilgisayar ve Enformasyon Mühendisliği.

Etnoloji

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.

Ev Ekonomisi

Ankara Ü.	Ziraat F.
Hacettepe Ü.	Ev Ekonomisi YO[18]

Fars Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.

Felsefe

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Felsefe Öğretmenliği	
Çukurova Ü.	Eğitim F.
Fizik	
Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ankara Ü.	Fen F.[19]
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Bilkent Ü.	Mühendislik-Fen Bilimleri F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Çukurova Ü.	Fen-Edebiyat F.
Dicle Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Fen F.
Erciyes Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Fen Edebiyat F.
Gaziantep Ü.	Mühendislik F.[20]
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.[20]
İnönü Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Fen F.
İstanbul Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.[20]
Karadeniz Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fizik Öğretmenliği	
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Boğaziçi Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.
Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon	
Hacettepe Ü.	Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon YO
İstanbul Ü.	İstanbul Tıp F.
Folklor	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
Fransızca Öğretmenliği	
Anadolu Ü.	Eğitim F.
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Çukurova Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Eğitim F.
Fransız Dili ve Edebiyatı	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazetecilik, Radyo-Televizyon	
Ankara Ü.	Basın-Yayın YO
Ege Ü.	Basın-Yayın YO
Gazi Ü.	Basın-Yayın YO
İstanbul Ü.	Basın-Yayın YO
Marmara Ü.	Basın-Yayın YO
Gemi İnşaatı Mühendisliği	
İstanbul Teknik Ü.	Gemi İnşaatı ve Deniz Bilimleri F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.
Gıda Mühendisliği	
Ankara Ü.	Ziraat F.[21]
Atatürk Ü.	Ziraat F.[21]
Çukurova Ü.	Ziraat F.[21]
Ege Ü.	Mühendislik F.
Gaziantep Ü.	Mühendislik F.
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.
İnönü Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Kimya-Metalurji F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Ziraat F.[21]
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Trakya Ü.	Tekirdağ Ziraat F.[21]
Uludağ Ü.	Ziraat F.[21]
Haberleşme Mühendisliği *bak.* Elektrik, Elektronik ve Haberleşme Mühendisliği.	
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	
Ankara Ü.	Basın-Yayın YO
Ege Ü.	Basın-Yayın YO
Gazi Ü.	Basın-Yayın YO
İstanbul Ü.	Basın-Yayın YO
Marmara Ü.	Basın-Yayın YO
Havacılık ve Uçak Mühendisliği	
İstanbul Teknik Ü.	Uçak ve Uzay Bilimleri F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)

Hemşirelik

Atatürk Ü.	Hemşirelik YO
Cumhuriyet Ü.	Hemşirelik YO
Ege Ü.	Hemşirelik YO
Hacettepe Ü.	Hemşirelik YO
İstanbul Ü.	Florence Nightingale Hemşirelik YO

Hukuk

Ankara Ü.	Hukuk F.
Atatürk Ü.	Erzincan Hukuk F.
Dicle Ü.	Hukuk F.
Dokuz Eylül Ü.	Hukuk F.
İstanbul Ü.	Hukuk F.
Marmara Ü.	Hukuk F.
Selçuk Ü.	Hukuk F.

İktisat

Anadolu Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Atatürk Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Bilkent Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Boğaziçi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Çukurova Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Erciyes Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	Bolu İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	Zonguldak İktisadi ve İdari Bilimler F.
İnönü Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İktisat F.
Karadeniz Teknik Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Orta Doğu Teknik Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Selçuk Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Uludağ Ü.	İktisadi ve idari Bilimler F.

İlahiyat

Ankara Ü.	İlahiyat F.
Atatürk Ü.	İlahiyat F.
Dokuz Eylül Ü.	İlahiyat F.
Erciyes Ü.	İlahiyat F.
Gaziantep Ü.	Şanlıurfa İlahiyat F.
Marmara Ü.	İlahiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	İlahiyat F.
Selçuk Ü.	İlahiyat F.
Uludağ Ü.	İlahiyat F.

İngilizce Öğretmenliği

Anadolu Ü.	Eğitim F.
Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Boğaziçi Ü.	Eğitim F.
Çukurova Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Eğitim F.

İngiliz Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Edebiyat F.
Bilkent Ü.	Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.

İnşaat Mühendisliği

Akdeniz Ü.	Isparta Mühendislik F.
Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Atatürk Ü.	Mühendislik F.
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.
Çukurova Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dicle Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü	Denizli Mühendislik F.
Fırat Ü.	Mühendislik F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Gaziantep Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	İnşaat F.
İstanbul Teknik Ü.	Sakarya Mühendislik F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Uludağ Ü.	Balıkesir Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.

İspanyol Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.

İstatistik

Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ankara Ü.	Fen F.
Ege Ü.	Fen F.
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Fen F.
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yıldız Ü.	Fen-Edebiyat F.

İşletme

Anadolu Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Anadolu Ü.	Kütahya İktisadi ve İdari Bilimler F.
Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Atatürk Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Bilkent Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Boğaziçi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Çukurova Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Dokuz Eylül Ü.	Manisa İktisadi ve İdari Bilimler F.
Erciyes Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	Bolu İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	Zonguldak İktisadi ve İdari Bil. F.
İnönü Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İşletme F.
İstanbul Teknik Ü.	İşletme F.[22]
Karadeniz Teknik Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Orta Doğu Teknik Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Selçuk Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Selçuk Ü.	Niğde İktisadi ve İdari Bil. F.
Uludağ Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.

İtalyan Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.

Japon Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.

Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği

İstanbul Teknik Ü.	İnşaat F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.

Jeofizik Mühendisliği

Ankara Ü.	Fen F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Maden F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Yıldız Ü.	Kocaeli Mühendislik F.

Jeoloji Mühendisliği

Akdeniz Ü.	Isparta Mühendislik F.
Ankara Ü.	Fen F.
Cumhuriyet Ü.	Mühendislik F.
Çukurova Ü.	Mühendislik Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Fırat Ü.	Mühendislik F.
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
İstanbul Teknik Ü.	Maden F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.

Kamu Yönetimi

Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Bilkent Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İnönü Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Marmara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Selçuk Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Uludağ Ü.	Siyasal Bilgiler F.

Kimya

Akdeniz Ü.	Fen-Edebiyat F.
Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.
Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[24]
Ankara Ü.	Fen F.[23]
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Atatürk Ü.	Mühendislik F.[24]
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.[24]
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Çukurova Ü.	Fen-Edebiyat F.
Dicle Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Fen F.
Ege Ü.	Mühendislik F.[24]
Erciyes Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Mühendislik F.[24]
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.[24]
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.[23]
İnönü Ü.	Fen-Edebiyat F.
İnönü Ü.	Mühendislik F.[24]
İstanbul Ü.	Mühendislik F.[23]
İstanbul Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Teknik Ü.	Kimya-Metalurji F.[24]
Karadeniz Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Marmara Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik[24]
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yıldız Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.[24]
Yüzüncü Yıl Ü.	Fen-Edebiyat F.

Kimya Öğretmenliği

Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Boğaziçi Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
İnönü Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.

Kütüphanecilik

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.

Latin Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.

Maden Mühendisliği

Akdeniz Ü.	Isparta Mühendislik F.
Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Cumhuriyet Ü.	Mühendislik F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.
Hacettepe Ü.	Zonguldak Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Maden F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.

Makine Mühendisliği

Akdeniz Ü.	Isparta Mühendislik F.
Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Atatürk Ü.	Mühendislik F.
Boğaziçi Ü.	Mühendislik F.
Cumhuriyet Ü.	Mühendislik F.
Çukurova Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü.	Denizli Mühendislik F.
Erciyes Ü.	Mühendislik F.
Fırat Ü.	Mühendislik F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Gaziantep Ü.	Mühendislik F.
Hacettepe Ü.	Zonguldak Mühendislik F.
İstanbul Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Makine F.
İstanbul Teknik Ü.	Sakarya Mühendislik F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Trakya Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Uludağ Ü.	Mühendislik F.
Uludağ Ü.	Balıkesir Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Kocaeli Mühendislik F.

Maliye

Anadolu Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Anadolu Ü.	Afyon İktisadi ve İdari Bilimler F.
Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Dokuz Eylül Ü.	Manisa İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Hacettepe Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İktisat F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Uludağ Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.

Matematik

Akdeniz Ü.	Fen-Edebiyat F.
Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ankara Ü.	Fen F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Çukurova Ü.	Fen-Edebiyat F.
Dicle Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Fen F.
Erciyes Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Fen F.
İnönü Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.[25]
Karadeniz Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Marmara Ü.	Fen-Edebiyat F.
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yıldız Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.[25]
Yüzüncü Yıl Ü.	Fen-Edebiyat F.

Matematik Öğretmenliği

Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Boğaziçi Ü.	Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
Hacettepe Ü.	Eğitim F.
İnönü Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.

Metalurji Mühendisliği

İstanbul Teknik Ü.	Kimya-Metalurji F.
İstanbul Teknik Ü.	Sakarya Mühendislik F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.
Yıldız Ü.	Mühendislik F.

Meteoroloji Mühendisliği

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
İstanbul Teknik Ü.	Uçak ve Uzay Bilimleri F.

Mimarlık

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Anadolu Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Çukurova Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dicle Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
İstanbul Teknik Ü.	Mimarlık F.
Karadeniz Teknik Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Mimar Sinan Ü.	Mimarlık F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mimarlık F.
Selçuk Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Trakya Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Yıldız Ü.	Mimarlık F.

Nükleer Enerji Mühendisliği

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Hacettepe Ü.	Mühendislik F.

Orman ve Orman Endüstrisi Mühendisliği

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
İstanbul Ü.	Orman F.
Karadeniz Teknik Ü.	Orman F.

Otelcilik *bak.* Turizm ve Otel İşletmeciliği.

Petrol Mühendisliği

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
İstanbul Teknik Ü.	Maden F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mühendislik F.

Peyzaj Mimarlığı

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Ziraat F.
Çukurova Ü.	Ziraat F.
Ege Ü.	Ziraat F.
İstanbul Ü.	Orman F.
Karadeniz Teknik Ü.	Orman F.

Psikoloji

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.

Radyo-Televizyon *bak.* Gazetecilik, Radyo-Televizyon.

Sanat Tarihi

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.

Sinoloji

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.

Slav Dilleri ve Edebiyatı

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.

Sosyoloji

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İnönü Ü.	Fen-Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.

Su Ürünleri

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Akdeniz Ü.	Eğridir Su Ürünleri YO
Ankara Ü.	Ziraat Fakültesi Su Ürünleri YO
Atatürk Ü.	Ziraat Fakültesi Su Ürünleri YO
Çukurova Ü.	Su Ürünleri YO
Ege Ü.	Su Ürünleri YO
Fırat Ü.	Su Ürünleri YO
İstanbul Ü.	Su Ürünleri YO
Karadeniz Teknik Ü.	Sürmene Denizcilik Bilimleri YO[26]
Ondokuz Mayıs Ü.	Sinop Su Ürünleri YO

Şehircilik ve Bölge Planlama

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Dokuz Eylül Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
Gazi Ü.	Mühendislik-Mimarlık F.
İstanbul Teknik Ü.	Mimarlık F.
Mimar Sinan Ü.	Mimarlık F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Mimarlık F.
Yıldız Ü.	Mimarlık F.

Tarım

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Akdeniz Ü.	Ziraat F.[27,28,30,31,32]
Ankara Ü.	Ziraat F.[27,28,29,30,31,32]
Atatürk Ü.	Ziraat F.[27,28,29,30,31,32]
Cumhuriyet Ü.	Tokat Ziraat F.[27,28,29,30,31]
Çukurova Ü.	Ziraat F.[27,28,29,30,32]
Dicle Ü.	Şanlıurfa Ziraat F.[30,31]

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Ege Ü.	Ziraat F.[27,28,29,30,31,32]
Gaziantep Ü.	Kahramanmaraş Ziraat F.[30]
Ondokuz Mayıs Ü.	Ziraat F.[27,30,32]
Selçuk Ü.	Ziraat F.[30,31,32]
Trakya Ü.	Tekirdağ Ziraat F.[27,30,32]
Uludağ Ü.	Ziraat F.[27,28,30,32]
Yüzüncü Yıl Ü.	Ziraat F.[30,32]

Tarih

Anadolu Ü.	Fen-Edebiyat F.[33]
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.[33]
Atatürk Ü.	Fen Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Erciyes Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.[33]
Marmara Ü.	Fen-Edebiyat F.
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.
Orta Doğu Teknik Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.

Tarih Öğretmenliği

Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
İnönü Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.

Teknik Eğitim

Fırat Ü.	Teknik Eğitim F.[34,36,38]
Gazi Ü.	Teknik Eğitim F.[34,36,37,38,40,41]
Marmara Ü.	Teknik Eğitim F.[35,36,37,38,39,40]

Tekstil Mühendisliği

Ege Ü.	Mühendislik F.
İstanbul Teknik Ü.	Makine F.
Uludağ Ü.	Mühendislik F.

Tıp

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Akdeniz Ü.	Tıp F.
Anadolu Ü.	Tıp F.
Ankara Ü.	Tıp F.
Atatürk Ü.	Tıp F.
Cumhuriyet Ü.	Tıp F.
Çukurova Ü.	Tıp F.
Dicle Ü.	Tıp F.
Dokuz Eylül Ü.	Tıp F.
Dokuz Eylül Ü.	Denizli Tıp F.
Ege Ü.	Tıp F.
Erciyes Ü.	Tıp F.
Fırat Ü.	Tıp F.
Gazi Ü.	Tıp F.
Gaziantep Ü.	Tıp F.
Hacettepe Ü.	Tıp F.
İnönü Ü.	Tıp F.
İstanbul Ü.	İstanbul Tıp F.
İstanbul Ü.	Cerrahpaşa Tıp F.
Karadeniz Teknik Ü.	Tıp F.
Marmara Ü.	Tıp F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Tıp F.
Selçuk Ü.	Tıp F.
Trakya Ü.	Tıp F.
Uludağ Ü.	Tıp F.

Turizm ve Otel İşletmeciliği

Akdeniz Ü.	Turizm İşletme ve Otelcilik YO
Bilkent Ü.	Turizm ve Otel işletmeciliği YO
Çukurova Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.[42]
Dokuz Eylül Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.[43]
Erciyes Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.[44]
Uludağ Ü.	Balıkesir Turizm İşletme ve Otelcilik YO

Türk Dili ve Edebiyatı

Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
Atatürk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Boğaziçi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Cumhuriyet Ü.	Fen-Edebiyat F.
Çukurova Ü.	Fen-Edebiyat F.
Ege Ü.	Edebiyat F.
Erciyes Ü.	Fen-Edebiyat F.
Fırat Ü.	Fen-Edebiyat F.
Gazi Ü.	Fen-Edebiyat F.
Hacettepe Ü.	Edebiyat F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.
Marmara Ü.	Fen-Edebiyat F.
Mimar Sinan Ü.	Fen-Edebiyat F.
Selçuk Ü.	Fen-Edebiyat F.
Trakya Ü.	Fen-Edebiyat F.
Uludağ Ü.	Fen-Edebiyat F.
Yüzüncü Yıl Ü.	Fen-Edebiyat F.

Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği

Atatürk Ü.	Kâzım Karabekir Eğitim F.
Dicle Ü.	Eğitim F.
Dokuz Eylül Ü.	Buca Eğitim F.
Gazi Ü.	Gazi Eğitim F.
İnönü Ü.	Eğitim F.
Karadeniz Teknik Ü.	Fatih Eğitim F.
Marmara Ü.	Atatürk Eğitim F.
Ondokuz Mayıs Ü.	Eğitim F.
Selçuk Ü.	Eğitim F.
Uludağ Ü.	Necatibey Eğitim F.

Üniversite	Fakülte (F) ya da Yüksekokul (YO)
Uçak Mühendisliği *bak.* Havacılık ve Uçak Mühendisliği.	
Uluslararası İlişkiler	
Ankara Ü.	Siyasal Bilgiler F.
Bilkent Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Boğaziçi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Gazi Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
İstanbul Ü.	İktisat F.
Marmara Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Orta Doğu Teknik Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Uludağ Ü.	İktisadi ve İdari Bilimler F.
Uzay Bilimleri *bak.* Astronomi ve Uzay Bilimleri.	
Veterinerlik	
Ankara Ü.	Veteriner F.
Atatürk Ü.	Kars Veteriner F.
Fırat Ü.	Veteriner F.
İstanbul Ü.	Veteriner F.
Selçuk Ü.	Veteriner F.
Uludağ Ü.	Veteriner F.
Yüzüncü Yıl Ü.	Veteriner F.
Yunan Dili ve Edebiyatı	
Ankara Ü.	Dil ve Tarih-Coğrafya F.
İstanbul Ü.	Edebiyat F.

(1) Klasik Arkeoloji; (2) Arkeoloji ve Sanat Tarihi; (3) Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi: (4) Arşivcilik ile Dokümantasyon ve Enformasyon bölümleri; (5) Arşivcilik; (6) Uzay Bilimleri Teknolojisi; (7) Güverte ve Makine bölümleri; (8) Eğitim Programları ve Öğretimi; (9) Eğitim Yönetimi ve Planlaması; (10) Eğitim Yöneticiliği ve Deneticiliği; (11) Çocuk Gelişimi ve Ev Yönetimi Öğretmenliği; (12) Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme; (13) Çocuk Sağlığı ve Eğitimi; (14) Elektrik-Elektronik Mühendisliği; (15) Elektronik Mühendisliği; (16) Elektrik Mühendisliği; (17) Elektronik ve Haberleşme Mühendisliği; (18) Ev İdaresi ve Aile Ekonomisi; (19) Fizik ve Fizik Mühendisliği bölümleri; (20) Fizik Mühendisliği; (21) Gıda Bilim ve Teknolojisi; (22) İşletme Mühendisliği; (23) Kimya ve Kimya Mühendisliği bölümleri; (24) Kimya Mühendisliği; (25) Matematik Mühendisliği; (26) Balıkçılık Teknolojisi Mühendisliği; (27) Bahçe Bitkileri; (28) Bitki Koruma; (29) Tarım Ekonomisi; (30) Tarla Bitkileri; (31) Toprak; (32) Zootekni; (33) Tarih ve Prehistorya bölümleri; (34) Yapı Öğretmenliği; (35) Matbaa Öğretmenliği; (36) Makine Öğretmenliği; (37) Elektrik Öğretmenliği; (38) Metal Öğretmenliği; (39) Tekstil Öğretmenliği; (40) Elektronik-Bilgisayar Öğretmenliği; (41) Mobilya-Dekorasyon Öğretmenliği; (42) Mersin Turizm YO; (43) Aydın Turizm YO; (44) Nevşehir Turizm YO.

ÜNLEM. Ünlemler konuşan kişinin duygusal tepkisini dile getirir; korku, sevinç, şaşkınlık, acıma, bıkma, merak gibi duyguları anlatır; çağrı, buyruk, yasaklama gibi anlatımları bildirir. Sözgelimi:

"*Aaa! Bakın kimler gelmiş*".
"*Eee! Bıktım artık senin dırdırından.*"
"*Ee! Anlat bakalım tatilin nasıl geçti?*"
"*Ah! O fırsat benim elime geçecekti ki...*"
"*Ha babam çalışıyoruz!*"
"*Ya demek öyle!*"
"*Ey Türk gençliği!*"
"*Hah şimdi oldu!*"
"*Vah zavallı çocukcağız!*"
"*Oooh! Bu soğukta salep de iyi geldi.*"
"*Hay eline diline sağlık kızım!*" '
"*Vay vay! Bakın kimler geliyor.*"
"*Of! Sıkıntıdan patladım vallahi.*"
"*Haydi, bakalım gidiyoruz.*"
"*Bravo, golü nasıl da doksandan attı.*"
"*Hişt! Ne arıyorsun sen burada?*"
"*Deme yahu!*"
"*Yahu bunu sen söyleme bari!*"
"*Ayıp be ayıp!. Şu verdiğiniz paraya bakın.*"
"*Sen çok yaşa emi!*".

Ünlem türü sözcükler dışında yansımalar, adlar, sıfatlar, eylemler (fiiller) ve başka türden sözcükler de ünlem olarak kullanılabilmektedir:

"*Güzel, güzel!*"
"*Allah Allah, zaman ne çabuk da geçmiş!*"
"*Aman, dikkat!*" "*İnşallah geliriz.*"
"*Çok yaşa! Var ol!*"
"*Yaşasın!*" gibi.

Sözdizim açısından, ünlemler sözdizim kurallarının dışındadır; konuşanın vurgusuyla konuşmanın içeriğine etki eder. Söz zincirindeki yeri öbür öğeler gibi pek belirli değildir. Konuşanın duygusal durumuna, etki yaratma amacına uygun olarak yer ve konum değiştirebilir. Ünlemler kimi zaman başlı başına bir yargı değeri bile taşır: "*Yemekler güzel mi?*" "*Üüüf!*" gibi. Ünlemler kökenleri bakımından Türkçe ve ödünçleme ünlemler (*eyvah, mersi, hâşâ, aferin, pardon* gibi), yapı bakımından yalın (*ah, of, vah*), türemiş (*hoppala, yaşa, yuha*) ve bileşik (*allahaısmarladık, ayol, ulan, yahu*) ünlemler diye sınıflandırılmaktadır.

Bir coşkuyu ya da duygusal bir yargıyı dile getiren cümleler "ünlem cümlesi" olarak adlandırılmaktadır. Bu tür cümlelerde ya ünlem sözcüğünden sonra ya da cümlenin sonunda ünlem işareti (!) kullanılmaktadır (*bak.* NOKTALAMA İŞARETLERİ).

ÜRDÜN. Bir Ortadoğu ülkesi olan Ürdün'ün resmi adı Haşimi Ürdün Krallığı'dır. Ürdün kuzeydoğuda Suriye, doğuda Irak, güneydoğu ve güneyde Suudi Arabistan ve batıda

ÜRDÜN'E İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 88.947 km² (Batı Şeria dışında).
NÜFUS: 3.059.000 (1989).
YÖNETİM: Anayasal krallık.
BAŞKENT: Amman.
DOĞAL YAPI: Ürdün'ün büyük bölümü yüksekliği 900 metreye varan ve doğuya doğru eğimli olarak inen bir yayladır. Batıda Şeria Irmağı'nın vadisine inen dik bir eğim yer alır. Ülkenin güneyinde dağlar ve kumtaşı vadileri vardır. Güneyde Akabe Körfezi'ne bakan kısa bir kıyı şeridi bulunur.
BAŞLICA ÜRÜNLER: Fosfat, buğday, sebze, meyve, zeytinyağı.
ÖNEMLİ KENTLER: Amman, ez-Zerka, İrbid, Akabe (İsrail işgali altındaki Batı Şeria'da), Doğu Kudüs, Nablus, Hebron, Cenin.
EĞİTİM: 6-14 yaşları arasında zorunludur; ama çok sayıda insan okuma yazma bilmez.

İsrail ile komşudur. Batı kesiminde çıplak Yahuda ve Samaria tepeleri bulunur. Daha sonra güneye doğru akarak Lût Gölü'ne dökülen Şeria Irmağı'nın doğusundaki Moab Dağları Lût Gölü'nden sonra güneydeki Petra kentine kadar uzanır. Kuzeydeki bereketli yüksek yayla doğudaki çöle doğru gidildikçe alçalır. Ormanların yüzyıllardan beri sürekli olarak kesilmesi sonucu Ürdün neredeyse tümüyle ağaçsız kalmış bir ülkedir. Ülkenin seyrek doğal bitki örtüsünün büyük bölümünü çalımsı bitkiler oluşturur. Güneydeki dağlarda kurt, çakal ve dağkeçisi yaygındır. Yüksek kesimlerde yazlar sıcak, kışlar ise soğuk ve yağışlı geçer. Şeria vadisinde yaz ayları dayanılmaz ölçüde sıcaktır, kışın sık sık su baskınları görülür (*bak.* ŞERİA IRMAĞI). Çöl

bölgelerinde ise çok az yağmur yağar. Şeria Irmağı'nın batısında kalan Batı Şeria bölgesi 1967'deki Üçüncü Arap-İsrail Savaşı'ndan bu yana İsrail'in işgali altındadır (*bak.* ARAP-İSRAİL SAVAŞLARI).

Ürdün'ün nüfusunun büyük bölümü Arap ve Müslüman'dır. Yalnızca yüzde 5'lik bir kesim Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlıdır. Ülkede resmi dil Arapça'dır. Ürdün'de nüfusun yarısından biraz daha az bölümü, çiftçilikle geçinir. Başlıca ürünler buğday ve arpadır; vadilerde sebze, meyve, üzüm ve zeytin de yetiştirilir. Keçi, koyun, sığır ve deve yetiştiriciliği yapılmasına karşın otlakların sayısı çok azdır. Sanayinin gelişmekte olduğu ülkede, gübre yapımında kullanılan fosfat dışında demir, fosfor, manganez ve bakır gibi mineraller çıkarılır. Lût Gölü'nün çok tuzlu olan suyundan da bazı kimyasal maddeler elde edilir. Ürdün'ün en büyük gelir kaynaklarından biri de turizmdir. Her yıl birçok turist, ilk Hıristiyanlar'ın kurduğu yerleşim merkezlerinin de bulunduğu tarihsel bölgeleri görmeye gelir.

Ürdün'ün başkenti ve en büyük kenti Amman'dır (*bak.* AMMAN). Öbür altı büyük kentten Doğu Kudüs, Nablus, Hebron ve Cenin Batı Şeria'dadır. Gene Batı Şeria'da bulunan tarihsel Beytlehem ve Ceriko (Eriha) kentleri ise köyden biraz daha büyüktür (*bak.* BEYTLEHEM). Hicaz Demiryolu'nun güney ucu yakınındaki eski Petra kentinde kayalara oyulmuş ev, tapmak ve mezar kalıntıları bulunur. Hicaz Demiryolu'nun güney ucundan başlayan bir karayolu Kızıldeniz'in bir kolu olan Akabe Körfezi üzerindeki Akabe limanına bağlanır. Başkent Amman'ın Kudüs'le ve Suriye'nin başkenti Şam'la karayolu bağlantıları vardır.

Tarih

Ürdün, çok eski bir yerleşim yeri üzerine kurulmuş bir 20. yüzyıl ülkesidir. Ürdün vadisi tarihteki en eski yerleşim bölgelerindendir. Ülke, özellikle Hıristiyanlık'ın doğup geliştiği yer olması açısından büyük önem taşır. Ürdün İsrailoğulları, Asurlular, Medler ve Persler gibi değişik krallıkların egemenliklerinden sonra İÖ 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. İS 7. yüzyılda

Graphic House/EB Inc.
Ürdün'ün başkenti ve en büyük kenti olan Amman'da iki minareli bir cami.

Araplar'ın eline geçen Ürdün, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimine girdi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı. Osmanlılar 20. yüzyılın başlarında ülkede denetimlerini artırmak amacıyla Hicaz Demiryolu'nu yaptılar. 1916'da Araplar, İngiliz subayı Thomas Edward Lawrence'ın kışkırtmaları ile Osmanlılar'a karşı ayaklandılar (*bak.* LAWRENCE, T. E.). I. Dünya Savaşı sonrasında Filistin İngiltere'nin manda yönetimine verildi. Şeria Irmağı'nın doğusundaki Maveraü'l-Ürdün devrik Suriye Kralı I. Faysal'ın kardeşi Abdullah'ın işgaline uğradı. İngilizler Abdullah'ı Maveraü'l-Ürdün'ün başına geçirdiler. Başlangıçta İngilizler'in yönlendirdiği Maveraü'l-Ürdün 1946'da Haşimi Ürdün Krallığı adını aldı. Abdullah da Ürdün kralı olarak taç giydi.

1948'de Arap devletleri ile Filistin'deki Yahudiler arasında savaş başlayınca Arap Lejyonu olarak bilinen Ürdün ordusu Eski Kudüs ile Yahuda ve Samaria tepelerini ele geçirdi. İsrail'den kaçan Araplar Ürdün'e yerleştiler ve iki ülke arasında sınır çatışmaları baş gösterdi. 1953'te Kral Hüseyin babasının yerine yönetime geçti. 1958'de Ürdün ve Irak federal birlik kurmak için çalışmalara başladılar. Ama, Irak'ta krallık devrilip cumhuriyet ilan edilince bu çalışmalar yarım kaldı. Ürdün'de de krallığın devrilmesi İngiltere'nin yardımıyla engellenebildi. Ürdün 1967'de, Mısır ve Suriye ile birlikte İsrail'e karşı savaşa girdi. Özellikle Kudüs'te yoğunlaşan şiddetli çarpışmalardan sonra Ürdün ordusu yenildi ve İsrail Batı Şeria bölgesinin tamamını ele geçirdi. İsrail'in işgal ettiği Batı Şeria bölgesi Ürdün'ün topraklarının yüzde 6'sını, tarım alanlarının yarısını kapsar. Bu topraklarda yaşayan insanlar da Ürdün nüfusunun üçte birini oluşturur.

Ürdün hükümeti daha sonraları Ürdün'ü İsrail'e karşı bir üs olarak kullanan Filistinli gerillalara karşı çok sıkı önlemler aldı; hatta 1971'de ülkedeki bütün Filistin üslerini kaldırdı. 1972'de Kral Hüseyin Filistinliler'in yaşadığı toprakları da kapsayan "Birleşik Arap Krallığı" planını ortaya attı. Gördüğü tepki üzerine bu plandan vazgeçerek Mısır ve Suriye'yle ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. 1973'teki Dördüncü Arap-İsrail Savaşı'na bir ölçüde katıldı. Daha sonra Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) Filistinliler'in tek temsilcisi olarak kabul etti. 1988'de de Batı Şeria üzerindeki bütün haklarını FKÖ'ye bıraktı. Şubat 1989'da Ürdün, Irak, Mısır ve Yemen Arap Cumhuriyeti bir araya gelerek Arap İşbirliği Konseyi'ni oluşturdular. Aynı yılın kasım ayında ise 1967'den bu yana ilk parlamento seçimleri yapıldı.

ÜREME. Canlıları cansız varlıklardan ayıran temel özelliklerden biri, en basitinden en gelişmişine kadar her canlının kendisine benzeyen yeni bireyler üretebilmesidir. Meşe ağacının palamut denen meyvelerinden zamanla yeni meşe ağaçları gelişir. Kelebeklerin yumurtalarının her biri, tırtıl ve pupa evresinden geçerek birer kelebeğe dönüşür. İnsan gibi memeliler ise yavrularını doğurarak dünyaya getirirler. Canlıların çoğalmasını ve yaşamın sürüp gitmesini sağlayan işte bu üreme süreçleridir.

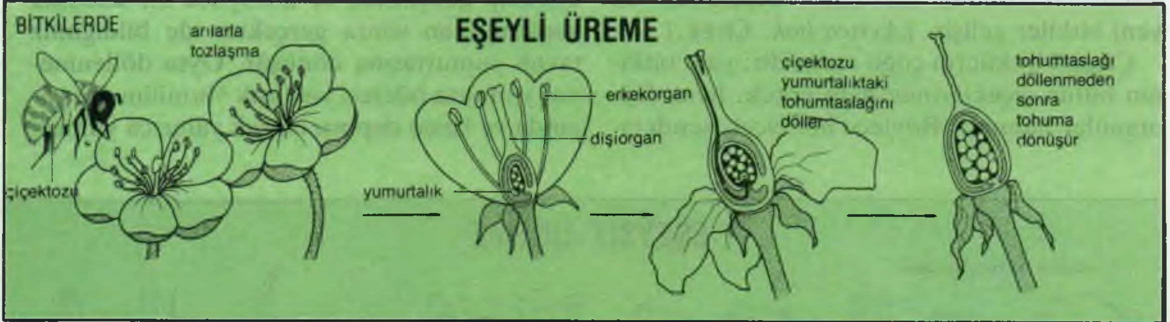
Canlılar dünyasında çok değişik üreme yöntemlerine rastlanır. En basit yöntem hücre bölünmesidir. Mikroskobik canlıların çoğu, örneğin bakteriler ikiye bölünerek çoğalır. Parçalardan her biri normal boyutlarına ulaştığında yeniden bölünür ve bütün bu süreç yarım saatten daha az bir zaman alır. Bakterilerin böylesine basit bir yöntemle ve inanılmaz bir hızla çoğalabilmesinin nedeni, bu

canlıların yalnızca tek bir hücreden oluşmasıdır. (*Ayrıca bak.* HÜCRE.)

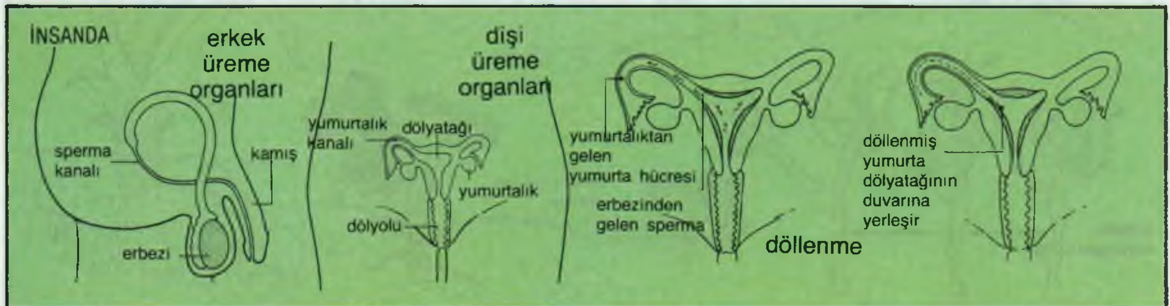
Oysa çokhücreli canlıların böyle parçalara bölünerek üreme olanağı yoktur; bu yüzden daha dolaylı üreme yöntemleri geliştirmişlerdir. Örneğin çilek bitkisi gövdesinden çevreye doğru sürgünler uzatır; toprağın üzerinde yayılan bu sürgünler zamanla köklenir ve anaç bitkiden ayrılarak bağımsız bir bitkiye dönüştüğünde o da kendi sürgünlerini verir. Basit yapılı bazı hayvanlar da aynı biçimde üreyebilir. Hidra denen küçük tatlı su polipinin gövdesinde önce tomurcuklar oluşur; sonra bu tomurcuklardan her biri koparak ana gövdeden ayrılır ve yeni polipler halinde gelişmesini sürdürür. Denizyıldızlarında ise, hayvanın gövdesi 2-3 parçaya bölündüğünde bu parçalardan her biri eksik bölümlerini tamamlayarak birer denizyıldızına dönüşür.

Bütün bu örnekler birer *eşeysiz üreme* yöntemidir. Eşeysiz üremede her yeni canlı, ana canlıdaki tek bir hücrenin iki eş parçaya bölünmesiyle ya da ana canlının hücrelerinden bir bölümünün ayrılmasıyla oluşur. Bir canlının bütün vücut hücreleri aynı genleri taşıdığına göre, bu yolla oluşan yeni bireylerin hiçbirinde öbür yavrulardan ya da ana babadan farklı bir genetik yapıya rastlanmaz (*bak.* KALITIM VE GENETİK).

Eşeyli üreme'de ise yavruların her birinde öbürlerininkinden ve ana babanınkinden değişik gen bileşimleri ortaya çıkar. Çünkü eşeyli üreyen canlılarda her yavru aynı hücrenin bölünmesiyle değil, tam tersine biri dişiden, öbürü erkekten gelen iki ayrı üreme hücresinin birleşmesiyle oluşur. Eşey hücresi ve gamet de denen bu dişi ve erkek üreme hücreleri yalnız genetik içeriğiyle değil, yapısal olarak da birbirine benzemez. Dişi üreme hücresi, döllenmeden hemen sonra oluşacak yeni canlıya gerekli besin maddelerini içerdiği için, genellikle erkek üreme hücresinden daha iridir. Erkek üreme hücresi ise hem küçük, hem hareketlidir; çünkü birleşeceği dişi hücreyi arayıp bulmak ona düşer. Böylece, aynı canlı türünün ayrı eşeydeki (cinsiyetteki) iki bireyinden gelen bir dişi ile bir erkek üreme hücresi birleşerek tek bir hücre oluşturur. Daha sonra bu hücre sürekli bölünerek çoğalır, çoğalır ve büyük bir hücre kütlesine dönüşür; bu

Üstte: Bir çiçeğe konan arı erkek üreme hücrelerini barındıran çiçektozlarını bu çiçeğin erkekorganından alıp başka bir çiçeğin dişiorganına taşır. Erkek üreme hücreleri, dişiorganın boyuncuğundan aşağı inerek yumurtalıktaki dişi üreme hücrelerini döller. **Altta**: İnsandaki erkek ve dişi üreme organları. Cinsel birleşme sırasında, erkeğin kamış denen organı kadının dölyoluna milyonlarca sperma bırakır; bunlardan biri yumurta hücresini dölleyerek yeni bir bebeğe yaşam verir.

kütleden de ana babasıyla aynı türden yeni bir bitki ya da hayvan gelişir.

Tohumlu ya da çiçekli bitkilerin de erkek ve dişi üreme hücreleri vardır. Bu hücreleri, her ikisi de çiçeğin ortasında bulunan erkekorgan ile dişiorgan üretir. Dişiorganın yumurtalık denen şişkince bölümünde küçük ve yuvarlak tohum taslakları, bunların içinde de dişi üreme hücreleri bulunur. Erkek üreme hücreleri ise, erkekorganın başçık bölümünün ürettiği çiçektozlarının içinde saklıdır.

Dişiorgandaki yumurtalığın üstünde boyuncuk denen dar bir bölüm, onun üstünde de yapışkan bir sıvıyla kaplı olan tepecik vardır. Çok hafif olan çiçektozları rüzgârla ya da çeşitli hayvanlar aracılığıyla çiçekten çiçeğe taşınırken (*bak.* TOZLAŞMA), içlerinden bir bölümü dişiorganın tepeceğine yapışıp kalır. Daha sonra bu çiçektozu taneciği, boyuncuktan aşağıya doğru inerek yumurtalıktaki tohumtaslaklarına ulaşan ince bir boru uzatır. Erkek üreme hücresi de bu borudan geçer ve tohumtaslağının içindeki dişi üreme hücresiyle birleşir. Erkek ve dişi üreme hücrelerinin birleşmesine *döllenme* denir. Döllenmiş tohumtaslaklarından tohumlar, bunlardan da yeni bitkiler gelişir. (*Ayrıca bak.* ÇİÇEK.)

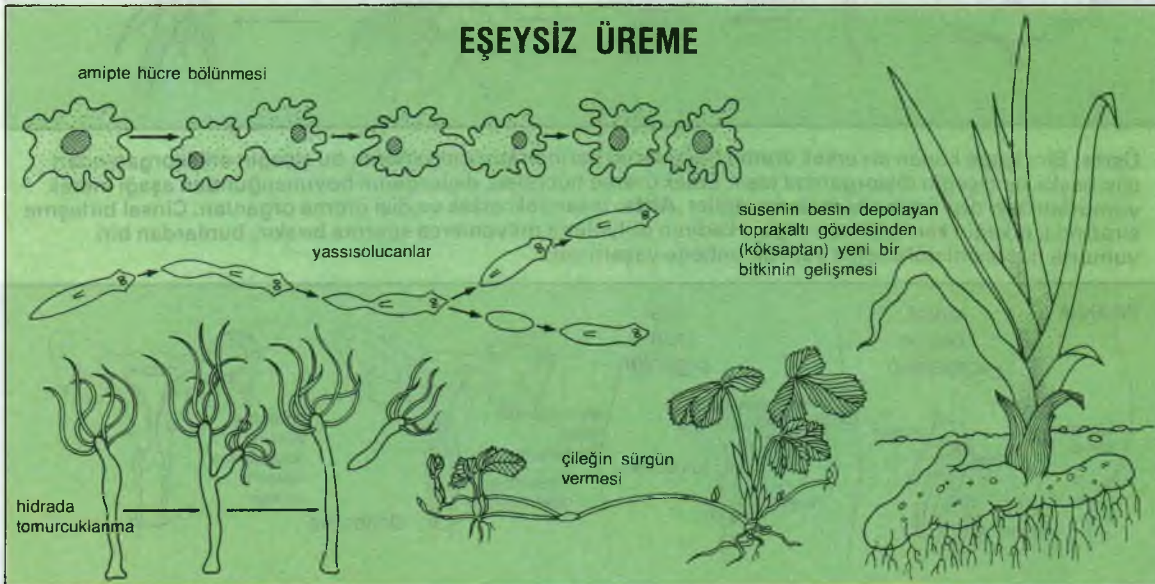
Çiçekli bitkilerin çoğu *erdişi*'dir; yani bitkinin bütün çiçeklerinde hem erkek, hem dişiorganlar bulunur. Böylece her çiçek kendi çiçektozlarıyla kendi tohum taslaklarını dölleyebilir. Ama bu tip döllenmeye doğada pek sık rastlanmaz; genellikle bir çiçeğin erkek hücreleri, ayrı bir bitkinin üzerindeki başka bir çiçeğin dişi hücreleriyle birleşir.

Bazı bitki türlerinde her bireyin, örneğin her ağacın çiçeklerinden bir bölümü yalnız çiçektozu, öbürleri de yalnız tohumtaslağı üretir; erkek ve dişi çiçekler aynı gövdede barındığı için bunlara *birevcikli* türler denir. Hurma ve incir gibi bazı türlerde ise bir bireyin bütün çiçekleri aynı eşeydendir; yani ya hepsi erkek, ya hepsi dişidir. Erkek ve dişi çiçeklerin ayrı ayrı gövdelerde toplandığı bu bitkilere de *ikievcikli* türler denir.

Erdişilik özelliğine, başta yersolucunları ve salyangozlar olmak üzere hayvanlar dünyasında da rastlanır. (*Ayrıca bak.* ERDİŞİ.)

Sperma ve Yumurta Hücresi

İnsanın ve bütün hayvanların dişi üreme hücresine *yumurta hücresi* ya da kısaca yumurta denir. Bu yalnızca benzetmeden kaynaklanmış yakıştırma bir ad değildir. Yumurtlayan hayvanların, örneğin tavuğun üreme hücresi döllenip geliştikten ve koruyucu bir kabukla kaplandıktan sonra gerçekten de bildiğimiz tavuk yumurtasına dönüşür. Oysa döllenmemiş yumurta hücresi yaklaşık 1/10 milimetre çapında ve besin deposu olarak yalnızca yumur-

ta sarısını içeren minicik, yuvarlak bir hücredir. *Sperma* denen erkek üreme hücresinin büyüklüğü ise, kuyruğuyla birlikte ancak 1/20 milimetreyi bulur. Spermanın, dölleyebileceği bir yumurta hücresi bulmak üzere hızla hareket etmesini sağlayan uzun bir kuyruğu vardır. Yumurta hücresinin içinde anneden, spermanın içinde de babadan gelen ve gelişecek yeni canlının ana babasına benzemesini sağlayan genler bulunur. Bu konudaki ayrıntılı bilgiyi KALITIM VE GENETİK maddesinde bulabilirsiniz.

Suda yaşayan hayvanların çoğu spermalarını ve yumurtalarını doğrudan doğruya suya bırakırlar; bu yüzden, üreme hücrelerinin suda karşılaşıp birleşmesi tümüyle rastlantıya kalmıştır. Örneğin denizkestanelerinin erkeği milyonlarca sperma, dişisi de milyonlarca yumurta döker. Koskoca denizde bu hücrelerden bazıları karşılaşsa bile büyük bölümü yok olacağından, bu kadar çok sayıda üreme hücresi yapmasalar soylarını sürdürme şansları da kalmaz.

İçinde denizkestanelerinin spermaları bulunan bir damla deniz suyu ile denizkestanesi yumurtalarını taşıyan başka bir damla karıştırılıp mikroskopla incelendiğinde, spermalar ile yumurtalar karşılaştığı zaman neler olacağı görülebilir. İlk göze çarpan, ince uzun iribaşlara (kurbağa larvalarına) benzeyen ve kuyruklarını iki yana sallayarak sudaki hareketsiz yumurtalara doğru ilerleyen spermalar olur. Çok geçmeden her yumurtanın çevresine yüzlerce sperma üşüşür. En sonunda içlerinden biri, artık gereksiz olan kuyruğunu dışarıda bırakıp başını içeri sokarak yumurta hücresine girmeyi başarır. Bu arada yumurtanın dışında oluşan ince zardan bir duvar öbür spermaların içeri girmesini engeller. Artık yumurta hücresi döllenmiştir; o andan başlayarak önce ikiye, sonra dörde, sonra sekize bölünür ve bu hücre bölünmesini sürdürerek çokhücreli bir kütleye dönüşür. Hücreler büyüyüp geliştikçe kendi aralarında kümeler oluşturur ve her kümenin hücreleri yavaş yavaş öbür hücrelerden farklılaşmaya başlar. Böylece, belirli işlevleri üstlenmek üzere özelleşen her hücre kümesi denizkestanesinin çeşitli organlarını oluşturur ve sonunda yavru denizkestanesi tümüyle biçimlenir.

Balıkların çoğunda da üreme yöntemi aynıdır. Erkek balık suya milyonlarca sperma, dişi de gene milyonlarca yumurta döker; ama çoğu zaman bunlardan ancak 1-2 tanesi döllenir. Çünkü hem bu minicik hücrelerin büyük su kütlesinde karşılaşma olasılığı azdır, hem de su hayvanlarının çoğu değerli bir besin olan balık yumurtalarına çok düşkündür.

Vatoz ve folya gibi bazı balıklarda ise yumurtalar suda değil, dişinin içinde döllenir. Bu yöntemde dişi balık yumurtalarını öbür türler gibi suya dökmeyip dölleninceye kadar yumurtalıklarında tutar. Erkek de spermalarını suya değil, doğrudan doğruya dişinin yumurta kanalına boşaltır. Üreme hücrelerinin birleşmesini rastlantıya bırakmadığı için bu en güvenli döllenme biçimidir. Kurbağaların dişisi de genellikle balıklar kadar çok sayıda yumurta üretmez; çünkü dişi tam yumurtlamaya başlayacağı zaman erkek kurbağa onun sırtına çıkar ve spermalarını yumurtaların üstüne boşaltır.

İç döllenmeyle üreyen balıkların bir bölümünde döllenmiş yumurtalar hemen suya boşaltılır ve gelişmesini tamamladıktan sonra suda açılır. Bazılarında ise döllenmiş yumurtalar açılıncaya kadar dişinin içinde tutulur ve yumurtadan çıkan yavru balıklar annelerinden ayrılarak suya karışır.

Kuşlarda da iç döllenme geçerlidir. Erkek kuşun spermaları dışkılık (kloak) denen bir boşlukta birikir ve çiftleşme mevsiminde dışkılığın deliğinden doğrudan doğruya dişinin içine aktarılır. Erkek kuş bunu başarabilmek için genellikle dişinin arkasına geçer ve kendi dışkılığının deliğini dişinin dışkılık deliğine oturtarak iyice bastırır. Bu basıncın etkisiyle, dışkılıktaki ersuyu sıvısı ve içinde yüzen milyonlarca sperma dişinin dışkılık deliğinden içeri akarak yumurta kanalına boşalır. Böylece spermalardan biri, yolunun üzerinde karşılaştığı yumurta hücrelerinden birini dölleyebilir.

Yumurta hücresi bu aşamada embriyon için bol bol besin depolayarak iyice şişmiştir. Yumurta sarısı denen bu besin yüklü hücre döllenince, çevresini yedek besin deposu olan yumurta akı, koruyucu zarlar ve sertçe bir kabuk kuşatır. Gelişmesini tamamlayan bu yumurta, dişinin yumurta kanalında ilerler ve

zamanı gelince yumurtlanarak dışarı atılır. Ama içindeki yavrunun yaşayabilmesi için yumurtalar hâlâ özen ve bakım gerektirir. Bu yüzden genellikle dişi, bazen erkek kuş yumurtaların üstünde kuluçkaya yatarak yavruyu ısıtır ve bütün tehlikelerden korur. En sonunda içerideki yavru gagasıyla yumurta kabuğunu kırarak dışarı çıkar. (*Ayrıca bak.* YUMURTA.)

Memelilerde Üreme

Tekdelikliler ya da yumurtlayan memeliler denen ekidne ve ornitorenk gibi bazı türler dışında, memelilerin hiçbirisinde döllenmiş yumurta balıklar, amfibyumlar, sürüngenler ve kuşlarda olduğu gibi vücuttan dışarı atılmaz. Bunun yerine, döllenen yumurta bütün gelişmesini dişinin içinde tamamlar. Gebelik denen ve süresi memelinin türüne göre değişen bu gelişme döneminin bitiminde de yavru doğarak dünyaya gelir (*bak.* DOĞUM). Bazı memelilerin yavrusu, beslenme açısından tümüyle annesine bağımlı olmakla birlikte, doğar doğmaz başının çaresine bakabilecek kadar gelişmiştir. Buna karşılık bazıları, özellikle insan yavrusu kendi kendine yaşamayı öğreninceye kadar uzun süre bakım ister. (*Ayrıca bak.* BEBEK.)

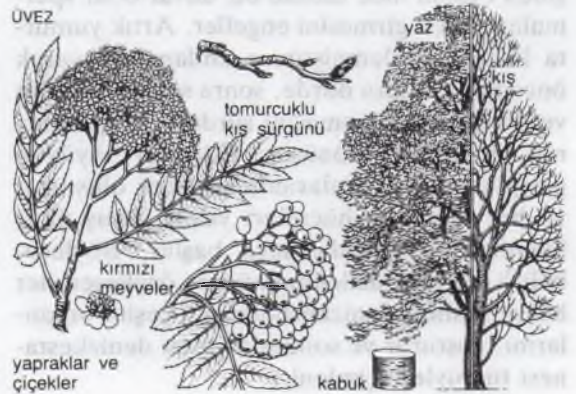
Memelilerin yavrusu annenin karnında, dölyatağı denen özel bir organın içinde gelişir. Torbaya benzeyen bu içi boş, çevresi kaslarla örülü organ bebeği bütün gebelik süresince barındırır. Yumurta hücresi annenin içinde gelişeceğine göre, doğal olarak orada döllenmesi gerekir. Bunun için memelilerin erkeği, erbezlerinde üretilen spermaları kamış ya da penis denen üreme organıyla dişinin içine aktarmak zorundadır. Ersuyunun içinde yüzen spermalar çiftleşme ya da cinsel birleşme sırasında dişinin dölyoluna akıtılır ve bu geçit aracılığıyla dölyatağına ulaşır. (Erkeklerde idrarın boşaltım yolu da gene kamıştan geçer; ama çiftleşme sırasında beynin denetimiyle idrar torbasının boşalması engellenir.)

Dişinin yumurta hücreleri yumurtalıklarda üretilir ve bu organlardan çıkan iki kanal aracılığıyla dölyatağının üst bölümüne gelir. Eğer çiftleşme olursa, dölyoluna boşalan spermalar bu yolu geçip hızla dölyatağından yukarıya doğru ilerleyerek yumurtalık kanallarına girerler. Bu arada kanallardan aşağıya doğru inmekte olan bir yumurta hücresiyle karşılaşırlarsa, spermalardan biri tıpkı denizkestanesinde olduğu gibi yumurtayı döller. Memelilerin erkeği de her çiftleşmede dölyoluna milyonlarca sperma bırakır; ama bunlardan yalnızca birinin yumurtayı dölleme şansı vardır.

Döllenmiş yumurta, kanallardan aşağıya doğru yoluna devam edecek dölyatağına girer. Dölyatağının iç duvarı, döllenmiş yumurtanın gelip yuvalanması için çoktan hazırlanmıştır. Eskisine oranla iyice kalınlaşan ve bol kan damarıyla beslenen bu dokuya yumurta yerleşir; bölünerek çoğalır ve gelişen embriyon hem oksijenini, hem besinini kan damarları aracılığıyla anneden alır.

İnsanın üremesi ve gelişmesi konusunda daha ayrıntılı bilgi için *bak.* BEBEK; CİNSELLİK VE EŞEY.

ÜVEZ, gülgiller familyasından 80 kadar küçük ağaç ya da çalı türünün ortak adıdır. Kuzey yarıkürenin serince ve ılıman bölgelerinde yaygın olan bu bitkilerin Türkiye'de de yabani olarak yetişen 11 türü vardır. Bunlardan en iyi tanınanı, anayurdu Avrupa olan kuş üvezidir (*Sorbus aucuparia*). Yurdumuzun kuzey ve doğu kesimlerinde yetişen kuş üvezi en çok 12 metreye kadar boylanabilen küçük bir ağaçtır. Gövde kabuğu gri ve bol çatlaklıdır. Yaprakları, ortadaki bir sapın iki yanına dizilmiş, kenarları kırtıklı yaprakçıklardan oluşur. Küçük, sarımsı beyaz çiçekleri tek tek değil öbekler halinde açar. İri salkımlar oluşturan minik ve yuvarlak meyveleri önceleri sarıyken sonbaharda kızarmaya baş-

layarak son derece alımlı bir renge bürünür. Kuş üvezine benzeyen Amerika üvezi (*Sorbus americana*) daha küçük meyveleriyle dikkati çeker. Üvezlerin meyveleri sonbaharda kuşlar için iyi bir yiyecek oluşturur. Türkiye'deki en yaygın türlerden bahçe üvezinin (*Sorbus domestica*) tanen bakımından zengin meyveleri ise halk arasında ishal kesici ilaç olarak ullanılır.

Üvez ağaçlarının sık dokulu ve iyi cila tutabilen odunu ince mobilya ve oymacılık işleri için elverişlidir. Ama bunlar odunu için değil çoğunlukla süs ağacı olarak yetiştirilir.

ÜZERLİK, Akdeniz ikliminin egemen olduğu yörelerde kendiliğinden yetişen yabani bir bitkidir. Halk arasında, üzerliğin (*Peganum harmala*) nazara karşı koruyucu etkisi olduğuna inanılır. Bu yüzden, bitkinin nohutu andıran meyveleri ipe dizilip renkli kumaş parçalarıyla bezenerek ilginç biçimli nazarlıklar yapılır. Bu özellik tohumlar için de geçerli sayıldığından, nazara uğradığına inanılan kişiler ateşte

İsa Çelik

Üzerlik Akdeniz ikliminde yabanıl olarak yetişen çalı görünümlü bir bitkidir.

yakılan üzerlik tohumlarının dumanına tutulur. Üzerlik tohumları ayrıca, bileşimindeki kırmızı renkli boyarmaddeden ötürü kumaş boyamakta, alkaloitlerden ötürü de solucan düşürücü olarak kullanılmaktadır.

Ülkemizde en çok Orta Anadolu'da yetişen üzerlik çalı görünümünde, çokyıllık bir bitkidir. En fazla 70 santimetreye kadar boylanabilir. Tüysüz yaprakları, beyaz çiçekleri ve bolca tohum içeren nohut büyüklüğünde meyveleri vardır. Tohumları yüzde 4-7 oranında alkaloit içerir; bu alkaloitlerden en önemlileri harmin, harmalin ve harmoldür.

ÜZÜM, tarihöncesi çağlardan beri yetiştirilen değerli bir meyvedir. Taze olarak, şarap yapılarak ya da kurutularak tüketilen bu meyveyi veren bitkiye "asma", üzüm yetiştirme işine ise "bağcılık" denir. Bilinen en eski tarımsal etkinliklerden biri olan bağcılığın ilk kez Hazar Denizi yöresinde ve Anadolu'da başladığı, daha sonra buradan dünyanın öbür yerlerine yayıldığı sanılmaktadır. Günümüzde, iklim koşullarının uygun olduğu her yerde üzüm yetiştirilir.

Asmalar "sülük" denen sarılgan filizleri yardımıyla çevrelerindeki desteklere tırmanan sarılıcı bitkilerdir. Kışın yapraklarını döken bu çalımsı ve çokyıllık bitkilerin elsi loplu yaprakları vardır. Kümeler halinde açan minik, yeşil çiçekleri döllendikten sonra üzüm salkımlarına döner. Salkımlar çok sayıda üzüm tanesinden oluşur. Yetiştirilen çeşide bağlı olarak rengi açık sarıdan siyaha, yeşilden kırmızıya kadar değişen oval ya da yuvarlak biçimli her bir tanenin eti sulu ve tatlıdır; içinde çoğu kez birkaç sert tohum bulunur. Meyvelerin zarsı kabuğu, üzerindeki mumsu maddeden ötürü buğulu bir görünüm yaratır. Üzüm bol miktarda şekerin yanı sıra mineral ve vitamin de içeren besleyici bir meyvedir.

Yeryüzünde yaklaşık 60 kadar asma (*Vitis*) türü yetişir; üzüm bunların içinde başlıca *Vitis vinifera*'dan elde edilir. Çok sayıda çeşidi geliştirilmiş bu ana türün dışında tarımı yapılan birkaç tür daha vardır. Üzümler, kullanılacağı yere göre sofralık, şaraplık, kurutmalık ve pekmezlik olarak sınıflandırılır. Aslında, bütün üzüm çeşitleri mayalandığında şaraba dönüşür (*bak.* MAYALANMA; ŞARAP). Ama, kaliteli şaraplar yalnızca özel toprak ve iklim koşullarında yetişen şaraplık üzümlerden elde edilir. Çok eskiçağlarda insanlar yetiştirdikleri bazı meyvelerin tümünü tazeyken kullanıp tüketemediklerinden, bir bölümünü kurutarak daha uzun sürede kullanmayı düşünmüşlerdir. Üzüm de tıpkı incir ve kayısı gibi kurutulup uzun süre bozulmadan saklanabilen meyvelerdendir. En eski kurutma yöntemi ürünü doğrudan güneşe serip kurutmaktır. Hâlâ bazı bölgelerde uygulanan bu doğrudan kurutma yöntemine karşılık günümüzde, üzüm genellikle kurutulmadan önce potas-

Publishers' Photo Service
Peru'nun Tacna bölgesinde, çok eskiden İspanyol keşişlerin kurduğu eski bir asma çardağı.

yum karbonat gibi bazı çözeltilere daldırmak ve kükürtlemek gibi bir dizi işlemden geçirilir. Daldırma işlemi tanelerin üzerindeki mumsu katmanı eriterek kabuğun incelmesini, böylelikle de üzümün kolay kurumasını ve rengini korumasını sağlar; kükürtleme işlemiyle de ürünün küflenmesi önlenir. Kurutmalık üzümler genellikle çekirdeksizdir. Pekmez ve şıra (üzüm suyu) yapımında ise bol şekerli üzüm çeşitleri kullanılır.

Şaraplık üzümler en çok, Fransa başta olmak üzere Akdeniz ülkeleri, Portekiz, Almanya, İngiltere'nin güney kesimi, Güney ve Kuzey Amerika, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da yetiştirilir. Bütün bu ülkelerde ayrıca "sofralık üzüm" de üretilir. Kuru üzüm üretiminde ise ilk sıraları California, Avustralya, Yunanistan, Türkiye ve Güney Afrika alır.

Toplam üzüm üretiminin yaklaşık 4 milyon ton dolayında olduğu Türkiye'de ürünün yarıya yakın bölümü kurutmalık, yüzde 25'i de sofralık olarak değerlendirilir. Geri kalanı şarap, pekmez, sirke ve pestil yapımında kullanılır. En yaygın sofralık üzüm çeşitleri arasında çavuş, razakı, çekirdeksiz sultani, muhammediye, müşküle, Tarsus beyazı ve karası; kurutmalık çeşitlerden çekirdeksiz sultani, razakı, siyah ve beyaz dirmit, besni, irikara; şarap ve pekmezlikler arasında ise Ankara karası, yapıncak, Kalecik beyazı ve karası, papazkarası, boğazkere ve öküzgözü sayılabilir. Türkiye'de üzüm en çok Ege Bölgesi'nde üretilir. Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Akdeniz ve Marmara bölgeleri de önemli üretim alanlarını kapsar. Manisa, Konya, Gaziantep, İzmir ve Denizli ise üzüm üretiminde ilk sıraları alan illerdir.

Bağcılık

Asma bir ılıman iklim bitkisidir, ama yarı tropik iklim koşullarında da büyüyebilir. Toprak bakımından pek fazla seçici olmayan bu bitki, iyi akaçlanmış olduğu sürece tuzlu topraklar dışında hemen her tip toprakta yetişebilir. Örneğin, sofralık üzüm çeşitleri derin, bol besinli topraklarda daha iyi geliştiği halde, bazı şaraplık çeşitler derin olmayan, fakir topraklarda daha nitelikli ürün verir. Üzüm en iyi, az yağışlı, uzun ve sıcak yazların yaşandığı yörelerde gelişir. Bağcılığıyla ünlü pek çok ülkede asmalar dağ yamaçlarında

Bekir B. Aksu

Üzüm insanların çok eskiçağlardan beri ürettiği değerli bir meyvedir. Tatlı ve sulu tanelerden oluşan salkımları hem taze meyve olarak yenir, hem kurutulur, hem de suyundan şarap, sirke, pekmez ve pestil gibi çeşitli içecek ve yiyecekler hazırlanır.

oluşturulan teraslara dikilir; burada tüm işlemler elle yapıldığından, bitkiler sık aralıklarla yerleştirilir. Bazı bölgelerde ise makineli tarım yapabilmek için bağlar düz arazilere kurulur ve bitkiler daha seyrek aralıklarla dikilir.

Asma çelikleme, daldırma ya da aşılama yöntemiyle çoğaltılır. Köklenip gelişmeye başlayan her yeni bitki kendi haline bırakılacak olursa oldukça çok boylanır, ama tırmanıcı özellikte olduğundan kendi başına dik duramaz. Bu nedenle bağcılıkta iki genel yönteme başvurulur: Asmalar ya her yıl budanarak "omça" (bağ kütüğü) denen, 1-1,5 metrelik çalılar halinde tutulur ya da çardaklara, hatta ağaçlara sardırılır. Üzüm salkımları asmaların genç sürgünlerinde geliştiği için, meyve verimini artırmak amacıyla asmaların her yıl düzenli bir biçimde budanması gerekir.

Bağcılıkta en önemli tarım zararlısı filoksera olarak da bilinen asma bitidir. Asmalara saldırarak kuruyup ölmelerine yol açan bu böcek Avrupa'da ilk kez 1863'te Fransa ve İngiltere'deki bağlarda ortaya çıkmıştır. Amerika'dan gelen bu tarım zararlısı daha sonra hızla öbür ülkelere yayılarak 1890-1900 arasında Avrupa üzüm ve şarap sanayisine çok ağır bir darbe indirmiştir. Ama daha sonra, asmalar filokseraya karşı son derece dayanıklı olan bazı Amerika asmalarına aşılanarak bu zararlının gelişmesi ve yayılması önlenebilmiştir.

VAHA, çöllerdeki verimli alanlara denir. Çöl yakınlarında akan ırmaklar çoğu kez toprağın altında gözden kaybolur; ama bu akarsular kumların altındaki bir kayaç katmanının üzerinden akmayı sürdürür. Eğer bu sular bir yerde yüzeye çıkarsa ya da açılan kuyularla yukarı çıkarılırsa, çölde çeşitli ürünler yetiştirmekte kullanılabilir. Hurma ağaçları vahalarda en çok yetiştirilen üründür. Buralarda turunçgiller, incir, kayısı, şeftali gibi meyveler, soğan ve havuç gibi sebzeler, hatta

Aerofilms

Vahalar, genellikle uzun, yelpaze görünümlü hurma ağaçlarıyla tanınır; ama vahalarda başka ürünler de yetiştirilir.

büyük vahalarda buğday, arpa ve darı gibi tahıllar da yetiştirilebilir. Eğer su kaynakları ve kuyular çoksa vahada bir kent kurulabilir. Küçük vahalarda yalnızca birkaç kulübe bulunur. Vahalar çölde giden kervanların konak yerleridir. Bu nedenle de vaha kentleri ticaret merkezleri haline gelmiştir. Libya'daki Murzuk, Suudi Arabistan'daki Burayda bu tür vaha kentleridir.

VAHİDEDDİN (1861-1926), 36. ve son Osmanlı padişahıdır. Tahta VI. Mehmed sanıyla çıkmışsa da daha çok ikinci adıyla tanınır. Abdülmecid'in (1839-61) oğludur. Vahideddin'den önceki üç padişah (V. Mehmed Reşad, II. Abdülhamid, V. Murad) da Abdülmecid'in oğullarıydı. Aslında saltanat sırası V. Mehmed'den sonra Abdülaziz'in (1861-76) oğlu Yusuf İzzeddin'deydi. Ama Yusuf İzzeddin 1916'da ölünce Vahideddin hanedanın en yaşlı erkeği olduğundan veliaht ilan edildi. V. Mehmed'in 1918'de ölmesi üzerine de padişah oldu.

Vahideddin tahta çıktığında I. Dünya Savaşı sona ermek üzereydi. Osmanlı Devleti her yanda ağır yenilgilere uğruyordu. 1913'ten beri ülke yönetiminde kesin bir egemenlik kurmuş olan İttihat ve Terakki yönetimi 30 Ekim 1918'de ağır koşullar içeren Mondros

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Son Osmanlı Padişahı Vahideddin (1861-1926).

Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi (*bak.* MONDROS MÜTAREKESİ). Ardından İttihat ve Terakki yöneticilerinin bir bölümü yurtdışına kaçtı. Geride kalanlar da ya tutuklandılar ya da etkinliklerine son vermek zorunda kaldılar. Ülkede siyasal boşluk doğmuştu. Vahideddin bu boşluğu İttihat ve Terakki'nin karşıtı bir siyasal parti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla işbirliği yaparak doldurmaya çalıştı. Saltanatı süresince beş kez sadrazamlığa getirdiği eniştesi (ablası Mediha Sultan'ın eşi) Damat Ferid Paşa da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bağlıydı.

Vahideddin Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri güçlerinin, ardından da Yunanlılar'ın Anadolu'da ve Trakya'da giriştiği işgal hareketlerine karşı bir şey yapamayacak durumdaydı. Ama bu işgallere karşı baş gösteren yerel direniş hareketlerine karşı çıkması, bunları İttihatçılık, başıbozukluk olarak nitelemesi yanlış yolda attığı ilk adımlar oldu. Vahideddin Anadolu'daki direniş örgütlerinin Mustafa Kemal'in önderliğinde birleşerek güçlü bir cephe oluşturması karşısında tutumunu daha da sertleştirdi. Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde direniş yanlısı temsilcilerin ağır basması üzerine İtilaf güçleri 18 Mart 1920'de meclisi dağıttılar. Vahideddin de bu fiili durumu onaylayarak 16 Nisan 1920'de meclisi kapattı. Ardından Anadolu'daki işgallere silahla karşı koymaya çalışan Kuva-yı Milliye'yi dağıtmak amacıyla Kuva-yı İnzibatiye adlı bir ordu kurmaya girişti. Anadolu'daki güçler 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni (TBMM) toplayarak Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemeye girişirlerken Vahideddin yönetimi 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'm imzalayarak Osmanlı Devleti'nin elinde kalan son toprakların da parçalanmasına razı oldu (*bak.* SEVR ANTLAŞMASI).

Bütün bu gelişmeler Ankara ile İstanbul arasındaki zıtlığı artırdı. Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşınca TBMM 1 Kasım 1922'de aldığı bir kararla saltanat ve hilafeti ayırdı; saltanata son verdi. Böylece padişahlığı sona eren Vahideddin İstanbul'un Ankara yönetiminin eline geçmesinden sonra kendisinden hesap sorulacağından korkarak 17 Kasım 1922'de İngilizler'e sığındı. Bu olay üzerine TBMM Vahideddin'i halifelikten de uzaklaştırdı. Bir İngiliz gemisiyle Malta'ya giden Vahideddin oradan Mekke'ye geçti. Burada halife sanını kullanıp Müslümanlar üstünde etki yaratmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine İtalya'nın San Remo kentine yerleşerek son yıllarını orada geçirdi. Bu kentte ölen Vahideddin'in cenazesi Şam'a götürülerek Sultanselim Camisi'nin bahçesine gömüldü.

VAKIF, bir kişinin, belirli bir hizmetin yerine getirilmesi ya da başkalarının yararlanması için malını ya da parasını bağışlayarak oluşturduğu kuruluştur. Bir vakfın kurulabilmesi için mülk sahibinin vakfa bırakacağı bir mülk ya da gelir kaynağı, bu mülkün yönetiminden sorumlu bir kişi yani mütevelli, vakıftan yararlanacak kişiler ya da görülecek hizmet ve ayrıca mülk sahibinin bütün bunları ayrıntılarıyla belirttiği yazılı bir metin gereklidir.

Hayır amacıyla kurulan vakıflar ilkçağlardan bu yana var olmuştur. Eski Mısır, Yunan ve Roma'da vakıf gelirleriyle okullar, kitaplıklar ya da hayır kurumları desteklenirdi. Ortaçağda Avrupa'da, kiliselerce yürütülen yetimhaneler, okullar ve parasız yemek dağıtımı gibi hayır işlerini desteklemenin yanı sıra özel amaçlar için de vakıflar kurulmuştur. Ortaçağa damgasını vuran feodalizm döneminde toprak sahipleri (vasal) ölümlerinden sonra topraklarının büyük feodal beylerin (senyör) denetimine geçmesini önlemek amacıyla vakıflar kurdular (*bak.* FEODALIZM). Eğer toprak sahibi çocuklarının yararına vakıf kurmadan ölürse, feodal bey çocuklar büyüyünceye kadar miras kalan toprağı kullanabiliyor, ürün yetiştirebiliyor ve ağaç kesebiliyordu.

Rönesans döneminden sonra varlıklı tüccarların hayır amacıyla kurdukları vakıflar hızla çoğaldı. Tüccarlar 16. ve 17. yüzyıllarda yoksul çocuklara eğitim sağlamak, hastalara, evsizlere ve yaşlılara yardım etmek amacıyla çok sayıda vakıf kurdu.

20. yüzyılda eğitim, bilim, tıp, toplumsal refah gibi konularda hizmet vermek için bağış toplayan vakıflar, başta ABD olmak üzere birçok ülkede yaygınlaştı. Şirketlerin ya da kişilerin oluşturduğu bu büyük vakıfların başlıca etkinliği hayır amacıyla yüksek tutarlarda bağış toplamaktır. Bu amaçla kurulan ilk vakıflardan biri de Carnegie Vakfı'dır. Andrew Carnegie tarafından kurulan bu vakıf halk hizmetlerinin, eğitimin, sağlık ve güzel sanatların gelişimi için kaynak sağlar. Ayrıca Rockefeller Vakfı, Ford Vakfı gibi başka vakıflar da kurulmuştur. ABD'den sonra Avrupa'da ve İngiltere'de de yaygınlaşan bu kurumlar okulların, üniversitelerin ve hastanelerin yanı sıra müzelerin, sanat galerilerinin ve başka sanat etkinliklerinin gereksindikleri kaynakları sağlamada çok önemli bir rol oynamaktadırlar.

Ayrıca, doğal çevreyle ve tarihi yapılarla ilgilenen bazı kişiler bunların korunması için vakıflar oluşturmuşlardır. İngiltere'de bulunan Ulusal Vakıf bunlardan biridir. Bu vakıf toplumun genel yararını gözeterek tarihi yapıların ve doğal güzelliğinin bozulmasından korkulan araziyi alır ve korur.

İslam Toplumlarında Vakıf

İslam öncesi Arap toplumlarında da vakıf benzeri kurumlar vardı. Tapınaklar gibi dinsel amaçlı yapıların yanı sıra yollar, köprüler, sukemerleri gibi kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde yardımcı olan bu kurumlar İslam dinince de benimsendi.

İslam tarihinde ilk vakfın 625'te Hz. Muhammed tarafından kurulduğu kabul edilir. Hz. Muhammed Medine'deki yedi hurma bahçesinin gelirini Müslümanlar'ın savunması için, başka bir hurma bahçesini de yiyeceği tükenen yolcular için bağışlamıştı.

Ortaçağda Avrupa'da olduğu gibi, İslam toplumlarında da vakıfların başlıca konusunu, o dönemde temel zenginlik kaynağı olarak kabul edilen toprak oluştururdu. Türkler'in İslam dinine girmesinden sonra vakıflar Anadolu'da da yaygınlaştı. Anadolu Selçuklu Devleti'nde ve Anadolu Beylikleri'nde vakıf, toprak örgütlenmesinin başlıca biçimlerinden biri oldu. Vakıf topraklarının geliri ile han, hamam ve medrese gibi kurumların giderleri karşılanırdı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de bu gelenek sürdürüldü. Ayrıca hayır amacıyla, genellikle kendi adlarıyla anılan cami, çeşme, imaret, hamam, kervansaray ve köprüler yaptıran kişiler, bunları bağışlayarak vakıflar kurdular. 16. yüzyılda yaklaşık 2.400 olan vakıf sayısı, 18. yüzyılda 6.000'e ulaşmıştı.

İslam hukukunda vakıf genel anlamda, mülk sahibinin mülkünü ya da bu mülkün gelirini kamu yararına, belirli bir süre sınırlaması olmaksızın bağışlamasıdır. Bu işlemin vakıf sayılabilmesi için, mülk sahibinin Allah'a yakın olmayı amaçlaması gerekir. Böylece, bağışlanan mülk Allah'ın kullarının yararına sunulacaktır. Yalnızca zenginlerin yararlanması için kurulan bir vakıf geçerli değildir.

İslam hukukunda tartışma konusu olmakla birlikte mülk sahibinin çocuklarının lehine oluşturulan vakıflar da vardır. Bu tür vakıflar özel topraklara, öbür taşınmazlara ve gelirlere halife ya da sultanın el koyması tehlikesine karşı ya da mirasın birçok mirasçı arasında paylaştırılmasını önlemek amacıyla kurulmuştur.

İslam toplumlarında farklı amaçlara ve

işlevlere sahip olan vakıflar vardır. Camiler, okullar, kütüphaneler, yetimhaneler ve misafirhaneler gibi bazı vakıflarda doğrudan mülkün kendisinden yararlanılır. Başka bazı vakıflar ise yalnızca mülkün gelirinden yararlanmak üzere oluşturulmuştur. Bunlar arasında han, mağaza, dükkân gibi yapılar ile tarım için ayrılan topraklar sayılabilir. Ayrıca, belirli bir yöre halkının hastalık, kuraklık, yangın gibi durumlarda yararlanması ya da yoksulların vergilerinin ödenmesi için kurulan vakıflar da vardır. Osmanlılar döneminde belirli bir faiz karşılığında para işleten ve bu yolla gelir sağlayan vakıflar da kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde vakıfların yönetiminden sorumlu en büyük merkezi örgüt olan Haremeyn Evkafı 1826'da kaldırılarak yerine Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu. Cumhuriyet döneminde ise vakıfların denetimi önce Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) bırakıldı. Bu vekaletin 1924'te kaldırılmasıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilen vakıf işleri, günümüzde başbakanlığa bağlı olarak çalışan bu genel müdürlükçe sürdürülmektedir.

VAKUM, hava boşluğu demektir. Sözcük olarak, "boş" anlamındaki Latince *vacuus*'tan gelir. Eğer tam bir vakum, yani gerçek bir hava boşluğu elde edilebilseydi, bu, içinde katı, sıvı ya da gaz biçiminde hiçbir madde türü (*bak.* MADDE) bulunmayan bir ortam olurdu. Ama böyle bir vakum hiçbir zaman var olmamıştır. Bir zamanlar uzay boşluğunun gerçek bir vakum olduğu sanılırdı, ama bugün bu uzayın çok az miktarlarda da olsa çeşitli gazlar, özellikle hidrojen içerdiği ve bazı kesimlerinde de toz parçacıklarının bulunduğu bilinmektedir.

Kısmi vakum yaratmak için özel vakum pompalarından yararlanılabilir. Kısmi vakum, belirli bir ortamdaki gazların görece küçük bir yüzdesi boşaltılarak elde edilmişse yumuşak ya da alçak vakum, büyük bir yüzdesi boşaltılarak elde edilmiş ve böylece ortamın basıncı atmosfer basıncının önemli ölçüde altına düşürülmüşse sert ya da yüksek vakum olarak nitelenir.

Vakumlar çeşitli amaçlarla yaratılır ve kullanılır. Vakum etkisinden yararlanılan ELEKTRİKLİ SÜPÜRGE ve TERMOS ayrı maddelerde ele alınmıştır. Elektrik ampullerindeki kısmi vakum, filamanın (telin) havadaki oksijenin etkisiyle yanıp gitmesini önler. Televizyon alıcıları, parçacık hızlandırıcıları ve elektron mikroskopları da aralarında olmak üzere pek çok modern elektronik ve bilimsel aygıtın temel devre elemanı elektron lambasıdır (vakum lambası).

Yiyecek, içecek ve ilaç sanayisinde de vakum etkisinden yararlanılır. Vakum altındaki sıvılar atmosfer basıncındakinden daha düşük sıcaklıklarda kaynar. Konsantre meyve suyu ya da süt üretiminde vakumda buharlaştırma yöntemi uygulanır, böylece ürünün tadında ve niteliğinde herhangi bir değişiklik olmaz. İşlenmiş pek çok besin maddesi ve bazı ilaçlar vakum altında paketlenir ve böylece bunların daha uzun bir süre taze kalmaları sağlanır.

VAN ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde yer alır. Yüzölçümü açısından ülkemizin en büyük illerinden biri olan Van'da yerleşmeye elverişli alanlar oldukça sınırlıdır. Büyük bölümü yüksek, engebeli ve dağlık alanlardan oluşan Van ilini etkisi altında tutan sert iklim, başlıca ekonomik uğraş olan tarımsal üretimin çeşitlenip gelişmesine olanak tanımaz.

Çok eski bir yerleşim alanı olduğuna ilişkin birçok buluntuya rastlanan Van ili, tarihsel yapı kalıntıları açısından fazla zengin sayılmaz. Urartu uygarlığının en önemli merkezlerinden biri olan Van Kalesi ve Ermeniler'e ait dinsel yapıların bulunduğu Akdamar (Ahtamar) Adası ilin başlıca turistik zenginlikleridir.

Doğal Yapı

Van Gölü kıyısı ve bu kıyıya açılan vadiler dışında ilin hemen her kesiminde doruğu 3.000 metreyi aşan dağlara rastlanır. Van ilinin kuzey kesimindeki dağlar Aladağ ya da Aladağlar, orta kesimdekiler ise Van Doğusu Dağları olarak adlandırılır. İl topraklarının güneybatı ve güney kesiminde yer alan dağlar ise Güneydoğu Toroslar'a bağlıdır. Kuzey kesimi engebelendiren Aladağ'ın doruğu 3.356 metreye erişir. 3.660 metre yüksekliğin-

deki Tendürek Dağı'nın en yüksek noktası Ağrı il sınırındadır. İlin doğu kesimindeki başlıca yükselti Haravil Dağı olarak da adlandırılan Yiğit Dağı'dır (3.468 metre). Van Doğusu Dağları'ndan başlıcaları Pirraşit Dağı (3.109 metre), Erek Dağı (3.204 metre), Mengene Dağı (3.412 metre), İspiriz Dağı (3.668 metre) ve 3.684 metreye ulaşan doruğu ilin en yüksek noktası olan Koçkıran Dağı'dır. Güney kesimde yer alan ve Güneydoğu Toroslar'ın parçası olan başlıca yükseltiler ise Artos Dağı olarak da bilinen Çadır Dağı (3.537 metre), Müküs Dağı (3.414 metre), Kavuşşahap Dağı (3.634 metre), Arnas Dağı olarak da adlandırılan Kepçe Dağı (3.537 metre) ve Gökdağ'dır (3.604 metre). Doruk-

VAN İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 19.069 km².
NÜFUS: 642.099 (1990 geçici sonuç).
İL TRAFİK NO: 65.
İLÇELER: Van (merkez), Bahçesaray, Başkale, Çaldıran, Çatak, Edremit, Erciş, Gevaş, Gürpınar, Muradiye, Özalp, Saray.
İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Van Gölü kıyıları, Akdamar Adası, Bendimahi Çağlayanı, Horhor Bulağı; Toprakkale; Van, Norgüh (Norkuh), Hoşap ve Körzüt kaleleri; Akdamar Kilisesi; Van Ulucamisi; Hüsrev Paşa ve İzdişar camileri; Halime Hatun Kümbeti; Hoşap Köprüsü; Van Müzesi.

ları yılın büyük bölümünde karla kaplı olan bu dağların bazı kesimlerinde yazın çayırlarla kaplanan sulak yaylalar önemli hayvancılık alanlarıdır.

17. yüzyılda imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla belirlenen İran sınırı ilin doğusundaki dağların en yüksek noktalarını birleştiren su bölümü çizgisinden geçer. Sınır çizgisi küçük bir istisna dışında Van ve Erçek gölleri ile Urmiye Gölü kapalı havzalarını birbirinden ayırır. Bu istisna, başlangıç kolları Mengene Dağı'nın kuzey yamaçlarından doğduktan sonra İran'daki Urmiye Gölü'ne dökülen Kotur Çayı'dır. Van ili topraklarından kaynaklanan suların çoğu Van Gölü'nü besleyen akarsular tarafından toplanır. Bunlardan başlıcaları Zilan Deresi, Deliçay, Bendimahi Çayı, Marmit Çayı olarak da bilinen Karasu ve Hoşap Suyu'dur. Erçek Gölü'ne dökülen akarsulardan en önemlisi Memedik (Özalp) Çayı'dır. Van ilinin güneydoğu ve güneybatı kesimlerinden kaynaklanan akarsular ise Dicle Irmağı aracılığıyla Basra Körfezi'ne ulaşır. Türkiye sınırları dışında Dicle Irmağı'na katılan Büyük Zap Suyu, Yiğit Dağı'nın kuzey ve Mengene Dağı'nın güneydoğu yamaçlarından doğan derelerin birleşmesiyle oluşur. Dicle Irmağı'nın önemli kollarından olan ve bazı haritalarda Uluçay olarak yazılan Botan Çayı'nın başlangıç kolları olan Çatak ve Bahçesaray dereleri de il topraklarından çıkar.

Van ilinde birçok doğal göl vardır. Bunlardan başlıcaları Erçek, Süphan (Sultan) ve Tuz (Kazlı) gölleri ile Akgöl'dür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin üçüncü büyük doğal gölü olan Erçek Gölü'nün suları dışa akışı olmadığından tuzlu ve sodalıdır. Van ilindeki başlıca yapay göl ise Keşiş Gölü olarak da bilinen Turna Gölü'dür. Türkiye'nin en büyük doğal gölü olan Van Gölü'nün (*bak.* VAN GÖLÜ) doğu kesimi il sınırları içinde yer alır.

2.000 metreden daha alçak alanlara fazla rastlanmayan Van ilindeki başlıca ovalar Van Gölü kıyısında ve vadi tabanlarının genişlediği kesimlerdedir. Dağlık alanlar ile orta yükseklikteki yamaçlarda aşınmayla düzleşmiş ve ova ya da düz olarak tanımlanan dalgalı düzlüklere de rastlanır. Bunlardan başlıcaları Van, Erciş, Çaldıran, Muradiye ve Hoşap ovaları ile Erçek Düzü'dür.

Çaldıran Ovası sığır besiciliği yapılan alanlardan biridir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

En çok ilkbaharda yağış alan Van, Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen sert kara ikliminin etkisi altında kalır. Van Gölü kıyısında iklim iç kesimlere göre biraz daha yumuşaktır. Kışları kar yağışlı geçen il merkezinde bazı kışlar hava sıcaklığı −25°C'nin altına bile düşer. Daha iç ve yüksek kesimlerde daha düşük hava sıcaklıklarına rastlanır. Yazın Van kentinde 40°C'ye çıkan sıcaklar görülmez. Bu kentte yıllık ortalama yağış miktarı 400 milimetreye ulaşmazken ilin yüksek kesimlerinde bu miktar 1.000 milimetreyi aşabilir. Kışın görülen yoğun kar yağışı nedeniyle bazı ilçe merkezleri ve köylere ulaşabilmek bir süre için olanaksız hale gelir.

Van orman açısından ülkemizin en yoksul illerinden biridir. Bunun başlıca nedeni, çok eski bir yerleşim alanı olduğundan, ormanların yüzyıllardan beri insanlar tarafından kesilmesi ve iklim koşullarının yeniden doğal orman oluşumuna elverişli olmamasıdır. Yalnızca güneybatı kesimdeki dağlarda bazı meşe kalıntılarına rastlanan ilin doğal bitki örtüsü bozkır görünümündedir.

Tarih

Yapılan kazı ve araştırmalarda ilk kez, günümüzden 7.500 yıl önce başlayan Bakır Çağı'nda yerleşildiği anlaşılan Van yöresi 5.000 yıl önce Hurriler'in yurduydu. Bu yöre bazı Asur kaynaklarında, "dağlık bölge" anlamında Urarti, bazı başka Asur kaynaklarında ise Nairi ülkeleri olarak adlandırılan toprakların sınırları içinde yer alır. Asur kaynaklarında Urartular (*bak.* URARTULAR) olarak adlandırılan bu halk kendi ülkelerini Biainili adıyla anıyordu. Urartular'ın en önemli merkezlerinden olan Tuşpa, Sardurihinili (bugün Çavuştepe) ve Rusahinili (bugün Toprakkale) Van yöresindeydi.

İÖ 9. yüzyılda kurulan Urartu Krallığı, etkisi altında kaldığı Asurlular'la birçok kez savaştıktan sonra İÖ 7. yüzyılda İskit saldırılarıyla sarsıldı ve İÖ 6. yüzyıl başlarında da Medler tarafından yıkıldı. Med egemenliğini Persler'in ve Selevkoslar'ın yönetimi izledi. İÖ 2. yüzyılda Partlar'a bağlanan bu topraklar İÖ 1. yüzyılda II. Dikran'ın eline geçti. Bu yüzyıldan başlayarak Roma ile önce Partlar, İS 3. yüzyıldan sonra da Sasaniler arasında el değiştiren Van yöresi, Bizans döneminde Araplar'ın saldırısına uğradı. 7. yüzyılda başlayan Arap egemenliği sırasında Ermeni yöneticilerin elinde kalan Van, 11. yüzyıl başlarında gene Bizans'a bağlandı. Bu yüzyılın sonlarında Selçuklular tarafından alınan yöre, bir süre bazı başka güçlerin saldırısına uğradıktan sonra 13. yüzyılda Moğollar ve Timur orduları tarafından yağmalandı. 15. yüzyıl başlarında Hakkâri beyleri tarafından yönetilmeye başlandı ve 16. yüzyılda Safeviler'in denetimine girdi. Osmanlılar ile Safeviler arasında el değiştiren Van, Amasya Antlaşması gereğince Osmanlı topraklarına katıldı.

Van yöresi bundan sonra da önemli karışıklıklara sahne oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Van vilayetinin sınırları içinde yer alan yöre halkı Kürtler ile Ermeniler'den oluşuyordu. 1895'te Ermeniler tarafından düzenlenen ve kısa bir süre sonra Hamidiye alayları tarafından bastırılan ayaklanma yörenin büyük ölçüde yıkıma uğramasına yol açtı. 1915'te Van yöresini işgal eden Rus ordusu 1918 başlarında çekildi. Ruslar'ın çekilmesinden sonra Ermeniler'in eline geçen Van, 7 Nisan 1918'de Osmanlı ordusu tarafından geri alındı.

Ekonomi

Fazla gelişmemiş illerimiz arasında yer alan Van'da ekonomi daha çok hayvancılık ve ticarete dayalıdır. İkliminin sertliği ve ekime elverişli topraklarının sınırlılığı bitkisel üretimin çeşitlenmesine olanak tanımadığından en önemli uğraş hayvancılıktır. Ovalık alanlarında sığır besiciliği yapılan ilde yaylacılık yöntemiyle kıl keçisi ve çok sayıda koyun yetiştirilir. Kışı Siirt ve Şırnak yörelerindeki kuytu köylerde geçiren yarı göçebe aşiretler sürülerini yazın Van yöresindeki yaylalara çıkararak otlatırlar. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği daha çok canlı hayvan ticaretine yönelik olarak yapıldığından hayvansal ürün miktarı ve verimi düşüktür. Van yöresinin en ünlü hayvansal ürünü otlu peynirdir. Hayvansal üretimin geliştirilmesini özendirmek amacıyla Van ilinde bazı sanayi tesisleri kurulmuştur. Van ilinde hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunan başlıca kuruluş Erciş'teki Altındere Tarım İşletmesi'dir. Hayvancılığın öteki dalları arıcılık ve tavukçuluktur. Suları tatlı olan göller ile Van Gölü'ndeki akarsu ağızlarında balıkçılık yapılmaktadır.

Ekime ayrılabilen toprakları, yüzölçümünün yüzde 10'unu bile bulmayan Van ilindeki sulanabilen bazı topraklarda bitkisel üretim yapılır. Başta yem bitkileri olmak üzere en çok buğday, şekerpancarı, patates, arpa, lahana, kavun ve karpuz yetiştirilir.

Van ilinde sanayi fazla gelişmemiş bir düzeydedir. Başlıca sanayi kuruluşları et kombinası ile un, süt ürünleri, şeker, yem, deri ve ayakkabı, yün ipliği, çimento, tuğla ve kiremit fabrikalarıdır. Ayrıca tereyağı ve peynir üretilen mandıralar da vardır.

Zengin bir tarihsel geçmişe sahip olan Van yöresi turizm açısından önem taşır. Urartular ve Ermeniler tarafından yapılmış olan tarihsel yapıları görmek için her yıl Van'a birçok turist gelir. Van ilindeki en önemli yeraltı zenginliği Erciş yöresinde bulunan linyit yataklarıdır.

Nazım Timuroğlu

Bendimahi Çağlayanı Van ili topraklarından kaynaklanan Bendimahi Çayı üzerindedir.

(Üstte) Emin Hakarar, (sağda) Şemsi Güner

Van Kalesi'nin (solda) geçmişi İÖ 3000'lere kadar uzanır. Kalenin içinde, yöreye egemen olmuş halklardan kalma birçok yapı bulunur (sağda).

Bir sınır ili olan Van, ulaşım açısından önemli bir konumdadır. Türkiye'yi İran'a bağlayan demiryolu Van ili topraklarından geçer. Tatvan'ın Tuğ iskelesi ile Van iskelesi arasında feribotla taşınan vagonlar Özalp'ın güneydoğusundaki Kapıköy sınır kapısında İran'a ulaşır. Van Gölü kıyılarından geçen karayolu da Van ilindeki yerleşimleri bölgenin öteki merkezlerine bağlar.

Toplum ve Kültür

Koçkıran Dağı yamaçlarındaki Yedisalkım köyü yakınında yer alan Kızlar Mağarası duvarlarındaki resimlerin, günümüzden yaklaşık 2,5 milyon yıl önce başladığı kabul edilen Yontma Taş Devri'nin sonlarında yapıldığı sanılmaktadır. Bu resimlerdeki başlıca özellik, boyutlarının küçük olmasına karşın ayrıntıların belirtilmesi ile figürlerdeki uyum ve oranın verilmesinde gösterilen üstün beceri ve özendir. Daha sonraki dönemlerde Van yöresinde devlet kurmuş olan Urartular'ın yarattığı kültüre ait ilginç kalıntılara da rastlanmaktadır. Bunlardan başlıcası Erek Dağı'nın doğusunda yer alan ve Keşiş Gölü olarak da adlandırılan Turna Gölü'dür. Tuşpa ve Rusahinili kentlerinin su gereksinimlerinin karşılanması ve çevredeki tarım alanlarının sulanması amacıyla Urartular tarafından yapılan bu yapay göl, o dönemde Rusa Gölü olarak adlandırılıyordu. Rusa Gölü'nden kanallarla su getirilmesi ve bozkırın kenarında Van Ovası'nın bir vaha görünümü kazanmaya başlaması, Urartular dönemine rastlar. Kışın karadan ulaşımın aylarca sağlanamadığı ilkçağda kıyıdaki kaleler arasında Van Gölü'nde suyolu ulaşımı Urartular döneminde başladı.

Van yöresine özgü başlıca geleneksel el sanatı dokumacılıktır. En ünlü dokumacılık ürünü, hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin adıyla da anılan kilimlerdir. Öteki dokumacılık ürünleri püsküllü omuz çantaları, çeşitli heybeler ve battaniyelerdir.

Van yöresine özgü otlu peynir yapımını yaklaşık 200 yıl önce İran'dan gelen bir Ermeni hekimin yaygınlaştırdığı söylenir. Bu peynir türü koyun sütü, özel bir peynir mayası ve çiçeklenme döneminde dağlardan toplanan otlardan yapılır. Koku ve lezzet açısından öteki peynirlerden çok farklı olan otlu peynir ilaç olarak kullanılmıştır.

Van Gölü kıyısında yaşadığı bilinen bir kedi soyu ilin adıyla anılır. Ankara kedilerine benzeyen uzun, dalgalı beyaz tüylü Van kedileri bu yörede "pişik" adıyla anılır. Van kedilerinden bazılarının bir gözü sarı, öbür

gözü mavidir. Bakıma gerek duymadan yaşayabilen Van kedilerini öteki kedi soylarından ayıran en önemli özellik su ile olan ilişkisidir. Öteki kediler suyla oynamayı sevmezken Van kedisinin Van Gölü'ne girerek yüzdüğü gözlenmiştir.

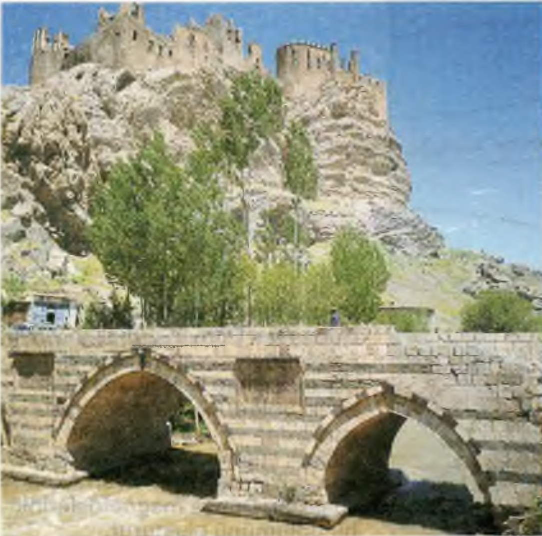
İl Merkezi: Van

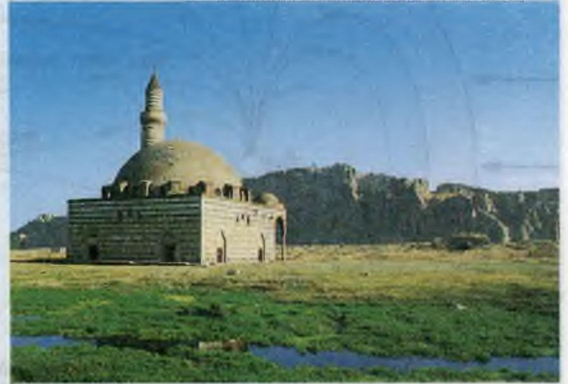
İÖ 3000'lerden 20. yüzyıl başlarına kadar yerleşme yeri olduğu bilinen Van Kalesi Urartular tarafından Tuşpa adıyla anılıyordu. Van Gölü'nün doğu kıyısı yakınında, 80 metre yüksekliğindeki bir kayalığın üstünde kurulmuş olan Tuşpa, Urartular'ın başkentiydi. Kıraç topraklar arasındaki bu yerleşmenin çok uzun bir süre ayakta kalabilmesinin başlıca nedeni, kale yakınında yer alan ovanın Urartular döneminden beri sulanarak yemyeşil bir tarım alanı haline getirilmiş olmasıdır. Savunmaya çok elverişli olan Van Kalesi'nin bir vaha kenti olma özelliği yüzyıllarca sürdü. Van Kalesi, Urartular'dan sonra Medler, Persler, Ermeniler, Bizanslılar, Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından da kullanıldı. Geniş bir alan kaplayan kalenin içinde yapılan kazılarda ilk Tunç Çağı ve Urartular'a ait birçok buluntuya rastlanmıştır. Burada yer alan başlıca Selçuklu ve Osmanlı yapı kalıntıları ise Kızıl Cami, Hüsrev Paşa Camisi, Hüsrev Paşa Kümbeti, Süleyman Han Camisi, Kaya Çelebi Camisi ve Çifte Hamam'dır.

Van Gölü kıyısında bir iskelesi olan bu eski kentin 5 km kadar doğusunda yer alan bağlık ve bahçelik alan daha çok sayfiye konumundaydı. 19. yüzyıl sonlarında nüfusu 30 bini aşan kentin sayfiyesi olan alan Van bahçeleri adıyla anılıyordu. Okullar, yabancı ülke konsoloslukları ile valilik bu bağlık kesimde bulunurken asıl yerleşme alanları kale içindeydi. 19. yüzyılda Doğu Anadolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Van ile göl kıyısındaki öteki yerleşmeler arasında teknelerle ulaşım yapılıyordu. 20. yüzyıl başlarında birçok karışıklığa sahne olan kent, I. Dünya Savaşı sırasında yaşadığı işgal ve savaşlardan yanmış ve yıkılmış olarak çıktı. Savaş nedeniyle başka yerlere göç etmiş olan halk geri döndüğünde, yıkılmış durumda olan eski kentteki evleri yerine bağlık kesimde Ermeniler'in terk ettiği evlere yerleşti ve burada yeni bir kent oluşmaya başladı. Cumhuriyet döneminde uzun bir süre kırsal görünümünü koruyan kentin nüfusu 1950'de 15 bini bulmuyordu. 1971'de İran Demiryolu'nun açılmasıyla gelişimi hız kazanan kentin nüfusu 1975'te 50 bini, 1985'te de 100 bini aştı ve 1990'da 150 bini buldu.

Özalp üzerinden Kapıköy sınır kapısından gelen yol ile Van Gölü kıyılarını izleyen ve aynı zamanda Ağrı'yı Hakkâri'ye bağlayan yol kentte kesişir. Düzenli feribot seferleri yapılan iskelesine indirilen vagonları Kapıköy'

Diatek

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Solda: Hoşap Kalesi ve Hoşap Suyu üstündeki tarihi köprü. **Üstte**: Eski Van'da Kaya Çelebi Camisi (16. yüzyıl).

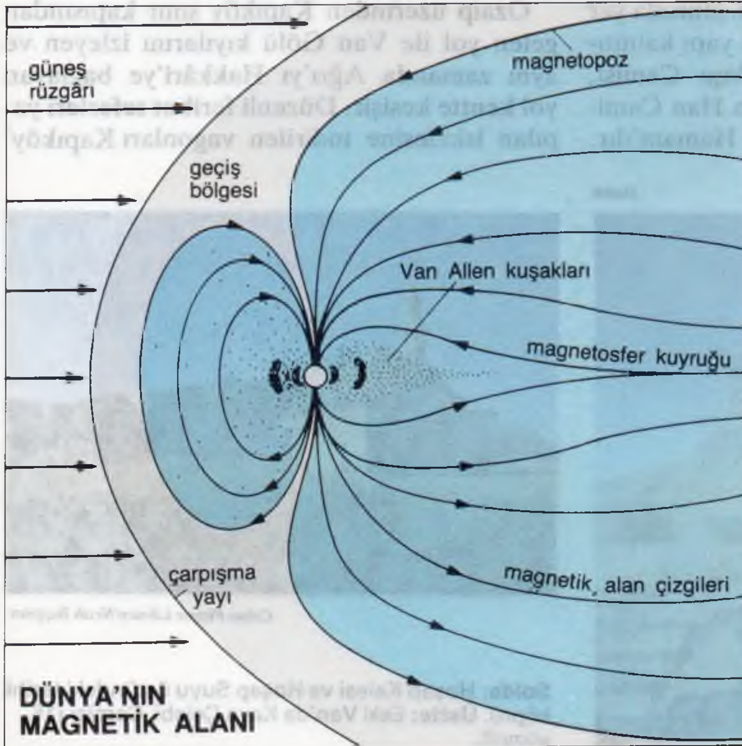
de İran'a ulaştıran demiryolu kentin kuzey kesiminden geçer. Yakınında yer alan havaalanından yapılan düzenli uçak seferleriyle ülkenin öteki büyük merkezlerine bağlanan Van, gelişmekte olan kentlerimizdendir. Ticaret açısından taşıdığı önemin yanı sıra bölgenin önemli bir hizmet merkezi olan Van kentinde yer alan başlıca eğitim ve kültür kurumu Yüzüncü Yıl Üniversitesi'dir.

Kentin nüfusu 153.525'tir (1990 geçici sonuç).

VANA *bak.* MUSLUK, VANA VE SUPAP.

VAN ALLEN KUŞAKLARI, Dünya'yı çevreleyen ışınım kuşakları ya da bölgeleridir. Dünya'nın magnetik alanının etkisiyle biçimlenen bu kuşaklar elektrik yüklü parçacıkları yakalayarak magnetik alan çizgilerince belirlenmiş bölgelerde "kapan"da tutarlar (*bak.* MAGNETİZMA). Magnetik alan çizgileri Kuzey Kutbu'ndan çıkar, dev yaylar halinde Dünya'nın çevresine yayılır ve Güney Kutbu'nda tekrar Dünya'ya girer. Yüklü parçacıkların büyük bölümü, yeryüzünden biri 5.500 km, öbürü 14.000 km yukarıda ve ekvatora paralel olarak uzanan iki kalın kuşak içinde tutulur. Van Allen adıyla anılan bu kuşaklar, Dünya'yı dış uzaydan gelen yüksek enerjili parçacıklara karşı korur. Kuşakların en zayıf olduğu kutup bölgelerinde ise bu parçacıklar Dünya atmosferine çarparak kuzey ve güney ışığı denen kutup ışıklarına neden olur (*bak.* KUTUP IŞIKLARI). Van Allen kuşaklarını, 1958'de "Explorer I" yapma uydusuyla gerçekleştirdiği bir deney sonucunda ABD'li fizikçi James A. Van Allen keşfetmiştir.

Dünya'nın güçlü bir magnetik alanı vardır. Dünya'ya benzer gezegenler olan Merkür, Venüs ve Mars ile bunların uydularından (*bak.* GÜNEŞ SİSTEMİ) hiçbirinde bu kadar güçlü bir magnetik alan ve dolayısıyla da önemli bir Van Allen kuşağı yoktur. Buna karşılık Jüpiter'in çok güçlü bir magnetik alanı vardır ve bu gezegenin Van Allen kuşakları çok geniştir. Van Allen kuşakları, güneş rüzgârı denen ve Güneş'ten "üflenen" yüksek enerjili parçacıklardan oluşan akıntıdan büyük ölçüde etkilenir (*bak.* GÜNEŞ). Bu parçacıklar ışınım kuşaklarını Güneş'ten öteye doğru "üfler". Güneş rüzgârındaki değişimler kuşakların koruyucu özelliğini de etkiler. Bunun hava

Dünya'nın magnetik alanı, Güneş'ten Dünya'ya ulaşan yüklü parçacıkları ekvatora paralel olarak uzanan iki bölgede tutar. Bu iki bölge, Dünya'yı kozmik ışınlardan ve uzaydan gelen yüksek enerjili başka tehlikeli parçacıklardan korur. Van Allen kuşakları Dünya magnetosferinin bir bölümünü oluşturur.

durumunu da etkilediği sanılmaktadır. Güneş rüzgârının yüklü parçacıkları ile Dünya'nın magnetik alanının etkileşimde bulunduğu bölgeye magnetosfer denir.

VANDALLAR, ortaçağın başlarında Avrupa'nın orta kesiminde yaşayan Germen kavimlerinden biriydi. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan Kavimler Göçü'nde Vandallar'ın önemli rolü oldu (*bak.* KAVİMLER GÖÇÜ). Bugün Almanya sınırları içinde bulunan Oder Irmağı havzasında yaşayan Vandallar, ırksal açıdan Gotlar ve Lombardlar'a yakın olmakla birlikte onlarla savaş halindeydiler. İS 4. yüzyılın başlarında Gotlar, Vandallar'ı bozguna uğrattı. Roma İmparatoru I. Constantinus, Vandallar'a bugünkü Avusturya'nın kuzeydoğusunu, Macaristan'ın da batısını kapsayan Pannonia'da, Roma uyruğunda yaşama izni verdi.

Vandallar 60 yıl kadar Pannonia'da kaldıktan sonra Hunlar'ın baskısı sonucu Galya'ya (bugünkü Fransa'da) göç ettiler. Burada Franklar'a yenilince, İS 409'da kralları Gunderich'in önderliğinde Pireneler'i aşarak İspanya'ya girdiler. Siling Vandalları Endülüs'e, Asding Vandalları da Galicia'ya yerleşti. Roma İmparatorluğu'nun İspanya'yı işgal etmekle görevlendirdiği Vizigotlar, Siling Vandalları'nı yenilgiye uğrattı. Asding Vandalları ise savaştan kurtulan Siling Vandalları ile birlikte Endülüs'e yerleşti.

Yaklaşık 428'de Roma hükümetiyle bozuşan Roma'nın Afrika'daki topraklarının yöneticisi Bonifacius, Vandallar'ı kendi eyaletinde yerleşmeye çağırdı. 80 bini aşkın Vandal, 428'de başa geçen kralları Genserik komutasında teknelerle Cebelitarık Boğazı'nı geçti. Daha sonra yaya olarak Numidya'ya (bugünkü Cezayir) ulaştı. Bonifacius kısa sürede Vandallar'ın Romalılar'dan daha tehlikeli olduğunu görünce İspanya'ya dönmelerini önerdi, ama iş işten geçmişti. Vandallar Kuzey Afrika'yı ele geçirmek üzere harekete geçti. Kısa sürede bölgenin büyük bir bölümü işgal edildi. 435'te Romalılar'la yapılan antlaşmaya göre, Kartaca ve çevresi Roma'nın elinde kalacak, öbür altı eyaleti ise Vandallar alacaktı. Böylece Vandallar Roma İmparatorluğu'nun müttefiki oldu.

Ne var ki, Genserik bu antlaşmaya uymadı. 439'da Kartaca'yı ele geçirdi ve bütün Roma Afrikası'na egemen oldu. Genserik fetihlerle elde ettiklerinden çok, yağma ve soygunlarla ilgileniyordu. Bir Ariusçu Hıristiyan olan Genserik, Katolikler'e baskı uyguladı. Kiliselerini yakıp yıktı, din adamlarına da kilise hazinelerini gizledikleri yerleri söyletinceye kadar işkence etti. 455'te İmparator III. Valentinianus'un dul eşi Licinia Eudoxia, Bonifacius'la aynı yanılgıya düştü. Kendisine destek olması için Genserik'i Roma'ya çağırdı. Genserik, Roma'yı işgal edip 14 gün boyunca yağmaladı. Direnme olmadığı için kenti yakıp yıkmadı, yapılara zarar vermedi. Afrika'ya, aralarında Eudoxia ve kız kardeşlerinin de bulunduğu çok sayıda tutsak ve ganimet götürdü.

477'de Genserik'in yerini oğlu Hunerich aldı. Sonraki iki kral döneminde rahat bir yaşam süren Vandallar savaşçı sertliklerinden vazgeçtiler. 523'te kral olan Hilderich bir Katolik'ti; bu yüzden Katolik Kilisesi'nden yana bir tutum aldı. Ne var ki, Hilderich Vandallar arasında sevilmedi. Savaşçı bir Vandal olan kuzeni Gelimer, Hilderich'i tahttan indirip hapsettirdi. Bu durum, Hilderich'in yakın arkadaşı olan Bizans İmparatoru I. Jüstinyen'e araya girme fırsatı verdi. Bizans ordusu 533'te, Jüstinyen'in generali Belisarios'un komutasında Afrika'ya çıktı. Vandal ordularının biri uzakta, Sardinya'daydı. Belisarios öbür orduyu yenerek Kartaca'ya girdi. Sardinya'daki ordu geri dönünce, Vandallar Belisarios'a bütün güçleriyle saldırdılar. Çetin bir savaştan sonra gene yenildiler. Teslim olan Gelimer Vandallar'ın bir bölümüyle birlikte Asya'ya sürüldü. Bizans'a karşı direnmeyi seçen Vandallar'ın etkinliği de uzun sürmedi; çoğu Bizans ordusuna alındı, bölgedeki yerli halkla kaynaşarak yavaş yavaş tarihten silindiler.

Vandallar'ın ele geçirdikleri yerleri gözü dönmüş bir biçimde yakıp yıkmaları ve değerli olan her şeyi talan etmeleri Fransız Devrimi sırasında "vandal" ve "vandallık" terimlerinin doğmasına yol açmıştır. Aslında Vandallar'ın yaptıkları, çağdaşları olan öteki barbar kavimlerin, hatta Roma ve benzeri uygarlıkların yaptıklarından hiç de farklı değildi.

VAN DYCK, Sir Anthony (1599-1641). Dünyanın en büyük portre ressamlarından sayılan Anthony Van Dyck, Rubens'ten sonra 17. yüzyılın en usta Flaman sanatçısı olarak tanınır. (*bak.* RUBENS, PETER PAUL). Dinsel, tarihsel ve mitolojik konulu bazı tablolarının dışında, yapıtlarının çoğunu soyluların göz alıcı giysiler ve mücevherlerle bezeli portreleri oluşturur.

Zengin bir ipek tüccarının 12 çocuğundan biri olan Van Dyck, Anvers'te (Flamanca'da Antwerpen, bugün Belçika'da) doğdu. Daha 10 yaşındayken, Anvers'te yaşayan bir ressamın yanına çırak olarak girdi. 18 yaşında Anvers Ressamlar Loncası'na kabul edildi. Yeteneğini kısa zamanda kanıtlayan Van Dyck bir süre Rubens'in yanında çalıştı. Bir söylentiye göre Rubens genç sanatçıya o kadar güvenirdi ki, büyük boyutlu tablolarının bazı bölümlerini ona yaptırırdı. Van Dyck, Rubens'le çalıştığı birkaç yıl boyunca ondan pek çok şey öğrendi, üslubundan önemli ölçüde etkilendi.

1620'de Arundel kontunun çağrısı üzerine İngiltere'ye gitti. Orada kaldığı birkaç ay içinde soyluların portrelerini yaptı. Daha

Cleveland Museum of Art, John L. Severance Collection

Sir Thomas Hammer'ın Portresi. Van Dyck bu tabloyu İngiltere Kralı I. Charles'ın hizmetinde çalıştığı dönemde yapmıştı.

sonra İtalya'ya giden sanatçı orada yaklaşık beş yıl kaldı. Cenova, Torino, Milano ve Mantova kentlerini gezdi. Gezileri sırasında Rönesans ustalarının yapıtlarını inceledi. En çok da Venedik Okulu'nun en büyük ressamı Tiziano'nun yapıtlarından etkilendi (*bak.* TIZIANO). O dönemde İtalyan soylularının gösterişli ipek giysiler ve mücevherler içinde çok sayıda portresini yaptı. Soyluların kişiliklerini ve görkemli yaşamını büyük bir ustalıkla yansıttığı portreleriyle İtalya'da kısa sürede ün kazandı.

Van Dyck 1627'de Anvers'e döndüğünde Rubens'in dostu ve aynı zamanda da en büyük rakibi durumuna geldi. Soylulardan ve zenginlerden art arda siparişler almaya başladı. O dönemde portre resminin yanı sıra tarihsel ve dinsel konulu resimler de yaptı. 1632'de Kral I. Charles'ın çağrısı üzerine yeniden İngiltere'ye gitti. Orada yıllık 200 sterlin tutarında maaşla saray ressamlığına getirildi ve "sir" unvanıyla onurlandırıldı. Başta kral ve ailesi olmak üzere birçok İngiliz soylusunun portresini yaptı. 1638'de tamamladığı *Kral I. Charles At Sırtında* adlı tablosu o dönemin en güzel çalışmalarından biriydi. Van Dyck resimleri sayesinde hatırı sayılır bir servet edindiyse de, savurganlığı ve lükse düşkünlüğü nedeniyle sürekli borç içinde yaşadı. 1640'ta Rubens'in ölümü üzerine Anvers'e gitti. Rubens'in yarım kalan tablolarını tamamlaması için kendisine yapılan öneriyi kabul etmeyerek İngiltere'ye geri döndü. 42 yaşında Londra'da öldü ve St. Paul Katedrali'ne gömüldü.

Van Dyck renk seçimindeki ustalığı, fırça vuruşlarındaki kıvraklığı, ayrıntıları, giysileri ve eşyaları betimlemedeki başarısıyla benzersiz yeteneğini kanıtlamış büyük bir ressamdı.

Bugün tabloları dünyanın önde gelen galeri ve müzelerinde sergilenmektedir. Sanatçının başlıca yapıtları arasında *Kendi Portresi* (1621), *Hz. İsa'nın Çarmıha Gerilmesi* (1630), *I. Charles ve Kraliçe Henrietta Maria Çocuklarıyla Birlikte* (1638'de tamamlandı), *Tassisli Marie-Louise'in Portresi* (yaklaşık 1630) ve *Lady d'Aubigny* (1638) sayılabilir.

VAN GOGH, Vincent (1853-1890). Saf ve parlak renklerden ve hareketli fırça vuruşla-

rından oluşan benzersiz üslubuyla Vincent Van Gogh, Hollanda'nın yetiştirdiği en büyük ressamlardan biridir. Van Gogh'un yaşamını yönlendiren en önemli üç etken din, edebiyat ve resimdi. 10 yıl süren kısa sanat yaşamı boyunca yaklaşık 800 yağlıboya, 700 dolayında da suluboya resim yaptı ve desen çizdi. Tüm yaşamını etkileyen ruhsal bunalımları sonunda sanatçıyı intihara sürükledi. Parasızlık ve yoğun acılarla geçen yaşamı boyunca, başta yaptığı resimler olmak üzere her konuda yalnızca kardeşi Theo'dan destek gördü. Yapıtlarının değeri ve sanatındaki ustalığı ancak ölümünden sonra anlaşıldı. Sanatçının yapıtları bugün dünyanın önde gelen müze ve galerilerinde sergilenmektedir.

Vincent Van Gogh, Hollanda'da küçük bir köy olan Groot Zundert'te doğdu. Babası Protestan papazıydı. Vincent genç yaşta kendini dine adamaya karar verdi. Bir yandan da resim yapmaya başladı. 20 yaşında vaiz olarak İngiltere'ye gitti. Orada kaldığı üç yıl boyunca çok sayıda çizim yaptı. 1874'te Paris'e gitti. Ertesi yıl Lahey'de, amcasının yöneticiliğini yaptığı Goupil Galerisi'nde çalışmaya başladı.

The Book of Art/10. Grolier Inc.

Van Gogh'un 1890'da St. Remy'de yaptığı *Kendi Portresi*.

O dönemde çeşitli galerileri ve müzeleri gezerek, birçok ressamın yapıtlarını inceleme fırsatı buldu. En çok da Rembrandt'ın ve Frans Hals'ın resimlerinden etkilendi. Bir süre aynı firmanın Londra'daki ve Paris'teki şubelerinde çalıştı. Londra'da bulunduğu sırada galeri sahibinin kızına âşık oldu. Ama ilgisi karşılıksız kalınca uzun süren bir bunalıma girdi. 1876'da işinden ayrılarak Dordrecht'te bir kitapçıda çalışmaya başladı. Edebiyata duyduğu yoğun ilgi yeniden canlandı. Bir süre sonra yaşamını gene dine adamaya karar verdi. Önce İngiltere'de ve Hollanda'da, ardından Belçika'da kömür madencileri arasında vaizlik yaptı. Bu deney ona din adamı olamayacağını gösterdi ve eskisi gibi resim yapmaya başladı. Brüksel Akademisi'nde bir süre anatomi ve perspektif dersleri aldıktan sonra Etten'e, ailesinin yanına döndü. Orada köylülerin günlük yaşamının ve çevredeki kırların resmini yaptı. O dönemde yaptığı *Patates Yiyenler* (1885) adlı ünlü tablosu için şu sözleri söylemişti: "Gaz lambası ışığında patates yiyen bu insanların aynı ellerle toprağı nasıl kazdıklarını ve yiyeceklerini nasıl dürüstçe kazandıklarını göstermeye çalıştım."

Van Gogh 1886'da, kardeşi Theo'yla birlikte yerleşmek üzere gittiği Paris'te, İzlenimci sanatçıların tablolarını görme fırsatı buldu. Bir süre dönemin tanınmış ressamlarından Fernand Cormon'un atölyesinde çalıştı. Orada Henri de Toulouse-Lautrec ve Paul Gaugin'le tanıştı. İzlenimci ressamların saf, canlı ve parlak renklerini coşkuyla karşılayan Van Gogh, en çok Monet ve Renoir'dan etkilendi. İzlenimciler'in renk ve üslup anlayışını tüm ayrıntısıyla özümsedi. Bununla birlikte sanatçının üslubunu belirleyen en önemli etken, o yıllarda Paris'te sanat çevrelerinin ilgiyle izlediği Japon baskıları oldu. Japon baskılarındaki renklerin parıltısı ve saflığı Van Gogh'u büyüledi. Paris'in hareketli kent yaşamından yorulan Van Gogh, sessiz ve sakin bir ortamda çalışabilmek için kardeşi Theo'nun yardımıyla Fransa'nın güneyindeki Arles'a gitti. Orada sürekli açık havada çalıştı. Boyaları birbirine hiç karıştırmadan, saf ve canlı renklerle, çiçek açan meyve ağaçlarının, güneş ışığıyla yıkanan tarlaların, servilerin, ayçiçeklerinin, yalın ve gösterişsiz odasının resimleri-

ni, köydeki insanların portrelerini yaptı. 1888'de Paul Gaugin de Arles'a yerleşti. İki sanatçı aynı evde birlikte yaşamaya, açık havada birlikte çalışmaya başladılar. Gece gündüz, soğuk sıcak demeden sürekli resim yaptılar. Van Gogh'un o dönemde yaptığı *Ayçiçekleri* (1888) güneş ışığının, yaşam enerjisinin fışkırdığı eşsiz güzellikteki tablolarından yalnızca biriydi. Ne var ki, iki sanatçının sanat anlayışları ve yaşam biçimleri arasındaki farklılıktan doğan hararetli tartışmalar sonunda şiddetli kavgalara dönüştü.

Van Gogh yaşamının son üç yılında sık sık ruhsal çöküntü ve bunalım nöbetleri geçirdi. Bu nöbetlerden birinde Gaugin'le yaptığı şiddetli kavganın ardından sinirsel bunalım geçiren sanatçı sol kulağını kesti. Bu olaydan sonra St. Remy'de bir akıl hastanesine kaldırıldı. 1890'da intihara kalkıştı. Ama bunalımları arasında resim yapmayı sürdürdü ve en güzel tablolarından bazılarını yaşamının son yıllarında yaptı. O dönemdeki başlıca yapıtları *Sandalye ve Pipo* (1888-89), *Yıldızlı Gece* (1889) ve *Kendi Portresi*'dir (1890).

VAN GÖLÜ, Van ve Bitlis illerinde yaşayanlar tarafından "deniz" olarak da adlandırılır. Karşı kıyının her yerden kolayca görülmemesi nedeniyle kapladığı alanın çok geniş olması düşünülerek yöre halkı tarafından böyle anılan Van Gölü, ülkemizdeki en büyük doğal göldür.

Biçimi üçgeni andıran göl sularının deniz düzeyinden yüksekliği 1.646 metredir. Yaklaşık olarak 3.700 km²'lik bir alan kaplayan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van Gölü'nün doğu yarısı Van ilinin, batı yarısı da Bitlis ilinin sınırları içinde kalır. Uzunluğu 130 kilometreyi, genişliği de 80 kilometreyi bulan gölün Erciş ve Van kıyıları açığında derinlik en çok 50 metredir. Van Gölü'nün en derin yeri, batı kesiminde Adilcevaz ve Ahlat açıklarındaki çukurlukta 450 metre kadardır. Van Gölü'nde yer alan adalar daha sığ olan doğu kesimdedir. Göldeki en önemli kara parçaları Yaka, Çarpanak ve Akdamar (Ahtamar) adalarıdır. Göl kıyılarındaki başlıca girintiler ise Erciş Körfezi ile Van, Gevaş ve Tatvan koylarıdır.

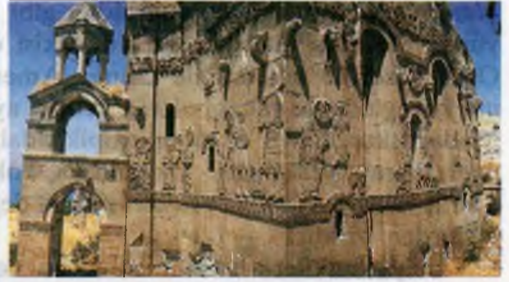
Van Gölü'nün oluşumuyla sönmüş bir yanardağ olan Nemrut Dağı'nın (*bak.* NEMRUT DAĞI) ortaya çıkışı arasında doğal bir bağlantı vardır. Eski jeolojik çağlarda Muş Ovası'yla Van Gölü sularının kapladığı çukurluk kesintisiz bir çöküntü alanıydı. Sonraki jeolojik dönemde Süphan ve Nemrut yanardağlarından püsküren lavların yığılmasıyla oluşan doğal baraj bu geniş çöküntü alanını ikiye ayırdı. Eskiden bu çöküntünün tümü sularını dışa akıtırken, Nemrut Dağı'nın çıkardığı lavlarla önü tıkanan doğu kesimde sular birikmeye başladı ve bugünkü Van Gölü ortaya çıktı.

İçindeki suyun hacmi yaklaşık 600 km³ olarak tahmin edilen göl, daha çok dağlardan inen ve fazla uzun olmayan akarsularla beslenir. Bunlardan başlıcaları Zilan Deresi, Bendimahi ve Marmit çayları ile Hoşap Suyu'dur. Van Gölü'nün su toplama alanının genişliği 12.000 km²'dir. Van Gölü'nde yıllık düzey değişikliği 50-60 cm kadardır. Göl sularının düzeyi dağlardaki karlar ve buzların erimesine bağlı olarak yazın yükselir, suların donduğu kışın ise biraz çekilir. Van Gölü'nün geçmişte büyük düzey değişiklikleri gösterdiği bilinmektedir. Bunlardan biri Erciş kentinde yaşanmıştır. 1841'de göl suları yükselip kıyıdaki Erciş'i basınca, kent 3 km kadar içeride bulunan bugünkü yerine taşındı.

Dışa akışı olmadığından Van Gölü'nün suları tuzludur. Göl suları binde 22 oranında tuz içerir. Bu tuzlu sularda yüksek miktarda soda bulunmasının nedeni, gölü besleyen akarsuların geçtiği volkanik araziyi oluşturan kayaçlarda sodyum bileşiklerine rastlanmasıdır. Bu bileşiklerin eriyerek akarsular tarafından taşınması ve buharlaşma sonucunda oluşan yoğunlaşma göl sularının sodalı olmasına yol açar. Göle girip uzunca bir süre yüzenlerin saçları boyanmış gibi sarılaşır. Doğal çamaşır suyu özellikleri gösteren göl sularından soda elde edilir. Kıyıdaki kırsal yerleşmelerde yaşayanlar çamaşırlarını Van Gölü'nde yıkar. Erciş Körfezi kıyısında oldukça sığ olan suların yüzeyi bazı kışlar görülen şiddetli soğuklar sırasında donar. Yazın göl sularının sıcaklığı yüzeyde 21°C'yi bulur.

Van Gölü kıyılarındaki akarsu ağızlarında suların tuzluluğu azalır. Bu kesimlerde göl sularının koşullarına uyum sağlamış bir balık

Celsus Picture Library/Nezih Başgelen

Solda: Önde Akdamar Adası ve Kilisesi, arkada Çadır (Artos) Dağı. **Üstte**: Akdamar Kilisesi'nin dış cephesinden bir ayrıntı.

türü olan inci kefali yaşar. Av yasağı uygulandığı dönemlerde teknelerini kamyonlara yükleyen bazı Karadenizli balıkçılar inci kefali avlamak amacıyla Van Gölü kıyısına gelir. Göl kıyısında sazlıklarla kaplı birçok sulak alan vardır. Bu alanların bir bölümü akarsuların taşıdığı alüvyonların yığılmasıyla oluşan küçük deltalar, bir bölümü de küçük birer lagün olan tuzlu bataklıklardır. Sulak alanlarda oldukça canlı bir yabanıl yaşam göze çarpar. Bu alanlardan en önemlileri Bendimahi deltası ile Çelebibağ, Edremit, Van ve Horkum sazlıklarıdır. Bu delta ve sazlıklarda çok sayıda kuş yaşar ve kuluçkaya yatar. Kuluçkaya yattığı gözlenen başlıca kuş türleri batağan, karabatak, balıkçıl, kaz, angıt, ördek, çamurcun, dikkuyruk, delice, turna, uzunbacak, kızılbacak, sumru, yelve, suna, çaylak, akbaba, kerkenez ve bülbüldür. Koruma altına alınmamış durumdaki bu doğal yaşam alanları saz kesimi, sürü otlatma ve aşırı avlanma gibi tehlikelerle karşı karşıyadır.

Van Gölü'ndeki adalardan en önemlisi Akdamar Adası'dır. Bunun nedeni, Akdamar Kilisesi adıyla anılan eski bir dinsel yapının bu adada bulunmasıdır. 10. yüzyılın ilk yarısında yapılan kilisenin mimarı keşiş Manuel'dir. Akdamar Kilisesi yüzyıllar boyunca Van yöresinde yaşamış olan Ermeniler'in kültür ve sanat yapıtlarından başlıcasıdır. Dış duvarları ile iç mekânlarında bezeme ve heykel sanatının etkileyici örnekleri görülen bu önemli ortaçağ mimarlık anıtı her yıl çok sayıda turist tarafından ziyaret edilir. Van Gölü çevresinde turistik açıdan önem taşıyan öteki yerler Van Kalesi, Ahlat'taki mezar taşları, Gevaş'taki kümbetler ile Bendimahi Çağlayanı'dır.

Gerek yolcu, gerek yük taşımacılığı açısından Urartular döneminden beri Van Gölü'nden yararlanıldığı bilinmektedir. Eskiden suyolu ulaşımında kullanılan yelkenli teknelerin yerini 19. yüzyılda küçük buharlı gemiler aldı. Göl kıyısındaki yerleşim yerleri arasında düzenli gemi işletmeciliği ilk kez işgal sırasında Ruslar tarafından başlatıldı. Cumhuriyetten sonra bu işletmenin etkinliği devlet eliyle sürdürüldü. Günümüzde Van Gölü İşletmesi adını almış olan bu işletme Türkiye Denizcilik İşletmeleri adlı bir kamu kuruluşu tarafından çalıştırılmaktadır. İşletme Van Gölü kıyılarındaki iskeleler arasında yolcu, yük, tren vagonu ve öteki taşıtların ulaşımını sağlar. Feribotla Tatvan'daki iskeleden Van'ın iskelesine yaklaşık 3,5 saatte ulaşılır. Gölde çalışan teknelerle gemilerin yapım ve onarımıyla uğraşan Tatvan'daki atölye de bir başka kamu kuruluşuna aittir. Ayrıca düzgün bir karayolu Van Gölü kıyısı ile kıyı yakınında yer alan kent ve kasabaları birbirine bağlar.

VANİLYA dendiğinde hiç kuşkusuz çoğumuzun aklına ilk önce, sıcak yaz günlerinde o çok severek yediğimiz vanilyalı dondurmalar gelir. Aslında yalnızca dondurmaya değil, başka pek çok sütlü tatlıya, pastaya, şekerleme ve içeceğe de katılan bu hoş kokulu baharat tropik bölgelere özgü bazı tırmanıcı orkide türlerinin meyvelerinden çıkarılır. Salepgiller (*Orchidaceae*) familyasının *Vanilla* cinsinde yer alan bu türler içinde ticari açıdan en önemlisi Meksika vanilyasıdır (*Vanilla*

planifolia). Adından da anlaşıldığı gibi anayurdu Meksika olan bu vanilya bitkisi öbür Orta Amerika ülkeleri ile Güney Amerika'nın kuzeyinde de yabani olarak yetişir; ayrıca Madagaskar, Cava ve öbür tropik adalarda özel olarak yetiştirilir. Okyanusya kökenli Tahiti vanilyası (*Vanilla tahitensis*) da değerli türlerden biridir.

Vanilya bitkileri iklimin sıcak ve nemli, toprağınsa gevşek olduğu düzlük bölgelerde yetişir. Kendi başına dik duramadığından yakınındaki ağaçlara ya da başka desteklere tırmanan bu bitkilerin yeşilimsi sarı, çan biçimli zarif çiçekleri ve geniş yaprakları vardır. İnce, uzun bir fasulyeyi andıran, yaklaşık 20 cm boyundaki badıç biçimli meyvelerinin içinde yağlı siyah bir öz ve çok sayıda küçük siyah tohum bulunur.

Vanilya elde edebilmek için meyveler henüz olgunlaşmadan önce toplanır, büyük fırınlarda kurutulur, açık havada güneş altında

Vanilya bitkisinin çiçekleri, meyveleri ve yaprakları.

bekletilir ve daha sonra havalandırması olmayan, tümüyle kapalı ve nemli bölmelere konarak mayalanmaya bırakılır. Bu işlemler sonucunda suyu çekilerek buruşan ve kahverengiye dönen meyveler parçalanıp alkol içinde bekletilerek vanilya özütlenir.

Vanilya gıda sanayisi dışında bazı eczacılık ürünleri ile sabun ve parfümlerin yapımında da koku verici olarak kullanılır. Vanilyanın hoş kokusu ve tadından yararlanmayı ilk kez Aztekler akıl etmiştir; Aztekler kakao tanelerinden yaptıkları *xocoatl* denen içeceğe acı lezzetini değiştirmek için vanilya katarlardı. Ne var ki, üretilmesi güç ve pahalı olduğundan doğal vanilya günümüzde artık pek kullanılmamaktadır. Onun yerine vanilyanın özgün kokusunu veren yapay "vanilin" bileşiği kullanılır. Ayrıca, Güney Amerika'ya özgü bir ağaç olan çinbaklasından da vanilya kokulu bir madde elde edilir.

VANTİLATÖR, hava ya da başka gazları hareket ettirmek için kullanılan elektrikli bir aygıttır. Büyük ölçekli vantilatörlere, özellikle sanayide kullanılan türlerine genellikle "fan" denir. Vantilatörler ve fanlar, binalardaki klima sistemlerinin, ısıtma ve havalandırma donanımlarının, taşıt motorları ile başka makinelerdeki soğutma sistemlerinin ana birimlerindendir.

Elektrikli vantilatör 19. yüzyılın sonlarında geliştirildi. Daha önceleri sıcak ülkelerde yüzlerce yıl, kol gücüyle çalışan vantilatörler kullanılmıştır. Hindistan'da bu tür vantilatörlere *punkah*, bunu çalıştıran hizmetkâra da *punkah wallah* denirdi.

Elektrikli vantilatörü 1882'de ABD'li mucit Schuyler S. Wheeler geliştirdi. Wheeler bir elektrik motorunun miline pervane takmıştı. 1884'lerde vantilatörler için yapılan küçük elektrik motorlarının kullanımı oldukça sınırlıydı. Bu tür motorların tasarımında zayıflıklar vardı. 1890 sonrasında daha gelişmiş elektrik motorları ve vantilatörler ortaya çıktı. Yeniliklerden biri, vantilatörün çevresine pirinç telden koruyucu bir kafes takılmasıydı. Bu vantilatörler hasta odalarında kullanıldı.

Vantilatörler ve fanlar, ortamdaki havayı hareket ettirmenin, yani havayı ya da başka gazları bir yerden bir yere aktarmanın yanı sıra, fabrikalarda makinelerin çıkardığı toz, odun talaşı ve yongalarını bulunulan ortamdan uzaklaştırmak için de kullanılır. Vantilatörlerin, pervaneli ve çarklı olmak üzere iki türü vardır. Pervaneli türden olanlar eğik düzlem ilkesine göre, çarklı türden olanlar ise çarkla birlikte dönen hava üzerinde etkiyen merkezkaç kuvvetiyle iş görür.

Uçaklardaki kompresörlü motorlarda bulunan "süperşarjer", yani kompresör aslında çarklı bir vantilatör türüdür. Bu vantilatör, yüksek uçuşlarda motor girişindeki düşük basınçlı havayı sıkıştırıp havanın basıncını hemen hemen deniz düzeyindeki hava basıncına yükselterek motorun gerekli gücü ürete-

bilmesine yardım eder. Böylece motor gereksinim duyduğu uygun hava-yakıt karışımını almış olur.

İçten yanmalı motorlar ve gaz ya da buhar türbinleriyle çalışan fanlar da vardır.

VANTRİLOK, konuşurken sesin başka yerden geldiği izlenimini verebilen kişiye denir. "Vantrilok" sözcüğü, Latince'de "karın" anlamına gelen *venter* ve "konuşmak" anlamına gelen *loqui* sözcüklerinden türetilmiştir. Romalı oyuncular sözcüklerin karından geldiğini sanıyorlardı.

Gerçekte vantrilok sözcüklerini normal bir biçimde oluşturur. Ama, soluğunu yavaş yavaş verirken ses telleri arasındaki boşluğu daraltarak seslerin boğuk çıkmasını sağlar. Konuşurken ağzını elinden geldiğince az açıp dilini geri çeker ve yalnızca dilinin ucunu kullanır. Aynı zamanda dudaklarını oynatmamaya çalışır. Dudakların kıpırdamaması, doğal olarak özellikle "b", "m" ve "p" gibi ünsüz seslerin söylenmesini güçleştirir.

19. yüzyılın sonlarına kadar vantriloklar çatı ya da bacadaki biriyle konuşuyormuş gibi yapar, izleyicilerin dikkatini başka yere çekmeye çalışırlardı.

Günümüzde vantriloklar genellikle başı ve dudakları oynayan hareketli kuklalar kullanır. İzleyicilerin kuklanın konuşamadığını bilmesi gösteriye inandırıcılık ve başarı sağlar. Bunun için vantrilok kendisine eşlik eden kuklası ile konuşur. Gösterinin başarısı, vantriloğun yaratısı olan kuklanın kişiliğinin güçlü olmasına bağlıdır. Kendi sesini tekdüze ve yumuşak bir tonda tutan vantrilok, hareketlerini de olabildiğince kısıtlar. Gösteri sırasında kuklayı her zaman daha yüksek sesle konuşturup abartılı hareketler yaptırır. Bütün bunlar izleyicinin dikkatini vantriloğun ağzından uzaklaştırıp kuklaya yöneltmek amacıyladır.

Eski Yunanlı ve Mısırlılar bu biçimde konuşmayı biliyorlardı. Mısırlı ve Yunanlı rahiplerin ve rahibelerin bazen böyle konuşarak, çevrelerindekileri tanrılarla ilişkiye geçtiklerine inandırmaya çalıştıkları, gelecekten haber vererek kâhinlik yaptıkları sanılmaktadır (*bak.* KÂHİN). Afrika'da yaşayan Zulu ve Maori kabileleri ile Eskimolar arasında da pek çok vantrilok olduğu bilinmektedir.

Doğada ise, birbirlerini ya da insan seslerini taklit eden muhabbetkuşu ve papağan gibi bazı kuşların bir çeşit vantrilok olduğu söylenebilir.

VANTUZBALIĞI, sıcak tropik bölge denizlerinde yaşayan dokuz kadar türden oluşur. Adlarını çeşitli deniz canlıları ve taşıtlarına yapışma özelliğinden alan bu balıkların en irisi 1 metre uzunluğa erişen çizgili vantuzbalığıdır (*Echeneis naucrates*).

Vantuzbalıkları iyi yüzmeye elverişli bir gövde yapısına, küçük kuyruk ve yüzgeçlere sahiptir. Bazıları hep aynı tür ya da gruptan iri yapılı hayvanlara yapışır. Öbürleri ise ayrım gözetmeksizin kaplumbağa, köpekbalığı, orkinos, kılıçbalığı, yunus ya da balina gibi çeşitli iri deniz hayvanlarına tutunurlar. Küçük vantuzbalıkları kulaklı folyalar ve güneşbalıklarının ağız içine yapışabilir.

Vantuzbalıkları neden öbür canlılara yapışır? Bu soruya yanıt olarak, yapıştıkları canlıların bıraktığı artıklarla beslenmeleri gösterilmiştir. Ama beslenme amacı soruyu tümüyle açıklığa kavuşturmaz. Çünkü vantuzbalıkları gemilerin altına da yapışır. Bu durumda beslenmesi söz konusu olamaz. Ama yer değiştirirken enerji harcamamak için bir çeşit "otostop" yaptığı söylenebilir. Gerçekten vantuzbalığı dişine uygun küçük balıkları görünce yapıştığı yerden ok gibi fırlayarak avını yakalayıp yutar, sonra eski yerine döner.

Vantuzbalığının başındaki çekmen (vantuz) sırt yüzgecinin değişikliğe uğramasıyla oluş-

Frank Lane Picture Agency

Hint Okyanusu'nda, sırtına yapışmış çizgili vantuzbalığıyla dolaşan bir köpekbalığı.

muştur. Yüzgecin 10-20 dikeni oval bir tabağı andıran çekmenin içinde sağa ve sola uzanan destekleri oluşturur. Vantuzbalığı çekmenini gözüne kestirdiği deniz canlısının derisine iyice bastırır ve daha sonra çekmen desteklerini yükseltir. Bunun sonucunda içte bir hava boşluğu (vakum) oluşur ve dıştaki suyun basıncı çekmenin yerleştiği yüzeye iyice yapışmasını sağlar. Bu tıpkı ıslatılmış bir kauçuk çekmenin sert yüzeylere yapıştırılmasına benzer. Vantuzbalığı gövdesini ileri iterek çekmen desteklerini yayar ve yapıştığı yerden kurtulur.

Afrika, Japonya, Güneydoğu Asya ve Orta Amerika kıyılarında yaşayan insanlar vantuzbalığını deniz kaplumbağalarını avlamak için kullanmaktadırlar.

VANUATU, Büyük Okyanus'un güneybatısında, Fiji'nin 800 km kadar batısında ve Avustralya'nın 1.700 km doğusunda yer alan bir cumhuriyettir. Eski adı Yeni Hebridler olan cumhuriyet, en büyükleri Espiritu Santo, Malekula, Efate, Ambrim, Aoba ve Tana olan 12 büyük ve 60 kadar küçük adadan oluşur. 800 km uzunluğunda bir zincir oluşturan adaların toplam yüzölçümü 12.189 km²'dir.

Volkanik kökenli adaların verimli toprakları sık ormanlarla kaplıdır. Yağmur en çok yazın, kasım ve nisan ayları arasında yağar. Sıtma taşıyan sivrisinekler ve çamur, yağışlı mevsimde yaşamı güçleştirir. Adaların verimli topraklarında, ekmekağacı, sagu palmiyesi, muz, şekerkamışı, yam, manyok, ararot, portakal, ananas ve santal ağacı gibi ürünler yetişir. Halk yaşamını genellikle kopra (hindistancevizinin yağ çıkarılan özü), kahve ve kakao üretip satarak kazanır. Balıkçılık ve turizm de önemli gelir kaynaklarındandır.

Nüfusun çoğu Melanezyalı'dır (*bak.* IRK). Ama, adalarda Avrupa, Çin ve Polinezya kökenliler de vardır. Okulları ve hastaneleri hükümet ve misyonerler işletir. Bislama denen yerel dilin yanı sıra, 1906-80 arasında adaları ortaklaşa yöneten İngiliz ve Fransızlar'ın mirası olan İngilizce ve Fransızca da konuşulur. Adaların başlıca kenti ve başkenti olan Vila, Efate Adası'ndadır.

VANUATU'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 12.189 km².
NÜFUS: 154.000 (1989).
YÖNETİM: Tek meclisli cumhuriyet.
BAŞKENT: Vila.
DOĞAL YAPI: Sık ormanlarla kaplı volkanik kökenli adaların en yüksek noktası Tabwemasana Dağı'dır (1.879 metre).
BAŞLICA ÜRÜNLER: Kopra, balık, sığır ve dana eti.
ÖNEMLİ KENTLER: Vila, Luganville, Isangel, Santo.

1606'da Portekizli bir denizcinin görmüş olduğu Vanuatu adalarının çoğunu 1774'te Kaptan James Cook keşfetti ve onlara Yeni Hebridler adını verdi.

Kaptan Cook Yeni Hebridler'e ayak bastığında adalarda yaklaşık olarak 1 milyon kişi yaşıyordu. Kızamık ve grip gibi Avrupa kökenli hastalıklar çok sayıda insanın ölümüne yol açtığı için nüfus kısa zamanda 96 bine düştü. 19. yüzyılın başında İngiliz tüccarlar santal ticareti için adalara geldi. Bundan bir süre sonra gelen pamuk yetiştiricileri adalarda yaşayan halkı plantasyonlarda çalışmaya zorladı. Halkın bir bölümü de Queensland ve Fiji'deki şekerkamışı plantasyonlarında çalıştırıldı.

İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi olan Vanuatu Cumhuriyeti parlamenter sistemle yönetilir. Vanuatu'nun toplam nüfusu yaklaşık 154.000'dir (1989).

VARAN. Kelerler grubunda yer alan varanlar genellikle iri, hızlı ve yırtıcı sürüngenlerdir. Geniş ve güçlü ağızlarına sürekli girip çıkan çatallı dilleri avın kokusunu almaya, uzun bacakları tehlikeden hızla uzaklaşmalarına yarar. Ama zorda kaldıklarında tüm güçleriyle savaşmaktan kaçınmazlar. Aralarında, yaşayan en iri keler türü olan Komodo ejderinin (*Varanus komodoensis*) de yer aldığı yaklaşık 30 türü vardır (*bak.* KOMODO EJDERİ).

Uzunluğu 2 metreyi geçen Nil varanı (*Varanus niloticus*) iyi bir yüzücü ve tırmanıcıdır. Bacaklarını ve kuyruğunu sallayarak yüzer, keskin tırnaklarla donanmış parmakları sayesinde tırmanır. Koyu zeytin yeşili üzerine sarı çizgili gövdesi çevreden ayırt edilmesini zorlaştırır. Bu sayede balık, kurbağa, hatta timsah yumurtalarını ve yavrularını kapmak

NHPA/S. Robinson

Nil varanı güçlü gövdesi, başı ve bacaklarıyla grubunun tipik bir örneğidir.

için sezdirmeden yaklaşabilir. Afrika'nın doğusunda, Nil Irmağı'ndan Güney Afrika'ya kadar uzanan bölgedeki su kenarlarında yaşar.

Avustralya'da 20 kadar varan türü yaşar. Dev varan (*Varanus giganteus*) yaklaşık 2,5 metre uzunluğuyla Komodo ejderinden sonra en iri türdür. Avustralya'nın kuzeyindeki çorak topraklarda yaşayan bu türün açık renk benekli kızıl kahverengi gövdesi kızıl kumlar ve çöl kayalıkları arasında hemen hiç ayırt edilemez. Sessizce yaklaştığı kuşlar, öbür kelerler, yılanlar, böcekler ve yumurtalar temel besin kaynaklarını oluşturur. Bu türün küçük bir kanguruyu öldürdüğü görülmüştür.

Erkek varanlar üreme mevsiminde arka ayakları üzerinde yükselip rakiplerini alt etmeye çalışarak birbirleriyle dövüşürler. Dişi varanlar çiftleştikten sonra yumurtalarını bırakır. Bazı türler kazdıkları oyuğa bıraktıkları yumurtalarını olasılıkla sıcak tutmak için, çürüyen bitkilerle örter. Nil varanı bir kerede bıraktığı 60 dolayında yumurtayla belki de en çok yumurtlayan türdür. Bu varanlar yumurtalarını termitlerin oluşturduğu tepeciklere bırakır.

VARANASİ. Hindistan'da Ganj Irmağı kıyısında kurulu olan Varanasi ya da Benares, Hindular'ın yedi kutsal kentinden biridir (*bak.* HİNDULAR VE HİNDU DİNİ).

Dünyanın en eski kentlerinden biri olan Varanasi, Ganj'ın çizdiği uzun bir kıvrımın dış kenarında yer alır. Irmağın dik eğimli sol yakasında, setler üzerinde tapınak ve saraylar yükselir, taş duvarlarla çevrili su kıyısı boyunca oyma taş rıhtımlar vardır. Irmağın taraçalı kıyılarındaki iskeleler ve basamaklar *gat* adıyla bilinir.

Varanasi, her Hindu'nun yaşamında en az bir kere gelmek ve olanak olursa ölmek istediği bir kenttir. Bu yüzden bazı gatların üzerinde ölüleri yakmak için, şenlik ateşlerindeki gibi odun yığınları bulunur. Her yıl 1 milyondan fazla Hindu hacı, kutsal ırmakta yıkanarak günahlarından arınmak için Varanasi'ye gelir.

Gatlardan yukarı doğru kentin içine giden caddeler o kadar dardır ki, bir at arabası bile geçemez. Tanrı, insan ve hayvan motifleriyle bezenmiş olan evler çoğu kez koyu kırmızıya boyanmıştır. Bu evler, sayıları 1.500'ü bulan ve bazılarında kutsal maymunlar barınan küçük Hindu tapınaklarından daha yüksektir. Kentteki en önemli Hindu tapmağı tanrı Şiva için yapılmış olan Vişvanatha'dır. En görkemli yapı ise Hint-Türk İmparatoru Evrengzib'in yaptırdığı Mescid-i Cuma'dır. Eskiçağlardan beri önemli bir öğrenim merkezi olan Varanasi'de Hindistan'ın en saygın yükseköğretim kurumlarından biri olan Benares Hindu Üniversitesi'nden başka bir de Sanskrit Üniversitesi vardır.

Popperfoto

Varanasi'deki Manikarna *gat*'ı ya da iskelesi. Çok sayıda Hindu hacı, kutsal Ganj Irmağı'nda yıkanmak için buraya gelir.

Varanasi'nin pirinç eşyaları, özellikle de bilezikleri eskiden beri dünyaca ünlüdür; ama günümüzde başlıca sanayi dalları altın ve gümüş işlemeli brokar ve ipekli kumaşlar, tahta oyuncak, cam ve fildişi takılardır. Varanasi'nin nüfusu 708.647'dir (1981).

Ayrıca bak. GANJ IRMAĞI.

VAROLUŞÇULUK ya da Egzistansiyalism, insanın tüm evren içindeki yerini, bu evrenle ilişkisini ve iç dünyasını açıklamayı amaçlayan bir felsefe akımıdır. Bu felsefenin kökenleri ilkçağ düşünürlerine kadar uzanırsa da, Danimarkalı düşünür Søren Kierkegaard (1813-1855) bu akımın öncüsü olarak kabul edilir. Özellikle 1930'lardan sonra yaygınlaşan Varoluşçuluk felsefesinin başlıca temsilcileri arasında Gabriel Marcel (1889-1973), Karl Jaspers (1883-1993), Martin Heidegger (1889-1976) ve Jean-Paul Sartre (1905-1980) sayılabilir.

Varoluşçu felsefeye göre insan kendini arar, var olma nedenini anlamaya çalışır, ama sorularına kesin yanıtlar bulamaz. Böylece gelecekten kuşkuya düşer, kaygı duyar ve bunalıma sürüklenir.

Tanrıcı varoluşçulardan Kierkegaard çıkmazdan kurtulmasını tanrısal bir güce inanmaya bağlar. Öte yanda, Heidegger ve Sartre gibi tanrıtanımaz Varoluşçu düşünürler insan ve varoluş sorununa daha farklı bir biçimde yaklaşırlar. Buna göre, tüm varlıklar arasında bir tek insan önce var olur, sonra kendi özünü yaratır. Örneğin, bir koltuk önceden var olan bir koltuk düşüncesine göre yapılır. Lale soğanı sonunda lale çiçeğine dönüşür. Yani koltuğun da, lalenin de özleri kendileri var olmadan önce de vardır. Yalnız insan varoluşundan sonra özünü yaratır. Çünkü insan var olmadan önce tanımlanamaz. Ne olacağı, nasıl davranacağı bilinemez. Onun için, özellikle Sartre'a göre, insanın varoluşu özünden önce gelir; sonra insan kendi seçimiyle özünü yaratır. Nasıl bir insan olacağına, birçok seçenekler arasında tercihler yaparak karar verir. Yaşam içinde acı çekerek, mücadele ederek özünü oluşturur. İnsan tek başınadır ve dünyada kendisine yol gösterecek hiçbir şey yoktur. Ama insan özgürdür. Özgürlük her türlü değerin temelini oluşturur ve çeşitli olanaklar arasında seçim yapabilmeyi sağlar. İnsan özgür olarak yaptığı seçimlerle kendi özünü yaratır. Bu nedenle de yarattığı bu özden sorumludur. Bu sorumluluk yalnız kendine değil, tüm insanlara karşıdır.

İnsan yaptığı seçimlerle tüm insanlara da aynı biçimde davranmayı önermiş olur. Örneğin, belirli bir gazeteyi okumayı seçtiğinde, tüm insanlara da aynı gazeteyi önermeyi tasarlamıştır. Bu çok büyük bir sorumluluktur, çünkü insan seçtiği ya da seçmediği tüm seçeneklerden, hatta dünyada olup biten tüm olaylardan, bu olaylara taraf olsun ya da olmasın, şu ya da bu biçimde sorumludur. İnsan bu sorumluluk altında bunalır. İnsanın içindeki bunaltının nedeni de budur. Çoğu insan yaptıklarının yalnızca kendisini bağladığına, yalnızca kendine karşı sorumluluğu olduğuna inanmaya çalışır, ama bu bunaltıdan kurtulamaz. Çünkü sorumluluk ve bunaltı onun insan olmasından kaynaklanmaktadır.

Varoluşçu felsefede varoluş bireyseldir ve varoluş sorununu da içinde taşır. İnsan yaşamında, içlerinden birini seçebileceği birçok olanakla karşılaşırsa da, sonuçta bu seçimi koşullandıran ve sınırlandıran belirli bir tarihsel dönemde yaşamaktadır. Bu da, insanın varoluşu için belirli tehlikeler doğurabilir. Bu tehlikelerin başında, özünü yitirerek bir nesneye dönüşmesi ve kendine yabancılaşması gelir. Bazı Varoluşçu düşünürler, insanın başka insanlarla ilişkisinin yabancılaşmayı doğuracağını ileri sürerken, başkaları insanlar arasındaki iletişimin olumlu olabileceğini savunmuştur.

Varoluşçuluk başta edebiyat olmak üzere çeşitli kültürel alanları da etkiledi. Sartre oyunlarında ve romanlarında çağdaş Varoluşçuluk'u işledi. Albert Camus'nün, Franz Kafka'nın, Simone de Beauvoir'ın yapıtlarında Varoluşçuluk önemli bir tema olarak yer aldı. Albert Camus'nün özellikle *Yabancı* (*l'Étranger*; 1942) romanı ile *Başkaldıran İnsan* (*l'Homme rêvolté*; 1951) adlı denemesi ve Franz Kafka'nm *Şato* (*Das Schloss*; 1922) ile *Dava* (*Der Prozess*; 1924) adlı yapıtları Varoluşçuluk Akımı'nın edebiyat alanındaki başlıca örneklerindendir.

VARŞOVA. Polonya'nın merkezinde yer alan Varşova, ülkenin başkenti ve en büyük kentidir. Kumluk bir düzlükten geçen Vistül Irmağı'nın batı kıyısındadır. 10. yüzyılda Gniezno, 11. yüzyıldan 1611'e kadar ise Kraków Polonya'nın başkentiydi.

Varşova'nın bulunduğu yerde 10. yüzyılda küçük bir ticaret yerleşmesi kurulduğu saptanmıştır. Daha sonra gelişen kent 15. yüzyıl-

Andrzej Zborski
Varşova'daki Lazienki Parkı'nda Frédéric Chopin'in heykelinin yanında onun müziğini dinleyenler.

da Polonya Krallığı'nın bir bölümünü oluşturan Mazovya Düklüğü'nün merkezi oldu. Kral III. Zygmunt Waza'nın (1587-1632) yönetimi sırasında da Varşova merkezi konumundan dolayı Kraków'un yerine başkent yapıldı.

Varşova başkent oluşundan sonra fırtınalı bir dönem geçirdi. 1655, 1656 ve 1702'de İsveçliler'in işgaline, 1794'te de Ruslar'ın saldırısına uğradı. Bunu izleyen yıllarda Prusya'nın bir sınır kenti oldu. 1806'da Fransızlar'ın eline geçti; 1807'de de Napolyon'un kurduğu Varşova Düklüğü'nün başkenti oldu. Napolyon'un yenilgisinden sonra Viyana Kongresi'yle (1814-15) Rusya'ya verildi. Düklük daha sonra, Polonya Kongre Krallığı adıyla Rus çarının yönetiminde bir krallık oldu.

1830'da Polonyalılar Ruslar'a karşı ayaklandı, ama bir yıl süren kanlı çarpışmalardan sonra Varşova Ruslar'ca geri alındı. 1863'teki ikinci ayaklanma da başarısızlıkla sonuçlandı. Bu kez Ruslar Polonya adını da ortadan kaldırmak istediler; böylece Polonya, yönetim kenti Varşova olan bir eyalete dönüştürüldü. Varşova I. Dünya Savaşı'nda Almanlar'ca işgal edildi (1915); 1918'de de yeniden kurulan Polonya'nın başkenti olarak eski durumuna kavuştu. 1920'de Rus ordusu, kentin yaklaşık birkaç kilometre doğusunda Polonyalılar'ca yenilgiye uğratıldı. II. Dünya Savaşı'nda, Varşova'nın büyük bölümü önce 1939'da Almanlar'ca kuşatıldığı sırada, beş yıl sonra da Polonyalılar Almanlar'a karşı ayaklandıklarında olmak üzere iki kez yakılıp yıkıldı. İkincisinde SSCB birlikleri Vistül'ün karşı yakasında bir sanayi bölgesi olan Praga'yı ele geçirerek kent Almanlar'ca yıkılırken burada beklediler. Ocak 1945'te kente girerek Almanlar'ı yıkıntıya dönmüş Varşova'dan çıkardılar.

Varşova'da krallık sarayı ile Polonyalı soylularca yaptırılan saray ve kiliselerin de yer aldığı çok sayıda görkemli yapı vardır. Varşova'daki binaların güzelliği ünlü İtalyan ressam Canaletto'nun (1697-1768) tablolarında görülebilir (*bak.* CANALETTO). Canaletto'nun tabloları o kadar gerçeğe yakındır ki, Polonyalılar II. Dünya Savaşı'ndan sonra eski kentin yeniden kurulması çalışmalarında rehber olarak bu tabloları kullanmışlardı. Varşova'daki en büyük yapı 1955'te SSCB tarafından Polonya'ya bir armağan olarak yaptırılan Bilim ve Kültür Sarayı'dır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra demir-çelik fabrikaları, motorlu araç ve traktör fabrikaları, kimyasal madde, basımcılık ve elektrik makinesi sanayileri gibi çok sayıda sanayi kuruluşu ile giderek gelişen Varşova, Polonya'nın en önemli sanayi merkezlerinden biri oldu. Eski günlerde kent, el yapımı eşyalar satan binlerce ufak dükkânı ile tanınırdı; gelişme döneminde de terzileri ve ayakkabıcıları eski önemini yeniden kazandı.

Varşova, Polonya'nın karayolu ve demiryolu merkezidir. Vistül kıyısında büyük bir liman bulunur. Uluslararası havalimanı kent merkezinden birkaç kilometre uzaktadır.

Varşova'nın nüfusu 1.671.400'dür (1988).

VASİYET. Miras aktarmanın başlıca biçimlerinden olan vasiyet, bir kişinin ölümünden sonra malvarlığının ne olacağına ilişkin isteklerini bildirdiği hukuki bir işlemdir. Vasiyette bulunan kişi, yani vasiyetçi bir vasiyetname hazırlayarak, ölümünden sonra yapılmasını istediklerini el yazısıyla, resmi ya da sözlü olarak bildirebilir. Vasiyetnamenin geçerli

olabilmesi için yasal sınırlamalara ve biçimlere uyulması zorunludur.

Vasiyette bulunma hakkı yasayla tanınmış bir haktır. Vasiyette bulunmanın yasal bir hak sayılmadığı dönemlerde, insanlar mallarını göstermelik bir biçimde üçüncü kişilere satmak zorunda kalırlardı. Bu mallar daha sonra, ölenin isteğine uygun olarak paylaştırılırdı. Vasiyetname düzenleme hakkı Avrupa toplumlarının hukuk sistemlerine 16. yüzyılda girdi.

Vasiyette bulunan kişi, malvarlığını belirli yasal sınırlamalar içinde istediği gibi paylaştırabilir. Ama eşinin ve çocuklarının tümüyle miras dışı bırakılması genellikle söz konusu olamaz. Hukuk sistemlerinin çoğunda eş ve çocuklara mirastan belirli oranlarda pay ayrılması öngörülmüştür. Vasiyetnamenin vasiyetçinin isteğini açıkça göstermesi ve yasalara uygun olması zorunludur. Vasiyetnamelerde, vasiyetten yararlanacak kişilerin hukuka aykırı davranması istenemez. Bir kişi düzenlediği vasiyetten vazgeçebilir, onu değiştirebilir ya da yenisini hazırlayabilir.

Türk hukukunda vasiyetnameler el yazısıyla, resmi ya da sözlü olarak düzenlenebilir. El yazısıyla düzenlenen vasiyetnamelerde yer ve tarih belirtilmesi, vasiyette bulunanın el yazısıyla yazılmış ve imzalanmış olması gereklidir. Bu tür belgelerde tanığa gerek yoktur. Resmi vasiyetnameler ise noter, sulh yargıcı ya da ilgili başka bir resmi görevli tarafından düzenlenir. Vasiyetnamenin geçerli olabilmesi için iki tanık huzurunda okunması, görevli memur, vasiyetçi ve tanıklarca imzalanması gerekir.

Bazı durumlarda sözlü vasiyetnameler de geçerli sayılır. Hangi durumlarda sözlü vasiyette bulunulabileceği yasada belirtilmiştir. Ölüm tehlikesi, salgın ya da bulaşıcı hastalık, savaş ve doğal afet gibi, vasiyetçinin yazılı vasiyetname düzenleyemeyecek koşullarda bulunması durumunda iki tanık önünde yapılan sözlü vasiyetnameler geçerlidir. Vasiyetçi, bu vasiyetin en kısa sürede yazılı biçimde düzenlenmesi için iki tanığı vekil olarak da atamalıdır.

Vasiyetname hazırlamanın yasal koşulları ülkeden ülkeye değişir. İngiltere'de doğal olmayan durumlar dışında yalnızca resmi vasiyetler geçerliyken, ABD'de bazı eyaletlerde el yazısıyla ya da sözlü olarak yapılan vasiyetler de yasal sayılmaktadır.

VAŞAK. Kedigillerin bir üyesi olan vaşak (*Felis lynx*), kulaklarında sivri birer çıkıntı oluşturan tüy tutamlarıyla kolayca tanınabilir. Vaşaklar Avrasya ve Kuzey Amerika'nın kuzeyindeki ormanlarda yaşar. Bu geniş coğrafi dağılımın çeşitli bölgelerine özgü alttürleri arasında, özellikle post desenleri ve renginde belirginleşen küçük farklar vardır.

Vaşaklar genel olarak 20 santimetrelik kuyruklarıyla birlikte yaklaşık 1 metre uzunluğundadır. Kalın gövdesi kahverengi benekli boz bir postla örtülüdür. Geniş pençeli uzun bacakları uzun sıçrayışlar yapmasına elverişlidir. Çevik birer tırmanıcı olan bu hayvanlar yaşamlarını büyük ölçüde ağaç tepelerinde geçirir. Ayrıca kayalık yerlerde de bulunurlar.

Vaşaklar geceleri avlanmaya çıkar, gözledikleri kurbanlarının üstüne birdenbire atlarlar. Her çeşit kuş ve küçük memeli, avları arasındadır. Yiyebileceklerinden daha çok hayvan öldürebildikleri gibi bazen koyun ve keçilere de saldırırlar. Vaşak ender durumlarda insanlara saldırır. Yırtıcı olmalarına karşın yavruyken kolayca eğitilip uysallaştırılabilirler.

Afrika'da ve Asya'nın güneybatısında yaşayan karakulak (*Lynx caracal*), kara kulaklı vaşak olarak da adlandırılır. Postu kısa tüylü

New York Zoological Society

Vaşak kısa kuyruğu, benekli postu ve kulaklarındaki, yukarı doğru sivrilen tüy tutamlarıyla kolayca tanınabilir.

ve kızıl kahverengidir. Çıkıntı oluşturan tüy tutamlarıyla birlikte kulakları siyahtır. Karakulak ve vaşak Türkiye'nin çeşitli ormanlık kesimlerinde bulunur.

VATANA İHANET, bir kişinin ülkesinin güvenliğine, bütünlüğüne ve egemenliğine karşı işlediği suçtur. Genellikle ölüm ya da ağır hapis cezasıyla cezalandırılan vatana ihanet suçu, ancak bir ülkenin yurttaşı olan kişilerce işlenebilir.

Vatana ihanetin kapsamı ülkeden ülkeye değişir. Türk hukukunda vatana ihanet değişik yasalarda düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerden ilki, 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'dur. 1930'da çıkarılan Askeri Ceza Kanunu'nda ve Türk Ceza Kanunu'nun ilgili hükümlerinde de vatana ihanet suçlarına ilişkin düzenlemeler yer alır. Vatana ihanet kapsamına giren suçlar arasında ülkenin ulusal egemenliğini tehlikeye düşürecek, dini kullanarak devletin düzenini değiştirecek ve güvenliğini bozacak davranışlar ile ulusal savunma aleyhinde hareketler, savaş ihaneti, ulusal direnişi kırmak gibi suçlar sayılabilir.

Kurtuluş Savaşı'nın başlarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin varlığına son vermeyi amaçlayanları, vatana ihanetle suçlananları ve asker kaçaklarını yargılamak üzere İstiklâl Mahkemeleri oluşturulmuştur. Savaş sırasında birçok davaya bakan bu mahkemeler cumhuriyetin kurulmasından sonra da bir süre görevini sürdürmüştür.

ABD Anayasası'na göre vatan haini, ülkesine karşı savaşan ya da onun düşmanlarına yardım eden kişidir. Kanada'da ihanet suçu, ülkenin yöneticisine saldırıyı ya da öldürmeyi ve ülke aleyhine savaşmayı içerir. Aynı zamanda, Kanada'nın düşmanlarına yardım etmek ya da askerleriyle çatışmak da vatana ihanet sayılır.

İngiltere'de ülkenin güvenliğine karşı davranışlar, hükümdara saldırı ya da suikast yasalara göre vatana ihanet sayılmaktadır.

Tarihin her döneminde önemli bir suç sayılan vatana ihanet ortaçağda korkunç cezalarla cezalandırılırdı. Hainlerin toprakları ve malları ellerinden alınır, aileleri yoksulluğa terk edilir, kendileri de acımasız yöntemlerle öldürülürdü.

Zaman içinde bu acımasız cezalandırma yöntemlerinden vazgeçilmiştir. Birçok ülkede vatana ihanet suçu için hâlâ ölüm cezası öngörülmekteyse de, suçlulara zaman zaman yalnızca hapis cezası verilebilmektedir.

VATİKAN İtalya'da, Roma kentinin sınırları içinde Tiber Irmağı'nın sağ kıyısında yer alan, bağımsız, küçük bir devlettir. Yüzölçümü 1 km², nüfusu ise yalnızca 800 kişi kadardır, ama milyonlarca Katolik için dünyadaki bütün kentlerden üstündür. Katolik Kilisesi'nin merkezi olan Vatikan'da egemenlik papanın elindedir ve devlet papanın atadığı bir vali tarafından yönetilir (*bak.* KATOLİK KİLİSESİ; PAPA).

Vatikan çok küçük olmasına karşın tüm kurumlarıyla tam bir devlettir. Kendi bayrağı, posta hizmetleri, telefon sistemi, güçlü bir radyo istasyonu ve her gün yayımlanan bir resmi gazetesi vardır. Kendi bankacılık sistemi olan Vatikan'ın parası, İtalyan yönetimi ile yaptığı anlaşmaya göre, İtalya sınırları içinde de dolaşımdadır. Yabancı devletlerle diplomatik ilişkilerini kendi yürüten Vatikan'ın hukuk mahkemeleri ve 100 kişilik küçük bir ordusu da vardır.

Vatikan'daki en ünlü yapılar, San Pietro Bazilikası ile içinde eski ve değerli elyazmala-

Camera Press

Özel posta hizmetleri olan Vatikan'da Papa X. Pius'un armasını taşıyan bir posta kutusu.

rından oluşan bir kütüphanenin bulunduğu Vatikan Sarayı'dır. Vatikan müzeleri birçok değerli eşya ve yapıtı barındırır.

San Pietro, Hıristiyan kiliselerinin en büyüğü ve en görkemlisidir. (Bu kilise ROMA maddesinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.) Vatikan Sarayı'nı oluşturan büyük yapılar farklı dönemlerde, farklı mimari üsluplarda yapılmıştır. Bazı eski bölümleri İS 4. yüzyıldan kalmadır. San Pietro Bazilikası'nın kriptalarındaki mezarlar Havariler dönemine aittir. (Kripta, bir kilisede bulunan yeraltı odası ya da mahzen anlamına gelir.) Ana yapılar 16. yüzyılda yapılmıştır. Yaklaşık olarak toplam 1.400 oda ve şapel vardır. Bu yapılar arasında yer alan ünlü Sistina Şapeli'nin geniş duvarlarını Michelangelo resimlemiştir. Vatikan'ın özelliklerinden biri de papanın özel koruyucuları olan İsviçreli muhafızlardır. Gösterişli giysileri Michelangelo tarafından 16. yüzyılda tasarlanan bu muhafızlar Vatikan'a ilginç bir görünüm kazandırır.

1929'da Papalık ile İtalyan hükümeti arasında imzalanan Laterano Antlaşması ile Vatikan ayrı bir devlet oldu ve 1870'ten beri İtalyan yönetimi ile doğrudan papanın denetimindeki Papalık Devletleri arasında süregelen çatışma sona erdi. Bu antlaşmayla Papalık Devletleri'nin İtalya'nın bir parçası olduğu kabul edildi. Buna karşılık papa bağımsız Vatikan Devleti'in önderi olarak tanındı.

VATOZ VE FOLYA, köpekbalıklarıyla yakın akraba olan yassı gövdeli, kıkırdaklı balıklardır. İskeletlerinin kemik yerine kıkırdaktan oluşmasının yanı sıra, solungaçları da kemikli balıklardan farklı olarak kapaksızdır ve gövdelerinin altındaki belirgin yarıklarla dışarı açılır.

Vatoz ve folyaların gövdesini dikenli pullar örter. Deniz diplerinde yaşamalarından ötürü gövdeleri bu ortama uyum sağlayarak yassılaşmıştır. Dipte yaşama alışkanlığı kalkanbalığı ve dilbalığı gibi balıkların da gövdesini benzer biçimde etkilemiştir. Ama yassıbalıklar adı altında toplanan bu türler ayrı bir grup oluşturan kemikli balıklar arasında yer alır. Vatoz ve folyaların son derece gelişmiş göğüs yüzgeçleri vardır. Başın altındaki bu yüzgeçler gövdenin ana bölümünü oluşturur ve

Avrupa çevresindeki sığ sularda sıkça rastlanan düğmeli vatoz (altta) ve Atlas Okyanusu'nun doğu kıyıları ile Akdeniz'de yaşayan bayağı folya (üstte).

balığın yüzmesini sağlar. Balık yüzebilmek için, göğüs yüzgeçlerini suyu dalgalandıracak biçimde hareket ettirir. Vatoz ve folyaların kuyrukları dar, birçoğunda dikenlidir. Bu dikenler iğneli vatozdaki gibi zehirli olabilir. Zehirli dikeni ya da dikenleriyle etkin bir silaha dönüşen kuyruk, savunma amacıyla kullanılır.

Vatoz ve folyalar solungaçlarından geçirerek solungaç yarıklarından bıraktıkları suyu kendilerine özgü bir yoldan alırlar. Dipte kuma gömülü olarak yatarken yalnız başlarının üst bölümünün dışarıda kalması solunum yapmalarına yeter. Çünkü gözlerinin hemen gerisinde bulunan iki delikten solunum için gerekli suyu alırlar. Bu delikler etli uzantılarla kapanabilir.

Erkek vatoz ve folyalar çoğu balıktan farklı olarak yumurtaları dişinin içinde döller. Yumurtalar suya bırakılmadan önce boynuzsu bir kılıfla sarılır. Bu kılıfların köşelerinden iplik biçiminde yarıklı borucuklar uzar. Yarıklardan giren su kılıfın içinde gelişen balığı kuşatır. Yeterince büyüyen balık, kılıfı yararak dışarı çıkar.

Yavrular yaşamlarının ilk döneminde düşmanlarından çok iyi korunduklarından dişilerin aşırı ölçüde yumurtlamasına gerek kalmaz. Bazı vatoz ve folyalar ise yumurtlayarak değil, canlı yavru doğurarak ürer.

Vatoz ve folyaların birçok türü vardır. Örneğin en iri vatozlardan biri olan büyük vatoz (*Raja binoculata*) yaklaşık 2,5 metre

uzunluğa erişir. Bu tür Büyük Okyanus'un doğu kesimlerinde yaşar. Atlas Okyanusu'nun doğu kıyılarında rastlanan düğmeli vatoz (*Raja clavata*) Türkiye'yi çevreleyen sularda görülen 10 kadar türden biridir. Uzunluğu 1 metreyi aşabilen bu tür alt ve üst yüzeylerine dağılmış, düğme biçiminde kabartılar oluşturan dikenli pullarıyla dikkat çeker.

Folyalar çok iri olabilir. Dev kulaklı folyanın (*Manta birostris*) genişliği 7 metreyi, ağırlığı 450 kilogramı aşar. Bayağı folyanın (*Myliobatis aquila*) uzunluğu ince ve uzun kuyruğuyla birlikte 2,6 metreyi bulur. Vatoz ve folyaların kesilen göğüs yüzgeçleri birçok ülkede yaygın biçimde tüketilmektedir.

VEBA, tarih boyunca büyük salgınlara yol açarak milyonlarca insanın ölümüne neden olan çok bulaşıcı bir hastalıktır. Bu hastalığın etkeni olan bakteriler insandan insana doğrudan bulaşmaz, yalnız pirelerle taşınır. Aslında bu taşıyıcı pireler insanın değil, lağım faresi adıyla bilinen kemelerin asalağıdır; bu yüzden veba hastalığı da daha çok kemirici hayvanlarda görülür. Ama, kemeler arasında yayılan bir salgında bu hayvanlar ölünce, üstlerinde yaşayan pireler konak değiştirerek öbür memelilere ve insana geçer. Böylece, yeni konağının kanını emerken veba mikrobunu da bulaştırdığı için hastalık bu kez insanlar arasında yayılır. Bu nedenle, özellikle lağım fareleriyle insanların iç içe yaşadıkları yerlerde veba salgınları daha sık görülür.

Vebanın, vücuda giren bakterilerin yerleştiği dokuya göre değişik belirtiler veren başlıca iki tipi vardır: Hıyarcıklı veba (ya da hıyarcık vebası) ve akciğer vebası. Titreme, yüksek ateş, kusma, baş ve kas ağrıları gibi belirtilerle başlayan hıyarcıklı vebada, kasıklardaki ve koltuk altlarındaki lenf düğümleri iltihaplanarak şişer. Hıyarcıklı veba denmesinin nedeni işte bu şişliklerdir. Hastalığın bu tipi genellikle daha hafif geçer ve antibiyotik tedavisine olumlu yanıt verir; ama zamanında önlem alınmazsa akciğer vebasına dönüşebilir. Bakterilerin ya doğrudan doğruya ya da lenf düğümlerinden kana geçerek akciğerlere yerleşmesiyle gelişen akciğer vebası, zatürree belirtileri veren çok ağır bir hastalıktır. Akciğerler kanı oksijenleme görevini yapamadığı

Mary Evans Picture Library

18. yüzyılda vebalı hastalara bakan bir doktor koruyucu giysileriyle: Başlıktaki "gagada" mikrop öldürücü maddeler bulunur, çubuk ise elle dokunmadan hastanın nabzını saymaya yarardı.

için, derisinin rengi iyice kararıp koyu maviye dönen hasta 3-4 gün içinde ölür. Eğer bakteriler kana karışarak bütün vücuda yayılırsa, kan zehirlenmesi (septisemi) nedeniyle hastalık bir gün içinde ölümle sonuçlanabilir.

İÖ 10. yüzyıldan beri bilinen veba, lağım farelerini barındıran gemiler aracılığıyla 14. yüzyılda Asya'dan Avrupa'ya yayılmış ve ortaçağ boyunca insanların korkulu rüyası olmuştur. Sokakların pis, evlerin ve yaşama koşullarının sağlıksız olduğu, kanalizasyon sorununun çözülemediği o çağlarda salgınların biri bitmeden öbürü başlardı. Ama içlerinden biri belki de bütün insanlık tarihinin en korkunç salgınıdır. 1340'ların sonlarında baş gösteren ve hastaların rengi nedeniyle "Kara Ölüm" olarak anılan bu salgında, o yüzyıldaki Avrupa nüfusunun yarıdan çoğunun öldüğü

sanılıyor. Bunu izleyen 300 yıl boyunca veba salgınları aralıklı olarak sürdü, ama hiçbiri Kara Ölüm kadar ürkütücü değildi. Kemelerin yok edilmesi ve kentlerdeki sağlık koşullarının iyileştirilmesiyle, 1665'te Londra'da yaşanan son büyük salgından sonra Avrupa bu hastalıktan kurtuldu.

Ne var ki, veba mikrobu tümüyle yeryüzünden silinmiş değildir. 1894'te bu kez Çin'de başlayan bir veba salgını bütün Güneydoğu asya ve Hindistan'a yayıldı. Bu salgın sırasında, İsviçreli bakteriyoloji bilgini Alexandre Yersin önce vebaya yol açan bakteriyi tanımladı, daha sonra da hastalığa karşı bağışıklık sağlayan etkili bir serum hazırladı. Bugün bile tropik ülkelerde küçük çapta veba salgınları görülürse de, koruyucu aşılarla hastalığın önünü almak ve antibiyotiklerle hastaları tedavi etmek olanağı vardır.

VEGA, Lope de (1562-1635). İspanyol edebiyatının "altın çağ"ının en önemli oyun yazarı Lope de Vega, İspanyol tiyatrosunun kurucusu sayılır. Madridli bir nakkaşın oğlu olarak dünyaya geldi. Babasının sanatına hiç ilgi duymadı. Cizvit okulunda öğrenim gördükten sonra, Avila piskoposunun sağladığı parasal destekle papazlık eğitimine başladıysa da, serüven tutkusu ağır basınca kiliseye girmekten vazgeçti. Henüz 20 yaşındayken kaleme aldığı şiir ve oyunlarla bir yazar olarak adını duyurdu.

Lope de Vega renkli bir yaşam sürdü. 1588'de İspanyol Armadası ile İngiltere'ye karşı savaşa katıldı, birçok aşk ilişkisi oldu ve yazdığı aşk şiirlerinin çoğunu sevgililerine adadı. Yaşamının son 30 yılını Sessa dükünün danışmanı, sırdaşı ve sekreteri olarak geçirdi.

Lope de Vega'nın 1.800 oyunun yanı sıra yüzlerce kısa oyun ve şiir yazdığı sanılmaktadır. Oyunlarından yaklaşık 500'ü günümüze ulaşabilmiştir. Entrika ve karmaşık olay örgülerine dayanan ve ustalıklı sahne teknikleri içeren bu oyunlarda, Lope de Vega tarihsel, mitolojik, dinsel ve kırsal konuları işlemiştir. Ayrıca *La Dorotea* (1632) adlı özyaşamöyküsü de önemli yapıtları arasında yer alır. Oyunları ve şiirleri yalnızca İspanya'da değil, tüm Avrupa'da edebiyatı büyük ölçüde etkilemiştir.

VEJETARYENLİK *bak.* ETYEMEZLİK.

VELAZQUEZ (1599-1660). İspanyol sanatçı Diego Rodriguez de Silva Velazquez, yaşadığı dönemin en büyük ressamlarından biriydi. Uzun yıllar İspanya Kralı IV. Felipe'nin sarayında yaşadı. O dönemde başta kral ve kralın ailesi olmak üzere soyluların, soytarıların ve hizmetkârların çok sayıda portresini yaptı.

Avukat bir babanın oğlu olan Velazquez, Sevilla'da doğdu. Kentin ünlü ressamlarından birinin öğrencisi oldu, daha sonra onun kızıyla evlendi. Velazquez başlangıçta başta pazaryerindeki balık, meyve ve çiçekler olmak üzere çevresinde gördüğü her şeyin resmini yaptı. İnsan yüzünü ve değişik ifadelerini inceleyebilmek için bir köylü çocuğunu hizmetçi olarak yanma aldı, çeşitli ifadeler taşıyan çok sayıda yüz çizimi yaptı.

Velazquez 1622'de ziyaret amacıyla kısa bir süre Madrid'e gitti. Bir yıl sonra genç Kral IV. Felipe'nin başbakanı tarafından, kralın at sırtında bir portresini yapması için yeniden Madrid'e çağrıldı. O dönemde kralla arasında başlayan dostluk sanatçının yaşamı boyunca

Alinari

IV. Felipe'nin saray ressamı olan Velazquez'in 1653'te yaptığı *Prenses Margarita* adlı portresi.

sürdü. Ailesiyle birlikte Madrid'e yerleşen Velazquez kısa sürede İspanya'nın en iyi ressamı olarak ün kazandı. Kral kendisini birçok kez yüksek düzeyde görevler ve unvanlarla ödüllendirdi, ancak bu ödüller Velazquez'in kişiliğini ve resim çalışmalarını hiçbir zaman etkilemedi.

1628'de ünlü Flaman ressam Peter Paul Rubens Madrid'e geldi. Velazquez, Rubens'e İspanya'nın sanat hazinelerini tanıtmakla görevlendirildi. Rubens bir süre sonra Velazquez'i Rönesans ustalarının yapıtlarını incelemek amacıyla kendisiyle birlikte İtalya'ya gitmeye ikna etti. Velazquez'in bu gezi sırasındaki incelemeleri ve edindiği bilgiler kendi üslubunu geliştirmesinde önemli rol oynadı. İspanya'ya döndükten sonra sarayın taht odası için kralın ve ailesinin bir dizi portresini yaptı. Bu tablolardan biri de bugün Londra' da Ulusal Sanat Galerisi'nde bulunan IV. Felipe'nin portresidir. Velazquez o dönemde vaktinin çoğunu resim yapmak ve krala hizmet etmekle geçirdi. 1650'de kralın isteği üzerine ikinci kez İtalya'ya gitti. Orada kaldığı iki yıl boyunca resmi görevlerinin yanı sıra resim de yaptı. O dönemde yaptığı resimlerin en önemlisi *Papa X. Innocentius*'un portresiydi (1650-51). İngiliz ressam Sir Joshua Reynolds sonradan bu portreyi "Roma' daki en güzel tablo" olarak tanımlamıştı. Velazquez 1660'ta, Prenses Marie-Thérèse'nin düğün hazırlıkları sırasında hastalanarak öldü.

Velazquez'in en ünlü tablolarından biri de *Breda'nın Teslimi*'dir (1634-35). Sanatçının Buen Retiro Sarayı'nın taht odası için yaptığı bu resim günümüze ulaşan tarihsel konulu tek yapıtıdır. Sanatçının öteki önemli yapıtları *Yelpazeli Kadın* (yaklaşık 1638-39), *IV. Felipe Fraga'da* (1644), *Venüs'ün Tuvaleti* (1648-54) ve *IV. Felipe Ailesi*'dir (*Las Meninas*; 1656).

VENEDİK, İtalya'da, Adriya Denizi'nin kuzeybatı ucunda, tarihsel ve kültürel zenginlikleriyle ünlü bir kenttir. Açık denizden küçük adacıklarla ayrılan Venedik Lagünü korunaklı ve doğal bir liman oluşturur. 120 küçük adacığın üzerine kurulmuş olan Venedik, sayısı 170'i aşan kanalları, dantel gibi işlenmiş tarihsel yapıları ve kendine özgü romantik havasıyla dünyanın en güzel kentlerinden biridir. Anakaraya 4 km uzunluğunda bir karayolu ve demiryolu sistemiyle bağlanır. Kent içi ulaşım motorlu taşıtlar yerine, kanalların üzerinde işleyen *gondollar* ve teknelerle sağlanır. Kente trenle gelen yolcuları, istasyon binasının ardında, sarayları ve gondollarıyla olağanüstü güzellikte bir görünüm oluşturan Büyük Kanal karşılar. Kent içinden iki büyük kıvrım çizerek geçen Büyük Kanal kent kanallarının en büyüğüdür. Venedik'in simgesi sayılan gondolların kendine özgü bir biçimi vardır: Altı düz, kıç ve burnu yukarı kıvrık, yaklaşık 9 metre uzunluğundadır. Tek kürekle yürütülür. Düz kenarlı yuvarlak şapkalar ve çizgili tişörtler giyen gondolcular kürek çekerken söyledikleri şarkılarla kente romantik bir hava katar. Büyük Kanal'ın kıyısında çok sayıda saray ve kilise vardır. Bu yapıların en gösterişli olanlarından Ca' d'Oro (Altın Ev), zarif dış yüzey bezemeleriyle dikkati çeker. 15. yüzyılda varlıklı bir tüccara ait olan bu yapı günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Kentte sayıları 400'ü bulan köprülerin en eskisi Rialto Köprüsü'dür. Köprünün iki yanında dükkânlar ve işyerleri sıralanmıştır. Venedik Akademisi (Accademia delle Belle Arti) Bellini, Tintoretto ve Tiziano gibi Venedik Okulu'nun usta ressamlarının yapıtlarının sergilendiği ünlü bir galeridir. Büyük Kanal'ın sonuna doğru Santa Maria della Salute Kilisesi yer alır. Bu büyük kubbeli kilise 1630'da binlerce kişinin ölümüne neden olan veba salgınının sona ermesi üzerine yapılmıştır. Büyük Kanal'ın sonunda, eskiden Venedik Cumhuriyeti yöneticilerinin oturduğu Dükalık Sarayı yükselir. Bu güzel yapının dış yüzeyi pembe ve krem renkli taşlarla bezelidir. İçinde resimlerle süslenmiş yüksek tavanlı geniş salonlar vardır. Kent köprülerinin en eskisi Ponte dei Sospiri'dir (Özlem Köprüsü). Üstü kapalı, küçük bir geçit biçimindeki bu köprü Dükalık Sarayı'nı eski kent hapishanesine bağlar. Sarayın önünde büyük gemilerin demirleyebileceği geniş bir rıhtım vardır. Dükalık Sarayı, *Piazzeta* ("küçük meydan") ile dünyanın en ünlü meydanlarından olan San Marco'ya bağlanır. Meydanın en görkemli yapısı beş kubbeli San Marco Bazilikası'dır. Üç yanı arkadlı yapılar-

Fritze Henle/Photo Researchers
J. Allan Cash/Rapho Guillumette

Üstte: Venedik bir kanallar kentidir. Geleneksel ulaşım aracı olan gondollar altı düz, kıçı ve burnu yukarı kıvrık teknelerdir. **Sağda**: Güvercinleriyle ünlü San Marco Meydanı. Beş kubbeli San Marco Bazilikası arkada, Dükalık Sarayı sağdadır.

la çevrili olan San Marco sıra sıra dükkânları, kafeleri, hiç eksik olmayan gezgin müzik toplulukları ve güvercinleriyle kentin en renkli buluşma merkezidir. Meydanın doğu ucunda 98 metre yüksekliğindeki ünlü çan kulesi yer alır. Kentin en şık mağazalarının bulunduğu alışveriş merkezi Merceria, San Marco'ya açılır.

Venedik'te cadde ve sokakların çoğu, fıskıyeli havuzların süslediği küçük alanlarda birleşir. Kanalların kıyısında yer alan yapılar taş dolgu ya da kazıkların üzerine yapılmıştır. Bu yapıların çok azı eski sahiplerinin elindedir; çoğu dükkân, işyeri ya da otele dönüştürülmüştür. Güzel yapıların çevrelediği gizem dolu sokakları, kanalları, irili ufaklı kiliseleri ve beklenmedik bir anda karşınıza çıkıveren köprüleriyle Venedik bir masal ülkesine benzer.

Venedik Lagünü'nün kuzeydoğu ucundaki küçük adacıkların en ünlüleri cam işçiliğiyle tanınan Murano, bir balıkçı adası olan Burano ve eskiden Venedik'in en güçlü rakiplerinden biri olan Torcello'dur. Kentin doğu kıyılarının açıklarında, geniş kumsallarıyla sevilen bir tatil yeri olan Lido Adası uzanır.

Turizm Venedik'in en önemli gelir kaynağıdır. Kentteki öteki ekonomik etkinlikler mobilya yapımı, cam, dantel, mücevher işçiliği, kimya sanayisi, gemi yapımı, mühendislik, boya fabrikaları, un ve unlu gıda üretimi ile işlenmiş gıdadır. Kentin en önemli sanayi merkezi anakarada yer alan Porto Marghera'dır.

Dünyada bir benzeri daha bulunmayan bu güzel kent ne yazık ki taşkınlar, aşınma ve hava kirliliği gibi nedenlerden dolayı bugün çökme ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kentteki tarihsel yapıların çoğu asit yağmuru yüzünden bozulmakta ve yıpranmaktadır. Kentin tarihsel ve kültürel varlığını kurtarmak ve korumak amacıyla 1960'ların ortalarında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nce (UNESCO) başlatılan geniş çaplı kampanya bugün de sürdürülmektedir.

Tarihi

Venedik Cumhuriyeti bir zamanlar İtalya'nın ve Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biriydi. Başlangıçta küçük bir balıkçı köyü olarak kuruldu. İS 5. yüzyılda barbar saldırılarından kaçanlar Venedik Lagünü'ne sığınırdı. Venedik bölgedeki küçük ve dağınık yerleşim birimlerinin zamanla büyüyüp birleşmesinden doğdu. 697'de ilk kent yöneticisi seçildi. 9. yüzyılda Venedikliler malvarlıklarını ve sermayelerini istilacı barbarlardan korumak amacıyla kentin bugün yer aldığı kanallarla çevrili bölümünde yeni bir yerleşim alanı kurmak istediler. Yeni yapıları sağlam bir temel üzerine oturtmak düşüncesiyle sulak ve bataklık kesimlere tonlarca taş ve kütük yığdılar. Venedik kenti bugün hâlâ o zamandan kalma temeller üzerinde durmaktadır.

Kent zamanla büyüyüp gelişerek İtalya'nın en güçlü ve varlıklı ticaret merkezi durumuna geldi. Önceleri halkın katılımıyla yürütülen kent yönetimi sonradan ticaret yoluyla zenginleşen güçlü ve soylu ailelerin eline geçti. Soylular 1297'de çıkardıkları bir fermanla yönetimin babadan oğula geçmesini sağladılar. Sonraki yıllarda gene kendi aralarından seçtikleri bir konsey, gizli polis örgütü ve casuslar yardımıyla yönetime karşı gelenleri yakalatıp ağır cezalara çarptırarak denetimi ellerinde tutmaya çalıştılar. Kent yıllar boyunca soylular tarafından zorbalık ve baskıyla yönetildi.

Venedik Akdeniz'in en güçlü ticaret merkezlerinden biri olduğu için ticaret yolları üzerindeki denetimini ve üstünlüğünü korumak amacıyla başka ülkelerle sık sık deniz savaşları yapmak zorunda kaldı. Bu bakımdan Venedik tarihi bir deniz savaşları tarihi olarak tanımlanabilir. Dördüncü Haçlı Seferi

Authenticated News

Büyük Kanal ve kıyısındaki yapılar ortaçağdan beri hemen hiç değişmedi. Bu kanalın iki yakasını bağlayan en eski köprülerden biri Rialto'dur. 16. yüzyılda yapılmış olan Rialto Köprüsü'nün iki yanında dükkânlar sıralıdır.

sırasında Haçlı ordusunun sefer giderlerini de karşılayan kent, bu savaşın sonunda büyük kazançlar sağladı (*bak.* HAÇLI SEFERLERİ). Kazandığı topraklar ve yeni ticaret yolları sayesinde Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biri durumuna geldi. Bu olay Akdeniz ticaretinin güçlü merkezlerinden Cenova kentiyle amansız bir üstünlük mücadelesine girmesine yol açtı. İki kent arasında uzun yıllar süren kanlı savaşlar 1380'de Venedik'in üstünlüğüyle sonuçlandı. Venedik Doğu Akdeniz'de büyük bir ticari güce sahip oldu. Kent 15. yüzyılda İtalya'da bazı topraklar kazandı; ne var ki, bu kez de Avrupa topraklarına giren Osmanlı ordularıyla tek başına savaşmak zorunda kaldı. Avrupa'nın öteki ülkelerinden destek göremeyen Venedik, 250 yıl süren uzun bir savaş döneminin ardından, 1571'de Osmanlı donanmasını İnebahtı Deniz Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı (*bak.* SOKULLU MEHMED PAŞA). Ne var ki, bir yandan yıllarca süren savaşlar, öte yandan yeni ticaret yollarının keşfedilmesi Venedik'in siyasal ve ticari gücünü zayıflattı.

Eskiden doğu ile batı arasındaki deniz ticareti Akdeniz üzerinden yapılırdı. Ümit Burnu'nun keşfiyle Akdeniz'in Hindistan'a uzanan ticaret yolu üzerindeki önemini yitirmesinin yanı sıra, Batı Hint Adaları'nın ve Amerika kıtasının keşfi Venedik'in eski önemini bütünüyle yitirmesine neden oldu (*bak.* KEŞİFLER). Kent 18. yüzyıla doğru topraklarının büyük bir bölümünü yitirmişti. 1797'de Fransızlar'ın eline geçti ve Milano'ya karşılık Avusturyalılar'a verildi. Avusturya yönetimine başkaldıran Venedikliler'in 1848'de başlattığı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlandı. 1866'da Avusturya ile İtalya arasında çıkan savaşın sonunda Venedik İtalya'ya bağlandı.

Tarih boyunca Avrupa'nın en önemli kültür ve sanat merkezlerinden biri olan Venedik birçok büyük sanatçı yetiştirdi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgiyi RESİM SANATI maddesinde bulabilirsiniz.

Kentin nüfusu yaklaşık 377.670'tir (1985). (*Ayrıca bak.* ADRİYA DENİZİ; MARKO POLO.)

VENEZUELA, Güney Amerika kıtasının kuzey bölümünde yer alan bir cumhuriyettir. Kuzeyde Karayib Denizi'ne bakar ve 3.000 km uzunluğundaki kıyılarında çok sayıda ada vardır. Batısında Kolombiya, doğusunda Guyana, güneyinde ise Brezilya yer alır.

VENEZUELA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 912.050 km²

NÜFUS: 19.735.000 (1990).

YÖNETİM: Bağımsız cumhuriyet.

BAŞKENT: Caracas.

DOĞAL YAPI: Başlıca dört bölgeye ayrılır. Kuzeybatıda, Maracaibo Gölü çevresindeki Maracaibo düzlükleri; Maracaibo Gölü'nün doğusunda ve güneyinde, And Dağları'nın bir uzantısı olan Merida Dağları; ormanlar ve çayırlık ovalar ya da *llanos* ile Orinoko Irmak havzası ve Orinoko'nun güneyindeki Guyana Yaylası.

BAŞLICA ÜRÜNLER: Kahve, kakao, şeker, tütün, pamuk, mısır, canlı hayvan; petrol, doğal gaz; demir ve çelik, petrokimya ürünleri, altın, elmas, kâğıt, dokuma, giyim.

ÖNEMLİ KENTLER: Caracas, Maracaibo, Barquisimeto, Valencia, Maracay.

EĞİTİM: 7-13 yaşları arasında zorunludur.

Venezuela'da yüksek dağlar, tropik yağmur ormanları ve yüzlerce ırmak vardır. Güneyden başlayan büyük Orinoko Irmağı ülkenin ortasından geniş bir eğri çizerek akar. Birçok kolun beslediği Orinoko Irmağı, bataklık bir delta oluşturarak Atlas Okyanusu'na ulaşır. Apure Irmağı'nın kuzeyi ile Orinoko'nun bir bölümü *llanos* denen çayırlık ovalarla kaplıdır. Bu ovalarda sığır yetiştirilir. Ülkenin güneydoğusunda yer alan, ormanlarla kaplı Guyana Yaylası oldukça az bilinmektedir. Bu yaylada bulunan 979 metre yüksekliğindeki büyük Angel Çağlayanı, Caroni'nin kollarından Carrao Irmağı üzerindedir ve dünyanın en yüksek çağlayanıdır. Ekvatorun hemen kuzeyinde yer almasına karşın, Vene-

Camera Press

Venezuela'nın başkenti Caracas, yüksek dağlar arasında yer alan 900 metre yükseklikte bir vadide kuruludur.

zuela'nın bir bölümünü kaplayan yüksek dağlarda hava oldukça serindir. Ülkenin ağaçlık bölgelerinde jaguarlar, pumalar, oselolar, maymunlar ve yılanlar yaşar.

Venezuela bir göçmenler ülkesidir. Halkın çoğunluğu İspanyol, Yerli ve Afrikalı karışımı bir kökenden gelir. Ülkede İtalyan, Portekizli, Alman ve Arap göçmenlerin yanı sıra, kıyı boyunca yerleşmiş Afrika kökenli topluluklar da yaşamaktadır. Bölgenin asıl halkı olan Amerika Yerlileri çok küçük bir azınlık olarak kalmıştır. Halkın büyük bölümü Katolik' tir ve İspanyolca konuşur. Başkent Caracas yaklaşık 900 metre yükseklikte, dağlar üzerinde kurulmuştur. Denizden 10 km uzaklıktaki kent, ülkenin ikinci büyük kenti ve başlıca limanı olan Maracaibo'ya karayolu ile bağlanır. Maracaibo petrol sanayisinin merkezidir.

Tarım ve Sanayi

Venezuela'da nüfusun yaklaşık beşte biri tarımla uğraşır. Ülkede mısır, pirinç, kahve, kakao, tütün, susam ve meyve üretiminden başka, dar kıyı ovalarında pamuk ile şekerkamışı yetiştirilir. Ülkenin asıl zenginlik kaynağı petroldür. Dünyanın en büyük petrol üreticilerinden biri olan Venezuela'nın petrol yatakları kuzeybatıda, Maracaibo Gölü'nün kıyılarındadır. Ülkede altın, elmas, kömür ve tuzun yanı sıra zengin demir yatakları da vardır.

Bir demir cevheri yatağı olan Bolivar Tepesi (Cerro Bolivar) Orinoko Irmağı'nın yakınındaki yaylalardadır. Belli başlı sanayi dalları petrokimya ürünleri, demir ve çelik, kâğıt, dokuma, giyim, motorlu taşıtlar, çimento ve alüminyumdur. Bira, sigara, çikolata, ayakkabı gibi mallar ülke içinde üretilirse de, ülkenin gereksinimini karşılayacak sanayi ürünlerinin çoğu yurtdışından satın alınmaktadır. Ülke içindeki demiryolları oldukça yetersizdir ve Venezuela'yı komşu ülkelere bağlayacak bir demiryolu ağı yoktur. Demiryollarıyla karayollarının çoğu kıyı boyunca dizilmiş kentlerin çevresindedir. Ulaşım Orinoko Irmağı ile kollarında, teknelerle sağlanır.

Orinoko Irmağı üzerinde bir liman kenti olan Ciudad Bolivar iç kesimlerin büyük bölümünün başlıca ticaret merkezidir. Ciudad Bolivar'da Orinoko Irmağı ile Maracaibo Gölü'nün ağzında kurulan köprüler ülkede ulaşım ve iletişimi önemli ölçüde geliştirmiştir.

Tarih

Kristof Kolomb 1498'de, Yenidünya'ya üçüncü yolculuğu sırasında, bugün Venezuela olarak bilinen kıyıyı keşfetti. Bundan bir yıl sonra da Alonso de Ojeda, Orinoko Irmağı' nın Atlas Okyanusu'na döküldüğü bölgeye

Venezuela'nın *Llanos* denen çayırlarında sığır sürüleri otlar. *Llaneros,* Arjantin'deki *goşolar* ya da ABD'deki kovboylar gibi sığır çobanlığı yapar.

Creole Petroleum Corporation/Pan American Union

geldi. Bataklık alanda kazıklar üzerine kurulmuş olan Yerli köyleri Venedik'i anımsatıyordu. Bu nedenle bölgeye "Küçük Venedik" anlamında Venezuela adı verildi. 16. yüzyılın ikinci yarısında İspanyollar bu bölgeyi sömürgeleştirmeye başladı. Onları 17. ve 18. yüzyıllarda Katolik misyonerler izledi. Sömürgecilerin en varlıklı kesimini Avrupalı göçmenlerin soyundan gelen Kreoller oluşturuyordu.

1797'de bir grup Venezuelalı Kreol bağımsız bir cumhuriyet kurmak için ayaklandı. Böylece Venezuela Güney Amerika'da gelişen bağımsızlık hareketine öncülük etmiş oldu. 1811'de Francisco de Miranda'nın önderliğinde İspanya'dan bağımsızlığını ilan eden Venezuela'nın gerçekten bağımsızlığına kavuşabilmesi için uzun yıllar savaşması gerekti. Yeni Granada'da kurduğu küçük bir orduyla çarpışa çarpışa Caracas'a giren Venezuelalı Simón Bolívar (*bak.* BOLÍVAR, SIMÓN), Güney Amerika'nın tüm kuzeybatısından yavaş yavaş İspanyollar'ı çıkardı. Bolívar, Ekvador, Kolombiya, Venezuela ve Panama'yı Büyük Kolombiya olarak bilinen Kolombiya Cumhuriyeti bayrağı altında birleştirdi. Ama bu devlet daha sonra parçalandı ve Venezuela 1829'da topluluktan ayrılarak bağımsız bir devlet oldu.

Standard Oil (NJ)/Pan American Union

Petrol Venezuela'nın en büyük zenginlik kaynağıdır. Kayalık bölgelerde bulunan petrol yataklarından başka Maracaibo Gölü'nden de petrol çıkartılır. Resimde göldeki petrol kuyuları görülüyor.

Sonraki yıllarda genellikle diktatörler tarafından yönetilen Venezuela'da iç savaşlar yaşandı. Venezuela günümüzde cumhuriyetle yönetilen bir devlettir. Devlet başkanı beş yılda bir yapılan seçimlerle işbaşına gelir. Senato ve Temsilciler Meclisi'nden oluşan iki meclisli bir parlamentosu vardır.

VENÜS, Güneş'in çevresinde dolanan dokuz büyük gezegenden, Güneş'e uzaklık bakımından ikinci sırada yer alanıdır. Halk arasında Akşam Yıldızı, Çoban Yıldızı ya da Çulpan adlarıyla da anılan Venüs, Güneş'in çevresinde, ondan ortalama 107,5 milyon km uzaklıkta daireye çok yakın bir yörünge üzerinde dolanır. Venüs büyüklük bakımından Dünya'ya çok benzer. 12.100 km dolayındaki çapı Dünya'nınkinin 0,95 katıdır. Dünya'nın yoğunluğu santimetre küp başına 5,52 gr, Venüs'ünki ise santimetre küp başına 5,24 gramdır; Venüs'ün kütlesi bizim gezegenimizinkinin 0,82 katıdır. Boyutları ve belki de iç yapısı

bakımından Dünya'ya çok benzeyen Venüs başka bakımlardan ondan çok farklıdır.

Venüs bir *iç gezegen*'dir, yani Güneş çevresindeki yörüngesi Dünya'nın yörüngesinin içinde kalır; bu yüzden de bu gezegen bize Güneş'ten hemen önce doğan bir sabah yıldızı ya da hemen onun ardından batan bir akşam yıldızıymış gibi gözükür. Yeryüzünün bazı kesimlerinde Venüs gündoğumundan üç saat kadar önce doğar ya da günbatımından üç saat kadar sonra batar. Venüs geceleri gökyüzünde gözlemlenen, Ay'dan sonraki en parlak gökcismidir. Eski Yunanlılar Venüs'ü bir sabah yıldızı olarak kabul etmiş ve ona Phosphoros adını vermişlerdi; Venüs bir akşam yıldızı olarak da Hesperos adıyla bilinirdi. Venüs'ün inci parlaklığındaki ışıltısına hayran olan eski uygarlıklar, bu gökcismi ile Eski Yunanlılar'ın Afrodit ve Romalılar'ın Venüs adlı aşk ve güzellik tanrıçası arasında bağıntı kurmuşlardı.

Venüs bir iç gezegen olduğundan, Dünya'dan bakıldığında birbirini izleyen değişik biçimlerde görülür; bu biçim değişiklikleri, Ay'ın evrelerine benzer. Bu durumu 17. yüzyılın başlarında İtalyan astronom Galileo keşfetti; bu buluş, eski yer merkezli evren görüşünün yanlış, Kopernik'in savunduğu günmerkezli evren (merkezinde Güneş bulunan ve gezegenlerin Güneş'in çevresinde dolandığı sistem) düşüncesinin ise daha doğru olduğunun inandırıcı bir kanıtı olarak kabul edildi. Bir başka 17. yüzyıl astronomu olan Hollandalı Christiaan Huygens, Venüs tekerinde sürekli olarak görülebilen herhangi bir işaretin bulunmadığına dikkati çekti ve gezegenin kalın bir atmosferle örtülü olabileceğini ileri sürdü. Bugün, Huygens'ın bu görüşünün doğru çıktığını biliyoruz.

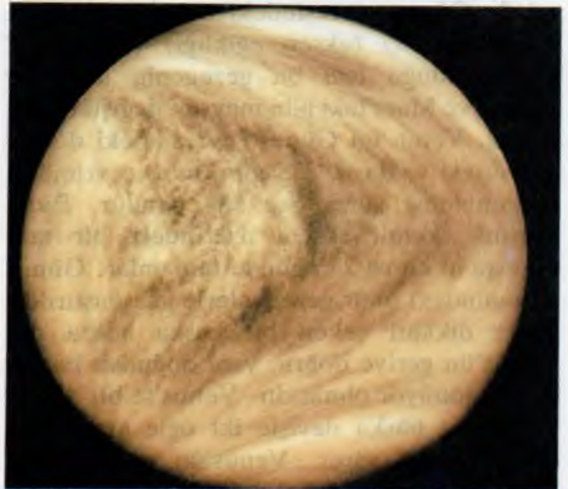
Venüs'ün yoğun atmosferi 20. yüzyıla kadar bu gezegenin yüzeyini görebilmemizi engelledi. Ama günümüzde spektroskopi ve radar gibi bilimsel tekniklerin kullanılmasıyla, Venüs'ü saran sırlardan bazıları çözülmüştür. Buna ek olarak, 1960'larda ve 1970'lerde SSCB'nin uzaya fırlattığı Venera ve ABD'nin fırlattığı Mariner ve Pioneer dizisi uzay sondaları Venüs'ü yakından incelemiş ve bize gezegenin yüzeyine ilişkin ilk ayrıntılı bilgileri iletmiştir.

VENÜS'E İLİŞKİN BİLGİLER

GÜNEŞ'TEN ORTALAMA UZAKLIK: 107,5 milyon km.
YIL UZUNLUĞU: 224,7 Dünya günü.
EKSENİ ÜZERİNDEKİ DÖNME PERİYODU: 243 Dünya günü (geriye, doğudan batıya doğru).
GÜN UZUNLUĞU: 118 Dünya günü.
ÇAP: 12.103 km.
KÜTLE: 0,82 (Dünya=1).
ÖZGÜL AĞIRLIK: 5,245 (Su=1).
YÜZEYİNDEKİ ORTALAMA ÇEKİM KUVVETİ: 0,904 (Dünya=1).
ATMOSFER BİLEŞİMİ: Yüzde 96 karbon dioksit; yüzde 3,5 azot; yüzde 0,002 su buharı; eser miktarda karbon monoksit, oksijen, kükürt dioksit, hidroklorik asit. Üstteki bulut katmanları ise, sülfürik asit, kükürt dioksit ve serbest kükürtten oluşmaktadır.
ATMOSFER BASINCI: 94 bar (Dünya=1 bar).
ORTALAMA YÜZEY SICAKLIĞI: 460°C.

Ne var ki, Venüs'e ilişkin bilgiler, bu gezegenin görünümüne hayran olanları hayal kırıklığına uğratmıştır. Venüs, canlılar açısından Güneş sisteminin en düşman gezegenlerinden biridir. Yoğun atmosferinin yüzde 96'dan fazlası karbon dioksitten, yüzde 3,5'i azottan ve eser miktarda da su buharı, argon ve neondan oluşur. Atmosferin üstü tümüyle, derişik sülfürik asit bulutlarından oluşan bir katmanla kaplanmış durumdadır; bu katmanın altında ise yoğun kükürt dioksit gazı ile katı ve sıvı kükürt bulutları yer alır. Buradaki kimyasal tepkimeler şimşeklere ve başka

NASA/Science Photo Library

Bulutlarla kaplı Venüs gezegeninin, 1979 Şubat'ında, ABD'nin "Pioneer Venus" uzay aracıyla 65.000 kilometrelik mesafeden çekilmiş resmi.

elektrik çalkantılarına neden olur. Karbon dioksit "sera etkisi"yle güneş ısısını geri yansıtmayıp tutar (*bak.* KARBON DİOKSİT VE KARBON MONOKSİT). Bu nedenle Venüs'ün yüzeyinde sıcaklık yaklaşık 460°C'dir, yani bu gezegen cehennem gibi kaynayan bir yerdir.

SSCB'nin "Venera 9" ve "Venera 10" uzay sondalarının 1975'te Dünya'ya gönderdiği görüntüler, Venüs'ün yüzeyinin, bazılarının çapı 254 milimetreden büyük, kenarları keskin ya da yuvarlaklaşmış kayalarla ve taşlı çöllerle kaplı olduğunu ortaya koydu. Yeryüzündeki radyoteleskopların ve ABD uzay aracı "Pioneer Venus 2"nin (1978) aracılığıyla radar tekniklerinden yararlanılarak çıkarılan yüzey haritaları da, Venüs'te birbirinden kopuk, yüksek sıradağların ve derin çanakların bulunduğunu açığa çıkardı. Venüs'ün bilinen en yüksek dağı, 11.000 metre yüksekliğindeki Maxwell Dağı'dır. Venüs'ün yerçekimi Dünya'nınkinin onda dokuzu kadardır; ama yoğun ve zehirleyici atmosferinin yarattığı basınç bizim gezegenimizde deniz düzeyindeki geçerli olan normal hava basıncının 94 katından fazla olduğu için, insanların Venüs'te yaşaması olanaksızdır. Dahası, oradaki kayaların akkor hale gelecek kadar sıcak olabileceği gerçeğini de buna katmak gerekir; kısacası Venüs, bizim kafalarımızda canlandırdığımız cehennemin bir benzeri olarak düşünülebilir.

Venüs'ün kendi çevresindeki dönme düzlemi ile Güneş çevresindeki dolanım düzlemi arasındaki açı (eksen eğikliği) yalnızca 3° kadar olduğu için bu gezegenin üzerinde Dünya ve Mars'taki gibi mevsim değişiklikleri olmaz. Venüs'ün Güneş çevresindeki dolanma süresi yaklaşık 225 gün, evre çevriminin tamamlanma süresi ise 584 gündür. Buna karşılık, kendi ekseni üzerindeki bir tam dönüşünü en az 243 günde tamamlar. Güneş sistemindeki öbür gezegenlerle karşılaştırıldığında dikkati çeken bir başka nokta da, Venüs'ün geriye doğru, yani doğudan batıya doğru dönüyor olmasıdır. Venüs'te bir "gün" ya da bir başka deyişle iki öğle arası, 118 Dünya günü sürer. Venüs'ün dönmesinde Dünya'nın oynadığı rol ilginçtir. Güneş sistemindeki bütün gezegenler içinde, Dünya'nın 42 milyon km kadar yakınına gelerek ona en çok yaklaşan Venüs'tür. Bunun tuhaf yanı, Venüs yörüngesi üzerinde ne zaman Dünya'ya en yakın olduğu noktaya gelse, hep aynı yüzünün bize dönük olmasıdır. Belki de bu, bizim gezegenimizin Venüs üzerindeki kütleçekimi etkisinden kaynaklanmaktadır.

VERACRUZ. Meksiko'nun 425 km doğusunda, sıcak ve nemli Meksika Körfezi kıyısında yer alan Veracruz, Meksika'nın en önemli limanıdır. Eskiyle yeninin ilginç bir bileşimi olan kentte, doklar ve modern yapılar İspanyol sömürge döneminin yapılarıyla bir zıtlık oluşturur. Dokları fırtınadan koruyan dalgakıranın üzerinde büyük bir deniz feneri yükselir. Modern olanaklara sahip olan kentin geniş bulvarlarında güzel evler vardır. Demiryolları ve karayolları Veracruz'u Meksiko'ya ve ülkenin iç bölgelerindeki yaylalara bağlar.

Veracruz limanından yüklenen en önemli ürünler vanilya, şeker, kahve ve kırmızı biberdir. Meksika'ya dışarıdan gelen makineler, kimyasal maddeler ve buğday da bu limana boşaltılır. Sigara, ayakkabı, içki ve çikolata sanayileriyle öne çıkan Veracruz'da balıkçılık önemli bir ekonomik etkinliktir.

1519'da Hernán Cortés'in kurduğu kent, İspanyollar'ın Meksika'daki ilk yerleşim yeridir. 1599'da kurulan bu liman kentinin heyecan verici bir tarihi vardır. 17. ve 18. yüzyıllarda korsanların saldırıp ele geçirdiği kenti, 1838 ve 1861'de de Fransızlar işgal etti. Veracruz Meksika Savaşı'nda (1846-48) ve 1914'te de ABD'nin eline geçti.

Veracruz'un nüfusu 284.822'dir (1985).

VERDİ, Giuseppe (1813-1901). Giuseppe Fortunino Francesco Verdi, 19. yüzyıl İtalyan opera bestecilerinin en büyüğüdür. Kuzey İtalya'da, Busseto yakınlarındaki, Le Roncole'de doğdu. Babası yoksul bir hancıydı. Verdi'nin çocukluğu güçlükler içinde geçti. Küçük yaşta şarkı söyleyip org çalmayı öğrenen Verdi daha 13 yaşındayken, çoğu kilise ve yöresel müzik toplulukları için olmak üzere, çeşitli türde besteler yapmaya başladı. 18 yaşında müzik eğitimi görmek üzere Milano Konservatuvarı'na başvurdu. Yaşı geçmiş olduğu için kabul edilmediyse de, Verdi'nin

Hulton Picture Library

İtalyan besteci ve orkestra şefi Giuseppe Verdi.

müzik yeteneğiyle yakından ilgilenen Bussetolu tüccar Antonio Barezzi, sanatçının Milano'da özel öğrenim görmesini sağladı.

Verdi, ilk operası olan *San Bonifacio Kontu Oberto*'yu 1836'da besteledi. Yapıtın Milano'nun büyük opera salonu La Scala'da sağladığı başarı üzerine, opera yöneticisi genç besteciden ikinci bir opera yazmasını istedi. 1840'ta sahnelenen *Bir Günlük Kral* adlı bu opera ise hiç tutulmadı. Bunun üzerine Verdi opera yazmamaya karar verdi. Ne var ki, La Scala yöneticisi 1842'de sanatçıdan Babil Kralı Nabukadnezar'ın yaşamöyküsünü konu alan bir librettoyu bestelemesini istedi. Aynı yıl *Nabucco* adıyla sahnelenen opera büyük başarı kazandı. Babil kralının Kudüs'ü işgal etmesi sonucu gelişen olayları konu alan yapıtın en tanınmış bölümü olan "Esirler korosu", İtalyanlar'ca özgürlük şarkısı olarak benimsendi. *Nabucco*'yu, *Birinci Haçlı Seferi'nde Lombardlar* (1843), *Ernani* (1844), *Macbeth* (1847) ve *Luisa Miller* (1849) adlı operalar izledi.

Verdi 37 yaşında, kendisine dünya çapında ün kazandıran operası *Rigoletto*'yu (1851) besteledi. Bunu *Il Trovatore* (1853) ve *La Traviata* (1853) adlı öteki ünlü operaları izledi. (Bu operaların konuları OPERA maddesinde anlatılmıştır.)

Verdi sonraki birkaç yılda *Simon Boccanegra* (1857; 1881'de librettosunu yeniden gözden geçirdi), *Maskeli Balo* (1859) ve *Talihin Kudreti* (1862) operalarını yazdı. Sanatçı yaşamı boyunca toplam 27 opera besteledi.

İtalya'nın tek bir ulus olarak birleşme çabası içinde olduğu bir dönemde yaşayan Giuseppe Verdi ülkesinin siyasal yaşamında da etkinlik gösterdi. 1860'ta ilk İtalyan parlamentosuna seçildi. Ama, iki yıl sonra görevinden ayrılarak kendini yeniden beste çalışmalarına verdi. 1867'de Paris'te sahnelenen *Don Carlos* operasını yazdı. Bu opera İspanya Kralı II. Felipe'nin oğlunun yaşamöyküsünü konu alıyordu. Eski Mısır tarihinden esinlenerek yazdığı *Aida* operası 1871'de, Süveyş Kanalı'nın açılışı onuruna Kahire'deki yeni opera binasında sahnelendi. Bu opera Verdi'nin bugün de en çok sevilen bestelerinden biridir.

Verdi yaşlılık yıllarında kent dışında yaşamaya karar verdi. Operalarından kazandığı servetinin büyük bir bölümünü yoksullar için harcadı. Herkes onun beste yapmaya son verdiğini sanarken, 70 yaşını aştığı bir dönemde, en büyük yapıtlarından biri olan *Otello* operasını besteledi. Shakespeare'in *Othello*'suna dayanan bu operanın librettosunu İtalya'nın en büyük yazarlarından biri olan Arrigo Boito yazdı. Opera, 1887'de La Scala'da sahnelendi. Verdi opera sona erdikten sonra sokağa çıkıp arabasına bindiğinde, izleyiciler büyük bir coşkuyla sanatçının arabasının atlarını çözüp onu oteline kadar çektiler. Altı yıl sonra, 80 yaşındayken, gene librettosunu Boito'nun Shakespeare'in *Windsor'un Şen Kadınları* ve *IV. Henry* oyunlarından esinlenerek yazdığı *Falstaff* adlı komik opera La Scala'da büyük bir başarı kazandı. Son bestesi koro ve orkestra için yazdığı *Dört Dinsel Parça* (1898) idi. Verdi 87 yaşında Milano'da öldü.

VEREM. Yüzyıllar boyunca ölüm nedenleri arasında ilk sırayı alan bulaşıcı ve tehlikeli bir

hastalıktır. Bu hastalığın etkenini 19. yüzyılda Alman bakteriyoloji bilgini Robert Koch (1843-1901) tanımlamıştır. Bu nedenle, *Mycobacterium* cinsinden olan bu çomak biçimindeki bakterilere verem basili ya da Koch basili denir. (*Ayrıca bak.* BAKTERİ.)

Verem basillerinin, insanda ve evcil hayvanlarda hemen hemen aynı hastalık tablosuna yol açan birkaç türü vardır. Örneğin bir türü insanda, öbürleri sığırlarda, domuzlarda, kümes hayvanlarında ve kuşlarda hastalık yapar. Ama sığır vereminin basili insana da bulaştığından, insanda iki tür mikrobun sorumlu olduğu iki ayrı tip verem görülür. İnsana özgü olan verem basili, hastaların öksürükleriyle havaya saçılan damlacıkların solunum yollarından alınmasıyla doğrudan insandan insana bulaşır. Sığır veremi ise, hastalıklı ineklerden sağılan sütlerin içilmesi sonucunda sindirim yoluyla insana geçer.

Verem mikrobu, solunum yoluyla vücuda girdikten sonra akciğerlere yerleşerek ürümeye başlar. Bu yüzden hastalığın en yaygın tipi, genellikle çocukluk ve gençlik çağında ortaya çıkan akciğer veremidir. Halsizlik, iştahsızlık, kilo kaybı, öksürük ve gece terlemesi gibi ilk belirtilerin ardından, akciğer dokusundaki mikrop odaklarının çevresinde birtakım yumrular oluşur. Hastalığın en özgün belirtisi olan bu yumrulara tıp dilinde "tüberkül" dendiği için, veremin bir adı da *tüberküloz* ya da kısaca TB'dir. Hastalık bu ilk evrelerde tedavi edilmezse, akciğerlerdeki doku yıkımı bütün organı sarar ve solunum yetmezliğine, hatta ölüme yol açar. 19. yüzyılda pek çok insan akciğer veremi yüzünden yaşamını yitirmiştir. Hastalığın ilerlemiş evrelerinde, yıkıma uğrayan akciğer dokusundaki bronşlar ve ince kan damarları da parçalandığı için hastanın balgamına kan karışır. Bu arada, akciğerlerdeki basiller çoğu zaman en yakındaki lenf düğümlerine, buradan da kan dolaşımına geçerek vücuttaki öbür organlara, özellikle kemiklere, eklemlere, beyin zarlarına ve böbreklere yayılabilir.

İyi kaynatılmamış mikroplu sütlerle insana bulaşan sığır veremi ise daha çok lenf düğümlerini ve kemikleri tutar. Bu hastalığı önlemenin en etkili yolu, sağmal ineklerde verem basili taraması yapmak ve sütleri *pastörizasyon* denen ısıl işlemle mikroplardan arındırmaktır. Fransız bilim adamı Louis Pasteur'ün buluşu olan bu yöntemin yaygın olarak uygulanmaya başlaması, sığır vereminin insanda görülme olasılığını neredeyse ortadan kaldırmıştır (*bak.* PASTEUR, LOUIS).

Çağımızda, sağlık hizmetlerinin iyi işlediği ülkelerde verem hastalığı çok seyrek görülür. Bunda en büyük pay, bir yandan yaşama ve beslenme koşullarının düzelmesine, öte yandan hem aşılama yoluyla veremden korunmayı, hem de hastalığın erken tanı ve tedavisini öngören etkili verem savaş yöntemlerine düşer. Gerçekten de, verem basilinden alınmış özütlerin deriye şırınga edilmesine dayanan tüberkülin testi, balgamda ya da vücut sıvılarında verem basillerinin aranması ve röntgen filmiyle dokuların incelenmesi gibi tanı yöntemleri hastalığın en erken evrelerde saptanmasına olanak verir. Verem tanısı konan hastalar, antibiyotiklerle ve bakterilere karşı etkili özel ilaçlarla tedavi edilerek mikrop yaymayacak duruma gelinceye kadar sağlıklı kişilerden ayrı tutulur. Bu arada, hastanın yakın çevresindeki kişiler de verem testlerinden geçirilir ve gerekirse tedaviye alınır.

Vereme yakalanma riski yüksek olan kişilere, verem basillerinin zayıflatılmış (etkisi azaltılmış) özel kültürleriyle hazırlanan BCG aşısı yapılır. Basillerin bu özel soyunu 1906'da Fransız bilim adamları Albert Calmette ile Camille Guérin üretmişlerdi. Bu nedenle, Calmette-Guérin basili anlamındaki BCG kısaltmasıyla bilinen bu koruyucu aşı birçok ülkede okul çağındaki bütün çocuklara düzenli olarak uygulanır. Bu uygulama Türkiye'de de geçerlidir. Nitekim, verem tarama çalışmaları ve yaygın aşılama kampanyalarıyla ülkemizde hastalık hızla gerilemeye başlamıştı. Ama yakın yıllarda, özellikle aşırı nüfus artışı ve iç göçlerle giderek kalabalıklaşan büyük kentlerin çevresindeki sağlıksız yaşama ve beslenme koşulları veremin yeniden tırmanmasına yol açmıştır.

VERGİLER, devletlerin en önemli gelir kaynağıdır. Vergiler hükümetler tarafından, yasaları ve kuralları uygulamak, savunma hizmetlerini yerine getirmek, yollar, okullar, hastaneler yapmak ve genel olarak ülkeyi ya

da yerel topluluğu yönetmek için yapılan harcamaları karşılamak üzere toplanır. Vergiler doğrudan merkezi devlete ya da yerel yönetimlere ödenebilir.

Günümüzde vergiler para ile ödenmektedir. Ama geçmişte sık sık mal ya da hizmet olarak ödendiği de olurdu. Örneğin çiftçilerin, ürünlerinin bir bölümünü devlete vermeleri genel bir uygulamaydı. Öteki vergi yükümlüleri birkaç haftalığına orduya katılabilir ya da yeni yol ve bina yapımında devlet için ücretsiz çalışabilirlerdi. Böylece, vergilerini parayla değil, hizmet ederek öderlerdi.

Değişik ülkelerde insanların ödedikleri vergiler arasında oldukça büyük farklar vardır. 1980'lerin sonunda toplam vergi gelirleri İsveç'te ulusal gelirin yaklaşık yüzde 45'ine ulaşmışken, bu oran İngiltere'de yüzde 38, ABD'de yüzde 18, Japonya'da yüzde 26, Türkiye'de ise yüzde 15 olmuştur. Oranlar arasındaki bu büyük farklılığın nedeni, devletin mal ve hizmet sağlanmadaki payının ülkeden ülkeye değişmesidir. Örneğin, bazı ülkelerde devlet parasız eğitim sağlarken, bazılarında eğitim paralıdır. Ayrıca, her devletin yaşlılara, hastalara, sakatlara ve işsizlere yaptığı ödemeler de farklıdır. *Transfer ödemeleri* olarak adlandırılan bu ödemelerle vergi yükümlülerinden alınan paralar gereksinimi olan toplum üyelerine aktarılır.

Bazı devletler, eğitim ve sağlık hizmetlerini de içerecek biçimde, tüm mal ve hizmetlerin sağlanmasını özel sektöre bırakmayı yeğler. Özel şirketler bu hizmetleri para karşılığında sağlar. Aynı zamanda, hastalık ya da bir kaza sonucu tıbbi bakım için gerekli parayı ya da çalışılmayan sürede ücretlerin ödemesini sağlayan özel sigorta şirketleri de vardır. Çoğunlukla bu mallar, hizmetler ve transfer ödemeleri devletin ve özel sektörün her ikisince de karşılanır. Böylece, bir ülkede devlet okulları ile özel okullar ve devletten alınan emekli aylığı ile özel sektörden alınan emekli aylığı birlikte bulunabilmektedir.

Vergilerin Kökeni ve Amaçları

Vergi koymanın nedenleri zaman içinde değişmiştir. Eski dönemlerde, halktan vergi almanın başlıca nedeni savaşların ve hükümdarın giderlerini karşılamaktı. Ülkeler büyüyüp imparatorluklar geliştikçe, yönetim ve denetim için de para gerekir oldu. Aynı dönemde, yönetimler kamu yapıları da yaptırmaya başladılar. Bu yapıların bir bölümü yalnızca hükümdarın gücünü göstermekle kalmıyor, dinsel bir anlam da taşıyordu. Bunların en iyi örneklerinden biri de Mısır Piramitleri'dir. Roma amfitiyatroları ve hamamları gibi başka bazı yapılar ise halkın kullanımına açıktı. Günümüzde, vergi gelirlerinin genel olarak, halkın yararlandığı hizmetlere harcanması olağan bir uygulamadır.

Öte yandan, hükümetler ulusal gelirin bireyler arasında bölüşümü yani gelir dağılımı ile de ilgilidir (*bak.* GELİR). Vergileme ile sağlanan gelir, bir grup insandan (genellikle, varlıklılardan) bir başka gruba (genellikle, geliri az olanlara) gelir aktarımında kullanılır. Yardıma gereksinimi olan insanlara yapılan ödemelerin ilk örneği, İngiltere'de Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603) çıkarılan Yoksullara Yardım Yasası'dır. Daha sonraları, 1889'da ilk olarak Almanya bütün işçileri kapsayan bir emeklilik tasarısı hazırlamıştır (*bak.* EMEKLİLİK).

Vergilemenin bir başka amacı da, "lüks" olarak değerlendirilen belirli mallar üzerine yüksek vergiler koyarak ek kaynak sağlamaktır. Örneğin, bazı ülkeler alkollü içkilerden ve sigaradan yüksek vergi alır. Sigara ve alkollü içki fiyatını yükselten bu vergiler, aynı zamanda, insanların sağlığa zararlı bu malları daha az satın almasını sağlar. Ama bu tip vergilerden, alım gücü yüksek olan varlıklı kişilerden çok yoksullar etkilenir.

Verginin Kaynakları ve Toplanması

Vergiler çok çeşitli kaynaklardan toplanabilir. Bazı durumlarda, toplanan vergilerle bu vergilerin kullanım yerleri arasında doğrudan bir bağ vardır. Örneğin, ABD'nin bazı eyaletlerinde, motorlu taşıtların benzin ve motorin gibi yakıtlarından alınan vergiler yeni yolların yapımında kullanılmak üzere ayrılır ya da "tahsis" edilir. Türkiye'de de şirketler, ödedikleri Kurumlar Vergisi'ne ek olarak, bu verginin belirli bir yüzdesini Savunma Sanayiini Destekleme Fonu için öderler. Bu fonda biriken kaynaklar savunma sanayisini geliştirmek için kullanılır. Ama, vergiler genellikle

merkezi bir fonda toplanır ve hükümet bu fonu uygun bulduğu biçimde dağıtır. Bazı ülkelerde, verginin türüne ve tutarına ilişkin kararlar hükümet tarafından yılda bir kez, bütçeyle birlikte açıklanır.

Vergi miktarını belirlemek için temel alınan gelir, genel olarak *vergi matrahı* ya da yalnızca *matrah* olarak adlandırılır. Matraha göre vergilendirmenin en yaygın uygulama alanı, maaş, ücret ve kârları kapsayan kişi ve şirket gelirleridir. Gelirden alınan vergilerle sağlanan para miktarı ülkeden ülkeye değişir. Örneğin, 1981'de kişisel gelir vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı Yeni Zelanda'da yüzde 60 iken Fransa'da yüzde 15'in altında kalmıştır.

Birçok ülkede kişisel gelirin vergilendirilebilmesi için belirli bir düzeye ulaşmış olması, yani bireylerin belirli bir miktarın üzerinde gelir elde etmeleri gereklidir. Bu miktar kişinin ailesinin büyüklüğüne göre değişebilmektedir. Belirlenen miktarın üzerinde kalan gelirlerden vergi alınır ve genellikle, bireyin geliri arttıkça daha fazla vergi ödemesini sağlayacak biçimde değişen oranlı bir vergi sistemi uygulanır. Böylece, yıllık kazancı yüksek olan bir kişi gelirinin yarısından çoğunu vergi olarak öderken, düşük kazançlı biri yalnızca dörtte birini ödeyebilir. Bu sistem, *artan oranlı* vergi sistemi olarak bilinir.

Birçok ülkede servet de bir vergi matrahıdır. Servet üzerinden alınan vergiler çok çeşitli olmakla birlikte, genel olarak, bireylerin malvarlıklarını vergilendirmeyi amaçlar. Bu vergi bir ev, arsa, antika eşyalar, tahvil ve hisse senedi gibi değerli malları kapsayabilir. Servet vergisinin ilginç tarihi örneklerinden biri de İngiltere'de 1696-1851 arasında uygulanan "Pencere Vergisi"dir. Buna göre, evinde 10'dan fazla pencere bulunan kişiler vergilendirilirdi. Bu nedenle, bugün hâlâ bazı eski İngiliz evlerinde görüldüğü gibi pencereler tuğla ile örülmüştür. Türkiye'de de II. Dünya Savaşı sırasında 1942-44 arasında uygulanan Varlık Vergisi, yalnız bir kez alınan olağanüstü bir servet vergisidir. Savaş nedeniyle ortaya çıkan karaborsa ve stokçuluk toptancı tüccarların ve büyük çiftçilerin servetlerinde büyük artışlara neden olmuştu. Varlık Vergisi bu vergilendirilmemiş servetlerden vergi alabilmek amacıyla çıkarıldı. Vergisini 30 gün içinde ödemeyen kişiler için tutuklanma, çalışma kamplarına gönderilme gibi cezalar öngörülmüştü.

Servet aktarımı da vergilendirilebilir. Vergilendirilen bu servetin konusu değerli armağanlar ya da ana baba öldüğünde çocuklarına kalan para olabilir. Türkiye'de Veraset ve İntikal Vergisi miras üzerinden alınan vergilere bir örnektir.

Bir başka servet vergisi türü de, bir kişinin malvarlığındaki değer artışı üzerinden alınan vergidir. Örneğin, çiftlik topraklarını konut yapımında kullanılmak üzere satan bir kimse toprak değerinin önemli ölçüde arttığını görecektir. Bazı ülkelerde, bu durumdaki kişi değer artışı üzerinden bir vergi öder. Türkiye'de yerel yönetimler yaptıkları hizmetler karşılığında gayrimenkul değerlerindeki artışı vergilendirmek amacıyla "şerefiye" denen bir vergi toplar. Bu vergiye çoğunlukla *sermaye kazançları vergisi* denir.

Mal ve hizmetler de ayrı bir vergi konusudur. Bunlardan alınan vergilere *dolaylı vergiler* adı verilir. Bir kişinin gelirinden ya da bir şirketin kârından alınan vergiler doğrudan vergi toplayıcısına ödenirken, satın alınan mallar üzerindeki vergiler, daha sonra bunu vergi dairelerine aktaran dükkân ya da mağaza sahibine ödenir. Dolayısıyla bu vergi yalnızca söz konusu mal satın alındığında ödenir. Mal ve hizmetlerin satışı üzerinden alınan bu vergilere *satış vergisi* de denmektedir. Satış vergilerinde, genellikle malın değerinin belirli bir yüzdesi kadar vergi fiyata eklenir. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üye ülkelerde ve Türkiye'de uygulanan katma değer vergisi (KDV) dolaylı vergilerin en önemlilerindendir. Bir başka dolaylı vergi de, tütün, alkollü içkiler ve petrol gibi bazı mallara uygulanan *özel tüketim vergisi*'dir. Bu vergi türünde, genellikle bir birim mal başına belirli bir miktar vergi konur.

Mallar üzerinden alınan vergiler tarihte birçok kez toplumsal tedirginliklere neden olmuştur. Örneğin, 18. yüzyılda Fransa'da tuzdan alınmaya başlanan vergi Fransız Devrimi'ni hazırlayan nedenlerden biriydi. Dolaylı vergilere ilişkin bir başka önemli sorun da, yöneticilerin yeterli geliri sağlamak için,

halkın satın almak *zorunda* olduğu malları vergilemeleridir. Herkesin kullanmak zorunda olduğu mallardan vergi almak, zenginlerinkine oranla, yoksulların gelirinin daha büyük bir bölümünü vergilendirmek demektir. Bu tür vergiler *azalan oranlı vergi* etkisi yapar, çünkü bu vergilerin gelir içindeki oranı, gelir düzeyi yükseldikçe azalır. Bu da, günümüzde geçerli olan, vergi yükünün kişilerin ödeme gücüyle orantılı olması, yani eşitlik ilkesiyle çelişir.

Uluslararası Ticaret ve Vergiler

Ülkeler arasındaki ticaret de bir vergi konusudur. Bu vergiler genellikle *gümrük vergisi* olarak adlandırılır. Gümrük vergisi, bir ülkeye dışarıdan getirilen mallardan alınan vergidir. Bu vergiler yalnızca gelir sağlamak amacıyla değil, aynı zamanda ülke sanayisini, yabancı mallara bir engel ya da bir gümrük duvarı koyarak, dış rekabetten korumak için de kullanılır. Böylece dışarıdan alınan malların fiyatı yükseltilir ve tüketicilerin yerli malları yeğlemesi sağlanır.

Hükümetin dışalıma koyduğu sınırlamalar *korumacılık* olarak bilinir. Bunun tersi, yani ülkeler arasındaki ticarette hiçbir engel bulunmaması *serbest ticaret*'tir. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgiler ULUSLARARASI TİCARET maddesinde anlatılmıştır.

Bazen bir grup ülke kendi arasında *gümrük birliği* oluşturur. Birlik içindeki ülkeler aralarındaki ticaretten vergi almaz, ama başka ülkelerden alınan mallara ortak bir gümrük vergisi oranı uygular. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Batı Avrupa ülkelerinin oluşturduğu bir gümrük birliğidir (*bak.* AVRUPA TOPLULUKLARI). 1989'da ABD ve Kanada da karşılıklı olarak gümrük vergilerini kaldırmaya ve bir serbest ticaret bölgesi oluşturmaya karar verdiler. Gümrük vergileri ilk başlarda yalnızca hükümetlere gelir sağlamak amacıyla konmuştur. Bu amaç hâlâ önemlidir, ama günümüzde ülke sanayisini dış rekabete karşı koruma kaygısı ön plana çıkmıştır.

Gümrük vergileri ilk kez İngiltere'de, Saksonlar döneminde uygulanmıştır. Önceleri, gemi yükünün bir bölümü krala ayrılırdı. Daha sonra ödemelerini, "gümrük vergisi" adı altında para ile yapmalarına izin verildi. Kral I. Edward'ın döneminde (1272-1307) bu sistem iyice yerleşti. Ortaçağda krallar borç aldıkları kişilere, bu borcu karşılamak üzere gümrük vergilerini toplama yetkisi vermeye başladılar. Bu uygulama, 1671'de günümüzdekilere benzer gümrük hizmetleri uygulamasını getiren II. Charles dönemine kadar sürdü.

Bir gemi, kamyon ya da uçak bir ülkeden bir başka ülkeye ulaştığında, aracın sürücüsü getirdiği yükün bir listesini gümrük görevlilerine vermek zorundadır. Daha sonra, malları bekleyen tüccarlar gümrük dairesine giderek borçları olan vergiyi öderler. İşlemler tamamlandığında gümrük görevlisi malları inceler ve tüccara teslim eder. Gümrük görevlilerinin saklı ya da kaçak bir mal olup olmadığını araştırma yetkileri vardır.

Bir ülkeden başka bir ülkeye gelen yolcular da gümrükten geçmek zorundadır. Yetişkinlerin yanlarında belirli miktarlarda tütün, alkollü içki ve hediyelik eşyayı vergi ödemeden gümrükten geçirmelerine izin verilmektedir. Yolcuların gümrük memuruna yanlarında ne bulunduğunu bildirmeleri zorunludur. Görevlinin, onları durdurma, üstlerini ve bagajlarını arama yetkisi vardır. Eğer bildirilmesi gereken saklı bir şey bulursa, buna el koyar. Önemli bir suç söz konusuysa, yolcular para ya da hapis cezasına çarptırılabilir.

Gümrük vergileri ticarete engel oluşturdukları için zaman zaman ülkeler arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır. Örneğin, 1773'te Boston Çay Partisi'ne yol açan olay, İngiltere'nin Amerikan kolonilerine sattığı çaya koyduğu vergiydi. Yerli kılığına girmiş bir grup kolonici Boston limanındaki bir İngiliz gemisine çıkarak, kolonilere gidecek çayı limana dökmüştü. Bu, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı başlatan olaylardan biridir.

Vergiler ve Toplum

Vergiler her ne kadar sık sık önemli sorunlara, hatta toplumsal tedirginliklere yol açmışlarsa da, hükümetler genellikle vergilerin herkes için adaletli olmasına çalışırlar. Vergiler kolay anlaşılmalı, vergi toplama maliyeti düşük ve vergi kaçırmak güç olmalıdır. Günümüzde hükümetler, vergilerini ödemekten

kaçman kişi ya da şirketleri saptamak için vergi denetim görevlileri çalıştırır.

Birçok insan ödenmesi gereken vergilerden rahatsız olur, ama vergiler olmasaydı yurttaşların devletin sağladığı birçok mal ve hizmetten yoksun kalacakları unutulmamalıdır. Genellikle, devlet harcamaları çok düşük, vergilerse çok yüksek bulunur. Oysa vergi ödemeden hizmetlerden yararlanmak olanaklı değildir.

VERGILIUS MARO, Publius *bak.* VİRJİL.

VERMEER, Jan (1632-1675). Jan van der Meer van Delft, Rembrandt'tan sonra en büyük Felemenkli ressam olarak tanınır. İspanya'ya karşı verilen uzun bağımsızlık savaşını izleyen dönemde Hollanda orta sınıf yaşamını konu alan resimleriyle ün kazandı.

Vermeer, Hollanda'nın Delft kasabasında doğdu ve tüm yaşamını orada geçirdi. Sanatçının yaşamına ilişkin çok az bilgi vardır. Yaşamı boyunca Hollanda'nın dışına çıkmadığı sanılmaktadır. Babası ipek dokumacısı ve resim tüccarıydı. Sonradan baba mesleğini

Trustees of the National Gallery

Virginal Başında Oturan Genç Kadın (yaklaşık 1670), Jan Vermeer'in ince ayrıntılarla örülmüş iç mekân kompozisyonlarının özgün bir örneğidir.

sürdüren Vermeer 1653'te yöresel ressamlar loncasına girdi; birkaç kez de loncanın başkanlığını üstlendi. Evliliğinden sekiz çocuğu oldu. Vermeer yavaş çalışır, resmini yapacağı nesneleri, renk ve ışık etkilerini büyük bir titizlikle incelerdi. Sanatçının günümüze ulaşan resimleri 40'tan azdır.

Vermeer büyük boyutlu ilk resimlerinde dinsel ve mitolojik konuları ele aldı. Olgunluk dönemi resimlerinin hemen hemen hepsinde iç mekânları, kitap okuyan genç kız ya da sürahiden süt boşaltan hizmetçi gibi günlük işlerle uğraşan insanları konu aldı. Sanatçının büyük bir incelikle, ayrıntılara önem vererek işlediği bu resimler son derece gerçekçi bir görünüm vermekle birlikte, fotoğraf özelliği göstermez. Sanatçının resimlerindeki en çarpıcı özellik dingin üslubu, olağanüstü renk ve ışık anlayışıdır.

Vermeer yaşadığı dönemde değeri anlaşılmamış bir sanatçıydı. Öldüğünde ardında birçok borç bıraktı. Dul karısının fırıncıya olan borcunu ödeyebilmek için resimlerinden iki tanesini satmak zorunda kaldığı söylenir. Vermeer'in ölümünden sonra da resimlerine pek az değer verildi. Yapıtlarının değeri ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra anlaşılabildi. Bugün, Vermeer'in tabloları sanat tarihinin en değerli resimleri arasındadır. Başlıca yapıtları arasında *Süt Boşaltan Kadın* (yaklaşık 1658), *Delft Manzarası* (yaklaşık 1660), *Sürahili Genç Kadın* (yaklaşık 1664-65) ve *Dantelci Kız* (yaklaşık 1665) sayılabilir.

VERNE, Jules (1828-1905). Bilimkurgu türünün "babası" olarak tanınan Fransız yazar Jules Verne, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilimsel gelişmelerin ve buluşların hız kazandığı bir dönemde yaşadı. Bu buluşlar ve kuramlar, Jules Verne'in engin bir düş gücüne dayanarak kaleme aldığı, o güne kadar benzeri görülmemiş ilginç ve heyecan dolu bir dizi romanın temelini oluşturdu.

Verne, Fransa'da Nantes kentinde doğdu. Oyun ve öykü yazmaya başlamadan önce Paris'te hukuk öğrenimi gördü. 1863'te bir dergide *Balonla Beş Hafta* (*Cinq Semaines en ballon*) adlı ilk öyküsü yayımlandı. Büyük bir ilgi toplayan bu öyküyü, bilimsel öngörülere dayanan birçok serüven öyküsü izledi.

The Walt Disney Company

Jules Verne'in *Deniz Altında Yirmi Bin Fersah* adlı romanından uyarlanan filmin bir sahnesinde, Ned Land (Kirk Douglas) dev bir ahtapotla savaşıyor.

Pek çok dile çevrilen Jules Verne'in romanlarının birçoğu Türkçe'de de yayımlanmıştır. Bunlardan *Dünyanın Merkezine Seyahat* (*Voyage au centre de la Terre*; 1864) bir yanardağın ağzından giren, biri bilim adamı, üç kişinin olağanüstü serüvenlerini konu alır. *Ay'a Seyahat*'te (*De la Terre à la Lune*; 1865) iki Amerikalı ve bir Fransız'ın dev bir topun attığı merminin içinde giriştikleri uzay yolculuğu, neredeyse geleceği görmüşçesine anlatılır. Aynı şey *Ayın Etrafında* (*Autour de la Lune*; 1870) için de geçerlidir. *Deniz Altında Yirmi Bin Fersah* (*Vingt Mille Lieues sous les mers*; 1870), Kaptan Nemo'nun Nautilus adlı denizaltısıyla yaptığı yolculuğun öyküsüdür. Denizaltı ve oksijen tüpünün henüz bilinmediği bir dönemde, okyanus diplerinde geçen bu düş ürünü öyküde, gelecekteki bilimsel gelişmelerin birçoğu en ince ayrıntısıyla öngörülmüştür. Jules Verne'in günümüzde de en çok sevilen yapıtlarından biri olan *Seksen Günde Devriâlem* (*le Tour du monde en quatre-vingts jours*; 1873) ise 80 günde dünyanın çevresini dolaşabileceği yolunda bahse giren bir İngiliz'in maceralarla geçen yolculuğunu dile getirir.

Verne'in öyküleri düşsel bir kurguya dayanmakla birlikte, öyküye kattığı gerçekçi ayrıntılar bunlara inandırıcılık kazandırmış ve özenle yer verdiği bu ayrıntılar zengin bir düş gücüyle işlenmiştir.

Jules Verne'in *Deniz Altında Yirmi Bin Fersah* (1954) ve *Seksen Günde Devriâlem* (1965) gibi bazı romanları sinemaya da uyarlanmıştır.

VERNİK *bak.* BOYA VE CİLA.

VERSAILLES. Fransa'nın Versailles kenti Paris'in 18 km güneybatısındadır ve Yvelines ilinin başkentidir. Versailles denince, genellikle kentin kendisinden çok, 17. yüzyılda yapılmış olan ünlü Versailles Sarayı akla gelir. Versailles Sarayı 100 yıldan uzun bir süre Fransa krallarının yaşadığı ve Fransa'nın yönetildiği yer olmuştur.

Versailles Sarayı'nı Fransa Kralı XIV. Louis yaptırmıştır. Babası XIII. Louis (1601-43), o zamanlar köy olan Versailles çevresindeki ormanlarda avlanmayı severdi ve orada küçük bir av köşkü yaptırmıştı. Fransa'daki tüm

ZEFA

Versailles Sarayı'nın eskiden kralın hizmetindeki 5.000 kişiyi barındırdığı söylenir.

1919'da Versay Antlaşması görüşmeleri.

Mansell Collection

saraylardan daha güzel bir saray yaptırmak isteyen XIV. Louis, bu sarayın yeri olarak Versailles'ı seçti ve babasının av köşkünü de yeni sarayın bir bölümü olarak korudu. Sarayın yapımına, mimar Louis Le Vau yönetiminde 1661'de başlandı. Louis Le Vau ölünce yerini mimar Jules Mansart aldı. Yeni sarayın yapımıyla kral çok yakından ilgileniyordu ve tüm planlarda onun da payı vardı. 1682'de XIV. Louis ve hükümeti Paris'ten Versailles'a taşındı.

Zengin döşeli görkemli odalarıyla bu büyük saray, XIV. Louis'nin bütün öbür Avrupa devletlerinin krallarından daha debdebeli yaşamasını sağladı. Kral bu durumdan çok hoşnuttu. Sarayın kendi kadar görkemli olan, yapay göller, zarif fıskıyeler ve birçok heykelle süslü olan bahçelerinin düzenlenmesini André Le Nôtre yapmıştı.

Fransa tarihinin birçok önemli olayına tanıklık eden Versailles Sarayı, Fransa'nın ulusal mirası içinde büyük bir değer taşır. Fransız Devrimi'nin başlarında ayaklanan halk Versailles'a yürüdü. 1837'de Louis-Philippe sarayı onartarak müzeye dönüştürdü. Fransa-Prusya Savaşı'nda (1870-71) Prusyalılar Versailles'ı ele geçirerek karargâh olarak kullandılar. 18 Ocak 1871'de Prusya Kralı Wilhelm saraydaki ünlü Aynalı Salon'da Alman imparatoru tacını giydi. 1871'den sonra, Fransa cumhurbaşkanlarının Versailles'da seçilmesi gelenek oldu. Fransa, İngiltere ve müttefikleri I. Dünya Savaşı'nda Almanya'yı yendikten sonra, 18 Haziran 1919'da aynı salonda Versay Antlaşması (Versailles) imzalandı.

Günümüzde müze olan Versailles Sarayı ve saray kadar ünlü olan bahçeleri dünyanın her yerinden turist çekmektedir.

VESPUCCI, Amerigo (1454-1512). Amerika kıtası adını, İtalyan kâşif ve denizci Amerigo Vespucci'den alır. İtalya'nın Floransa kentinde dünyaya gelen Vespucci'yi, hizmetinde çalıştığı Medici Ailesi 1492'de İspanya'ya gönderdi (*bak.* MEDICI AILESİ). Vespucci orada Kristof Kolomb'un 1493'te Yenidünya'ya yapacağı ikinci seferde kullanılacak olan gemilerin donatılmasına yardımcı oldu. 1497-1504 arasında kendi keşif gezilerini gerçekleştirdi.

Hulton Picture Library

Amerika kıtasına adı verilen Amerigo Vespucci.

Kolomb ilk gezilerinde Batı Hint Adaları'na kadar ulaşabilmişti. Vespucci, Güney Amerika'ya ayak basan ilk Avrupalı'nın kendisi olduğunu ileri sürdü. Vespucci, sonradan yayımlanan mektuplarında yazdığına göre, John Cabot'un Nova Scotia'ya ulaşmasından sekiz gün önce, 16 Haziran 1497'de Güney Amerika'ya ulaşmıştı. Vespucci'nin 1497'de gerçekten Meksika Körfezi ve Florida kıyılarını dolaşarak, Chesapeake Koyu'na kadar gidip gitmediği bugün hâlâ bilinmiyor. Konunun uzmanları ise Vespucci'nin 1499'dan önce bu bölgelere gitmediği kanısında birleşiyor. (*Ayrıca bak*. KOLOMB, KRISTOF.)

İspanya ve Portekiz'den kalkarak birkaç sefer daha yapan Vespucci, 1501'deki seferinde Güney Amerika'ya, bugünkü Arjantin kıyılarına gitmiştir. Plata Irmağı'na giden ilk Avrupalı da Vespucci'dir. Yenidünya kıyılarındaki adalara ulaşan öbür kâşifler Asya kıyıları yakınında olduklarını sanarken, Vespucci yeni bir kıtanın açığında bulunduklarını anlamıştı. Vespucci'nin sonradan yayımlanan mektuplarında açıkladığı bu bilgiyi, Yenidünya'nın ilk haritalarından birini yapan Alman haritacı Martin Waldseemüller kullandı ve yaptığı haritada yeni kıtaya, Amerigo'nun Latincesi olan "America" adını verdi.

1505'te İspanya yurttaşı olan Vespucci, 1508'de başkılavuzluğa atandı. Görevleri arasında yeni keşfedilen yerlerin haritalarını hazırlamak ve Yenidünya'ya giden yolları belirlemek de vardı.

VETERİNER HEKİMLİK. Tıbbın uygulama alanı olan hekimlik, insan hastalıklarının önlenmesi, tanısı ve tedavisiyle ilgilenir; veteriner hekimliğin uğraşı alanı ise hayvan hastalıklarıdır. Bugün birçok ülkede veteriner hekimlik, tıpta olduğu gibi özel eğitim gerektiren bir uzmanlık dalıdır. Veteriner hekim unvanı ve çalışma izni de yalnızca bu eğitimden geçerek diploma almış kişilere tanınır. Oysa yüzyıllar boyunca hasta hayvanların tedavisi, çiftçiler, çobanlar, nalbantlar ve seyisler gibi hayvan bakımıyla uğraşan kişilerin elindeydi. Bu insanlar, ustadan çırağa aktarılan bilgilerin, geleneksel halk kültürünün ve kendi deneyimlerinin ışığında hayvanların dertlerine çare bulmaya çalışırlardı.

18. yüzyılın ikinci yarısında ilk veterinerlik okullarının kurulmasıyla, veteriner hekimlik bir bilim dalı olarak gelişmeye başladı. Önce Fransa'daki Lyon kentinde, ardından Hannover, Stockholm ve Bologna gibi öbür Avrupa kentlerinde kurulan bu okulların en az 200 yıllık bir geçmişi vardır. Avrupa'dan bir yüzyıl sonra Türkiye'de de, özellikle ordudaki atların sağlığını korumak amacıyla askeri okullarda veterinerlik sınıfları açıldı. 1910'da bu sınıflardan Askeri Baytar Mektebi adıyla ayrı bir okul doğdu (çünkü o zamanlar veterinerlere "baytar" denirdi). 1921'de Mülkiye Baytar Mektebi ile birleşen bu okul, bugünkü Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi'nin de çekirdeğidir. Günümüzde, hayvancılığa öteden beri büyük önem veren Türkiye'deki veteriner fakültelerinin sayısı yediyi bulmuştur.

PDSA

Bir veteriner hekim, hastalık belirtisi sayılan düzensiz sesler olup olmadığını anlamak üzere, steteskopla bir köpeğin kalp atımlarını dinliyor.

Veterinerlik Eğitimi

Veteriner olmak isteyenler her şeyden önce hayvanları sevmeli ve onlarla iyi anlaşabilmelidir. Ayrıca biyoloji, kimya, fizik ve matematik gibi bilim dallarında zorlu sınavların uygulandığı bu eğitim oldukça uzun ve güç, çalışma koşulları da genellikle ağırdır. Gene de veteriner fakülteleri birçok ülkede büyük rağbet görür ve bu mesleği seçenler pek çok alanda çalışma olanağı bulurlar.

Veterinerlik eğitiminin süresi Türkiye'de ve Avrupa ülkelerinin çoğunda beş, ABD'de yedi yıldır. Öğrenciler daha çok at, sığır,

Zoological Society of London

Bir veteriner, Londra Hayvanat Bahçesi'ndeki bir geyik yavrusunun akciğerlerini dinliyor.

koyun, keçi, köpek, kedi ve tavuk gibi evcil hayvanların bakımını ve beslenmesini, anatomisini (vücut yapısını), fizyolojisini (vücudun ve organların işleyişini), patoloji ve mikrobiyolojisini (hastalıkları ve nedenlerini) öğrenirler. Daha ileri sınıflarda, hasta hayvanların tedavisi ve ameliyatı konusunda eğitim görürler. Bu arada, balıklar ya da hayvanat bahçelerinde beslenen hayvanlar gibi daha az bilinen türler konusunda bilgilerini artırırlar. Kuramsal dersleri başarıyla tamamlayan öğrenciler, fakülte kliniklerine ya da hayvan hastanelerine getirilen hasta hayvanların bakımıyla ilgilenerek ve hastanelerde staj yaparak uygulama alanında deneyim kazanırlar.

Meslek ve Çalışma Alanları

Yeni mezun olan veterinerlerin bir bölümü, kamu kuruluşlarında ya da özel kliniklerde pratisyen hekim olarak çalışmaya başlar. Genellikle deneyimli veterinerlerin yanında sürdürülen bu asistanlık döneminde, hayvanların genel sağlık sorunlarıyla ve bütün hastalıklarıyla ilgilenirler. Bazıları ise, diploma aldıktan hemen sonra ya da pratisyen olarak yeterince deneyim kazandığında belirli bir uzmanlık alanı seçer. Örneğin kimisi çiftlik hayvanlarının, kimisi hayvanat bahçelerindeki ender türlerin, kimisi de evlerde beslenen küçük hayvanların hastalıkları konusunda uzmanlaşır.

Daha başka olanaklar da vardır. Çünkü, hayvan sağlığını korumanın dışında, evcil hayvan soylarının ıslahı, hayvansal üretimin artırılması, salgın hastalıkların önlenmesi ve hayvansal besinlerin insan sağlığı açısından denetlenmesi gibi birçok konuda veterinerlere görev düşer. Bu yüzden, isteyenler veteriner fakültelerinde öğretim görevlisi olarak çalışmayı, isteyenler de ilaç ve gıda sanayisi kuruluşlarında ya da devlet eliyle kurulmuş araştırma enstitüleri ile laboratuvarlarında görev almayı seçebilirler. Kuduz, ruam ve şap hastalığı gibi tehlikeli hayvan hastalıklarının yayılmasını önlemek, aşı ve serumları hazırlamak bu enstitülerdeki veterinerlerin görevidir.

Pratisyenliği seçen bir veteriner hekimin günleri, en az doktorlarınki kadar yoğun bir çalışma temposu içinde geçer. Özel klinikler-

Zoological Society of London

Londra Hayvanat Bahçesi'nde serumla beslenen bir dev panda. Bu hayvanların bakımı ve sağlıklarının korunması çok güçtür.

PDSA
Bir hemşire köpeğin başını sıkıca tutarken, veteriner de oftalmoskop denen bir araçla hayvanın gözündeki ağtabakayı inceliyor.

de çalışanlar, küçük ev hayvanlarının muayene ve tedavisini bu kliniklerde yaparlar. Ama bazen, çok hasta olan hayvanlara bakmak üzere evlere ya da at, sığır gibi büyük hayvanları muayene etmek üzere çiftliklere gitmeleri gerekir. Örneğin trafik kazası geçirmiş bir köpeğin ya da doğum yapmak üzere olan bir ineğin yardıma gereksinimi vardır. Kullanılan ilaç ve araçların çoğu, doktorların insanlar için kullandıklarıyla aynıdır. Örneğin yaralı bir hayvanın kemiklerinde kırık olup olmadığını anlamak için röntgen filmi çekilir, yaralar dikilir, gerekiyorsa ameliyat uygulanır ve bulaşıcı hastalıklara karşı aşı yapılır. Veterinerlerin görevi her şeyden önce hasta hayvanları iyileştirmek ve sağlıklı hayvan soylarının yetişmesini sağlamaktır. Ne var ki, tedavi edilemeyecek kadar yaşlı ya da iyileşemeyecek kadar ağır hasta olan hayvanların acı çekmesini önlemek üzere yaşamlarına son vermek de gene veterinerlere düşer. Hayvanların yavrulamasını engellemek için sahiplerinin isteğiyle yapılan kısırlaştırma ameliyatları da özellikle ev hayvanlarına çok sık uygulanır.

İlaç önermek ve ameliyat yapmak dışında, hayvanların hastalıklardan korunması ve sağlıklı yaşaması konusunda sahiplerini bilgilendirmek de veterinerlerin görevidir. Örneğin, köpek yavrularını gençlik hastalığı ya da leptospiroz gibi ölümcül ve tehlikeli hastalıklara, atları tetanosa, koyunları da bütün sürüyü sarabilecek salgın hastalıklara karşı aşılamak gerekir. Ayrıca çiftliklerdeki beslenme ve barınma koşullarını iyileştirecek öneriler getiren bir veteriner, hem hayvanların sağlığını güvenceye alır, hem de bu hayvanlardan sağlanan ürünlerin niteliğini ve miktarını artırır.

VEYSEL (ÂŞIK) *bak.* ÂŞIK VEYSEL.

VEZÜV YANARDAĞI, dünyadaki yanardağlar içinde en ünlü olanıdır. İtalya'nın güneyinde Tiren Denizi kıyısında bulunan Vezüv, Napoli Körfezi'ne egemen bir konumdadır. Napoli'nin yaklaşık 11 km güneydoğusundadır. Çoğu zaman doruğunda koyu renkli bir bulut dalgalanır. İtalya'ya bağlı adalarda da Etna ve Stromboli gibi etkin yanardağlar vardır. Avrupa anakarasındaki tek etkin yanardağ ise Vezüv'dür. Vezüv'ün çevresi, yanardağ etkinliğinin çok eskiçağlardan beri sürdüğü bir bölgedir (*bak.* YANARDAĞ).

Vezüv'ün en üst bölümü, çift doruklu olduğu için dağ içinde dağ görünümündedir. Yanardağın etkin konisi, yarım daire biçiminde eski bir krater olan Somma Dağı'nın (1.025 metre) güneyindeki kalıntılardan yükselir. Günümüzden 200 bin yıl kadar önce oluştuğu sanılan Vezüv'ün güney ve batı etekleri İS 79'da şiddetli bir püskürmeyle

Paul Popper

Vezüv'ün etkin konisinden sorguç gibi yükselen duman. Uzakta kraterin kenarı görülüyor.

yıkıma uğradı. Eski kraterin güneyinde oluşmaya başlayan yeni koni her püskürmeyle biraz daha büyüdü. 1980'de 1.280 metre olarak ölçülen bu etkin koninin yüksekliği her büyük patlamayla değişmektedir. Koni volkanik kül, cüruf ve lavdan oluşur. Eski yanardağın püskürttüğü lav ve küller genişliği 5 km çapında bir bölgeyi kaplar (*bak.* LAV).

İS 79'dan önce dağın yamaçlarından doruğuna kadar tarım yapılıyordu; alçak yamaçlarda da köyler ve kentler kuruluydu. O yıl püsküren Vezüv, Pompei'yi küllerle örttü; Herculaneum ve Stabiae ise patlamalarla birlikte ortaya çıkan şiddetli boranların yol açtığı bir çamur seliyle kaplandı. Dumandan boğulan insanlar evlerinde ve sokaklarda lavlar altında gömülü kaldı (*bak.* POMPEI). Daha sonra uzun aralıklarla küçük püskürmeler görüldü. Vezüv'ün yakın döneme kadar neredeyse kesintisiz süren etkinlik dönemi ise 1631'deki püskürmeyle başladı. O püskürmede binlerce insan yıkıntıların ve denize kadar ulaşan lavların altında kalarak öldü. 1906'daki bir patlamada eski krater yarıldı; böylece dağın yüksekliği azaldı ve görünümü değişti. Son büyük püskürme 1944'te oldu.

18. yüzyıl sonlarında Vezüv'le ilgili bilimsel araştırmalara başlandı. 1845'te dağın yamacında 560 metre yükseklikte bir gözlemevi açıldı.

Vezüv'ün püskürttüğü lav ve küllerden oluşan toprak çok verimlidir. Dağın aşağı yamaçları meyve bahçeleri ve üzüm bağlarıyla doludur. Vezüv'ü görmeye gelen turistler kablolu bir vagon sistemiyle kraterin ağzından 135 metre kadar içeri girebilmektedir.

VICTORIA (1819-1901). İngiltere'nin 64 yıl boyunca kraliçesi olan Victoria, ülkenin en uzun süre başta kalan hükümdarıdır. Alexandrina Victoria, Londra'da Kensington Sarayı'nda dünyaya geldi. Babası, III. George'un dördüncü oğlu Kent Dükü Edward, annesi ise Alman Prensesi Victoria idi. Çocukluğunda Drina adıyla çağrılan Victoria, babasının ölümünden sonra Kensington Sarayı'nda annesi ve Alman dadısı Louise Lehzen'in gözetiminde yetiştirildi. Victoria 1837'de, 18 yaşındayken IV. William'ın ardından tahta çıktı.

İngiltere'de halk, bir dizi yaşlı ve pek de saygıdeğer bulunmayan kraldan sonra genç bir kraliçenin tahta geçmesini coşkuyla karşıladı. Kraliçe Victoria, Başbakan Lord William Melbourne'un da yardımlarıyla devlet işleriyle yakından ilgilenmeye başladı. Katı bir disiplin altında geçen çocukluk döneminden sonra özgürlüğünün tadını çıkaran Victoria, saraya ilişkin konularda dadısı Lehzen'in önerilerini önemsemekle birlikte, annesini tümüyle siyaset dışında tuttu. Victoria 1838'de Westminster Abbey'de görkemli bir törenle taç giydi. Aynı yıl, emekçi sınıfların sorunlarını temel alan Çartistler, parlamento reformunu amaçlayan altı maddelik bir bildirge yayımladılar. Kraliçe Victoria'nın bu dönemdeki taraflı tutumu halkın ona duyduğu ilginin sönmesine yol açtı. 1840'ta ömrü boyunca sevgiyle bağlı kalacağı kuzeni Prens Albert ile evlendi.

Prens Albert, sakin ve çekingen kişiliği nedeniyle ilk başta İngilizler tarafından pek sevilmedi. Ama, aslında aydın ve akıllı bir insandı. Zamanla, özellikle de siyasal konularda kraliçenin danışmanı ve ülke yönetiminde en önemli yardımcısı oldu. Kendini siyasal partiler arasında tarafsız kalmaya zorlayan Victoria, sade yaşamı, görev bilinci, ulusal değerlere verdiği önemle halk arasında eski saygınlığını yeniden kazandı.

Aile yaşamına ve kamu görevlerine giderek daha fazla bağlanan Victoia'nm, Prens Albert ile evliliğinden dördü erkek, beşi kız, dokuz çocuğu oldu. İskoçya'nın dağlık bölgelerini çok seven Victoria, tatillerinin çoğunu Prens Albert ile birlikte Balmoral'daki ve Osborne' daki evlerinde geçirdi. Bu yıllar kraliçenin yaşamındaki en mutlu yıllardı. Sanayi Devrimi'nin yol açtığı çok sayıda sorunun gündemde olduğu bu dönemde, yoksul İskoçyalılar arasında yaşamaktan hoşlanan, Charles Dickens'ın (*bak.* DICKENS, CHARLES) romanlarını okuyan Victoria toplumsal sorunlara karşı ilgisiz kaldı, onu daha çok dış siyaset ilgilendiriyordu. Prens Albert'in 1861'de, 42 yaşında ölümünden sonra içine kapanan, yalnızca siyah giysiler giyen ve Londra'da oturmayı reddeden kraliçe uzun süre yas tuttu. Halk arasına çıkmadığı ve kraliyet törenlerine katılmayı reddettiği için halkın arasındaki ünü

Kraliçe Victoria, çocukları ve torunlarıyla. *The Bettman Archive*

yavaş yavaş azaldı. Gazetelerde hakkında eleştiriler çıkmaya, parlamentonun bazı üyeleri de bir cumhuriyet yönetiminden söz etmeye başladı. Victoria bu uyarı ve eleştirilere şiddetle karşı çıktı. Siyaset işleriyle çok fazla uğraşmak zorunda olduğunu, bir de sık sık halk arasına çıkarsa sağlığının bozulacağını düşünüyordu.

1874'te Benjamin Disraeli'nin başbakan olması kraliçeyi biraz rahatlattı. Victoria, Disraeli'nin Büyük Britanya İmparatorluğu topraklarını genişletmekten yana olan siyasetini onaylıyordu. 1876'da Başbakan Disraeli'nin desteğiyle Hindistan İmparatoriçesi ilan edilmesi Victoria'yı çok sevindirdi.

1887'de Victoria'nın tahta geçişinin 50. yılı görkemli törenlerle kutlandı. Victoria, Londra sokaklarında şık siyah giysisi içinde halkını selamlayarak dolaştı. Halk bazı şikâyetlerine karşın, Victoria'yı yalnızca kraliçeleri olarak değil, aynı zamanda görkemli bir imparatorluğun başı olarak da görmekteydi. 10 yıl sonra 1897'de saltanatının 60. yıl kutlamaları yapıldı.

Victoria artık yaşlanmıştı, ama dünya olaylarıyla yakından ilgilenmeyi sürdürdü. 1900'de, 80 yaşının üzerindeyken, Güney Afrika'da, askeri açıdan büyük zararlara yol açan Güney Afrika Savaşı'nda çarpışan İrlandalılar'a teşekkür etmek için İrlanda'ya gitti. Aynı yıl sağlığı bozulmaya başlayınca Osborne'a geri döndü. Victoria'nın ölmesiyle birlikte bir çağ da kapanmış oldu.

Kraliçe Victoria birçok yönden, özellikle de çocuklarına karşı oldukça sertti. Günümüzde Victoria dönemi olarak adlandırılan saltanat yıllarında İngiltere'de geçerli birçok özelliği, kraliçenin kişiliğinde de bulmak olanaklıdır. Bu dönem içtenlik, saygın ve kişilikli davranış, görev sorumluluğu, çalışkanlık, tutumluluk gibi erdemlerin yanı sıra, tutuculuk, tartışma özgürlüğünün kısıtlanması, gösteriş

düşkünlüğü, gerçekleri görmekten kaçınma gibi olumsuz özellikleri de barındırmıştır.

VICTORIA ÇAĞLAYANI. Afrika'daki Zambezi Irmağı, Zambia ve Zimbabve arasındaki sınırda, 108 metre derinliğinde bir boğaza dökülerek Victoria Çağlayam'm oluşturur. Yüksekliği ve genişliği Niagara Çavlanı'nın iki katı olan Victoria Çağlayam'nın en geniş yeri 1.675 metredir. Güneş ışığı ve hatta ay ışığı altında, çağlayandan saçılan su damlacıkları gökkuşakları oluşturur. Çağlayandan dökülen suların gümbürtüsü ve çevreye saçılan su damlacıklarının oluşturduğu puslu görünüm çağlayana, yerel Afrika dilinde "gürleyen duman" anlamına gelen *Mosi-oatunya* adı verilmesine neden olmuştur. Çağlayandan saçılan su damlacıkları 300 metreden fazla yükselir ve bazen 65 km uzaklıktan görülebilir.

ZEFA

Victoria Çağlayanı'ndan çevreye saçılan su damlacıkları güneş ışığını kırarak bir gökkuşağı oluşturur ve çağlayanın çevresindeki bitki örtüsünün yıl boyunca gür ve yeşil kalmasına olanak sağlar.

1855'te David Livingstone'ın keşfettiği Victoria Çağlayanı'ndaki bir hidroelektrik santral Zambia'nın Haramba kentine enerji sağlar. Cape Town'dan gelen bir demiryoluyla, çağlayan yakınındaki görkemli bir köprü üzerinden karşı yakaya geçilir. Köprüden aşağı bakıldığında çağlayanın oluşturduğu girdap ve akıntılar görülebilir. Çağlayanın yakınındaki kasabanın adı da Victoria Çağlayanı'dır.

VICTORIA GÖLÜ. Victoria Nyanza da denen Victoria Gölü, Afrika'nın en büyük gölüdür. 69.422 km²'lik alanıyla Kuzey Amerika'daki Superior Gölü'nden sonra dünyanın ikinci büyük tatlı su gölü olan Victoria Gölü' nün büyük bölümü Tanzanya ve Uganda'da, küçük bir bölümü ise Kenya topraklarında kalır. Doğu Afrika yaylasındaki sığ bir çukurluğu dolduran gölün en derin yeri yalnızca 80 metredir.

Victoria Gölü, Beyaz Nil'in ana kaynağıdır. Nil'in asıl kaynağı olarak kabul edilen Kagera Irmağı ve birçok başka ırmağın beslediği gölün dışarı açıldığı tek yer, kuzeyde Uganda' nın Jinja kasabası yakınlarındadır. Göl suları buradaki Owen Çağlayanı Barajı'ndan Victoria Nili'ne boşalır. Bu baraj ve hidroelektrik santralın 1954'te tamamlanmasıyla burada önceden bulunan çağlayan sular altında kalmıştır.

Araplar'ın Ukerewe adını verdiği göle, İngiliz kâşif John Hannig Speke 1858'de ulaştı ve göle Kraliçe Victoria'nın onuruna Victoria adını verdi. Göldeki birçok adanın en büyüğü olan Ukerewe Adası gölün güneydoğusunda yer alır. Göl kıyısında ve yakınında yer alan kasaba ve kentlerden bazıları Uganda'da Kampala, Entebbe ve Jinja; Tanzanya'da Bukoba, Muansa; Kenya'da Kisumu'dur. Victoria Gölü'nde en önemli ekonomik etkinlik balıkçılıktır. Buharlı gemiler gölde yük ve yolcu taşır.

Temel Britannica
Ek Bilgiler

TUVALU

RESMİ ADI: Tuvalu.
YÖNETİM BİÇİMİ: Uluslar Topluluğu üyesi, tek meclisli meşruti monarşi.
YÜZÖLÇÜMÜ: 23,96 km^2.
NÜFUS (1992): 9.500.
BAŞKENT: Funafuti Atolü'ndeki Fongafale.
BAŞLICA KENT VE NÜFUSU (1990): Fongafale (3.432).

Siyasal partilerin bulunmadığı Tuvalu'da Ekim 1989'daki seçimlerin ardından kurulan yeni hükümet ekonomiyi daha çok dışa açmaya ve dış yardımlarla altyapı yatırımlarına hız kazandırmaya çalıştı. Ayrıca Tuvalulu işçilerin Avustralya ve Yeni Zelanda'ya gidişlerini kolaylaştırmak yönünde girişimlerde bulundu. Parlamento 1991'de cumhuriyet yönetimine geçiş konusunda bir halkoylaması yapılmasını kararlaştırdı. Küresel ısınmanın olumsuz etkilerine açık alçak mercan atollerinden oluşan Tuvalu Haziran 1992'de çevre korumayla ilgili uluslararası sözleşmeleri imzalayan ilk ülkelerden biri oldu.

TÜRKİYE

RESMİ ADI: Türkiye Cumhuriyeti.
YÖNETİM BİÇİMİ: Tek meclisli, çok partili cumhuriyet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 779.452 km^2.
NÜFUS (1992): 58.584.000.
BAŞKENT: Ankara.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): İstanbul (6.620.241), Ankara (2.559.471), İzmir (1.757.414), Adana (916.150), Bursa (834.576), Gaziantep (603.434), Konya (513.346).

Körfez Savaşı'nda Irak'ın uğradığı yenilgiden sonra kuzeyde patlak veren Kürt ayaklanması kısa sürede bastırıldı ve yüz binlerce Iraklı Kürt Türkiye ve İran sınırına doğru kaçmaya başladı. Türkiye bunun üzerine Kürt sığınmacılara sınırda yardım edilmesini, yardıma müttefik ülkelerin de katılmasını ve sığınmacıların ülkelerine dönmelerini sağlayacak koşulların oluşturulmasını öngören bir politika benimsedi. Böylece Kuzey Irak'ta Irak askerlerinden arındırılmış güvenli bir bölge oluşturulurken, "Çekiç Güç" olarak adlandırılan caydırıcı müttefik hava birliğinin İncirlik ve Batman üslerini kullanmasına izin verildi.

Bir durgunluk döneminin ardından 1990'da hızlanan ekonomik büyümeye döviz gelirlerinde de önemli bir artış eşlik etti. Bu gelişme fiyat artışlarını körüklerken, Körfez Bunalımı'nın petrol fiyatlarını yükseltmesi dış ticaret açığının büyümesine yol açtı. Ücret artışı için girişilen yaygın grevler 1991'in ilk aylarında işçilere önemli kazançlar sağlayan anlaşmalarla sonuçlandı.

Türkiye'deki siyasal partilerde yeniden yapılanma sancıları sürdü. Sosyaldemokrat Halkçı Parti'den (SHP) ayrılan bir grup milletvekili Haziran 1990'da Halkın Emek Partisi (HEP) adıyla yeni bir parti kurdu. Doğru Yol Partisi (DYP) Kasım 1990'daki kongre sonunda yönetim kadrolarında yenilenme beklentilerini karşılamaya yönelik değişiklikler yaptı. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı olmasından sonra iç çekişmelerin öne çıktığı Anavatan Partisi (ANAP) Haziran 1991'de genel başkanlık mücadelesine sahne oldu. Yıldırım Akbulut hükümetindeki dışişleri bakanlığı görevinden istifa eden Mesut Yılmaz liberal kanadın desteğiyle genel başkanlığa seçildi ve bir hafta sonra başbakan olarak yeni hükümeti kurdu.

Bu arada TBMM'nin Nisan 1991'de kabul ettiği Terörle Mücadele Kanunu çerçevesinde liberalleşme yönünde önemli adımlar atıldı. Bu adımlar Türk Ceza Kanunu'ndan propaganda ve örgütlenme yasaklarıyla ilgili 141., 142. ve 163. maddelerin çıkarılması, Kürtçe kullanımını yasaklayan 2932 sayılı yasanın yürürlükten kaldırılması ve şartlı tahliye sürelerini kısaltma yoluyla cezaevlerindeki hükümlülerin önemli bir bölümünün serbest bırakılmasıydı. Bir tür af gibi sunulan son düzenlemeyle ilk anda cezaevlerindeki 46 bin kişiden 20 bini salıverildi. Bunlardan 700'ü siyasi suçlardan ya da terör suçlarından hüküm giymiş olanlardı. Solcu hükümlülerin serbest bırakılmasını kısıtlayıcı koşullara bağlayan maddelerden birinin Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmesiyle bin kadar mahkûm daha özgürlüğüne kavuştu.

Yeni hükümetin kurulduğu sıralarda yapılan kamuoyu yoklamaları iktidar partisinin desteğinin düştüğünü gösteriyordu. Gerek iktidar değişikliğini bir an önce isteyen muhalefetin baskısı, gerekse ileriyi görmek isteyen iş çevrelerinin baskısı Yılmaz hükümetini genel seçimleri bir yıl öne almak zorunda bıraktı.

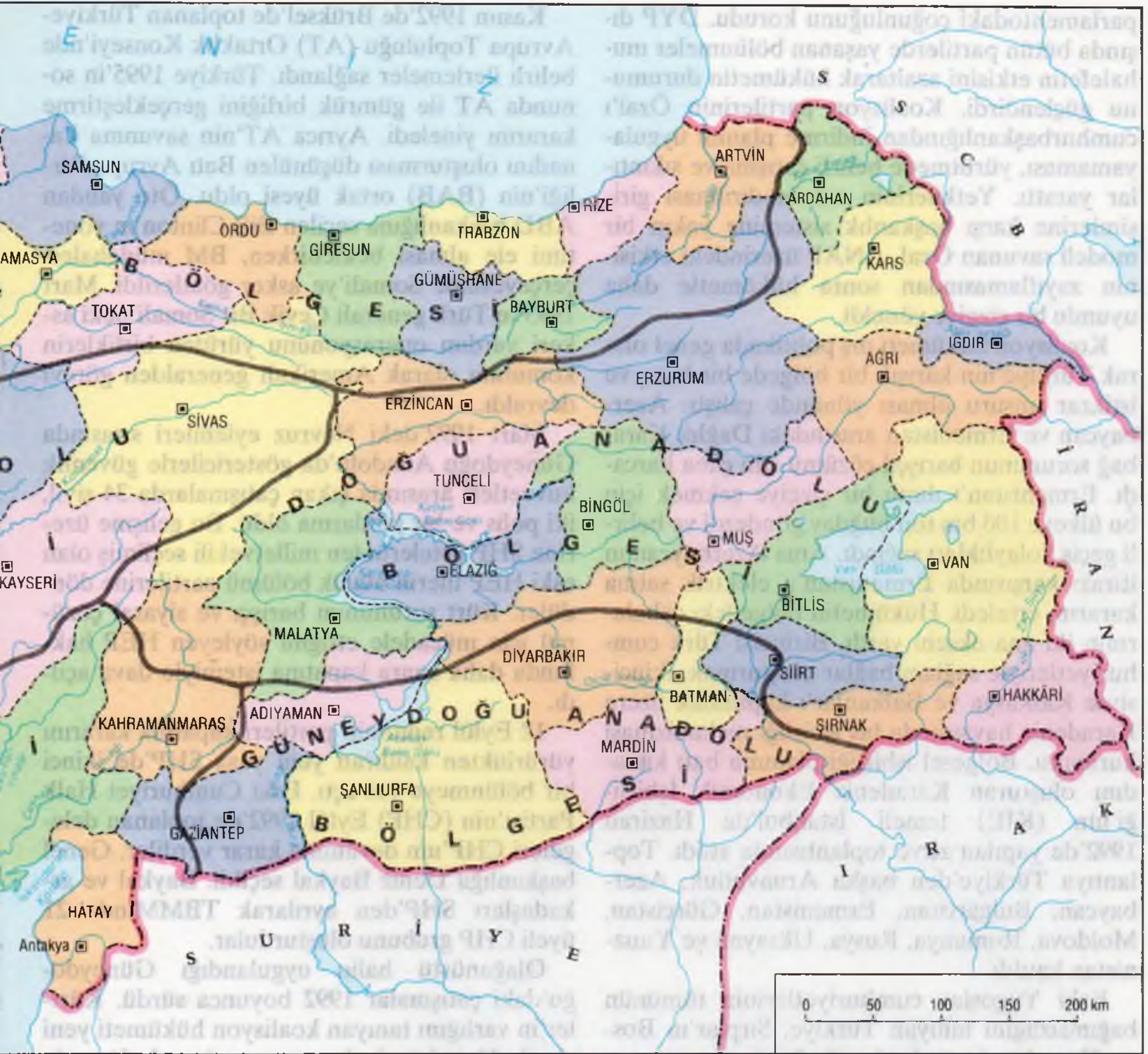
20 Ekim 1991'de yapılan erken genel seçimlerde hiçbir parti tek başına salt çoğunluğu elde edemedi. DYP toplam oyların yüzde 27,03'ünü

alarak 178 milletvekiliyle seçimlerden birinci parti olarak çıktı. Eski iktidar partisi ANAP yüzde 24 oy oranı ve 115 milletvekiliyle ikinci, SHP yüzde 20,75 oy oranı ve 88 milletvekiliyle üçüncü, Refah Partisi (RP) yüzde 16,88 oy oranı ve 62 milletvekiliyle dördüncü, Demokratik Sol Parti (DSP) yüzde 10,75 oy oranı ve 7 milletvekiliyle beşinci sırayı aldı. Toplam oyların yüzde 0,44'ünü alan Sosyalist Parti (SP) parlamentoya temsilci sokamadı. Seçim sonrasında Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) kökenli 19 milletvekili RP ittifakından ayrılarak Alpaslan Türkeş'in genel başkanlığında eski partilerine döndüler.

Yeni seçilen TBMM 14 Kasım 1991'de yemin töreni için toplandı. DYP başkan yardımcılarından Hüsamettin Cindoruk meclis başkanlığına seçildi. Cumhurbaşkanı Özal'ın 7 Kasım'da yeni hükümeti kurmakla görevlendirdiği DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel, 19 Kasım'da SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'yle bir koalisyon protokolü imzaladı. Ertesi gün atanan yeni hükümette Başbakan Süleyman Demirel'in yanı sıra DYP'li 20 bakan yer aldı. Kabineye SHP'den, başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olan Erdal İnönü'yle birlikte 12 bakan girdi.

Demokratikleşme ve istikrarlı ekonomik büyüme hedeflerini öngören koalisyon hükümetinin programı 30 Kasım'da 164'e karşı 280 oyla TBMM tarafından onaylandı. Demirel ve İnönü 6-8 Aralık'ta Güneydoğu Anadolu'da bir ge-

ziye çıktılar. Demirel gezi sırasında "Kürt realitesinin tanındığını" dile getirdi.

SSCB'nin dağılması dış politikada yeni bir canlanmayı getirdi. Cumhurbaşkanı Özal Moskova ve öteki bazı başkentleri ziyaret etti; bu ziyaretlerde eski Sovyet cumhuriyetleriyle ayrı ayrı anlaşmalar imzalandı. Azerbaycan'ın 9 Kasım'da bağımsız bir devlet olarak tanınması Yılmaz hükümetinin son uygulamalarından biri oldu. Daha sonra DYP-SHP koalisyon hükümeti bütün eski Sovyet cumhuriyetlerini tanıdı. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanları Türkiye'ye gelerek işbirliğine yönelik çerçeve anlaşmalar imzaladılar.

Demirel'in başkanlığındaki DYP-SHP koalisyon hükümeti 1992'de demokratikleşme konusunda, ayrıca Güneydoğu'daki PKK terörü ve İstanbul gibi büyük kentlerdeki ideolojik temelli terörle mücadelede sınırlı bir ilerleme sağladı. Ama ekonomik sorunların çözümünde, Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin (KİT) özelleştirilmesinde kararlı ve cesur adımlar atmayı başaramadı. Enflasyon sınırlı bir ölçüde dizginlenebildi ve yeniden durgunluğa giren ekonomiyi canlandırma çabaları ancak bir yıl sonra bazı sonuçlar verdi. Kısacası hükümet programında vaat edilenleri gerçekleştirmek için Demirel'in istediği 500 günlük süre dolduğunda, beklentiler düzeyinde bir başarı elde edilememişti. Bununla birlikte koalisyon bir bakan değişikliği dışında pek sarsılmadan ayakta kaldı. SHP'nin TBMM'de güç yitirmesine karşın, hükümet

parlamentodaki çoğunluğunu korudu. DYP dışında bütün partilerde yaşanan bölünmeler muhalefetin etkisini azaltarak hükümetin durumunu güçlendirdi. Koalisyon partilerinin Özal'ı cumhurbaşkanlığından indirme planını uygulayamaması, yürütmede belirli çatışma ve sıkıntılar yarattı. Yetkilerinin sınırlandırılması girişimlerine karşı başkanlık sistemine yakın bir modeli savunan Özal, ANAP üzerindeki etkisinin zayıflamasından sonra hükümetle daha uyumlu bir çizgiye yöneldi.

Koalisyon hükümeti dış politikada genel olarak Türkiye'nin karışık bir bölgede bir barış ve istikrar unsuru olması yönünde çalıştı. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümü için çaba harcadı. Ermenistan'ı ılımlı bir çizgiye çekmek için bu ülkeye 100 bin ton buğday gönderdi ve belirli geçiş kolaylıkları sağladı. Ama Azerbaycan'ın itirazı karşısında Ermenistan'a elektrik satma kararını erteledi. Hükümetin bölgedeki çabalarının iki ana ekseni vardı. Birincisi Türk cumhuriyetleriyle sağlam bağlar oluşturmak, ikincisiyse Kafkasya ve Balkanlar'ı kapsamak üzere Karadeniz havzasında bir işbirliği mekanizması kurmaktı. Bölgesel işbirliği planının batı kanadını oluşturan Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin (KİE) temeli İstanbul'da Haziran 1992'de yapılan zirve toplantısında atıldı. Toplantıya Türkiye'den başka Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Ukrayna ve Yunanistan katıldı.

Eski Yugoslav cumhuriyetlerinin tümünün bağımsızlığını tanıyan Türkiye, Sırplar'ın Bosna-Hersek'e karşı başlattığı kanlı savaşı sona erdirmek için uluslararası kuruluşları, müttefiklerini ve temasta olduğu bütün devletleri seferber etmeye çalıştı. Ayrıca İstanbul'da Yunanistan ve Sırbistan'ın katılmadığı bir Bakan konferansı düzenledi. Ama havadan askeri müdahalede bulunulması ve Bosna-Hersek'e karşı silah ambargosu uygulanmaması konusundaki önerilerini benimsetemedi.

Kıbrıs sorunun çözümü için BM Güvenlik Konseyi'nin Nisan 1992'de onayladığı 750 sayılı karar çerçevesinde Denktaş ve Vasiliu New York'ta bir araya geldiler. Türk hükümetince de desteklenen bu görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Haziran 1993'e gelindiğinde Kıbrıs sorunu hâlâ çözüm yoluna girmiş olmaktan uzaktı.

Kasım 1992'de Brüksel'de toplanan Türkiye-Avrupa Topluluğu (AT) Ortaklık Konseyi'nde belirli ilerlemeler sağlandı. Türkiye 1995'in sonunda AT ile gümrük birliğini gerçekleştirme kararını yineledi. Ayrıca AT'nin savunma kanadını oluşturması düşünülen Batı Avrupa Birliği'nin (BAB) ortak üyesi oldu. Öte yandan ABD başkanlığına seçilen Bill Clinton'ın yönetimi ele alması beklenirken, BM müdahalesi çerçevesinde Somali'ye asker gönderildi. Mart 1993'te Türk generali Çevik Bir Somali'deki askeri yardım operasyonunu yürüten birliklerin komutanı olarak Amerikalı generalden görevi devraldı.

Mart 1992'deki Nevruz eylemleri sırasında Güneydoğu Anadolu'da göstericilerle güvenlik kuvvetleri arasında çıkan çatışmalarda 34 sivil, iki polis ve bir jandarma öldü. Bu gelişme üzerine SHP listelerinden milletvekili seçilmiş olan eski HEP'lilerin büyük bölümü partilerine döndüler. Kürt sorununun barışçı ve siyasal çözümü için mücadele ettiğini söyleyen HEP hakkında daha sonra kapatma istemiyle dava açıldı.

12 Eylül rejiminin partileri kapatma kararını yürürlükten kaldıran yeni yasa SHP'de ikinci bir bölünmeye yol açtı. Eski Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Eylül 1992'de toplanan delegeleri CHP'nin devamına karar verdiler. Genel başkanlığa Deniz Baykal seçildi. Baykal ve arkadaşları SHP'den ayrılarak TBMM'nde 21 üyeli CHP grubunu oluşturdular.

Olağanüstü halin uygulandığı Güneydoğu'daki çatışmalar 1992 boyunca sürdü. Kürtler'in varlığını tanıyan koalisyon hükümeti yeni yasal düzenlemelerle sorunu siyasal düzeyde çözmeyi başaramadı. Nevruz olaylarından sonra en büyük çatışma 18 Ağustos'ta Şırnak'ta meydana geldi. Hükümet binalarına açılan ateşe güvenlik güçleri cevap verince kent büyük hasara uğradı. Halk kent dışına göç etti. Demirel 24 Ağustos'ta yaptığı açıklamada hükümetin ilk dokuz ayında ülkede 4.050 terör olayı gerçekleştiğini, 375 güvenlik görevlisi, 452 sivil ve 644 teröristin öldüğünü belirtti.

Kuzey Irak'ta kurulmuş olan Kürt özerk yönetimi Ekim 1992'de sınırdaki PKK kamplarını denetim altına almaya yönelik bir harekât başlattı. Ardından Türk silahlı kuvvetlerinin giriştiği geniş çaplı sınır ötesi harekât sırasında büyük kayba uğrayan PKK, güçlerini güneye çekerek

Kürt yönetimiyle anlaşmaya vardı. Böylece Irak sınırında güvenliği sağlama amacına büyük ölçüde ulaşıldı. Öte yandan diplomatik girişimlerle gerek Suriye topraklarında, gerekse Suriye denetimindeki Lübnan topraklarında PKK'ya sağlanan kolaylıklar kısıtlandı.

Güneydoğu'daki terör ortamı 1992'de "Hizbullah" denen dinci örgütçe girişilen eylemlerin ve "faili meçhul" cinayetlerin tırmanmasıyla yeni bir boyut kazandı. Kürt milliyetçisi olarak tanınan bazı solcuların, bu arada yerel gazetecilerin öldürüldüğü olaylar aydınlanamadı. Bu arada ideolojik terör olayları da sürdü. Aralarında emekli subayların, üst düzey emniyet görevlilerinin de bulunduğu birçok kişi siyasal cinayetlere hedef oldu. Buna karşılık pek çok örgüt evi basıldı, sol militanlar öldürüldü. 24 Ocak 1993'te Cumhuriyet gazetesi köşe yazarı Uğur Mumcu bombalı bir suikast sonucunda Ankara'daki evinin önünde parçalanarak öldü. Olayı İslamcı bir örgüt üstlendi; suikastın İran bağlantısı olduğu ileri sürüldü. Büyük bir katılımla düzenlenen cenaze töreni laiklik yanlısı bir kitle gösterisine dönüştü.

Kasım 1992'de Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda (CMUK) değişiklikler yapan bir tasarı TBMM'den geçti. Böylece sanıkların yargıç önüne çıkarılmadan 24 saatten fazla gözaltında tutulmaması ve sorguları sırasında avukatlarının bulunması ilkesi benimsendi. Ama devlet güvenliğine karşı, olağanüstü hal bölgesinde ve toplu olarak işlenen suçlardan sanık olanlar için ayrı koşullar getirildi.

Mart 1993'te gerginlik içinde beklenen Nevruz'dan önce PKK lideri Abdullah Öcalan basın aracılığıyla, ateşkes istediğini ve sorunun artık siyasal yollardan çözülmesi gerektiği mesajını iletti. Hükümet görüşme masasına oturmayacağını açıkça belirtmekle birlikte, mesajı temkinli bir yaklaşımla değerlendirildi. Üst düzey yetkililerin katıldığı bir zirve toplantısında yatırımların hızlandırılması, olağanüstü halin kaldırılması ve pişmanlık duyan militanlarla ilgili yasanın genişletilmesi gibi bir dizi önlem ele alındı. Daha sonra PKK'nın ateşkesi süresiz uzatmasıyla ortaya çıkan barışçı çözüm umudu 24 Mayıs'ta PKK militanlarının düzenlediği bir saldırı ve bunu izleyen geniş çaplı operasyonlarla sarsıldı.

Türkiye'nin 1980 sonrasında yaşadığı değişikliklere damgasını vuran Cumhurbaşkanı Turgut Özal 17 Nisan'da geçirdiği bir kalp krizi sonucunda öldü. Bu beklenmedik gelişme siyasal yaşamda yeni dengelerin oluşmasını zorunlu kılan bir dönemi açtı. Özal Ankara ve İstanbul'daki kitlesel cenaze törenlerinden sonra İstanbul'da, eski başbakanlardan Adnan Menderes'in bulunduğu anıtmezarın yakınında toprağa verildi.

Özal'dan boşalan cumhurbaşkanlığı makamı için en güçlü aday olarak hemen gündeme gelen Başbakan Süleyman Demirel, koalisyon ortağı SHP'nin desteğiyle 16 Mayıs'taki dördüncü turda 244 oy alarak dokuzuncu cumhurbaşkanı seçildi. DYP'nin 13 Haziran'daki olağanüstü kongresinde genel başkanlığa seçilen Tansu Çiller yeni başbakan oldu.

TÜRKMENİSTAN

RESMİ ADI: Türkmenistan Cumhuriyeti.
YÖNETİM BİÇİMİ: Tek meclisli cumhuriyet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 488.100 km^2.
NÜFUS (1992): 3.859.000.
BAŞKENT: Aşkabat.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1991): Aşkabat (416.400), Çarcou (166.400), Taşauz (117.000), Mari (94.900), Nebit-Dağ (89.100).

SSCB'deki reform süreciyle birlikte Türkmenistan'da Ocak 1990'da yapılan parlamento seçimlerinde komünistler çoğunluğu elde etti. Bunu Ağustos 1990'da egemenlik ilanı izledi. Ekim 1990'da da Saparmurad A. Niyazov cumhurbaşkanı seçildi.

Türkmenistan yönetimi Ağustos 1991'deki başarısız darbe girişimi sırasında daha çok "bekle gör" yaklaşımını benimsedi. Moskova'daki sertlik yanlısı komünistlerin tasfiyesinden sonra Ekim 1991'de yapılan halkoylamasında halkın yüzde 94'ü bağımsızlık yönünde oy kullandı. Türkmenistan Aralık 1991'de Alma Ata'da yapılan toplantıda varılan anlaşma sonucunda Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurucuları arasında yer aldı.

Mayıs 1992'de kabul edilen yeni anayasaya göre en üst yönetim organı Halk Mashalatı olacak ve seçilmiş 50 üyeden oluşan Meclis sürekli parlamento işlevini görecekti. Anayasada siyasal çoğulculuğun öngörülmesine karşın, etnik ve dinsel temele dayalı partiler yasaklandı. Ertesi ay yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Niyazov oyların yüzde 99,5'ini alarak yeniden bu

göreve seçildi. Ülkede demokratik muhalefetin zayıf olması nedeniyle, iktidar neredeyse bütünüyle cumhurbaşkanının ve eski komünist kadroların elinde kaldı.

Türkmenistan 1992 boyunca ekonomik alanda İran'la daha sıkı bağlar kurmaya yöneldi. Öte yandan, bir ABD-Türkiye konsorsiyumuyla, Avrupa'ya ulaşacak bir doğal gaz boru hattı inşa etmek konusunda anlaşmaya varıldı. Türkiye'yle kültürel değişim programı, sağlık alanında bilimsel ve teknik işbirliği anlaşmaları imzalandı. Türkmenistan Şubat 1992'de de Türkiye, İran ve Pakistan'ın yer aldığı Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne kabul edildi.

UGANDA

RESMİ ADI: Uganda Cumhuriyeti.
YÖNETİM BİÇİMİ: Geçici bir yasama meclisi bulunan askeri yönetim.
YÜZÖLÇÜMÜ: 241.040 km^2.
NÜFUS (1992): 17.194.000.
BAŞKENT: Kampala.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1991): Kampala (773.000), Cinca (61.000), Mbale (54.000).

Yoweri Museveni'nin yönetiminde belirli bir istikrara kavuşan Uganda'da 1989'da yeni bir anayasa hazırlamak üzere bir komisyon atandı ve dokuz yıllık aradan sonra parlamento seçimleri yapıldı. Ama seçim sisteminin sağladığı üstünlük iktidarın parlamentoda kolayca çoğunluğu kazanmasına ve görev süresini beş yıl daha uzatmasına olanak verdi. Aynı yıl Sudan'dan kaçan binlerce mültecinin Uganda'ya akın etmesiyle ortaya çıkan kıtlık uluslararası yardım kuruluşlarının zamanında gıda göndermesiyle önlendi.

Ülkenin kuzey ve doğu kesimlerinde siyasal karışıklıkların sürmesine karşın, 1990'da baskıcı uygulamalar bir ölçüde gevşetildi ve bazı siyasal sürgünlerin dönüşüne izin verildi. Muhalefetin çok partili sisteme geçiş yönündeki çağrıları ise pek etkili olamadı. Bu arada ekonomiyi libarelleştirme yönünde sınırlı düzenlemeler yapıldı. 1991'de yerli ve yabancı yatırımcıları özendirecek yeni bir yatırım yasası çıkarıldı. İdi Amin döneminde ülkeden kovulmuş 60 bin kadar Asyalı'nın mülklerini geri almasına olanak verecek bir düzenleme getirildi.

Ekonomik sorunlar karşısında 1992'de bir dizi sıkı önlem alındı. Güçlü bir muhalefetin bulunduğu kuzey kesiminde uluslararası kuruluşlarca desteklenen bir yeniden inşa programı uygulamaya kondu. Ağustos 1992'de Ruanda'yla imzalanan güvenlik antlaşması iki ülke arasında yıllardır süren gerginlikleri ve sınır çatışmalarını sona erdirme fırsatını yarattı. Ayrıca Kenya, Tanzanya ve Nijerya'yla ilişkileri düzeltme yönünde adımlar atıldı.

UKRAYNA

RESMİ ADI: Ukrayna.
YÖNETİM BİÇİMİ: Tek meclisli, çok partili cumhuriyet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 603.700 km^2.
NÜFUS (1992): 52.135.000.
BAŞKENT: Kiev.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1989): Kiev (2.643.000), Harkov (1.622.800), Dinyepropetrovsk (1.189.300), Donetsk (1.160.700), Odessa (1.127.700).

SSCB'nin üçüncü büyük cumhuriyeti olan Ukrayna'da, Gorbaçov'a yönelik başarısız darbe girişiminin ardından, Aralık 1991'deki referandumda halkın yüzde 90,3'ü bağımsızlık yönünde oy kullandı. Aynı gün yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde eski Komünist Parti'li Leonid Kravçuk oyların yüzde 61,6'sını alarak kesin bir zafer kazandı.

Rusya ve Beyaz Rusya'yla birlikte Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kuruluşuna öncülük eden Ukrayna, birçok bakımdan SSCB'nin ardılı olarak konumunu sürdürmeye çalışan Rusya'ya karşı tavır aldı. SSCB'nin dağılmasından sonra Ukrayna topraklarında kalan nükleer silahlar bir başka anlaşmazlık konusuydu. Taktik nükleer silahlarını Rusya'ya aktaran hükümet, stratejik silahların ABD ile daha önce varılmış antlaşma uyarınca sökülmesinin ağır maliyetinden kaygı duyuyordu. BDT üyeleri stratejik silahların tek komuta altında kalması ve nükleer politikanın topraklarında nükleer silah bulunduran Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Kazakistan tarafından ortaklaşa belirlenmesi konusunda anlaşmaya vardılar.

Kravçuk Mart 1990'da seçilmiş Yüksek Sovyet'te eski komünistlerin oluşturduğu çoğunluğa dayanarak iktidarını sağlamlaştırdı. Daha köklü reformlardan yana olan muhalefet birçok gruba bölünmüş olduğundan pek etkili olamadı.

Kırım nüfusunun yüzde 67'sini oluşturan Ruslar Mayıs 1991'de bağımsızlık ilan etme girişiminde bulundular. Buna karşı Kırımlı Ukraynalılar ve sürgünden dönmüş olan Tatarlar örgütlenerek harekete geçtiler. Çatışmaya karışan Rusya'nın daha sonra tutumunu değiştirmesiyle Kırım yeniden Ukrayna'ya bağlandı. İki ülkeyi karşı karşıya getiren Karadeniz filosu sorunu da uzlaşmayla sonuçlandı. Filoya üç yıl boyunca iki ülkenin ortaklaşa komuta etmesi kararlaştırıldı.

Ukrayna'ya yönelik en ciddi toprak talebi, Çernovsti ilini ve Güney Besarabya'yı geri isteyen Romanya'dan geldi. Öte yandan Moldova'nın Transdinyester bölgesinde bağımsızlık ilan eden Slav çoğunluğun Kiev'den askeri ve siyasal destek sağlama çabaları, bölgede 1990'dan beri

süren çatışmaya Ukrayna'nın da katılmasına yol açtı.

Bağımsızlık döneminde Ukrayna'nın ekonomik sorunları gittikçe ağırlaştı. Bunun üzerine büyük ve küçük işletmelerin özelleştirilmesini, vergi reformları yapılmasını ve tarımın desteklenmesini öngören kapsamlı bir program uygulamaya kondu. Ülkedeki işletmelerin yaklaşık yüzde 95'inin Rus ekonomisiyle bütünleşmiş olması ve Ukrayna'nın petrol, kereste ve öteki ürünlerde Rusya'ya bağımlı olması Moskova'dan kopuşun güç ve yavaş olacağını gösteriyordu.

UMMAN

RESMİ ADI: Umman Sultanlığı.

YÖNETİM BİÇİMİ: Atama yoluyla oluşturulmuş bir danışma meclisi bulunan mutlak monarşi.

YÜZÖLÇÜMÜ: 306.000 km^2.

NÜFUS (1992): 1.640.000.

BAŞKENT: Maskat.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Maskat (1982; 85.000), Nezve (62.880), Samail (44.721), Salah (1982; 10.000).

Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesinin hemen ardından Umman hava üslerini Batılı ülkelere açmayı kabul etti ve Irak'a karşı girişilen askeri harekâtı destekledi. Körfez Bunalımı sırasında petrol fiyatlarının yükselmesi ülke ekonomisine olumlu katkıda bulundu. Ayrıca sağlanan geçiş kolaylıklarıyla turist sayısı arttı.

Sultan Kabus Kasım 1990'da daha temsili bir nitelik taşıyan bir danışma konseyi oluşturdu. Ocak 1991'de özelleştirme, bütçe açıklarını kapatma ve dış borçları kısma gibi önlemleri içeren yeni beş yıllık plan açıklandı. Ekim 1991'de Umman ve Yemen arasında imzalanan sınır anlaşmasıyla 25 yıllık uyuşmazlığa son verildiği duyuruldu. Bu gelişmeyle bölgede daha temkinli bir diplomasiye yönelen Umman aynı zamanda İran'la ticari ve siyasal diyalogunu sürdürdü ve Bağdat'taki büyükelçiliğini kapatmadı. Bir başka önemli adım Haziran 1992'de Kazakistan'la, bu ülkede petrol boru hattı inşa etmeye yönelik bir ortaklık kurulmasıydı.

Arkeologlar 1992'de Umman'da yaptıkları araştırmalarda Kuran'da "İrem" adıyla geçen kayıp Ubar kenti ile Saffara adı metropolisin kalıntılarını buldular.

URUGUAY

RESMİ ADI: Uruguay Cumhuriyeti.

YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisi cumhuriyet.

YÜZÖLÇÜMÜ: 176.215 km^2.

NÜFUS (1992): 3.130.000.

BAŞKENT: Montevideo.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1985): Montevideo (1.311.976), Salto (80.823), Paysandú (76.191), Las Piedras (58.288), Rivera (57.316).

Başkanlık seçimini kazanarak Milliyetçi Parti'nin 23 yıllık aradan sonra yeniden iktidar olmasını sağlayan Luis Alberto Lacalle Mart 1990'da göreve başladı. Ama Kongre'de yeterli çoğunluğu sağlayabilmek için muhalefetteki Renkli Parti'ye dört bakanlık vermek zorunda kaldı. Bu ittifak Kongre'den yalnız mali düzenlemeler paketini geçirebildi. Sol eğilimli Geniş Cephe koalisyonu hükümetin özelleştirme, kamu harcamalarını kısma ve çeşitli toplumsal reformları yürürlüğe koyma planlarına karşı kararlı bir muhalefet başlattı. İşçiler arasında 1990'da başlayan genel grev dalgası 1991'de tırmanarak sürdü. Grevlerin başlıca nedenleri ücret artışı talepleri ve özelleştirme ile kemer sıkma politikalarına karşı duyulan tepkiydi. Hükümetin yabancı mülkiyeti sınırlayan hükümler eklediği özelleştirme yasasını Temmuz 1991'de çıkarmasından sonra ülkenin iki büyük sendika konfederasyonu Ocak 1992'de genel grev çağrısında bulundu. Muhalefetin girişimiyle Temmuz 1992'de düzenlenen halkoylamasında özelleştirme programının yavaşlatılması yönündeki görüş yeterli desteği alamadı. Daha sonra aynı konuda yapılan ikinci halkoylaması hükümetin aleyhine bir sonuç verdi.

UŞAK

YÜZÖLÇÜMÜ: 5.341 km^2.

NÜFUSU (1990): 290.283.

İL MERKEZİ: Uşak.

İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (145.146), Banaz (44.619), Eşme (39.902), Karahallı (18.609), Sivaslı (22.804), Ulubey (19.203).

BAŞLICA KENT VE NÜFUSU (1990): Uşak (105.270).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Murat Dağı (2.309 metre), Elma Dağı (1.805 metre).

SICAKLIK: Uşak kentinde en düşük –23,8 (14.1.1929), en yüksek 39,8°C (22.7.1931), ortalama 12,1°C.

YAĞIŞ MİKTARI: Uşak kentinde yıllık ortalama 566 mm.

ÜNİVERSİTE VE YÜKSEKOKULLAR. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Temmuz 1992'de kabul ettiği bir yasayla kurulan 21 üniversite ile iki teknoloji enstitüsü şunlardır: Harran Üniversitesi (Şanlıurfa), Süleyman Demirel Üniversitesi (Isparta), Adnan Menderes Üniversitesi (Aydın), Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Mersin Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi (Denizli), Celâl Bayar Üniversitesi (Manisa), Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Bolu), Mustafa Kemal Üniversitesi (Hatay), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Balıkesir Üniversitesi, Kocaeli Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi, Kafkas Üniversitesi (Kars), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Dumlupınar Üniversitesi (Kütahya), Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat), Muğla Üniversitesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kırıkkale Üniversitesi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü. Üniversitelerin kurucu rektörleri aralıkta atanarak göreve başladılar.

ÜRDÜN

RESMİ ADI: Haşimi Ürdün Krallığı.
YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisli meşruti monarşi.
YÜZÖLÇÜMÜ: 88.946 km².
NÜFUS (1992): 3.636.000.
BAŞKENT: Amman.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1989): Amman (936.300), ez-Zerka (318.055), İrbid (167.785), er-Reseyfe (72.580), es-Salt (47.585).

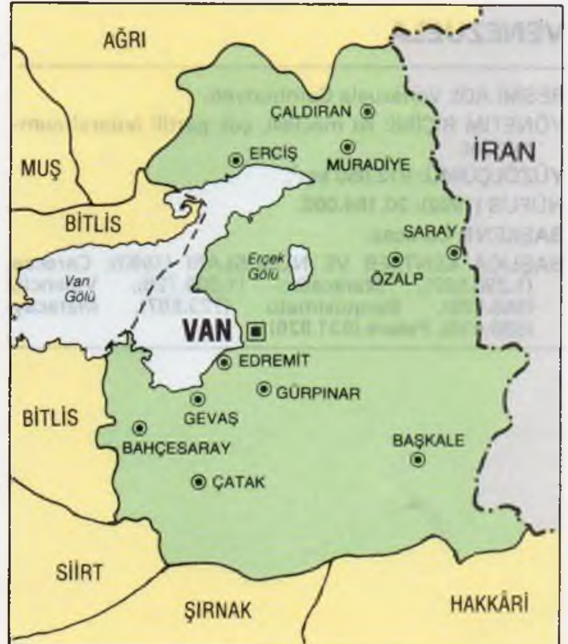
Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi Ürdün'ü siyasal ve ekonomik güçlüklerle karşı karşıya getirdi. Ayrıca Irak'a müdahaleden yana olan Mısır ve Suudi Arabistan'dan sert tepki gördü. Kral Hüseyin Irak birliklerini geri çekilmeye zorlama çareleri arayan Arap diplomasisinin başını çektiyse de Batılı ülkelerin eleştirilerine uğradı. İçeride ise halk Saddam Hüseyin'e destek verilmesi yönünde yönetimi ağır bir baskı altında bıraktı. Bozulan ekonomi Irak ve Kuveyt'ten 650 bin kişiye varan mültecinin akınıyla çökmenin eşiğine geldi. Dış ticaretinin büyük bölümünü Irak'la yapan Ürdün, BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'a karşı ambargo kararına isteksiz bir biçimde uymayı kabul etti. Buna karşılık Avrupa Topluluğu'ndan (AT) hibe ve kredi biçiminde büyük bir yardım almayı başardı.

Körfez Savaşı'ndan sonra Ürdün yönetimi Ağustos 1991'de Ortadoğu barış görüşmelerine katılarak Batılı müttefikler ve Arap dünyasıyla ilişkilerini bir ölçüde düzeltti. Bu arada siyasal bunalımın ülke içine yansıması yeni bir hükümetin kurulmasını getirdi. Yeni hükümet parlamentodaki muhalefeti yatıştırmaya yönelik bir politika izledi. Temmuz 1988'den beri Filistin Kurtuluş Örgütü'yle (FKÖ) kesik olan resmi ilişkiler 1992'de yeniden kuruldu.

Haziran 1992'de anayasa niteliğindeki Ulusal Berat'ın kabul edilmesinin ardından, Ağustos 1992'de çıkarılan bir yasayla 1957'den beri yasak altında olan siyasal partilerin yasallaşması yolu açıldı. Böylece şeriatçılardan serbest piyasa yanlılarına kadar uzanan geniş bir parti yelpazesi ortaya çıktı. Ardından, çok partili genel seçimlerin Kasım 1993'te yapılmasına karar verildi.

VAN

YÜZÖLÇÜMÜ: 19.069 km².
NÜFUSU (1990): 637.433.
İL MERKEZİ: Van.
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (207.870), Bahçesaray (17.246), Başkale (55.597), Çaldıran (41.879), Çatak (21.755), Edremit (13.989), Erciş (99.754), Gevaş (32.119), Gürpınar (42.947), Muradiye (40.040), Özalp (46.453), Saray (17.784).
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Van (153.111), Erciş (40.481).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Koçkıran Dağı (3.684 metre), İspiriz Dağı (3.668 metre), Kavuşşahap Dağı (3.634 metre), Gökdağ (3.604 metre).

SICAKLIK: Van kentinde en düşük -28,7°C (19.1.1964), en yüksek 37,5°C (27.7.1966), ortalama 8,8°C.

YAĞIŞ MİKTARI: Van kentinde yıllık ortalama 386,6 mm.

VANUATU

RESMİ ADI: Vanuatu Cumhuriyeti.

YÖNETİM BİÇİMİ: Tek meclisli cumhuriyet.

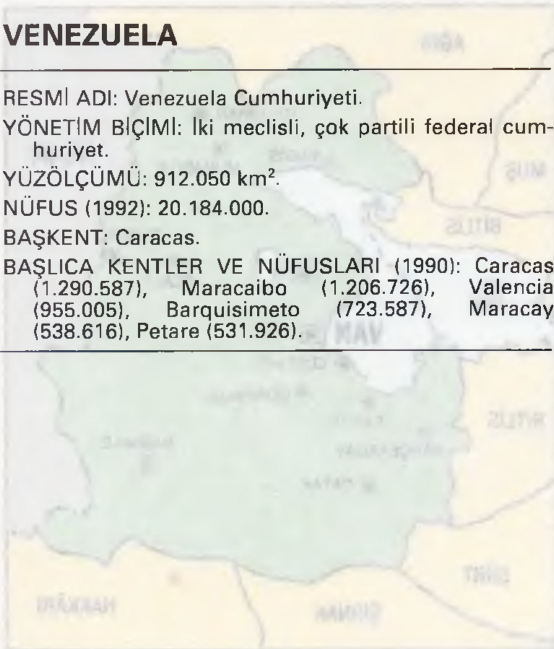
YÜZÖLÇÜMÜ: 12.190 km^2.

NÜFUS (1992): 154.000.

BAŞKENT: Vila.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1989): Vila (19.400), Luganville (6.900), Port Olry (1979; 884), Isangel (1979; 752).

Bağımsızlığına 1980'de kavuşan Vanuatu Kasım 1987'deki genel seçimlerin ardından iktidar partisindeki bölünmelerle siyasal bunalıma girdi. Partiden ayrılan sol eğilimli kanadın 1989'da yönetimi ele geçirme girişimi polis ve milis kuvvetlerince önlendi. Ülke anayasasını yeniden düzenlemeye çalışan Başbakan Walter Lini Ağustos 1991'de kendi partisince düşürüldü. Kasım 1991'deki genel seçimlerden sonra, yeni bir parti kurmuş olan Lini'nin desteğiyle, iktidar Fransızca konuşanların desteklediği muhalefet partisine geçti. Bu değişiklik Fransa'yla ilişkilerin düzelmesini de beraberinde getirdi.

VENEZUELA

RESMİ ADI: Venezuela Cumhuriyeti.

YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisli, çok partili federal cumhuriyet.

YÜZÖLÇÜMÜ: 912.050 km^2.

NÜFUS (1992): 20.184.000.

BAŞKENT: Caracas.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Caracas (1.290.587), Maracaibo (1.206.726), Valencia (955.005), Barquisimeto (723.587), Maracay (538.616), Petare (531.926).

Tarihinde sık sık askeri darbeler yaşayan Venezuela 20. yüzyılın ikinci yarısında iktidarın Hıristiyan Demokrat Parti ve sol eğilimli Demokratik Eylem arasında el değiştirdiği görece demokratik bir siyasal düzene geçti. 1974-79 arasındaki başkanlığı sırasında petrol sanayisine dayanarak ekonomik büyümede önemli rol oynayan Demokratik Eylem lideri Carlos Andres Pérez Şubat 1989'da ikinci kez başkanlık görevini üstlendi. Ülkenin içinde bulunduğu ağır ekonomik sorunları çözmek için büyük ölçüde teknik uzmanlardan oluşan bir hükümet atadı. Yeni hükümetin reform programının yüksek fiyat artışları getirmesi ülke çapında yaygın protesto gösterilerine yol açtı. Şiddet ve yağmalama olaylarında yüzlerce kişi öldü. Bunun üzerine anayasal haklar askıya alındı ve düzeni sağlamak üzere silahlı kuvvetler göreve çağrıldı. Olaylardan sonra uluslararası kuruluşlar ekonomik programı desteklemek üzere mali yardımda bulundular.

Pérez, kendi partisi içinde de gelişen muhalefete karşın, 1990'da sert ekonomik önlemleri ve özelleştirme programını sürdürdü. Körfez Bunalımı'nın ardından petrol fiyatlarının yükselmesi Venezuela'ya büyük yarar sağladı. Yıl sonuna gelindiğinde petrol üretimi yüzde 25 artmış bulunuyordu. 1991'de petrol sanayisinde yeni yatırımlar yapılması kararlaştırıldı.

Şubat 1992'de radikal eğilimli subayların bir darbe girişimi başarısızlığa uğratıldı. Hükümet darbe girişiminin ardından tepkileri yumuşatacak bir dizi ekonomik reform planı açıkladı. Kabinede değişiklikler yapıldı. Ama 27 Kasım'da hava kuvvetleri içindeki ayaklanmacı birliklerle solcu gruplar ikinci bir darbe girişiminde bulundular. Başkent Caracas'taki şiddetli çarpışmaların ardından darbe girişimi bastırıldı. Aynı ay yapılan bölge seçimleri iktidardaki Demokratik Eylem'in halk desteğinin zayıfladığını gösterdi.